ŚĀNTIPARVAN — Ed. BELVALKAR

FASCICULE 19 — RĀJADHARMA, pt. 2

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Hyderabad and Mysore; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1950

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances.... Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor HEINRICH LÜDERS: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings.... Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the *Mahābhārata*.... Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close.... In the present edition, one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone.... The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound." — The late Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research. ... There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier, ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology. . . . The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking." —Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active

तान्मानयेत्पूजयेच्च नित्यं वाचा च कर्मणा ।
कुर्याच्च प्रियमेतेभ्यो नाप्रियं किंचिदाचरेत् ॥ ३८
विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषु वर्तेत सर्वदा ।
न हि दोषो गुणो वेति निस्पृक्तस्तेषु दृश्यते ॥ ३९
तस्यैवं वर्तमानस्य पुरुषस्याप्रमादिनः ।
अमित्राः संप्रसीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि ॥ ४०
य एवं वर्तते नित्यं ज्ञातिसंबन्धिमण्डले ।
मित्रेष्वमित्रेष्वैश्वर्ये चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

युधिष्ठिर उवाच ।
एवमग्राह्यके तस्मिञ्ज्ञातिसंबन्धिमण्डले ।
मित्रेष्वमित्रेष्वपि च कथं भावो विभाव्यते ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वासुदेवस्य संवादं सुरर्षेर्नारदस्य च ॥ २

C. 12. 3025
B. 12. 81. 2
K. 12. 81. 2

K1 D7 T1 नज्ञातिर्. G4 अनुगृह्णीत. — b) D7 T G M2 वृद्धिमश्नुते; M1. 3. 4 वृद्धिमिच्छति (for दिग्धमस्यति). K1 नाज्ञातिं हि गमस्यति; K2–5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 न चाज्ञातिर्नमस्यति (B2 °ते). — c) K1 ज्ञातिचेलेषु; K3 °मूलेषु; K4. 5 V1 B0. 3–5 Da Dn1 D2. 3. 5. 6 °वर्गेषु; B1 °वेलेषु; B2 °पक्षेषु; Dn2 °सर्वेषु; D4 °भूतेषु; D7 T G M1. 3. 4 °मत्स्वेव; M2 °वैरेषु (for °लोकेषु). — d) K4 [अ]साधु साधु वा; Da1 साध्वसाधुभिः; Dn2 **साधुषु; D6 साध्वसाधु वा.

38 D8 om. up to नित्यं (cf. v. l. 37). — a) K1 G2 M2 तां; V1 Da Dn D6 सं-; G4 तन्; M4 कान् (for तान्). B4 damaged; M1. 3. 4 transp. मानयेत् and पूजयेत्. D4 मनसा पूजयेत्तं च. — b) K3–5 V1 B (B4 damaged) Da Dn D2–7 S वाचा नित्यं (by transp.); D8 **ज्ञाने. K3 कर्मणां. — c) K1 D6 कुर्याश्च. K4 [अ]प्रियम्. — d) Ś1 K1. 2 कंचिद् (for किं°).

39 ab) Ś1 विश्वस्तं वद विश्वस्तेष्वनुवर्तेत सर्वदा; K1 विश्वस्तवदविश्वस्तेष्वनुवर्तेत सर्वदा; K2 विश्वस्तं वद विश्वस्ते विश्वस्तेपि न विश्वसेत्; K3 M2 विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषु वर्तेत (K3 °त्तु) नित्यदा. — c) K3. 4 D4 वापि; Dn1 वेत्ति; D7 T G M2. 4 वेह (for वेति). — d) Ś1 K2 निष्पक्तस्; K1 निष्परुस्; K3. 4 Dn D6. 8 निरूप्यस्; V1 D7 T1 G निस्पृहस्; B3 D2. 3. 5 नियुक्तस्; T2 निर्वृतस् (for निस्पृक्तस्). Ca (Cap as in text) cites निष्पृक्तः. T1 G2–4 स्वेषु (for तेषु). K4 वर्तते; B1 D5 विद्यते (for दृश्यते). D4 निःपृथक्त्वेन दृश्यते.

40 = (var.) 12. 84. 15. — a) B0 तस्यैव; Dn अस्यैवं; T2 यस्यैवं (for त°). — b) B1 प्रसादिनः; D6 [अ]प्रमाथिनः (for °दिनः). — c) T2 संप्रसीदंतस्. — d) D7 S ततो (for तथा). K1. 4 मित्रा; B1 मैत्रा; D7 T1 G1. 3. 4 मित्रं (for मित्री-). Ś1 K1. 2 D7 -भवंति च; T1 G2–4 °वंत्युत (for भवन्त्यपि).

41 V1 reads from 41a up to the second मित्रेष्व (in 12. 82. 1c) on marg. — b) D4. 6 G3 -संबंध- (for -संबन्धि-). Da2 -मंडलः (for -मण्डले). D4 ज्ञातिसंबंधमीहते. — c) D4 [अ]मात्येषु (for [अ]मित्रेषु). M1. 3. 4 [अ]पि च (for [ऐ]श्वर्ये). K4. 5 V1 B0. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 मित्रेष्वमित्रे मध्यस्थे; B1 मित्रेषु मित्रमध्यस्थो. — d) B1 विद्वान् (for चिरं).

Colophon: D1 missing. V1 reads the colophon on marg. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn1 D2–7 T2 G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* D4 मित्रामात्यपरीक्षा; D7 T1 G2. 4 अमात्यलक्षणं; M2 मित्रवृत्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 82; B1 78; B2 Da2 80; B3. 4 D2 79; Da1 81 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 41; D8 32.

82

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 D8 om. the ref. V1 reads up to the second मित्रेष्व (in 1c) on marg. — a) M एवमग्राह्यमे (M1. 3 °ह्य ए)तास्मिन्. Ca cites अग्राह्यके (as in text). Cv as

C. 12. 3026
B. 12. 81. 3
K. 12. 81. 3

वासुदेव उवाच ।
नासुहृत्परमं मन्त्रं नारदार्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वापि नात्मवान् ॥ ३
स ते सौहृदमास्थाय किंचिद्वक्ष्यामि नारद ।
कृत्स्नां च बुद्धिं संप्रेक्ष्य संपृच्छे त्रिदिवंगम ॥ ४
दास्यमैश्वर्यवादेन ज्ञातीनां वै करोम्यहम् ।
अर्धभोक्तास्मि भोगानां वाग्दुरुक्तानि च क्षमे ॥ ५
अरणीमग्निकामो वा मथ्नाति हृदयं मम ।
वाचा दुरुक्तं देवर्षे तन्मे दहति नित्यदा ॥ ६

बलं संकर्षणे नित्यं सौकुमार्यं पुनर्गदे ।
रूपेण मत्तः प्रद्युम्नः सोऽसहायोऽस्मि नारद ॥ ७
अन्ये हि सुमहाभागा बलवन्तो दुरासदाः ।
नित्योत्थानेन संपन्ना नारदान्धकवृष्णयः ॥ ८
यस्य न स्युर्न वै स स्याद्यस्य स्युः कृच्छ्रमेव तत् ।
द्वाभ्यां निवारितो नित्यं वृणोम्येकतरं न च ॥ ९
स्यातां यस्याहुकाक्रूरौ किं नु दुःखतरं ततः ।
यस्य वापि न तौ स्यातां किं नु दुःखतरं ततः ॥ १०
सोऽहं कितवमातेव द्वयोरपि महामुने ।

---

in text. —^{b}) K1 Dn2 D6 -संबंध- (for -संबन्धि-). —^{c}) D6 [अ]मित्रे मध्यस्थे (for °त्रेष्वपि च). —^{d}) D4 विधीयते; Ca विभाव्यते (as in text).

2 D8 om. the ref. —^{a}) B1 तत्रापि. —^{c}) N (except Ś1 K1 D7; D1 missing) संवादं वासुदेवस्य (by transp.). —^{d}) K3. 5 देवर्षेर्; D7 S महर्षेर् (for सुर°).

3 D8 om. the ref. G1 भगवान् (for वासुदेव). —^{a}) B1 नाशक्रुत्परमं मित्रं. —^{c}) K4 अपीडतो (for अपण्डितो). —^{d}) K3 नाथ; Dn2 नापि (for वापि). All MSS. (except Ś1 K4; D1 missing) Ca [अ]-नात्मवान् (for नात्म°).

4 ^{a}) Ś1 K1. 2 सतां (for स ते). M आज्ञाय (for आस्थाय). —^{b}) D4 वक्षामि. Ś1 K1. 2 भारत; D4 नारदः. — After 4^{ab}, D7 reads for the first time 8^{ab}, repeating it in its proper place. —^{c}) D7 S transp. च and बुद्धिं. D7 S ते प्रेक्ष्य (for संप्रेक्ष्य). K3–5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 कृत्स्नं (D2 °र्णं) बुद्धिबलं प्रेक्ष्य (D8 प्रेत्य). —^{d}) B1 D7 T G M2 त्रिदिवंगमः (G3 °तः).

5 ^{a}) D7 दार्ढ्यम् (for दास्यम्). D6 -नादेन (for -वादेन). —^{b}) Dn2 न; D7 वा; M हि (for वै). K4 कथंचन (for करोम्यहम्). —^{c}) K2. 5 Bo. 2–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 अर्धं; B1 अर्धस्; D7 T1 G4 अर्थ- (for अर्ध-). Ś1 K1 D4 -भाक्चास्मि; K3 -भोक्ता च; B1 त्यक्तास्मि; D7 -भोगोस्मि (for -भोक्तास्मि). Da भोक्तानां; D2. 3. 5 भोगाय- (for °नां). —^{d}) D6 चाक्षमे; G1 चक्ष्व मे (for च क्षमे).

6 ^{a}) D2. 3. 5 अग्निकामीव; D4 °कामेव; Ca °कामो वा (as in text). — T1 om. (? hapl.) 6^{c}–7^{d}. —^{c}) T2 वचो (for वाचा). K2 निरुक्तं; V1 B2 यदुक्तं (for दुरुक्तं). —^{d}) K1 तं (for तन्). D7 T2 G3 मां; G1 M1. 3. 4 मा (for मे).

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 6). —^{a}) M1 बल- (for बलं). B1 शंकर्षणे. —^{b}) Ś1 K1. 2 वदे; M4 गमे (for गदे). —^{d}) K1 [अ]सौ; D4 [अ]तो (for सो). B4 D6 [ऽ]सहाये (D6 °या). Ca cites असहायः.

8 For the repetition of 8^{ab} in D7, cf. v. l. 4. —^{a}) Ś1 महा; K1 D4 अंधा; K3 तथा (for अन्ये). D7 (both times) S (except G1) [ऽ]पि (for हि). B2 -महाभाग. Ca cites सुमहा° (as in text). K2 अन्वाहिता महाभागा. —^{b}) K2 M4 दुरासदः; K3 °सद; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 Ca दुरुत्सहाः (D8 °हः) (for दुरासदाः). —^{d}) D2 नारदोंधक-. Ca cites अन्धकवृष्णयः (as in text).

9 ^{a}) Ś1 K1 Ca न (for स). G1 यस्य स स्युर्निवश स्याद् (sic); Cv as in text. —^{b}) T2 सुहृदः; M2 यस्य स्यात् (for यस्य स्युः). K2–5 V1 B Da Dn D3. 5. 8 कृत्स्नम्; D2 कृष्णम्; Ca कृच्छ्रम् (as in text). —^{c}) D7 S द्वयोरेवं प्रचरिते; Cv द्वयोरेव प्रचलतोर्. —^{d}) B4 वृणोसि (for °मि). G4 तव (for न च).

10 ^{a}) M1. 3 स्यातान्नस्य (for स्यातां यस्य). Ś1 K1 [आ]हुकाक्रूरौ (for [आ]हु°). Ca cites आहुकः. D7 स्यातां यस्यासुतौ क्रूरौ; T2 भृत्या यस्याहुकाः क्रूराः. —^{b}) K4 तु; Dn1 न (for नु). D7 S (except M4) कष्टतरं (for दुःख°). —^{c}) K3. 5 B1. 2 Da Dn D2. 4. 6. 7 S चापि; K4 नापि (for वापि). —^{d}) D3 तु (for नु). D4 M3 कष्टतरं (for दुःख°).

एकस्य जयमाशंसे द्वितीयस्यापराजयम् ॥ ११
ममैवं क्लिश्यमानस्य नारदोभयतः सदा ।
वक्तुमर्हसि यच्छ्रेयो ज्ञातीनामात्मनस्तथा ॥ १२
नारद उवाच ।
आपदो द्विविधाः कृष्ण बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ह ।
प्रादुर्भवन्ति वार्ष्णेय स्वकृता यदि वान्यतः ॥ १३
सेयमाभ्यन्तरा तुभ्यमापत्कृच्छ्रा स्वकर्मजा ।
अक्रूरभोजप्रभवाः सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ १४
अर्थहेतोर्हि कामाद्वाद्वारा बीभत्सयापि वा ।
आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितम् ॥ १५
कृतमूलमिदानीं तज्जातशब्दं सहायवत् ।
न शक्यं पुनरादातुं वान्तमन्नमिव त्वया ॥ १६
बभ्रूग्रसेनयो राज्यं नाप्तुं शक्यं कथंचन ।
ज्ञातिभेदभयात्कृष्ण त्वया चापि विशेषतः ॥ १७
तच्चेत्सिध्येत्प्रयत्नेन कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
महाक्षयव्ययं वा स्याद्विनाशो वा पुनर्भवेत् ॥ १८
अनायसेन शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा ।
जिह्वामुद्धर सर्वेषां परिमृज्यानुमृज्य च ॥ १९ C. 12. 3042 B. 12. 81. 19 K. 12. 81. 19

---

11 a) D4 सोहं किं बंधुमात्रेव. — b) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 महामते (for °मुने). — c) D7 S (except M2) नैकस्य (for एकस्य). Ś1 K1. 2 आशासे (for आशंसे). — d) K1 परायणं; V1 B1 D4. 7 S Cv पराजयं (for [अ]प°).

12 a) K4 ममेव; M2. 4 मामैवं (for म°). — b) D7 T G M1. 3. 4 [उ]भयदर्शनात्; M2 °तस्त्वया (for °तः सदा). — c) T2 G1 इच्छामि (for अर्हसि). — d) G4 तदा (for तथा).

13 D8 om. the ref. — a) G1 विविधाः (for द्वि°). — b) D8 चाभ्यांतरश्; M1. 3 -बाह्यांतराश् (for चाभ्यन्त°). K3. 4 D2–5 G2 तथा (for च ह). — c) K3 D4 आविर्भवंति; M1. 3 प्रादुर्भवति. — d) K2 B1 सुकृता; V1 सुकृदो; B0 सुकृदा; Da1 सुकृताद्; Da2 सुकृतां; Dn1 D6 स्व(D6 स्वं)भावाद्; D2 स्वकृताद्; Ca °ता (as in text). K3 चान्यतः (for वा°).

14 a) K1 सोयम्. Ś1 आभ्यंतरात्; K1 आत्यंतरात्; K4. 5 V1 B1 Dn1 D2. 6. 8 अभ्यंतरा; D7 T1 G आत्मोद्भवा (for आभ्यन्तरा). M सेयमाभ्यंतरेभ्यस्तु. — b) K1 कृछ्राश्; Dn1 D4 कृछ्रात् (for कृच्छ्रा). Ś1 K1 च कर्मजा; D7 T1 G3. 4 स्वकर्मजाः. — c) D2. 3. 5 -प्रवराः (for -प्रभवाः). — d) M2 [ऽ]पि (for हि). B4 Ca एते (for ह्येते). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 D7 M2 Ca स्वदन्वयाः; D4 तदा° (for तद°).

15 V1 reads 15ab on marg. — a) Ś1 K1 च कामाद्वा (K1 °च्च); K4 [अ]का°; G1 हि कर्माद्वा; G2 हि कामाद्धि (for °माद्वा). — b) K1. 2 द्वार-; K3–5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 वाचा; D7 S वीर- (for [अ]द्वारा). G1 M2 च (for वा). V1 वाचा भावजासिपिवा (sic); D4 तथा ज्ञातिबिभित्सया. ❀ Ca: गर्हितया बीभत्सया द्वारा । ❀

16 a) D4 जात- (for कृत-). K5 V1 B Dn1 D2. 3. 5–8 G1 M2 Cv तु (for तज्). — b) K1. 4 ज्ञातशब्दं; K2. 3. 5 V1 B Da Dn M2 ज्ञाति°; D2. 3. 5. 6 ज्ञातिशब्द-; D4 संभूतं च; D7 T1 G राजशब्द- (G1 °ब्दं); D8 ज्ञातिवृंदं; T2 ज्ञातं शब्द- (for जातशब्दं). K1 B3. 5 Da Dn1 D3. 5 सहायवन्; K3. 4 Dn2 D2. 6. 8 °वान् (for °वत्). — c) Ś1 K1. 2. 4 युक्तं (for शक्यं). — d) D4. 7 S स्वयं (for त्वया).

17 a) K2. 4 बंधुग्रसेनयद् (sic); D7 S बभ्रूग्रसेनतो (for °सेनयो). Ca cites बभ्रुः. — b) D6 प्राप्तुं शक्यं; D7 G2 शक्यं प्राप्तुं; T G1. 3. 4 शक्यं नाप्तुं (by transp.). Ca cites आप्तुं (as in text). Ś1 K2. 4 B1 कदाचन (for कथं°). — d) K5 B1 D2–5. 7. 8 T G2. 3 वापि; G1 यद्वा (for चापि).

18 a) K2. 3. 5 B3. 4 D (except D4; D1 missing) S तच्च; B1 ततः (for तच्चेत्). — c) K1 महायज्ञं; K2. 5 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 महाक्षयं; K3 D4 महान्क्षयो (D4 °ये); V1 G2 M Cv महत्क्षयं; D7 T G1. 3. 4 महद्व्य(T2 °द्भ)यं (for महाक्षय-). K1. 3. 5 Dn D4 G2 व्ययो; D7 T G1. 3. 4 क्षयं; Cv व्ययं (for -व्ययं). M तत् (for वा). — d) M2 वै (for वा).

19 a) K4 V1 B0. 1 D6 अनायासेन (for °यसेन). T1 शास्त्रेण. — d) B0 प्रतिमृज्य; B2 प्रतिगृह्य; Da D2. 8 प्रविमृज्य; Dn2 परिवृत्य (for °मृज्य). Ś1 K1. 4 विमृष्यानुप्रयु(K1 °सृ-; K4 °मृ)ज्य च; V1 प्रसृज्यानुप्रसृज्य च; B1 प्रतिगृह्यानुगृह्य च.

C. 12. 3043
B. 12. 81. 20
K. 12. 81. 20

वासुदेव उवाच ।
अनायसं मुने शस्त्रं मृदु विद्यामहं कथम् ।
येनैषामुद्धरे जिह्वां परिमृज्यानुमृज्य च ॥ २०

नारद उवाच ।
शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा दम आर्जवम् ।
यथार्हप्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनायसम् ॥ २१
ज्ञातीनां वक्तुकामानां कटूनि च लघूनि च ।
गिरा त्वं हृदयं वाचं शमयस्व मनांसि च ॥ २२
नामहापुरुषः कश्चिन्नानात्मा नासहायवान् ।
महतीं धुरमादत्ते तामुद्यम्योरसा वह ॥ २३
सर्व एव गुरुं भारमनड्वान्वहते समे ।
दुर्गे प्रतीकः सुगवो भारं वहति दुर्वहम् ॥ २४
भेदाद्विनाशः संघानां संघमुख्योऽसि केशव ।
यथा त्वां प्राप्य नोत्सीदेदयं संघस्तथा कुरु ॥ २५
नान्यत्र बुद्धिक्षान्तिभ्यां नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र धनसंत्यागाद्गणः प्राज्ञेऽवतिष्ठते ॥ २६
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वपक्षोद्भावनं शुभम् ।
ज्ञातीनामविनाशः स्याद्यथा कृष्ण तथा कुरु ॥ २७
आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ।
षाड्गुण्यस्य विधानेन यात्रायानविधौ तथा ॥ २८

---

20 K$_1$ om. (hapl.) 20. Ś$_1$ reads 20 on marg. —^{a}) V$_1$ Bo.$_1$ अनायासं (for °यसं). D$_4$ मुनिश्रेष्ठ; T$_2$ कथं शस्त्रं; M$_{1.3}$ मुनेः शस्त्रं. —^{b}) K$_4$ मृदुर् (for मृदु). D$_4$ मृदुं विंद्यामहं कथं. —^{c}) Ś$_1$ D$_{4.7}$ T G$_{2.3}$ M$_2$ उद्धरेजू (for °रे). M$_2$ जिह्वा. —^{d}) K$_2$ प्रविमृष्य; K$_4$ परिमृष्य; Bo.$_{2.5}$ प्रतिमृज्य; B$_4$ D$_2$ प्रवि° (for परि°). Ś$_1$ विमृष्यानुप्रयुज्य च; B$_1$ परिगृह्यानुगृह्य च.

21 D$_3$ om. the ref. —^{a}) K$_4$ G$_1$ शक्वा- (for शक्त्या). B$_3$ [अ]र्थदानं; D$_4$ [अ]न्नदानात् (for °दानं). —^{b}) K$_5$ V$_1$ B D (except D$_7$; D$_1$ missing) तितिक्षार्जवमार्दवं (D$_4$ °वैः). —^{c}) K$_4$ अथार्ह-; D$_{7.8}$ T G M$_2$ यथार्हं (for °र्ह-). D$_{2.3}$ -पूजां (for -पूजा). —^{d}) K$_1$ अनामयं (for °यसम्).

22 ^{b}) K$_{2.3.5}$ V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.6.8}$ कटुकानि; D$_7$ T$_1$ G$_{2-4}$ गुरूणि च; M$_2$ मृदूनि च (for कटूनि च). —^{c}) B$_1$ सुहृदां (for हृदयं). D$_7$ T$_1$ G$_{2-4}$ वाचा (for वाचं). —^{d}) K$_1$ शामयस्व; Da$_1$ सम° (for शम°).

23 V$_1$ reads 23^a–25^b on marg. —^{a}) B$_1$ न मे ह; D$_{2.3.7.8}$ T G नामहान्; D$_4$ म महा- (for नामहा-). K$_4$ -पुरुष; M$_2$ -पुरुषं. —^{b}) B$_1$ नानार्था (for °त्मा). V$_1$ नानात्मानं सहायवान्; D$_4$ कश्चिन्नानास°. —^{c}) K$_1$ पुरम् (for धुरम्). K$_{1.2.5}$ V$_1$ B$_{1-3}$ Da Dn D$_{2.6.8}$ M$_2$ आधत्ते; D$_7$ T G M$_{1.3.4}$ आदाय (for आदत्ते). —^{d}) K$_1$ m [उ]त्सवे (for [उ]रसा). D$_4$ सह; T$_2$ G$_2$ M$_2$ वहेत् (for वह). D$_7$ T$_1$ G$_{1.3.4}$ M$_{1.3.4}$ समुद्यम्योरसा वहेत्.

24 V$_1$ reads 24 on marg. —^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ V$_1$ B$_{2-4}$ Da D$_{2.3}$ T G$_{2-4}$ M$_2$ सर्वम् (for सर्व). D$_3$ गुरुर् (for गुरुं). —^{b}) D$_6$ समं; Ca समे (as in text). —^{cd}) Da$_1$ युगे (for दुर्गे). K$_{1.2.4}$ B$_1$ D$_{4.7}$ T G$_{2-4}$ प्रतीतः; K$_3$ प्रतीताः; G$_1$ प्रतीतिः; M$_1$ प्रतीत-; M$_4$ प्रतीगः; Ca प्रतीकः (as in text). K$_1$ सुभग-; V$_1$ सुभशो; B$_5$ सुगवा (for °वो). Cv cites सुगवो, भारे, वहति; Cd as in text.

25 V$_1$ reads 25^{ab} on marg. —^{a}) V$_1$ सर्वेषां; Bo संहानां; G$_4$ संख्यानां (for संघानां). —^{b}) K$_2$ मेघमुख्यो; G$_1$ सर्व°; G$_4$ संख्य° (for संघ°). — Dn$_1$ om. 25^{cd}. —^{c}) K$_1$ नोत्संदेद्; K$_4$ नोत्सेदद्; D$_2$ नोत्सदेद् (for नोत्सी°). —^{d}) Ś$_1$ संगस् (for संघस्). D$_6$ lacuna for कुरु.

26 G$_2$ om. (hapl.) 26–27. —^{a}) G$_1$ अन्यत्र. M$_{1.3}$ बुद्धिः (for बुद्धि-). B$_1$ -कांतिभ्यां; D$_7$ -क्षांतिस्यान् (for -क्षान्तिभ्यां). —^{c}) D$_3$ गंध- (for धन-). Bo.$_{3.4}$ D$_{2.3.5.8}$ -संयोगाद् (for -संत्या°). —^{d}) B$_5$ D$_3$ G$_1$ गुणः. K$_{1.2.4}$ G$_1$ प्राज्ञोवतिष्ठते; K$_5$ प्राज्ञेवतिष्ठति; D$_{2.3}$ प्रत्यवतिष्ठते (for प्राज्ञेऽवतिष्ठते). D$_4$ गणः प्रागवतिष्ठन्ति; D$_7$ T G$_{3.4}$ M$_2$ गुणास्तिष्ठंति पूरुषे; M$_{1.3}$ गुणाः प्राज्ञेवतिष्ठति; M$_4$ गुणात्प्राज्ञोवतिष्ठति.

27 G$_2$ om. 27 (cf. v. l. 26). B$_1$ om. 27^{ab}. —^{a}) D$_6$ धान्यं (for धन्यं). —^{b}) M$_1$ स्वपक्षोन्द्रावनां. K$_4$ V$_1$ B$_2$ Da Dn D$_6$ सदा; D$_3$ शुभां; M तथा (for शुभम्). — M$_4$ reads 27^c–28^d after 29. —^{c}) D$_7$ T G$_{3.4}$ न विनाशः; G$_1$ अपि नाशः (for अविनाशः).

28 For the sequence in M$_4$, cf. v.l. 27. —^{a}) D$_7$ T$_1$ G$_3$ तथात्वे (for तदात्वे). —^{b}) K$_1$ [ऽ]स्तु

माधवाः कुकुरा भोजाः सर्वे चान्धकवृष्णयः ।
त्वय्यासक्ता महाबाहो लोका लोकेश्वराश्च ये ॥ २९
उपासते हि त्वद्बुद्धिमृषयश्चापि माधव ।
त्वं गुरुः सर्वभूतानां जानीषे त्वं गतागतम् ।
त्वामासाद्य यदुश्रेष्ठमेधन्ते ज्ञातिनः सुखम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

भीष्म उवाच ।
एषा प्रथमतो वृत्तिर्द्वितीयां शृणु भारत ।
यः कश्चिज्जनयेदर्थं राज्ञा रक्ष्यः स मानवः ॥ १
ह्रियमाणममात्येन भृतो वा यदि वाभृतः ।
यो राजकोशं नश्यन्तमाचक्षीत युधिष्ठिर ॥ २
श्रोतव्यं तस्य च रहो रक्ष्यश्चामात्यतो भवेत् ।
अमात्या ह्युपहन्तारं भूयिष्ठं घ्नन्ति भारत ॥ ३
राजकोशस्य गोप्तारं राजकोशविलोपकाः ।

C. 12. 3058
B. 12. 82. 4
K. 12. 82. 4

(for ऽस्ति). — c) Ś1 K1. 4 च याने च; K2. 3 Da D4 T2 G1 M विधाने च; D2. 3. 5 प्रसादेन (for विधानेन). — d) G2 तदा (for तथा). B1 पात्रापात्रविधौ तथा.

29 a) K5 B1–3 Dn D2. 3. 5. 6. 8 यादवाः; B0. 5 मघवः; Da माधवः (for °वाः). K4 कुरुरा; B1 सौरवा; D8 कुंजरा; M1. 3 कुकरा; M4 किकुरा (for कुकुरा). T2 कुरुकांभोजाः. — c) B0 स्वय्यासिक्ता; D2. 3. 5 स्वयासक्ता; D7 S स्वय्यायत्ता (for °सक्ता). D4 देवगंधर्वसहिता. — d) G2 लोके (for लोका). — After 29, M4 reads 27c–28d.

30 a) K3 B0 Dn D3. 5 उपासंते (for °सते). B1 दुर्बुद्धिम्; Da तां बुद्धिम् (for त्वद्बु°). D7 S त्वद्बुद्धिं समुपासंते. — c) Ś1 K1. 4 सर्वलोकानां (for °भूतानां). — d) Ś1 K4 जानीषि (for °षे). D7 T G M1. 3. 4 परां गतिं; M2 यथागतं; Ca गता° (as in text). — e) G1 M4 यदुश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठम्). — f) G1 M4 मोदंते (for एधन्ते). K1 ज्ञातयः; K3. 5 V1 B D (D1 missing) T G M1. 3. 4 यादवाः; M2 यदवः (for ज्ञातिनः).

Colophon: D1 missing. —*Sub-parvan*: Ś1 K1–4 V1 B Da Dn D2–7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. —*Adhy. name*: K3. 5 V1 B0. 1. 3 Da D6. 7 T1 G2–4 M1–3 वासुदेवनारदसंवादः; D4 वासुदेवनारदसंवादे ज्ञातिसंबंधः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 83; B1 D8 79; B4 D2 80; Da1 82 (as in text); Da2 Dn 81. —*Śloka no.*: Dn1 30; D8 31.

83

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 D8 om. the ref. — a) D7 T1 G2–4 ते प्रथमा; Ca प्रथमतो (as in text). K3 बुद्धिर्; K4 वृत्तं (for वृत्तिर्). — c) D7 T1 G वेदयेद् (for जन°). — d) V1 रक्षः; D2 रक्षाः. Dn D6 दानवः (for मानवः).

2 a) Ś1 K5 ह्रियमानम्; V1 (*sup. lin.* as in text) B0–2 क्रियमाणम्; T2 भ्रिय°; G1 ह्रीयमाणाम्. — b) K4 D6. 7 S (except M2) भृत्यो; B1 वृतो; D2 भूतो (for भृतो). B1 वावृतः; G4 वाह्रतः; M1. 3 वा सुह्रत् (for वाभृतः). Cv as in text. — c) V1 B Da D2. 3. 5. 6 राजकोषं (for °कोशं). K4 यो राजकोशां नशंतम् (sic). — d) K5 युधिष्ठिरः.

3 a) K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 अस्य (for तस्य). — b) D6 M1 रक्षश्च. D7 T1 G3. 4 (before corr. as in text) [s]भवत् (for भवेत्). Dn2 रक्ष्यश्चामात्यमेव च. — c) D7 अमात्यश्च; T1 G3. 4 °त्यं (for °त्या). D7 T G1. 3. 4 M2 च (for हि). K1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 ह्य(K4. 5 ह्यु)पहर्तारो; K2 V1 B0. 2. 4. 5 ह्यपहर्तारं; B1. 3 ह्यपहंतारं; D4 ह्यपकर्तारा (for ह्युपहन्तारं). M1. 3 अमात्याभ्युपहंतारं; Cv अमात्याश्चापहर्तारः.

C. 12. 3056 B. 12. 82. 4 K. 12. 82. 4

समेत्य सर्वे बाधन्ते स विनश्यत्यरक्षितः ॥ ४
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मुनिः कालकवृक्षीयः कौसल्यं यदुवाच ह ॥ ५
कोसलानामाधिपत्यं संप्राप्ते क्षेमदर्शिनि ।
मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम् ॥ ६
स काकं पञ्जरे बद्ध्वा विषयं क्षेमदर्शिनः ।
पूर्वं पर्यचरद्युक्तः प्रवृत्त्यर्थी पुनः पुनः ॥ ७
अधीये वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः ।
अनागतमतीतं च यच्च संप्रति वर्तते ॥ ८
इति राष्ट्रे परिपतन्बहुशः पुरुषैः सह ।
सर्वेषां राजयुक्तानां दुष्कृतं परिपृष्टवान् ॥ ९
स बुद्ध्वा तस्य राष्ट्रस्य व्यवसायं हि सर्वशः ।
राजयुक्तापचारांश्च सर्वान्बुद्ध्वा ततस्ततः ॥ १०
तमेव काकमादाय राजानं द्रष्टुमागमत् ।
सर्वज्ञोऽस्मीति वचनं ब्रुवाणः संशितव्रतः ॥ ११
स स्म कौसल्यमागम्य राजामात्यमलंकृतम् ।
प्राह काकस्य वचनादमुत्रेदं त्वया कृतम् ॥ १२
असौ चासौ च जानीते राजकोशस्त्वया हृतः ।

— [d]) K3 ज्ञातिनं (for भूयिष्ठं). K5 यदि (for घ्नन्ति).

4 [a]) V1 B D2.3.6 राजकोषस्य (for °कोशस्य). D5 गोप्तारो. K5 राज्यांगे तस्य कर्तारं. — [b]) V1 B D2.3.6 राजकोष°; D4 °लोको; M2 °गोप- (for राजकोश-). K1 D5 -विलोपकः; B1 -विनाशकाः (for -विलोपकाः). — [c]) D4 समेतोः (for समेत्य). Ś1 K1.2 धावंते; K4 धावंती; B1 धारंते (for बाधन्ते). K3 सर्वे तमनुधावंते. — [d]) D4 वै (for वि-). V1 B1 [अ]लक्षितः (for [अ]र°).

5 [c]) T2 -वृत्तियः; G2 -वृष्णीयः (for -वृक्षीयः). — G1 om. (hapl.) 5[d]–6[c]. — [d]) K2 अमात्यं; K3 कौशलं; K4.5 V1 B Dn D2–4.6.8 कौशल्यं (for कौसल्यं).

6 G1 om. 6[abc] (cf. v. l. 5). — [a]) K1 D5.7 T1 G4 कौस(D5 °श)लानाम्; K3.5 Bo.2–5 Dn D3.4.8 कोश(B3.5 °ष)ला°; B1 G2.3 कौश(G2.3 °स)ल्या° (for कोसला°). K3 Dn2 आधिपत्तिं; Dn1 D4 अधिपतिं; D8 अधिपत्यं. — [b]) B5 D6.7 संप्राप्तं (for °प्ते). Dn2 D8 क्षेमदर्शिनं; Ca °दर्शिनि (as in text). K3.5 Dn1 D3–5 संप्राप्तं (Dn1 °प्तः) क्षेमदर्शिनं (D3 by corr. as in text). — [c]) T2 -वृत्तियः; G2 -वृष्णीय (for -वृक्षीय). — [d]) M1.3.4 कोसलेंद्रमुपागमत्.

7 M2 reads 7[a] twice. After 7[a], M2 ins. कोसलेंद्रमुपागमत् (cf. v. l. 6[d]). — [b]) D4 विषये; G1 (before corr.) विजयं. — [c]) K3.5 V1 B Da Dn D3–8 S सर्वं (for पूर्वं). B5 m यत्तं; D3.5 M2 युक्तं; D7 वक्तुं; T1 G2–4 व्यक्तं; M1.3 युक्त- (for युक्तः). K1 पूर्वं परिचरंत्युक्तः; D2 सर्वपरिचरद्युक्तं (sic). — [d]) G2 प्रवृत्त्यर्थं; Ca °र्थी (as in text). Cv as in text.

8 [a]) Ś1 (*sup. lin.*) अधीते; K5 V1 B Da Dn D6.6.8 अधीध्वं (for °ये). — [b]) D6 सम- (for मम). — [c]) D7 T G M2 अतिक्रांतं (for अतीतं च).

9 [a]) K1 इह (for इति). T2 G1 परिवदन् (for °पतन्). — [b]) All MSS. (except Ś1 K1–4 D4; D1 missing) बहुभिः (for °शः). K1 इह (for सह). — [c]) K3 om. (hapl.) from युक्तानां up to पचारांश् (in 10[c]). D2 राजवृत्तानां; Ca °युक्तानां (as in text). Cv as in text. — [d]) K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 T2 G2 M2 दुष्करं; G1 दुष्कृतः (for °तं). K2.5 V1 B D (except D4; D1 missing) T1 G2–4 M1.3.4 -दृष्टवान् (for -पृष्ट°).

10 K3 om. up to पचारांश् (cf. v. l. 9). — [a]) K4 बुद्ध्या (for बुद्ध्वा). K5 राज- (for तस्य). — [b]) Bo D8 व्यवसाये (Bo °यी); Ca °सायं (as in text). T2 सर्वतः. — [c]) K4.5 Bo.2–5 D2.3.5.8 राजयुक्तो- (K4.5 B3 °क्ता)पहारां(K4 °कारां-; Bo °हारा)श्च; B1 राजायुक्तायवारांश्च. Ca cites अपचारान्.

11 [a]) K2.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 ततः स (for तमेव). — [b]) Da G3 आगतः; D8 आगमन्. B1 राजन्दुःखं समागमत्. — [c]) G1 [s]स्मीति. — [d]) V1 D6 ब्रुवाणं; G1 अब्रवीत्. K1.2.4 संश्रित-; K3 Bo.4.5 D3–5.8 शंसित-; D2 संसित- (for संशित-). V1 -व्रतं (for -व्रतः).

12 [a]) V1 सम्यक् (for स स्म). K3.5 V1 B (except B5) Dn D2–6.8 कौशल्यम् (for कौस°). — [b]) D7 S राजामात्यैर् (for °मात्यम्). G2 अलंकृतः. — [c]) D4 प्राहुः. — [d]) Da हृतं (for कृतम्).

13 D8 om. 13. — [a]) K4 काको च; B1 असौ

एवमाख्याति काकोऽयं तच्छीघ्रमनुगम्यताम् ॥ १३
तथान्यानपि स प्राह राजकोशहरान्सदा ।
न चास्य वचनं किंचिदकृतं श्रूयते क्वचित् ॥ १४
तेन विप्रकृताः सर्वे राजयुक्ताः कुरूद्वह ।
तमतिक्रम्य सुप्तस्य निशि काकमपोथयन् ॥ १५
वायसं तु विनिर्भिन्नं दृष्ट्वा बाणेन पञ्जरे ।
पूर्वाह्णे ब्राह्मणो वाक्यं क्षेमदर्शिनमब्रवीत् ॥ १६
राजंस्त्वामभयं याचे प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ।
अनुज्ञातस्त्वया ब्रूयां वचनं त्वत्पुरो हितम् ॥ १७
मित्रार्थमभिसंतप्तो भक्त्या सर्वात्मना गतः ।
अयं तवार्थं हरते यो ब्रूयादक्षमान्वितः ॥ १८
संबुबोधयिषुर्मित्रं सदश्वमिव सारथिः ।
अतिमन्युप्रसक्तो हि प्रसज्य हितकारणम् ॥ १९
तथाविधस्य सुहृदः क्षन्तव्यं संविजानता ।
ऐश्वर्यमिच्छता नित्यं पुरुषेण बुभूषता ॥ २०
तं राजा प्रत्युवाचेदं यन्मा किंचिद्भवान्वदेत् ।

C. 12. 3075
B. 12. 82. 20
K. 12. 82. 21

च; D2.3 चाशौ च; D5 काशौ च; D7 T1 G3.4 च सौम्य; G2 च सम्यग्; M2 चासौ न (for चासौ च). D6 जानीतं. D4 अशौचाशौच जानीते (sic). — K3 om. (hapl.) from 13^b up to राज (in 14^b). — ^{b}) V1 B D2.3.5 राजकोषस् (for °कोशस्). D6 कृतः (for हृतः). — ^{d}) D7 त्वं (for तच्). M1.3.4 अत्र- (for अनु-).

14 K3 om. up to राज (cf. v. l. 13). — ^{a}) K1 D7 T1 G M4 अथ (for तथा). D2.3.5.7 S (except T2 G1 M4) सं- (for स). — ^{b}) K5 V1 B D2.3.5.6 राजकोष- (for °कोश-). D4 lacuna; D7 T1 G3.4 -गतांस्; G2 -हृतांस् (for -हरान्). K5 D2.3.5.8 ततः; V1 B1.2.4 Da2 Dn1 D4.6.7 T G1.3.4 M2 तदा; Bo.3.5 Da1 Dn2 M1.3.4 तथा (for सदा). — ^{cd}) D4 चान्य- (for चास्य). K3.5 V1 B Da Dn D2–6.8 M1.3.4 अनृतं (for अकृतं). D7 T G M2 न चास्य किंचिदनृतं वचनं श्रूयते क्वचित्.

15 ^{c}) M अभिक्रम्य (for अति°). K2.4 सुप्तं च; D7 T1 G3.4 सुप्तं तु (for °प्तस्य). K3 om. from प्तस्य up to नम (in 16^d). Ś1 m K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 तमस्यति (K5 °स्याति-; Dn D6 °स्यभि) प्रसुप्तस्य. — ^{d}) K5 Bo.3.4 Dn D2–5 अवेधयन्; B2 D8 अपोथयत्; D6 G1.3 अबोधयन्; M2 अयोधयन् (for अपोथ°).

16 K3 om. up to नम (cf. v. l. 15). — ^{a}) D7 S (except T2) विनिर्भिण्णं (for °भिन्नं). — ^{c}) K5 Dn2 D4 पूर्वाह्ने. K4 वाक्यो. — ^{d}) K4 Da1 -दर्शनम् (for -दर्शि°).

17 ^{a}) D7 S राजानम् (for राजंस्त्वाम्). — ^{b}) G1 प्रभुः. — ^{c}) K3 D4 अनुज्ञया तव ब्रूयां. — D4 om. (hapl.) from 17^d up to ब्रूया (in 18^d). — ^{d}) D6 भवतं (for वचनं). K1 त्वत्परो; K2.5 V1 B D (D4 om.; D1 missing) S भवतो (B1 °ता; T2 °ते); K4 मधुरो (for त्वत्पुरो).

18 D4 om. up to ब्रूया (cf. v. l. 17). — ^{a}) B1 D3.5.8 अति-; D7 T G उप- (for अभि-). D2.3.5 -संपन्नो; D6 -संतप्तां; D8 -संतप्तौ. — ^{b}) M2 गतं. Cv as in text. — ^{c}) K3–5 B1.3.5 Da Dn D2.6.8 Cv [अ]र्थो ह्रियते; V1 Bo.4 D3.5 [अ]र्थो क्रियते (for [अ]र्थं हरते). — ^{d}) Ś1 K4 हि क्षमान्वितः. Cv as in text. — For 18^{cd}, D7 S subst.:

201* ह्रियते हि महार्थश्च पुरुषे विक्रमत्यपि ।

[G1 ह्रीयते. T2 यद्दिहार्थो वै; G1 M2 ह्यभितार्थो (M2 °र्थे) पि; G2 [ऽ]तिमहार्थं च; G4 हि महार्थोपि; M1.3.4 [ऽ]यमिहार्थेति (for हि महार्थश्च). D7 पौरुषो; T2 G1 पौरुषे; G3 M1.2 पुरुषो (for पुरुषे). D7 T2 M [ऽ]ति- (for वि-).]

19 ^{a}) B1 T2 G1 संनि (T2 G1 तं सं) बोधयिपुर्; B4.5 D7 संबुबोधयिषुं (for °यिषुर्). — ^{b}) B4 सारथेः. — ^{c}) Ś1 अतिमन्युः; K1 अधिमन्यु-; D7 S (except M2) अपि मन्यु- (D7 °न्युः) (for अतिमन्यु-). B1 -प्रयुक्तो; D6 -प्रशक्तो (for -प्रसक्तो). G4 स; M4 [ऽ]पि (for हि). — ^{d}) K3 प्रसह्य हित-; D7 S प्रसज्येते (T2 °दि) ति (for °ज्य हित-). K4.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 प्रसह्य हितकारणात् (B2 Da °म्यया).

20 ^{a}) K4.5 Bo.4 D2.3.5.8 त (D2 य) था मित्रस्य; G2 तथा विभज्य (for तथाविधस्य). K5 V1 B Da Dn D2.3.5.8 M2 सुहृदा; D4 °दं; D6 °दो (for °दः). — D4 om. (hapl.) 20^b–21^a. — ^{b}) Dn क्षंतव्यस्. K3 स-; K5 B2 D3.5.6.8 स्वं-; V1 Bo.3.4 D2 स्व-; B5 M1.3 सु-; Dn1 त्वं; Dn2 तं (for सं-). K3 Dn2 -विजानतां (Dn2 °तः). — Da om. 20^{cd}.

21 D4 om. 21^a (cf. v. l. 20). — ^{a}) D8 तं राजा

C. 12. 3075
B. 12. 82. 20
K. 12. 82. 21

कस्मादहं न क्षमेयमाकाङ्क्षन्नात्मनो हितम् ॥ २१
ब्राह्मण प्रतिजानीहि प्रब्रूहि यदि चेच्छसि ।
करिष्यामि हि ते वाक्यं यद्यन्मां विप्र वक्ष्यसि ॥ २२
मुनिरुवाच ।
ज्ञात्वा नयानपायांश्च भृत्यतस्ते भयानि च ।
भक्त्या वृत्तिं समाख्यातुं भवतोऽन्तिकमागमम् ॥ २३
प्रागेवोक्तश्च दोषोऽयमाचार्यैर्नृपसेविनाम् ।
अगतीकगतिर्ह्येषा या राज्ञा सह जीविका ॥ २४
आशीविषैश्च तस्याहुः संगतं यस्य राजभिः ।
बहुमित्राश्च राजानो बह्वमित्रास्तथैव च ॥ २५
तेभ्यः सर्वेभ्य एवाहुर्भयं राजोपसेविनाम् ।
अथैषामेकतो राजन्मुहूर्तादेव भीर्भवेत् ॥ २६
नैकान्तेनाप्रमादो हि कर्तुं शक्यो महीपतौ ।
न तु प्रमादः कर्तव्यः कथंचिद्भूतिमिच्छता ॥ २७
प्रमादाद्धि स्खलेद्राजा स्खलिते नास्ति जीवितम् ।
अग्निं दीप्तमिवासीदेद्राजानमुपशिक्षितः ॥ २८

गत्युवानेदं. — b) K V1 Bo-2. 4. 5 Da D2-5. 7. 8 T2 G1-3 मां; M2 वा (for मा). B3 किंचित्तद्; Dn D6 किंचिन्मां (for मा किंचिद्). — c) K2 यस्माद्; B1. 2 T2 G3 M1. 2 तस्माद्; G4 अस्माद् (for क°).

22 a) K4 ब्राह्मणं; Dn2 D7 T2 G1-3 M1. 3 ब्राह्मणः. K3. 5 V1 B Da Dn D2-5. 8 T G1. 4 M4 प्रतिजाने ते (B1 °नेयं); D6. 7 G2. 3 M1-3 °जानीते (for °जानीहि). — b) Bo प्रब्रूते (for °हि). K3. 4 B Da Dn D2. 4. 6-8 S यदिह (for यदि च). — c) K4 नित्यं (for वाक्यं). — d) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 यदस्मान्; T2 यन्मां त्वं (for यद्यन्मां). D4. 8 वक्ष्यति (for °सि). K1 यद्येमां प्रविवक्ष्यसि; D7 T1 G M यन्मां (G2 M °न्मा) विप्र प्रवक्ष्यसि.

23 D8 om. the ref. D4 कालक (for मुनिर्). — a) D7 T1 G3. 4 विद्वान्; T2 विद्वन् (for ज्ञात्वा). K1. 3. 5 Bo. 1. 3-5 D3. 3. 5. 8 ज्ञात्वा पापा(K1 orig. वया)-नपापांश्च; V1 B2 Da Dn D6 ज्ञात्वानघानघांश्चापि; G1 विद्वानापायापायांश्च (sic); G2 विद्वन्नयान्नपानांश्च; M1-3 विद्वन्नयानपनयान् (M3 °यन्); M2 विद्वान्नयान्नपानयाश्च (hypermetric). — b) D7 S भयाख्यात्वन् (for भृत्य-तस्ते). Ca cites भृत्यतः (as in text). B1 भवानि च; M1. 3. 4 भयान(M4 °न्य)पि (for °नि च). — d) Ś1 (marg. by corr.) K1. 2. 4 आगमत्; D7 T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 आगतः (G3 °ताः) (for °मम्).

24 a) K1 [उ]क्तं च; K1 m. 2. 3. 5 V1 B Da Dn D2-6. 8 G2 M2 [उ]क्तस्तु; T2 G1 [उ]क्तं तु (for [उ]-क्तश्च). D7 T1 G3. 4 M1. 3. 4 प्रागेवोक्तं तु दोषाय. — b) B1 D7 S -सेवनं (for -सेविनाम्). — The portion from 24c up to the end of adhy. 89 is lost in B1 on missing fol. D8 om. (hapl.) 24c–26b. — c) K1 (marg. by corr.) Da अगतीनां; Bo. 2-5 Dn1 D3. 5 आगतीक-; D2 आगताकं-; D7 T1 G2. 4 आगतेः कु-; T2 G1 M अगतिः कु-; G3 अगतिः का- (for °तीक-). K1 एषा; M1. 3 येषां. Cv अगता कुगतिर्येषां. — d) D4 lacuna; M1. 3. 4 सा (for या). K5 V1 Bo. 3-5 Dn2 D3. 5 पापा राजो(D3 °ज्ञो)पजीविका (B3 °ता); B2 Da राज्ञां साहसजीविका; Dn1 D6 पापा राजोपसे-विनां; D2 या राज्ञो*पजीविका.

25 B1 missing; D8 om. 25 (for both, cf. v. l. 24). D6 om. 25a–26b. — b) D7 T1 G2-4 संगमं (for संगतं). — c) K1 तु (for च). — d) K5 D5 तथैव ह; G4 भवंति च.

26 B1 missing (cf. v. l. 24). D6. 8 om. 26ab (cf. v. l. 25, 24). — b) K1 राज्ञोप- (for राजोप-). K5 Da Dn1 D3. 5 -जीविनां (for -सेविनाम्). — c) K5 B2. 3 Da Dn2 D6 तथैषां; V1 अथैव; Dn1 तथैवं; D5 अप्येषां; D7 S अथास्य (for अथैषाम्). K1 एव ते; K3. 5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S राजतो (for एकतो). — d) D4 भी च वन् (sic) (for भीर्भवेत्). D7 S मुहूर्तादागतं भयं.

27 B1 missing (cf. v. l. 24). — a) K1 (marg. as in text) नैवांतेन (for नैकान्तेन). K1 [अ]प्रसादो; D6 G2 M1. 3 प्रमादो (for [अ]प्र°). — b) All MSS. (except Ś1 K1. 4; B1 D1 missing) transp. कर्तुं and शक्यो (G1 °क्यं). K3 D8 महीपते. — c) M2-4 हि (for तु). K1 (marg. as in text) D4 प्रसादः (for प्रमादः).

28 B1 missing (cf. v. l. 24). — a) K1 (marg. as in text) प्रसादाद् (for प्रमा°). K3 D4 राज्ञि; K4 राज्यं (for राजा). D7 T G M2 प्रमादात्स्खलते बुद्धिः; M1. 3. 4 °त्स्खलिते राजन्. — b) M1. 3. 4 मुहूर्तादागतं भयं (cf. 26d). — D4 om. 28c–29b. — c) D7 T G M1-3 उपासीत (for इवासीदेद्). M4 अग्निं वैश्वानरमिव. — d)

आशीविषमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ।
यत्नेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीति मानवः ॥ २९
दुर्व्याहृताच्छङ्कमानो दुष्कृताद्दुरधिष्ठितात् ।
दुरासिताद्दुर्व्रजितादिङ्गिताद‍ङ्गचेष्टितात् ॥ ३०
देवतेव हि सर्वार्थान्कुर्याद्राजा प्रसादितः ।
वैश्वानर इव क्रुद्धः समूलमपि निर्दहेत् ।
इति राजन्मयः प्राह वर्तते च तथैव तत् ॥ ३१
अथ भूयांसमेवार्थं करिष्यामि पुनः पुनः ।
ददात्यसद्विधोऽमात्यो बुद्धिसाहाय्यमापदि ॥ ३२
वायसश्चैव मे राजन्नन्तकायाभिसंहितः ।
न च मेऽत्र भवान्गर्ह्यो न च येषां भवान्प्रियः ।
हिताहितांस्तु बुध्येथा मा परोक्षमतिर्भव ॥ ३३
ये त्वादानपरा एव वसन्ति भवतो गृहे ।
अभूतिकामा भूतानां तादृशैर्मेऽभिसंहितम् ॥ ३४
ये वा भवद्विनाशेन राज्यमिच्छन्त्यनन्तरम् ।
अन्तरैरभिसंधाय राजन्सिध्यन्ति नान्यथा ॥ ३५

C. 12. 3090
B. 12. 82. 35
K. 12. 82. 36

T2 G1 M1–3 इव (for उप·). D7 ·शिक्षतः; M1–3 बुद्धिमान् (for ·शिक्षितः).

29 B1 missing (cf. v. l. 24). D4 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — ^{c}) Da यज्ञेन; M2 यतेन (for यत्नेन). — ^{d}) Ca cites नाहमस्मीति (as in text). D4 माधवः; D8 वा नवः; M1 मानव; M2 मानवा. Cv as in text.

30 B1 missing (cf. v. l. 24). — ^{a}) D8 दुर्व्याहताच्. Ś1 K2 शंकमाणो. — ^{b}) K3. 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2–6. 8 T2 G2. 4 M2. 4 दुःस्थिताद्; D7 T1 G3 दुस्थिराद्; G1 दुस्थानाद्; M1. 3 दुत्थिताद् (for दुष्कृताद्). D6. 8 दुरधिष्ठितान्; M1. 3 दुरपे(M3 °वे)क्षितात्. — K1. 3 om. (hapl.) 30^{cd}. D4 reads 30^{c}–31^{f} after 33^{ab}. — ^{c}) B2 दुराशिताद्; D4 G1 °सीनाद्; D7 M1. 3 °सनाद् (for °सिताद्). Ś1 K4 दैवजिताद्; D2. 3. 5 दुर्विजिताद्; D7 T1 G3. 4 दुर्वृजिता(G3 °ना)द्; T2 G1 दुर्व्रजिनाद् (for °ताद्). — ^{d}) Da ·चेष्टितात्; D6 ·चेष्टितान्. D4. 7 T G2–4 M इंगिता(D4 इंगित·; G3 अहिता)ध्यायितादपि; G1 इंगितार्थहिता°.

31 B1 missing (cf. v. l. 24). For the sequence in D4, cf. v. l. 30. — ^{a}) K4 देवत एव; D4 तेन तेन हि; T2 बुद्धिमानपि. Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 सर्वार्थं. — ^{b}) K3 प्रसादितैः; G1 °रिता; M1. 3 °दितं. — ^{c}) D8 क्रुद्धे. — ^{e}) K3 राजन्मया; K5 Da Dn1 °न्यमः; D4 °न्मनुः; T2 M2 राज(M2 °जं)स्मयः; G1 राजा स्मयन्; M1. 3. 4 राजनि यत् (for °न्मयः). D7 T1 G3. 4 प्राह यच्च; G2 प्रभावाच्च (for मयः प्राह). M4 प्राहुः (for प्राह). — ^{f}) D4 न (for च). Da M1 च (for तत्).

32 B1 missing (cf. v. l. 24). For the sequence in D4, cf. v. l. 30. — ^{a}) D7 S अत्र (for अथ). Ś1 K1. 4 भूयांस (for °सम्). K5 D2. 3. 5. 8 एवाहं (for °र्थं). Cnp अहं (for अर्थं). — ^{b}) Ś1 K1 करिष्यामः (for °ष्यामि). — ^{c}) V1 B2 दद्याद्; D5 तदाति; G4 दधाति (for ददाति). K1 [अ]सद्विधा·; V1 B2 Da [अ]स्मिन्हि यो; D6 [अ]साद्विधो. — ^{d}) Ś1 K1 (m as in text). 2. 4 ·साहाय्यसंपदि (for °मापदि).

33 B1 missing (cf. v. l. 24). — ^{a}) K3. 5 B8 Dn2 M1. 3. 4 त्वेष; V1 Bo. 2. 4. 5 Da Dn1 D2. 3. 5–7 T G M2 त्वेव; D8 त्वं च (for चैव). D4 वायसो हि महाराजन्. — ^{b}) Ś1 K1. 5 Da2 Dn ननु कार्याभि·; K2. 3 अंतिकायाभि·; B5 अंतकार्याभि·; D2. 3. 5 तव कार्याभि· (for अन्तकायाभि·). T2 ·संहृतः; G1 ·संश्रितः (for ·संहितः). V1 Bo. 2–4 Da1 D6. 8 न तु (V1 अभि·) कार्याभिसंहितं (V1 °ता). — After 33^{ab}, D4 reads 30^{c}–31^{f} and repeats 32^{a}–33^{b} thereafter. — ^{c}). Ś1 K1. 2 ग्राह्यो; K4. 5 V1 B (B1 missing) Da2 D2. 3. 5. 8 द्रुह्यो; Da1 D4 गुह्यो; Dn2 गृह्यो; D7 T1 G3. 4 भक्तो; M4 गार्ह्यो (for गर्ह्यो). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 मेत्र; Dn1 D6 तेषां; M3 एषां (for येषां). G1 न येषां भगवान्प्रियः. — ^{e}) Ś1 K1. 4 च (for तु). K1 बुद्धेथा; T2 बुद्ध्या वा. — ^{f}) K5 भवे; B2. 3 Da Dn1 भवेः; Dn2 D4 भवेत् (for भव).

34 B1 missing (cf. v. l. 24). — ^{a}) K4 त्वां दान·; K5 D2. 3. 5 च दान·; G1 त्वदान· (for त्वादान·). D7 T1 G2–4 ये च (for एव). — ^{b}) K4 नमंति (for वसन्ति). — ^{c}) Ś1 K1. 4 अभूतिकामैर् (for °कामा). — ^{d}) V1 मेभिसंहितैः; D4 मे न संगतिः; D7 T1 G3. 4 मातिसंहिताः (T1 G4 °तः); T2 G1 मेतिसंहताः (G1 °हितं); G2 भूतिसंहितः (for मेऽभिसंहितम्).

35 B1 missing (cf. v. l. 24). — ^{a}) Dn1 यो वा; G1 एता (for ये वा). D7 S तव (for भवद्·). — ^{b}) K2–4 Bo. 4. 5 Dn D2. 4. 7 इच्छति; Da ऐच्छस्तु

C. 12. 3091
B. 12. 82. 36
K. 12. 82. 37

तेषामहं भयाद्राजन्गमिष्याम्यन्यमाश्रमम् ।
तैर्हि मे संधितो बाणः काके निपतितः प्रभो ॥ ३६

छद्मना मम काकश्च गमितो यमसादनम् ।
दृष्टं ह्येतन्मया राजंस्तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥ ३७

बहुनक्रझषग्राहां तिमिंगिलगणायुताम् ।
काकेन बडिशेनेमामतार्षं त्वामहं नदीम् ॥ ३८

स्थाण्वश्मकण्टकवतीं व्याघ्रसिंहगजाकुलाम् ।
दुरासदां दुष्प्रवेशां गुहां हैमवतीमिव ॥ ३९

अग्निना तामसं दुर्गं नौभिराप्यं च गम्यते ।
राजदुर्गावतरणे नोपायं पण्डिता विदुः ॥ ४०

गहनं भवतो राज्यमन्धकारतमोवृतम् ।
नेह विश्वसितुं शक्यं भवतापि कुतो मया ॥ ४१

अतो नायं शुभो वासस्तुल्ये सदसती इह ।
वधो ह्येवात्र सुकृते दुष्कृते न च संशयः ॥ ४२

न्यायतो दुष्कृते घातः सुकृते स्यात्कथं वधः ।
नेह युक्तं चिरं स्थातुं जवेनातो व्रजेद्बुधः ॥ ४३

(for इच्छन्ति). V1 राज्यमैच्छदनंतरं; B2 °मिच्छंस्तदंतरं. — ^{c}) K3–5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2–6. 8 G1 क्षांतरैर्. D7 T G अपि (for अभि-). Cv as in text. — ^{d}) D7 T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 राज्ञः (for राजन्). K2. 3. 5 V1 B (B1 missing) Dn D2. 3. 5. 6 सिध्यति (for सिध्यन्ति). V1 Bo. 2. 5 m Da Dn1 D6. 7 S चान्यथा (for ना°).

36 B1 missing (cf. v. l. 24). — ^{a}) G3 येषाम् (for तेषाम्). — K3 om. (hapl.) 36^{b}–37^{a}. G4 om. 36^{c}–39^{b}. V1 reads 36^{b}–37^{c} on marg. — ^{c}) T2 G1 एतैर्हि (for तैर्हि मे). B2 Da संहितो (for संधितो). — ^{d}) Ś1 K4 काको. D4 न पतितः (for निप°). T2 काको मम निपातितः.

37 B1 missing (cf. v. l. 24). K3 om. 37^{a}; G4 om. 37 (for both, cf. v. l. 36). V1 reads 37^{abc} on marg. — ^{a}) B2 दमना (for छद्मना). D7 T1 G3 कामश्च (for काकश्च). K5 B (B1 missing) D2. 3. 5. 8 स (for च). K2 V1 Da Dn D6 छद्मकामैरकामस्य. — ^{b}) K1 (by corr.) °साधनं (for °सादनम्). — ^{c}) D4 महाराजंस् (for मया राजंस्). — ^{d}) K1. 3 Dn2 D6 M1 तपोदीर्घेन; D7 S (G4 om.) पुरा दीर्घेण (for तपोदी°).

38 B1 missing (cf. v. l. 24). G4 om. 38 (cf. v. l. 36). — ^{a}) G1 बहुना तु (for °नक्र-). K1 D8 -झषग्राहा; K4 °ग्राह-; D4 °ग्राह्यं (for °ग्राहां). — ^{b}) K1 -गणायुतान्; D5 -गलायुतां; D8 -गणायुतं; G2 °वृतां; M °कुलां (for °युताम्). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 5 V1 B2 Da Dn D6–8 S (G4 om.) Cv बालिशेन (for बडिशेन). K4 V1 B2–5 Da D2. 3. 5 [ए]व (for [इ]माम्). — ^{d}) K1 अभार्षं त्वाम्; K1 m अवतीर्षम्; K2. 4. 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D6. 8 यामता (V1 °त)-र्षम्; K3 D4 अतितीर्षम् (for अतार्षं त्वाम्). D2. 3. 5 यामतर्तुं महानदीं; D7 S (G4 om.) क्षतार्षमहमापगां.

39 B1 missing (cf. v. l. 24). G4 om. 39^{ab} (cf. v. l. 36). — ^{a}) K1 स्थाणुः स-; K4 स्थाणूश्म-; D8 स्थाणुश्च (for °ण्वश्म-): D4. 6 -कंटकवती. — ^{b}) V1 B (B1 missing) -समाकुलां (for -गजा°). K5 Da Dn D2. 6. 8 सिंहव्याघ्रसमाकुलां. — ^{c}) K2. 4 दुष्प्रवेगां; K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 दुष्प्रसहां; D7 S दुष्प्रधर्षां (for °वेशां).

40 B1 missing (cf. v. l. 24). — ^{b}) K4 आसं (for आप्यं). — ^{d}) M2 गोपायं (for नो°).

41 B1 missing (cf. v. l. 24). — ^{b}) K2. 3. 5 V1 B (except B4; B1 missing) Da Dn D2. 4. 6–8 S अंधकारं (V1 °रे) (for °कार-). K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 -तमोन्वितं (for -तमोवृतम्). Ca अंधकारं तमोवृतम्. — ^{c}) D4. 6 न हि (for नेह). K1 Bo M4 विश्वसितं (for °सितुं). — ^{d}) K1 भवतो हि; G1 (before corr.) M1. 3 °तोपि (for °तापि).

42 B1 missing (cf. v. l. 24). — ^{a}) Da नाहं. Ś1 K4 मतो; Ś1 m सुभो; K1 मते; B3 शुभौ; B4 सुखो (for शुभो). Da गुहावास्; T2 शुभोदर्कस् (for शुभो वासस्). — ^{b}) B2 सदसतां; G1 °सिती (for °सती). Ś1 K1–4 V1 B (B1 missing) Da D4. 7 T1 G M त्विह; Dn2 वह (for इह). T2 स भवेत्सदसि त्विह. — ^{c}) K4 बुधो (for वधो). D7 T1 G1. 3. 4 ह्येवेह; T2 °ते वा (for °वात्र). D5 Cv सुकृतो. — ^{d}) K3 B2–4 Dn1 D3. 4 T G1. 3. 4 च न; G2 नैव (for न च).

43 B1 missing (cf. v. l. 24). — ^{a}) K3 T2 दुष्कृतो. D5 पातः (for घातः). — ^{b}) K3. 5 V1 B (B1 missing) Dn D5. 6. 8 न; Da च (for स्यात्). K1 कथं क्षयः; K3–5 V1 B (B1 missing) Da Dn D6. 8 कथंचन; D2. 3 कथं नु सः; D4 कथं बंधः; D5

सीता नाम नदी राजन्प्लवो यस्यां निमज्जति ।
तथोपमामिमां मन्ये वागुरां सर्वघातिनीम् ॥ ४४
मधुप्रपातो हि भवान्भोजनं विषसंयुतम् ।
असतामिव ते भावो वर्तते न सतामिव ।
आशीविषैः परिवृतः कूपस्त्वमिव पार्थिव ॥ ४५
दुर्गतीर्था बृहत्कूला करीरीवेत्रसंयुता ।
नदी मधुरपानीया यथा राजंस्तथा भवान् ।
श्वगृध्रगोमायुयुतो राजहंससमो ह्यसि ॥ ४६

यथाश्रित्य महावृक्षं कक्षः संवर्धते महान् ।
ततस्तं संवृणोत्येव तमतीत्य च वर्धते ॥ ४७
तेनैवोपेन्धनो नूनं दावो दहति दारुणः ।
तथोपमा ह्यमात्यास्ते राजंस्तान्परिशोधय ॥ ४८
भवतैव कृता राजन्भवता परिपालिताः ।
भवन्तं पर्यवज्ञाय जिघांसन्ति भवत्प्रियम् ॥ ४९
उषितं शङ्कमानेन प्रमादं परिरक्षता ।
अन्तःसर्प इवागारे वीरपत्न्या इवालये ।

C. 12. 3106
B. 12. 82. 51
K. 12. 82. 52

स विद्यते; T2 वधः कथं (by transp.); M2 कथं वधं. — c) M4 स्नेह- (for नेह). K2.4.5 B5 Dn1 D2.3.5.6.8 G2 स्थिरं; Da चिर- (for चिरं). — d) K1 (marg. as in text) [अ]तोब्रवीद्; K2.3.5 Bo.3–5 Dn D2.3.5.6.8 [ए]वाव्रजेद्; V1 B2 Da [ए]व व्रजेद्; D7 T1 G [उ]त नशेद्; T2 विनशेद्; M [अ]तो नशेद् (for [अ]तो व्रजेद्). D2 वधः (for बुधः).

44 B1 missing (cf. v. l. 24). — a) K3 B2 D3.5 शीता; D7 सिता. — b) B2 पुरो (for प्लवो). K4 D8 यस्या; V1 नामा (for यस्यां). D6 अप्लवोस्यां निमज्जति. — c) D7 T G3.4 तथोपमाम् (for तथो°). — d) D6 सर्वघातिनी.

45 B1 missing (cf. v. l. 24). — a) D4.8 -प्रतापो; D6 -प्रयातो; D7 T1 G2 M1.3 -प्रभाते; T2 G3.4 M4 -प्रपाते; M2 -प्रतापे (for -प्रपातो). G2 भयान् (for भवान्). — b) D4 भाजनं (for भो°). M2 विघ्न- (for विष-). — V1 reads 45c–46b on marg. — c) D4 असत्यम् (for °ताम्). — e) D4 परिवृते. — f) G1 कृतस् (for कूपस्). K2.5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2.3.5–8 T G M4 असि; K3 इह (for इव). D4 कूपेंधः पतितस्तथा. — After 45, D4 ins.:

202* क्रियावृत्तिः परिवृतः क्व वा गच्छति दुःखितः ।
तथाहं काकघातेन कृतस्त्वमसि पार्थिव ।

46 B1 missing (cf. v. l. 24). V1 reads 46ab on marg. — a) D4 दुर्गतीर- ; Ca °तीर्थां (as in text). D8 -काला (for -कूला). — b) K2 B2.4.5 Da D3.5 करीरा; K3–5 B3 Dn D2.6.8 कारीरा; V1 गभीरा; Bo करीर-; D4 कारीरी- (for करीरी-). D7 S कावेरी चोरसंवृता. — c) D2.3.8 यथा (for नदी). D5 यथा च मधुपानीया. — e) B2 श्व-; G1 स (for श्व-). D7 S -गोमायुवृतो (for °युतो). — f) D7 T1 G1.3.4 M1.3.4 राजहंसोपमो ह्यसि.

47 B1 missing (cf. v. l. 24). — a) G1 यथाश्रुत्य (for °श्रित्य). D4 यथा वृक्षं समाश्रित्य; G4 M1.3.4 यमाश्रित्य (G4 °थाश्रित-) महावृक्षः. — b) V1 वृक्षः; D4 यक्षः (for कक्षः). Da संवर्तते (for °धते). — c) K1 अतस् (for ततस्). — d) D2.8 तेनैव सह; T2 G1 समतीत्य च; M परिवार्य च (for तमतीत्य च). Da वर्तते (for वर्धते).

48 B1 missing (cf. v. l. 24). — a) B2 damaged; K1.2 [उ]र्षे(K2 °षों)धनो; K4 [उ]पेंधने (for °धनो). K3 Bo.3–5 D2–7 T1 G M1–3 तेनैवोपें(Dn2 °वाप-; D2.3.5 °वोप)धनेनैव (B3 °नेदं; Dn2 D6 T2 G1.2 M2 °नैनं; D7 T1 G3.4 M1.3 °नेमं); K5 D8 °वायुल्वणे-(D8 °णं)नैव; V1 °वोपेंधमानो हि; Da °वापिंधनेनैनं; Dn1 °वोप्रेंधनेनैनं; T2 M4 तेनैव चेंधनेनैनं (M4 °नेमं). — b) K1 दाहो (for दावो). — c) D4 ततोपमा. — d) K1 (m as in text) मा; D4 तत् (for तान्). Da om. from परि up to भवता (in 49b). V1 -शोधयेः.

49 B1 missing (cf. v. l. 24). Da om. up to भवता (cf. v. l. 48). — a) K5 V1 Dn D6 त्वया चैव; B2 damaged; B5 त्वया तैव; D5 तव तैव; M2 भवतोप- (for °तैव). — b) G1 परिवाहिताः (for °पालिताः). — c) K4 परिवज्ञाय (for पर्य°). K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2.3.5.6.8 भवंतमभिसंधाय. — d) G1.3 जिघांसंतं. D7 S (except T2 G1) -प्रियान् (for -प्रियम्).

50 B1 missing (cf. v. l. 24). — b) K1 प्रसादं; M4 प्रमादः. V1 D6 परिरक्षिताः (D6 °ता). — c) K2 -सर्पा; G1 -सर्वे. K1 इवागारो. — d) Ś1 K4

C. 12 3107
B. 12. 82. 51
K. 12. 82. 52

शीलं जिज्ञासमानेन राज्ञश्च सहजीविना ॥ ५०
कच्चिज्जितेन्द्रियो राजा कच्चिदभ्यन्तरा जिताः ।
कच्चिदेषां प्रियो राजा कच्चिद्राज्ञः प्रियाः प्रजाः ॥ ५१
जिज्ञासुरिह संप्राप्तस्तवाहं राजसत्तम ।
तस्य मे रोचसे राजन्क्षुधितस्येव भोजनम् ॥ ५२
अमात्या मे न रोचन्ते वितृष्णस्य यथोदकम् ।
भवतोऽर्थकृदित्येव मयि दोषो हि तैः कृतः ।
विद्यते कारणं नान्यदिति मे नात्र संशयः ॥ ५३
न हि तेषामहं द्रुग्धस्तत्तेषां दोषवद्गतम् ।
अरेर्हि दुर्हृताद्भेयं भग्नपृष्ठादिवोरगात् ॥ ५४

राजोवाच ।

भूयसा परिबर्हेण सत्कारेण च भूयसा ।
पूजितो ब्राह्मणश्रेष्ठ भूयो वस गृहे मम ॥ ५५
ये त्वां ब्राह्मण नेच्छन्ति न ते वत्स्यन्ति मे गृहे ।
भवतैव हि तज्ज्ञेयं यदिदानीमनन्तरम् ॥ ५६
यथा स्याद्दुष्कृतो दण्डो यथा च सुकृतं कृतम् ।

क्रूरपत्न्या (for वीर°). — f) Ś1 स (for च). K V1 B (B1 missing) Da Dn D2–6. 8 M1. 3. 4 राज्ञश्च (K1 D4 M1. 3. 4 °ज्ञः स ; K2. 3 °ज्ञः स्म) सहजीविनः (K3 °नां ; Da °नं); D7 T G M2 राज्ञः (G1 °ज्ञा) साहस-जीवि(T2 °व)नः.

51 B1 missing (cf. v. l. 24). — a) Ś1 K1 Dn2 G1 कश्चिज्. — b) Ś1 K1 D4 कश्चिद्. K2–5 V1 Bo. 3–5 Dn D2–6. 8 S अस्यांतरा (V1 °रो); B2 Da अस्य नरा ; D7 अत्यंतरा (for अभ्यन्तरा). Ś1 K1 जितः. — c) Ś1 K1 कश्चिद्. D7 S आसां (for एषां). — d) Ś1 कश्चिद्. G2 M2 प्रजाः प्रियाः (by transp.). K1. 2 कश्चि(K2 °च्चि)देवाप्रियः प्रजाः.

52 B1 missing (cf. v. l. 24). — a) K4 प्राप्तस् (for संप्राप्तस्). K2. 3. 5 V1 B (B1 missing) D (except D7 ; D1 missing) T2 G1. 2 M विजिज्ञासुरिह (G1 °यं) प्राप्तस्. — b) K1 B4 D8 राजसत्तमः (D8 °मं). — c) D4 स त्वं (for तस्य). K3–5 V1 Da Dn D5–8 T2 G2 M1. 3 रोचते (for °से).

53 B1 missing (cf. v. l. 24). — b) K1 वितृ-ष्णस्येव नोदकं. — c) K2–5 B (except B2 ; B1 missing) Dn D2. 3. 5–8 T G2–4 M2 इत्येवं (for °व). — d) D2–6 मम (for मयि). D7 S मयि ते (T2 अ-भीष्टे) दोषमादधन् (M2 °धत् ; M4 °धुः). — f) B2 D7 T1 G3 नास्ति (for नात्र).

54 B1 missing (cf. v. l. 24). — a) K4 B3 Da Dn D6 G2 च (for हि). Ś1 K4 V1 Bo. 2 क्रुद्धस् ; K1 श्रद्धस् ; K3 दुःखस् ; D6 दुग्धस् ; D7 S द्रो(T2 G1 दो)ग्धा (for द्रुग्धस्). — b) T G1. 3. 4 तत्रैषां ; Cv तत्तेषां (as in text). K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 दोषदर्शनं ; D7 T1 G3. 4 Cv द्रोहवद्गतं ; T2 G1 M1. 3. 4 दोषमुद्गतं ; M2 °मुन्नतं (for °वद्गतम्). — c) D7 T1 G2–4 अग्रे हि ; T2 अरेश्च (for °र्हि). K (except K1) V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 दुर्हृदा(D6 °ता)द्भेयं ; D4 दुहिता° ; D7 T1 G1. 2. 4 M2 दुर्हृदो हेयं (D7 G2 योहं); T2 दुर्वृत्तो भेदं ; G3 दुर्हृदेयेहं (sic); M1. 3. 4 दुर्हृतो भे(M4 °दो दे)यं (for दुर्हृताद्भेयं). — d) K1 m G4 भग्नपुच्छाद् (for °पृ-ष्ठाद्). K4 G3 इवोरगं (G3 °गा) (for °गात्).

55 B1 missing (cf. v. l. 24). D8 om. the ref. — a) All MSS. (except Ś1 K1–4 ; B1 D1 missing) परिहारेण (for °बर्हेण). — b) K4 शंकरेण ; G1 संस्का° (for सत्का°). — c) M2 भूयसो (for पूजितो). K2. 4 -श्रेष्ठो (for -श्रेष्ठ). — d) K2. 4 बहु (for भूयो). G2 M2 transp. वस and मम.

56 B1 missing (cf. v. l. 24). — a) T2 G1 M त्वा (for त्वां). — b) K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 ते न (by transp.); D7 S (except M2. 4) न मे. B2. 4 मद्- ; D7 S (except M2. 4) ते (for मे). — c) K4 भवतैष ; D4 M4 °तेव. V1 D8 T2 G1 M2 तं (for तज्). — d) Dn तदेषाम् (for इदानीम्).

57 B1 missing (cf. v. l. 24). — a) B2 G2 यदा (for यथा). K1 Da Dn1 सुकृतो ; K1 m स्वधृतो ; K2 दुष्कृते ; K3 सु*तो ; K5 V1 B (B1 missing) Dn2 D2. 3. 5–8 S सुधृतो ; D4 प्रकृतो (for दुष्कृतो). — b) K3 D4 स्यात् ; D3 -वत् (for च). D7 T1 G2–4 सुकृतो (for °तं). K3 तथा ; V1 D7 S भवेत् (for कृतम्). — c) Da यथा (for तथा). Ś1 K1 निरीक्ष्य (for समीक्ष्य). M2 भवतः ; M4 भगवाञ्. — d) K5 D3. 5. 8 श्रेयसा (for °से). G1 हि नियुंक्ष्व ; M1. 3. 4 प्रति° (for विनि°). K1 तां ; M3 मा (for माम्).

तथा समीक्ष्य भगवञ्श्रेयसे विनियुङ्क्ष्व माम् ॥ ५७

मुनिरुवाच ।

अदर्शयन्निमं दोषमेकैकं दुर्बलं कुरु ।
ततः कारणमाज्ञाय पुरुषं पुरुषं जहि ॥ ५८

एकदोषा हि बहवो मृद्नीयुरपि कण्टकान् ।
मन्त्रभेदभयाद्राजंस्तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५९

वयं तु ब्राह्मणा नाम मृदुदण्डाः कृपालवः ।
स्वस्ति चेच्छामि भवतः परेषां च यथात्मनः ॥ ६०

राजन्नात्मानमाचक्षे संबन्धी भवतो ह्यहम् ।
मुनिः कालकवृक्षीय इत्येवमभिसंज्ञितः ॥ ६१

पितुः सखा च भवतः संमतः सत्यसंगरः ।
व्यापन्ने भवतो राज्ये राजन्पितरि संस्थिते ॥ ६२

सर्वकामान्परित्यज्य तपस्तप्तं तदा मया ।
स्नेहात्त्वां प्रब्रवीम्येतन्मा भूयो विभ्रमेदिति ॥ ६३

उभे दृष्ट्वा दुःखसुखे राज्यं प्राप्य यदृच्छया ।
राज्येनामात्यसंस्थेन कथं राजन्प्रमाद्यसि ॥ ६४

C. 12. 3121
B. 12. 82. 65
K. 12. 82. 70

---

58 B1 missing (cf. v. l. 24). D8 om. the ref. —^{b}) K3. 5 V1 B2-4 Da Dn D2-6. 8 M2 दुर्बली- (for °लं). —^{d}) Ś1 K2 परुषं (for the first पु°). K2 परुषं जहि; D7 T1 G2-4 जहि साधु च.

59 B1 missing (cf. v. l. 24). —^{a}) K5 D2 एवं; D7 एष (for एक-). D3 (marg. as in text) -दोषाय (for -दोषा हि). Cv as in text. —^{b}) K1 मृश्नीयुर; K1 m मक्षियुर; B2 Da Cv गृह्णीयुर (for मृद्नी°). K4 D4 Cv कंटकं; D8 °कात्. — After 58^{ab}, D7 S ins.:

203* अर्थे सर्वं जगद्बद्धमर्थेन च निबध्यते ।
अर्थे दर्पो मनुष्याणां तस्मादर्थं विरोचय ।
एकेनैकस्य दोषेण तद्विरुद्धं प्रचोदय ।
स तस्य दोषानुद्भाव्य तस्यार्थं ग्राहयिष्यति ।
सामपूर्वं च केषांचिद्भेदेन च परस्परम् । [5]
वैरं कारय भूपाल पश्चाद्दण्डं प्रयोजय ।
बिल्वेन च यथा बिल्वमाकारं छाद्य बुद्धिमान् ।
अशुद्धं सचिवं राजन्नशुद्धेनैव नाशय ।

[(L. 1) T2 अर्थे राजा; G1 अर्थे राजन्; M1 अर्थेनैव; M4 °न स (for अर्थेन च). G3 चरिष्यते (for निबध्यते). —(L. 2) G2 M2 दर्पं (for अर्थे). T1 G4 M1-3 विरेचय (for विरो°). —(L. 3) Cv cites line 3 as above. —(L. 4) T2 यदस्य; M4 स ततो (for स तस्य). M4 दाहयिष्यंति (for ग्राह°). —(L. 5) G1 समापूर्वं; M4 सामपूर्वेश्च (for °पूर्वं). —(L. 6) G2 कालय (for कारय). G1. 2 तस्माद् (for पश्चाद्). D7 M2 प्रचोदय (M2 °ये); M4 प्रयोजयेः (for °जय). —(L. 7) T2 G1 चाद्य (for छाद्य). M बुद्धितः (for °मान्). —(L. 8) M1. 3 न शुद्धो न (for अशुद्धेन). T2 G1 M1. 3. 4 शातय; M2 शामय (for नाशय).]

—^{c}) D7 G3 मंत्रिभेद-; G2 मंत्री° (for मन्त्र°). —^{d}) M1. 3 कस्माद् (for त°). Da2 वः (for ते).

60 B1 missing (cf. v. l. 24). —^{a}) Da2 ब्राह्मणान्दृष्ट्वा (for °णा नाम). —^{b}) D7 T G कृपालयाः (G1 °य) (for °लवः). —^{c}) All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 V1 D4; B1 D1 missing) चेच्छाम (for °मि). V1 B2 Da भवतां (for °तः). —^{d}) D7 S परमं (for परेषां). D4 वै (for च). K5 तथात्मनः.

61 B1 missing (cf. v. l. 24). —^{a}) D6 आचक्ष्व; D8 °क्ष. —^{b}) G1 संबंधि. B2 Da2 Dn1 D3. 5 ह्ययं; Dn2 ह्यकं (for ह्यहम्). —^{c}) D7 S (except T2) द्विजः (M4 °जा) (for मुनिः).

62 B1 missing (cf. v. l. 24). G2 om. 62^b-63^a. —^{b}) G4 संधर्मः (for संमतः). D2. 4 -संगतः; T2 -संगर. —^{c}) D4 आपन्ने (for व्या°). D7 T1 G3. 4 भवता; D8 भवती (for °तो).

63 B1 missing (cf. v. l. 24). Lacuna for 63 in B2. G2 om. 63^{abc} (cf. v. l. 62). —^{a}) D7 S (G2 om.) सर्वान् (for सर्व-). —^{b}) Bo यदा मया; G4 मया *दा. —^{c}) G1 स्नेहत्वात्; M1. 3. 4 स्नेहात्त्वा (for °त्त्वां). K2. 4. 5 V1 B4. 5 Da Dn D6 तु (for प्र-). K1 [ए]तं (for [ए]तन्). —^{d}) K3. 4 D4 विरमेद् (for विभ्र°).

64 B1 missing (cf. v. l. 24). —^{a}) Ś1 K1 D4. 8 सुखदुःखे (for दुःखसुखे). D7 S (except M2) उभे दुःखसुखे दृष्ट्वा. —^{b}) D2. 3. 5. 7. 8 T G प्राप्य राज्यं (by transp.); D4 राज्यं प्राप्तं. K2 यथेच्छया (for यदृ°). —^{c}) M2 या राज्ये (for राज्येन). T1 G2-4 -सार्थेन (for -संस्थेन). —^{d}) D4. 7 S (except T2) प्रमाद्यसे (for °द्यसि).

65 B1 missing (cf. v. l. 24). Dn2 om. 65-66,

C. 12. 3122
B. 12. 82. 66
K. 12. 82. 71

भीष्म उवाच ।
ततो राजकुले नान्दी संजज्ञे भूयसी पुनः ।
पुरोहितकुले चैव संप्राप्ते ब्राह्मणर्षभे ॥ ६५
एकच्छत्रां महीं कृत्वा कौसल्याय यशस्विने ।
मुनिः कालकवृक्षीय ईजे क्रतुभिरुत्तमैः ॥ ६६
हितं तद्वचनं श्रुत्वा कौसल्योऽन्वशिपन्महीम् ।
तथा च कृतवान्राजा यथोक्तं तेन भारत ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

भीष्म उवाच ।
ह्रीनिषेधाः सदा सन्तः सत्यार्जवसमन्विताः ।
शक्ताः कथयितुं सम्यक्ते तव स्युः सभासदः ॥ १
अत्याढ्यांश्चातिशूरांश्च ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् ।

with the ref. Ś1 K V1 B (B1 missing) Da Dn1 D2-6. 8 T2 M om. the ref. —[a]) K3. 4 V1 B (B1 missing) Da1 D4. 5. 7. 8 S Cnp Cv नंदी (T2 °दि); K5 Dn1 D2. 3. 6 Cnp also मंत्री (for नान्दी). —[b]) K5 V1 Da2 Dn1 D2. 3. 5. 6 भूयसा (V1 °सां); B2 Da1 ज्यायसी (for भू°). —[c]) D2 चैवं; D6 चैषा (for चैव). —[d]) G1 संप्राप्ते. T2 ब्राह्मणर्षभ.

66 B1 missing (cf. v. l. 24). Dn2 om. 66 (cf. v. l. 65). —[a]) B3-5 Da Dn1 D7 T1 G3. 4 एकच्छात्रां. —[b]) K3-5 V1 B0. 2. 4. 5 Da Dn1 D4. 8 कौशल्याय; D7 T G1. 3. 4 कौसलाय (for °ल्याय). B4 महात्मने; G1 यशस्विनी. — D6 om. 66[c]-67[d]. —[d]) K4 रेजे (for ईजे).

67 B1 missing (cf. v. l. 24). D8 om. 67 (cf. v. l. 66). —[a]) V1 B2 Da2 इति; D7 T G इदं (for हितं). T2 G1. 2 तु (for तद्). —[b]) K3. 5 V1 B (B1 missing) Dn1 D4 कौशल्यो; G2 कौसलो. K5 ह्यजयन्; V1 B (B1 missing) Dn1 D2. 3. 5 [ऽ]न्वजयन्; Da त्वजयन्; Dn2 D8 [ऽ]प्यजयन्; D7 T G2-4 [ऽ]प्यशिषन् (for [ऽ]न्व°). K1 मुनिं (for महीम्). —[c]) V1 राजन् (for राजा). —[d]) D7 S धीमता (for भारत).

Colophon om. in D8; B1 D1 missing. —*Subparvan:* Ś1 K V1 B0. 2. 4. 5 Da Dn D2-7 T G1. 2 M राजधर्म. —*Adhy. name:* Ś1 अमात्यकालकवृक्षीयं; K1 B0. 3-5 अमात्यपरीक्षायां कालकवृक्षीयं (B3 °यः); K2. 3 काल(K3 °र)कवृक्षीयं; K4 कालवृक्षीयं; V1 B2 D4 अमात्यपरीक्षायां कालकवृक्षीयोपाख्यानं (V1 D4 om. कालक°); Da1 कालकवृक्षीयः; Da2 D6 M2 कालकवृक्षीयोपाख्यानं; D5 कालकवृत्तं; D7 T1 G3. 4 कौसलकालकवृक्षीयसंवादः; G2 कालकवृष्णीयसंवादः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 84; B2. 5 Da2 Dn 82; B3. 4 D2 81; Da1 83 (as in text); D8 79. —*Śloka no.:* Dn1 69; Dn2 68; D8 66.

84

☞ B1 D1 are missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 83. 24 and 79. 28).

1 Before 1, K3-5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) Cv ins.:

युधिष्ठिर उवाच ।
204* सभासदः सहायाश्च सुहृदश्च विशां पते ।
परिच्छदास्तथामात्याः कीदृशाः स्युः पितामह ।

[D4. 8 om. the ref. —(L. 1) D7 G1 M2 सभायाश्च (for सहा°). —(L. 2) K4 ततो; Cv तदा (for तथा).]

—D8 om. the ref. —[a]) K1 ह्रीनिषेधः; K4 °षेदाः; B0. 4 D2. 3. 5. 8 Cnp °षेवाः; Ca °षेधाः (as in text). D4 T2 G1 M दांताः; G2 संताः (for सन्तः). K5 V1 B2 Da Dn D6 ह्रीनिषेवास्तथा दांताः. —[b]) D7 S सत्यलज्जा- (for सत्यार्जव-). D2. 3. 5 -गुणान्विताः (for -सम°). —[c]) D7 S दांतास् (for सम्यक्). K1 corrupt. —[d])

सुसंतुष्टांश्च कौन्तेय महोत्साहांश्च कर्मसु ॥ २
एतान्सहायाल्ँलिप्सेथाः सर्वास्वापत्सु भारत ।
कुलीनः पूजितो नित्यं न हि शक्तिं निगूहति ॥ ३
प्रसन्नं ह्यप्रसन्नं वा पीडितं हृतमेव वा ।
आवर्तयति भूयिष्ठं तदेको ह्यनुपालितः ॥ ४
कुलीना देशजाः प्राज्ञा रूपवन्तो बहुश्रुताः ।
प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्च ते तव स्युः परिच्छदाः ॥ ५
दौष्कुलेयाश्च लुब्धाश्च नृशंसा निरपत्रपाः ।
ते त्वां तात निषेवेयुर्यावदार्द्रकपाणयः ॥ ६
अर्थमानार्घ्यसत्कारैर्भोगैरुच्चावचैः प्रियान् ।
यानर्थभाजो मन्येथास्ते ते स्युः सुखभागिनः ॥ ७
अभिन्नवृत्ता विद्वांसः सद्वृत्ताश्चरितव्रताः ।
न त्वां नित्यार्थिनो जह्युरक्षुद्राः सत्यवादिनः ॥ ८
अनार्या ये न जानन्ति समयं मन्दचेतसः ।

C. 12. 3135
B. 12. 83. 11
K. 12. 83. 11

B_2 Da भवंति (for तव स्युः). D_8 समाहिताः ; Ca सभासदः (as in text).

2 ^{a}) Ś$_1$ अत्यारूढांश् (hypermetric); K_1 अत्याढान् ; K_3 अत्यार्यान् ; K_5 B_{2-4} Da Dn $D_{2.3.5-8}$ $G_{2.3}$ अमात्यांश् ; D_4 T $G_{1.4}$ अत्याढ्याश् (for °ढ्यांश्). Ca cites आढ्यः. $K_{1.3}$ अतिशूरांश् ; D_7 T $G_{1.3.4}$ चातिशूराश् (for °शूरांश्). — ^{b}) K_5 Da ब्राह्मणानां ; Bo lacuna ; D_4 M_4 ब्रह्मण्या(M_4 °ण्यां)श्च ; $D_{6.7}$ T $G_{1.3.4}$ ब्राह्मण्या(D_6 T_2 G_1 °णा)श्च (for °णांश्च). B_2 Dn D_6 परि- ; Da प्रति- (for बहु-). $D_{4.7}$ T G_1 -श्रुताः (for -श्रुतान्). — ^{c}) B_2 D_4 असंतुष्टांश्च (D_4 °ष्टास्तु); $D_{2.3.5.8}$ सु(D_8 स्व)संतुष्टांस्तु ; D_7 T_1 G_{2-4} संतुष्टांश्चापि ; T_2 G_1 सुसंतुष्टाश्च ; $M_{1.3.4}$ संतुष्टांश्चैव ; M_2 corrupt (for सुसंतुष्टांश्च). D_4 वृत्तेषु (for कौन्तेय). — ^{d}) Dn_2 D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ महोत्साहाश्च.

3 ^{c}) Dn_2 D_6 कुलीन- (D_6 °नं). D_4 राजन् (for नित्यं). — D_6 reads 3^d–5^a on marg *sec. m.* — ^{d}) D_7 G_4 च (for हि). G_1 शक्ति. D_7 निगूहसे ; T_1 G °हते ; M_2 °ढति (for °हति). D_4 अ[श]क्तिं विनिगूहते.

4 D_6 reads 4 on marg. — ^{a}) $K_{1.2.5}$ V_1 B_{2-5} D (except D_4; D_1 missing) S अप्रसन्नं ; K_4 ह्यप्रसन्ना (for °सन्नं). B_{2-4} $D_{3.5.8}$ च (for वा). — ^{b}) $K_{1.5}$ B (B_1 missing) D (except D_7; D_1 missing) हतम् ; K_4 कृतम् ; V_1 तप्तम् (for हृतम्). K_5 $D_{2.3.5}$ च (for वा). — ^{c}) K_4 अवर्तयति. T_2 आवृत्तं हृतभूयिष्ठं. — ^{d}) K_4 तदेव ; G_1 $M_{1.3.4}$ तमेको (for तदेको). D_7 T G [ऽ]पि (for हि). B_5 -पालकः (for -पालितः). V_1 B_2 Da Dn D_6 तदेव ह्य(B_2 °वम)नुपालितं ; Cv स एकोनुपालितः.

5 D_6 reads 5^a on marg. — ^{b}) D_7 T_1 G_{2-4} कृपावं(G_2 °यं)तो (for रूप°). — ^{c}) K_4 प्रागल्भाश्. $K_{1.2.4}$ D_7 S (except T_2) स्वनुरक्ताश्च (for चानु°). — ^{d}) B_2 तथा (for तव).

6 ^{a}) Ś$_1$ K_1 दौष्कुलीयाश्. — ^{c}) D_2 तेषां ; D_4 न त्वां (for ते त्वां). B_5 निषेधेयुर् (for °वेयुर्). D_7 S ते त्वां (G_2 M त्वा) जातु न सेवेयुर्. — ^{d}) D_4 यदि वार्द्रकपाणयः ; D_7 T_1 G_{2-4} यावत्ते खड्ग° ; T_2 यावदात्तकृपा° ; $M_{1.3}$ °द्राष्ट्रकपा°. Ca cites आर्द्रक° (as in text). — After 6, $K_{4.5}$ V_1 m B (B_1 missing) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ ins. 21^c–22^d, repeating the same in the proper place.

7 ^{a}) D_7 T_1 $G_{2.4}$ अर्थ्यं- (for अर्थ-). K_2 -नानार्घ्यं- ; K_3 -दानार्घ्यं- ; $K_{4.5}$ B (B_1 missing) Da Dn $D_{2.8}$ M_4 -मानार्घं- ; $D_{3.5}$ -मानार्थं- ; D_4 -मानार्च्यं- ; D_7 T_1 $G_{2.3}$ -मानैश्च ; T_2 -मानास्तु ; G_4 -मानांश्च (for -मानार्घ्यं-). M_2 -संस्कारैर् (for -सत्कारैर्). $M_{1.3}$ अर्थानामर्थसत्कारैर्. — ^{b}) K_3 B_2 Da Dn D_6 प्रियैः ; V_1 शुभैः ; D_4 प्रियाः (for प्रियान्). — ^{c}) $B_{4.5}$ D_7 यानार्थे- ; D_4 तथार्थं- (for यानर्थ-). — ^{d}) Da न ; T_2 M_2 च (for the second ते). M_1 सुविभागिनः ; some printed ed. सुखमानिनः (for °भागिनः).

8 ^{b}) B_4 संवृताश् ; D_4 सुवृत्ताश् ; G_1 M_2 सवृत्ताश् (for सद्वृ°). D_7 तद्वृत्ताश्च परिव्रताः ; T_2 सद्वृत्ताश्च जितेंद्रियाः. — ^{c}) $K_{2.3.5}$ V_1 B (B_1 missing) D (except D_7; D_1 missing) T G त्वा (for त्वां). K_5 $D_{3.5}$ जितार्थिनो ; B_2 Da नृपा° ; D_4 नित्यं हिं ते (for नित्यार्थिनो). $M_{1.3}$ जहुर् (for जह्युर्). — ^{d}) M_4 अलुब्धाः (for अक्षुद्राः).

9 After 9^{ab}, D_4 ins. :

205* परिच्छदास्तथामात्या नेदृशाः स्युः कथंचन ।

— ^{c}) M_4 om. तेभ्यः. K_5 Dn D_6 परि- (for प्रति-). — ^{d}) $K_{2.3.5}$ V_1 B_2 Da Dn D_6 ये चापि ; Bo_{3-5} $D_{2.3.5.8}$ ज्ञेयाश्च ; D_4 स्युश्च ये ; D_7 T G ज्ञायेथाः ; $M_{1.3.4}$ [अ]ज्ञाश्च ये ; M_2 ज्ञात्वा तान् (for जानीयाः). $K_{2.3.5}$ V_1 B (B_1 missing) D (except D_7; D_1 missing) $M_{1.3.4}$ समयच्यु(B_5 °ये यु)ताः (for °च्युतान्).

C. 12. 3136
B. 12. 83. 11
K. 12. 83. 11

तेभ्यः प्रतिजुगुप्सेथा जानीयाः समयच्युतान् ॥ ९
नैकमिच्छेद्गणं हित्वा स्याच्चेदन्यतरग्रहः ।
यस्त्वेको बहुभिः श्रेयान्कामं तेन गणं त्यजेत् ॥ १०
श्रेयसो लक्षणं ह्येतद्विक्रमो यस्य दृश्यते ।
कीर्तिप्रधानो यश्च स्यात्समये यश्च तिष्ठति ॥ ११
समर्थान्पूजयेद्यश्च नास्पर्ध्यैः स्पर्धते च यः ।
न च कामाद्भयात्क्रोधाल्लोभाद्वा धर्ममुत्सृजेत् ॥ १२
अमानी सत्यवाक्शक्तो जितात्मा मान्यमानिता ।
स ते मन्त्रसहायः स्यात्सर्वावस्थं परीक्षितः ॥ १३
कुलीनः सत्यसंपन्नस्तितिक्षुर्दक्ष आत्मवान् ।
शूरः कृतज्ञः सत्यश्च श्रेयसः पार्थ लक्षणम् ॥ १४
तस्यैवं वर्तमानस्य पुरुषस्य विजानतः ।
अमित्राः संप्रसीदन्ति ततो मित्रीभवन्त्यपि ॥ १५
अत ऊर्ध्वममात्यानां परीक्षेत गुणागुणान् ।
संयतात्मा कृतप्रज्ञो भूतिकामश्च भूमिपः ॥ १६
संबद्धाः पुरुषैराप्तैरभिजातैः स्वदेशजैः ।
अहार्यैरव्यभीचारैः सर्वतः सुपरीक्षितैः ॥ १७
योधाः *स्रौवास्तथा मौलास्तथैवान्येऽप्यवस्कृताः ।

---

10 a) D4 एकम् (for नैकम्). K4 गुणं; D4 गुणान् (for गणं). D7 भित्त्वा (for हित्वा). — b) K3 V1 Bo. 3 D4. 8 अन्यपरिग्रहः; D2. 3. 5 एकतर°; M1. 3 अन्यतरग्रहं (for °ग्रहः). Cv as in text. — c) V1 B2 Da एको (for त्वेको). — d) D4 गुणं (for गणं).

11 a) K2. 3. 5 B2. 3 Da Dn D6 T2 G1 चैतद्; V1 Bo. 5 D2–5. 8 M त्वेतद्; B4 damaged; D7 T1 G2–4 चैव (for ह्येतद्). — b) G1 यत्र (for यस्य). — 11^{cd} = (var.) 12. 81. 26^{ab}. — c) G1 कीर्तिः (for कीर्ति-). M4 -प्रधाने. — d) D2. 3. 5 यस्य; T2 चैव (for यश्च). Ś1 K1. 2. 4 वर्तते (for तिष्ठति).

12 = (var.) 12. 81. 26^{c}–27^{b}. — a) D4 समर्थ. B2 D7 S पूजयेद्यस्तु; B5 Da °युश्च (for °द्यश्च). — b) K4 नास्पर्ध-; D6. 8 नास्पर्धैः; D7 T1 G3. 4 समृद्धे; T2 G1. 2 समर्थैं; M समर्थैः (for नास्पर्ध्यैः). Dn1 स्पर्ध्यंते. D7 S न (for च). D2. 3 स्पर्ध्यैं स्पर्धते (D3 °र्धयते) च यः; D5 नास्प* *र्धते च यः. — cd) T2 transp. क्रोधाद् and लोभाद्.

13 a) Ś1 K1 अमौनी (for अमानी). K5 B4. 5 Dn D6 T2 G3. 4 सत्यवान् (for °वाक्). K2. 3 तीक्ष्णो; K4 सक्तो; K5 Bo. 2–5 Dn D6 क्षांतो; Da D2. 3. 5 दांतो; D4 श्लक्ष्णो; D8 शांतो; G1 रक्तो; M2. 4 शुक्तो (for शक्तो). — b) K4 Bo. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 मानसंयुतः; G1 मान्यमानितः (for °मानिता). — c) K1 -सहायं; D4 -सहायाः. V1 च (for स्यात्). — d) K2. 3 V1 Da2 Dn D6 सर्वावस्था-; K5 T1 M1. 2 °वस्थां (for °वस्थं).

14 14^{ab} = (var.) 12. 81. 28^{cd}. — a) K3 Da D6 कुल-; V1 Da D7 T G शील-; Bo lacuna; D2. 3. 5 M1. 3. 4 सत्त्व- (for सत्य-). — c) K1 सभ्यश्च; D7 T1 G3. 4 सत्यज्ञः (for °श्च). Ca as in text. — d) K1 श्रेयः स; D3 (before corr.) श्रेयश्च. D8 सत्य- (for पार्थ).

15 = (var.) 12. 81. 40. — a) Da अस्यैवं. — c) B4 स (for सं-). — d) K5 V1 B2 Da Dn D2. 6 तथा (for ततो). K4 D5. 6 मित्रा; D2–4 मैत्री- (for मित्री-). D3. 4. 8 -भवति (for -भवन्ति). Ś1 K2. 4 [उ]त; K1 च (for [अ]पि).

16 b) K3 V1 B2 Da Dn D4. 6 गुणागुणं (for °गुणान्). — c) Ś1 K1 दृढप्रज्ञो; K4 दृढज्ञोथ; B4 जितप्रज्ञो; D7 T1 G2–4 कृतज्ञश्च (for °प्रज्ञो). — d) Ś1 K2 भूमिकामश्च; T2 भूत° (for भूति°).

17 a) Ś1 K1–4 D3 G3 संबद्धः; K5 Dn संबंधि-; V1 D2. 7. 8 T G1. 4 संबंधः; Bo. 2. 4. 5 D4. 6 M1. 3. 4 संबंधाः; Da संबंधात्; D5 संवेद्धः (for संबद्धाः as in B3 G2 M2). Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 अन्यैर्; D7 S (except M2) आर्यैर् (for आप्तैर्). — b) K4 D4 सु-; B3. 4 D2. 3. 5. 8 T2 G1 च; M4 स (for स्व-). — c) D4 आहारैर् (sic); T1 G4 आहृतैर्; G2. 3 आगतः (G3 °तैः); Ca अहार्यैर् (as in text). Ś1 अविभीचारैः; V1 B2 D3 अव्यभिचारैः; D7 T G1. 3. 4 M1. 3. 4 स(D7 T1 G3. 4 स्व)व्यतीहारैः; G2 (hapl.) lacuna; M2 स प्रतीहार्यैः (for अव्यभीचारैः). — d) K2. 5 B3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M2. 4 सर्वशः (for सर्वतः). D2. 3 G1 सुपरिक्षितैः.

18 a) Ś1 K1. 2 योधाः स्त्रो(K2 स्त्रो)वास; Ś1 m K3–5 V1 B (B1 missing) Da Dn D6. 8 M1. 3. 4 Ca यौनाः श्रौतास्; D2 यौवनाः प्रज्ञास्; D3. 5 यौनाः प्राज्ञास्; D4 M4 योनाः स्त्रोवासः; D7 T1 G3.4 योनेधौंवास्; T2

कर्तव्या भूतिकामेन पुरुषेण बुभूषता ॥ १८

येषां वैनयिकी बुद्धिः प्रकृता चैव शोभना ।
तेजो धैर्यं क्षमा शौचमनुराग स्थितिर्धृतिः ॥ १९

परीक्षितगुणान्नित्यं प्रौढभावान्धुरंधरान् ।
पञ्चोपधाव्यतीतांश्च कुर्याद्राजार्थकारिणः ॥ २०

पर्याप्तवचनान्वीरान्प्रतिपत्तिविशारदान् ।
कुलीनान्सत्यसंपन्नानिङ्गितज्ञाननिष्ठुरान् ॥ २१

देशकालविधानज्ञान्भर्तृकार्यहितैषिणः ।
नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजा कुर्वीत मन्त्रिणः ॥ २२

हीनतेजा ह्यसंहृष्टो नैव जातु व्यवस्यति ।
अवश्यं जनयत्येव सर्वकर्मसु संशयान् ॥ २३

एवमल्पश्रुतो मन्त्री कल्याणाभिजनोऽप्युत ।
धर्मार्थकामयुक्तोऽपि नालं मन्त्रं परीक्षितुम् ॥ २४

तथैवानभिजातोऽपि काममस्तु बहुश्रुतः ।
अनायक इवाचक्षुर्मुह्यत्यूह्येषु कर्मसु ॥ २५

यो वा ह्यस्थिरसंकल्पो बुद्धिमानागतागमः ।

C. 12. 3152
B. 12. 83. 28
K. 12. 83. 28

यौना द्रावास्; G1 योना क्रौनास्; G2 योनध्रुवास्; M2 येनास्त्रपास् (for योधाः *स्रौवास्). B2 यथा (for तथा). K1 मूलास्; B4 मौनास्; D4 स्तोवास्; M1 मौर्वास्; M2 मौर्खास्; M3 मौर्यास्; M4 मौखास्; Ca cites मौलाः (as in text). —b) K3–5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2–6. 8 तथै(Bo °था)वाप्यनर्हं(D4 °नवात्; D8 °नलं)कृताः; D7 S तथा चाप्यनुपस्कृ(G1 °पाकृ)ताः; text as in Ś1 K1. 2. —c) Ś1 भूमिकामेन; K1 भूतिकारेन; K4 भूतकामेन (for भूति°).

19 a) K4 D2. 6. 8 G1 M2 एषां (for येषां). K1 वैनविकी; K4 G2 वैनायिकी; K5 V1 Bo. 3–5 Da D2. 3. 5. 8 वै नैष्ठिकी; Ca वैनयिकी (as in text). —b) K1 प्रकृती; K2. 4 V1 D4 प्राकृता; K3. 5 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्रकृतिश्; D7 S प्रकृत्या (for °ता). D4 वैव (for चैव). D6 G1 शोभनाः (G1 °नः). —c) T2 ततो (for तेजो). V1 B2 D6 वीर्यं (for धैर्यं). —d) K3 धृतः; K4 वृत्तिः; D7 क्षितिः; G2 पुरा (for धृतिः). V1 B2 Da अनुरागं स्थितिं धृतिं (Da स्थिरां).

20 a) K4 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 T2 परीक्षेत; K5 B2 Da Dn D6 °क्ष्य च; V1 °क्ष्येत (for °क्षित-). D2 G3 M2 -गुणा. —b) K3 D4. 7 S (except G2) प्रौढभारान् (for °भावान्). —c) Ś1 D4 पंचोपधाभ्यतीतांश्च; K1 °व्यभीतांश्च; K4 °यात्पतीतांश्च; M4 °न्यतीतांश्च.

21 a) K1 D2 G3 पर्याप्ति-; D4 पर्यास-; G2 पर्यार्थ- (for पर्याप्त-). K1 B4 Da D2. 7 T G2–4 M1. 3. 4 धीरान्; G1 वीर्यान् (for वीरान्). — For the first occurrence of 21^{c}–22^{d} after 6, cf. v. l. 6. —c) K2–5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2–6. 8 (all except K2. 3 both times, but K4. 5 Da Dn D8 second time only) M सत्त्व-; K4. 5 Da Dn D6 (all first time) शील- (for सत्य-).

22 For the first occurrence of 22, cf. v. l. 6. —a) D7 G2. 3 -प्रधानज्ञान्; T2 -विभाग° (for -विधान°). —b) K1 (second time) भृत्यकार्यं; Dn1 D8 (both first time) भर्तृकार्यें (for °कार्य-). D6 (first time) -हितैषिणाः. — B2 (first time) D4 (second time) om. 22^{cd}. —d) K5 V1 Bo. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 (all second time) M2 राजन् (for राजा).

23 a) K2. 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5–8 T G हीनतेजो (for °तेजा). K1. 3 B2 D4 हि (K1 ह्य-) संसृष्टो; K2. 5 V1 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 8 [ऽ]भिसंसृष्टो; Da D6 [ऽ]भिसृष्टो वै; D7 T G [ऽ]भिसंपृक्तो (T2 G1 °ष्टो); M हि संपृ(M2. 4 °हृ)ष्टो (for ह्यसंहृष्टो). —b) K5 T2 व्यवस्यते. —c) Bo. 5 च नयति; D7 जनयंति; G1 जरयाति. —d) D7 T G सर्वकार्येषु (for °कर्मसु). V1 B2 Da Dn D6 संशयं.

24 a) D6 अन्यश्रुतो; G4 अप्य° (for अल्प°). —b) K4 °जनोप्युतः; D6 °जनेत्युत. —c) K2 -युक्तो हि; V1 B2 Da M1. 3. 4 -संयुक्तं; B5 Dn D6 M2 -संयुक्तो (for -युक्तोऽपि). D7 T G धर्मकामार्थ(G2 °माः सु)संयुक्तं. —d) G1 कालं; Ca नालं (as in text). D6 मंत्री; T2 वै सं-; G1 नालं (for मन्त्रं).

25 V1 reads 25^{ab} on marg. —a) V1 अर्थे च (for तथैव). G1 [अ]नहिजातो; G3 नाभिजातो; Ca [अ]नभि° (as in text). K2. 4 [ऽ]सि (for ऽपि). —b) D4 काममन्त्र (for °मस्तु). K4 बहुश्रुत; V1 विचक्षण. —c) K1 अनार्यका; G1 °यका. T2 इहैव स्यान्; G1 इवाचारं (for °चक्षुर्). —d) Ś1 मुह्यते ह्येषु; K1 मुहत्यैह्येषु; K2. 5 Bo. 4. 5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 मुह्यत्यणुषु; K3 B2 °त्पूज्येषु; K4 °त्येतेषु; V1 मुह्यंत्येषु च; Da मुह्येत्येषु च; D4 मुह्येद्रुह्येषु; D7 मुह्यंत्यूह्येषु (for मुह्य°). D4 वस्तुषु (for कर्मसु). T1 G1 corrupt.

C. 12. 3153
B. 12. 83. 26
K. 12. 83. 26

उपायज्ञोऽपि नालं स कर्म यापयितुं चिरम् ॥ २६
केवलात्पुनराचारात्कर्मणो नोपपद्यते ।
परिमर्शो विशेषाणामश्रुतस्येह दुर्मतेः ॥ २७
मन्त्रिण्यननुरक्ते तु विश्वासो न हि विद्यते ।
तस्मादननुरक्ताय नैव मन्त्रं प्रकाशयेत् ॥ २८
व्यथयेद्धि स राजानं मन्त्रिभिः सहितोऽनृजुः ।
मारुतोपहतच्छिद्रैः प्रविश्याग्निरिव द्रुमम् ॥ २९
संक्रुध्यत्येकदा स्वामी स्थानाच्चैवापकर्षति ।
वाचा क्षिपति संरब्धस्ततः पश्चात्प्रसीदति ॥ ३०
तानि तान्यनुरक्तेन शक्यान्यनुतितिक्षितुम् ।
मन्त्रिणां च भवेत्क्रोधो विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ ३१
यस्तु संहरते तानि भर्तुः प्रियचिकीर्षया ।
समानसुखदुःखं तं पृच्छेदर्थेषु मानवम् ॥ ३२
अनृजुस्त्वनुरक्तोऽपि संपन्नश्चेतरैर्गुणैः ।
राज्ञः प्रज्ञानयुक्तोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३३
योऽमित्रैः सह संबद्धो न पौरान्बहु मन्यते ।
स सुहृत्तादृशो राज्ञो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३४
अविद्वानशुचिः स्तब्धः शत्रुसेवी विकत्थनः ।

---

26 a) $K_{3.5}$ V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{2.3.5-8}$ T_1 G [अ]पि; D_4 lacuna (for हि). — b) K_1 रिद्धिमान् (for बुद्धि°). K_4 वागतागमः; $D_{2.3.5}$ आयता°; D_7 आगतागतः (for °गमः). — d) K_5 V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ G_2 प्रापयितुं; M_1 यापयितुश् (for °यितुं). G_2 जनं (for चिरम्).

27 a) K_4 आचारान्; K_5 V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ आदानात् (for आचारात्). $D_{4.7}$ T_1 G_{2-4} केवलान्पुनराचारान्; Cv केवलात्पुरुषाद्राज्ञः. — b) Ś$_1$ K_4 D_4 $M_{2.4}$ कर्मणा; B_2 Da $M_{1.3}$ Cv °णां (for °णो). — c) Ś$_1$ $K_{2.4}$ G_3 परिमर्षो; K_5 Da Dn $D_{2.6.8}$ M_2 परामर्शो; V_1 $B_{0.3-5}$ $D_{3.5}$ परामर्षो; B_2 परमार्थो; M_4 परिमार्गो (for °मर्शो). — d) K_4 V_1 अश्रुतस्येव (for °स्येह). K_4 $D_{4.8}$ T_2 M_1 दुर्मते ($D_{4.8}$ °तः).

28 a) K_3 D_4 M_2 च; $B_{0.3-5}$ $D_{2.3.5.8}$ [ऽ]पि (for तु). — b) $K_{3.5}$ $B_{0.3-5}$ $D_{2-4.7.8}$ S नेह (for न हि). V_1 B_2 Da Dn $D_{5.6}$ विश्वासो नोपपद्यते. — c) D_5 अननुरक्तस्य (for °रक्ताय). — d) Ś$_1$ K_4 नैवं मंत्रं; G_2 मंत्रं नैव (by transp.). G_4 प्रकल्पयेत् (for प्रकाशयेत्).

29 a) D_7 G_3 वधयेद् (for व्यथयेद्). Ś$_1$ $K_{1.4}$ transp. हि and स. — b) D_4 संवृतो (for सहितो). — c) K_{2-5} V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S मारुतोपहित($D_{3.5}$ °पिहित-; $D_{6.7}$ T G_{2-4} °पहितैश्)छिद्रैः. — d) K_3 प्रविश्योग्निर्; D_4 °श्याग्निम् (for °श्याग्निर्). Da इह (for इव). — After 29, T_2 G_1 read 31cd.

30 a) K_2 D_6 संक्रुद्धति; B_0 Dn $D_{2.3.5}$ °द्धश्च; B_{3-5} D_8 °द्धस्तु; D_4 संज्वलति (for संक्रुध्यति). D_8 [आ]श्वास्यः (for स्वामी). K_3 Da संक्रुध्यते कदा स्वामी; K_5 संक्रुद्धश्चैकदाश्वास्य (sic). — b) D_4 त्वेव (for चैव). — c) K_2 संक्रुद्धस्; D_7 संरुद्धस् (for संरब्धस्). — d) V_1 B_2 Da Dn $D_{6.8}$ पुनः; G_1 स्थितः (for ततः).

31 a) D_4 न ते (for the first तानि). K_2 [अ]नुभक्तेन (for °रक्तेन). D_7 T G न तान्यननुरक्तेन. — b) K_5 V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{2.3.5-7}$ शक्यानि हि; D_4 शक्यं त्व*-; T_1 G_{2-4} शक्यानीह; T_2 G_1 M_1 शक्त्यान्यनु-. G_1 -तितीक्षितुं. — T_2 G_1 read 31cd after 29. — c) D_6 मंत्रिणा; D_7 T G °णश्; M_4 °णाच् (for °णां). B_2 तु (for च). — d) D_7 S (except G_1) विष्फूर्जितम् (for विस्फू°). K_4 D_8 [अ]शने.

32 a) $D_{4.7}$ T_1 G_{2-4} M सं(G_2 तं)सहते; T_2 G_1 तत्सहते (for संहरते). T_2 G_1 नाम (for तानि). — c) D_6 ते (for तं). M_2 समानः सुखदुःखांतं.

33 Da_1 om. (hapl.) 33bc. — b) D_7 S संमितश् (for संपन्नश्). — c) B_2 D_7 T G_{2-4} प्रज्ञानुरक्तो (for °नयुक्तो). D_4 प्राज्ञः प्राज्ञानुयुक्तोपि.

34 $K_{2.4}$ Da_1 om. (hapl.) 34. Ś$_1$ reads 34–35 on marg. — a) D_4 संधत्ते; D_6 G_1 M_2 संबंधो (G_1 °धे) (for संबद्धो). — b) $G_{1.3}$ परान् (for पौरान्). — c) K_5 B (B_1 missing) Da_2 Dn $D_{2-6.8}$ असुहृत् (for स सुहृत्). Ś$_1$ $K_{1.3}$ D_4 राज्ञां; B_0 Dn D_6 ज्ञेयो; M राजन् (for राज्ञो). — After 34, M_4 ins. 206*.

35 K_3 $D_{4.7}$ T_1 om. (hapl.) 35; M_4 om. (hapl.) 35–36. Ś$_1$ reads 35 on marg. — a) M_1 न-; M_3 lacuna (for अ-). $M_{1.3}$ अशुभ- (for अशुचिः). — b) Da शत्रुसेवा- (for °सेवी). — c) $K_{1.5}$ V_1 Da Dn D_6 असुहृत्; B (B_1 missing) $D_{2.3.5.8}$ अशुद्धः (for स सुहृत्). — After 35, $D_{3.5}$ ins. 206*.

स सुहृत्क्रोधनो लुब्धो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३५
आगन्तुश्चानुरक्तोऽपि काममस्तु बहुश्रुतः ।
सत्कृतः संविभक्तो वा न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३६
यस्त्वल्पेनापि कार्येण सकृदाक्षारितो भवेत् ।
पुनरन्यैर्गुणैर्युक्तो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३७
कृतप्रज्ञश्च मेधावी बुधो जानपदः शुचिः ।
सर्वकर्मसु यः शुद्धः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३८

ज्ञानविज्ञानसंपन्नः प्रकृतिज्ञः परात्मनोः ।
सुहृदात्मसमो राज्ञः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३९
सत्यवाक्शीलसंपन्नो गम्भीरः सत्रपो मृदुः ।
पितृपैतामहो यः स्यात्स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४०
संतुष्टः संमतः सत्यः शौटीरो द्वेष्यपापकः ।
मन्त्रवित्कालविच्छूरः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४१
सर्वलोकं समं शक्तः सान्त्वेन कुरुते वशे ।

C. 12. 3169
B. 12. 83. 45
K. 12. 83. 45

36 M4 om. 36 (cf. v. l. 35). B2 reads 36–37 on marg. D3.5 read 36 after 206*. D4 transp. 36 and 37. —a) G2 आगस्कृच्; M1.3 आगतश्; Ca आगन्तुश् (as in text). Cv आगंतुः सानुरक्तोपि. —b) G1 अस्ति (for अस्तु). —c) K2 सुकृतः; G2 संस्कृतः (for सत्कृतः). B2.3 D2.3.5 संविभज्यो; D7 T1 G3.4 संविवित्क्तो (for °भक्तो). K1–3 B (B1 missing) D2–5.7.8 S (M4 om.) [ऽ]पि (for वा). — K5 V1 Bo.2 m.3–5 Da Dn D2.6.8 G1 M1–3 ins. after 36: D3.5 after 35: D7 T1 G3 after 37: T2 after 41: G4 after 39: M4 after 34:

206* विधर्मतो विप्रकृतः पिता यस्याभवत्पुरा ।
सत्कृतः स्थापितः सोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ।

[(L. 1) M विधार्मिको (for विधर्मतो). V1 धर्मकृतः; D5 [ऽ]तिविकृतः (for विप्र°). V1 Da D7 S (except G2) भवेत् (for [अ]भवत्). —(L. 2) M4 तत्कृतः. Bo कोपि; D2 lacuna (for सोऽपि).]

37 V1 om. (hapl.) 37. B2 reads 37 on marg. D4 transp. 36 and 37. —a) K2.3.5 B2 Da Dn D6.7 T G M4 स्वल्पेन; D2.3.5 तुल्येन (for स्वल्पेन). Bo.3 D5.8 तु (for [अ]पि). D7 S दोषेण (for कार्येण). —b) K3.5 B (B1 missing) Da Dn D2.3.5.6 सुहृद्; T2 सुकृद् (for स°). D4 आलक्षितो (for आक्षारितो). Cv सकृदाकारितो भवेत्. — After 37, D7 T1 G3 ins. 206*. After 37, the sequence in D3.5 is: 42, 38, 41, 39, 40, 42 (last, repeated in D3 only). T2 reads 41 followed by 206* after 37.

38 D7 om. (hapl.) 38–39; G2 om. (hapl.) 38. For the sequence in D3.5, cf. v. l. 37. —a) D6 कृतप्रज्ञाश्. V1 B (B1 missing) Da D2.3.5.8 S (G2 om.) तु (for च). —b) D3 M1.3.4 बुद्धो; D4 धीरो; D5 क्रुद्धो (for बुधो). —c) D4 धर्म- (for सर्व-). Ś1 K1.2.4 संयुक्तः (for यः शुद्धः).

39 D7 om. (hapl.) 39 (cf. v. l. 38). V1 om. (hapl.) 39; Bo.3 om. (hapl.) 39–40. B4 reads 39–40 and B5 39 after 42. For the sequence in D3.5, cf. v. l. 37. —a) D2.3 ज्ञानविज्ज्ञान- (for °विज्ञान-). —b) K1 परात्मनि; K4 °त्मनः (for °त्मनोः). G1 प्रकृज्ञः परमात्मनोः. — After 39, G4 ins. 206*.

40 Bo.3 om. 40 (cf. v. l. 39). K1 B5 G2 om. (hapl.) 40; G4 om. (hapl.) 40–41. V1 reads 40 on marg. For the sequence in B4 D3.5, cf. v. l. 39, 37. —a) D2.3.5.8 सत्यवान् (for °वाक्). —b) K3 om. from गम्भीरः up to द्वे (in 41b). K4 सतपो (for सत्रपो). M2 मुदा (for मृदुः). —d) D8 इच्छति (for अर्हति).

41 Ś1 K2.4.5 D2.3 G4 om. (hapl.) 41 (for G4, cf. v. l. 40). K3 om. up to द्वे (cf. v. l. 40). For the sequence in D3.5, cf. v. l. 37. —a) G1 समं तु (for संतुष्टः). G2 सर्वतः; M4 सत्कृतः (for संमतः). T2 G1–3 M1.3.4 सद्भिः (for सत्यः). —b) K1 शौटीयी; Dn2 शौडीरो; D3 शौटीरी; D4.7 T G1–3 शौंडी(T2 °डि)रो; D6 सोडीरो; M सु(M2 स)स्थिरो (for शौटीरो). Ca cites शा(Cap शौ)टीरः. K1 D3 G1 M1 -पावकः; D7 T1 G2.3 -वाचकः; T2 -बाह्यकः (for -पापकः). D5 सभ्यः सौदेव्यपावकः. —c) D4 शूरा. — After 41, T2 ins. 206*.

42 For the sequence in D3.5, cf. v. l. 37. D7 repeats 42ab after 43. —a) Ś1 K1 सर्वं (for सर्व-). K1 स सं-; K3.5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S इमं (for समं). K2 Dn2 सक्तः; K3 श्लक्ष्णः; Bo.3–5 D3 (first time) यस्तु; D4 शुक्रः; D7 (first time) T1 G1.3.4 शक्यं; G2 शुक्लं; M4 शक्रः (for शक्तः). —b) K1 सत्त्वेन; V1 शांत्वेन (for सान्त्वेन). D7 (first time) T1 G2–4 वशं; T2 वशा (for वशे). D7 (second time) सांत्वेन स्ववशं नयेत्. —c) D2.3 (second time).5.8 मंत्रैर्मंत्रः; D7 T1 मंत्रस्तसै (by transp.);

C. 12. 3170
B. 12. 83. 45
K. 12. 83. 45

तस्मै मन्त्रः प्रयोक्तव्यो दण्डमाधित्सता नृप ॥ ४२
पौरजानपदा यस्मिन्विश्वासं धर्मतो गताः ।
योद्धा नयविपश्चिच्च स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४३
तस्मात्सर्वैर्गुणैरेतैरुपपन्नाः सुपूजिताः ।
मन्त्रिणः प्रकृतिज्ञाः स्युस्त्र्यवरा महदीप्सवः ॥ ४४
स्वासु प्रकृतिषु छिद्रं लक्षयेरन्परस्य च ।
मन्त्रिणो मन्त्रमूलं हि राज्ञो राष्ट्रं विवर्धते ॥ ४५
नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियात् ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ ४६
मन्त्रग्राहा हि राज्यस्य मन्त्रिणो ये मनीषिणः ।
मन्त्रसंहननो राजा मन्त्राङ्गानीतरो जनः ॥ ४७
राज्यं प्रणिधिमूलं हि मन्त्रसारं प्रचक्षते ।
स्वामिनं त्वनुवर्तन्ति वृत्त्यर्थमिह मन्त्रिणः ॥ ४८
स विनीय मदक्रोधौ मानमीर्ष्यां च निर्वृतः ।
नित्यं पञ्चोपधातीतैर्मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥ ४९
तेषां त्रयाणां विविधं विमर्शं
बुध्येत चित्तं विनिवेश्य तत्र ।
स्वनिश्चयं तं परनिश्चयं च

G2 मंत्रं तस्मै; G3 मंत्रस्तस्य; G4 मंत्रस्तस्मिन्; M1.3 तस्मै मंत्रं. T2 G1 मंत्रस्तैवोपयोक्तव्यो. —^{d}) Ś1 K1.2 आधीत्सतो; M4 आसीत्सता (for आधित्सता). D7 T1 G2-4 M [अ]च्युत (for नृप). T2 G1 दंडमा(T2 °ड क्षा)सीत्सदाहृतः. —After 42, B4 reads 39-40 and B5 39.

43 ^{b}) T2 विश्वासाद् (for °सं). —^{c}) K3 चैव; D7 T1 G2.3 नये (for नय-). D8 -विपत्तिश्च (for °श्चिच्च). —^{d}) Bo.5 इच्छति (for अर्हति). —After 43, D7 repeats 42^{ab}.

44 ^{a}) Da D4 T G1-3 M4 सर्व- (for सर्वैर्). B2 एभिर् (for एतैर्). D7 G4 तस्मात्सर्वगुणोपेतैर्. —^{b}) K3 D4 उपपन्नैः; D2 °पन्नः (for °पन्नाः). B4 स-; M तु (for सु-). —^{c}) K1 प्रकृतिज्ञः;- Bo.3 D2.8 सुकृतज्ञाः (for प्रकृतिज्ञाः). T2 च (for स्युस्). —^{d}) T2 प्रवरा; M1.3 त्र्यपरा; Ca त्र्यवरा (as in text).

45 ^{a}) K5 स्वादु-; M4 साधु- (for स्वासु). —^{b}) D2 रक्षयेरन्; D5 न क्ष° (for लक्षयेरन्). V1 परस्परं (for परस्य च). —^{c}) K3-5 V1 B (B1 missing) D (except D7; D1 missing) T2 M मंत्रिणां (D4 °णा; D8 °णं) (for °णो). V1 मंत्रमूलो (for °मूलं). D6 च (for हि). —^{d}) K4 B4 D4 राज्ञा; V1 Bo M2 राज्ञां (for राज्ञो). V1 राष्ट्रो; D7 T G1.3.4 M2.4 राज्यं; M1.3 राज्ञो (for राष्ट्रं). D4 विवर्धने (for °र्धते).

46 ^{a}) M4 नान्याच्छिद्रं. D8 lacuna; T2 परं; G1 परा (for परः). K3 विद्याच्; D4 विंद्याच् (for पश्येच्). —^{b}) D7 T G3.4 M1.3.4 छिद्रे तु; G1 शूद्रे तु (for छिद्रेषु). K4 अन्वयात्. —^{c}) Ś1 K1 गूहन्; D4 गृहे; D7 ग्रहेत् (for गूहेत्). —^{d}) G1 वा परम् (for विवरम्). D8 आत्मना. M1.3 रक्षेरन्परमात्मनः.

47 ^{a}) K3 V1 Bo.5 Da D6 मंत्रगूहा; K4 B3 °गृहा; K5 B2.4 Dn D3.8 Cv °गूढा; D2 °गूढो; D4 G1.4 M4 °ग्रहा; D5 °ह्वदा; T2 °ग्रामा; M2 °ग्राह्या (for °ग्राहा). D7 [अ]भि- (for हि). Bo.3.4 D2.3.5.8 Cv राष्ट्रस्य; T2 राज्ञस्तु (for राज्यस्य). —K2 om. (hapl.) 47^{c}-48^{d}. —^{c}) M3 मंत्रं; Ca मन्त्र- (as in text). —^{d}) K1 V1 B (B1 missing) Da Dn D2.6.8 T2 G2-4 M2 [इ]तरे जनाः (for °रो जनः). D3.5 मंत्रज्ञा नेतरे जनाः. Ca cites इतराः.

48 K2 om. 48 (cf. v. l. 47). —^{a}) D3 प्राणिधि-; D4 प्रणधि-. —^{b}) Da1 मंत्रचारं; Da2 मंत्रं चारः; G1 मंत्रासारं (for मन्त्र°). —^{c}) K3.5 V1 B2-5 D (except D7; D1 missing) G1 M1-3 स्वामिनस् (for °नं). All MSS. (except Ś1 K1, K2 om.; B1 D1 missing) त्वनु(Da त्विह; G2 चानु)वर्तते (for त्वनुवर्तन्ति). —^{d}) G1 प्रीत्यर्थम् (for वृत्त्य°). K5 B3.4 D2.3.5.8 मंत्रिणः स्व(D3.5 °णस्त्व)नुवर्तिनः.

49 ^{a}) K3.5 V1 B (B1 missing) D (except Dn1 D4; D1 missing) T G2-4 M2 सं- (for स). K3 -विनीत; K5 D8 -विलीय; Ca विनीय (as in text). D4 मनु-; D7 T1 G3 दम- (for मद-). —^{b}) Ś1 कामम् (for मानम्). K1 Bo ईर्षां; K4 D7 ईर्ष्यां. K3.5 B3 Dn D7.8 T G निर्वृताः (T2 °तैः); Ca °तः (as in text). D2.3.5 मानेर्ष्यां व(D3 °र्ष्यां च; D5 °र्ष्यो न)सुनिर्वृताः. —^{c}) D6.7 T1 G3 नित्यं पंचोपधानीतैर्; Cv as in text. —^{d}) B2 मंत्रयेन्मंत्रिभिः सह.

50 ^{a}) Bo.2-4 D2.8 येषां (for तेषां). K3 विविधो; V1 B2.3.5 Da D3-5.7.8 S Cv त्रिविधं (for वि°). Ś1 K1.2.4 B2-5 D2.3.6.8 विमर्षं; K3 विमर्शो; Bo

निवेदयेदुत्तरमन्त्रकाले ॥ ५०
धर्मार्थकामज्ञमुपेत्य पृच्छे-
द्युक्तो गुरुं ब्राह्मणमुत्तमार्थम् ।
निष्ठा कृता तेन यदा सह स्या-
त्तं तत्र मार्गं प्रणयेदसक्तम् ॥ ५१
एवं सदा मन्त्रयितव्यमाहु-
र्ये मन्त्रतत्त्वार्थविनिश्चयज्ञाः ।
तस्मात्त्वमेवं प्रणयेः सदैव
मन्त्रं प्रजासंग्रहणे समर्थम् ॥ ५२
न वामनाः कुब्जकृशा न खञ्जा
नान्धा जडाः स्त्री न नपुंसकं च ।
न चात्र तिर्यङ्‌ पुरो न पश्चा-
न्नोर्ध्वं न चाधः प्रचरेत कश्चित् ॥ ५३
आरुह्य वातायनमेव शून्यं
स्थलं प्रकाशं कुशकाशहीनम् ।
वागङ्गदोषान्परिहृत्य मन्त्रं
संमन्त्रयेत्कार्यमहीनकालम् ॥ ५४

C. 12. 3182
B. 12. 83. 57
K. 12. 83. 57

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

---

lacuna; D4 विमर्श्यं; T2 G1 मतं च; G2 विमर्शन् (for °र्शं). — b) K5 V1 B3 Dn विबुध्य; Bo. 4 बुध्येच्च; B5 D2. 8 बुध्येचू; D5 बुध्येद्धि; D6 विबध्य (for बुध्येत). D7 T G1. 2. 4 बुद्धिं (for चित्तं). G1 यत्र (for तत्र). — c) V1 Bo. 5 (marg. as in text) D2. 3. 5 सु-; B3 स; D6 स्वं (for स्व-). K1 ते; K2. 5 V1 B2 Da Dn D6 M2 तत्; T2 वै (for तं). K5 V1 Bo. 3–5 Dn2 D2. 3. 5. 8 परि(K5 प्रति-; Dn2 पर)निश्चयज्ञं; D6 प्रतिनिश्चयं च (for पर°). — d) B4 निमंत्रयेद् (for निवेदयेद्). K3 उत्तम-; K5 उत्तरं (for उत्तर-). D4 -कालं (for -काले). D7 S नि(M1. 3. 4 प्र)दर्शयेदुत्तममंत्रकाले (G4 om. काले). G4 om. (hapl.) from काले up to ये मन्त्र (in 52b).

51 G4 om. 51 (cf. v. l. 50). — a) D4 M2 -कालज्ञम् (for -कामज्ञम्). — b) K1 शुभं (for गुरुं). K2 V1 B2. 5 (orig.) Da Dn D6 उत्तरार्थं; D4 उत्तमार्थां; D7 T G1–3 उत्तमार्थान् (for °र्थम्). — c) D2 कृताद्येन; D3. 5 कृता येन; D7 T1 G2. 3 कृतानेन (for कृता तेन). Ś1 यदि; V1 D2. 3. 5 तदा (for यदा). D4 निष्ठा कृतां तेन यदा स मन्येत्. — d) V1 B3 Da Dn1 D6 G2 तत् (for तं). K5 B2 Da Dn D6 मंत्र- (for तत्र). V1 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 मंत्रं; Da -मात्रं; D6 -मार्गें (for मार्गं). Bo पूणयेद्; D5 प्रणवेद् (for °येद्). K5 Bo अशक्तः; B3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 G1 असक्तः (for °क्तम्).

52 G4 om. up to ये मन्त्र (cf. v. l. 50). — a) D3 स वा (for सदा). D8 om. from त्र up to कृशा (in 53a). — c) K2. 3. 5 V1 Da Dn2 D6 T2 M2 तम् (for त्वम्). Ś1 K1. 4 D2. 3. 5. 7 प्रणयैः; K2. 3. 5 Dn2 D6 T2 G2 M1–3 °येत् (for °येः). D3. 7 G1 सदैवं; G2 सदेव (for सदैव). — d) T2 M1. 3. 4 -संभरणे; G1. 4 (before corr.) -संवरणे; G4 (by corr.) -संहरणे (for -संग्रहणे). K3 D2–5 समर्थः.

53 D8 om. up to कृशा (cf. v. l. 52). — a) K4 तवामना; T2 G1 न वामनः. D7 S -किरात- (for -कृशा न). — b) K1 V1 B (B1 missing) Dn D2–5. 8 M1. 3. 4 नांधो; D6 नाद्यो (for नान्धा). K3. 5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) जडः; T1 G3. 4 M जळ-; T2 G1. 2 जळा (for जडाः). K2. 3. 5 V1 B (B1 missing) Da Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 स्त्री च; D7 T1 G2–4 स्त्रैण-; T2 G1 स्त्रीण- (for स्त्री न). D7 S (except M2. 4) नपुंसकाश्च (for °सकं). — c) D7 T1 G चापि; T2 चाथ; M4 जातु (for चात्र). K2. 3. 5 B5 Dn D6 च (for the second न). — d) Bo. 3–5 D3. 5. 8 च न (for न च). D7 G4 चार्यं; T1 (*inf. lin.* as in text) चायः (for चाधः). K3 Dn D6 प्रचरेत्कथंचित् (for °त कश्चित्).

54 a) K3 om. from तायन up to महि (in 54d). K5 Bo. 3. 4 D2–5. 8 वा वेश्म तथैव; V1 B2. 5 Da Dn D6 T2 नावं तु (B5 च) तथैव; D7 T1 G M पापा(G1 M3 वा व-; G2 पाप्र-; M4 वा वा)स्तु तथैव

८५

C. 12. 3183
B. 12. 84. 1
K. 12. 84. 1

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतेश्च संवादं शक्रस्य च युधिष्ठिर ॥ १
शक्र उवाच ।
किं स्विदेकपदं ब्रह्मन्पुरुषः सम्यगाचरन् ।
प्रमाणं सर्वभूतानां यशश्चैवाप्नुयान्महत् ॥ २
बृहस्पतिरुवाच ।
सान्त्वमेकपदं शक्र पुरुषः सम्यगाचरन् ।
प्रमाणं सर्वभूतानां यशश्चैवाप्नुयान्महत् ॥ ३
एतदेकपदं शक्र सर्वलोकसुखावहम् ।
आचरन्सर्वभूतेषु प्रियो भवति सर्वदा ॥ ४
यो हि नाभाषते किंचित्सततं भ्रुकुटीमुखः ।
द्वेष्यो भवति भूतानां स सान्त्वमिह नाचरन् ॥ ५
यस्तु पूर्वमभिप्रेक्ष्य पूर्वमेवाभिभाषते ।
स्मितपूर्वाभिभाषी च तस्य लोकः प्रसीदति ॥ ६
दानमेव हि सर्वत्र सान्त्वेनानभिजल्पितम् ।

(for वातायनमेव). — ^{b}) Da D2 स्थूलं (for स्थलं). — G1 om. 54^{cd}. — ^{c}) M4 परिवृत्य (for °हृत्य). K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 सर्वान्; D7 T1 G2. 3 तंत्रं; M1. 3 मंत्रिं; M4 मंत्री (for मन्त्रं). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 D4. 6 T2 M3 स (for सं·). D7 T G2-4 मंत्रम् (for कार्यम्). D4. 7 T1 G2. 3 -कालः (for -कालम्).

Colophon: B1 D1 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 Bo. 2-5 Da Dn D2-7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 अमात्यपरीक्षा; V1 धर्मपरीक्षा; Bo. 3-5 D2-4 मंत्रिपरीक्षा; G2 मंत्रालोचनलक्षणं; M1. 3 अमात्यगुणागुणकथनं; M2 अमात्यपरीक्षायाममात्यगुणागुणकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 85; B4 Dn1 D2 82; Da1 84 (as in text); Da2 83; D8 80. — *Śloka no.:* Dn1 58.

85

☞ B1 D1 are missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 83. 24 and 79. 28).

1 D8 om. the ref. K3 om. 1^{c}-3^{d}. — ^{c}) Bo om. संवादं. — ^{d}) D7 S इंद्रस्य (for शक्रस्य). D8 lacuna; G4 [अ]पि (for च). B2 महात्मनः; G1 M2 युधिष्ठिरः.

2 K3 om. 2 (cf. v. l. 1). D8 G3. 4 om. the ref.; T1 (by corr.). 2 G1. 2 M इंद्रः (for शक्र). — ^{a}) V1 एकपदे; D4. 8 °परं; G1 एकं परं; Ca एकपदं (as in text). Cv as in text. — ^{b}) G2 आचरेत् (for °रन्). — ^{c}) D8 G1 प्रणामं (for प्रमाणं). — ^{d}) T G1. 4 आप्नुयान् (for [ए]वाप्नु°).

3 Ś1 K1-3 D2. 4. 6 G3 om. (hapl.) 3. D8 om. the ref. — ^{a}) V1 शांत्वम्; Ca सान्त्वम् (as in text). K4 ब्रह्मन्; G2 शत्रौ (for शक्र). — ^{b}) D7 सत्यम् (for सम्यग्). — ^{c}) G1 (before corr.) प्रणामं (for प्रमाणं). — ^{d}) B2 [ए]वाप्नुते; T2 प्राप्नुयान् (for [ए]वा°). G1 महान्.

4 Before 4, Ś1 K1. 2 D2. 4 ins. बृहस्पतिरुवाच. — ^{a}) K1 m सांत्वमेक°; D4 एतदेव; G1 योनिदेक- (for एत°). G2 शत्रौ (for शक्र). — ^{b}) M1. 3 सर्वलोकः (for °लोक-). D2. 3 -सुखावह; T2 -हितावहं (for -सुखा°). — ^{c}) D7 T1 G2-4 आहरन् (for आच°). D4 सर्वलोकेषु (for °भूतेषु). — ^{d}) G3 (*inf. lin.* as in text) भारत (for सर्वदा).

5 K3 om. from 5 to 12. 86. 10. Dn2 reads 5^{ab} after 6 and repeats 5^{cd} thereafter. — ^{a}) Da नाभाष्यते. — ^{b}) K5 Da Dn D2. 6 सर्वदा; Bo. 3-5 D3. 5. 8 नित्यं च; G3 सततः (for °तं). D4 भृकुटी°. G1 M1-3 -मुखं (for -मुखः). — ^{d}) K1 तथा त्वम्; V1 स शांत्वम्. D2. 3 श्रेयो नानभिजल्पितं; T2 G1 M1. 3. 4 स दानमपि चा(M1. 3 वा)चरन्; M2 स सांत्वमविचारयन्.

6 K3 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) D7 अस्तु; M4 यं तु (for यस्तु). K5 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M2 सर्वम् (for पूर्वम्). T2 अभिप्रेत्य (for °प्रेक्ष्य). — ^{b}) D8 [अ]भिभाष्यते. — ^{d}) K4 लोका. — After 6, Dn2 reads 5^{ab}, and repeats 5^{cd} thereafter.

न प्रीणयति भूतानि निर्व्यञ्जनमिवाशनम् ॥ ७
अदाता ह्यपि भूतानां मधुरामीरयन्गिरम् ।
सर्वलोकमिमं शक्र सान्त्वेन कुरुते वशे ॥ ८
तस्मात्सान्त्वं प्रकर्तव्यं दण्डमाधित्सतामिह ।
फलं च जनयत्येवं न चास्योद्विजते जनः ॥ ९

सुकृतस्य हि सान्त्वस्य श्लक्ष्णस्य मधुरस्य च ।
सम्यगासेव्यमानस्य तुल्यं जातु न विद्यते ॥ १०
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः कृतवान्सर्वं तथा शक्रः पुरोधसा ।
तथा त्वमपि कौन्तेय सम्यगेतत्समाचर ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं स्विदिह राजेन्द्र पालयन्पार्थिवः प्रजाः ।
प्रति धर्मं विशेषेण कीर्तिमाप्नोति शाश्वतीम् ॥ १

भीष्म उवाच ।
व्यवहारेण शुद्धेन प्रजापालनतत्परः ।
प्राप्य धर्मं च कीर्तिं च लोकावाप्नोत्युभौ शुचिः ॥ २

C. 12. 3195
B. 12. 85. 2
K. 12. 85. 2

---

7 K3 om. 7 (cf. v. l. 5). — [a]) Ś1 K2 च (for हि). — [b]) V1 शांत्वेन. K1 [अ]*ति- (for [अ]न-श्चि-). D7 T1 G2-4 -कल्पितं (for -जल्पितम्). — [d]) G1 नव्यंजनम् (for निर्व्यञ्जनम्).

8 K3 om. 8 (cf. v. l. 5). — [a]) K5 B2-5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 आदानाद्; V1 Bo Da D7 S आ(V1 Bo Da अ)ददन् (for अदाता हि). K4 [अ]पि हि (for ह्यपि). — [b]) Ś1 K1. 4 M4 ईरयेद् (for °यन्). D6 गिरिं (for गिरम्). D4 मधुरानि गहनं गिरः (hypermetric). — [c]) Ś1 K1. 4 इदं (for इमं). K4 M2 शक्रः; D4 श्लक्ष्णः; G2 शत्रुं (for शक्र). — [d]) V1 शांत्वेन. K5 Bo. 3-5 D2. 3. 5. 8 वशं (for वशे).

9 K3 om. 9 (cf. v. l. 5). — [a]) G1 सर्वं (for सान्त्वं). All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4; K3 om.; B1 D1 missing) प्रयोक्तव्यं (for प्रकर्तव्यं). — [b]) K4. 5 V1 Bo. 3-5 Dn D6. 8 आधि(K4 °दि-; V1 °सी)त्सतापि ह; B2 Da D4. 7 S आधि(M4 °धी)त्सतामपि (B2 Da °ता ह्यपि; M1. 3. 4 °ता अपि). — [c]) D7 T G प्रीतिं (for फलं). D7. 8 T1 G3 M1. 3. 4 [ए]व (for [ए]वं). — [d]) Da वास्य (for चास्य). D7 G2. 3 M4 मनः; M1. 8 पुनः (for जनः).

10 K3 om. 10 (cf. v. l. 5). — [a]) K1 स्वकृतस्य; V1 B2 Da. Dn1 D6 स्व(V1 B2 सु)कृतेन (for सुकृतस्य). D4 M च (for हि). V1 शांत्वस्य. — [b]) Da तीक्ष्णस्य (for श्लक्ष्णस्य). — [c]) D2. 3. 5. 8 आसेवमानस्य.

11 K3 om. 11 (cf. v. l. 5). D4. 7. 8 S om. the ref. — [a]) V1 शांत्वं; B2 Da सांत्वं (for सर्वं). — [b]) K4. 5 V1 Bo. 2. 4. 5 Da Dn D3-6 T2 G2 M2 यथा (for तथा). — [c]) D4 तस्माद् (for तथा). — [d]) D3. 5 सर्वम् (for सम्यग्). M2. 3 समाचरः.

Colophon om. in K3 (cf. v. l. 5): B1 D1 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 5 Bo. 2-5 Da Dn D2-7 T2 G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K1 V1 Bo. 2. 3. 5 Da D2. 3. 5 अमात्यपरीक्षा; D4 शक्रबृहस्पतिसंवादः; M1-3 सांत्वस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 S 86; B4 83; Da1 85 (as in text); Da2 Dn 84; D8 81. — *Śloka no.:* Dn D8 11.

86

☞ B1 D1 are missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 83. 24 and 79. 28).

1 K3 om. 1-10 (cf. v. l. 12. 85. 5). D8 om. the ref. B4 partly damaged. — [b]) D5 पार्थिव. — [c]) K2. 5 Dn D8 T2 M2 प्रीतिं धर्म-; V1 B (B1 missing) Da D2. 3. 5. 6 G2 प्रीतिधर्म-(D2 °र्मं); D4 प्रतिधर्म-; D7 T1 M1. 3. 4 प्रैति धर्मं (D7 T1 °र्मं-) (for प्रति धर्मं). — [d]) Da1 D7 T1 G1. 3. 4 चाप्नोति (for आप्नोति). K4 शाश्वतं.

2 K3 om. 2 (cf. v. l. 1). D8 om. the ref. — [c]) M1 प्राप्यन्. Da transp. धर्मं and कीर्तिं. Dn2 om.

C. 12. 3196
B. 12. 85. 3
K. 12. 85. 3

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशं व्यवहारं तु कैश्च व्यवहरेन्नृपः ।
एतत्पृष्टो महाप्राज्ञ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३
ये चैते पूर्वकथिता गुणास्ते पुरुषं प्रति ।
नैकस्मिन्पुरुषे ह्येते विद्यन्त इति मे मतिः ॥ ४

भीष्म उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि बुद्धिमान् ।
दुर्लभः पुरुषः कश्चिदेभिर्गुणगणैर्युतः ॥ ५
किं तु संक्षेपतः शीलं प्रयत्ने नेह दुर्लभम् ।
वक्ष्यामि तु यथामात्यान्यादृशांश्च करिष्यसि ॥ ६
चतुरो ब्राह्मणान्वैद्यान्प्रगल्भान्सात्त्विकाञ्शुचीन् ।
त्रींश्च शूद्रान्विनीतांश्च शुचीन्कर्मणि पूर्वके ॥ ७
अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं चरेत् ।
पञ्चाशद्वर्षवयसं प्रगल्भमनसूयकम् ॥ ८
मतिस्मृतिसमायुक्तं विनीतं समदर्शनम् ।
कार्ये विवदमानानां शक्तमर्थेष्वलोलुपम् ॥ ९
विवर्जितानां व्यसनैः सुघोरैः सप्तभिर्भृशम् ।
अष्टानां मन्त्रिणां मध्ये मन्त्रं राजोपधारयेत् ॥ १०

---

the first च. — ^{d}) V1 B2 Da लोकानाप्नोत्यनुत्तमान्; D7 S लोकाना(M °न्प्रा)प्नोत्यसौ शुचिः.

3 K3 om. 3 (cf. v. l. 1). D8 om. the ref. V1 reads 3^{a}–5^{b} on marg. — ^{a}) G2 M2 च (for तु). K5 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 कीदृशैर्व्यवहारैस्तु (B4 °श्च); B2 Da °शो व्यवहारस्तु. — ^{b}) D2. 3. 5. 7 T1 G2–4 कैश्चिद्; T2 G1 कश्चिद् (for कैश्च). Ś1 व्यवहृते; K2. 4 °हते; D8 °हरे. — ^{c}) K4 सृष्टो (for पृष्टो). K2 महाभाग; Bo D3 °प्रज्ञ; M °राज. — ^{d}) D6 ययावद्. D4 अर्हति.

4 K3 om. 4 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K5 B (B1 missing) Dn D2. 3. 5. 6. 8 चैव; M2 च ते (for चैते). Dn1 पूर्व (for पूर्व-). — ^{b}) B5 गुणांस्ते. Bo. 4 पुरुषान्; M1. 3 [s]थ पुरं; M2 पुरुषः. — ^{c}) D8 नैकश्चित् (for °कस्मिन्). — ^{d}) Dn1 D6 M1. 3 इव (for इति).

5 K3 om. 5 (cf. v. l. 1). D8 om. the ref. — ^{a}) K1 एवमेतं मया प्राज्ञ. — ^{b}) K4. 5 Bo. 2. 4. 5 Dn T2 G2. 4 (before corr.) M3. 4 बुद्धिमन्; D8 °मत्. — ^{d}) Ś1 K1 एतैर्; K2. 4 एतद्- (for एभिर्). K5 V1 B2 Da Dn D6. 7 S एभिर्युक्तो गुणैः शुभैः; D2 एभिर्गुणैर्वृतः (submetric); D8 एकेन नेभिर्गुणगणैर्युतः (sic).

6 K3 om. 6 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D3. 7 T1 G3. 4 नु (for तु). G1 शीलः. — ^{b}) D8 च (for [इ]ह). — ^{c}) G1 च (for तु). — ^{d}) K4 यादृशाश्च; Da °शांस्तु. D5 करिष्यति.

7 K3 om. 7 (cf. v. l. 1). — ^{b}) V1 B (B1 missing) D (D1 missing) T G2–4 M स्नातकान्; G1 नास्तिकान् (for सात्त्विकान्). — After 7^{ab}, Dn D2. 3, 6. 7 S ins.:

207* क्षत्रियान्दश चाष्टौ वा बलिनः शस्त्रपाणयः ।
वैश्यान्वित्तेन संपन्नानेकविंशतिसंख्यया ।

[(L. 1) D7 T1 G1. 4 M2. 3 क्षत्रिया. T1 G2 M चाष्टौ. T2 G1 M4 च (for the second वा). Dn D2. 3. 6 क्षत्रियांश्च तथा चाष्टौ (for the prior half). Dn D2. 3. 6 शस्त्रपाणिनः. — (L. 2) M2 वैशान्. T1 G1 M वैश्येन; G2 वृत्तेन; G4 विनय- (for वित्तेन). D7 S -नित्यशः (for -संख्यया).]

— ^{c}) D7 S त्रिंशच्च (for त्रींश्च). — ^{d}) V1 सर्वाणि; M1. 3 कर्माणि (for कर्मणि). Da M1. 3 पूर्वकैः.

8 K3 om. 8 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D7 T G M2 अष्टभिश्च; Cv अष्टाभिश्च (as in text). Bo. 3. 4. 5 (marg. as in text) D2. 3. 5. 8 Cv युक्तः. — ^{b}) Bo. 3. 4. 5 (marg. as in text) D2. 3. 5. 8 Cv सूतः. K5 Bo. 3. 4. 5 (marg. as in text) D2. 3. 5. 8 Cv पौराणिको. K1 चेरीन् (sic); K1 m. 5 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 भवेत्; V1 B2 Da Dn D6 तथा (for चरेत्). — ^{d}) D3 प्रागल्भम्. D6 अनुसूयकं.

9 K3 om. 9 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Dn D2. 3. 6 G2 M2 श्रुति-; G1 इति (for मति-). — ^{b}) Ś1 (before corr.) K5 V1 Bo. 3–5 Dn D2–6. 8 T1 G1. 4 M2 समदर्शिनं. — ^{c}) K1 (marg. as in text) विवसमानानां; Da प्रवद°; D8 G1 विवाद°. Cv कल्पयेद्वदमानानां. — ^{d}) Bo. 3–5 D2. 8 सक्तम्; D7 G1 शक्यम्; T1 G2–4 शुक्रम्; M1. 3. 4 शक्रम्; Cv शक्तम् (as in text). D8 [अ]लोलुपां. K4 D5 शक्तमर्थेषु (D5 °र्थे स-) लोलुपं.

10 K3 om. 10 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K5 D2. 3 (by corr.). 6 विवर्जितं वै; Dn वर्जितं चैव; M1. 3 विवर्जितारं (for °जितानां). G1 विवरैः (for व्यसनैः). — ^{b}) D6 समभिर् (for सप्तभिर्). V1 Da वृत्तं (for

ततः संप्रेषयेद्राष्ट्रे राष्ट्रायाथ च दर्शयेत् ।
अनेन व्यवहारेण द्रष्टव्यास्ते प्रजाः सदा ॥ ११
न चापि गूढं कार्यं ते ग्राह्यं कार्योपघातकम् ।
कार्ये खलु विपन्ने त्वां सोऽधर्मस्तांश्च पीडयेत् ॥ १२
विद्रवेच्चैव राष्ट्रं ते श्येनात्पक्षिगणा इव ।
परिस्रवेच्च सततं नौर्विशीर्णेव सागरे ॥ १३
प्रजाः पालयतोऽसम्यगधर्मेणेह भूपतेः ।
हार्दं भयं संभवति स्वर्गश्चास्य विरुध्यते ॥ १४

अथ योऽधर्मतः पाति राजामात्योऽथ वात्मजः ।
धर्मासने नियुक्तः सन्धर्ममूलं नरर्षभ ॥ १५
कार्येष्वधिकृताः सम्यगकुर्वन्तो नृपानुगाः ।
आत्मानं पुरतः कृत्वा यान्त्यधः सहपार्थिवाः ॥ १६
बलात्कृतानां बलिभिः कृपणं बहु जल्पताम् ।
नाथो वै भूमिपो नित्यमनाथानां नृणां भवेत् ॥ १७
ततः साक्षिबलं साधु द्वैधे वादकृतं भवेत् ।
असाक्षिकमनाथं वा परीक्ष्यं तद्विशेषतः ॥ १८

C. 12. 3212
B. 12. 85. 19
K. 17. 85. 19

भृशम्). — D_4 om. (hapl.) 10^c–11^b. — ^{c}) T_1 अष्टाणां; M_1 एतेषां. G_1 मध्यं. — ^{d}) K_1 G_1 मंत्र-. D_5 [अ]वधारयेत् (for [उ]प°).

11 D_4 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{a}) G_4 संप्रै-षयेद्; M_4 स प्रे°. D_7 S राजा; D_8 राष्ट्रो (for राष्ट्रे). — ^{b}) $K_{3.5}$ V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ राष्ट्री($D_{2.6.8}$ °ष्ट्रि)याय; K_4 राष्ट्रायार्थं; D_7 S राष्ट्रि-(T_2 °ष्ट्रे; G_4 °ष्ट्री)काय (for राष्ट्रायाथ). Da [अ]व-दर्शयेत्; D_7 T_1 G_{2-4} [उ]पद°; T_2 प्रद°; G_1 [अ]थ द° (for च द°). — ^{c}) K_1 अन्येन; Bo अनेक- (for अनेन). — ^{d}) V_1 $D_{3.5}$ S सदा प्रजाः (by transp.). D_7 दृष्ट्वा स्नेहात्सदा प्रजाः. — After 11, T_2 G_4 read 14^{ab}, repeating it in its proper place.

12 ^{a}) M_4 चाधि- (for चापि). $M_{1.3}$ गुह्यं (for गूढं). D_4 गूढद्रव्यं. V_1 $Bo_{.3-5}$ Da Dn $D_{6.7}$ T_1 G_{2-4} $M_{1.3.4}$ द्रव्यं ते; T_2 G_1 द्रष्टव्यं; M_2 दंड्यते (for कार्यं ते). B_2 न चातिकार्यं गूढं ते. — ^{b}) G_4 ग्राह्याः; $M_{1.3}$ गुह्यं. — ^{c}) M_3 विपन्ना (for °न्ने). $Ś_1$ K_4 तु; K_1 T_1 G_3 त्वा; G_4 त्वं (for त्वां). — ^{d}) D_7 T G यो (for सो). K_1 [ऽ]धर्मतश्; D_7 T G $M_{1.3.4}$ °र्मस्तं (T_2 °स्तु); M_2 [ऽ]पि धर्मं (for ऽधर्मस्तांश्). T_2 [अ]व- (for च). K_5 $B_{3.4}$ $D_{2.3.5.8}$ संस्पृशेत् (for पीडयेत्).

13 ^{a}) K_2 विद्रवश्चैव; D_7 S °वेत च. $K_{1.4}$ राष्ट्रस्ते (for राष्ट्रं ते). — ^{b}) G_1 M_2 श्येनान्. V_1 यथा (for इव). — ^{c}) K_3 V_1 Bo परिश्रवेच्च; B_5 °स्रवच्च. D_7 S परिस्रवेत च सदा (G_4 °सेत च स तदा [sic]). — ^{d}) K_1 D_6 नौ (for नौर्). T_2 नाविशीर्णेव; G_1 विशीर्णमिव.

14 T_2 G_4 read 14^{ab} for the first time after 11. — ^{a}) K_4 पालयते. — ^{b}) D_7 T_1 G (G_4 both times) अधर्मेणैव; T_2 (second time) °र्मे चैव; M_4 °र्मेण ह. Bo Da D_7 S (T_2 G_4 both times) भूपते. — ^{c}) D_4 हार्द्रं. D_7 T_1 G संवदंति (for संभवति). — ^{d}) $D_{2.7}$ T G $M_{1.4}$ स्वर्गं चास्य; D_4 स्वर्गस्यास्य. V_1 B (B_1 missing) $D_{2-5.7.8}$ S नि(B_4 न)रुध्यते (for वि°).

15 ^{a}) G_1 ये (for यो). D_2 याति (for पाति). — ^{b}) D_4 राजामात्या; D_7 °मात्ये. Dn_1 [आ]त्मनः; Dn_2 पतिः; D_2 [आ]त्मज; D_7 [आ]त्मजाः. — ^{c}) K_5 D_8 धर्ममाने; M_1 धर्मासनो. V_1 B_2 Da Dn $D_{6.7}$ T G M_2 सन्नियुक्तो (by transp.); $M_{1.3.4}$ सन्निविष्टो. — ^{d}) K_2 Da Dn $D_{4.6}$ G_1 धर्ममूले; K_3 धर्मं मौलं; V_1 B_2 $D_{2.3.5.7}$ T G_{2-4} M धर्ममूलो (G_4 °ल). K_5 B_3 $D_{2.3.5}$ G_1 $M_{1.3.4}$ नरर्षभः; M_2 °र्षभं. — After 15, D_7 S (except G_4) ins.:

208* स्वर्गं याति महीपालो नियुक्तैः सचिवैः सह ।

[T_2 $G_{1.2}$ M_2 नियुतैः; M_4 नियुक्तेः.]

16 ^{a}) K_1 [अ]धिकृतः; Bo °गता; M_4 [अ]पि कृताः. — ^{b}) V_1 वर्तयंतो; $D_{4.7}$ T G $M_{1.3.4}$ अ(G_1 आ)वर्तंतो; M_2 वर्तंतो ये (for अकुर्वन्तो). D_6 नृपात्वगाः; G_4 नवानुगाः.

17 ^{a}) D_7 $G_{2.3}$ M_2 बहुभिः (for बलिभिः). — ^{c}) D_4 वि- (for वै).

18 Da_1 om. 18^{ab}. — ^{a}) D_4 यत्र; D_7 S (except G_2) यतः (for ततः). $D_{3.5}$ साक्षिकृतं (for °बलं). — ^{b}) K_1 द्वैधो वाद-; K_2 द्वैधीवाद-; K_3 द्वैधं भेद-; $K_{4.5}$ V_1 B (B_1 missing) Da_2 Dn $D_{3.5.6.8}$ °धं-वाद-; D_4 द्वैधं वाद-; D_7 G_2 द्वैधा वाद-; T $G_{3.4}$ द्वैधाद्वाद-; G_1 °धात्पद-; M °धं वाद-; Cv -द्वैधवादे (for द्वैधे वाद-). D_2 -कृतां; Cv कृतं (for -कृतं). — G_2 om. 18^c–19^b. — ^{d}) V_1 B_2 Da परीक्षंति; D_3

C. 12. 3213
B. 12. 85. 20
K. 12. 85. 20

अपराधानुरूपं च दण्डं पापेषु पातयेत् ।
उद्वेजयेद्धनैर्ऋद्धान्दरिद्रान्वधबन्धनैः ॥ १९
विनयैरपि दुर्वृत्तान्प्रहारैरपि पार्थिवः ।
सान्त्वेनोपप्रदानेन शिष्टांश्च परिपालयेत् ॥ २०
राज्ञो वधं चिकीर्षेद्यस्तस्य चित्रो वधो भवेत् ।
आजीवकस्य स्तेनस्य वर्णसंकरकस्य च ॥ २१
सम्यक्प्रणयतो दण्डं भूमिपस्य विशां पते ।
युक्तस्य वा नास्त्यधर्मो धर्म एवेह शाश्वतः ॥ २२
कामकारेण दण्डं तु यः कुर्यादविचक्षणः ।
स इहाकीर्तिसंयुक्तो मृतो नरकमाप्नुयात् ॥ २३

न परस्य श्रवादेव परेषां दण्डमर्पयेत् ।
आगमानुगमं कृत्वा बध्नीयान्मोक्षयेत वा ॥ २४
न तु हन्यान्नृपो जातु दूतं कस्यांचिदापदि ।
दूतस्य हन्ता निरयमाविशेत्सचिवैः सह ॥ २५
यथोक्तवादिनं दूतं क्षत्रधर्मरतो नृपः ।
यो हन्यात्पितरस्तस्य भ्रूणहत्यामवाप्नुयुः ॥ २६
कुलीनः शीलसंपन्नो वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ।
यथोक्तवादी स्मृतिमान्दूतः स्यात्सप्तभिर्गुणैः ॥ २७
एतैरेव गुणैर्युक्तः प्रतीहारोऽस्य रक्षिता ।
शिरोरक्षश्च भवति गुणैरेतैः समन्वितः ॥ २८

°क्ष्यंते; M2 °क्ष्यं तं; M4 °क्षंत.

19 G2 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{a}) D7 S (G2 om.) तु (for च). — ^{b}) D6 दंड-. K5 पापे तु (for पापेषु). K3 V1 B2 Da Dn D4. 6–8 S (G2 om.) धारयेत्; K5 Bo. 3–5 D2. 3. 5 कारयेत्. — K2. 4 om. (hapl.) 19^{c}–20^{d}, while V1 reads it on marg. — ^{c}) K1 नियोजयेद्; K3. 5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S वियोजयेद् (G1 °जने) (for उद्वेजयेद्). K1 नृद्धां (sic); K3 D2–4 ऋद्धान्; B2 G1 लब्धान्; B3 वृद्धान्; D5 इद्धान्; D7 T G2–4 M1–3 लुब्धान्; Ca ऋद्धान् (as in text). — ^{d}) K1 दरिद्रं; K3 V1 B2. 4. 5 Da Dn D6 अधनान् (for दरिद्रान्). K3. 5 V1 B (B1 missing) D (except D4. 7; D1 missing) अथ; G1 वाथ; G2 पद-; M2 धन- (for वध-). Da बंधयेत् (for -बन्धनैः).

20 K2. 4 om. 20 (cf. v. l. 19). V1 reads 20 on marg. — ^{a}) K3 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S विनयेच्चा(D6 G2 °नये चा)पि दुर्वृत्तान्. — ^{b}) D4 प्रहारैंद्रपि (sic). B2. 5 D7 T1 G3. 4 पार्थिव (B5 °वाः; G3 °वान्); M भूमिपः. — ^{d}) D4 शिष्टाश्च; T2 विशिष्टान्.

21 K5 om. 21^{ab}. — ^{a}) D4 वधे; G4 पथं (for वधं). Da चिकीर्षेयुस्; G3 °र्षेभ्यश्. — ^{b}) D7 S चित्रस्त(M4 om. स्त)स्य (by transp.). — ^{c}) K2. 3 D4. 7 T G आजीविकस्य; K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 Ca. v आदीप(D8 °पि)कस्य. — ^{d}) K4 -शंकरकस्य; K5 V1 B (B1 missing) Dn1 D2–6. 8 -संकरि°. B2 वा (for च).

22 ^{a}) Ś1 K1. 4 सम्यक्प्रणयि(K4 °क्प्राणय)तो दंडो. — ^{c}) D4 विनास्ति (for वा नास्ति). G3 धर्मो (for [अ]धर्मो). — ^{d}) K3 V1 B2 Da Dn D4. 6–8 T G एव हि (for एवेह).

23 ^{a}) G1 कर्मकारेण; M2 कामकारक-; Ca °कारेण (as in text). — ^{b}) D4 यत् (for यः). M4 कायाद् (for कुर्याद्). — ^{c}) K4 सहसा (for स इह). D4 -संयुक्ता. — ^{d}) D4 मृता. Dn D6 इच्छति; D7 S अश्नुते (for आप्नुयात्).

24 Cf. Hitopadeśa II. 130. — ^{a}) K1 (marg. as in text) D4 प्रवादे च; K3. 5 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 G2. 4 प्रवादेन; D7 T1 G3 [अ]पराधेन (for श्रवादेव). Ca cites परस्य श्रवात् (as in text). — ^{b}) K4 दंडमर्षयेत्; B2 Da °पातनं; D2 °सर्पयत्. — ^{c}) G4 आगमानागमं (for °नुगमं). Cv as in text. — ^{d}) Ś1 बध्नीयुर् (for बध्नीयान्). K2. 5 V1 B2. 3 Da Dn D2. 6 मोक्षयीत वा; K4 D8 मोक्षये तदा (D8 तव); D7 S मोचयी(G2 M °ये)त वा.

25 ^{a}) K4 हन्यां; D6 हर्म्यान्; G1 ह्यन्या (for हन्यान्). — ^{c}) D3. 5 निरयान् (for °यम्).

26 ^{a}) D7 T G [उ]क्तवचनं (for °वादिनं). — ^{b}) D2. 3 क्षात्र- (for क्षत्र-). — ^{d}) D4 ब्रह्महत्याम् (for भ्रूण°).

27 ^{a}) Dn D6. 8 कुल- (for शील-). — V1 reads 27^{b}–30^{a} on marg. — ^{b}) D4 वाज्ञी. — ^{c}) D2; 3. 5 द्युतिमान् (for स्मृति°). — T2 G1 om. (hapl.) 27^{d}–29^{c}.

28 T2 G1 om. 28 (cf. v. l. 27). V1 reads 28 on marg. — ^{a}) B2 Da2 एभिर् (for एतैर्). D6 युक्त-.

धर्मार्थशास्त्रतत्त्वज्ञः संधिविग्रहको भवेत् ।
मतिमान्धृतिमान्धीमान्रहस्यविनिगूहिता ॥ २९
कुलीनः सत्यसंपन्नः शक्तोऽमात्यः प्रशंसितः ।
एतैरेव गुणैर्युक्तस्तथा सेनापतिर्भवेत् ॥ ३०
व्यूहयन्त्रायुधीयानां तत्त्वज्ञो विक्रमान्वितः ।
वर्षशीतोष्णवातानां सहिष्णुः पररन्ध्रवित् ॥ ३१
विश्वासयेत्परांश्चैव विश्वसेन्न तु कस्यचित् ।
पुत्रेष्वपि हि राजेन्द्र विश्वासो न प्रशस्यते ॥ ३२
एतच्छास्त्रार्थतत्त्वं तु तवाख्यातं मयानघ ।
अविश्वासो नरेन्द्राणां गुह्यं परममुच्यते ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथंविधं पुरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति ।
कृतं वा कारयित्वा वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

यत्र कौन्तेय वस्तव्यं सपुत्रभ्रातृबन्धुना ।
न्याय्यं तत्र परिप्रष्टुं गुप्तिं वृत्तिं च भारत ॥ २

C. 12. 3229
B. 12. 86. 2
K. 12. 86. 2

— ^{b}) K_1 (before corr.) G_3 प्रतीहारस्य; B_5 D_a °हारोंग-; D_4 M प्रतिहारोस्य; D_7 T_1 G_4 प्रतीहारेस्य; G_2 परिहारोस्य. C_a cites प्रतीहारो (as in text). V_1 रक्षितः. — K_4 om. 28^{cd}. — ^{c}) D_7 T_1 G_{2-4} शरीरेण च नी(G_2 री)रूक्षो.

29 T_2 G_1 om. 29^{abc} (cf. v. l. 27). V_1 reads 29 on marg. — ^{a}) $K_{2.3.5}$ $Bo._{3-5}$ Dn $D_{2.3.5-8}$ S (T_2 G_1 om.) धर्मशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः. — ^{b}) $M_{1.3.4}$ साक्षी (for संधि-). $K_{2.3}$ V_1 B (B_1 missing) D_a Dn $D_{3.5.7.8}$ T_1 G_4 -विग्रहिको. K_5 संधिविग्रहकोविदः; M_2 साक्षि-विग्रहतो भवेत्. — ^{c}) K_2 धृतिमान्; K_3 D_4 स्मृति° (for मति°). $K_{1.2.4}$ $Bo._{3-5}$ $D_{2.3.5.7.8}$ S (T_2 G_1 om.) स्मृतिमान्; K_3 मति° (for धृति°). K_3 धीरो; K_5 V_1 B (B_1 missing) D (except D_4; D_1 missing) ह्रीमान् (for धीमान्). — ^{d}) D_8 रहस्यं; C_a रंध्रस्य (for रहस्य-). D_6 -गूहता (for -गूहिता). D_7 ऊहादिभिरतंद्रितः; S रहस्ये परि(G_2 रहस्योपरि-; M_2 राहस्ये परि)निष्ठितः.

30 V_1 reads 30^{a} on marg. — ^{a}) K_{2-4} V_1 B (B_1 missing) D_a Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{1.2}$ M सत्त्वसंपन्नः; K_5 $D_{2.3.5.8}$ शील° (for सत्य°). — ^{b}) K_5 V_1 $Bo._5$ Dn $D_{2.3.5-7}$ T G_{2-4} M_2 शुक्तो; B_3 शुद्धो; G_1 M_4 शक्यो (for शक्तो). M_{1-3} मान्यः (for ऽमात्यः). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ V_1 D_4 प्रशंसिता; K_5 Dn $D_{2.3.5-8}$ S प्रशस्यते; B_3 प्रशंसिते. — ^{c}) D_2 युक्तास. — ^{d}) D_2 om. (? hapl.) from सेना up to विश्व (in 32^{b}).

31 D_2 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^{a}) $K_{4.5}$ V_1 B (B_1 missing) D_a Dn $D_{3.5.6.8}$ -यंत्रायुधानां च (B_2 D_a तु); T_2 °युधीयानस्; $M_{1.3}$ °युधादीनां (for °युधीयानां). — ^{b}) K_1 तत्त्वज्ञ-. — ^{d}) K_1 परि- (for पर-).

32 D_2 om. up to विश्व (cf. v. l. 30). — ^{b}) K_3 D_4 नैव; K_4 तन्न; K_5 $Bo._{3-5}$ D_8 न च; V_1 B_2 D_a Dn $D_{6.7}$ S च न (for न तु). — ^{c}) K_3 M_2 च (for हि). D_4 अपुत्रेष्वपि राजेंद्र. — ^{d}) $Ś_1$ K_2 प्रशंस्यते; K_3 प्रशस्यसे.

33 ^{a}) $Ś_1$ च (for तु). — ^{b}) $K_{2.3.5}$ V_1 B (B_1 missing) D (except D_4; D_1 missing) S मयाख्यातं तवा($K_{2.3}$ मया)नघ. — ^{d}) D_7 T G अप्यु(T_2 G °च्यु)त (for उच्यते).

Colophon: B_1 D_1 missing. — *Sub-parvan :* $Ś_1$ K V_1 B (B_1 missing) D_{2-7} T $G_{1.2.4}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ V_1 $Bo._{3.5}$ D_a $D_{3.5}$ अमात्यविभागः; K_3 D_4 अमात्यवर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 S 87; B_4 84; Dn_2 85. — *Śloka no.:* Dn_1 34; D_8 33.

87

☞ B_1 D_1 are missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 83. 24 and 79. 28).

1 D_8 om. the ref. — ^{a}) D_4 कथंविधे. D_8 राज्ञा (for राजा). — ^{b}) M_4 समयम् (hypermetric) (for स्वयम्). $M_{1.3}$ एवास्तुम् (for आवस्तुम्). — ^{c}) D_7

C. 12. 3230
B. 12. 86. 3
K. 12. 86. 3

तस्मात्ते वर्तयिष्यामि दुर्गकर्म विशेषतः ।
श्रुत्वा तथा विधातव्यमनुष्ठेयं च यत्नतः ॥ ३
षड्विधं दुर्गमास्थाय पुराण्यथ निवेशयेत् ।
सर्वसंपत्प्रधानं यद्बाहुल्यं वापि संभवेत् ॥ ४
धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च ।
मनुष्यदुर्गमब्दुर्गं वनदुर्गं च तानि षट् ॥ ५
यत्पुरं दुर्गसंपन्नं धान्यायुधसमन्वितम् ।
दृढप्राकारपरिखं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ ६
विद्वांसः शिल्पिनो यत्र निचयाश्च सुसंचिताः ।
धार्मिकश्च जनो यत्र दाक्ष्यमुत्तममास्थितः ॥ ७
ऊर्जस्विनरनागाश्वं चत्वरापणशोभितम् ।
प्रसिद्धव्यवहारं च प्रशान्तमकुतोभयम् ॥ ८
सुप्रभं सानुनादं च सुप्रशस्तनिवेशनम् ।
शूराढ्यजनसंपन्नं ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥ ९
समाजोत्सवसंपन्नं सदापूजितदैवतम् ।
वश्यामात्यबलो राजा तत्पुरं स्वयमावसेत् ॥ १०

T1 G2–4 कृत्वा वा; M3 स्वकृतं (for कृतं वा). Ca cites कृतं (as in text).

2 D8 om. the ref. — a) Ś1 भूपेण (for कौन्तेय). B2 Da Dn D6 वस्तव्यं यत्र कौंतेय. — b) D7 सुपुत्र-; G3 सभृत्य- (for सपुत्र-). Bo. 2. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6 -ज्ञाति- (for -भ्रातृ-). M2 -बंधुमान्. D4 सपुत्रं भ्रातृबांधवैः. — c) K1 D8 T G1. 3. 4 न्यायं; K4 B2 न्याय्यस् (B2 °य्या); B2 m Da कार्या (for न्याय्यं). — d) Ś1 (by corr. sec. m.) K1 D4 गुप्तिवृत्तिश् (sic); K2. 4 गुप्तवृत्तिं (K2 °त्तिश्); K3 गुप्तिर्वृत्तिश्; B2 Da वृत्तिगुप्तिश्; B5 Dn D6 वृत्तिं गुप्तिं (by transp.); D7 (by corr.) गुप्तं वृत्तं; D8 गुप्तिं वृत्तं. G1 नारद (for भारत).

3 a) K5 तु (for ते). Ś1 K1. 5 वर्णयिष्यामि; K2. 4 वद° (for वर्त°). — c) Da तदा (for तथा). — d) D4 तद्विद्वेयें (sic) (for अनुष्ठेयं). V1 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 प्रयत्नतः (for च य°).

4 b) D7 S [अ]भि- (for [अ]थ). — c) Da सर्वं तस्य; M2 सर्वं सम्यक् (for सर्वसंपत्-). Da तद्; D7 T G च (for यद्). — d) D7 T G M4 बाहुल्यं (M4 °ल्यं); D8 बाहुभ्यां. K2–5 V1 B (B1 missing) D (except D7; D1 missing) T2 G1. 2 च (for वा). K3 D4 (also as in text) [अ]थ; M2 [अ]ति- (for [अ]पि). B2. 4 यद्भवेत्; D4. 7 S [अ]संभवे (M2 °वेत्) (for संभवेत्).

5 Cf. Manu. 7. 70; Matsya 216. 6^{c}–7^{d}; Viṣṇudharmottara II. 26. 6^{c}–7^{d}; III. 323. 16; Agni 222. 4^{cd}–5^{cd}. — a) Ś1 K1 बंधदुर्गं; K4 बंधुदुर्गं; K5 धन°; Bo. 2 D2. 5 धनु°; B3. 4 D8 G1 धनुर्दुर्गं; D7 G2–4 धान्यदुर्गं; T1 (before corr. as in text) धान्व°; Ca धन्व° (as in text). — c) K2. 3 V1 B5 Da Dn2 D8 मृद्दुर्गं; K4 संदुर्गं; G1 दुर्गं च (for अब्दुर्गं). Ś1 K1 मनुष्यदुर्गमं दुर्गं; K5 D4 (both hypermetric) °दुर्गमपां (D4 °अ-) दुर्गं; D2. 3. 5. 6 °द्रुमदुर्गं च. Ca cites मनुष्यदुर्गः. — d) Ś1 K1. 2. 4 नव (K4 वन-) दुर्गाणि तानि षट्.

6 a) K4 परं; G2 पुनर् (for पुरं). K3 D4 -संसर्गं (for -संपन्नं). — b) Ś1 G4 धान्यायुत-; V1 नानायुध- (for धान्या°). — c) G1 दृढप्रधान-; M2. 4 °प्रकार-. Ś1 K2. 4 D7 G1. 3. 4 -परिघं; K3 D3. 4 -परिषं; V1 -विषमं (for -परिखं).

7 a) G1 शिल्पिते. — b) Bo ह्र संचिताः; D7 सुसंचयाः (for °चिताः). — c) D6 जना. Ś1 K4 D4 धार्मिकाश्च जना य(K4 जनाप्य)त्र. — d) K4. 5 D2. 8 दाक्ष्य; D4 दाक्षम्; G1 दाक्ष्यैम्. Ś1 K4 D4 G2 आस्थिताः.

8 a) K4 ऊर्जस्व-; D4 °स्वीन्; D7 औजस्वि-; G1 M1. 3. 4 ऊर्जस्वी-. Ś1 K1. 4 G3 -नागाश्च-; Da D2–5. 7 T G1 -नागा(D8 °गां)श्च; D6 -नागाश्वां (for °श्वं). — b) D7 G1 चत्वारापण- (for चत्व°).

9 a) K4. 5 B3 D2. 3. 5. 8 प्रसभं (for सुप्रभं). V1 Bo. 2. 3. 5 Da शांतनादं; B4 श्रांत°; D6 शांति°; G1 भानु°; M2 सानुदानं (for °नादं). — b) K4 सुप्रशांत-; D2 M1. 3 °प्रशस्तं. Bo -निवेदनं (for °शनम्). — D8 om. (hapl.) 9^{c}–10^{b}. — c) D4 शूराढ्यं. Ś1 K1 -गुणसंपन्नं; B2 Da -जनसंपूर्णं (for °संपन्नं). T G शूराढ्यं प्राज्ञसंपूर्णं. — d) D4 -नादिनं.

10 D8 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — b) D4 G2 -देवतं. V1 सदादैवतपूजितं. — c) K1 lacuna; G1 पश्य (for वश्य-). — d) Ś1 K1. 3 आविस(K1. 3 °से)त्; V1 Bo Da1 Dn D2–7 S आविशेत् (for आवसेत्).

11 Da1 om. (hapl.) 11. — a) K4 यत्र (for तत्र). V1 D3. 5 कोष-; B (B1 missing) Dn2 कोषं; D8

तत्र कोशं बलं मित्रं व्यवहारं च वर्धयेत् ।
पुरे जनपदे चैव सर्वदोषान्निवर्तयेत् ॥ ११
भाण्डागारायुधागारं प्रयत्नेनाभिवर्धयेत् ।
निचयान्वर्धयेत्सर्वांस्तथा यन्त्रगदागदान् ॥ १२
काष्ठलोहतुषाङ्गारदारुशृङ्गास्थिवैणवान् ।
मज्जास्नेहवसाक्षौद्रमौषधग्राममेव च ॥ १३
शणं सर्जरसं धान्यमायुधानि शरांस्तथा ।
चर्म स्नायु तथा वेत्रं मुञ्जबल्बजधन्वनान् ॥ १४
आशयाश्चोदपानाश्च प्रभूतसलिला वराः ।
निरोद्धव्याः सदा राज्ञा क्षीरिणश्च महीरुहाः ॥ १५
सत्कृताश्च प्रयत्नेन आचार्यर्त्विक्पुरोहिताः ।
महेष्वासाः स्थपतयः सांवत्सरचिकित्सकाः ॥ १६
प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता दक्षाः शूरा बहुश्रुताः ।
कुलीनाः सत्त्वसंपन्ना युक्ताः सर्वेषु कर्मसु ॥ १७
पूजयेद्धार्मिकान्राजा निगृह्णीयादधार्मिकान् ।
नियुञ्ज्याच्च प्रयत्नेन सर्ववर्णान्स्वकर्मसु ॥ १८
बाह्यमाभ्यन्तरं चैव पौरजानपदं जनम् ।
चारैः सुविदितं कृत्वा ततः कर्म प्रयोजयेत् ॥ १९

C. 12. 3246
B. 12. 86. 19
K. 12. 86. 19

कोश-; M1 शोकं (for कोशं). K1 नित्यं (for मित्रं). — b) D8 वर्जयेत् (for वर्ध°). — After 11^{ab}, Dn2 reads 12^{cd}. — c) D2 पुरो. Da2 चैवं. — d) Da2 सर्वघोषं; D7 °दोषं (for °दोषान्). V1 निवर्जयेत् (for निवर्त°).

12 a) K3 D4 M4 Cv भांडागारायु(D4 °न्यु)धागारान्. — b) G1 [अ]पि (for °भि-). — Dn2 reads 12^{cd} after 11^{ab}. — c) M2 om. (hapl.) निचयान्वर्धयेत्. M1.3.4 निचे(M1 °पे)यान् (for निच°). D4 नयान्संवर्धयेत्सर्वांस्. — d) K4.5 B (B1 missing) Dn D2.3.5.6.8 तथा यं(Dn मं)त्रायुधालयान्; V1 Da तथा यंत्रायुधाकुलान् (Da °नयान्); D4 तथा यंत्रगदांग[दागा ?]रान्; D7 T G तथा यंत्रकटंकटान्.

13 a) G4 -तुषांगारान्. K5 Bo.3 D2.3.5.8 काष्ठं (D8 °ष्ठ-) लोहं तथांगारं (K5 D2 °र-). — b) D2.3.6 जतु- (for -दारु-). K3 D4 -वेणवान्. D7 S दारुपाषाणसंचयान्. — c) K1 मज्ञा-; B2–4 मज्ज-; D4 आप्य-; D6 मज्जे (for मज्जा-). Ś1 K1.2.4 -वचाक्षौद्रम्; V1 Bo.3 D2.3.7 -वशा°; S -वसाक्षौद्रान् (T2 G2 °द्राणि). — d) K1 -ग्रासम् (for -ग्रामम्). D7 T G M1.3.4 औषधान्यगदानि च; M2 औषधानगदानि च. Ca cites औषधग्रामः.

14 a) Ś1 K2 घन-; K1 सण-; K3 D4 सणं; K4 शना-; K5 शाण-; V1 Bo.4.5 Da D2.7 T G2–4 M शण-; B2 षणं; B3 सन- (for शणं). G1 शणसर्जरबंधान्यम्. — c) K2 धनुर्; Da वर्म (for चर्म). D4 धन्वस्नायुस् (for चर्म स्नायु). K1.3.5 Da Dn D6 स्नायुं; K2 वायुं (for स्नायु). G1 युधां (for तथा). V1 B (B1 missing) D2–5.7.8 T G2–4 M1.3.4 वेत्र-; Da वेणु-; G1 पेक्रि- (sic) (for वेत्रं). — d) K2 -वल्कल-; D8 -वज्वल-; G2 -बिल्वज- (for -बल्बज-). K3 Dn2 Cn -दंध्वनान्; G3 -धान्वनान्; G4 -धन्विनः (for -धन्वनान्). Ś1 K1 मुंजवल्कलधन्वनां; K4 °बल्वलधन्वना; K5 °बल्वलबंधनान्; V1 Da °बंधनबंधनान्; D4 °बिल्वजबंधनान्; D6 °वल्कलबंधनात्; D7 °बल्वलधन्वनां; T2 °जल्वचधन्वनः; G1 corrupt; M मुंज(M1 अब्ज)-धन्वनबल्बजान्; Cv as in text. Cnp cites बंधनान्.

15 a) K3 आश्रयाश्; B2 Da आहाराश्; M1 आधाराश्; M3.4 आरामाश् (for आशयाश्). V1 आहारश्चोदपानश्च; D2.3.5 आशयांश्चोदपानांश्च; D7 T G आरामांश्चोदपानांश्च; M1 आरामाश्चोदुपानाश्च. Ca cites आहारः and उदपानः. — b) K4.5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2.3.5.6.8 G2 कराः; M1.3 पराः (for वराः). D7 T G1.3.4 प्रभूतसलि(G1 °ब)लान्वरान्. — c) K1 निरोद्धव्यः; M2 °धव्याः. — d) Da ये (for च). G4 महीरुहः.

16 D2.3 om. 16. — a) K5 सत्कृतश्; D5 सद्रताश्. K1 यत्नेन (submetric) (for प्रय°). — c) K1 महेश्वासः. Ś1 K1.2.4 प्रकृतयः; D6 च यतयः; Ca स्थपतयः (as in text). — d) V1 संवत्सर-. Cv cites सांवत्सराः. Da2 -चिकीर्षकाः; D6 -चिकित्सिकाः.

17 ab) Dn2 D8 M2 प्रज्ञा. D7 T G transp. दान्ताः and दक्षाः. B2 D8 दक्षः. D6 बहिःश्रुताः (for बहुश्रुताः). — c) V1 B3 D2.3.5 बुद्धि- (for सत्त्व-). — d) D2 युक्तः. G1 M1.2 युक्ताः सर्वे स्वकर्मसु.

18 Ś1 K1.4 D8 om. (hapl.) 18. — a) D7 प्रजयेद् (for पूज°). — b) D2 निगृह्णायाद्. — c) Da2 T1 G3.4 नियुज्याच्; G1 नियुज्य (for नियुञ्ज्याच्).

19 a) D6 बाह्याम्. V1 Bo.2.3.5 D2.3.5.8 G3

C. 12. 3247
B. 12. 86. 20
K. 12. 86. 20

चारान्मन्त्रं च कोशं च मन्त्रं चैव विशेषतः ।
अनुतिष्ठेत्स्वयं राजा सर्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितम् ॥ २०
उदासीनारिमित्राणां सर्वमेव चिकीर्षितम् ।
पुरे जनपदे चैव ज्ञातव्यं चारचक्षुषा ॥ २१
ततस्तथा विधातव्यं सर्वमेवाप्रमादतः ।
भक्तान्पूजयता नित्यं द्विषतश्च निगृह्णता ॥ २२
यष्टव्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यं चाप्यपीडया ।
प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं कर्म गर्हितम् ॥ २३
कृपणानाथवृद्धानां विधवानां च योषिताम् ।
योगक्षेमं च वृत्तिं च नित्यमेव प्रकल्पयेत् ॥ २४
आश्रमेषु यथाकालं चेलभाजनभोजनम् ।
सदैवोपहरेद्राजा सत्कृत्यानवमन्य च ॥ २५
आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राज्यमेव च ।
निवेदयेत्प्रयत्नेन तिष्ठेत्प्रह्वश्च सर्वदा ॥ २६
सर्वार्थत्यागिनं राजा कुले जातं बहुश्रुतम् ।
पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा शयनासनभोजनैः ॥ २७
तस्मिन्कुर्वीत विश्वासं राजा कस्यांचिदापदि ।
तापसेषु हि विश्वासमपि कुर्वन्ति दस्यवः ॥ २८
तस्मिन्निधीनादधीत प्रज्ञां पर्याददीत च ।
न चाप्यभीक्ष्णं सेवेत भृशं वा प्रतिपूजयेत् ॥ २९

अभ्यंतरं; D_6 आभ्यंतरे. —^{b}) Dn $D_{2.3.5}$ तथा (for जनम्). —^{c}) $Bo._5$ चरैः. D_2 सुविहितं; G_1 °कृतं (for °दितं). —^{d}) D_7 S (except G_2) तत्तत् (for ततः). G_3 प्रचोदयेत् (for प्रयोज°).

20 ^{a}) K_1 चरां; K_4 B_{3-5} Dn_2 $D_{2.3.8}$ चरान्; V_1 D_5 चरन्; B_2 $D_{6.7}$ S चारं; Da चारन् (for चारान्). G_2 कर्मं; M दंडं (for मन्त्रं). V_1 B (B_1 missing) Da_2 $D_{3.5}$ कोषं (for कोशं). —^{b}) $K_{2.3.5}$ V_1 B (B_1 missing) D (D_1 missing) T G दंडं; M मित्रं (for मन्त्रं). —^{c}) $G_{1.2}$ अनुतिष्ठत्. —^{d}) K_1 अत्र; Da_2 यत्र (for ह्यत्र).

21 ^{b}) Da एतच् (for एव). —^{c}) K_1 D_4 जानपदे. D_4 [इ]व (for [ए]व). —^{d}) D_7 S (except T_2) ज्ञान- (for चार-).

22 ^{a}) V_1 B_2 Da तथा (for ततस्). K_5 $Bo._{3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ तेषां (for तथा). —^{b}) D_6 [अ]प्रमादिनः (for °दतः). — After 22^{ab}, D_7 reads 30–31. —^{c}) $M_{1.4}$ भक्ता. $Ś_1$ K_1 D_4 पूजयिता. —^{d}) G_1 द्विषदश्; M_2 द्विषतां. $Ś_1$ K_4 निगृह्णतः.

23 ^{a}) K_4 श्रुतुभिर् (sic). —^{b}) B_2 Da [अ]नुसूयता; Ca [अ]प्यपीडया (as in text). —^{c}) D_5 स्वजनं (for प्रजानां). —^{d}) K_3 Dn_1 धर्मबाधकं; $Bo._5$ धर्मगर्हितं; Dn_2 कर्म बाधकं; D_4 धर्मबंधनं (for कर्म गर्हितम्).

24 = (var.) Agni 225. 25; (var.) Matsya 214. 61^{cd}–62^{ab}. With 24^{ab}, cf. 12. 78. 18. —^{a}) Da कृपणानां च (for °णानाथ-). M_3 -विद्धानां (for -वृद्धानां). —^{c}) D_4 T_1 G_4 वित्तं (for वृत्तिं). —^{d}) Da प्रयोजयेत् (for प्रकल्प°).

25 Cf. Matsya 214. 63^{cd}–64^{ab}. —^{a}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_4 T_2 $G_{1.2}$ यथाकामं (for °कालं). —^{b}) $K_{2.3.5}$ Da Dn $D_{2.3.6}$ चैल- (for चेल-). K_1 चलताजनभोजनं (sic); $Bo._5$ D_7 S चेलभोजनभाजनं (M °जनात्). —^{c}) D_7 T G स्वयं तु (for सदैव). D_4 [अ]पहरेद्; T_2 G_1 [उ]पचरेद् (for °हरेद्). — G_2 om. (hapl.) 25^{d}–27^{a}. —^{d}) K_5 V_1 $Bo._{3-5}$ Da $D_{5.6.8}$ सुकृतान्यनु(D_5 °ल्पसु)मान्य च; B_2 Dn $D_{2.3}$ सत्कृत्याभ्यर्च्य (D_2 °र्यानु-; D_3 °र्च्यानु-) मान्य च; D_7 S (G_2 om.) सत्कृत्यानवमत्य च.

26 G_2 om. 26 (cf. v. l. 25). —^{a}) M_2 आत्मने. —^{b}) G_1 M_2 तपसे; M_3 तापसो. K_5 Da Dn राष्ट्रम् (for राज्यम्). —^{c}) D_4 निवेदयन् (for °येत्). —^{d}) $Ś_1$ K_2 M_2 तिष्ठन् (for तिष्ठेत्). M_1 प्रह्वं; Ca प्रह्वः (as in text). V_1 सर्वथा; B_2 Da D_7 T $G_{1.3.4}$ $M_{1.3.4}$ नित्यदा (for सर्वदा). — After 26, D_7 reads 32.

27 G_2 om. 27^{a} (cf. v. l. 25). —^{a}) M_2 सर्वात्म- (for सर्वार्थ-). —^{b}) D_6 om. (hapl.) from 27^{b} up to राजा (in 28^{b}). K_3 D_4 कुल- (D_4 °ल्य-) (for कुले). M_2 बहुश्रुतः. —^{c}) G_2 तादृशान्. —^{d}) $B_{2.3}$ शयनाशन- (for °सन-).

28 D_6 om. up to राजा (cf. v. l. 27). —^{a}) $B_{3.5}$ $D_{2.3.5.8}$ तस्मै (for तस्मिन्). —^{c}) V_1 $Bo._3$ विश्वासान्. —^{d}) D_7 T G नाधि- (for अपि). D_6 om. दस्यवः.

29 B_4 om. 29^{a}–31^{b}. —^{a}) D_7 तस्मान्; G_2 अस्मिन्. D_7 G_1 आददीत; T_2 °दते (for °धीत). —^{b})

अन्यः कार्यः स्वराष्ट्रेषु परराष्ट्रेषु चापरः ।
अटवीष्वपरः कार्यः सामन्तनगरेषु च ॥ ३०
तेषु सत्कारसंस्कारान्संविभागांश्च कारयेत् ।
परराष्ट्राटवीस्थेषु यथा स्वविषये तथा ॥ ३१

ते कस्यांचिदवस्थायां शरणं शरणार्थिने ।
राज्ञे दद्युर्यथाकामं तापसाः संशितव्रताः ॥ ३२
एष ते लक्षणोद्देशः संक्षेपेण प्रकीर्तितः ।
यादृशं नगरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

युधिष्ठिर उवाच ।
राष्ट्रगुप्तिं च मे राजन्राष्ट्रस्यैव च संग्रहम् ।
सम्यग्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १

भीष्म उवाच ।
राष्ट्रगुप्तिं च ते सम्यग्राष्ट्रस्यैव च संग्रहम् ।
हन्त सर्वं प्रवक्ष्यामि तत्त्वमेकमनाः शृणु ॥ २

C. 12. 3262
B. 12. 87. 2
K. 12. 87. 2

K1.4 पर्यादधीत; K2.3 Bo.3.5 Dn2 °ददीति; B2 °नयेत (for °ददीत). K1 वै (for च). V1 राजा पर्यादपीति च; Da राजा पर्यानयेन च; D7 S पुनः प्रत्याददी(T2 °धी)त च. — c) B2 न चाभीक्ष्णं च सेवेत. — d) V1 D3.4 चाप्रतिपूजयेत्; B2 Da D8 च प्रति°; T2 वाप्यभिवीक्षते.

30 B4 om. 30 (cf. v. l. 29). D7 reads 30–31 after 22^{ab}. — a) D7 अन्यकार्यात्; G1 अन्यकार्य·; M4 अन्याकार्यः. D6 विराष्ट्रेषु. — b) K1 om. परराष्ट्रेषु. — K3 om. (? hapl.) 30^{cd}. — c) K4.5 B2.3 Da Dn D2.3.5.8 परः (for [अ]परः). — d) Ś1 Dn -नगरेष्वपि; K1.2.4 D4.6.7 T G °रे परः; M1.3 °रे चरः (for °रेषु च). Ca cites सामंतनगरे.

31 B4 om. 31^{ab} (cf. v. l. 29). — a) K3.5 V1 B3 D2.5 D4.8 -संमानात् (V1 D4 °न्); Bo.5 M -संपन्नान्; B2 Da -संमानं; Dn1 -मानाभ्यां; D6 -सन्मानं; D7 T G -संपन्नः (for -संस्कारान्).. — b) Da D6.7 T G3.4 संविभागं; G1 डंभभागं (for संविभागांश्). K3 पूजयेत् (for कार°). — c) Da पर-राष्ट्राटवीस्थे च; G2 °वीष्वेषु. — d) D7 S यथात्म- (for यथा स्व-). K2 -विषयेषु च; G4 °ये तदा.°

32 D7 reads 32 after 26. — c) Ś1 K3 राज्ये; G3 राज्ञो. K1 दभ्युर्; Da पत्युर्; Dn1 M4 दस्युर् (for दद्युर्). — d) K1.4 संश्रितव्रताः; K3 D3.4.8 शंसित°; D5 संगित°.

33 a) V1 एते च; D7 एतत्ते (for एष ते). K4 लक्षणो देशः. — c) K3.4 Dn D4.6 यादृशे नगरे राजा.

Colophon: B1 D1 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B2–4 Da Dn D2–7 T G1.2.4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K3.5 V1 B2.4 दुर्गपरीक्षा; B5 पुरनिवेशः; Da नगरपरीक्षा; D4 नगरस्थानं; M1.3 पुरलक्षणकीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B3 Da Dn2 86; B4 Dn1 D2 85; D7 S 88; D8 83. — *Śloka no.:* Dn1 33; D8 31.

88

☞ B1 D1 are missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 83. 24 and 79. 28).

1 G2 om. 1 with the ref. — a) Ś1 K2 G1 राष्ट्रे; D7 राज्य- (for राष्ट्र-). Ca cites राष्ट्रगुप्तिं (as in text). K5 ते (for मे). K5 D8 सम्यग् (for राजन्). — b) K1 राष्ट्रमेव; V1 D8 राष्ट्रं चैव (for राष्ट्रस्यैव). K3 Dn1 तु; V1 स; D8 [अ]स्य; M4 ह (for च). M1.3 संग्रहः. — V1 reads 1^{c}–2^{b} on marg. — c) T2 G1 सद्यो (for सम्यग्). V1 Bo.5 Da D6 -मानस्य (for -मानाय). — d) M4 भरतर्षभः.

2 D8 om. the ref. V1 reads 2^{ab} on marg. — a) D6 G2 मे (for ते). Bo.2.5 राजन् (for सम्यग्). — b) D8 राष्ट्रं चैव (for राष्ट्रस्यैव). K3 Dn D4 तु; D8 [अ]स्य (for च). — c) M एतत्; Ca हन्त (as in text). D7 T1 G2–4 ते संप्र-; G4 एकं प्र- (for सर्वं प्र-). — d) M2 तदिह (for तत्त्वम्).

3 With 3, cf. Manu. 7. 115. — b) K1.2.4 दश-

C. 12. 3263
B. 12. 87. 3
K. 12. 87. 3

ग्रामस्याधिपतिः कार्यो दशग्राम्यस्तथापरः ।
द्विगुणायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च कारयेत् ॥ ३
ग्रामे यान्ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः परिपालयेत् ।
तान्ब्रूयाद्दशपायासौ स तु विंशतिपाय वै ॥ ४
सोऽपि विंशत्यधिपतिर्वृत्तं जानपदे जने ।
ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ॥ ५
यानि ग्रामीणभोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्नुयात् ।
दशपस्तेन भर्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपः ॥ ६
ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः ।
महान्तं भरतश्रेष्ठ सुस्फीतजनसंकुलम् ।
तत्र ह्यनेकमायत्तं राज्ञो भवति भारत ॥ ७
शाखानगरमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमम् ।
धान्यहैरण्यभोगेन भोक्तुं राष्ट्रिय उद्यतः ॥ ८
तथा यद्ग्रामकृत्यं स्याद्ग्रामिकृत्यं च ते स्वयम् ।
धर्मज्ञः सचिवः कश्चित्तत्प्रपश्येदतन्द्रितः ॥ ९
नगरे नगरे च स्यादेकः सर्वार्थचिन्तकः ।

ग्रामस; Ca °ग्राम्यस् (as in text). D7 T G दश-ग्रामपतिस्तथा. — c) D2. 3. 5 द्विगुणोन्यः; Ca °णायाः (as in text). Ś1 K2. 4 च तस्यैवं; D4. 6 शतस्यैव. D7 विंशत्यादि शतं चैव; T1 G3. 4 M विंशतीशं शतेशं च (M4 °शस्य); T2 G2 विंशत्रिंशच्छतेशं च; G1 विंशति-त्रिंशतेशं च.

4 With 4, cf. Manu. 7. 116. — a) Ś1 K1. 2. 4 Ca ग्रामीयान् (for ग्रामे यान्). Cb cites ग्रामेयान्. K1 -दोषाश्च. — b) Ś1 K1. 2 ग्रामतः; G1. 2 ग्रामिकं (for °कः). K3 Dn D2-4 प्रति(D2. 3 परि)भावयेत् (for परिपालयेत्). — c) V1 B2 Da तद् (for तान्). K1 देशपाय; Ca दश° (as in text). — d) K1 मंत्रं; B2 Da स च (for स तु). D2 स तु विंशतिपापदे. — For 4cd, D7 S subst.:

209* तानाचक्षीत दशिने दशको विंशिने पुनः ।

[G4 तानाचक्षेत; M2 आचचक्षीत (for तानाच°). D7 दशिको; T2 G2 दशिनो (for दशको). G1 विंशके; G2 विंशिनो; G4 विंशिके (for °ने). M दशी (M2 °शि-) विंशतिने तथा (for the post. half).]

5 With 5, cf. Manu. 7. 117ab. — a) K1 -[ज]धि पतिं. D7 S विंशाधिप(D7 T2 G1 °पा)स्तु तत्सर्वं. — b) Bo वृत्तिं; D1. 3 वृतं; Ca वृत्तं (as in text). K2 जनपदे; Da दानपते. — d) B3. 4 D2. 3. 5. 8 एवं; D7 T G2-4 M1-3 एतन्; G1 ते तन् (for एव). M4 शती चापि सहस्रिणे.

6 With 6ab, cf. Manu. 7. 118. — a) K4. 5 Bo. 3-5 Dn D2. 3. 5. 8 ग्राम्याणि (K4 °नि); V1 B2 Da D6. 7 S ग्रामिक- (for ग्रामीण-). — b) Ś1 G1 M1 ग्रामिकास्; T2 ग्रामकास्; Ca ग्रामिकः (as in text). K2. 3. 5 B2 Dn D6 तान्युपाश्नि(D6 °श्र)यात्; V1 Bo. 3-5 D2. 3. 5. 8 तान्य(D2. 3. 5 °न)वाप्नुयात्; D7 S तान्युपा(G1 °प)श्नुते (for °श्नुयात्). — With 6cd, cf. Manu. 7. 119ab. B3 om. 6cd. — c) K1. 4 दशमस् (for °पस्). K4 भर्तव्यं; V1 Bo. 5 Da वक्तव्यस्; B3. 4 D2. 3. 5. 8 तद्देयस् (for भर्तव्यस्). — For 6cd, D7 S subst.:

210* दशिनेन विभक्तव्यो दशिना विंशतिस्तथा ।

[T2 G1 दशितेन; M दशी तेन (for दशिनेन). D7 विभक्तव्या (for °क्तव्यो). T2 M1. 3 दशिनां; M2 °नो (for °ना). D7 विंशिनस्; T1 विंशिकस्; G1. 3. 4 M2. 4 विंशकस् (for विंशतिस्).]

7 With 7, cf. Manu. 7. 119ab. — b) Da पार्थिव; G1 यत्कृतः (for सत्कृतः). — c) K1 महातें; D7 T1 G तदा तद्; T2 तदा तु (for महान्तं). V1 Da नगर- (for भरत-). — d) K2. 3 V1 B4. 5 Da Dn1 D2. 3. 6 T1 G3. 4 M2 सुस्फीतं; D7 सुस्थितं; G1 सुप्सीत- (for सुस्फीत-). D6 जल- (for -जन-). — f) B4 D5 राष्ट्रे; D2. 3. 8 राष्ट्रं (for राज्ञो).

8 a) D2. 3. 5 Ca शाखानगरमुख्यस्तु. — b) Ś1 K1 सहस्रपतिम्. K1 उद्गमं; K3. 5 Dn D4 उत्तमः (for °मम्). — c) B2 Dn धान्यं (for धान्य-). Dn1 हिरण्यं (for -हैरण्य-). D2. 3. 5 -भोग्येन; D4 -भागं न (for -भोगेन). — d) D4 भोगे (for भोक्तुं). K1 राष्ट्रियम्; K2. 5 V1 Da Dn D2. 4. 7 S राष्ट्रीय- (for राष्ट्रिय). K4 उद्यतः; K5 V1 B (B1 missing) Da D2-8 T1 G M1. 2 -संज्ञितः (V1 B5 °तं); Dn -संगतः; T2 -संवृतः; M4 -संहिकः (for उद्यतः).

9 With 9, cf. Manu. 7. 120. — a) All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4; B1 D1 missing) ते(D6 ये)षां (for तथा). K4. 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 8 संग्रामकृत्यं (for यद्ग्राम°). — b) K5 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 6. 8 ग्रामकृत्यं; V1 ग्राम्य°; D5 ग्रामतर (sic); D7 राष्ट्रकृत्यं (for ग्रामि°). Bo तु (for

उच्चैःस्थाने घोररूपो नक्षत्राणामिव ग्रहः ।
भवेत्स तान्परिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् ॥ १०

विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजः कारयेत्करान् ॥ ११

उत्पत्तिं दानवृत्तिं च शिल्पं संप्रेक्ष्य चासकृत् ।
शिल्पप्रतिकरानेव शिल्पिनः प्रति कारयेत् ॥ १२

उच्चावचकरा न्याय्याः पूर्वराज्ञां युधिष्ठिर ।
यथा यथा न हीयेरंस्तथा कुर्यान्महीपतिः ॥ १३

फलं कर्म च संप्रेक्ष्य ततः सर्वं प्रकल्पयेत् ।
फलं कर्म च निर्हेतु न कश्चित्संप्रवर्तयेत् ॥ १४

यथा राजा च कर्ता च स्यातां कर्मणि भागिनौ ।
समवेक्ष्य तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः ॥ १५

C. 12. 3271
B. 12. 87. 18
K. 12. 87. 17

च). K3. 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2-6. 8 तेषु यत्; D7 S यद्भवेत् (for ते स्वयम्). — d) K4. 5 B2 Dn2 D6 तत्तत्पश्येद्; V1 Da D7 S तद् (M2 तान्)- वेक्षेद्; D8 प्रत्यपश्येद् (for तत्प°).

10 With 10, cf. Manu. 7. 121ab–122ab. — a) K3 नागरी (for the first नगरे). K4. 5 B2 Dn वा (for च). D4 नगरे नगरीयः स्याद्. — b) D2. 3. 5 सर्वा- (D2 °र्वो)नु- (for सर्वार्थ-). T2 -चिंतनः. — c) Ś1 K2 G2 उच्चस्थाने; D4 उच्चैःस्थानो; D7 T G2-4 M उच्चस्थानो (for उच्चैःस्थाने). Bo घोररूपे. — e) D7 S स च तान्सं- (for भवेत्स तान्). T2 G1 -परिक्रामन् (for परिक्रामेत्). — f) K5 Bo. 2. 3. 5 Dn D2. 3. 5. 8 T2 G1 सभासदः; V1 B4 Da सभासदान्; D7 T1 G2-4 M सदा सदा (for सदा स्वयम्). — After 10, K3. 5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S ins. ([var.] Manu. 7. 122cd–123cd):

211* तेषां वृत्तं परिणयेत्कश्चिद्राष्ट्रेषु तच्चरः ।
　　जिघांसवः पापकामाः परस्वादायिनः शठाः ।
　　रक्षाभ्यधिकृता नाम तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ।

[(L. 1) K5 Dn D5. 7 T G3. 4 M तेषां वृत्तिं; D6 वृत्तं तेषां (by transp.). D7 T G सम्यग् (for कश्चिद्). D7 T G तच्चरैः; M2. 4 तत्परः; Ca तच्चरः (as above). — (L. 3) K5 V1 B4. 5 Da D4. 6. 8 M रक्षास्वधिकृता नाम; D7 T G तत्तद्रक्षास्वधिकृताः (T2 G1. 2 °तः) (for the prior half).]

11 With 11, cf. Manu. 7. 127. — b) K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 सपरिच्छदं (for °व्ययम्). — c) G1 योगक्षयं (for °क्षेमं). Bo. 4. 5 नरः (for च सं-). — G3 om. (hapl.) 11d–14a. — d) K4 V1 B2 Da Dn1 D2. 3 वणिजां; B5 D6 G1 वणिजा (for °जः). V1 Da करं; D2 करात्.

12 G3 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) D7 T1 G2. 4 चातुवृत्तिं; D8 दानवृद्धिं (for °वृत्तिं). Cv as in text. — b) D7 T1 G1. 4 फलं; Cv शिल्पं (as in text). D4 संवीक्ष्य; Cv संप्रेक्ष्य (as in text). D2. 8 T2 वासकृत् (for चास°). — G1 om. 12cd. — c) K (except K1) V1 B (B1 missing) D (D1 missing) T G2. 4 M4 शिल्पं; M1-3 शिल्पि- (for शिल्प-). K2. 3. 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6 M1. 2. 4 एवं.

13 G3 om. 13 (cf. v. l. 11). — a) V1 न्यायान्; B3 D6 न्याया(D6 °य्या)त्; Dn दाप्या; D2. 3. 5 न्यायाः (for न्याय्याः). Ś1 T2 M2 उच्चावचः करा न्यायाः (M2 °य्याः); K1. 4 D7 T1 G2. 4 °वचाः करा न्यायाः (G2 °य्याः); K3 D4 °वचाः करास्त्याया (D4 °स्त्याज्याः); K5 Da °वचकराश्चयायात्; Bo. 2. 4 °वचकरान्दायान् (B2 °न्पायात्); B5 °वचकरान्यावत्; G1 M1. 3. 4 °वचाः करन्यायाः. — b) Ś1 K1 पूर्वराज्यं; K3 D4 सदा राज्ञा; V1 Bo D6 M1-3 पूर्वं राज्ञां; Dn महाराज्ञा; D2. 3. 5 कुर्वन्राज्ञां (D5 °ज्ञा) (for पूर्वराज्ञां). K4 D6. 8 M2 युधिष्ठिरः. — c) Ś1 महीयेरंस्; K3 V1 B2 Dn न सीदेरंस्; Da न सीदेयुस्; D7 S (G3 om.) न हीयेयुस् (for न हीयेरंस्). — d) D2. 3. 5 कुर्वन् (for कुर्यान्).

14 G3 om. 14a (cf. v. l. 11). — a) Bo. 3-5 D3. 5 transp. कर्म and च. — B2 Da om. (hapl.) from संप्रेक्ष्य up to कर्म च (in 14c). — b) D7 T G M2 तथा (for ततः). — c) G1 फल-. K5 Cv निर्हेतुं; B5 D6. 7 M2 °तुर् (for °तु). — d) K1 V1 B (B1 missing) Da D3. 5. 6. 8 किंचित्; M2 कंचित् (for कश्चित्). K2. 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 संप्रवर्तते; M1. 3 °कल्पयेत् (for °वर्तयेत्).

15 With 15, cf. Manu. 7. 128. — a) B3 तथा (for यथा). — b) G3 भारत (for भागिनौ). — c) Bom. ed. संवेक्ष्य तु (for समवेक्ष्य). K1 V1 Da ततो (for तथा). D2 राज्ञां; M1. 3 राजा. — d) D5 प्रणये; D6 प्रणेयात्; G1 प्रणयाः (for प्रणेयाः). G2 गिरा (for कराः).

16 16ab = (var.) Manu. 7. 139ab. — a) Ś1

C. 12. 3278
B 12. 87. 16
K. 12. 87. 18

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां वापि तृष्णया ।
ईहाद्वाराणि संरुध्य राजा संप्रीतिदर्शनः ॥ १६
प्रद्विषन्ति प्ररिख्यातं राजानमतिखादिनम् ।
प्रद्विष्टस्य कुतः श्रेयः संप्रियो लभते प्रियम् ॥ १७
वत्सौपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना ।
भृतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत ॥ १८
न कर्म कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर ।
राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् ॥ १९
यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिगृह्य स्वयं नृपः ।
संजातमुपजीवन्स लभते सुमहत्फलम् ॥ २०
आपदर्थं हि निचयान्राजान इह चिन्वते ।
राष्ट्रं च कोशभूतं स्यात्कोशो वेश्मगतस्तथा ॥ २१
पौरजानपदान्सर्वान्संश्रितोपाश्रितांस्तथा ।
यथाशक्त्यनुकम्पेत सर्वानभ्यन्तरानपि ॥ २२
बाह्यं जनं भेदयित्वा भोक्तव्यो मध्यमः सुखम् ।
एवं न संप्रकुप्यन्ते जनाः सुखितदुःखिताः ॥ २३

K2.4 नाच्छिद्याद्; K1 B4 नोच्छिंदेद्; Dn1 D3.5 नोच्छिद्याद् (for नोच्छिन्द्याद्). — [b]) K2.3.5 V1 B (except B2; B1 missing) Da Dn D2-6.8 चापि; D7 T G वाति-; M1.2 वा वि- (for वापि). — [c]) M2 कथाद्वाराणि (for ईहाद्वा°). Ca cites ईहा. K1 संरुद्ध (for °ध्य). — [d]) K2.5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2.3.5.6 संप्रीत-; K3 संप्रति-; D4 M1.3.4 सांप्रत-; D7 T G संवृत-; M2 स्वव्रत- (for संप्रीति-). B3 -लोचनः; D6 -मानसः; T1 G3 M1.3 -दर्शिनः (for -दर्शनः). Cv as in text.

17 [a]) D4 प्रद्विष्यति; G3 M2 °षंतं (for °षन्ति). D7 T1 G2-4 M1.3.4 [अ]परिख्यातं; T2 G1 [अ]परिच्छेदं (for परिख्यातं). — [b]) K5 D7 T G2-4 M अति- (M4 इति)वादिनं; Da D3 °खादितं; G1 °पातिनं; Ca °खादिनम् (as in text). — [c]) K1 प्रतिष्ठस्य; V1 प्रद्वष्टस्य; D2.3.5.6 प्रवि°; T2 G1 प्रद्वेषस्य (for प्रद्विष्टस्य). — [d]) Ś1 Bo.3-5 D6 स प्रियो; K1 संप्रिलो; K5 Dn नाप्रियो; V1 Da स्वप्रियो; B2 D3 सुप्रियो; D2.3.5 सुश्रियो; D7 T G1.3.4 संवृतो; G2 संपृक्तो; M2 संप्रिये (for संप्रियो). K5 B5 Dn D2.3.5.8 फलं; D7 T1 G M2.4 श्रियं (G1 °यः) (for प्रियम्). M1.3 कुतो भूतिः कुतः सुखं.

18 [a]) D3-5 वत्सोपम्येन; D7 T G वत्सोपमेन; M2 वधौपम्येन; M4 वत्सेन वम्यौ (for वत्सौपम्येन). — [c]) B4 damaged; Dn2 धृतो; D7 T1 G3.4 ततो; Ca भृतो (as in text). T1 -बालः (for -बलः). — [d]) D2.3.5 पार्थिव (for भारत).

19 [b]) D2.3 Cv भृशदुग्धो; D7 S दुग्धे(T2 °ग्धा-; G1 M °ग्धो)त्यर्थ (for भृशं दुग्धो). — [c]) B4 M2 अप्रति- (for अप्यति-).

20 [b]) K2.5 V1 B (B1 missing) Dn D2.3.5.6.8 परिरक्षन्; Da परं रक्षन्; T2 G1 प्रतिगृह्य (for परि°). K4 D7 G2-4 नृप. — [c]) D4 उपजीवन्हि; D7 S °जीवानो (for °जीवन्स). — [d]) D7 S विंदते (for लभते). D7 T1 G3.4 स; T2 स्म (for सु-).

21 [a]) K3.5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S (except T2 G1) Cv च (for हि). K5 नियतं; V1 B (B1 missing) Da Dn D3 m.5.6.8 Cv निर्यातं (for निचयान्). — [b]) G1 हि वि- (for इह). Dn विंदते (for चिन्वते). K5 V1 B (B1 missing) Da D3 m.5.6.8 धनं त्विह विवर्धयेत् (V1 Bo.2.4.5 D6.8 °र्धते). — [c]) D7 S ते (for च). V1 Bo.2.3.5 कोषभूतं (for कोश°). Da च (for स्यात्). — [d]) K1 कोशं; K4 कोशे; V1 B (B1 missing) कोषो (for कोशो). K3 चास्य- (for वेश्म-). D7 T G -गृहस्; M4 -गते (for -गतस्). M1.3.4 यथा (for तथा).

22 G1 om. (hapl.) 22[ab]. — [c]) Ś1 K5 Da D4.7 T G1.3 M1 यथाशक्त्या (for °शक्ति). K3 [अ]नुकंपते. — [d]) K1.4 अल्प(K4 °ल्य)तरान्; K2 Dn2 स्वल्पधनान्; K3.5 V1 B (B1 missing) D2-5.8 अल्प(K3 °न्य)धनान्; D6 एवाधनान्; D7 S अंतच(G2 °श्च)-रान् (for अभ्यन्तरान्). Da Dn1 सर्वान्स्वल्पधनाधिपः (Dn1 °नि च).

23 [a]) K3 D4 धनं (for जनं). V1 D7 T1 G2.3 Cv भोजयित्वा; G4 बोध° (for भेद°). — [b]) V1 मध्यगः (for °मः). K5 Bo.4.5 Dn2 D2.3.5.6.8 तु यः (for सुखम्). Cv भोक्तव्यं मध्यमं सुखं. — [c]) B2 च सु- (for संप्र-). K3 Dn1 D4 एवं नास्य प्रकुप्यंति (D4 °त); K5 V1 Bo.3-5 Da Dn2 D2.3.5.6.8 एवं न संतः कुप्यंति. — [d]) D6 सुखिन-; Cv सुखित- (as in text).

प्रागेव तु करादानमनुभाष्य पुनः पुनः ।
संनिपत्य स्वविषये भयं राष्ट्रे प्रदर्शयेत् ॥ २४
इयमापत्समुत्पन्ना परचक्रभयं महत् ।
अपि नान्ताय कल्पेत वेणोरिव फलागमः ॥ २५
अरयो मे समुत्थाय बहुभिर्दस्युभिः सह ।
इदमात्मवधायैव राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितुम् ॥ २६
अस्यामापदि घोरायां संप्राप्ते दारुणे भये ।
परित्राणाय भवतां प्रार्थयिष्ये धनानि वः ॥ २७
प्रतिदास्ये च भवतां सर्वं चाहं भयक्षये ।
नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्धरेयुर्बलादितः ॥ २८
कलत्रमादितः कृत्वा नश्येत्स्वं स्वयमेव हि ।
अपि चेत्पुत्रदारार्थमर्थसंचय इष्यते ॥ २९
नन्दामि वः प्रभावेन पुत्राणामिव चोदये ।
यथाशक्त्यनुगृह्णामि राष्ट्रस्यापीडया च वः ॥ ३०
आपत्स्वेव च वोढव्यं भवद्भिः सद्गवैरिव ।
न वः प्रियतरं कार्यं धनं कस्यांचिदापदि ॥ ३१
इति वाचा मधुरया श्लक्ष्णया सोपचारया ।
स्वरश्मीनभ्यवसृजेद्युगमादाय कालवित् ॥ ३२

C. 12. 3295
B. 12. 87. 34
K. 12. 87. 34

24 ^{a}) D_4 नु (for तु). K_2 वरादानम्; K_{3-5} V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{2-6.8}$ M_2 धनादानम्; D_7 T G $M_{1.3.4}$ धनादानाद् (for करादानम्). — ^{b}) K_5 V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ ततः (for the first पुनः). — ^{c}) K_4 सु- (for स्व-). D_7 S संनिपात्य ($M_{1.3}$ °त्यं) स्वविषयं. — ^{d}) K_1 राष्ट्रं प्र-; Bo_{3-5} $D_{2.3.5.8}$ राष्ट्रेषु; Da शब्दे प्र- (for राष्ट्रे प्र-). D_6 प्रवर्तयेत् (for प्रदर्श°).

25 ^{a}) M सेयम् (for इयम्). Bo_5 समापन्ना (for समुत्पन्ना). — ^{b}) D_8 वैरि- (for पर-). Da D_4 -भयान् (for -भयं). D_4 स ह; T_1 ततः (for महत्). — ^{c}) K_5 V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ चां(D_5 दां)ताय (for नान्ताय). K_5 Bo_{3-5} Dn $D_{6.8}$ कल्पंते; G_4 कल्प्येत (for कल्पेत). — ^{d}) $K_{3.5}$ Bo_{3-5} Dn $D_{2-6.8}$ M_2 फलागमाः (for °गमः).

26 ^{a}) D_7 T_1 $G_{3.4}$ M_2 मां; T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ मा (for मे). — ^{b}) M बलिभिर् (for बहुभिर्). — ^{c}) D_7 T_1 $G_{2.3}$ भृशम् (for इदम्). M_2 आत्मा (for आत्म-). — ^{d}) G_4 (before corr.) बोधितुं (for बा°).

27 ^{a}) Da तस्याम् (for अ°). — ^{b}) G_1 दारुणो. — K_1 reads 27^{cd} twice. — ^{c}) $K_{2.3.5}$ V_1 Bo_{3-5} Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ भवतः; K_4 °ता (for °तां). K_1 (second time) प्रतिदास्ये च भवतां. — ^{d}) K_5 $Bo_{2.4.5}$ Da $D_{2.3.5-8}$ T_1 G_{2-4} $M_{1.3}$ धनानि च; M_2 °धिप (for °नि वः).

28 D_6 om. 28. — ^{a}) K_1 परि- (for प्रति-). D_7 T G_{2-4} M -प्रदास्ये (G_4 °स्य); G_1 -पद्यस्व (for -दास्ये च). $D_{2.4}$ भवता. — ^{b}) D_7 S (except G_2) सर्वथा- (T_2 °दा-; G_1 °धा)हं (for सर्वं चाहं). G_1 भव-; M_1 भयं (for भय-). — ^{c}) M_4 प्रतियास्यंति. — ^{d}) G_2 बंधयेयुर् (for यद्धरे°). Bo Da G_1 बलार्दिताः (Bo °तः); M_2 बलोदिताः (for बलादितः).

29 ^{a}) $M_{1.3.4}$ कळत्रम्. $Ś_1$ K_4 अग्रतः कृत्वा; D_7 T_2 G $M_{1.3.4}$ आदि(D_7 G_{2-4} °दिं)कृत्वा च; T_1 आदिकं कृत्वा (for °तः कृत्वा). M_2 कलत्रमपि मत्वा च. — ^{b}) Dn_2 छप्स्येत् (for नश्येत्). $Ś_1$ $K_{1.4.5}$ स (for (for स्वं). K_3 Da_2 Dn_1 D_4 सर्वं वो विनशेदिति; D_7 सर्वस्वमपि कथ्यते; S सर्वस्वं (M_4 °र्वं सं-) विनशेदपि. — ^{c}) D_7 S शरीर- (for अपि चेत्).

30 ^{a}) K_2 यः; Bo_2 च (for वः). K_5 Dn $D_{2.6}$ प्रभावेण. — ^{b}) B_2 रोदये. ❀ Cv: वोदये । वो युष्माकमुत्कर्षे । आर्षः संधिः । ❀ — ^{c}) K_5 B_2 $D_{2.3.5.8}$ M_4 यथाशक्त्या (for °शक्ति). Dn [उ]प- (for [अ]नु-). — ^{d}) D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ राज्यस्य (for राष्ट्रस्य). $D_{2.3.5}$ [अ]पीडया वचः; D_7 S °नाय च (for °या च वः).

31 ^{a}) $G_{1.2}$ आपत्स्वेवं (G_2 °त्स्विव). $D_{3.5}$ G_3 च (G_3 नि-) बोधव्यं; D_7 T_1 $G_{2.4}$ M नि(M हि)वोढव्यं; T_2 हि दातव्यं; G_1 अनुग्राह्यो (for च वोढव्यं). — ^{b}) $K_{2.4.5}$ V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ Cv पुंगवैरिव; D_7 S संगतैरिह ($M_{1.3}$ °व) (for सद्गवैरिव). Ca cites सद्ग(v. l. पुंग)वैः. — ^{c}) $K_{3.5}$ Dn D_4 च (for वः). M_2 प्रतिभयं (for प्रियतरं). V_1 B (B_1 missing) Da $D_{2.3.5.6.8}$ न प्रियं सततं कार्यं.

32 ^{b}) K_4 Da D_5 चोपचारया (for सोप°). — ^{c}) D_5 सुरभीन्; D_7 सुरक्ष्मीन् (for स्वरश्मीन्). $K_{1.4}$ अत्यवसृजेद्; Bo अभ्यवि°; D_6 °वतजेद्; S अप्यवसृजेद् (for अभ्यव°). D_3 (also as in text) स्वराष्ट्रीयानवसृजेद्. Cv as in text. — ^{d}) $K_{2.3.5}$ V_1 B (B_1 missing) D (except D_4; D_1 missing) T G M_2

C. 12. 3295
B. 12. 87. 34
K. 12. 87. 35

प्रचारं भृत्यभरणं व्ययं गोग्रामतो भयम् ।
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत्करान् ॥ ३३
उपेक्षिता हि नश्येयुर्गोमिनोऽरण्यवासिनः ।
तस्मात्तेषु विशेषेण मृदुपूर्वं समाचरेत् ॥ ३४
सान्त्वनं रक्षणं दानमवस्था चाप्यभीक्ष्णशः ।
गोमिनां पार्थ कर्तव्यं संविभागाः प्रियाणि च ॥ ३५
अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु सर्वतः ।
प्रभावयति राष्ट्रं च व्यवहारं कृषिं तथा ॥ ३६
तस्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्याद्विचक्षणः ।
दयावानप्रमत्तश्च करान्संप्रणयन्मृदून् ॥ ३७
सर्वत्र क्षेमचरणं सुलभं तात गोमिभिः ।
न ह्यतः सदृशं किंचिद्धनमस्ति युधिष्ठिर ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

योगम् (for युगम्). K2. 3. 5 V1 B (B1 missing) D (except D7; D1 missing) आधाय; T2 G1 आस्थाय (for आदाय).

33 a) K1. 3 प्रचार-; K4 प्राचारं; K5 Dn1 D8 प्राकारं; Da प्रवारं; Dn2 D6 प्रधान-; G2 आचार- (for प्रचारं). — b) K2. 4. 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 संग्रामतो; D4 ग्रामतवो (for गोग्रामतो). — c) Bo. 5 (marg. as in text) संग्रामं (for संप्रेक्ष्य). — d) K4 गोपिनः; Ca. v गोमिनः (as in text). K5 V1 B (B1 missing) Da Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 करं (for करान्).

34 a) K1 उपेक्षिताश्च; D2. 3. 5 G1 °तानि; D6 °क्ष्यता हि; D7 G3 °क्षिताभि- (for °क्षिता हि). D7 T G2–4 M गच्छेयुर् (for नश्येयुर्). — b) K4 गोपिनो; D6 गोमिना. D4 -चारिणः (for -वासिनः).

35 a) M1–3 सांत्वेन. K3 नामम् (for दानम्). D7 T G M4 सांत्वेनावेक्ष(T1 °वेष-; M4 °रक्ष)णं दानम्. — b) D6 अवस्थां च; D7 T1 G3 अपेक्षो वा; G1. 4 M1. 3. 4 अवेक्षा च (for अवस्था च). Dn1 चाभ्य- (for चाप्य-). — c) Ś1 K1 गोमिना; G1 गोमिता; M1. 3 गोमिनः (for °नां). B2 यच्च; Da प्रति- (for पार्थ). K2. 3 V1 Bo. 3–5 Dn D2–5. 7 T G कर्तव्यः; M °व्याः (for °व्यं). — d) K1. 5 V1 B (B1 missing) Dn D2–8 T G संविभागः (for °भागाः). Da कृतानि (for प्रियाणि).

36 a) M2 अपि (for उप-). D7 S -भोक्तव्यं (for -योक्तव्यं). — b) V1 B2 Da गोमिनि (for गोमिषु). K3. 5 V1 B (B1 missing) Da D2–8 S सर्वशः; Dn भारत (for सर्वतः). — c) K2. 3 V1 Dn1 T2 M2 प्रभावयंति (for °यति). — d) D7 T1 G व्यवहार- (for °हारं). G1 -कृतं (for कृषिं).

37 b) Bo. 4 प्रियं (for प्रीतिं). — d) K3 V1 Bo. 2–4 Da Dn D2–5. 7. 8 T G M1–3 संप्रणयेन् (for °यन्). K5 Bo. 3. 4. 5 (marg. as in text) D2. 3. 5. 7. 8 T G M4 मृदुः; Dn1 गुरून् (for मृदून्).

38 a) M सर्वतः (for °त्र). V1 क्षेमकरणं (for °चरणं). — b) Dn D6. 8 नाम (for तात). Da D4 गोमिनि; Dn °षु (for °भिः). — G2 om. 38cd. — c) M4 ह्यमूः (for ह्यतः). — d) K2. 3 Dn1 D4. 6. 8 वरम् (for धनम्).

Colophon : B1 D1 missing. — *Sub-parvan* : Ś1 K V1 Bo. 2–5 Da Dn D2–6 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name* : M1–3 राष्ट्रगुप्तिर्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 Da Dn 87; K5 D7 S 89; B3. 4 86; D8 84. — *Śloka no.* : Dn1 40; Dn2 41.

८९

युधिष्ठिर उवाच ।
यदा राजा समर्थोऽपि कोशार्थी स्यान्महामते ।
कथं प्रवर्तेत तदा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
यथादेशं यथाकालमपि चैव यथाबलम् ।
अनुशिष्यात्प्रजा राजा धर्मार्थी तद्धिते रतः ॥ २
यथा तासां च मन्येत श्रेय आत्मन एव च ।
तथा धर्म्याणि सर्वाणि राजा राष्ट्रे प्रवर्तयेत् ॥ ३
मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरान्न विपातयेत् ।
वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत् ॥ ४
जलौकावत्पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिप ।
व्याघ्रीव च हरेत्पुत्रमदष्ट्वा मा पतेदिति ॥ ५

C. 12. 3306
B. 12. 88. 5
K. 12. 88. 5

89

☞ B1 D1 are missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 83. 24 and 79. 28).

1 D8 om. the ref. — a) M1. 3. 4 समस्थो॰. — b) V1 B (B1 missing) D3. 5. 6 कोषार्थी; T1 कोशार्थ॰; G1 कोशाढ्ि॰. D6 महीपते (for महामते). — c) D7 T G करः (for तदा). K3 कथं तदा प्रवर्तेत.

2 D8 om. the ref. — b) K3 Dn D4 यथाबुद्धि (Dn1 ॰द्धिं); B5 G2 अपि चैवं (for अपि चैव). K1 यथाफलं; D4 बलाबलं (for यथा॰). — c) D2. 3. 5 अनुशिक्ष्या(D5 ॰क्षा)त् (for ॰शिष्यात्). V1 B2–4 Da D2. 3. 5. 6. 8 राजन् (for राजा). — d) Ś1 धर्मार्थे; D7 S (except M1. 3) धर्मात्मा.

3 a) K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 थ(K5 V1 Dn2 त)थैवासां (for यथा तासां). — b) M transp. श्रेय and आत्मनः. B6 Da D2. 3. 5 आत्मानम् (for आत्मन). — c) K1 G2 यथा (for तथा). K4 D4 T G1 धर्माणि; K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D6. 8 कर्माणि; D2. 3. 5. 7 G2–4 M4 सर्वाणि (for धर्म्याणि). D2. 3. 5 M4 कर्माणि; D7 T1 G2–4 धर्माणि (for सर्वाणि). — d) D7 S (except G1) transp. राजा and राष्ट्रे. K3. 5 V1 B (B1 missing) Da Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 राजा राष्ट्रेषु वर्तयेत्.

4 a) D2. 3. 5 मधुदोग्धं. Ś1 K1. 4 पिबेद् (for दुहेद्). Cv मधुदोहं दुहेद् (as in text). — b) K3 निपातयन्; Da D7 S प्रपात(T2 ॰ताप)येत् (for विपा॰). K4. 5 V1 B (B1 missing) Dn D2. 3. 5. 6. 8 भ्रमरा इव पादपं. — c) G1 वत्सापेक्ष॰. Da चापि (for चैव). — d) K1 वत्साश् (for स्तनांश्). G2–4 चापि (for च न). K5 विधुट्टयेत्; Da विकुद॰; D4 निषूद॰; G2–4 न कुट्ट॰; Ca विकुट्ट॰ (as in text).

5 a) Ś1 K1. 2 जलौको(K1 ॰क)वत्; K4 ॰के च; K5 Dn2 D6–8 T2 ज(D8 अ)लूकावत्; T1 G M जलूका(G1 ॰क)वत् (for जलौका॰). G1 विभेद् (for पिबेद्). — b) G1 मृदुनेव; G2 मृदु चैव. K2. 3. 5 V1 B (B1 missing) Da2 Dn D1–3. 5–8 T G M4 नराधिपः. — c) G4 व्याघ्रीं वा (for व्याघ्रीव). D7 G2–4 [अ]पि वहेत्; T G1 M [अ]पहरेत् (for च ह॰). K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2–6. 8 पुत्रान् (for पुत्रम्). — d) Ś1 (before corr.) K2. 4 अदष्ट्वा मा; K1 D4 अ(D4 आ)दंष्ट्रा मा; K3 मदंष्ट्रा मा; K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D8 संदशेन्न; D2. 3 संदंशेन; D5. 6 संदेशेन (D6 ॰न्न); D7 अदंशेन्न; T G3. 4 M2 न दं(M2 द)शेन्न; G1 अदशन्न; G2 न दंशं न; M1. 3 न दशन्न; M4 न द*न्ने (for अदष्ट्वा मा as in Ś1 by corr.). K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5–8 S च पीडयेत् (M1. 3. 4 ॰यन्) (for पतेदिति). ❀ Ca : व्याघ्री पुत्रान्दशंत्यपि न पीडयति । ❀ — After 5, all MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D4; B1 D1 missing) ins. :

212* यथा शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा ।
अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत् ।

[(L. 1) D3 (marg. as above). 5 शल्यकवालाखुः. K3 यथान्नपालस्त्रीभाकाममाखुः पादं त्वचा यथा (sic); D7 S यथा विलेखकः कर्ण(T2 च लेखकः पर्ण- ; G1 M4 च लेखकः कर्ण- ; G2 बिडालकः कंठ- ; M1 चेलपकः कर्ण- ; M2. 3 बलेबकः कर्ण)माखुः पादत्वचं यथा. — (L. 2) B2. 5. (marg. as above) अभीक्ष्णेन. K5 V1 B (B1 missing) Da D2. 3. 5. 6. 8 [अ]प्यपायेन (for [अ]भ्यु॰). D7 (marg. as above) G2 तदा (for तथा). T1 सदा (for समा॰).]

6 D4 om. 6ab. — a) Ś1 K2. 4 स्वल्पेन. D2. 3. 5

C. 12. 3308
B. 12. 88. 7
K. 12. 88. 7

अल्पेनाल्पेन देयेन वर्धमानं प्रदापयेत् ।
ततो भूयस्ततो भूयः कामं वृद्धिं समाचरेत् ॥ ६
दमयन्निव दम्यानां शश्वद्भारं प्रवर्धयेत् ।
मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत् ॥ ७
सकृत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्दमाः ।
उचितेनैव भोक्तव्यास्ते भविष्यन्ति यत्नतः ॥ ८
तस्मात्सर्वसमारम्भो दुर्लभः पुरुषव्रजः ।
यथामुख्यान्सान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जनः ॥ ९
ततस्तान्भेदयित्वाथ परस्परविवक्षितान् ।
भुञ्जीत सान्त्वयित्वैव यथासुखमयत्नतः ॥ १०
न चास्थाने न चाकाले करानेभ्योऽनुपातयेत् ।
आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि ॥ ११
उपायान्प्रब्रवीम्येतान्न मे माया विवक्षिता ।
अनुपायेन दमयन्प्रकोपयति वाजिनः ॥ १२
पानागाराणि वेशाश्च वेशप्रापणिकास्तथा ।
कुशीलवाः सकितवा ये चान्ये केचिदीदृशाः ॥ १३
नियम्याः सर्व एवैते ये राष्ट्रस्योपघातकाः ।
एते राष्ट्रे हि तिष्ठन्तो बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ १४

[अ]नेन (for the second [अ]ल्पेन). — ^{b}) V1 प्रवर्धयेत् (प्रदाप°). — ^{d}) K4. 5 B2 Da Dn D6. 7 S क्रम- (for कामं). D5 समावदेत् (for °चरेत्).

7 ^{a}) K1 दमवन्; D8 °यान्. K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 G2 दम्यानि (for °नां). — ^{b}) K5 Bo. 4. 5 Da D3. 5 T2 शश्वद्भावं; G3 °त्पातं (for °द्भारं). K3 Dn D4 T G विवर्धयेत्; K5 V1 B3 Da D2. 3. 5 प्रवर्त°; D7 प्रवृद्ध° (for प्रवर्ध°). — ^{c}) V1 B (B1 missing) Da D2. 3. 5. 6. 8 मृदुनापि; Dn1 M4 °पूर्व-. — ^{d}) D7 S पाशम्. V1 Da T2 G2 M1. 3. 4 अभ्यवतारयेत्; D7 T1 G1. 3. 4 M2 °कारयेत् (for °हारयेत्).

8 ^{a}) D7 T1 G2–4 असत्; T2 G1 सम्यक् (for सकृत्). V1 B2 Dn2 D8 T2 G1 -तीर्णास्ते (T2 °स्तु) (for -कीर्णास्ते). M सकृत्पाशविनीतास्ते. — ^{b}) K1 मानवाः; V1 Da दुर्गमाः; T2 G1 M4 दुर्मदाः (for दुर्दमाः). D7 T1 G2–4 भविष्यंति हि दुर्मदाः. — ^{c}) V1 B (B1 missing) Da D2. 3. 5. 6. 8 [अ]पि; D4 [इ]व (for [ए]व). — ^{d}) K1 यंत्रतः (sic); K4 Da D4. 6. 7 S [अ]यत्नतः (for यत्नतः).

9 ^{a}) Ś1 K3 T G1. 3 सर्वसमारंभाद्; K1. 4 D7 G4 M सर्व(K1 °र्वे)समारंभा. — ^{b}) D3 दुर्लभं. K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 पुरुषं प्रति; D7 T2 G °षः प्रजाः (for °षव्रजः). M दुर्लभाः पुरुष(M1. 3 °षं)व्रजाः. — ^{c}) Bo. 3. 4. 5 (marg. as in text) D2. 3. 5. 6. 8 यथामुख्यं; M2 तथा मुख्यान्. Ca cites मुख्यान्. — ^{d}) K4 V1 Bo इतरे; Ca इतरो (as in text). V1 Bo Dn2 जनाः. K1 B4 Dn1 D7 S भोक्तव्या इतरे जनाः.

10 ^{a}) D7 भोजयित्वा (for भेद°). V1 B2 Da च; Dn तु; D2 lacuna (for [अ]थ). — ^{b}) B2 Da Dn1 -विविक्षितान्; D2 -विलक्षि°; D4 -विलक्षणात्; D7 T1 G -विवि(G1. 2 °व)र्जितान्; Ca विवक्षि° (as in text). — ^{c}) K3 सांत्वयेच्चैव; K5 B3 Dn °यंश्चैव; V1 B2 शांत्वयित्वे(B2 °त्वै)व; Bo सांत्वयित्वेव; D2. 3. 5 °त्वैवं; D7 T G °त्वेह. — ^{d}) D7 T1 G2–4 यथाकालम् (for °सुखम्).

11 ^{a}) D6 वा (for the first च). D3 [अ]स्थानं; M2 स्थाने. K5 V1 Bo. 3–5 Da D5. 6. 8 न चा(D6 वा)-कालं; D2 वा न काले (for न चाकाले). — ^{b}) K3 Da Dn तेभ्यो (for एभ्यो). K2 न पातयेत्; K3–5 B (B1 missing) Dn D2–8 T G M1. 3. 4 निपा°; V1 [ऽ]भिपा°; M2 [ऽ]तिपा° (for ऽनुपा°). — ^{c}) K1. 4. 5 Bo. 3 Da D2–5 M4 आनुपूर्वेण; Ca °र्व्येण (as in text). V1 B2 शांत्वेन.

12 ^{a}) D5 उपायाः. V1 Bo. 2 m. 3 D3 M [ए]नान्; B2 [अ]न्यान् (for [ए]तान्). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 D4 अनुकालेन; D6 °पादेन (for °पायेन). T1 G2 नमयन् (for दम°). — ^{d}) D7 T1 G वा जनं; T2 वाजिनं.

13 ^{a}) Ś1 K1. 4 वेशांश्च; K2 वेश्याश्च. K3. 5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S पानागार(M2 °रं)-निवेशा(V1 °श्या-; T2 G M1. 3. 4 °शां)श्च. — ^{b}) K5 V1 B2. 5 Da Dn D6 वेश्याः; Bo. 4 D2–5. 8 देश-; B3 वैश्याः (for वेश-). Ś1 K2. 4 वेशप्रापणिकोन्मुखान्; K1 वेशप्रापणिकांदुखान् (sic); D7 T2 वेशान्प्रा(T2 देशप्रा)-पणिकांस्तथा; M वि(M2 नि)रुद्धापणिका(M4 °कां)स्तथा. — ^{c}) K4 कुशीलवान्. Dn2 D3 संकितवा. D7 T2 G1. 2 M1–3 कितवाः कुशीलवाश्चैव (hypermetric); T1 G3. 4 M4 कितवान्कुशीलवांश्चैव (hypermetric).

14 ^{a}) K1 नियमाः. — ^{b}) K5 V1 B1. 5 D2. 3. 5. 8

न केनचिद्याचितव्यः कश्चित्किंचिदनापदि ।
इति व्यवस्था भूतानां पुरस्तान्मनुना कृता ॥ १५
सर्वे तथा न जीवेयुर्न कुर्युः कर्म चेदिह ।
सर्व एव त्रयो लोका न भवेयुरसंशयम् ॥ १६
प्रभुर्नियमने राजा य एतान्न नियच्छति ।
भुङ्क्ते स तस्य पापस्य चतुर्भागमिति श्रुतिः ।
तथा कृतस्य धर्मस्य चतुर्भागमुपाश्नुते ॥ १७
स्थानान्येतानि संगम्य प्रसङ्गे भूतिनाशनः ।
कामप्रसक्तः पुरुषः किमकार्यं विवर्जयेत् ॥ १८
आपद्येव तु याचेरन्येषां नास्ति परिग्रहः ।
दातव्यं धर्मतस्तेभ्यस्त्वनुक्रोशाद्दयार्थिना ॥ १९
मा ते राष्ट्रे याचनका मा ते भूयुश्च दस्यवः ।
इष्टादातार एवैते नैते भूतस्य भावकाः ॥ २०
ये भूतान्यनुगृह्णन्ति वर्धयन्ति च ये प्रजाः ।

C. 12. 3326
B. 12. 88. 25
K. 12. 88. 25

[अ]पका(D_2 °चा)रकाः (for [उ]पघातकाः). — ^{c}) D_7 G_{2-4} राष्ट्रस्यैते ; T G_1 M_2 राष्ट्रे ह्येते (M_2 °तत्) (for एते राष्ट्रे). K_{3-5} Dn D_4 [ऽ]भिवितिष्ठंतो ; V_1 विवर्धंते ; $Bo._{2-5}$ $D_{2.3.5}$ [ऽ]भिवर्धंते (B_{2-5} °तो) ; D_7 S प्रवर्तंतो (D_7 °त ; G_1 °ते) (for हि तिष्ठन्तो). — ^{d}) Ś1 $K_{1.4}$ M_4 भद्रकाः ; V_1 B_2 राष्ट्रिकाः (for भद्रिकाः).

15 ^{b}) K_1 कंचित् (for कश्चित्). $K_{1.2}$ कंचिद् ; M_1 कश्चिद् (for किंचिद्). G_1 जनापदि (for अना°). K_5 V_1 B (B_1 missing) Da Dn_1 $D_{2.3.5.8}$ कश्चि(Bo °चि)त्कस्यांचिदापदि. — K_5 repeats 15^{cd}, after line 1 of 214*. — ^{d}) $K_{1.4}$ पुरस्था. $D_{4.6}$ कृताः.

16 D_8 om. 16^a–17^d. — ^{a}) $K_{2.3.5}$ V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{2.3.5-7}$ T $G_{3.4}$ [अ]तु- ; $M_{1.3.4}$ हि (for न). — ^{b}) K_1 कुर्यात् ; D_2 कुर्याः. D_7 T G_{2-4} चोदिताः (T_2 °भिः ; G_2 °तान्) ; $M_{1.3.4}$ चैव हि (for चेदिह). — ^{c}) K_5 $Bo._{3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6}$ इमे (for त्रयो). K_1 लोकान्. — ^{d}) V_1 B (B_1 missing) Da $D_{2.3.5}$ न संशयः ; D_6 T_2 असंशयः.

17 D_8 om. 17^{abcd} (cf. v. l. 16). — ^{a}) D_4 नियमनो. — ^{c}) K_4 भुक्ते. — After 17^{cd}, K_5 V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{2.3.5.6}$ ins. :

213* भोक्ता तस्य तु पापस्य सुकृतस्य यथा तथा ।

[K_5 तस्यातु- ; $D_{2.3.5}$ स तस्य (for तस्य तु). D_2 om. तथा.]

— K_5 V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{2.3.5.6}$ cont. : D_7 T G M_2 ins. after 17^{cd} :

214* नियन्तव्या सदा राज्ञा पापा ये स्युर्नराधिप ।
कृतपापस्त्वसौ राजा य एतान्न नियच्छति ।

[(L. 1) D_7 T G M_2 तु ते (for सदा). D_6 राजा (for राज्ञा). V_1 B_2 Da नराधमाः ; D_6 °धिपाः ; D_7 T G M_2 सदा नराः. — After line 1, K_5 repeats 15^{cd}. — (L. 2) D_7 T $G_{1.3.4}$ M_2 -पापांस् (for -पापस्). D_2 त्वतो ; D_7 T $G_{1.2.4}$ M_2 ततो ; G_3 तदा (for त्वसौ). Da यत्र तान्न ; M_2 यंत्रितान्स (for य एतान्).]

— ^{c}) K_1 Dn_1 $D_{4.7}$ (marg. as in text) G_3 यथा (for तथा). T_2 [अ]धर्मस्य ; M_4 lacuna (for धर्मस्य).

18 ^{a}) $K_{1.4}$ संगस्य ; $K_{2.3.5}$ V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{2.3.5-8}$ T G $M_{1.3}$ संयम्य. — ^{b}) D_2 भूतनाशनः ; D_6 भूतिशासनः ; T_2 °नाशकः. — ^{c}) K_3 V_1 Da $D_{2.6}$ T G_1 M कामे ; D_7 G_{2-4} कोति- (for काम-). K_2 -प्रयुक्तः ; T_2 प्रयुक्तः (for -प्रसक्तः). B_2 कामेषु शक्तः पुरुषः. — ^{d}) $D_{2.3.5}$ T_2 G_1 विसर्जयेत्. — After 18, K_5 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ ins. :

215* मद्यमांसपरस्वानि तथा दारा धनानि च ।
आहरेद्रागवशगस्तथा शास्त्रं प्रदर्शयेत् ।

[(L. 1) Dn_1 दारान् (for दारा). — (L. 2) D_6 प्रवर्तयेत् (for प्रदर्शं°).]

19 ^{a}) Dn_1 आपदर्थे ; $D_{2.3.5}$ °द्येवं (for °द्येव). K_1 $D_{2.3.5}$ न ; D_6 च (for तु). Dn_1 D_8 याचंते ; G_1 राजा तु (for याचेरन्). — ^{b}) Dn_2 एषो ; T_2 G_3 तेषां (for येषां). — ^{c}) $D_{3.5}$ त्वेभ्यस् (for ते°). — ^{d}) D_4 त्वनुक्रोश-. K_2 T_2 भयार्थिना ; K_5 V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ भयान्न तु (for दयार्थिना).

20 ^{b}) K_1 भूयाश्च. $K_{3.5}$ V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{2-6.8}$ भू(K_5 या)वन्मा चापि दस्यवः ; D_7 S भवेयुर्मा च द°. — ^{c}) $K_{3.5}$ V_1 B (B_1 missing) Da Dn $D_{6.8}$ ए(V_1 ते)षां दातार ; $D_{2.3.5}$ एके दा° ; $D_{4.7}$ S उपा(D_4 °प)दा° (for इष्टादा°). — ^{d}) V_1 $Bo._{2-4}$ Da $D_{2.3.5.6.8}$ M_4 न ते ; B_5 न च (for नैते). K_4 तावकाः ; G_2 पावकाः ; M_4 भावनाः (for °काः).

21 K_1 D_4 om. (hapl.) 21. — ^{b}) D_8 वर्तयंति (for वर्धं°). K_5 $Bo._{2.3}$ Da $D_{2.3.5.6.8}$ ते (for च ये).

C. 12. 3326
B. 12. 88. 25
K. 12. 88. 25

ते ते राष्ट्रे प्रवर्तन्तां मा भूतानामभावकाः ॥ २१
दण्ड्यास्ते च महाराज धनादानप्रयोजनाः ।
प्रयोगं कारयेयुस्तान्यथा बलिकरांस्तथा ॥ २२
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं यच्चान्यत्किंचिदीदृशम् ।
पुरुषैः कारयेत्कर्म बहुभिः सह कर्मिभिः ॥ २३
नरश्चेत्कृषिगोरक्ष्यं वाणिज्यं चाप्यनुष्ठितः ।
संशयं लभते किंचित्तेन राजा विगर्ह्यते ॥ २४
धनिनः पूजयेन्नित्यं यानाच्छादनभोजनैः ।
वक्तव्याश्चानुगृह्णीध्वं पूजाः सह मयेति ह ॥ २५
अङ्गमेतन्महद्राज्ञां धनिनो नाम भारत ।
ककुदं सर्वभूतानां धनस्थो नात्र संशयः ॥ २६
प्राज्ञः शूरो धनस्थश्च स्वामी धार्मिक एव च ।
तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमांश्चाभिरक्षति ॥ २७
तस्मादेतेषु सर्वेषु प्रीतिमान्भव पार्थिव ।
सत्यमार्जवमक्रोधमानृशंस्यं च पालय ॥ २८
एवं दण्डं च कोशं च मित्रं भूमिं च लप्स्यसे ।
सत्यार्जवपरो राजन्मित्रकोशसमन्वितः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

—[c]) V1 B (B1 missing) Da एते (for ते ते). Ś1 K1 B2–5 D4 M4 प्रवर्धंतां; G1 प्रवर्तंत (for °र्तन्तां). K2.5 Dn D2.3.5.6.8 ते ते राष्ट्रेषु वर्त(D6 °र्ध)तां. —[d]) D7 S मा भूतानां (T2 ते राष्ट्रे) प्रबा(D7 G3.4 °सा)धकाः.

22 [a]) Dn1 D8 दंड्यास्ते न; D7 S दंडार्हास्ते (for दण्ड्यास्ते च). —[b]) K3 V1 D4.7 T G धनदान-. N (except Ś1 D4; B1 D1 missing) G1 -प्रयोजकाः. —[c]) D7 T G कारयेथास् (for °येयुस्). D7 S ते (for तान्). —[d]) D7 T G दद्युः करांस्; M1.3.4 बलिकरास्.

23 [a]) B4 D3.4.6.7 T G1–3 -गोरक्ष-. K4 -वानिज्यं. —[b]) Bo D7 यच्चान्यं. —[c]) D7 T G राजा (for कर्म). —[d]) K1.4 D7 S सह कर्मभिः; K5 V1 B (B1 missing) Da Dn1 D2–5.8 कर्मभेदतः; Dn2 D6 सहकारिभिः.

24 [a]) D6 न रक्षेत् (for नरश्चेत्). K1.5 Da Dn D2.6 G2 M2 -गोरक्ष्य-; K3 D3.4 T G1.3 -गोरक्षं (T2 G3 °क्षां); D7 -वाणिज्यं (for -गोरक्ष्यं). —[b]) D7 गोरक्ष्यं (for वाणिज्यं). K1.4 D2–4.7 S वा (for च). K3 Dn1 G2 M2 [अ]प्यनुष्ठितं; G1 प्रतिष्ठितः. Cv as in text. —[c]) B2 कंचित्; M4 कश्चित् (for किंचित्). —[d]) V1 G1 विगर्हते; Da °र्हितः.

25 [a]) K3 धनेन (for धनिनः). —[b]) K1–3.5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2–6 पानाच्छादन-; D7 G2.3 धना°. —[c]) M4 वक्तव्यं. V1 B2 Da D6 प्रवक्तव्याश्च गृह्णीध्वं; D7 T G वक्तव्यमनुगृ°. —[d]) K1 पूज्याः; K2–5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S प्रजाः (for पूजाः). K3 V1 D4 M च; K5 Bo.3–5 Dn D2.3.5.8 वै; D7 T G [अ]थ (for ह).

26 [a]) Ś1 K1 महाराज्ञां; K5 Dn महद्राज्ये; D6 महाराज; D7 G3.4 महाराज्ञो; T G1.2 महद्राज्ञो (for °द्राज्ञां). —[b]) M2 [ऽ]र्थं च (for नाम). —[c]) M1.3 ककुदः; Ca °दं (as in text). —[d]) T2 धनाढ्यो; Ca धनस्थो (as in text).

27 [a]) D7 T G धनाढ्यश्च; M2 धनस्वाश्च. —[b]) V1 B (B1 missing) Da D3.5.6.8 भोगी (for स्वामी). —[c]) K5 Bo.3–5 Da D2.3.5.8 सत्यवादी तपस्वी च. —[d]) K2.3 Dn D2.4.7 T G M2 [अ]पि रक्षति; K5 B2 Da [अ]भिरक्षिता.

28 [a]) K3 Dn D4 तस्मात्सर्वेषु भूतेषु. —[b]) K1 बुद्धिमान् (for प्रीति°). —[d]) K4 अनृशंसं. K3 D4 च पालयन्; V1 B2 Da क्षनामयं.

29 [a]) K5 V1 B (B1 missing) D3.5 कोषं; Da क्रोशं (for कोशं). —[b]) K2 D4.6 लप्स्यसि; K5 लिप्ससे. —[c]) D7 T1 G1.3.4 राजा (for राजन्). —[d]) V1 B (B1 missing) D3.5 -कोष- (for -कोश-).

Colophon: B1 D1 missing. —*Sub-parvan:* Ś1 K V1 Bo.2–5 Da Dn D2–7 T G1.2.4 M राजधर्म. —*Adhy. name:* Ś1 K V1 Bo.2–5 Da D2–6 राष्ट्र(K5 °ज)गुप्तिः; M1–3 प्रकृतिसंग्रहः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 90; B2 Da Dn2 88; B3.4 Dn1 D2 87. —*Śloka no.:* Dn 33; D8 30.

९०

भीष्म उवाच ।
वनस्पतीन्भक्ष्यफलान्न छिन्द्युर्विषये तव ।
ब्राह्मणानां मूलफलं धर्म्यमाहुर्मनीषिणः ॥ १
ब्राह्मणेभ्योऽतिरिक्तं च भुञ्जीरन्नितरे जनाः ।
न ब्राह्मणोपरोधेन हरेदन्यः कथंचन ॥ २
विप्रश्चेत्त्यागमातिष्ठेदाख्यायाद्वृत्तिकर्शितः ।
परिकल्प्यास्य वृत्तिः स्यात्सदारस्य नराधिप ॥ ३
स चेन्नोपनिवर्तेत वाच्यो ब्राह्मणसंसदि ।
कस्मिन्निदानीं मर्यादामयं लोकः करिष्यति ॥ ४
असंशयं निवर्तेत न चेद्वक्ष्यत्यतः परम् ।
पूर्वं परोक्षं कर्तव्यमेतत्कौन्तेय शासनम् ॥ ५
आहुरेतज्जना ब्रह्मन्न चैतच्छ्रद्दधाम्यहम् ।
निमन्त्र्यश्च भवेद्भोगैरवृत्त्या चेत्तदाचरेत् ॥ ६
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं लोकानामिह जीवनम् ।
ऊर्ध्वं चैव त्रयी विद्या सा भूतान्भावयत्युत ॥ ७
तस्यां प्रयतमानायां ये स्युस्तत्परिपन्थिनः ।
दस्यवस्तद्वधायेह ब्रह्मा क्षत्रमथासृजत् ॥ ८
शत्रूञ्जहि प्रजा रक्ष यजस्व क्रतुभिर्नृप ।

C. 12. 3344
B. 12. 89. 9
K. 12. 89. 9

90

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 D8 om. the ref. — a) Dn2 वनस्पतिं. T2 पुष्पफलान्; M2 भुज्यपाला (for भक्ष्यफलान्). K5 V1 B Da D2.3.5.6.8 वनस्पतिं भक्ष्य(some MSS. °क्ष्य)फ(K5 °का)लं. — b) D5 न छिद्याद्; D8 निर्छिंद्युर्. — V1 reads 1d–2a on marg. — d) K2.3.5 V1 B Da Dn D2.3.5–8 T G2–4 M2 धर्मम्.

2 V1 reads 2a on marg. — a) D7 S यद् (M2 ये) (for च). — c) K5 V1 B Da Dn D6.7 G2.4 न ब्राह्मणा(D7 °णो)पराधेन. — d) Ś1 K1 (m as in text).2 भवेद्; D4 भरद् (sic); D7 T G चरेद्; M1.3.4 भरेद् (for हरेद्). K1 D4 M2 अन्यं; M1.3 अन्यां; M4 अन्यान् (for अन्यः).

3 a) Ś1 K4 B1 च (for चेत्). K5 D2.3.5 पापम् (for त्यागम्). — b) Dn1 D3 (m as in text).6 आत्मार्थे; G1 आख्यायं. Ś1 K (except K3) B (except B1) D2.3.5.6 -कर्षितः (K5 °नः); D7 -कर्शिनः. — c) K1.4 B1 Da परिकल्पास्य; D4 °कल्पव- (sic); D6 °कल्पस्य; D7 T G °कल्पित- (for °कल्प्यास्य). — d) T2 नराधिपः.

4 a) B1 सा चार्थापरिवर्तेत; D7 T1 G3.4 स चेन्नोपरिवर्ते(D7 °र्तें)त. — b) K1 (marg. as in text) वाश्यो (for वाच्यो). — c) B2 Da2 D7 G2–4 M1.3 तस्मिन्. D2.3.5 कश्चिन्निदां हीनपदां. — d) K4 प्रतिष्यति (for करि°).

5 b) B4 स (for न). D4 च (for चेद्). D2.3.5.6 वक्ष्यस्ततः; D7 T G1.3.4 त्यक्ष्यत्यतः (for वक्ष्य°). — c) Ś1 K4 परीक्ष्य (K4 °क्ष-); V1 परोक्ष्यं. D7 S पुरापरोक्षं वक्तव्यम्. — d) B1 Da शासनात्; Dn T2 G2 M2 शाश्वतं (for शासनम्).

6 a) D7 S [ए]वं (G2 °व); D8 [इ]ति (for [ए]तज्). B4 नित्यं (for ब्रह्मन्). B1 आतुरेतज्जैना ब्रह्मन् (sic). — b) B1 वा (for च). — c) K1 निमन्त्र्येश्च; K3 निमंत्रश्च; V1 °न्त्र्याश्च; G1 °न्त्र्य. — d) K1 अवृत्ता; K4 अनृत्या. K4.5 च तदाचरेत्; D2.3.5 चेत्सदा°; D7 G2 भेदमा°; T G1.4 चेदमा°; G3 भोगमा° (for चेत्तदा°).

7 a) B2 D3.4 T G -गोरक्ष-; M4 -गोरक्ष्यं. M4 om. वाणिज्यं. — b) T1 G M भूतानाम् (for लोका°). K1 इव (for इह). — c) Da T2 G1.2 M चैतत् (for चैव). — d) Ś1 सा भूतं; K1 D8 M2 सा भूता; K4 सा भूतां; D8 सा धूतान्; G1 संभूतान्. B1 Da2 D7 T1 G1.4 भावयंस्युत; M2 जापय°.

8 a) D7 G2.3 अस्यां. Ś1 K1.4 प्रय(K1 °या)तमामानां; K5 वै वर्तमानायां; V1 B Dn2 D2.3.5.6.8 प्र(B3 प्रा)वर्त°; Da प्रवृत्त°; Dn1 D4 प्रपत° (for प्रयत°). — c) D7 T1 G2–4 -वधायैव; T2 G1 -विधा एव (for -वधायेह). — d) K4 T2 ब्रह्म- (for ब्रह्मा). Ś1 K1.2.4 अथासृजत्; T2 G1 अथासृजन्; G2 अथाब्रवीत् (for अथासृजत्).

C. 12. 3344
B. 12. 89. 9
K. 12. 89. 9

युध्यस्व समरे वीरो भूत्वा कौरवनन्दन ॥ ९
संरक्ष्यान्पालयेद्राजा यः स राजार्यकृत्तमः ।
ये केचित्तान्न रक्षन्ति तैरर्थो नास्ति कश्चन ॥ १०
सदैव राज्ञा बोद्धव्यं सर्वलोकाद्युधिष्ठिर ।
तस्माद्धेतोर्हि भुञ्जीत मनुष्यानेव मानवः ॥ ११
अन्तरेभ्यः परान्रक्षन्परेभ्यः पुनरन्तरान् ।
परान्परेभ्यः स्वान्स्वेभ्यः सर्वान्पालय नित्यदा ॥ १२
आत्मानं सर्वतो रक्षन्राजा रक्षेत मेदिनीम् ।
आत्ममूलमिदं सर्वमाहुर्हि विदुषो जनाः ॥ १३
किं छिद्रं कोऽनुषङ्गो मे किं वास्त्यविनिपातितम् ।
कुतो मामास्रवेद्दोष इति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ १४
गुप्तैश्चारैरनुमतैः पृथिवीमनुचारयेत् ।
सुनीतं यदि मे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः ।
कच्चिद्रोचेज्जनपदे कच्चिद्राष्ट्रे च मे यशः ॥ १५
धर्मज्ञानां धृतिमतां संग्रामेष्वपलायिनाम् ।
राष्ट्रं च येऽनुजीवन्ति ये च राज्ञोऽनुजीविनः ॥ १६

9 a) K3 Dn D4 जय (for जहि). Dn2 पदा रक्ष्य; D4 प्रजां रक्ष. — c) D8 समभिद् (for समरे). V1 D7 S (except G3) धीरो (for वीरो).

10 a) K1 V1 संरक्ष्यं; K5 B Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 संरक्ष्य (Dn2 D2 °क्ष). V1 Da D8 यश्च; B2 यस्तु (for राजा). D7 S संरक्ष्यं (G2 °क्षं) रक्ष(T1 G4 M2 °क्ष्य)ते राजा. — b) K5 B0. 3–5 D2. 3. 5. 7. 8 T2 G यः स राजन्यसत्तमः; V1 B2 Da D6 स राजन्राजसत्तमः (D6 °म); B1 Dn T1 स राजा राजसत्तम (T1 °मः). — c) D7 S (except M2) तन् (for तान्). — d) K4 तैरर्थै.

11 a) D4 सदेव; M1. 3 सदैवं; M2 स चैव. B2 राज्ञो; M1. 3 राज-; M2 राजा (for राज्ञा). B1 M1–3 बोद्धव्यः; Dn1 M4 योद्धव्यं; Cnp बो° (as in text). — b) T1 सर्वे (for सर्व-). K3 T2 G1 M सर्व(T2 °र्वे)लोके; B2 °लोका. — c) Ś1 K1. 4 D8 कस्माद् (for तस्माद्). D6 एको (for हेतोर्). K4 ह्र (for हि). B4 D3. 5 Cnp युंजीत (for भुञ्जीत). — d) K1 V1 D7 G3. 4 मानवाः; T2 G1 मानुषः.

12 B1 om. 12. — a) K2. 3. 5 B2. 3 Da Dn D2. 3. 5–8 T G आंतरेभ्यः; Ca अन्त° (as in text). D7 प्रजा; Ca परान् (as in text). Ś1 रक्ष; K1 राक्षन् (sic); K2. 4 B (B1 om.) Da D6 रक्षेः (K4 °क्ष्येः); K5 V1 Dn2 D2. 3. 5. 7. 8 S रक्षेत्. — b) Ś1 K2–4 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 5–8 T G2–4 पुनरांतरान् (D6 °कान्; D8 °रात्); K5 पुनरुत्त°. — c) G1 परान्पुरेभ्यः स्वांशेभ्यः. — d) D7 सम्यग् (for सर्वान्). D7 S रक्षस्व (for पालय). K1 (*sup. lin. sec. m.* as in text) नित्यया (for °दा).

13 a) K4 D8 G2 M1 रक्षेद्; T2 रक्ष (for रक्षन्). — b) K5 V1 B D (except D4; D1 missing) S राजन्रक्षस्व मेदिनीं (D6 °नी). — c) D2. 3. 5 इमं (for इदं). — d) Da Dn वै (for हि). D4 वेदविदो (for हि विदुषो). Ca cites विदुषो (as in text). M2 जनां.

14 a) K1 [s]नुषंगे; K5 V1 B (except B1) Da1 Dn2 D2. 3. 5 °संगो; D4 °खंगो (for °षङ्गो). D7 S किं स्विच्छिद्रं कोनुषंगः (M3 °गं). — b) K3 किं चाल्यविनिपातितः; D7 T G किं मे स्विद्विनिपातितं; M किमस्ति विनि°. — c) M2 यतो (for कुतो). Ś1 D4 मामाश्रवेद् (D4 °वे); K3 Da1 Dn D3 मामाश्रयेद्; K4 V1 B2. 5 T1 G2. 3 ममास्रवेद् (K4 °वे); K5 D2. 3 m. 5. 8 मम भवेद्; B0. 4 Da2 ममा(Da2 °या)श्रवेद्; B1 ममाश्रमो; B3 मम श्रवे; D6 मयाश्रयेद्; D7 T2 G1 ममाश्रमे; G4 ममास्रविद्; M मम स्रवेद् (for मामास्रवेद्). K1 कुतो सामास्र(marg. मम भ)वेद्दोषं (sic). — After 14, K3 Dn D4 ins.:

216* अतीतदिवसे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः ।

[K3 D4 अतीतं (K4 °नं) यदि मे वृत्तं (for the prior half).]

15 a) K5 V1 B D2. 3. 5–8 S आप्तैश् (for गुप्तैश्). M चैरैर् (for चारैर्). K1 अनुमतः; Da °गतैः; D4. 6 °मतेः. — b) V1 अनुपालयेत्; Da D6 °चारयेः; D2. 3 °धारयेत्. — K3 D4 om. 15cd. — c) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 जानीयुर्; T1 G M जानीत (for सुनीतं). — d) Da D6 नराः (for न वा). — e) Ś1 K1 D7 T1 G2–4 कश्चिद्. D4 राज्ये; D5 राष्ट्रे; M1. 3. 4 रुच्ये (for रोचेज्). — f) Ś1 K1 D4 कश्चिद्. B2 राष्ट्रेषु (for °ष्ट्रे च). M नो (for मे).

16 a) ❀ Cv: ज्ञानं धृतिमतामित्यत्र धृतिमतां मध्य इति योग्यपदाध्याहारः। ❀ — c) K4 B3 Dn D6. 8 राष्ट्रे. B3 Dn तु (for च). K3 न (for ऽनु-). — d) K2 B3 Dn D6 तु; K3 lacuna (for च). K1 D8 राष्ट्रे (for राज्ञो). D7 S केचिद्राजोप(D7 G2–4 °जानु)जी-

अमात्यानां च सर्वेषां मध्यस्थानां च सर्वशः ।
ये च त्वाभिप्रशंसेयुर्निन्देयुरथ वा पुनः ।
सर्वान्सुपरिणीतांस्तान्कारयेत युधिष्ठिर ॥ १७
एकान्तेन हि सर्वेषां न शक्यं तात रोचितुम् ।
मित्रामित्रमथो मध्यं सर्वभूतेषु भारत ॥ १८
तुल्यबाहुबलानां च गुणैरपि निषेविनाम् ।
कथं स्यादधिकः कश्चित्स तु भुञ्जीत मानवान् ॥ १९
ये चरा ह्यचरानद्युरदंष्ट्रान्दंष्ट्रिणस्तथा ।
आशीविषा इव क्रुद्धा भुजगा भुजगानिव ॥ २०
एतेभ्यश्चाप्रमत्तः स्यात्सदा यत्तो युधिष्ठिर ।
भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ २१
कच्चित्ते वणिजो राष्ट्रे नोद्विजन्ते करार्दिताः ।
क्रीणन्तो बहु वाल्पेन कान्तारकृतनिश्रमाः ॥ २२
कच्चित्कृषिकरा राष्ट्रं न जहत्यतिपीडिताः ।
ये वहन्ति धुरं राज्ञां संभरन्तीतरानपि ॥ २३
इतो दत्तेन जीवन्ति देवाः पितृगणास्तथा ।

C. 12. 3360
B. 12. 89. 25
K. 12 89. 27

विनः (M4 °नं).

17 b) D2 मध्ये- (for मध्य-). — c) D7 G2–4 न (for च). K1 द्वारि प्रशंसेयुर्; D2. 3. 5 त्वामभिशं°; D7 S त्वा(D7 G2–4 चा)नुप्रशं°. Ca cites त्वा (as in text). — D4 om. (? hapl.) from प्रशंसे up to कारयेत (in 17f). — d) Bo. 1. 3. 4 D2. 3. 5 अपि (for अथ). — e) Da स्व(Da2 स)परिगीतांस्; D6 सुपरिनीतांस्; D8 तु परिणीतांस्. — f) K3. 5 V1 B D (D4 om.; D1 missing) S कारयेथा (for °येत).

18 b) D4 अशक्यं. D6 रोपितुं; D8 रोहितुं (for रोचितुम्).

19 Before 19, K3. 5 B4 Dn1 D2–6 ins. युधिष्ठिर उवाच. — a) D7 T G -शील- (for -बाहु-). D7 S हि (for च). — b) K2 om. निषेविनाम्. K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 तुल्यानां च गुणैरपि; D7 S तथान्यैर्बहुभिर्गुणैः. — c) M1. 3. 4 यश्च (for कथं). — d) K3 सर्वान्; K5 V1 B Da Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 अनु-; Dn1 D4. 7 S स च (for स तु). K5 V1 B Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 मानवः.

20 Before 20, K2. 3. 5 Dn1 D2. 3. 5. 6 ins. भीष्म उवाच. — a) K3–5 Dn1 D2–8 T2 G1. 2. 4 M1. 3. 4 यच्; M2 त्वच् (for ये). K1. 2 D7 T1 M2 नचरान्; K3. 4 B3. 4 D8 T2 G M1. 3. 4 अचरान्; B1 ज्याचरान्; D2 अवरान्; D5 च चरान् (for ह्यचरान्). M4 अस्युर् (for अद्युर्). V1 अवरा हि वरान्हन्युर्; Bo. 2. 5 Da अचरान्हि (B2 Da °रा हि) चरानद्युर्; Dn2 यद्धराद्रिचरानद्युर्. — b) Ś1 K1. 4 Da D7 G2 अदंष्ट्रा (for अदंष्ट्रान्). D4 om. (hapl.) दंष्ट्रि. K2. 4 च यान् (for तथा). — c) M1. 3 आशीविष. D7 अपि (for इव). D2. 3. 5 आशीविषानिव क्रुद्धान्. — d) K5 D7. 8 भुजंगान्; V1 Bo. 1. 4. 5 Da D4. 5 T G3. 4 M2 भुजंगा (for भुजगा). D2. 3 भुजगा इव; G1 M3 °गानि च. K3 B3 Dn D6 G2 भुजंगान्भुजगा इव (D6 °गानि च).

21 b) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 सदा शत्रोर्; D7 G3. 4 संयुक्तश्च; T G1. 2 संय(G2 °यु)तश्च; M1. 3. 4 सदा यत्नाद्; M2 तदायत्तो. — 21cd = 12. 94. 36cd. — c) B1 भीरुंड-; Da1 D3 भारंड-; Da2 भारदं; D2. 3 T2 भेरूंड-; G1 भारुंडः. Ca cites भारुंडाः (*sup. lin.* भरुडा); Cap भारंडाः. K1 एते (for ह्येते). — K3 om. (hapl.) from निप up to कृत (in 22d). — d) G1 न पतंति (for निप°). Ś1 K2. 4 Dn D7 T G प्रसादतः; K1 प्रसाद्यतः; B1 प्रमाद्यत (for °द्यतः).

22 K3 om. up to कृत (cf. v. l. 21). — a) K1 B1 D7 G3. 4 M2 कश्चित्ते (B1 °त्तु). D2 वणिजा. — b) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 नोद्विजंति. — c) K5 V1 B1 D3 क्रीडंतो (B1 °ति); D4 जीवंतो; D5 क्रीडत्ते; D7 T G क्रीणं(G2 °ण)ते. K1 बहुकल्पेन; K2. 5 Bo. 5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 बहुनाल्पेन; V1 B2. 4 Da D7 T G बहु चा°; B3 M बहुधा°. — d) K2. 4 कार्यतः; B1 D7 T G कांतारे (for कान्तार-). K3 D4 T2 -कृत(K3 om. कृत)निश्चयाः; K5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 °विश्रमाः; V1 -बहुविश्रमाः; Da1 -बहुमाश्रमाः; Da2 -बहुमाश्रवित्; T2 -कृतनिश्चयाः; Cv -निश्रमाः (as in text).

23 a) Ś1 K1 D7 कश्चित्; B1 केचित्. V1 राष्ट्रे; T1 G4 राज्यं (for राष्ट्रं). — b) K1. 2 न जहंति; K5 D7 T G M1. 3. 4 न त्यजंति; V1 नोद्विजंति. K5 निपीडिताः; B4 M4 [अ]भिपीडिताः; Dn1 [अ]पि पी° (for [अ]तिपी°). — c) B1 ये वदंति; D7 एव हंति; G1 एव** (for ये वहन्ति). — d) Ś1 K1. 2. 4 संभवंति; K5 V1 Bo. 3. 4 Dn1 D3. 5. 6 ते तरंति; B1. 2. 5 Dn2 D2 ते भरंति; Da ते चरंति; D7 G2. 3 संवहंति; T2 G1. 4

C. 12. 3361
B. 12. 89. 25
K. 12. 89 27

मनुष्योरगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥ २४
एषा ते राष्ट्रवृत्तिश्च राष्ट्रगुप्तिश्च भारत ।
एतमेवार्थमाश्रित्य भूयो वक्ष्यामि पाण्डव ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

भीष्म उवाच ।
यानङ्गिराः क्षत्रधर्मानुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः ।
मान्धात्रे यौवनाश्वाय प्रीतिमानभ्यभाषत ॥ १
स यथानुशशासैनमुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि निखिलेन युधिष्ठिर ॥ २

उतथ्य उवाच ।
धर्माय राजा भवति न कामकरणाय तु ।
मान्धातरेवं जानीहि राजा लोकस्य रक्षिता ॥ ३
राजा चरति वै धर्मं देवत्वायैव गच्छति ।
न चेद्धर्मं स चरति नरकायैव गच्छति ॥ ४

संहरंति (for संभरन्ति). D6 M2. 3 नरानपि ; M1 नराधिप (for [इ]तरानपि).

24 ^{a}) V1 तिष्ठंति (for जीवन्ति). — ^{b}) Ś1 पितृगणांस्. D7 S दे(M2 दै)वताः पितरस्तथा. — D5 om. 24^{c}–25^{d}. — ^{c}) K B1 Da Dn D2. 6. 8 मानुषो(K3 °ष्यो)रग-. — ^{d}) G2 ततः (for तथा). K5 V1 B Da D2. 3. 5. 6. 8 पशवः पक्षिणस्तथा.

25 D5 om. 25 (cf. v. l. 24). — ^{a}) K5 एष. Bo. 2 D2. 8 राजवृत्तिश् ; D7 S राष्ट्रगुप्तिश् (for °वृत्तिश्). — ^{b}) B1 Da Dn राज्ञां (for राष्ट्र-). D7 T1 G2–4 M राष्ट्रवृत्तिश् (for °गुप्तिश्). K5 T2 G1 गुप्तिश्च भरतर्षभ. — ^{c}) B1 Da D2. 3. 5. 6 एवम् (for एतम्). D2 एवार्थिम्. D7 T1 G प्रोक्तोद्दिश्यैतमेवार्थं (G1. 2 °र्थे). — ^{d}) K5 Bo. 3–5 D2–4. 8 भारत ; B1 तच्छृणु ; D7 T2 G2. 3 पार्थिव (for पाण्डव).

Colophon : D1 missing. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 B Da Dn D2–7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 3 V1 B Da D2–6 राष्ट्रगुप्तिः ; K2. 4 राष्ट्रवृत्तिगुप्तिः ; M1. 3 राष्ट्रवृद्धिः ; M2 राष्ट्रवृत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K5 D7 S 91 ; B2 Da Dn2 89 ; B4 Dn1 D2 88. — *Śloka no. :* Dn1 27 ; Dn2 D8 26.

91

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 D8 om. the ref. — ^{a}) K1. 2 Ca आंगिराः (Cap अङ्गिराः as in text). — ^{b}) D7 अधीत्य ; S उचथ्यो (for उतथ्यो). Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 मुनिसत्तमः (for ब्रह्मवि°). — ^{c}) K1 योवनाश्वाय. — ^{d}) K1 अस्य भारत (for अभ्यभाषत).

2 ^{a}) D4 यत्त्रा (for यथा). B1 [अ]त्र (for [अ]नु-). — ^{b}) D6 उतस्थो ; D7 S उचथ्यो (for उतथ्यो). Bo. 4 मुनिसत्तमः (for ब्रह्मवि°). — ^{c}) D7 T G तेहं सं- (for ते सर्वं). — ^{d}) D4 निषिलेन.

3 Da D8 om. the ref. D7 S उचथ्यः (for उतथ्य उ). — ^{b}) G2 कर्म- (for काम-). D7 T G M2 च (for तु). — ^{c}) K5 V1 Bo. 2–5 Da D2. 3. 5. 6. 8 वै वि- ; B1 Dn इति ; D7 T1 G अभि- ; T2 एहि ; M2 एव (for एवं).

4 ^{a}) All MSS. (except Ś1 K1. 4 ; D1 missing) चेद् (for वै). — ^{b}) D6 देवताय. K5 Bo. 2–5 Da Dn D2. 6. 8 T2 G1 कल्पते ; V1 D3. 5 कल्प्यते ; B1 कल्पयेत् (for गच्छति). D7 T1 G2–4 देवभूयाय (D7 °योप-) कल्पते. — ^{c}) K1 च (for स). K2. 3. 5 V1 B D (D1 missing) S स चेदधर्मं चरति. — ^{d}) K3 गच्छसि.

धर्मे तिष्ठन्ति भूतानि धर्मो राजनि तिष्ठति ।
तं राजा साधु यः शास्ति स राजा पृथिवीपतिः ॥ ५
राजा परमधर्मात्मा लक्ष्मीवान्पाप उच्यते ।
देवाश्च गर्हां गच्छन्ति धर्मो नास्तीति चोच्यते ॥ ६
अधर्मे वर्तमानानामर्थसिद्धिः प्रदृश्यते ।
तदेव मङ्गलं सर्वं लोकः समनुवर्तते ॥ ७
उच्छिद्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्तते महान् ।
भयमाहुर्दिवारात्रं यदा पापो न वार्यते ॥ ८
न वेदाननुवर्तन्ति व्रतवन्तो द्विजातयः ।
न यज्ञांस्तन्वते विप्रा यदा पापो न वार्यते ॥ ९
वध्यानामिव सर्वेषां मनो भवति विह्वलम् ।
मनुष्याणां महाराज यदा पापो न वार्यते ॥ १०
उभौ लोकावभिप्रेक्ष्य राजानमृषयः स्वयम् ।
असृजन्सुमहद्भूतमयं धर्मो भविष्यति ॥ ११

C. 12. 3375
B. 12. 90. 14
K. 12. 90. 14

---

5 [b]) K1 G1 धर्मे (for धर्मो). — [c]) Ś1 K4 स (for तं). D7 G3.4 साधुभिः (for साधु यः). — [d]) D7 S स राजा श्रि(M4 श्रि)यमश्नुते.

6 [a]) D7 G2–4 राजापराधाल्लक्ष्मीवान्; T G1 M राजापराधान्मांधातर्; Ca as in text. — [b]) D7 G2–4 मांधातः (for लक्ष्मीवान्). K3 Dn1 D2.3 धर्मं; K4 प्राप्य; K5 D4.8 पार्थं (for पाप). D5 लक्ष्मी चान्यार्थं उच्यते; Ca as in text. — M1.3.4 om. (hapl.) 6[cd]. — [c]) Ś1 (by corr.) K1.3 V1 B1 D3 (*sup. lin.* as in text).4.7 T G वेदाश्च (D4 °स्तु) (for देवाश्च). K1 गर्हं; Dn2 गेहाद्; D7 T1 G3.4 धर्मा; T2 G1.2 धर्मान्; M2 धर्माद्; Ca गर्हां (as in text). Ś1 (*sup. lin.*) Da Ca कुर्वंति; B1 इच्छंति (for गच्छन्ति). — [d]) K1 G1 चोद्यते; Da1 वोच्यते; D2 वाच्यते (for चो°).

7 [a]) K4 स्वधर्मं; B2 D6 स्वधर्मे; T1 G3 धर्मे च (for अधर्मे). D8 वर्तमानाय. — [b]) D8 प्रदर्श्यते. — [c]) V1 B (except B1) Da D2.3.5 G3 तदेवं (for °व). T2 G2.3 मंगळं. K3 Dn D4.6 लोकः; K5 V1 Bo.2.3.5 Da Dn D3.5.7.8 S सर्वो; B4 D2.4 सर्व- (for सर्वं). — [d]) K3 Dn D4.6 सर्वः (for लोकः). Ś1 समुप-; D5 तदनु-; D6 तमनु- (for समनु-). K1 -वार्यते (for -वर्तते).

8 M2 repeats 8 after 32[ab]. — [a]) K4 तच्छिद्यते. — [b]) K5 B2 D2.3.5.6 विद्यते; V1 B1 Da M वर्धते (for वर्तते). M2 महत्. — [c]) G1 M2 एवम् (for भयम्). — [d]) M4 यत्र (for यदा). G1 नि- (for न). D2.3.5 वर्तते; T2 हन्यते (for वार्यते). — After 8, K3.5 V1 m Bo–2.4.5 D (D1 missing) T G M2.4 ins.:

217* ममेदमिति नेदं च साधूनां तात धर्मतः ।
नैव व्यवस्था भवति यदा पापो न वार्यते ।
नैव भार्या न पशवो न क्षेत्रं न निवेशनम् ।
संदृश्येत मनुष्याणां यदा पापबलं भवेत् ।
देवाः पूजां न जानन्ति न स्वधां पितरस्तथा । [5]
न पूज्यन्ते ह्यतिथयो यदा पापो न वार्यते ।

[(L. 1) K3.5 Dn D4 नैवैतत्; Da2 नेहं च; M2 नैवं च; M4 नैव स्वं (for नेदं च). D7 T G इदं मम इदं नेति (for the prior half). — (L. 2) V1 m B1 Da तदा; Dn न वै (for नैव). G1 नि- (for न). — D4 om. lines 3–4. — (L. 3) D6 क्षेत्राणि (for क्षेत्रं न). Ca cites निवेशनम् (as above). — (L. 4) Da D6 संदृश्यते; D7 T G प्रदृश्यते (D7 °त); M2.4 संप्रदृश्येन् (for संदृश्येत). T1 G3.4 M2.4 यदि पापो (for यदा पाप-); D6 -बलिं; G1 -फलं (for -बलं). K3 B2 D7 G2 यदा (D7 °दि) पापो न वार्यते (for the post. half). — (L. 5) B1 देवाः पूजा; D5 देवपूजां. K3 D4.7 T G M2.4 विंदंति (for जानन्ति). Da Dn तदा (for तथा). — (L. 6) Bo.2.4.5 Da D2.3.5.8 चातिथयो; G2 [ऽ]ध्यति° (for ह्यति°). K3 न पूज्यंते विधयो नापि; K5 न पूजां चा*तिथयो; D4.6 पूज्यंतेतिथयो नापि; D7 T1 G3.4 M2.4 नापि (M2.4 न च) पूज्यंते(D7 G3 M2.4 °ल्य)तिथयो; T2 G1 नैव (G1 नापि) पूज्या अतिथयो (for the prior half). K5 वाध्यते (for वार्यते).]

9 B3 D7 om. (hapl.) 9[ab]; D2.3.5.6 om. (hapl.) 9; G1 om. (hapl.) 9–10. — [a]) M4 देवान् (for वेदान्). K3.5 V1 Bo–2.4.5 Da Dn D4.8 S (G1 om.) अधिगच्छंति (for अनुवर्तन्ति). — [b]) V1 B2 Da प्रयतंतो (for व्रतवन्तो). — [c]) D8 यज्ञास्. K1.4 Dn2 D8 तनुते; Ca तन्वते (as in text). — [d]) Bo D8 यदि (for यदा).

10 G1.2 M1.3.4 om. (hapl.) 10 (for G1, cf. v. l. 9). Dn2 om. (hapl.) 10[ab]. — [a]) K4.5 V1 Bo.3–5 D2.3.5.8 वृद्धानाम्; M2 तद्ध्यानाद् (for वध्यानाम्). K1 D4 T2 अपि (for इव). B2 Da Dn1 सत्त्वानां (for सर्वेषां). — [b]) D7 T G3.4 केवलं (for विह्वलम्). — [d]) D4 नि- (for न).

C. 12. 3376
B. 12. 90. 14
K. 12. ९0. 15

यस्मिन्धर्मो विराजेत तं राजानं प्रचक्षते ।
यस्मिन्विलीयते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः ॥ १२
वृषो हि भगवान्धर्मो यस्तस्य कुरुते ह्यलम् ।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥ १३
धर्मे वर्धति वर्धन्ति सर्वभूतानि सर्वदा ।
तस्मिन्ह्रसति हीयन्ते तस्माद्धर्मं प्रवर्धयेत् ॥ १४
धनात्स्रवति धर्मो हि धारणाद्वेति निश्चयः ।
अकार्याणां मनुष्येन्द्र स सीमान्तकरः स्मृतः ॥ १५
प्रभवार्थं हि भूतानां धर्मः सृष्टः स्वयंभुवा ।
तस्मात्प्रवर्धयेद्धर्मं प्रजानुग्रहकारणात् ॥ १६
तस्माद्धि राजशार्दूल धर्मः श्रेष्ठ इति स्मृतः ।
स राजा यः प्रजाः शास्ति साधुकृत्पुरुषर्षभः ॥ १७
कामक्रोधावनादृत्य धर्ममेवानुपालयेत् ।
धर्मः श्रेयस्करतमो राज्ञां भरतसत्तम ॥ १८
धर्मस्य ब्राह्मणा योनिस्तस्मात्तान्पूजयेत्सदा ।
ब्राह्मणानां च मान्धातः कामान्कुर्यादमत्सरी ॥ १९
तेषां ह्यकामकरणाद्राज्ञः संजायते भयम् ।
मित्राणि च न वर्धन्ते तथामित्रीभवन्त्यपि ॥ २०

---

11 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ [अ]नुप्रेक्ष्य; D$_{7.8}$ T$_2$ G$_2$ [अ]भिप्रेत्य (for °प्रेक्ष्य). — ^{b}) D$_7$ तथा (for स्वयम्). S (except G$_2$) राजानमसृजंस्तथा. — ^{c}) D$_7$ S Cv सुनयोथ (for असृजन्सु-). K$_4$ स्व- (for सु-).

12 ^{a}) K$_4$ यस्मिन्धर्मे; D$_7$ T G$_{1.3.4}$ धर्मो यस्मिन् (by transp.). M$_{1.3}$ [ऽ]पि राजेंद्र (for विराजेत). — ^{c}) K$_1$ यस्मै (for यस्मिन्). M निलीयते (for विली°). Da$_1$ देवास्; Da$_2$ देवस् (for धर्मस्). — ^{d}) Da तद्देव; D$_{2.3.5.8}$ देवास्तं; D$_7$ G$_{2-4}$ तमेव (for तं देवा). G$_2$ वृषळं.

13 = (var.) Manu. 8. 16. — ^{a}) Ś$_1$ धर्मा; D$_5$ धर्म. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ यस्तस्मात्; V$_1$ B (except B$_5$) D$_{2.3.5.6.8}$ तस्य यः (D$_5$ यत्) (by transp.). B$_1$ हलं; B$_2$ T$_2$ त्वलं; D$_{4.7}$ T$_1$ G M लयं (for ह्यलम्). — ^{c}) D$_2$ वृषभं; G$_2$ वृषळं. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ om. (hapl.) from न लोपयेत् up to धर्मे in (14^d). K$_{3.4}$ D$_4$ प्रवर्तयेत्; Dn$_1$ विवर्धयेत् (for न लोपयेत्).

14 Ś$_1$ K$_{1.2}$ om. up to धर्मे (cf. v. l. 13). D$_3$ reads 14 on marg. D$_4$ repeats 14^a after 17. — ^{a}) M$_1$ वर्धति; Ca वर्धति (as in text). V$_1$ B$_2$ T$_2$ वर्धते. K$_3$ D$_4$ (first time) धर्मवृद्धौ हि वर्धते; D$_4$ (second time) धर्मे वृद्धे हि वद्धंत (sic). — ^{b}) K$_5$ सर्वथा; D$_7$ S भारत (for सर्वदा). — ^{c}) Ca cites ह्रसति (as in text). K$_4$ हीयंते; D$_6$ दीयंते (for ही°). D$_8$ तस्माद् ह्रासति हीयते. — ^{d}) D$_7$ T$_1$ G$_{2-4}$ धर्मान्; M$_{1.3}$ धर्मः (for धर्मं). K$_{4.5}$ Dn D$_{2.3.5.8}$ T$_2$ न लोपयेत्; Bo.$_{3.5}$ प्रवर्त(B$_3$ °र्ध)ते; D$_7$ T$_1$ G विवर्धयेत् (for प्रव°).

15 ^{a}) K$_1$ प्रवति; K$_5$ D$_{2.3.4.6}$ भवति; Ca स्रवति (as in text). D$_7$ S (except T$_2$) Cv धनानि (T$_1$ G$_{2.3}$ °नि-) स्रौति धर्मस्तु. — ^{b}) Ś$_1$ K$_4$ धारणाश्चे- (K$_4$ °च्चे)ति; D$_{2.4.5}$ °दिति; D$_3$ °द्दिवि (for °द्वेति). — ^{c}) D$_7$ T G मानवानां; M$_{1.3}$ कारणानां (for अकार्याणां). — ^{d}) B$_5$ D$_7$ S (except T$_2$) सीमंतकरः (for सीमान्त°). K$_1$ D$_2$ समीपां(D$_2$ °मां)तकरः स्मृतः.

16 ^{a}) Dn$_2$ प्रभावार्थं; D$_7$ G$_4$ प्रस° (for प्रभ°). G$_2$ हि सर्वस्य; M$_4$ विभूतानां (for हि भू°). — ^{b}) M$_{1.3}$ धर्म. K$_4$ D$_6$ स्वयंभुवः. — Dn$_2$ reads 16^{cd} on marg. — ^{c}) K$_{2.3.5}$ Bo.$_{1.3.4}$ Dn D$_{2-5.8}$ T$_1$ G$_{2-4}$ M$_2$ प्रवर्तयेद्; G$_1$ प्रवृद्ध° (for प्रवर्ध°).

17 ^{b}) Bo Da D$_{2.3.7}$ T$_1$ G$_{3.4}$ धर्म- (for धर्मः). Dn श्रेष्ठतरः (for श्रेष्ठ इति). B$_4$ M श्रुतिः; D$_8$ स्मृता. — ^{c}) K$_1$ स हि राजा यः प्रशास्ति. — ^{d}) K$_5$ Bo.$_{1.3-5}$ D$_{2.3.5.6.8}$ स एकः; D$_7$ G$_{2-4}$ स सुहृत् (for साधुकृत्). K (except K$_5$) V$_1$ B$_{2.5}$ Dn D$_{2-6.8}$ पुरुषर्षभ; D$_7$ T$_1$ G$_{2-4}$ भरतर्षभ (for पुरुषर्षभः). — After 17, D$_4$ repeats 14^a.

18 K$_3$ D$_4$ om. 18. — ^{a}) M$_1$ (by corr.).$_3$ [अ]नादृश्य (for °दृत्य). — ^{b}) M$_2$ सर्वम् (for धर्मम्). B$_1$ अथ (for एव). K$_4$ V$_1$ B$_2$ Da Dn$_1$ D$_{6.8}$ [अ]नुपालय (for °येत्). — ^{c}) D$_2$ lacuna; D$_3$ -करो (for -तमो). — ^{d}) V$_1$ राज्ञां भवति भारत.

19 ^{a}) Ś$_1$ K$_{2.4}$ ब्राह्मणाद्; K$_1$ °णान्; K$_3$ B$_{1.5}$ Dn$_2$ D$_{2.4}$ S °णो; D$_8$ °णी (for °णा). — ^{b}) D$_4$ ततस् (for तस्मात्). D$_7$ T$_1$ G तं; M$_{1.3.4}$ सं- (for तान्). M$_{1.3}$ तदा (for सदा). M$_2$ तस्मात्तं प्रतिपूजयेत्. — ^{c}) K$_4$ मांधाताः. — ^{d}) K Bo.$_{1.3-5}$ Da Dn D$_{2.4-6.8}$ T G$_{2-4}$ M$_2$ कुर्यात्कामान् (Da °द्) (by transp.); B$_2$ D$_{3.7}$ G$_1$ कुर्याः कामान्; M$_{1.3.4}$ कुर्यात्कामं. B$_4$ अमत्सरः; D$_6$ °त्सरात्. V$_1$ कुर्यात्को नाम मत्सरी.

ब्राह्मणान्वै तदासूयाद्यदा वैरोचनो बलिः ।
अथास्माच्छ्रीरपाक्रामद्यास्मिन्नासीत्प्रतापिनी ॥ २१
ततस्तस्मादपक्रम्य सागच्छत्पाकशासनम् ।
अथ सोऽन्वतपत्पश्चाच्छ्रियं दृष्ट्वा पुरंदरे ॥ २२
एतत्फलमसूयाया अभिमानस्य चाभिभो ।
तस्माद्बुध्यस्व मान्धातर्मा त्वा जह्यात्प्रतापिनी ॥ २३
दर्पो नाम श्रियः पुत्रो जज्ञेऽधर्मादिति श्रुतिः ।
तेन देवासुरा राजन्नीताः सुबहुशो वशम् ॥ २४
राजर्षयश्च बहवस्तस्माद्बुध्यस्व पार्थिव ।
राजा भवति तं जित्वा दासस्तेन पराजितः ॥ २५
स यथा दर्पसहितमधर्मं नानुसेवसे ।
तथा वर्तस्व मान्धातश्चिरं चेत्स्थातुमिच्छसि ॥ २६
मत्तात्प्रमत्तात्पोगण्डादुन्मत्ताच्च विशेषतः ।
तदभ्यासादुपावर्तादहितानां च सेवनात् ॥ २७

C 12. 3391
B. 12. 90. 29
K. 12. 90. 30

---

20 a) $K_{1.5}$ $D_{2.3.5.8}$ अकाम- (for ह्यकाम-). K_1 -कारणाद्. — b) G_2 राज्ञां (for राज्ञः). K_3 संप्रायते (for संजा°). B_1 भयात्. — c) $Ś_1$ $K_{1.4}$ [अ]पि न; K_3 V_1 B_1 Dn_1 $D_{4.8}$ न च; B_2 च वि- (for च न). D_7 T_1 G_{2-4} मित्राणि च नृप(G_2 नर)श्रेष्ठ. — d) K_5 $B_{1.4.5}$ Da Dn_2 $D_{5.6.8}$ G_2 तथामित्रा; Bo D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ °मित्रं; B_3 °मित्र- (for °मित्री-). K_1 Dn_2 भवंति च; T_2 G_1 M_2 °त्युत (for °त्यपि). D_4 तथा मैत्रीद्रवत्यपि (sic). — After 20, G_2 ins.:

218* शत्रवो ह्यपि मित्राणि तदा मित्रं भवन्त्यपि ।

21 a) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T_2 G_{1-3} $M_{1.3}$ ब्राह्मणानां; D_7 T_1 G_4 $M_{2.4}$ °णान्हि (for °णान्वै). K_1 V_1 (*sup. lin.*) त(V_1 य)थासूयाद्; K_3 B_5 यदासूयाद्; K_5 V_1 B_{1-4} Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ G_2 $M_{2.4}$ सदासूया(B_{2-4} Da °य)द्; Bo D_4 यदासूयद्; D_7 T $G_{1.3.4}$ सदासूयन्; $M_{1.3}$ तदासूयद् (for °सूयाद्). — b) $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-4,6-8}$ T $G_{1.3.4}$ बाल्याद्; D_5 आस्थाद्; G_2 बलाद्; M मोहाद् (for यदा). T_2 G_1 वैरोचनिर् (for °चनो). $Ś_1$ $K_{1.2}$ बडिः; D_7 G_1 बली (for बलिः). — c) $B_{1.3.4}$ D_{3-5} तदास्माच्; M_2 तथा° (for अथा°). $Ś_1$ K_4 V_1 अप(V_1 °पा)क्रांता; K_1 अपशांता; $D_{4.8}$ अपक्रामद्; D_7 अपाक्रामाद्; $M_{1.3}$ अपाक्रामन् (for °क्रामद्). — d) $Ś_1$ $K_{1.4}$ V_1 B_5 $D_{2.3.5.8}$ G_1 M यस्मिन्नासीत्; D_7 T_1 G_{2-4} अन्यस्मिन्वै (for यास्मिन्नासीत्). $Ś_1$ (*sup. lin.*) B_2 m प्रतायिनी; B_5 °पवान्; D_7 $M_{1.3}$ °पिनि; M_2 °पिना (for °पिनी). Cv अस्मिन्नासीत्प्रतापिनी.

22 a) D_6 एवं (for ततस्). K_{3-5} V_1 B D (except D_4; D_1 missing) T_1 G_{2-4} M_2 अपाक्रम्य (for अप°). — c) D_7 T G ततः (for अथ). D_7 T_1 $G_{3.4}$ न्यपतत्; G_2 न्यतपत् (for ऽन्व°).

23 a) K_1 असूर्यायाद्; $D_{3.5}$ °यानाम् (for °याया). — b) Da अतिमानस्य; D_7 T_1 $G_{3.4}$ अव° (for अभि°). K_4 चाविभो; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.8}$ वा विभो; D_4 चामिमां; D_6 ताविभौ; $M_{1.3.4}$ च प्रभो (for चाभिभो). Ca cites अभिभोः. — c) K_1 मांधाता; K_4 °तन्. — d) $D_{7.8}$ मां (for मा). $K_{2.3.5}$ V_1 B D (except D_7; D_1 missing) त्वां (for त्वा). $Ś_1$ (by corr.) B_2 m Ca (*sup. lin.*) प्रतायिनी; D_4 प्रवापिनी; Ca प्रता° (as in text).

24 a) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ धर्मो (for दर्पो). K_3 श्रितः; T_1 श्रियाः. — b) K_1 D_7 T G_{2-4} M [ऽ]धर्मज्जात; Da हेयोधर्माद्; G_1 [ऽ]धर्मा राज (for जज्ञेऽधर्माद्). $Bo._5$ स्मृतः (for श्रुतिः). — d) All MSS. (except $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_4; D_1 missing) सुबहवो (for °हुशो). K_5 Dn_1 $D_{5.8}$ व्ययं; V_1 वशे; D_6 G_2 $M_{1.3}$ भृशं (for वशम्).

25 b) $K_{4.5}$ V_1 B D (except $D_{4.7}$; D_1 missing) तथा (for तस्माद्). K_4 D_3 पार्थिवः; D_7 S भारत. — d) $M_{1.3}$ दमस्तेन; M_2 दमनेन (for दासस्तेन). K_1 पराजिताः.

26 a) K_1 D_6 धर्म-; $D_{2.3.5}$ सार्थ- (for दर्प-). G_1 -सहितो. D_4 स यदा दर्परहितो; Cv as in text. — b) B_2 D_6 अधर्मान्. $Bo._3$ Da Dn D_6 नानुसेवते; D_7 T $G_{2.4}$ M न निषेवते (M °से); G_3 न निवेक्षत (for नानुसेवसे). D_4 नाधर्ममनुसेवते; G_1 [ऽ]धर्मं त्वं न निषेवसे. — c) M_2 यथा (for तथा). D_7 T G वर्धस्व (for वर्तस्व). — d) G_1 (also as in text) स्थिरं. K_4 चैत्थातुम् (for चेत्स्थातुम्). Da_1 अर्हसि; D_5 इच्छति.

27 a) Dn_2 सत्तात् (for मत्तात्). K_1 प्रौदंडाद्; K_4 V_1 B_5 Dn $D_{4.6}$ Cv पौगंडाद्; K_5 B_1 $D_{2.3}$ Cnp पाषंडाद्; Bo पोषंडाद्; Da D_8 पाखंडाद्; D_5 प्रोगंडाद्; D_7 S उन्मत्ताद्; Ca पांगंडीन्; Cap पोगंडान् (for पोगण्डाद्). — M om. 27[bc]. — b) K_1 उदंत्ताश्च; K_4 उर्मत्ताश्च; D_6 उन्मत्ताश्च; D_7 T G पौगं-

C. 12 3392
B. 12. 90. 30
K. 12. 90. 31

निगृहीतादमात्याच्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः ।
पर्वताद्विषमाद्दुर्गाद्धस्तिनोऽश्वात्सरीसृपात् ॥ २८
एतेभ्यो नित्ययत्तः स्यान्नक्तंचर्यां च वर्जयेत् ।
अत्यायं चातिमानं च दम्भं क्रोधं च वर्जयेत् ॥ २९
अविज्ञातासु च स्त्रीषु क्लीबासु स्वैरिणीषु च ।
परभार्यासु कन्यासु नाचरेन्मैथुनं नृपः ॥ ३०
कुलेषु पापरक्षांसि जायन्ते वर्णसंकरात् ।
अपुमांसोऽङ्गहीनाश्च स्थूलजिह्वा विचेतसः ॥ ३१
एते चान्ये च जायन्ते यदा राजा प्रमाद्यति ।
तस्माद्राज्ञा विशेषेण वर्तितव्यं प्रजाहिते ॥ ३२
क्षत्रियस्य प्रमत्तस्य दोषः संजायते महान् ।
अधर्माः संप्रवर्तन्ते प्रजासंकरकारकाः ॥ ३३
अशीते विद्यते शीतं शीते शीतं न विद्यते ।
अवृष्टिरतिवृष्टिश्च व्याधिश्चाविशति प्रजाः ॥ ३४

डाच्च. — T2 G4 read 27^{cd} twice. — c) K3 V1 Bo–2. 5 Da Dn D6. 8 उपावर्तं; K5 °वर्त्तः; B3 °वर्तें; B4 D4 °वर्तेद्; D2. 3 °वृत्तन्; D5 °वृत्तं (for °वर्ताद्). D7 T G (T2 G4 first time) निंदिताच्च (D7 °स्ते; T2 G1 °च्चा-; G2. 3 °द-) सदाचाराद् (D7 G1. 3 °रा); T2 G4 (both second time) तथात्याशादुदावर्ताद्; Cv कद्भ्याशादुदावर्ताद्. — d) K5 D2. 3. 5 स्वहितानां; V1 B (except B4) Dn संहि°; D6. 8 सहि° (for अहि°). D7 S (T2 G4 first time) दुर्हृदां चापि सेवनात्.

28 K5 V1m B (except B1) Dn D2. 3. 5. 6. 8 repeat 28^{a}–29^{b} after 12. 94. 30. — a) M2 निगृह्णीयाद् (for °हीताद्). K1. 4 अमात्याश्च. T2 G1 निगृहीताच्च (T2 श्च°) भृत्याच्च. — b) Ś1 स्त्रीभिश्. — c) D7 S वृक्षाद् (for दुर्गाद्). — d) D2. 6. 8 (all first time) सरीसृपान्.

29 G4 om. (hapl.) 29–31. — a) Ś1 K4 D4 नित्ययत्नः; K1 °चर्यः; K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 (all [except K2. 3 B1 Da D7] both times) T2 G2. 3 °युक्तः; T1 °मुक्तः; M4 °यस्तः (for °यत्तः). K5 V1m B (except B1) Dn D2. 3. 5. 6. 8. (all second time) सन् (for स्यान्). — b) B4 damaged. K4 नक्तंचर्या; Da न नक्तं च; Dn1 D6 (both first time) नक्तचर्यां; D5 (first time) नित्यं चर्यां; T2 एकचर्यां; G1 एकशय्यां; G2 नक्तकार्यं; G3 नक्तंचर्यं; M1. 3 नक्तंचार्यं (for नक्तंचर्यां). K5 V1m B (except B1) Dn D2. 3. 5. 6. 8 (all second time) रक्षेदात्मानमे(B2 °त्मना-ए-; D8 °त्मनमे)व तु (V1 D3. 5 च). Da D6 वि- (for च). M2 न च कुर्याच्च वर्तयेत्. — B1 om. (hapl.) 29^{cd}. D8 transp. 29^{cd} and 30^{ab}. — c) Ś1 (by corr.) K1. 2. 4 अन्यायं; K3 D4. 7 T G1–3 अत्याशां; K5 V1 Bo. 2. 3. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M2 Ca (marg.) अत्यागं; B4 damaged; M1. 3. 4 अत्याशम् (for अत्यायं as in Ś1 [orig.]). K2. 3. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 चाभिमानं; M अति° (for चाति°). — d) S (G4 om.) डंभं (for दम्भं). D4 क्रोधे. V1 वर्जयेः.

30 G4 om. 30 (cf. v. l. 29); K4 om. 30^{a}–31^{b}. D8 transp. 29^{cd} and 30^{ab}. — a) B4 अविज्ञातेषु; D2. 3. 5. 7 T1 G1. 3 M1. 3. 4 अवज्ञातासु; D6 अविनीतासु (for °ज्ञातासु). — b) D7 T G1–3 M2 क्लीबेषु; Ca क्लीबासु (as in text). — d) D7 S (G4 om.) transp. नाचरेन् and मै(M4 मि)थुनं. K1 मिथुनं (for मै°). K2. 3. 5 B4 Dn नृप; V1 क्वचित्; G1 M1. 3. 4 बुधः (for नृपः).

31 G4 om. 31; K4 om. 31^{ab} (cf. v. l. 29, 30). — a) Ś1 कुर्याच्चेत् (for कुलेषु). D7 T1 G3 पापा (for पाप-). ❀ Ca: पापरक्षांसि पापिष्ठान्यपत्यान्येव रक्षांसि । ❀ — b) D6 वर्णशंकराः (for °संकरात्). — c) D2–5 अपुमांसा (for °मांसो). Da गृहीताश्च (for ऽङ्गहीनाश्च). — d) D4 विचेतनाः.

32 a) B4 damaged. B1 वान्ये (for चान्ये). — b) Dn2 यदा राज्ञा प्रमाद्यते. — After 32^{ab}, M2 reads 12. 92. 8. — c) Da प्राज्ञ; D8 राजा. — d) Da2 वर्जितव्यं (for वर्ति°). Da प्रजापते; D5 °कृते (for °हिते).

33 K3 om. (hapl.) from क्षत्रि up to संजायते (in 33^{b}). — a) Da1 क्षत्रियश्च प्रमत्तश्च. — b) M2 स जायते (for संजा°). — c) D2. 3. 5. 6 अधर्मान् (D6 °त्); D8 °र्मैः; G3 °र्म्याः (for °र्माः). B1–3 Dn D2. 3. 5–7 S (except T2 G1) सं(M2 स)प्रवर्धंते (for °वर्तन्ते). — d) K5 B1 D2. 3. 5. 6 T1 प्रजाः; Da दोष- (for प्रजा-). K4 -कारकः; G3 -कारिकाः (for -कारकाः).

34 a) D8 आशीते. — b) Bo. 1. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 उष्णे चो(B1 उ-; D6 तू)ष्णं न (D5 च) विद्यते. — c) K1 B1 चाति- (for अति-). Dn2 -वृष्टश्; D8 lacuna (for -वृष्टिश्). D7 T G1. 3. 4 अतिवृष्टिरनावृष्टिर्. — d) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 चाप्याविशेत्; D7 T G

नक्षत्राण्युपतिष्ठन्ति ग्रहा घोरास्तथापरे ।
उत्पाताश्चात्र दृश्यन्ते बहवो राजनाशनाः ॥ ३५
अरक्षितात्मा यो राजा प्रजाश्चापि न रक्षति ।
प्रजाश्च तस्य क्षीयन्ते ताश्च सोऽनु विनश्यति ॥ ३६
द्वावाददाते ह्येकस्य द्वयोश्च बहवोऽपरे ।
कुमार्यः संप्रलुप्यन्ते तदाहुर्नृपदूषणम् ॥ ३७
ममैतदिति नैकस्य मनुष्येष्ववतिष्ठते ।
त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठति ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

उतथ्य उवाच ।
कालवर्षी च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः ।
संपद्यदैषा भवति सा बिभर्ति सुखं प्रजाः ॥ १
यो न जानाति निर्हन्तुं वस्त्राणां रजको मलम् ।

C. 12. 3404
B. 12. 91. 2
K. 12. 91. 2

चाविश(T_1 G_4 °शे)ते (for °शति). D_6 प्रजां (for प्रजाः). M व्याधयश्च विशेषतः.

35 [a]) $M_{1.3}$ नक्षत्रानि. $B_{4.5}$ [उ]पजीवंति; D_4 °तिष्ठंते. Cv as in text. — [b]) K_4 गृहा (for ग्रहा). All MSS. (except Ś$_1$ $K_{1.2.4}$; D_1 missing) तथागते (for °परे). Cv ग्रहा घोरास्तथा गतिः. — [c]) $D_{2.3}$ प्र-; D_5 [अ]भि-; M_{1-3} [अ]पि (for [अ]त्र). — [d]) Dn_1 राज्य- (for राज-). V_1 Da -शासनात्; M_4 -शासनाः (for -नाशनाः).

36 [a]) K_4 अरक्षतात्मा. — [b]) T_2 G_1 चैव (for चापि). D_6 रक्ष्यति. — [c]) D_7 T $G_{1.3.4}$ M तेन (for तस्य). M हीयंते (for क्षीयन्ते). G_2 प्रजापातेन क्षी°. — [d]) $K_{2.3}$ Da_2 Dn_1 ततः (for ताश्च). $M_{1.3}$ विपश्यति (for विन°). Ca as in text.

37 [a]) K_1 [आ]ददते; B_1 Da °दाति; D_6 °दीते; D_8 °दासे (for °दाते). M_2 लोकस्य (for ह्ये°). Ca cites द्वावाददाते and एकस्य (as in text). Cv द्वावाददाते ह्येकस्वं. — [b]) V_1 B_2 Da Dn सु- (for च). Dn_2 परे (for ऽपरे). — [c]) K_4 संविलप्यंते; Dn_2 संप्रलीयंते; D_6 °लुप्यंति; D_7 $G_{2.3}$ प्रविलीयंते; T_1 $G_{1.4}$ M प्रवि(M °ति)लुप्यंते (for संप्र°). Ca as in text. — [d]) D_7 S तम् (for तद्). Bo नय- (for नृप-). B (except B_3) D_7 S (except $M_{1.3}$) -दूषकं; Da -भूषणं (for -दूषणम्).

38 [a]) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ [इ]दम्; M [ए]वम् (for [ए]तद्). D_7 S नैतस्य (for नैकस्य). — [b]) K_1 (before corr.) Da Dn $D_{7.8}$ T_2 $G_{3.4}$ M [अ]वतिष्ठति; V_1 G_2 [अ]तितिष्ठति; $B_{1.2}$ च तिष्ठति (for [अ]वतिष्ठते). — [c]) D_7 T G त्यक्तधर्मो (for त्यक्त्वा धर्मं). — [d]) Ś$_1$ K_1 प्रसादम् (for प्रमादम्). D_4 अधि-; D_6 ह्यनु- (for अनु-).

Colophon om. in K_3: D_1 missing. — *Sub-parvan :* Ś$_1$ $K_{1.2.5}$ V_1 B Da Dn_2 $D_{2.3.5-7}$ T_2 $G_{1.2.4}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* K_2 V_1 B Da Dn_1 D_{2-5} M_{1-3} उतथ्यगीतासु (B_2 Da °गीतायां; M_{1-3} उचथ्यगीतौ) प्रजापरिपालनप्रशंसनं (M_2 om. प्रशंसनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 B_1 D_7 S 92; B_{2-4} Dn_1 89; Da Dn_2 90; D_8 87. — *Śloka no.* : Dn_1 D_8 41; Dn_2 40.

92

☞ D_1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 K_3 D_8 om. the ref. T_1 G_{2-4} M उचथ्य (for उतथ्य). — [b]) Da_2 ब्रह्मचारी (for धर्म°). K_4 D_8 G_1 पार्थिव. — [c]) $K_{2.3.5}$ V_1 $Bo_{1.3.5}$ Dn D_3 (by corr.).$_{4.5.8}$ T_2 G_2 M_2 यदेषा; Cv यदैषा (as in text). — [d]) D_7 G_4 संविभक्त-; T_1 स विभक्ति-; G_1 सापि भक्ति (sic); G_2 संविभक्ता; G_3 स बिभर्ति (for सा बि°). K_3 नृषु; G_2 सुख- (for सुखं).

2 [a]) D_8 om. from यो न up to र (in 2[b]). $K_{1.3}$ Dn $D_{4.7}$ S (except G_1) निर्हर्तुं; K_5 V_1 B Da $D_{2.3.5.6}$ हर्तुं वा (for निर्हन्तुं). — [c]) $K_{2.5}$ V_1 B

C. 12. 3404
B. 12. 91. 2
K. 12. 91. 2

रक्तानि वा शोधयितुं यथा नास्ति तथैव सः ॥ २
एवमेव द्विजेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशामपि ।
शूद्राश्चतुर्णां वर्णानां नानाकर्मस्ववस्थिताः ॥ ३
कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये दण्डनीतिश्च राजनि ।
ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं चापि द्विजातिषु ॥ ४
तेषां यः क्षत्रियो वेद वस्त्राणामिव शोधनम् ।
शीलदोषान्विनिर्हन्तुं स पिता स प्रजापतिः ॥ ५
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्च भरतर्षभ ।
राजवृत्तानि सर्वाणि राजैव युगमुच्यते ॥ ६
चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रम्यमेव च ।
सर्वं प्रमुह्यते ह्येतद्यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ७
राजैव कर्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
धर्मात्मा यः स कर्ता स्यादधर्मात्मा विनाशकः ॥ ८
राज्ञो भार्याश्च पुत्राश्च बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
समेत्य सर्वे शोचन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ९
हस्तिनोऽश्वाश्च गावश्चाप्युष्ट्राश्वतरगर्दभाः ।
अधर्मवृत्ते नृपतौ सर्वे सीदन्ति पार्थिव ॥ १०
दुर्बलार्थं बलं सृष्टं धात्रा मान्धातरुच्यते ।

Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 रक्तानां; T G3. 4 रत्नानि (for रक्तानि). D4 (also as in text) शोधयित्वा. — d) Bo Da M1 (also as in text) च (for सः).

3 a) K2. 3 B1 Dn1 D7 T G M2 एतद् (for एव). — b) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 विशां तथा; D8 विशां पते (for विशामपि). — c) D7 T1 G3. 4 चतुर्था (for °र्णां). K3. 5 B (except B2) Dn D2–6. 8 T2 G1. 2 M शूद्रश्चतुर्थो (K3 D4 °श्च वर्णा) वर्णानां. — d) K3. 5 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 M [अ]वस्थितः; V1 B2 Da [अ]नुष्ठिताः. D4 नाकनोर्मस्वयस्थिताः (sic); G2 नाकर्मस्वनवस्थिताः.

4 b) K3 D4. 7 S तु (for च). — c) G1 ततो (for तपो). — d) Da सत्यश्; D7 G3. 4 सर्वं (for सत्यं). D7 S चैव (for चापि).

5 a) D8 येषां (for तेषां). G2 हि (for यः). — b) D7 T G पात्राणाम् (for वस्त्रा°). D7 S शोधकः (D7 °कं) (for °नम्). Ca as in text. — c) All MSS. (except Ś1; D1 missing) वि(T2 G1 हि)निर्हर्तुं (for °निर्हन्तुं). — d) K5 यः (for the second स). D8 पितामहः (for प्रजापतिः).

6 = (var.) Manu. 9. 301. — a) D4. 7 T2 G1. 3. 4 कृत- (for कृतं). G1 त्रेत-. K2. 5 V1 B Da Dn D5. 6. 8 G2 M2. 4 द्वापरं; T2 °राश् (for °रश्). — D5 om. from राजैव up to end of 7 and up to त्रयी in line 1 of 219*. — d) D2 राजा वै (for राजैव).

7 D5 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) M त्रयो (for तथा). G1 चतुर्वर्णं तथा देवास्. — c) Ś1 K1. 4 प्रमुच्यते; D4 °ह्यति (for °ह्यते). D4 तदा; D8 तच्च (for ह्येतद्). D7 S सर्वमेतत्प्रमुह्येत. — d) Bo. 4 D6. 8 यदि (for यदा). B1 प्रमुह्यति (for प्रमाद्यति). — After 7, Da reads 10. K3. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 6–8 S (except G2) ins. after 7 : B1, after 10 : D5, after 6c :

219* अग्निस्त्रेता त्रयी विद्या यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
सर्व एव प्रमाद्यन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ।

[D5 om. up to त्रयी (cf. v. l. 6). — (L. 1) K5 V1 अग्निहोत्रं; B2 Da D3. 8 °स्त्रेता; D6 °होत्रास् (for °त्रेता). M1. 3. 4 वहु- (for सह-). — (L. 2) D2. 3 सर्वम् (for सर्व). K3 सर्वं एतेषु मुह्यंति; D7 T G1. 3. 4 M2 सर्व एते प्रमुह्यंते; M1. 3. 4 सर्वमेतत्प्रमुह्येत (for the prior half). K5 D2 यदि (for यदा).]

8 D7 om. (hapl.) 8–9. B1 reads 8–9 after 219* which follows 10. M2 reads 8 after 12. 91. 32ab. — b) Ś1 K4 चैव (for [ए]व च). Dn2 विनाशनः (for °शकः). — K5 om. (hapl.) 8cd. — d) Ś1 अधर्मो वै (for °र्मात्मा). G4 (*inf. lin.*) च नाशकः (for विना°).

9 D7 om. (cf. v. l. 8). For the sequence in B1, cf. v. l. 8. — b) Ś1 बांधवः. — d) D5 यदि (for यदा).

10 For the sequence in B1, cf. v. l. 8. Da reads 10 after 7. — b) T2 G1 हि (for [अ]पि). — c) K4 Dn -भूते; B1 -वृत्तौ (for -वृत्ते). — d) D7 S (except M2) शोचंति (for सीदन्ति). K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 जंतवः; T2 भारत; M1. 3 पार्थिवं (for °व). — After 10, B1 ins. 219* followed by 8–9.

11 D7 G2. 4 om. (hapl.) 11–12. — a) S (G2. 4 om.) दुर्बलानां (for °लार्थं). G1 बलं सृष्टिं; M2 बलोत्सृष्टान्. — c) V1 अचलं; D1 अतुलं; S (G3. 4

अबलं तन्महद्भूतं यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ११
यच्च भूतं स भजते भूता ये च तदन्वयाः ।
अधर्मस्थे हि नृपतौ सर्वे सीदन्ति पार्थिव ॥ १२
दुर्बलस्य हि यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ।
अविषह्यतमं मन्ये मा स्म दुर्बलमासदः ॥ १३
दुर्बलांस्तात बुध्येथा नित्यमेवाविमानितान् ।
मा त्वां दुर्बलचक्षूंषि प्रदहेयुः सबान्धवम् ॥ १४
न हि दुर्बलदग्धस्य कुले किंचित्प्ररोहति ।
आमूलं निर्दहत्येव मा स्म दुर्बलमासदः ॥ १५
अबलं वै बलाच्छ्रेयो यच्चातिबलवद्बलम् ।
बलस्याबलदग्धस्य न किंचिदवशिष्यते ॥ १६
विमानितो हतोत्क्रुष्टस्त्रातारं चेन्न विन्दति ।
अमानुषकृतस्तत्र दण्डो हन्ति नराधिपम् ॥ १७
मा स्म तात बले स्थेया बाधिष्ठा मापि दुर्बलम् ।
मा त्वा दुर्बलचक्षूंषि धक्ष्यन्त्यग्निरिवाश्रयम् ॥ १८
यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदताम् ।

C. 12. 3422
B. 12. 91. 20
K. 12. 91. 20

---

om.) सुबलं (for अ°). K1 G1 M3.4 तं; K4.5 Bo. 3–5 Dn D2.3.5.6.8 तु; D4 च (for तन्). D6 महद्भूते. — ^{d}) Bo. 3–5 D2.3.5 transp. यस्मिन् and सर्वं.

12 D7 G2.4 om. 12 (cf. v. l. 11). B4 damaged for 12^{abc}. — ^{a}) K1.4.5 V1 B (B4 damaged) Da D2.3.5.6.8 T2 यश्च (for यच्च). K2–5 V1 B (B4 damaged) D (D1 missing; D7 om.) T1 G3 संभज(Dn1 °जं)ते; T2 न भ° (for स भ°). — ^{b}) K4 भूता येस्य; Dn ये च भूता (by transp.); G3 भूता एति. K1.2.4 समन्विताः; M4 सदान्वयाः. Ś1 भूताय हितकारकः. — ^{c}) K2.3 Dn2 अधर्मस्ते; T2 °र्मास्ते; G1 °र्मस्थो; M2 °र्मैस्थे (for °र्मस्थे). D5 इ (for हि). — ^{d}) K3.5 V1 B D (D1 missing; D7 om.) M शोचंति (for सीदन्ति). K1.4 पार्थिवाः; Bo °वः; D6 °वं; T2 °वे.

13 ^{a}) All MSS. (except Ś1 K2.4 G2; D1 missing) च (for हि). K1 चक्षुं. — ^{c}) V1 Bo. 1.5 अविसह्य- (for °षह्य-). D2.3.5 -तरं (for -तमं). — ^{d}) D5 om. (hapl.) from मासदः up to न हि (in 15^{a}). B1 आदद; Da आसदा.

14 D5 om. 14 (cf. v. l. 13). Ś1 K1.2 om. (hapl.) 14–15. — ^{a}) K4 दुर्बलास्. K4 D6 बुध्येय (D6 °थ); D7 T1 G3.4 मन्येथा; T2 मुंचैतान्; G1 मुच्येथान्; M1.3.4 मुच्येथा; M2 मुंचेथा (for बुध्येथा). K4.5 B2 Da D4.6.7 S विमानितान् (D6 M1 °ताः); Dn1 [अ]व° (for [अ]वि°). — ^{c}) D6 न (for मा). D4.7 T1 G2–4 M त्वा; T2 G1 स (for त्वां). — ^{d}) T1 G3.4 प्रदह्येयुः. B5 प्रदहेः सर्वबांधवं.

15 Ś1 K1.2 om. 15 (cf. v. l. 14); D5 om. up to न हि (cf. v. l. 13). — ^{b}) D4 गृहे (for कुले). K8 कश्चित् (for किंचित्). B1 पुरोहितः (for प्ररोहति). — K4 om. 15^{cd}. — ^{c}) B1 समूलं; Dn2 अमूलं; D4.7 T1 G2–4 M आ(G2 M1.3 अ)मूलान् (for °लं). K3.5 B1.3–5 Da Dn D2.3.5.7.8 निर्दहंति (for °हति). D4 [ए]नं (for [ए]व).

16 ^{a}) Bo. 2.4.5 हि; T2 यद् (for वै). — ^{b}) K1.4 यश्चाति-; Bo यच्चापि; M1.3 यथाति- (for यच्चाति-). K8 D4 -बलवर्धनं (D4 °ने); Dn2 D6 °दुर्बलं (for °वद्बलम्). — ^{c}) D8 बालस्य. D7 G3.4 -मुग्धस्य (for -दग्धस्य). — ^{d}) D3 अविशिष्यते.

17 Cf. 21. — ^{a}) K1 हतोत्कृष्टस्; K3.5 V1 B Da Dn D4.6.8 G2 M2 हतः क्रुष्टस्; D2.3.5 हतः क्रुद्धस्; D7 T G1.3.4 M1.3.4 हतः क्लिष्टस् (for हतोत्क्रुष्टस्). — ^{b}) D4 चात्र; G1 M च न (for चेन्न). — K8 om. 17^{c}–18^{d}. — ^{c}) B2 तात (for तत्र). Cv as in text. — ^{d}) G2 दंडो हंता; Cv दण्डो हन्ति (as in text).

18 K8 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) D4 मास्म (for मा स्म). K1.5 Da1 Dn1 D4.6 बले स्थित्वा; K4 V1 B Da2 D2.3.5.8 रणे स्थित्वा; Dn2 बलोस्थित्वा; D7 T1 G2–4 बलस्थस्त्वं (D7 °स्वं); T2 G1 M बलस्थत्वाद्; Cv बलस्थान्वै (for बले स्थेया). — ^{b}) K4.5 V1 B D (D1 missing) S भुंजीथा दु- (D4.6 °या दु-; T2 °था दौ-; G1 °या दौ)र्बलं ज(T2 G1 ध)नं; Cv युंजीथा दुर्बलं जनं. — ^{c}) Ś1 G1 सत्वा; K1.2.5 B Da Dn D2–6 मा त्वां; D8 मां त्वां (for मा त्वा). K4 -चक्षूंश्च. — ^{d}) Ś1 D4 धक्ष्यति; K1 धक्ष्यसि; K5 Bo. 1.3–5 Dn2 D3.5.8 दहंतु; B2 धक्ष्यंतु; D2 दहतु (for धक्ष्यन्ति). K (K8 om.) V1 B (except B1) Da Dn D2–6.8 Cap [आ]शयं; Ca [आ]श्रयम् (as in text). D7 T G प्रदहेयुः सबांधवं (= 14^{d}).

C. 12. 3422
B. 12. 91. 20
K. 12. 91. 20

तानि पुत्रान्पशून्घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशासताम् ॥ १९
यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पौत्रेषु नप्तृषु ।
न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव ॥ २०
यत्राबलो वध्यमानस्त्रातारं नाधिगच्छति ।
महान्दैवकृतस्तत्र दण्डः पतति दारुणः ॥ २१
युक्ता यदा जानपदा भिक्षन्ते ब्राह्मणा इव ।
अभीक्ष्णं भिक्षुदोषेण राजानं घ्नन्ति तादृशाः ॥ २२
राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः ।
अनयेनोपवर्तन्ते तद्राज्ञः किल्बिषं महत् ॥ २३
यदा युक्ता नयन्त्यर्थान्कामादर्थवशेन वा ।
कृपणं याचमानानां तद्राज्ञो वैशसं महत् ॥ २४
महावृक्षो जायते वर्धते च
तं चैव भूतानि समाश्रयन्ति ।
यदा वृक्षश्छिद्यते दह्यते वा
तदाश्रया अनिकेता भवन्ति ॥ २५
यदा राष्ट्रे धर्ममग्र्यं चरन्ति
संस्कारं वा राजगुणं ब्रुवाणाः ।
तैरेवाधर्मश्चरितो धर्ममोहा-
त्तूर्णं जह्यात्सुकृतं दुष्कृतं च ॥ २६
यत्र पापा ज्ञायमानाश्चरन्ति

---

19 = (var.) Rām. 2. 100. 59; Saurapurāṇa 18. 16. —^{a}) K_1 D_7 T_1 G_{2-4} Ca यानि मिथ्याभिशस्तानां; D_5 यानि मिथ्यानि मित्राणां; Cap as in text. —^{b}) B_1 रोदनात्; D_5 (*sup. lin.*) वेपतां; Ca रोदताम् (as in text). —^{c}) K_3 $D_{4.7}$ S पुत्र- (for पुत्रान्). Da यंति (for घ्नन्ति). —^{d}) K_1 -शापितां; $K_{2.4.5}$ $Bo_{.2-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.8}$ M_2 -शंसनात्; K_3 D_7 T G $M_{1.3.4}$ -शंसिनां; V_1 B_1 D_6 -शासनात्; D_4 -शासिनां (for -शासताम् as in $Ś_1$).

20 With 20^{ab}, cf. 1. 75. 2^{cd}; 12. 94. 17^{ab}; 96. 17^{ab}; Manu. 4. 173^{ab}. —^{a}) D_8 मित्रेषु (for पुत्रेषु). —^{b}) K_4 नो चेत्; M न च (for न चेत्). V_1 $Bo_{.2}$ D_8 पुत्रेषु (for पौत्रेषु). With 20^{cd}, cf. 1. 75. 2^{ab}; Manu. 4. 172^{ab}. —^{c}) D_6 M_{1-3} पाप- (for पापं).

21 Cf. 17. —^{a}) D_4 या त्वा (for यत्र). —^{c}) K_1 महद्दैव-; K_5 T_1 महान्देव-; B_2 महाद्दैव-; $D_{2.4.8}$ महादेव-; D_7 मोहो देव-; T_2 G_1 M_1 मोहाद्दैव-; G_{2-4} $M_{3.4}$ मोहाद्देव- (for महान्दैव-). —^{d}) K_4 यानति-; B_2 भवति (for पतति).

22 D_6 om. 22. —^{a}) Bo Dn_2 D_7 S जनपदा (for जान°). —^{c}) B_5 अतीक्ष्णं (for अभीक्ष्णं). Da भिक्ष-; T_2 G_1 तीक्ष्ण- (for भिक्षु-). All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.2.4}$; D_1 missing; D_6 om.) -रूपेण (for -दोषेण). —^{d}) T_2 हंति (for घ्नन्ति). K_4 यादृशा; $D_{2.3.5}$ दारुणः; D_7 $G_{3.4}$ तादृशः (for °शाः).

23 ^{a}) K_3 Dn_1 जानपदे; D_7 S जनपदं (M_2 °दा) (for °पदे). —^{c}) Dn_1 प्रनयेन; D_6 अन्यायेन (for अन°). K_4 अनयो नोपवर्तंत; D_4 अनायनोपवर्तते; D_3 अनयो पापवर्तंते. —^{d}) K_3 D_4 T_2 $G_{1.2}$ M भवेत्; D_6 मम (for महत्).

24 D_6 om. (hapl.) 24. —^{a}) K_{3-5} V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.7}$ S युक्त्या (for युक्ता). K_1 नयंत्यर्थाः; K_4 Dn $D_{2.3}$ नयेदर्थान्; $B_{1.2}$ Da T_2 G_1 $M_{1.3}$ नयत्य° (for नयन्त्य°). —^{b}) M_2 कामान् (for °द्). B_1 -वशे नरा; D_7 G_{2-4} -वशेन च (for °न वा). —^{d}) K_3 D_4 भवेत् (for महत्).

25 ^{a}) $K_{1.3-5}$ V_1 $Bo_{.3-5}$ Dn D_2, 3 (*sup. lin.*), 8 G_1 महान् (for महा-). K_2 -वृक्षं (for -वृक्षो). —^{b}) K_5 तं च; D_2 ते च; M_2 तं वै (for तं चैव). $M_{1.3.4}$ तं वै भूतानि समुदा(M_4 °पा)श्रयंति. —^{c}) $K_{1.4}$ वृक्षं; D_2 वृत्तं (for वृक्षश्). K_1 (marg.) भिद्यते (for दह्यते). $K_{1.5}$ V_1 $B_{1.2}$ Da Dn $D_{6.7}$ G_2 च (for वा). —^{d}) V_1 तदा ह्येते (for तदाश्रया).

26 D_6 om. 26. —^{a}) $D_{2.3.5.8}$ सदा; D_7 S यदास्य (for यदा). D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ अग्रे; $M_{1.3}$ अग्र्यं (for अग्र्यं). —^{b}) T_2 संस्कारा. M_3 वै (for वा). D_7 S राजपुत्र (M_2 °त्रा) (for °गुणं). —^{c}) V_1 तेनैव (for तैरेव). D_7 T G च (for एव). $M_{1.3}$ चरित- (for °तो). Bo तैरेव राजधर्मश्चरितो धर्ममोहात्; M_2 स यात्यधर्मं चरितं धर्मलोभात्. —^{d}) Cv cites दह्यात्. V_1 सत्कृतं. $B_{1.3.4}$ Dn $D_{2.3.5}$ वा; Cv च (as in text).

27 ^{a}) G_1 [अ]पापा. D_5 G_1 जायमानाश् (for ज्ञाय°). —^{b}) B_2 $D_{4.7}$ S सभां; Dn_1 स तान्; D_5 संस्कार- (for सतां). V_1 Da T_2 कलिं; M_1 कविद् (for कलिद्). K_2 B_{2-5} Dn $D_{2.3.5.6}$ विंदते (for

सतां कलिर्विन्दति तत्र राज्ञः ।
यदा राजा शास्ति नरान्नशिष्या-
न्न तद्राज्यं वर्धते भूमिपाल ॥ २७
यश्चामात्यं मानयित्वा यथार्हं
मन्त्रे च युद्धे च नृपो नियुञ्ज्यात् ।
प्रवर्धते तस्य राष्ट्रं नृपस्य
भुङ्क्ते महीं चाप्यखिलां चिराय ॥ २८
अत्रापि सुकृतं कर्म वाचं चैव सुभाषिताम् ।
समीक्ष्य पूजयन्राजा धर्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ २९
संविभज्य यदा भुङ्क्ते न चान्यानवमन्यते ।
निहन्ति बलिनं दृप्तं स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३०
त्रायते हि यदा सर्वं वाचा कायेन कर्मणा ।

C. 12. 3434
B. 12. 91. 22
K. 12. 91. 32

°ति). D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{1.3.4}$ यत्र (for तत्र). —[c]) K_1 यदि; D_7 T $G_{2.4}$ M यत्र (for यदा). K_1 राज्ञा (for राजा). D_7 $G_{2.4}$ नास्ति (for शास्ति). M_4 न राजन् (for नरान्). $K_{1.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ अशिष्टांस्; K_4 अशिष्यांस्; D_7 G_4 अशक्या; T_1 G_1 नशक्या; T_2 न शक्या; G_2 M_4 अशक्त्या; $M_{1.3.4}$ अयुक्त्या (for नशिष्यान्). G_3 न यत्र राजास्ति-नरानशक्या. —[d]) $K_{1.3-5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ तदा (for न तद्). All MSS. (except $Ś_1$ K_{2-4}; D_1 missing) भूमिपस्य (for °पाल).

28 [a]) K_3 V_1 Da Dn_1 $D_{4.8}$ T G_2 यश्चा(T_2 °स्चा-; G_2 °न्ना)मात्यान्; D_7 G_4 °मात्या (for °मात्यं). K_{1-3} Dn_2 यथार्हं; K_4 °र्हन्; $D_{2.3.5}$ यथार्थं; D_7 T_2 $G_{1.3.4}$ यथा हि; D_3 तथार्हं (for य°). —[b]) B_2 Da कुत्ये च मंत्रे (for मन्त्रे च युद्धे). K_1 $M_{1.3}$ नियुज्यात्; $B_{1.4}$ नियुंज्य(B_1 °च्य)ते; $D_{2.3.5}$ नियुज्यते (D_2 °तो); G_2 M_4 -नु(M_4 हि)युंज्यात् (for नियुञ्ज्यात्). —[c]) $K_{1.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ T G विवर्धते; K_{2-4} न व°; D_4 न वर्धते (for प्रवर्धते). $K_{1.5}$ $D_{7.8}$ S (except M_2) राज्यं (for राष्ट्रं). —[d]) Bo सोप्य-खिलां; D_4 नाप्यखिलां (for चाप्य°). $K_{1.5}$ $B_{3.4}$ $D_{3.5.8}$ भुंक्ते महीम(B_4 °हीं चा)खिलां सोचिराय.

29 [a]) K_1 B यत्रापि; Da तत्रापि; Dn D_6 यश्चा-पि (for अत्रापि). G_3 सत्कृतं (for सुकृतं). D_7 G_{2-4} चैव (for कर्म). —[b]) D_4 वाचा. K_1 D_4 G_2 सुभा-षितं. —[c]) K_3 $D_{6.7}$ S (except M_2) पूजयेद्; K_4 °यद् (for °यन्). B_2 Da राजन् (for राजा). B_1 समीक्ष्य यत्र जयति. —B_1 om. 29[d]–30[c]. —[d]) $K_{1.5}$ V_1 B (B_1 om.) Da Dn_1 $D_{3.5-8}$ T_1 G_{2-4} $M_{1.3.4}$ आप्नोति (for प्रा°).

30 K_3 om. 30. B_1 om. 30[abc] (cf. v. l. 29). —[a]) D_2 सदा; D_7 T G_{2-4} यथा (for यदा). —[b]) $K_{1.2.4.5}$ V_1 B (B_1 om.) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ नामा-त्यान्; D_4 न वान्यान् (for न चा°). $Ś_1$ अवमन्यत. —[c]) K_1 निहन्याद् (for निहन्ति). —[d]) B_1 तद् (for स). K_1 D_4 राज्ञा (for राज्ञो). — After 30, the sequence in D_4 is: 222*, 221*, 31, 32, 220*; in G_1, 221*, 31, 33, 220*, 222*, 32[ab]. T_2 reads 32 after 30.

31 B_1 om. (hapl.) 31; $D_{2.3.5}$ om. (hapl.) 31–32. G_4 om. (hapl.) 31–33. For the sequence in D_4 G_1, cf. v. l. 30. —[a]) D_7 T_1 $G_{2.3}$ M यदा (T_1 $G_{2.3}$ °त्र) सर्वं परित्राति; T_2 G_1 सर्वं परित्राति वाचा. —[b]) T_2 G_1 मानसेन च कर्मणा. —[c]) G_2 पुत्रन्यासे (for °स्यापि). K_3 मृष्याच्च; $D_{4.6.7}$ S (G_4 om.) मृष्येत (for °च्च). Cv cites पुत्रस्यापि न मृष्येत् (as in text). — $K_{1.5}$ V_1 $Bo_{.2-5}$ Da Dn D_{6-8} T $G_{2.3}$ M_{1-3} ins. after 31: $K_{3.4}$ D_4 after 32: G_1 after 33:

220* संविभज्य यदा भुंक्ते नृपतिर्दुर्बलान्नरान् ।
तदा भवन्ति बलिनः स राज्ञो धर्म उच्यते ।

[(L. 1) D_6 स विभज्य. G_2 यथा (for यदा). Dn_1 वलवान् (for दुर्बलान्). K_4 जनान् (for नरान्). D_7 T G_{1-3} M_{1-3} नृपतिर्यदि (M_{1-3} °त्र) पार्थिव (G_1 °वः); T_2 [s]न्यान्पालयति पार्थिव (for the post. half). —(L. 2) D_7 T G_{1-3} M_{1-3} दुर्बलानां बलं चैत्र (for the prior half).]

$K_{1.5}$ V_1 $Bo_{.2-5}$ Da Dn $D_{6.8}$ T M_{1-3} cont.: $D_{2.3.5}$ G_4 ins. after 31: $D_{4.7}$, after 222*: G_1, after 30:

221* यदा रक्षति राष्ट्राणि यदा दस्यूनपोहति ।
यदा जयति संग्रामे स राज्ञो धर्म उच्यते ।

[(L. 1) M_2 यो हि (for the first यदा). Ca cites अपोहति (as above). — (L. 2) D_7 T_1 $G_{1.4}$ M_{1-3} संग्रामान् (M_2 °मात्) (for °मे). D_4 यदा जजेत सत्यामात् (sio) (for the prior half).]

$K_{1.5}$ V_1 $Bo_{.2-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.8}$ $M_{1.3}$ cont.:

C. 12. 3434
B. 12. 91. 32
K. 12. 91. 32

पुत्रस्यापि न मृष्येच्च स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३१
यदा शारणिकात्राजा पुत्रवत्परिरक्षति ।
भिनत्ति न च मर्यादां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३२
यदाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते श्रद्धयान्वितः ।
कामद्वेषावनादृत्य स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३३
कृपणानाथवृद्धानां यदाश्रु व्यपमार्ष्टि वै ।
हर्षं संजनयन्नृणां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३४
विवर्धयति मित्राणि तथारींश्चापकर्षति ।
संपूजयति साधूंश्च स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३५
सत्यं पालयति प्राप्त्या नित्यं भूमिं प्रयच्छति ।
पूजयत्यतिथीन्भृत्यान्स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३६
निग्रहानुग्रहौ चोभौ यत्र स्यातां प्रतिष्ठितौ ।
अस्मिँल्लोके परे चैव राजा तत्प्राप्नुते फलम् ॥ ३७
यमो राजा धार्मिकाणां मान्धातः परमेश्वरः ।
संयच्छन्भवति प्राणान्नसंयच्छंस्तु पापकः ॥ ३८
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्सत्कृत्यानवमन्य च ।

B1 M4 ins. after 31 : D4, after 30 : D7, after 32 : T2, after 33 : G1, after 220* : M2, after 36 :

222* पापमाचरतो यत्र कर्मणा व्याहृतेन वा ।
प्रियस्यापि न मृष्येत स राज्ञो धर्म उच्यते ।

[(L. 1) B5 D7 आचरितो; G1 °रते. T2 G1 यस्तु (for यत्र). D7 M1. 3. 4 धर्मेण (for कर्मणा). B2 Dn व्याहृतेन; D4 व्याहतेन; D7 व्यापृतेन; M2 व्याच्छतो न; Ca व्याहृतेन (as above). D2. 3. 5 M1. 3 च (for वा). T2 G1 धर्मेणाव्याहृ(G2 °व्यापृ)तोपि वा (for the post. half). — (L. 2) D7 T2 G1 M न मृष्येत (D7 T2 G1 °ष्यते; M2 °ष्येति) प्रियस्यापि (for the prior half).]

32 D2. 3. 5 G4 om. 32 (cf. v. l. 31). T2 reads 32 after 30. For the sequence in D4 G1, cf. v. l. 30. — a) B1 युद्धा (for यदा). K2 चारणिकान्; K5 Da1 शार°; V1 सर°; B3 Dn1 D8 सार°; Dn2 शारणिको; D4 वर्णाश्रमान्; D7 T2 कारुणिको (T2 °कं); T1 G2. 3 शारणिकं; G1 M कारुणिकान् (G1 M2 °द्); Ca. np शार° (as in text). T1 राज्यं (for राजा). — G1 om. 32cd. — c) K1 न स; K2-5 V1 B (except B3) Da Dn2 D6 M च न (for न च). M4 मर्यादाः. — After 32, K3. 4 D4 ins. 220* and D7 222*.

33 K2 G4 om. 33 (for G4, cf. v. l. 31). Ś1 reads 33 on marg. For the sequence in D4 G1, cf. v. l. 30. — a) K4 D4. 6 यदा प्रदक्षिणैर्; Cap यत्स्वाप्तद°; C2 यदाप्तद° (as in text). — b) K4 Bo D8 T1 G1. 3 यजेत; B1 D7 यजंते (for यजते). K4 [अ]न्विताः. — c) D7 T2 G1. 3 अनाश्रित्य (for °दृत्य). — D8 om. (hapl.) 33c–34d. — After 33, T2 ins. 222* and G1 220*.

34 34a = 12. 87. 24a. D8 om. 34 (cf. v. l. 33). T1 G3. 4 transp. 34 and 35. — b) Ś1 यदाश्रव्यमपार्ष्टि वै; K1. 5 V1 B1-3 Da Dn D2. 3. 5. 6 यदाश्रु (K1 °श्रू) परिमार्जति; K2. 4 तथाश्रम(K4 °राम)निवासिनां; K3 यदाश्रूणि प्रमार्ष्टि वै; Bo. 4. 5 यदाश्रु परिमार्ष्टि वै; D7 T G M2 यदास्र(T1 G2-4 °र्ति)मपकर्षति; M1. 3. 4 भयं समप(M4 यश्च प्र)कर्षति; text as in D4 only. — c) K3 विजयते; Da T2 संजनयेन् (for °यन्). M1. 3 हर्षसंजननं नृणां.

35 G2 om. (hapl.) 35. T1 G3. 4 transp. 34 and 35. — a) M1. 3 विवर्धयंति. — b) K4 D8 तथारीश्च. B3 Dn2 D6. 8 T1 G3. 4 चापि कर्षति (for चापक°).

36 a) Bo. 5 D7 S पालयते (for °यति). K3 V1 D4 M प्राप्यः; K4 B1 प्राप्या; K5 प्रशास्ति (sic); Bo Dn D2. 3. 6 प्रीत्या; D7 T G गुप्त्या (for प्राप्त्या). — b) D2. 3. 5 धर्मं (for भूमिं). V1 D2. 3. 5 नियच्छति; G1 प्रयच्छत; G2 स यच्छति (for प्रय°). — c) M2. 4 [अ]तिथिं. D7 S नित्यं (for भृत्यान्). K (except K4) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 पूजयेदतिथीन्भृत्यान्. — After 36, M2 ins. 222*.

37 a) D7 S तात (for चोभौ). — b) D4 यस्य (for यत्र). — c) G3 यस्मिल्ल; M2 सास्मिँल्ल. — d) K3 Dn2 राजा स; K3 D4 स राजा; V1 M2 राजा यत् (for राजा तत्). D5 प्राप्नुते; M प्राप्नुया(M2 °ये)त् (for प्राप्नुते). K3 सुखं (for फलम्). Bo. 5 D7 T G राजा प्राप्नोति तत्फलं.

38 a) B1 यशो; D7 T G यथा (for यमो). K4 Dn2 D7 T G2-4 धार्मिकानां. — b) D6. 8 G1 मांधाता (D8 °ताः). — c) D4 स यच्छन्. D6 भरति; D7 S यमवत्; Cv क्षवति (for भवति). Ś1 प्राणो (for प्राणान्). — d) K3 M2. 4 Cv असंयच्छंस् (for नसं°). Ś1 Cv. np पावकः; Bom. ed. पातुकः (for पापकः).

यदा सम्यक्प्रगृह्णाति स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३९

यमो यच्छति भूतानि सर्वाण्येवाविशेषतः ।
तस्य राज्ञानुकर्तव्यं यन्तव्या विधिवत्प्रजाः ॥ ४०

सहस्राक्षेण राजा हि सर्व एवोपमीयते ।
स पश्यति हि यं धर्मं स धर्मः पुरुषर्षभ ॥ ४१

अप्रमादेन शिक्षेथाः क्षमां बुद्धिं धृतिं मतिम् ।
भूतानां सत्त्वजिज्ञासां साध्वसाधु च सर्वदा ॥ ४२

संग्रहः सर्वभूतानां दानं च मधुरा च वाक् ।
पौरजानपदाश्चैव गोप्तव्याः स्वा यथा प्रजाः ॥ ४३

न जात्वदक्षो नृपतिः प्रजाः शक्नोति रक्षितुम् ।
भारो हि सुमहांस्तात राज्यं नाम सुदुष्करम् ॥ ४४

तद्दण्डविन्नृपः प्राज्ञः शूरः शक्नोति रक्षितुम् ।
न हि शक्यमदण्डेन क्लीबेनाबुद्धिनापि वा ॥ ४५

अभिरूपैः कुले जातैर्दक्षैर्भक्तैर्बहुश्रुतैः ।
सर्वा बुद्धीः परीक्षेथास्तापसाश्रमिणामपि ॥ ४६

ततस्त्वं सर्वभूतानां धर्मं वेत्स्यसि वै परम् ।

C. 12. 3453
B. 12. 91. 51
K. 12. 91. 51

K1.2.4.5 V1 B D (D1 missing) T G1.3 (*sup. lin.*).4 असंयच्छंस्तु (B2 °श्च) पावकः (D7 T2 G1.3 [*sup. lin.*].4 °कान्); G2.3 M1.3 असंयच्छंस्त्व(G3 °स्तु; M1.3 °स्त)पापकान्.

39 ^{a}) D6 ऋत्विक्पुरोहितादीनि. —D6 om. (? hapl.) 39^b–40^a. — ^{b}) D4.8 सत्कृ(D8 °कृ)त्वा (for °स्य). D7 T G M2.4 [अ]नवमत्य (for °मन्य). — ^{c}) D7 T1 G3.4 यथा (for यदा).

40 D6 om. 40^a (cf. v. l. 39). — ^{a}) D7 G2.4 यतो (for यमो). K1 D4 येच्छति; G2 गच्छंति (for यच्छति). — ^{b}) K1.4 सर्वेभ्यो वा (for सर्वाण्येव). V1 B2 Da विशेषतः (for [अ]वि°). — ^{c}) K3–5 Dn D4.6.8 तथा; B1 D7 अस्य (for तस्य). B1 G4 M राज्ञो. M1 [ऽ]नुकर्तव्यः (for °र्तव्यं). Cv as in text. — ^{d}) K1 धर्तव्यं; K4 मंतव्या (for यन्त°).

41 ^{b}) K4.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 T2 सर्वे-श्चैव; D7 T1 G3.4 सर्वंदैव; G2 सर्वमेव (for सर्व एव). — ^{c}) K1 B1 Dn D6 च; K5 B0.3–5 D2.3.5 [इ]ह (for हि). T2 G1.3.4 यद् (for यं). V1 स वै पश्यति यं धर्मं; D7 स च पश्यति यद्धर्मं. — ^{d}) V1 हि (for स). K4 G1 पुरुषर्षभः.

42 ^{a}) V1 बुद्ध्येथाः (for शिक्षेथाः). D7 G3 अप्र-मादैरशिक्षेथाः. — ^{b}) K3 D4 M2 क्षेमं (for क्षमां). K1 धर्म्यं; D3.5.8 धर्मं (for बुद्धिं). K1 D4 धृति-. B0.5 T2 क्षमां वृ(T2 बु)द्धिं मतिं धृतिं. — ^{c}) D6 मूलानां (for भूतानां). K3 Dn चैव; D2.3.5.7 T G M1.3.4 तत्त्व-; D4 वैव; M2 सत्य- (for सत्त्व-). All MSS. (except Ś1 K3.4 B0 M1.3.4; D1 missing) -जिज्ञासा (for °सां). — ^{d}) K3 न साधव; K4 साधु साधु; D2 साध्व**. K5 साध्वसाधुषु सर्वदा.

43 ^{a}) Dn1 संग्रहं. — ^{b}) Dn D6 दानं च मधुरं वचः. — ^{c}) D7 T1 G4 पौरा (for पौर-). K1 -जान-पदश्च; B4 D8 °पदैश्च (for °पदाश्च). — ^{d}) K1.3.5 V1 B (except B2) Dn2 D2–5.8 G2–4 च; Da Dn1 D6 ते; T2 G1 M4 स्व (for स्वा). Da Dn1 D4.6 यथा सुखं; D7 T G प्रजा यथा (by transp.); M इव प्रजाः.

44 ^{a}) G3 वा त्वदन्यो; G4 M1.3 चात्वदक्षो (for जात्व°). D2.3.5 [ऽ]धिपतिः (for नृपतिः). — K5 D2.3.5 G1 om. (hapl.) 44^c–45^b. D8 om. (hapl.) 44^{cd}. — ^{c}) K1 भारा. D6 [ऽ]भि- (for हि). — ^{d}) Ś1 K4 सुदुस्तरं; V1 B1 °र्धरं; D7 T G2–4 °र्वहं; M1.3.4 °र्भरं; M2 °र्दरं (for °ष्करम्).

45 K5 D2.3.5 G1 om. 45^{ab} (cf. v. l. 44). — ^{a}) K1 om. from तद्दण्ड up to तिष्ठ (in 12. 93. 4^c). K3 सु-; M1.3 स (for तद्). Da दंडवन्; D4 °भृन् (for दण्डविन्). M3 प्रज्ञः. M2 तस्मादपि नृपः प्राज्ञः. — ^{b}) V1 B2 Da D7 S (except M2; G1 om.) सर्वं (for शूरः). — ^{d}) M तथा (for [अ]पि वा). K5 V1 B Da D2.3.5.6.8 न क्लीबेनाल्पबुद्धिना.

46 K1 om. 46 (cf. v. l. 45). — ^{a}) G2 अभिरूपे; Ca °रूपैः (as in text). D4 भिक्षुरूपेः कुले जातेर् (sic). — ^{b}) K5 वृद्ध-; V1 B D2.3.5.6.8 वृद्धैर्; Da वृद्धिर्; Dn1 भक्तैर् (for दक्षैर्). Dn1 दक्षैर्; D4 भक्तिर् (for भक्तैर्). D4.6 बहुश्रुतेः. — ^{c}) D4.6 सर्वंबुद्धीः; D7 T G1.3.4 सर्वं बुद्ध्या; G2 सर्वा बुद्ध्या; M1.3 सर्वां बुद्धिं (for सर्वा बुद्धीः). D2 परिक्षेथास्; D6 परीक्ष्येथास्. — ^{d}) D7 T1 G1.2.4 M1.3 तपसा° (for ता°).

47 K1 om. 47 (cf. v. l. 45). — ^{a}) K3.5 V1 B Da Dn D2–5.8 अतस्; D6 अत्र (for ततस्).

C. 12. 3453
B. 12. 91. 51
K. 12. 91. 51

स्वदेशे परदेशे वा न ते धर्मो विनश्यति ॥ ४७
धर्मश्चार्थश्च कामश्च धर्म एवोत्तरो भवेत् ।
अस्मिँल्लोके परे चैव धर्मवित्सुखमेधते ॥ ४८
त्यजन्ति दारान्प्राणांश्च मनुष्याः प्रतिपूजिताः ।
संग्रहश्चैव भूतानां दानं च मधुरा च वाक् ॥ ४९
अप्रमादश्च शौचं च तात भूतिकरं महत् ।
एतेभ्यश्चैव मान्धातः सततं मा प्रमादिथाः ॥ ५०
अप्रमत्तो भवेद्राजा छिद्रदर्शी परात्मनोः ।
नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियात् ॥ ५१
एतद्वृत्तं वासवस्य यमस्य वरुणस्य च ।
राजर्षीणां च सर्वेषां तत्त्वमप्यनुपालय ॥ ५२
तत्कुरुष्व महाराज वृत्तं राजर्षिसेवितम् ।
आतिष्ठ दिव्यं पन्थानमह्नाय भरतर्षभ ॥ ५३
धर्मवृत्तं हि राजानं प्रेत्य चेह च भारत ।
देवर्षिपितृगन्धर्वाः कीर्तयन्त्यमितौजसः ॥ ५४

भीष्म उवाच ।

स एवमुक्तो मान्धाता तेनोतथ्येन भारत ।
कृतवानविशङ्कस्तदेकः प्राप च मेदिनीम् ॥ ५५
भवानपि तथा सम्यङ्मान्धातेव महीपतिः ।
धर्मं कृत्वा महीं रक्षन्स्वर्गे स्थानमवाप्स्यसि ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

— [b]) Bo. 3–5 D2. 8 धर्मान् (for धर्मं). D2 वेत्स्यसि ; Ca °स्यसि (as in text). K5 परान्. — [d]) K3 वै (for ते). K3. 5 V1 B (except B4) Da Dn D2–6. 8 विनंक्ष्यति ; D7 T1 G1. 3. 4 नशिष्यति ; T2 G2 M नशिष्यते (for विनश्यति).

48 K1 om. 48 (cf. v. l. 45). — [a]) K2. 5 V1 B Da D2. 3. 5. 6. 8 धर्मस्त्व(K2 °मंश्चा ; D3 °र्मास्त्व)र्थाश्च कामाश्च ; K3 Dn D4 तस्मा(Dn2 धर्मा)दर्थाश्च कामाश्च ; D7 S धर्मे चार्थे च कामे च. — [b]) V1 सर्वं (for धर्मं). D6. 7 [ऽ]भवन् (D7 °त्) (for भवेत्). — [d]) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 धर्मात्मा (for धर्मवित्).

49 K1 om. 49 (cf. v. l. 45). D7 S transp. 49[ab] and 49[cd]. — [a]) Ś1 K4 दाराः ; B2 पुत्रान् ; M3 दारां (for दारान्). B2 दारांश्च ; Da प्राणाश्च ; Dn पुत्रांश्च (for प्राणांश्च). — [b]) Dn परि- (for प्रति-). — [c]) D4 संग्रहाद्य ; D3 °ह्वैश्च (for °हश्च). B D3. 5. 6. 8 तैश्च (for चैव).

50 K1 om. 50 (cf. v. l. 45). K3 D4 om. 50[ab]. D7 S transp. 50[ab] and 50[cd]. — [a]) M3 अप्रमादं. Dn D6 शौचश्च. — [b]) K2 V1 B1–3. 4 (m as in text). 5 Da Dn D2. 6. 7 राज्ञो ; M1. 3. 4 नातो (for तात). B1 भूतिकरान् (for °करं). — [c]) D2. 8 मांधाताः. — [d]) K3 D7 T1 G प्रमाद्यथ ; T2 °दथ (for °दिथाः).

51 K1 om. 51 (cf. v. l. 45). — [b]) D5 छिद्रदर्शी (for छिद्र°). — [c]) K4 नान्य- ; D4 नास्म- (for नास्य). B1 परे ; M2 परं ; Ca परः (as in text). B1 विद्युः (for पश्येच्). — [d]) D7 T1 G2–4 M छिद्रे तु (for छिद्रेषु). T2 G1 छिद्रे विवरमन्वियात्.

52 K1 om. 52 (cf. v. l. 45). B4 damaged. — [a]) Dn1 महद् (for एतद्). — [d]) M1. 3 वृत्तम् (for तत्त्वम्).

53 K1 om. 53 (cf. v. l. 45). — [a]) B1 कुर्व्यस्त्वं (sic) (for तत्कुरुष्व). — [b]) K5 B Da D2. 3. 5. 8 यत्पूर्वमृषिसेवितं ; V1 D6 यत्पूर्वर्षिनिषेवितं. — [c]) D4 आविष्ठ (for आतिष्ठ). D4. 8 दिव्य- (for दिव्यं). — [d]) B1 अद्रुपे (for अह्नाय). V1 नृपसत्तम ; D7 T G पुरुषर्षभ (for भरत°). Cv as in text.

54 K1 om. 54 (cf. v. l. 45). — [a]) M3 धर्मवृत्तिं (for °वृत्तं). Ś1 K4 च ; M4 lacuna (for हि). — [b]) T2 प्रेक्ष्य (for प्रेत्य). — [d]) Ś1 [अ]मिजौजसः ; B4 °तौयशः ; Da Dn महौजसः ; T2 G1 M2 [अ]मितौजसं (for °जसः).

55 K1 om. 55 (cf. v. l. 45). Ś1 K2 B5 D7. 8 S om. the ref. — [a]) V1 om. स. — [b]) D7 S [उ]चथ्येन (for [उ]त°). — [cd]) G3 अतिशंकस् ; Ca अविशङ्कस् (as in text). K5 V1 Bo. 3 D2. 3. 5. 6. 8 समेवं ; B1 तु देवं ; B3. 4 Da तदेवं ; Dn D4 च एकः ; G3 M2 तमेकः (for तदेकः). K5 Bo. 1. 3. 4 D2. 3. 5. 8 स (for च).

56 K1 om. 56 (cf. v. l. 45). — [a]) K5 V1 B

९३

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं धर्मे स्थातुमिच्छन्राजा वर्तेत धार्मिकः ।
पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं दृष्टार्थतत्त्वेन वामदेवेन धीमता ॥ २
राजा वसुमना नाम कौसल्यो बलवाञ्शुचिः ।
महर्षिं परिपप्रच्छ वामदेवं यशस्विनम् ॥ ३
धर्मार्थसहितं वाक्यं भगवन्ननुशाधि माम् ।
येन वृत्तेन वै तिष्ठन्न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ ४
तमब्रवीद्वामदेवस्तपस्वी जपतां वरः ।
हेमवर्णमुपासीनं ययातिमिव नाहुषम् ॥ ५
धर्ममेवानुवर्तस्व न धर्माद्विद्यते परम् ।
धर्मे स्थिता हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमाम् ॥ ६

C. 12. 3464
B. 12. 92. 6
K. 12. 92. 6

Da D2. 3. 5 6 8 त्वं चापि च; D7 भवानेव (for °नपि). T2 च तत् (for तथा). D7 S सर्वं (G1 °र्वां) (for सम्यङ्‍). — b) K2. 3. 5 V1 B (except B1) Da Dn D2. 3. 5 6 8 T2 महीपते (for °पतिः). — c) K2. 3 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5 6. 8 M2 रक्ष (for रक्षन). — d) D4. 7 T G स्वर्गं- (for स्वर्गे). D4 अवाप्स्यसि; M3 °प्स्यति.

Colophon om. in K1 : D1 missing. — *Sub-parvan :* Ś1 K2. 4. 5 V1 B Da Dn D2–6 T2 G1. 2 4 M राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K2–4 V1 B Da Dn1 D2–5 उतथ्यगीता; D6 उतथ्योपाख्यानं; M1–3 उचथ्यगीतिर्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 93; B1 82; B3. 4 Dn1 D2 90; Da Dn2 91; D8 89. — *Śloka no.* : Dn1 60; Dn2 D8 59.

93

☞ D1 is missing for this adhy. (cf v. l. 12. 79. 28).

1 K1 om. up to तिष्ठ in 4c (cf. v l. 12. 92. 45). D8 om. the ref. — a) K5 B (except B2) D2. 3. 5. 8 इच्छेद् (for इच्छन्). — b) K5 B0. 3–5 D2. 3. 5. 8 वृत्तेन (for वर्तेत). K5 V1 B Da D2–8 S भारत (for धार्मिकः). — c) D4 om. from च्छामि up to तिहासं (in 2b). K (K1 om.) V1 B1–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M2 त्वां; B0 lacuna (for त्वा).

2 K1 om. 2; D4 om. up to तिहासं (for both, cf. v. l. 1). — c) Ś1 K4 D6 G4 M2 दृष्ट्वार्थ-; D8 तत्त्वार्थ- (for दृष्टार्थ-). — d) D4 वामदेवो न (for °देवेन).

3 K1 om. 3 (cf. v. l. 1). — a) K4 राज्ञा; G2–4 राजन् (for राजा). Ś1 K2. 4 हि सुमना (for वसु°). ❀ Ca : सुमना नाम नृपः। ❀ — b) K3. 4 V1 B Da Dn2 D2. 4. 6. 8 कौशल्यो (K4 °ल्या). D4 om. from बल-वान् up to भ (in 4b). Dn1 ज्ञानवान्धृतिमाञ्शुचिः. — c) G1 महिषी (for महर्षिं). — d) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तपस्विनं; G3 (*inf. lin.* as in text) महामुनिं (for यशस्विनम्).

4 Before 4, K5 V1 B0. 2. 4 D3. 5 ins. वसुमना उवाच; D2 वासुदेवमन उ°. K1 om. up to तिष्ठ (cf. v. l. 1). D4 om. up to भ (cf. v. l. 3). — a) K2 3 Dn1 धर्मार्थसहितैर्वाक्यैर्. — b) T1 (*inf. lin.* as in text) अनुशाय; G1 °शासि. — c) B1 धर्मेण; T2 तिष्ठेत (for वृत्तेन). Da वै तस्मिन्; M1. 3. 4 तिष्ठन्वै (by transp.). — d) K1 अस्य वेद्य; K4 D2 न व्यत्येयं; V1 B3 Da Dn न हीयेयं (for न च्यवेयं).

5 Before 5, K5 V1 B Da D2 3. 5. 6 ins. भीष्म उवाच. D4 om. 5. — b) K3. 4 D6. 8 तेजस्वी (for तपस्वी). K3. 5 Dn D3. 6. 8 तपतां; D3. 5 जयतां (for जपतां). K4 वर. — c) D7 T G3. 4 मेघ-वर्णम् (for हेम°). B3. 5 Dn D3. 5. 6 सुखासीनं (for उपा°).

6 Before 6, K5 V1 B Dn D2. 3. 5–8 T G ins. वामदेव उवाच. — b) G1 नाधर्माद्. — D4 om. 6c–7a. — d) K5 शक्रलोकं प्रयांति वै.

7 D4 om. 7 (cf. v. l. 6). K5 om. from 7 up to 12. 94. 6b. — a) Ś1 K1–3 अतः सिद्धिः (K1 °द्धेः); V1 B0 D8 अर्थसिद्धिः; D6 °सिन्द्धः; M2 °सिद्धिं. — c) K2. 4 सतां; V1 B3. 4 ऋज्वीं; B0. 3. 5 D8 ऋजुभां; B1 Da ऋार्द्धं; Dn1 ऋतीं; Dn2 वृजुभां; D2. 3. 5. 6

C. 12. 3469
B. 12. 92. 7
K. 12. 52. 7

अर्थसिद्धेः परं धर्मं मन्यते यो महीपतिः ।
ऋतां च कुरुते बुद्धिं स धर्मेण विरोचते ॥ ७
अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्तते ।
क्षिप्रमेवापयातोऽस्मादुभौ प्रथममध्यमौ ॥ ८
असत्पापिष्ठसचिवो वध्यो लोकस्य धर्महा ।
सहैव परिवारेण क्षिप्रमेवावसीदति ॥ ९
अर्थानामननुष्ठाता कामचारी विकत्थनः ।
अपि सर्वां महीं लब्ध्वा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १०
अथाददानः कल्याणमनसूयुर्जितेन्द्रियः ।
वर्धते मतिमान्राजा स्रोतोभिरिव सागरः ॥ ११
न पूर्णोऽस्मीति मन्येत धर्मतः कामतोऽर्थतः ।
बुद्धितो मित्रतश्चापि सततं वसुधाधिपः ॥ १२
एतेष्वेव हि सर्वेषु लोकयात्रा प्रतिष्ठिता ।
एतानि शृण्वँल्लभते यशः कीर्तिं श्रियः प्रजाः ॥ १३
एवं यो धर्मसंरम्भी धर्मार्थपरिचिन्तकः ।
अर्थान्समीक्ष्यारभते स ध्रुवं महदश्नुते ॥ १४
अदाता ह्यनतिस्नेहो दण्डेनावर्तयन्प्रजाः ।
साहसप्रकृती राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १५
अथ पापं कृतं बुद्ध्या न च पश्यत्यबुद्धिमान् ।
अकीर्त्यापि समायुक्तो मृतो नरकमश्नुते ॥ १६
अथ मानयितुर्दातुः शुक्लस्य रसवेदिनः ।
व्यसनं स्वमिवोत्पन्नं विजिघांसन्ति मानवाः ॥ १७

ऋद्ध्या (for ऋतां). B_8 $D_{2.3.5}$ वृद्धिं (for बुद्धिं). — ^{d}) D_7 $G_{3.4}$ स्व- (for स). T_2 G_1 धर्मेपि (for धर्मेण). Dn_1 D_6 G_2 विराजते; D_8 महीपतिः (for विरोचते).

8 K_5 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) V_1 B Da $D_{2.3.5.6.8}$ अधर्मशीलो (for °दर्शी). — ^{c}) K_8 प्रयातो; T_2 G_1 M_2 भयाद्; G_2 [उ]पयातो (for [अ]प°).

9 K_5 om. 9 (cf. v. l. 7). — ^{a}) Dn_1 असंतः पापसचिवो; Dn_2 D_8 (*sup. lin.*). $_4$ असत्यावि(D_4 °नि)ष्ठ°; D_5 असत्याद्दिष्ठ° (sic). — ^{c}) Da D_4 परिचारेण. — ^{d}) D_4 प्रसीदति (for [अ]व°).

10 K_5 om. 10 (cf. v. l. 7). — ^{a}) K_4 आर्थिनाम्. Da अननुष्ठा च. — ^{b}) D_2 कामकारी. Bo विचक्षणः (for विकत्थनः). — ^{d}) K_1 विप्रम् (for क्षिप्रम्).

11 K_5 om. 11 (cf. v. l. 7). — ^{ab}) K_1 $D_{3.5}$ अप्याददानः; B_1 D_7 T_1 G_{2-4} अथादधानः. D_4 अथ युक्त्या करं गृह्णन्सुमनाः संजितेंद्रियः. — ^{d}) Bo $D_{4.6}$ श्रोतोभिर्; Ca स्रोतोभिः (as in text).

12 K_5 om. 12 (cf. v. l. 7). — ^{a}) B_2 पूर्णोस्मीति न मन्येत. — ^{b}) D_8 [ऽ]र्थकः (for °तः). — ^{c}) $D_{5.7}$ T $G_{1.3.4}$ मंत्रतश् (for मित्र°). — ^{d}) K_{2-4} $B_{1.2}$ Da Dn_2 T_2 वसुधाधिप; B_4 °श्चापि वः.

13 K_5 om. 13 (cf. v. l. 7). — ^{a}) B (except B_2) $D_{2.3.5.6.8}$ [अ]पि (for [ए]व). V_1 B Da $D_{3.5.6.8}$ च (for हि). — ^{b}) B_1 लोकमात्रा; D_4 लाभयात्रा; Ca लोक° (as in text). — ^{c}) T_2 गृह्णँल्; $M_{1.3.4}$ वृण्वँल् (for शृण्वँल्). D_6 एतान्शृण्वन्स लभते. — ^{d}) K_3 B_{2-5} Da Dn $D_{2-5.7}$ S श्रियं (for श्रियः).

14 K_5 om. 14 (cf. v. l. 7). — ^{c}) S (except T_2 G_1) परीक्ष्य (for समी°). K_1 D_2 रमते; $K_{2.3}$ Dn भजते (for [आ]रभते). — ^{d}) G_2 सद् (for स). D_6 सुखं (for ध्रुवं).

15 K_5 om. 15 (cf. v. l. 7). — ^{a}) K_1 आदाता. K_3 V_1 B (except B_1) Da Dn_1 D_{2-7} S ह्यनभि(M_4 °ति)स्नेहो ($M_{1.3.4}$ °हा). — ^{c}) K_3 साहसी (for साहस-). — ^{d}) V_1 प्रणश्यति (for विन°).

16 K_5 om. 16 (cf. v. l. 7). — ^{a}) K_3 B (B_2 marg. as in text) Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T_1 G_1 M_2 पाप- (for पापं). B_1 -कृता वद्ध्या (for कृतं बुद्ध्या). — ^{b}) $K_{1.4}$ D_7 G_{2-4} M_2 बुद्धिमान् (for [अ]बु°). — ^{c}) K_{1-3} Dn D_7 T_1 G_{2-4} M_{1-3} [अ]भि-; T_2 G_1 M_4 हि (for [अ]पि). — ^{d}) B_1 मृते; Dn_1 भूयो (for मृतो). D_7 T G निरयम् (for नरकम्).

17 K_5 om. 17 (cf. v. l. 7). V_1 reads 17–18 on marg. — ^{a}) D_7 T G ततो (for अथ). D_7 T_1 G_{2-4} न याचितुर्; D_8 तानयितुर (sic); T_2 G_1 याचयितुर् (for मान°). $Ś_1$ K_1 मातुः; K_3 Dn दाम्नः; M_1 दातुं. — ^{b}) $K_{1.4}$ शक्तः स; K_2 शक्तस्य; K_3 Dn D_4 श्लक्ष्णस्य; $B_{1.4.5}$ शुक्रस्य; B_2 (marg.) शुक्लस्य; T_2

यस्य नास्ति गुरुर्धर्मे न चान्याननुपृच्छति ।
सुखतन्त्रोऽर्थलाभेषु न चिरं महदश्नुते ॥ १८

गुरुप्रधानो धर्मेषु स्वयमर्थान्ववेक्षिता ।
धर्मप्रधानो लोकेषु सुचिरं महदश्नुते ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वामदेव उवाच ।
यत्राधर्मं प्रणयते दुर्बले बलवत्तरः ।
तां वृत्तिमुपजीवन्ति ये भवन्ति तदन्वयाः ॥ १
राजानमनुवर्तन्ते तं पापाभिप्रवर्तकम् ।
अविनीतमनुष्यं तत्क्षिप्रं राष्ट्रं विनश्यति ॥ २
यद्वृत्तिमुपजीवन्ति प्रकृतिस्थस्य मानवाः ।
तदेव विषमस्थस्य स्वजनोऽपि न मृष्यते ॥ ३
साहसप्रकृतिर्यत्र कुरुते किंचिदुल्बणम् ।

C. 12. 3485
B. 12. 93. 4
K. 12. 93. 4

G1 शक्यस्य; Ca शुक्रस्य (as in text). K1 रसवेदिनोः; V1 B D2.3.5.6.8 गुणवे(B2 °वा)दिनः; Dn वशवर्तिनः; T2 रसवेदितुः. D7 G3 शुक्लवर्णस्य वेदिनः. — d) M4 विजिघांसति मानवः.

18 K5 om. 18 (cf. v. l. 7). V1 reads 18 on marg. — a) K1 गुरु-; M मतिर् (for गुरुर्). D7 T2 G1 M1.8 धर्मो; D8 वाक्ये; G2 धर्मं. — b) M1.8 चाख्यान् (for चान्यान्). K2-4 V1 B3.5 Dn D3-5 अपि (for अनु-). — c) K3 सुखं तत्रार्थ-; B1 अर्थतंत्रोर्थ-; B3 (marg. as in text) Da अस्वतंत्रोर्थ-; B4.5 सुखतत्त्वा(B5 °तंत्रा)र्थ-. Bo -भेदेषु; D2.3.5 -भावेषु (for -लाभेषु). — d) D7 T1 G2-4 स (for न). K4 Da Dn सुखम् (for महद्).

19 K5, D8 (hapl.), om. 19 (for K5, cf. v. l. 7). — b) K2.3 V1 B (except B5) Da Dn M2 स्वयमर्थान(B3 °न्न)वेक्षिता; D2.3.5 °र्था(D2 °र्थो)न्निवक्षिता; D4 स्वमर्थानन्ववेक्षिता; D7 T G M4 स्वय(G1 बल)मर्थानपेक्षि(D7 °क्ष)ता. — c) K3 Dn2 D7 S लाभेषु (for लोकेषु). — d) K2 नचिरं; K3 V1 B Da Dn D2-7 S (except M1.8) स चिरं (for सुचिरं). K3 Dn D4.6 सुखम्; B1 धर्मम् (for महद्). D4 अश्नुतौ (for अश्नुते).

Colophon: K5 om.; D1 missing. —*Subparvan:* Ś1 K1-4 V1 B Da Dn D2-7 T G1.2.4 M राजधर्म. —*Adhy. name:* Ś1 K1-4 B Da Dn1 D4.6 M1-8 वामदेवगीता (M2 adds वसुमनाप्रश्नः). —*Adhy. no.* (figures, words or both): B1 84; B2-4 Dn1 D2 91; Dn2 92; D7 S 94. —*Śloka no.:* Dn 19; D8 18.

94

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 K5 om. 1a-6b (cf. v. l. 12. 93. 7). — a) D6 यत्राधर्मः; M1.3.4 यं तु धर्मं; M2 यत्र धर्मं. B1 प्रणयति. — b) Ś1 K1.2 दुर्बलं; M दुर्बलो. G2 M2 बलवत्तरं. — c) Bo.2 (m as in text).3.4 D8 स(D8 य)वृत्तम्; B1 तावंतम् (for तां वृत्तिम्). — d) B3 भवंति च तदन्वयाः; D8 तन्नवंति यद्°.

2 K5 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) M1.3.4 प्रजा यत्रानुवर्तते. — b) K1 om. तं. Ś1 D2 तं पापातिप्रवर्तकं; K4 तं पापाद्विप्र°; Dn1 पापं पापप्र°; M2 तं वाचाभिप्र°. — c) T2 G1 -मनुष्यस्य (for °ष्यं तद्). — d) T2 राज्यं (for राष्ट्रं). Da क्षेत्रं राष्ट्रं प्रणश्यति.

3 K5 om. 3 (cf. v. l. 1). M1.8 om. (hapl.) 3-4. — a) K3 V1 B Dn1 D2-8 S (M1.8 om.) वृत्तम्. B Da D2.3.5.8 अनु- (for उप-). — b) V1 D5 प्रकृतिस्त(D5 °ष्ठ)स्य; D4 ह्यधर्मस्थस्य. Dn2 मानुषाः (for मानवाः). — c) Bo स चैव; B5 तदेव. Bo.1 विषयस्थस्य. — d) K4 Dn2 D7 T1 G2-4 मृष्यति. D6 स्वजना न विमुह्यते.

4 K5 M1.8 om. 4 (cf. v. l. 1, 3). — a) B1 D8 साहसं; G1 साहसः. Da यत्नं; D7 T G2-4 M2 यश्च; M4 यस्तु (for यत्र). — b) Dn2 क्रियते; M2 प्रकृतेः (for कुरुते). Ca cites उल्लणान्. K2 Dn1 किंचिदुल्बणमाचरेत्. — c) K3 -चरते; Da -रक्षितो (for -लक्षणो).

C. 12. 3485
B. 12. 93. 4
K. 12. 93. 4

अशास्त्रलक्षणो राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ४
योऽत्यन्ताचरितां वृत्तिं क्षत्रियो नानुवर्तते ।
जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैति सः ॥ ५
द्विषन्तं कृतकर्माणं गृहीत्वा नृपती रणे ।
यो न मानयते द्वेषात्क्षत्रधर्मादपैति सः ॥ ६
शक्तः स्यात्सुमुखो राजा कुर्यात्कारुण्यमापदि ।
प्रियो भवति भूतानां न च विभ्रश्यते श्रियः ॥ ७
अप्रियं यस्य कुर्वीत भूयस्तस्य प्रियं चरेत् ।
नचिरेण प्रियः स स्याद्योऽप्रियः प्रियमाचरेत् ॥ ८
मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ।
न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ९
नापत्रपेत प्रश्नेषु नाभिभव्यां गिरं सृजेत् ।
न त्वरेत न चासूयेत्तथा संगृह्यते परः ॥ १०
प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ।
न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु प्रजाहितमनुस्मरन् ॥ ११
यः प्रियं कुरुते नित्यं गुणतो वसुधाधिपः ।

---

5 With 5, cf. 30. K5 om. 5 (cf. v. l. 1) — ^{a}) K1 योत्यंताचरितं ; K4 योन्येनाचरितां ; B1 योत्यंतच° ; D7 S सद्वृत्तां° . — ^{c}) K2 लज्जितानां (for अजि). K8 यतानामयतानां च. Cv as in text. — ^{d}) K2 च (for सः).

6 K5 om. 6^{ab} (cf. v. l. 1). M1. 8 om. (hapl.) 6. Ś1 repeats 6 after 22. — ^{a}) G1 कृतं (for द्विषन्तं). K8 V1 B (except B1) D (except D6 ; D1 missing) S (M1. 3 om.) °कल्याणं (for °कर्माणं). — ^{b}) B2 Da गृहीतं. K3–4 V1 B1–4 D (except D4 ; D1 missing) S (M1. 3 om.) नृपतिं. M4 यदि (for रणे). — ^{c}) D7 T G M2 मानयति. M4 न संतानयति द्वेषात्.

7 ^{a}) K1 B1 सक्तः ; D4 श्लक्ष्णः ; D6 शक्तौ ; D7 S शक्यः (M1. 3. 4 °क्तः). K3–4 V1 G1 सुमुखो ; Dn1 D8 M2 ससु(M2 °मु)खो. — ^{b}) K1 om. कुर्यात्. V1 B0–2. 4 Da1 D2 करुण(B2 °णा)म् ; B5 Dn1 D8 T2 G1. 2 कारणम् ; Da2 कारुणम् ; Dn2 D6 करणम् ; D7 T1 G3. 4 तारणम् ; M1 कल्याणम्.

8 ^{a}) D3 (by corr.) T1 (*inf. lin.*) अप्रियो. D4 योस्य (for यस्य). — ^{b}) D4 चास्य (for तस्य). — ^{c}) K1 G3 अचिरेण (for नचि°). G1 तस्य ; M1. 3 तस्याद् (for स स्याद्). — ^{d}) K8 Da D7 G M [s]प्रिये प्रियम् ; D6 °याप्रियम् ; T °योप्रियम्. B1 योप्रिय च समाचरेत्.

9 = 3. 198. 40. V1 reads 9^{a}–11^{b} on marg. D8 repeats 9 after 11^{ab}. — ^{b}) K1 अयाचितः ; T2 G1 अयाचितं. — After 9^{ab}, D7 S ins. [= (var.) 12. 84. 11^{a}–12^{b}] :

223* श्रेयसो लक्षणं चैतद्विक्रमो यत्र दृश्यते ।
कीर्तिप्रधानो यश्च स्यात्समये यश्च तिष्ठति ।
समर्थान्पूजयेद्यश्च न स्पर्धेत च यश्च तैः ।

[(L. 1) T2 श्रेयसे ; M2 श्रीयसो. T1 G1 तेन ; M त्वेतद् (for चैतद्). T2 G1 विक्रमे. M1. 3 यस्य (for यत्र). — (L. 3) D7 न च स्पर्धेत ; G3. 4 न निस्पर्धेत ; M1. 3. 4 निस्पर्धेत न ; M2 न स्पर्धेत न (for न स्पर्धेत च).]

— ^{cd}) = (var.) 12. 84. 12^{cd}. Dn2 transp. च and कामान्न. M न च कामाद्भयाल्लोभात्क्रोधाद्वा धर्ममुत्सृजेत्. — After 9, S ins. :

224* अमाययैव वर्तेत न च सत्यं त्यजेद्बुधः ।
दमं धर्मं च शीलं च क्षत्रधर्मं प्रजाहितम् ।

10 V1 reads 10 on marg. Da D7 om. (hapl.) 10^{ab}. — ^{a}) Dn2 धर्मेषु (for प्रश्नेषु). B2 D3 नापत्रपेच्च प्र° D8 तत्प्र°श्नेषु ; G2 नापि तृप्येत प्रश्नेन. — ^{b}) K1. 2. 4. 5 V1 B Dn T1 (*inf. lin.*) G2 M नावि(M1. 3 °ति)भाव्यां ; D3 T2 नाभिभाव्यां (T2 °षां) ; T1 नाविभाव° ; G3. 4 नाभिभाति (for °भव्यां). Ca. np cite अभिभाव्यां. K5 B0. 1. 3–5 D2–6. 8 वदेत् (for सृजेत्). K8 नाविभाव्यं गिरा वदेत् ; G1 नाभाषां गिरसंसृजेत् (sic). — ^{c}) D6 दूरयेत् ; M त्वरेच्च (for °रेत). B1 M2 वा (for च). — ^{d}) B2 (marg.) संसृज्यते (for °गृह्यते). B1 पुन: (for परः).

11 = (var.) 3. 198. 41. 11^{ab} = (var.) 34^{bc}. V1 reads 11^{ab} on marg. — ^{a}) K1 प्रियेण ; B1 D6 प्रियो न (for प्रिये न). K1 हृष्टेद् ; D6 तुष्येद् (for हृष्येद्). — ^{b}) D4 अप्रियो. T2 नाति- (for न च). B1 संकरेत् (for संज्वरेत्). Da नाप्रिये च भृशं ज्वरेत् ; D7 G3. 4 नाप्रिये चातिसं° ; G1. 2 न (G2 ना-) प्रियेन च सं°. — After 11^{ab}, D8 repeats 9 and om. 11^{c}–12^{b}. — ^{c}) K5 V1 B Da Dn D3. 6 तप्येद् (for मुह्येद्). D2. 5 तप्येतार्थ- (for मुह्येदर्थ-). K1 अथ ; B1 अनु-

तस्य कर्माणि सिध्यन्ति न च संत्यज्यते श्रिया ॥ १२
निवृत्तं प्रतिकूलेभ्यो वर्तमानमनुप्रिये ।
भक्तं भजेत नृपतिस्तद्वै वृत्तं सतामिह ॥ १३
अप्रकीर्णेन्द्रियं प्राज्ञमत्यन्तानुगतं शुचिम् ।
शक्तं चैवानुरक्तं च युञ्ज्यान्महति कर्मणि ॥ १४
एवमेव गुणैर्युक्तो यो न रज्यति भूमिपम् ।
भर्तुरर्थेष्वसूयन्तं न तं युञ्जीत कर्मणि ॥ १५
मूढमैन्द्रियकं लुब्धमनार्यचरितं शठम् ।
अनतीतोपधं हिंस्रं दुर्बुद्धिमबहुश्रुतम् ॥ १६
त्यक्तोपात्तं मद्यरतं द्यूतस्त्रीमृगयापरम् ।
कार्ये महति यो युञ्ज्याद्धीयते स नृपः श्रियः ॥ १७
रक्षितात्मा तु यो राजा रक्ष्यान्यश्चानुरक्षति ।
प्रजाश्च तस्य वर्धन्ते ध्रुवं च महदश्नुते ॥ १८
ये केचिद्भूमिपतयस्तान्सर्वानन्ववेक्षयेत् ।
सुहृद्भिरनभिख्यातैस्तेन राजा न रिष्यते ॥ १९
अपकृत्य बलस्थस्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।

C. 12. 3501
B. 12. 93. 20
K. 12. 93. 22

(for अर्थ-). D_3 (marg. as in text). $_5$ -कृत्येषु (for -कृच्छ्रेषु). —^{d}) G_1 प्रजयाहिम् (sic) (for प्रजाहितम्). G_3 प्रजानां हितमाचरेत्.

12 D_8 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). —^{b}) $D_{2.7}$ वसुधाधिप. —^{c}) D_4 सिध्यंत. —^{d}) Dn_1 D_5 संत्यजंते; $M_{1.3.4}$ स (M_4 सं-) अश्यते. S श्रियः.

13 ^{a}) Da_1 Dn_2 निवृत्तिं; D_6 °त्ते; G_2 °त्तः. K_3 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ प्रतिकूलेषु. —^{b}) D_6 अथ; T_1 G_3 अति- (for अनु-). —^{c}) K_3 नृपस् (submetric) (for नृपतिस्). —^{d}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ सदैव सुसमाहितः.

14 ^{a}) G_1 राज्ञाम्; G_2 राजा (for प्राज्ञम्). V_1 B_2 Da Dn अप्रकार्णेन्द्रियग्रामन्. —^{b}) K_3 D_4 -गतस्मृतिः; D_6 -गतं शुचिः. —^{c}) D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ भक्तं (for शक्तं). —^{d}) D_4 T $G_{3.4}$ युज्यन् ($G_{3.4}$ °द्). D_7 $G_{3.4}$ अर्हति (for महति).

15 $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ om. (hapl.) 15. —^{a}) K_5 $Bo._{3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ एतैर्; B_1 उक्तैर् (for एव). K_3 युक्ते. —^{b}) $K_{3.5}$ V_1 B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ M_{1-3} योनुरज्य°; Bo °तिष्ठ-; G_4 °रक्ष-; $M_{1.3}$ °रज्यं °ति भूमिपं (B_5 °प); K_3 यो न रंजयति भू° (hypermetric); D_4 यो रंजयति भू°. —^{c}) G_1 भकुर् (for भर्तुर्). $K_{3.5}$ Dn D_4 [अ]प्रमत्तं; V_1 $Bo._{1.3.5}$ D_6 संत(B_3 °प्रा)प्तं; $B_{2.4}$ $D_{2.3.5.8}$ [अ]संतप्तं; Da संयु(Da_2 सद्यु)क्तं. —^{d}) K_3 om. न. K_5 Dn नियुंज्यादर्थं(Dn_2 °थ)-कर्मणि; V_1 B_1 Da नियुंज्यादुग्रक°; $Bo._{2-5}$ $D_{2.3.5.6.8}$ नियुंज्याद्धर्मक°; D_4 तं नियुंजीत क°.

16 ^{b}) K_3 D_4 अनार्यमजितात्मकं. —^{c}) K_1 मानातीतोपधं; B_2 Da अनतीतोपरं; G_1 अनुनीतोपयं. V_1 अनतीतोपरोधं हि; $D_{4.6}$ अरातीन्कोपयंतं च.

17 ^{a}) K_2 त्यक्तोपाद्यं; K_3 D_3 (by corr.).$_4$ °पायं; K_5 V_1 $Bo._{3-5}$ Da Dn $D_{2.3}$ (before corr.).$_{6.8}$ °दात्तं; B_2 त्यक्तदंतं; D_5 त्यक्तोदंतं; T_2 $M_{1.3.4}$ Cv °पांतं; Ca °पात्तं (as in text). $K_{1.2}$ V_1 $Bo._{3-5}$ Da D_4 Cv म(K_1 स)द्यहतं; K_5 D_3 (before corr.) °हितं; D_7 T_1 G_{2-4} °भक्तं; T_2 G_1 °भुक्तं; M °पानं ($M_{1.3}$ °न-) (for °रतं). $Ś_1$ त्यक्तोपात्तमद्यहतं; K_4 त्यक्तोद्यतं मदिहंतं; B_1 त्यक्तदांतं सत्यहतं. —^{b}) G_1 द्यूतं. K_5 -मृगयायुतं; B_1 -मृगतत्परं; D_7 S -मृगया(G_1 °य)प्रियं. —^{c}) K_5 V_1 B D (except D_4; D_1 missing) S युंजानो (for यो युञ्ज्याद्). K_4 कार्यमर्हति को युंजाद्. —^{d}) K_5 $Bo._{3-5}$ $D_{2-6.8}$ श्रिया. V_1 $B_{1.2}$ Da Dn D_7 S हीयते नृपतिः श्रिया (T_2 G_1 °यः).

18 ^{a}) B_1 रक्षितार्था. $K_{2.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.5.6.8}$ च; K_3 G_1 नु (for तु). —^{b}) D_7 T G [अ]पि; M [अ]भि- (for [अ]नु-). K_3 D_4 रक्षित(K_3 °क्षति)-श्चानुरक्षिभिः. —^{d}) D_7 S सुखं (for ध्रुवं).

19 ^{a}) K_1 भूमिपतयां. —^{b}) $K_{1-3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S सर्वांस्तान् (by transp.); D_4 स्वान्सर्वान्. K_4 अनुवेक्षयेत्; T_2 G_1 M_2 अन्ववेक्षते. – After 19^{ab}, D_8 reads 20^{cd}. —^{c}) K_1 अनरिख्यात; D_6 °भिज्ञातैः; Ca °ख्यातैस् (as in text). G_1 धन्वा सुहृद्भिर्भिख्यातैः (sic). —^{d}) D_7 G_2 राजन् (for राजा). K_3 Da_2 (also) $D_{4.6}$ [अ]तिरिच्यते; K_5 B (except B_1) Da (Da_2 orig.) Dn $D_{2.3.5.8}$ भविष्यति; T_2 G_1 न रिष्यति; M विशिष्यते.

20 ^{a}) D_7 T_1 (before corr.) $G_{1.3.4}$ °कृत्वा (for °कृत्य). D_4 बलस्थेषु; D_7 G_{2-4} °स्थेन; D_8 बनस्थस्य; T_1 जलस्थस्य (before corr. °स्थेन); G_1 बलस्थोपि. D_6 अपहृत्य बलस्तस्य; T_2 °कृत्याबलवते. —^{b}) D_6 नावसेत्; D_7 G_4 नाह्वयेत्. — D_8 reads 20^{cd} after 19^{ab}. —^{c}) K_1 श्येनानु° (for श्ये°). K_{1-3} एते (for

C. 12. 3502
B. 12. 93. 20
K. 12. 93. 22

श्येनानुचरितैर्ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ २०

दृढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मनः ।
अबलानभियुञ्जीत न तु ये बलवत्तराः ॥ २१

विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयन् ।
आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ॥ २२

मरणान्तमिदं सर्वं नेह किंचिदनामयम् ।
तस्माद्धर्मे स्थितो राजा प्रजा धर्मेण पालयेत् ॥ २३

रक्षाधिकरणं युद्धं तथा धर्मानुशासनम् ।
मन्त्रचिन्त्यं सुखं काले पञ्चभिर्वर्धते मही ॥ २४

एतानि यस्य गुप्तानि स राजा राजसत्तम ।
सततं वर्तमानोऽत्र राजा भुङ्क्ते महीमिमाम् ॥ २५

नैतान्येकेन शक्यानि सातत्येनान्ववेक्षितुम् ।
एतेष्वाप्तान्प्रतिष्ठाप्य राजा भुङ्क्ते महीं चिरम् ॥ २६

दातारं संविभक्तारं मार्दवोपगतं शुचिम् ।
असंत्यक्तमनुष्यं च तं जनाः कुर्वते प्रियम् ॥ २७

यस्तु निःश्रेयसं ज्ञात्वा ज्ञानं तत्प्रतिपद्यते ।
आत्मनो मतमुत्सृज्य तं लोकोऽनुविधीयते ॥ २८

योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।

ह्येते). K5 V1 Bo Da Dn1 श्येनाभिपतनैरेते; B1. 3–5 Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 °भिपतनेनै(B1 °ने चै)ते; B2 °भिपतितैरेते. — ^{d}) Ś1 प्रमादतः; K1 प्रसाद्यतः; D3 प्रमाद्य तं; G1 °द्यते.

21 ^{a}) D4 मृदु-; G1 द्रुम- (for दृढ-). V1 B (B2 marg. as in text) Da D2. 5 तु दुष्टात्मा; D3 तु धर्मात्मा; T2 M4 त्वदृष्टात्मा (for त्वदु°). — ^{c}) M2 बलवान् (for अबलान्). S1 K1. 4 उप- (for अभि-). — ^{d}) K2 न तु यो बलवत्तरः; D7 S न त्वेव बलवत्तरान्.

22 ^{a}) K1 Dn2 D2 मही; G1 धनं (for महीं). K1. 4 लुब्ध्वा. — ^{b}) K4. 5 V1 B D (except D7; D1 missing) T1 G1 M पालयेत्. — K4 om. 22^{cd}. D4 G1 om. (hapl.) 22^{c}–23^{a}. — ^{d}) K1 has (owing to blank fol.) lacuna from यणः up to किं in 12. 96. 3^{b}. T2 राजा धर्मेण पालयन्. — After 22, Ś1 repeats 6.

23 K1 missing; D4 G1 om. 23 (for both, cf. v. l. 22). — ^{a}) K4 मरणांते त्विदं सर्वं; D7 G3 मरणं तदिदं सर्वं. — ^{b}) V1 B1. 3. 5 D2. 3. 5 हि; D6 तु (for [इ]दं). — ^{c}) S1 धर्म- (for धर्मे). — ^{d}) V1 महीं (for प्रजा). D7 G2 पालयन्.

24 K1 missing (cf. v. l. 22). — ^{b}) Bo तस्माद्; D4. 6 ततो (for तथा). — ^{c}) K2. 3. 5 Dn D4 मंत्रचिंता; K4 मंत्रं चिंत्यं; V1 मंत्रे चित्तं (marg. वित्तं); Bo. 3–5 D3. 5. 8 मंत्र(B4 °त्रा)वित्त्वं; B2 मंत्रो वित्तु; Da D2. 6 मंत्रवित्तं (D6 °त्ता); D7 T G M2 मंत्रं वित्तं (T2 °त्त-); M1. 3 मंत्रं चित्तं; M4 मंत्रश्चित्त- (for °चिन्त्यं). — ^{d}) K4 D6 महीं.

25 K1 missing (cf. v. l. 22). — ^{b}) K2. 3. 5 V1 B (except B1) Da1 Dn1 D2–6. 8 S (except G1. 2) राजसत्तमः. — ^{c}) M1. 3. 4 वर्धमानो (for वर्त°). M वै (for ऽत्र). — ^{d}) K3. 5 Dn D4. 6. 8 धत्ते; D5 चक्रे (for भुङ्क्ते).

26 K1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) V1 [अ]न्येन; D7 G1 [ए]तेन (for [ए]केन). M4 शक्या हि. — ^{b}) D7 G2–4 सांतत्येन. Ś1 K2. 4 अन्ववीक्षितुं; K3. 5 B2 Dn D4 [अ]नुवी(K5 °वे)क्षितुं; Bo. 5 [अ]पि रक्षितुं. — ^{c}) K2. 4. 5 V1 B (except B1) Da Dn D2. 3. 5. 8 तेषु सर्वं (for एतेष्वाप्तान्). — ^{d}) K3 Dn D4 चिरं महीं (by transp.); K5 V1 Da D2. 3. 5. 6. 8 महीमिमां.

27 K1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) D7 G2 संविभक्तानां. — ^{b}) D7 G1. 3. 4 आर्जवोप- (for मार्दवोप-). V1 -गतिं; D5 -गमं; M2 -नतं (for -गतं). — ^{d}) K3 Dn1 D4 नृपं (for प्रियम्). K4. 5 V1 B Da Dn2 D2. 3. 5–8 S तं जनः कुरुते प्रियं.

28 With 28, cf. 5. 122. 22. K1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) B1 च (for तु). D7 S नैःश्रेयसं. K3 कुर्यात्; K5 V1 B Da2 Dn D2–8 श्रुत्वा; Da1 युक्ता (for ज्ञात्वा). — ^{b}) Ś1 K4 ज्ञानतः; K3 ज्ञात्वा तत्; D7 T G ज्ञानेन (for ज्ञानं तत्). — B2 om. (hapl.) 28^{c}–29^{b}. — ^{d}) G4 जनो (for लोको).

29 With 29, cf. 5. 122. 23. K1 missing (cf. v. l. 22). B2 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — ^{a}) K3 यथा; B1 पार्थ- (sic) (for योऽर्थ-). T2 -कामश्च. — ^{b}) D4 G1 M3 प्रतिकूल्यान्. D7 G2. 3 मुच्यते (for मृष्यते). — ^{c}) K2. 4 शृणोति (for श्रु°). K3. 5 V1 B Da D2. 3. 5. 8 प्रातिकूल्यानि. — ^{d}) K2. 3 D7 T1 G3. 4 विमाना. V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 सर्वदा विमना इव.

शृणोति प्रतिकूलानि विमना नचिरादिव ॥ २९
अग्राम्यचरितां बुद्धिमत्यन्तं यो न बुध्यते ।
जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैति सः ॥ ३०
मुख्यानमात्यान्यो हित्वा निहीनान्कुरुते प्रियान् ।
स वै व्यसनमासाद्य गाधमार्तो न विन्दति ॥ ३१
यः कल्याणगुणाञ्ज्ञातीन्द्वेषान्नैवाभिमन्यते ।
अदृढात्मा दृढक्रोधो नास्यार्थो रमतेऽन्तिके ॥ ३२
अथ यो गुणसंपन्नान्हृदयस्याप्रियानपि ।
प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३३
नाकाले प्रणयेदर्थान्नाप्रिये जातु संज्वरेत् ।
प्रिये नातिभृशं हृष्येद्युज्येतारोग्यकर्मणि ॥ ३४
के मानुरक्ता राजानः के भयात्समुपाश्रिताः ।
मध्यस्थदोषाः के चैषामिति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ ३५
न जातु बलवान्भूत्वा दुर्बले विश्वसेत्क्वचित् ।
भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ ३६
अपि सर्वैर्गुणैर्युक्तं भर्तारं प्रियवादिनम् । C. 12. 3519 B. 12. 93. 38 K. 12. 93. 40

---

30 With 30, cf. 5. K1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) V1 B0.3–5 D2–6.8 अग्राम्या(D6 °म्यं)चरितां; B1 आश्रम्याचरितां; D7 T1 G1.3.4 M1.3.4 अग्राह्य°. K3.5 V1 B D (D1 missing) S वृत्ति(D6 °त्त)म् (for बुद्धिम्). — ^{b}) K4 अत्यंतं. K5 V1 B D2.3.5–7 T1 G1.3.4 M4 [ऽ]नु- (for न). Dn यो न सेवेत नित्यदा. — ^{c}) D6 जितात्मा (for °नाम्). — After 30, K5 V1 m B (except B1) Dn D2.3.5.6.8 repeat 12. 91. 28^{a}–29^{b}.

31 K1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K3 D4 अध्यर्थान् (for मुख्यान्). D7 T G उत्सृज्य (for यो हित्वा). — ^{b}) Ś1 K4 B1 D7 T1 (*inf. lin.* as in text).2 G M2 विहीनान्. — ^{c}) D7 S स तै(D7 सभै)र्व्यसनमागम्य. — ^{d}) D3 (*sup. lin.*) त्राणमार्तो; D7 T G साधुमार्गं; M1.3 नाधमार्तो. Ca cites गाधम् (as in text).

32 K1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) M1.3 -गुणां (for -गुणाञ्). T1 M4 यः कल्याणगुणं ज्ञातिं. — ^{b}) K3 D4.7 द्वेषान्नानु(D7 °ति)बुभूषति; K5 V1 B (B2 marg.) Da D3.5.6.8 द्वे(K5 B2.3.5 D8 दो)षान्नोपबुभूषति; Dn D2 प्रद्वेषान्नो बुभूषति; S द्वेषान्नाति(M °न्नानु)बुभूषते. — ^{d}) K3 Dn स मृत्यो(Dn2 °त्यु)र् (for नास्यार्थो). B1.2 Dn वस(B2 °म)ते (for रमते).

33 K1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K3 गुणसंपन्नो. — ^{b}) K2.5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 प्रियान् (for [अ]प्रि°).

34 K1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) G2 प्रळयेद्. — ^{b}) V1 B (except B1) D3.5.6.8 नाप्रियांज्. B1 संहरेत्; D6.7 G4 (before corr.) संच°; M1 स ज्व° (for संज्व°). — 34^{cd} = (var.) 11^{ab}. — ^{c}) V1 B0 नापि (for नाति-). K3 Dn1 D4 तिष्ठेद्; Da रुष्येद्; D2 तुष्येद् (for हृष्येद्). — ^{d}) K2 युंज्येत; K3.5 V1 B Da D2.3.5.6.8 युंजीत; K4 युंजेत; D7 S युज्येद् (for युज्येत). Dn शुभ- (for [आ]रोग्य-). K5 V1 B Da D2.3 (before corr. as in text).6.8 -कर्मणा(D2 °णे).

35 K1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) Ś1 सानुरक्ता; K2 चानु°; K4 V1 B Da D2.3.5.6.8 मेनु°; D7 T G1.3.4 नानु°. — ^{b}) V1 B (except B3) Da D2.5.6.8 नृपाः; D7 T1 G दर्या; T2 नयान् (for भयात्). D5 (before corr.) समुपासिताः. — ^{c}) K4 चैषो. — ^{d}) K4 मिथ्या (for इति). K5 V1 B Da D2.3.5.6.8 विनिश्चयेत् (for विचिन्त°). T2 इति निश्चित्य चिंतयेत्.

36 K1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K5 V1 B Da D2.3.5.6.8 चात्र (for जातु). — ^{b}) G1 दुर्बलं. T1 (*inf. lin.* as in text) विवसेत् (for विश्व°). D7 S बुधः (for क्वचित्). — 36^{cd} = 12. 90. 21^{cd}. — ^{c}) D4 मेरुंड-. D7 ह्येवं (for ह्येते). Cv as in text. — ^{d}) M2 [अ]प्रमादतः; Cv as in text.

37 K1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K5 अति- (for अपि). K2–4 B1.2 Da Dn D4.6 सर्वं; D8 सर्वें. — ^{b}) M2 राजानं (for भर्तारं). — ^{c}) K4 D8 अपि (for अभि-). K2 धर्मात्मा (for पापात्मा). — ^{d}) B1 D2.3.5 वै (for हि). V1 विनिषंज्; B0 निद्दिशेज्; B1.3–5 विद्विषेज्; Da विषये; D2.3.5 विदुषो (for विभिषेज्). K4 जनान्. K3.5 Dn न तस्माद्विश्वसेज्जनात्; B2 तस्माद्विनिर्दिशेज्ज°; D4.6 °द्विविधि(D6 °दि)षेज्ज°; D7 S °द्वि विजयेज्जनान् (D7 G4 °नः; G3 °माः).

38 K1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 एत्तं; D7 T G1.3.4 M एतद्; G2 हृद्यं (for एतां). — ^{b}) Dn2 चाह; D6 प्राह (for स्माह). — Dn2 om. 38^{cd}. — ^{c}) K2.3 B4 Dn1 T2

C. 12. 3520
B. 12. 93. 36
K. 12. 93. 40

अभिद्रुह्यति पापात्मा तस्माद्धि विभिषेज्जनात् ॥ ३७
मनुष्यविजये युक्तो हन्ति शत्रूननुत्तमान् ॥ ३८
एतां राजोपनिषदं ययातिः स्माह नाहुषः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

वामदेव उवाच ।
अयुद्धेनैव विजयं वर्धयेद्वसुधाधिपः ।
जघन्यमाहुर्विजयं यो युद्धेन नराधिप ॥ १
न चाप्यलब्धं लिप्सेत मूले नातिदृढे सति ।
न हि दुर्बलमूलस्य राज्ञो लाभो विधीयते ॥ २
यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नः प्रियराजकः ।
संतुष्टपुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ३
यस्य योधाः सुसंतुष्टाः सान्त्विताः सूपधास्थिताः ।
अल्पेनापि स दण्डेन महीं जयति भूमिपः ॥ ४
पौरजानपदा यस्य स्वनुरक्ताः सुपूजिताः ।

म T2 मा)नुष्यविषये; D7 T1 G म(G1. 2 मा)नुष्ये विषये. K4 युक्त; G2 यत्तो (for युक्तो). D4 मनुष्यविषयोद्युक्ता. — d) V1 B2 Da D6 हंतुं. D7 T1 G2-4 M सबांधवान्; T2 G1 सवापवान् (for अनुत्तमान्).

Colophon : K1 D1 missing. — *Sub-parvan :* Ś1 K2-5 V1 B Da Dn D2-7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy name.* Ś1 K4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 M2 वामदेवगीता. — *Adhy. no* (figures, words or both): K5 D7 S 95; B1 84; B2-4 Dn1 D2 92; Da Dn2 93; D8 90. — *Śloka no.:* Dn 39.

95

☞ K1 D1 are missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 91. 22 and 79 28).

1 D8 om the ref — a) B5 अर्थार्थेन (for अयुद्धेन). b) M1 3 वसुधाधिप — B1 Da1 om. (hapl) 1cd. d) D7 S यद् (for यो). K5 B (B1 om.) Da2 Dn D2. 3. 5. 6 8 युद्धेन च (for यो युद्धेन). V1 D4 6 नराधिपः; Bo जनाधिपः; B3 जनाधिप. M1. 3. 4 परंतप (for नराधिप).

2 a) K4 राजा (for न च). M2 अयुद्धं (for अलब्धं). K5 शत्रुं न चाप्यलिप्सत. — b) V1 (*sup lin.* as in text) मूढे. Da नाभि (for नाति-). Ś1 K2. 4 न च (for सति). — c) Ś1 मूलोस्य; K4 -मूलेस्य (for -मूलस्य). — d) D7 S वि(M2 हि)वर्धते (for विधीयते).

3 = (var.) 12. 97. 16. — a) B1 D3. 5 तस्य (for यस्य). G1 भूनो (for स्फीतो). — b) K2. 3. 5 Dn2 D5. 6 M2. 4 संपन्न- (for °न्नः). — c) K2. 3 V1 Da Dn D4 संतुष्टः; Bo 4. 5 सुतुष्ट-; D6 संपुष्ट- (for संतुष्ट).

4 D2 om (hapl) 4-5. D3 reads 4-5 on marg. — a) D7 T G योधा यस्य (by transp.); M1. 3. 4 यस्य यौधाः. Da2 सुखं तुष्टाः; Dn2 D4 समंतुष्टाः (for सुसं°). — b) K4 सान्विता; K5 Bo. 1 3-5 D6. 8 सात्त्विकाः; V1 B2 शांत्विताः. Ś1 K4 Da2 सूपवास्थिताः; Ś1 (*sup lin. sec m.*) सोपमंत्रतः; V1 Bo. 2. 4. 5 D6 सूपधः D6 °धि)स्थिताः; B1 समव°; Dn2 D3-5 सूपतर्पिताः; D3 °धन्विनः (for सूपधास्थिताः). D7 S स्वनुरक्ताः सुपूजिताः (= 5b); Cv सांत्विता सूपवासिताः. — c) Dn2 दंडयेन. — d) K3. 5 V1 B Da Dn D4-8 पार्थिवः (for भूमिपः). — After 4, M ins lines 1-2 of 225*, while D7 S ins. a passage given in App I (No. 10).

5 D2. 8 om. 5 (for D2, cf. v. l. 4). V1 D8 read 5 on marg — b) B1 अनुरक्ताः; B4 D3 T2 G1 स्वनु° (for स्वनु°). D7 T1 G2-4 M1 3. 4 अपीडिताः; T2 स पीडिताः; G1 स्वपीडिताः; M2 नु पीडिताः (for सुपूजिताः). K3 Dn D4 भूतेषु च दयालवः. — After 5ab, D7 S ins. (M ins. lines 1-2 after 4.):

225* राष्ट्रकर्मकरा ह्येते राष्ट्रस्य च विरोधिनः ।
दुर्विनीता विनीताश्च सर्वे साध्याः प्रयत्नतः ।
चण्डालम्लेच्छजात्याश्च पाषण्डाश्च विकर्मिणः ।
बलिनश्चाश्रमाश्चैव तथा गायकनर्तकाः ।

सधना धान्यवन्तश्च दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ५
प्रभावकालावधिकौ यदा मन्येत चात्मनः ।
तदा लिप्सेत मेधावी परभूमिं धनान्युत ॥ ६
भोगेष्वदयमानस्य भूतेषु च दयावतः ।
वर्धते त्वरमाणस्य विषयो रक्षितात्मनः ॥ ७
तक्षत्यात्मानमेवैष वनं परशुना यथा ।
यः सम्यग्वर्तमानेषु स्वेषु मिथ्या प्रवर्तते ॥ ८
न वै द्विषन्तः क्षीयन्ते राज्ञो नित्यमपि घ्नतः ।
क्रोधं नियन्तुं यो वेद तस्य द्वेष्टा न विद्यते ॥ ९
यदार्यजनविद्विष्टं कर्म तन्नाचरेद्बुधः ।
यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ १०
नैनमन्येऽवजानन्ति नात्मना परितप्यते ।
कृत्यशेषेण यो राजा सुखान्यनुबुभूषति ॥ ११
इदंवृत्तं मनुष्येषु वर्तते यो महीपतिः ।
उभौ लोकौ विनिर्जित्य विजये संप्रतिष्ठते ॥ १२
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तो वामदेवेन सर्वं तत्कृतवान्नृपः ।
तथा कुर्वंस्त्वमप्येतौ लोकौ जेता न संशयः ॥ १३

C. 12. 3534
B. 12. 94. 13
K. 12. 94. 26

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

[(L. 2) M विनीता दुर्विनीताश्च (for the prior half). — (L. 3) T2 G1. 2 M2 चंडाळ-. M1. 3. 4 -जालो वा (for -जालाश्च). D7 म्लेच्छचंडालजालाश्च (for the prior half). — (L. 4) M गायन- (for °क-). M2 -नर्तनाः.]

— ^{c}) M4 साधना (for स°). Dn1 ध्यानवंतश्च; T1 न्यावधानश्च (sic) (for धान्यवन्तश्च). G2-4 सधनो धान्यवान्यश्च. — After 5, D7 S (except G1) ins.:

226* यस्य राष्ट्रे वसन्त्येते धान्योपचयकारिणः ।
आयवृद्धौ सहायाश्च दृढमूलः स पार्थिवः ।

[(L. 2) M आपद्वृद्धौ (for आयवृद्धौ). M2 च (for स).]

6 ^{a}) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्रतापकालमधिकं; G1 प्रभावकालावधिकं. — ^{b}) K5 V1 B Dn2 D3. 5. 6. 8 चात्मनि; Da वात्मनि; D4 चात्मानः (for चात्मनः). — ^{c}) B1 लिप्सेह (for °त). — ^{d}) All MSS. (except Ś1 K3 D4. 8; K1 om.; D1 missing) परभूमि- (for °भूमिं). Ś1 K3 धनान्यपि; K4 °न्यथ; Da °न्वितः (for °न्युत).

7 ^{a}) K2. 3. 5 V1 B Dn D3-6. 8 [उ]दयमानस्य; Da D2 G1. 2 दय° (for [अ]दय°). — ^{d}) B1 विषये; B2 Da विजयो; D7 T1 G3. 4 विचयो (for विषयो). G2 न च रक्षितमात्मनः.

8 = (var.) 5. 128. 38. — ^{a}) K4. 5 Bo. 1. 2 (m as in text). 3-5 Da Dn D2. 3. 5. 8 त(Dn1 र)क्षेदात्मानम्; T1 भक्षत्या°; G1 लक्ष्यत्या°; M2 कक्ष्यत्या° (for तक्षत्या°). Ca cites तक्षति. Dn एवं स (for एवैष). — Ś1 reads 8^{c}-12^{b} on marg. — ^{c}) Dn2 वर्धमानेषु (for वर्त°). — ^{d}) V1 स च (for स्वेषु).

9 Ś1 reads 9 on marg. — ^{a}) B4 Dn नैव; D7 S न च (for न वै). K2 Dn हीयंते; D8 रक्षिता (for क्षीयन्ते). — ^{b}) B2 Da Dn D2-6 अनि(B2 °वि)घ्नतः; B5 अपि च्युतः (for अपि घ्नतः). D7 S राज्ञः (M4 om. राज्ञः) क(D7 G2. 3 त)स्य च निघ्नतः. — ^{c}) Ś1 K2. 4 नियम्य; B1. 3 Dn D3. 5. 7 T1 G3. 4 निहंतुं (for नियन्तुं).

10 Ś1 reads 10 on marg. — ^{a}) T2 यथा हि; G1 यदा हि (for यदार्य-). D8 -विद्विष्टां. — ^{c}) K4 M1 यः (for यत्). — ^{d}) K2 नियोजये.

11 Ś1 reads 11 on marg. — ^{a}) K2 Bo. 4. 5 Da Dn D8 नैवम्; M1-3 नैतद् (for नैनम्). D5. 7 G1 न जानंति; T1 G3 M1. 3 विजा° (for ऽवजा°). — ^{b}) B1 नात्मानं; D4 नात्मनो. Da2 परितप्यंते. — ^{c}) B1 कृत्वा (for कृत्य-). Bo. 1. 3-5 D2. 3. 5. 6. 8 वै (for यो). ❀ Cn: कृत्यशेषेण । परकृत्यं कार्त्स्न्येन न समापयेत् । समापिते तु परोऽवमन्यते । ❀ — ^{d}) K3 सुधानि (for सुखानि). D2. 3 -विभूषति; D7 S -बुभूषते (for °षति).

12 Ś1 reads 12^{ab} on marg. — ^{b}) D7 T G वर्तयेद्यो; M वर्तमानो (for °ते यो). Ca. v cite वर्तते (as in text). — ^{c}) D7 S स (for वि-). — ^{d}) Ś1 K4 विजयं. Ś1 संप्रपद्यते; K4 °वर्तते; K5 D7 S (except M2) °तिष्ठति; V1 Bo. 2-5 Da D4. 5 स प्रतिष्ठति (Bo. 2-5 °ते); D2. 3. 6. 8 स प्रतिष्ठितः (D6 °तं) (for संप्रतिष्ठते).

९६

C. 12. 3535
B. 12. 95. 1
K. 12. 95. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
अथ यो विजिगीषेत क्षत्रियः क्षत्रियं युधि ।
कस्तस्य धर्म्यो विजय एतत्पृष्टो ब्रवीहि मे ॥ १
भीष्म उवाच ।
ससहायोऽसहायो वा राष्ट्रमागम्य भूमिपः ।
ब्रूयादहं वो राजेति रक्षिष्यामि च वः सदा ॥ २
मम धर्म्यं बलिं दत्त किं वा मां प्रतिपत्स्यथ ।
ते चेत्तमागतं तत्र वृणुयुः कुशलं भवेत् ॥ ३
ते चेदक्षत्रियाः सन्तो विरुध्येयुः कथंचन ।
सर्वोपायैर्नियन्तव्या विकर्मस्था नराधिप ॥ ४
अशक्तं क्षत्रियं मत्वा शस्त्रं गृह्णात्यथापरः ।
त्राणायाप्यसमर्थं तं मन्यमानमतीव च ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।
अथ यः क्षत्रियो राजा क्षत्रियं प्रत्युपाव्रजेत् ।

---

13 K5 V1 Bo. 1. 3–5 D8 M om. the ref. —a) V1 B Dn2 D2. 3. 5. 6 इत्युक्तः. —b) D7 T G M2. 4 तथा स (M4 च); M1. 3 स तथा (for सर्वं तत्). —c) Ś1 यथा (for तथा). Da [ए]तौ; D7 T G1. 3. 4 [ए]तत्र् (for [ए]तौ). —d) Da लोको; T2 लोकात्र् (for लोकौ).

Colophon om. in K1: D1 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K2–5 V1 B Da Dn D2–7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K2–5 V1 B Da2 Dn1 D2–7 T1 G3. 4 वामदेवगीता; Da1 वामदेवगीतानंद[:]; M1. 3 वसुमनानुशासनं; M2 सुनामाशासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 96; B1 85; B2 Da1 Dn2 94; B3. 4 Dn1 93. — *Śloka no.:* Dn 13; D8 12.

96

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 K1 om. from 1 up to किं (in 3b) (cf. v. l. 12. 94. 22d). D8 om. the ref. —b) D7 S रणे (for युधि). —c) D7 G3 तत्र (for तस्य). K3 D4. 5 T G1. 4 धर्मो विजये; K4. 5 V1 Bo. 4 Da D2. 3. 6. 8 धर्मो विजय; Dn विजये धर्मो; D7 G2. 3 M4 विजयो धर्मे; M1–3 धर्मो विजयो (for धर्म्यो विजय). —d) Dn1 M ह्येतत्; Dn2 ह्येतं (for एतत्). D7 T G वदस्व (for ब्रवीहि). Ś1 K2. 4 मां (for मे).

2 K1 om. 2 (cf. v. l. 1). —a) G1 सहायो वा; M2 असहायो (for सस°). —c) Ś1 भूयाद्; K2 भूयाम् (for ब्रूयाद्). K2. 4 D2. 8 यो (for वो). —d) Ś1 K2. 4 [इ]ति वः; Dn2 D2 वचः (for च वः). K3 सर्वदा (for वः सदा).

3 K1 om. up to किं (cf. v. l. 1). —a) K3. 5 B (except B2) Dn D2. 3. 5–8 T G धर्मं (for धर्म्यं). K3 D4. 7 -बलं (for बलिं). V1 Bo Da दातुं; D7 G2 दत्तं; D8 दत्ता; T1 G3 दत्तः; M दत्त्वा (for दत्त). —b) Ś1 किं वा मा; M यथार्हं (for किं वा मां). K4 प्रतिपत्स्यत; B2 Da D7 T G M2 °वक्ष्यथ (for °पत्स्यथ). —c) D4 ते ते; D8 न चेत् (for ते चेत्). D7 T2 G1–3 ते चो(D7 तेजो)त्तमागतं (T2 °मां गातिं; G1 °मागतिं) तत्र. —d) K1 श्रृणु नः; G1 प्रणीयुः; G2 M2 वृणीयुः (for वृणुयुः). K4 महत् (for भवेत्). Ś1 K2 न श्रद्धेयुर्यदा तदा. — After 3, Ś1 K2 ins.:

227* ब्रूयाद्युद्धं करिष्यामः श्रृणु नः कुशलं भवेत् ।

4 Ś1 K1. 2 om. (hapl.) 4a–8b. —a) B1 तावद्; D7 न चेद् (for ते चेद्). —b) K3. 4 Dn D4 S विरुध्येरन्; D7 °ध्येत (for °ध्येयुः). D7 S कदाचन (for कथं°). —d) B5 विकर्मस्थो.

5 Ś1 K1. 2 om. 5 (cf. v. l. 4). —a) K4. 5 B2 m D2. 3. 5. 7. 8 T G अशस्त्रं (for °क्तं). K3 क्षत्रियो. K3 om. (hapl.) from मत्वा up to क्षत्रियो (in 6a). D7 T G ज्ञात्वा (for मत्वा). Cv as in text. —b) D4 [अ]थापरे; G1 [अ]धः परः; M2 [अ]थापरं. —c) T2 वृणुयाद्; M1. 3. 4 त्राणायास्य (for °यापि). —d) D4 मन्यमाना. M1. 3. 4 यमेदिति; M2 यतेमहि (for अतीव च).

6 Ś1 K1. 2 om. 6 (cf. v. l. 4). K3 om. up to क्षत्रियो (cf. v. l. 5). D8 om. the ref. —a) G1

कथं स प्रतियोद्धव्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६

भीष्म उवाच ।

नासंनद्धो नाकवचो योद्धव्यः क्षत्रियो रणे ।
एक एकेन वाच्यश्च विसृजस्व क्षिपामि च ॥ ७
स चेत्संनद्ध आगच्छेत्संनद्धव्यं ततो भवेत् ।
स चेत्ससैन्य आगच्छेत्ससैन्यस्तमथाह्वयेत् ॥ ८
स चेन्निकृत्या युध्येत निकृत्या तं प्रयोधयेत् ।
अथ चेद्धर्मतो युध्येद्धर्मेणैव निवारयेत् ॥ ९
नाश्वेन रथिनं यायादुदियाद्रथिनं रथी ।
व्यसने न प्रहर्तव्यं न भीताय जिताय च ॥ १०
नेषुर्लिप्तो न कर्णी स्यादसतामेतदायुधम् ।
जयार्थमेव योद्धव्यं न क्रुध्येदजिघांसतः ॥ ११

C. 12. 3545
B. 12. 95. 11
K. 12. 95. 11

यत् (for यः). K3 D4 M राजन् (for राजा). — c) K3. 5 D8 T2 G2. 3 M2 संप्रति; D5 विप्रति- (for स प्रति-).

7 Ś1 K1. 2 om. 7 (cf. v. l. 4). D3 om. the ref. — a) V1 B1. 2 Da D4 असंनद्धे (B1 °द्धो) (for नासंनद्धो). K3 असंनद्धेनासंनद्धो; K4. 5 Bo. 3. 4 D8 असंनद्धोकवचिना; B5 नैवासंनद्धकवचिना (hypermetric); Dn नैवासंनद्धकवचो; D2. 3. 5 सुसंनद्धः कवचिना; D7 नसंनद्धो नकवचो. — c) B4 एकम्. K3 वाध्यश्च; K4 वाचश्च; Da वाच्यस्व; Dn1 योध्यश्च; Dn2 योद्धव्य; D2 वाप्याश्च; D3. 5 वाप्यश्च; D7 वार्यश्च; T G भाव्यश्च; M1. 3 वाच्यं च (for वाच्यश्च). — d) K4 विसृजाशु; B1 D2. 5. 6 विसृजेति; B3 D8 M4 °जेस्व (M4 °स्व); D7 °जन्स्व (for °जस्व). K5 D7. 8 T1 G3. 4 क्षपामि; M3 क्षिवापि (for क्षिपामि). K5 D2. 3. 6 G2 M2 वः; V1 Bo. 2–4 Da M1. 3. 4 वा; B5 D5. 7 T1 G3. 4 व (for च). Dn1 विसृजेदक्षमं यथा; Dn2 सृजेदथ क्षमं यथा; T2 G1 बहुभिर्बहुधा (G1 °हुना) भवेत्.

8 Ś1 K1. 2 om. 8^{ab} (cf. v. l. 4). Bo. 5 om. (hapl.) 8^{bc}. — b) D7 G1 तदा; T G3. 4 तथा (for ततो). B1. 2 Da संनद्धस्तमथाह्वयेत्. — c) Da1 corrupt. D2. 3. 5. 8 आयाति (for आगच्छेत्). — d) K1 अवाह्वयेत्; D4 अथाक्षिपेत्; M समाह्वयेत् (for अथा°).

9 b) K4 निकृत्य; Ca °त्या (as in text). K5 Bo. 1 (both times). 3–5 D2. 3. 5. 8 तं प्रसाध(D5 °द)येत्; V1 तं नियो°; B2 Da D6 M2 तं प्रयोज°; Dn D7 T G प्रतियो° (for तं प्रयोध°). — B1 reads 9^c twice and repeats 9^b thereafter. — d) G4 निरोधयेत् (for निवार°).

10 b) D7 (before corr.) T1 G3. 4 M1. 3. 4 उदीयाद्; D7 (marg. by corr.) युधीयाद्; Ca उदि° (as in text). D8 रथिनां. — c) K1. 2 प्रहंतव्यं; Da प्रवर्तव्यं; G3. 4 प्रहर्तव्यो. — d) G1 हिताय (for भीताय). K5 V1 B Da D2. 3. 5–8 S वा (for च).

11 a) K1 वेशु; K3 Dn1 D4 इषुर्; B3 सेषुर्; Da तेषुर् (for नेषुर्). K1 क्लिष्ट; K2. 3 क्षिप्तो; K4 क्षिप्ता; D4 क्लिष्टो (for लिप्तो). Ca cites इषुः and लिप्तः. D2 कार्णी; D3. 5 T1 (before corr. as in text) कीर्णी; D4 कर्णा; D7 कंठीं; Ca कर्णी (as in text). — b) K2 असताद्; G2 युध्यताम् (for अस°). — c) K2. 4. 5 Da Dn1 D7 (marg. as in text) T G यथार्थम् (for जया°). D8 बोद्धव्यं (for यो°). — d) All MSS. (except Ś1 K1. 4; D1 missing) न क्रुध्येत जिघांसतः (D2. 8 °तां; T1 °ता). — After 11, D7 S ins.:

228* नास्त्येकस्य गजो युद्धे गजश्चैकस्य विद्यते ।
न पदातिर्गजं युध्येन्न गजेन पदातिनम् ।
हस्तिना योधयेन्नागं कदाचिच्छिक्षितो हयः ।
दिव्यास्त्रबलसंपन्नः कामं युध्येत सर्वदा ।
नागे भूमौ समे चैव रथेनाश्वेन वा पुनः । [5]
रामरावणयोर्युद्धे हरयो वै पदातयः ।
लक्ष्मणश्च महाभागस्तथा राजन्विभीषणः ।
रावणस्यान्तकाले च रथेनैन्द्रेण राघवः ।
निजघान दुराचारं रावणं पापकारिणम् ।
दिव्यास्त्रबलसंपन्ने सर्वमेतद्विधीयते । [10]
देवासुरेषु युद्धेषु दृष्टमेतत्पुरातनैः ।

[(L. 1) D7 नास्यैकस्य. D7 G4 युध्येद् (for युद्धे). —(L. 3) M2 छिंधितो (for शिक्षितो). —(L. 4) T2 G1. 2 सर्वतः; M °था (for °दा). — M1. 3. 4 om. line 5. —(L. 6) M हरयश्च पदातिनः (M2 °तयः) (for the post. half). —(L. 7) M लक्ष्मणो राघवश्चैव (for the prior half). T2 G1. 2 M तद्वद् (for तथा). M1. 3. 4 राजा (for राजन्). —(L. 8) M1. 3. 4 तु (for च). T2 G1. 2 M1–3 रथेनें(M1. 3 °णें)द्रेण. —(L. 9) M निजघानैनमस्त्रज्ञं (for the prior half). T1 पापचारिणं (for °कारिणम्). —(L. 10) M एव (for एतद्). —(L. 11) M2 पुरातनं.]

C. 12. 3547
B. 12. 95. 12
K. 12. 95. 16

साधूनां तु मिथोभेदात्साधुश्रेष्ठ्यसनी भवेत् ।
सव्रणो नाभिहन्तव्यो नानपत्यः कथंचन ॥ १२
भग्नशस्त्रो विपन्नाश्वश्छिन्नज्यो हतवाहनः ।
चिकित्स्यः स्यात्स्वविषये प्राप्यो वा स्वगृहान्भवेत् ।
निर्व्रणोऽपि च मोक्तव्य एष धर्मः सनातनः ॥ १३
तस्माद्धर्मेण योद्धव्यं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
सत्सु नित्यं सतां धर्मस्तमास्थाय न नाशयेत् ॥ १४
यो वै जयत्यधर्मेण क्षत्रियो वर्धमानकः ।
आत्मानमात्मना हन्ति पापो निकृतिजीवनः ॥ १५
कर्म चैतदसाधूनामसाधुं साधुना जयेत् ।
धर्मेण निधनं श्रेयो न जयः पापकर्मणा ॥ १६
नाधर्मश्चरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव ।
मूलान्यस्य प्रशाखाश्च दहन्समनुगच्छति ॥ १७
पापेन कर्मणा वित्तं लब्ध्वा पापः प्रहृष्यति ।
स वर्धमानः स्तेयेन पापः पापे प्रसज्जति ॥ १८
न धर्मोऽस्तीति मन्वानः शुचीनवहसन्निव ।
अश्रद्दधानभावाच्च विनाशमुपगच्छति ॥ १९
स बद्धो वारुणैः पाशैरमर्त्य इव मन्यते ।

---

12 Cal. ed. reads 12^{ab} after 13^{ab}. — a) K3 D2–6 च (for तु). Da Dn यदा (for मिथो-). D7 S भेदे (for -भेदात्). — b) D5 साधूंश्. — c) K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3 (m as in text). 5. 6. 8 निष्प्राणो; K3 D4. 7 T G3. 4 M सप्राणो; K4 G1 सवृणो (G1 °णे); G2 सप्राज्ञो (for सव्रणो). Da1 नापि (for नाभि-). — d) K4 नानपत्या. Ś1 K4 कदाचन (for कथं°).

13 a) D8 नग्न- (for भग्न-). G1 -शास्त्रो. K1. 4 विपन्नाश्च; K2, 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S विपन्नाश्वै; D4 विभग्नश्च (for विपन्नाश्वश्). — b) B1 Dn कृत्तज्यो; D8 भिन्नज्यो; T2 भग्नज्यो; G4 छन्नज्यो; Ca छि° (as in text). — After 13^{ab}, Cal. ed. reads 12^{ab}. — c) K4 चिकित्स्याः; V1 Bo G1 चिकित्सः. D8 च (for स्व-). — d) Ś1 K1. 2. 4 Bo. 2 m. 3–5 D3. 5. 6. 8 प्राप्तो वा; G2. 3 प्राप्येव (G3 °वा) (for प्राप्यो वा). K1 D7 S स्वगृहं; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 स्वगृहे (B3 °हो) (for °हान्). — e) T G नाव्रणश् (for निर्व्रणो). K3 Dn D4 च स; K4 चाव-; K5 V1 Bo–4 Da D2. 3. 5–8 S चापि; B5 च वि- (for ऽपि च). B4 योक्तव्य. K1 निव्रणो स्वास्य सोक्तव्य (sic).

14 a) D8 क्षत्रियोम् (sic); T2 योक्तव्यम्. — b) All MSS. (except Ś1 K1. 4; D1 missing) इति (for मनुः). — c) D2 यस्तु (for सत्सु). K3. 5 Dn1 D4 M नित्यः; V1 Bo. 5 [अ]नित्यं; B2 m Da धर्मं (for नित्यं). V1 B Da D2. 3. 5. 6. 8 धर्मं (for धर्मस्). — d) V1 B Da D2. 3. 5. 6. 8 समास्थाय (for तमा°).

15 a) M2 यो (for वै). D6 यो वै जघन्यधर्मेण. — b) K1. 3 Da वदमानकः (K3 °क); K5 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3 धर्मसं(K5 °शं)गरः; V1 D4 वेदमानकः; B2 बहु°; D5. 6. 8 धर्मसंकरः; D7 T1 G3. 4 धर्मकारकः; T2 धर्मनाशकः; G1 धर्ममानकः; G2 जयकामकः; M4 वर्धमानतः (for °मानकः). Ca as in text. — d) B2 D5. 7 निकृत- (for निकृति-). Bo. 1. 5 Dn1 G3 -जीविनः; Dn2 -जीवति; T2 G1 -जीवितः (for -जीवनः).

16 a) B2 वै तद् (for चै°). — b) K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn D6. 8 M असाधून्; D4 °धुः; D7 T G साधून्यो (T2 G1 °न्ये) (for असाधुं). — d) K4 पापकर्मणां.

17 17^{ab} = (var.) 1. 75. 2^{cd}; 12. 92. 20^{cd}; Manu. 4. 173^{ab}. — a) K1 चरतो. Da यश्च (for राजन्). — b) Da गौरवं. — After 17^{ab}, D6 reads 19^{ab}. — c) K3 Dn D4. 6 च (for [अ]स्य). D2. 3. 5 प्रशाखासु (for °खाश्च). — d) K2. 3 Dn D4. 6 समधि-; B1 समुप- (for समनु-).

18 a) M1 नित्यं (for वित्तं). — c) K1 D4. 6. 8 स वर्धमान-; M1. 3. 4 संवर्धमानः. D7 T1 G2–4 तेनैव; T2 G1 M1. 3. 4 पापेन; M2 सैन्येन (for स्तेयेन). — d) B2 D8 पापे पापः (by transp.). Ś1 K4 B5 D7 T1 G1. 3. 4 M2 प्रसज्यते (M2 °ति); K1 V1 Bo. 2–4 Da D4 T2 G2 °ज्जते (for °ज्जति). B1 D2. 3. 5 पापः पापेषु सज्जते.

19 = (var.) 3. 198. 44. D6 reads 19^{ab} after 17^{ab}. — a) Ś1 K1 नाधर्मो; K4 *धर्मो; M2 न धर्मे. D7 T1 (marg. by corr. as in text). 2 G मन्यंते (for मन्वानः). — b) D7 S (except M2) अपहसंति च (M1. 3. 4 °स्युत) (for अवहसन्निव). — c) K4 M अश्रद्धानो (M2 °ता) (for °द्दधान-). Ś1 K1. 4 -भावाश्च; K2. 3 D4 -भावश्च; K5 V1 B1. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6 च भवेद् (for -भावाच्च). T2 ह्याश्रयाणामभावाच्च. — d)

महाद्दतिरिवाध्मातः स्वकृतेन विवर्धते ॥ २०
ततः समूलो ह्रियते नदीकूलादिव द्रुमः ।
अथैनमभिनिन्दन्ति भिन्नं कुम्भमिवाश्मनि ।
तस्माद्धर्मेण विजयं कामं लिप्सेत भूमिपः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

भीष्म उवाच ।
नाधर्मेण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपतिः ।
अधर्मविजयं लब्ध्वा कोऽनुमन्येत भूमिपः ॥ १
अधर्मयुक्तो विजयो ह्यध्रुवोऽस्वर्ग्य एव च ।
सादयत्येष राजानं महीं च भरतर्षभ ॥ २
विशीर्णकवचं चैव तवास्मीति च वादिनम् ।
कृताञ्जलिं न्यस्तशस्त्रं गृहीत्वा न विहिंसयेत् ॥ ३
बलेनावजितो यश्च न तं युध्येत भूमिपः ।

C. 12. 3560
B. 12. 96. 4
K. 12. 96. 4

M2 अप- (for उप-).

20 [a]) K2. 3 Da2 Dn D2. 6 T2 G2 संबद्धो; K4 स बद्धौ. — [b]) K4 अमल्या; Bo अबद्ध; B4. 5 अवध्य; G1 अमत (for अमर्त्य). D3. 7 G2–4 अमर्त्यैरवमन्यते. — 20[c] = 3. 198. 45[a]; cf. Ṛv. 7. 89. 2. — [c]) K1 D4 (also as in text). 8 T2 महाधृतिर्; Dn2 °वृत्तिर्; D6 °द्दतिम्; D7 G3 °व्रतिर्; T1 G1. 4 °द्रुतिर् (for °द्दतिर्). K1 D7 T1 G2–4 M1. 3. 4 Cv ध्मातः (Cv °ता) (for [आ]ध्मातः). — [d]) K3 M1. 3 सुकृतेन (for स्व°). K2. 5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 सुकृते नै(D6 °तेने)व वर्त(K2 V1 Dn2 D6 °र्ध)ते; Da D7 T G M4 Cv स्वकृतेनै(Da °ने)व वर्धते; M2 सुकृतं न विवर्धयेत्.

21 [a]) B4 अतः (for ततः). Ś1 K2. 4 समूलं (for °लो). B5 क्रियते (for ह्रि°). — [b]) B1 -मूलाद्; D7 S -कूल (for -कूलाद्). K1 द्रुमाः. — [c]) B1 तथैवम्; B2 Da D4 तथैनम् (for अ°). K1–3 V1 Bo. 3 Dn D2. 3. 5–8 T1 G3. 4 Cv -नंदंति (for -निन्दन्ति). M प्रजाश्चैवाभिनंदंति. — [d]) D2 corrupt. M2 भिन्न-. D6 अश्मना. — [e]) K1. 4 विजयः; M1. 3. 4 च जयं; M2 च जयन् (for विजयं). — [f]) K2. 3. 5 Dn D3. 4. 7. 8 S कोशं; K4 कामे; V1 B Da D3. 5. 6 कोषं (for कामं). D7 T G1. 3. 4 लिप्सेच्च (for °त). K1 T1 भूमिप; M2 पार्थिवः.

Colophon om. in K3 D2: D1 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 5 V1 B Da2 Dn D3–7 T G1. 2. 4. M राजधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 5 V1 B Da Dn1 D3–6 विजिगीषमाणवृत्तं; K4 विजिगीषमाणचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 97; B1 86; B2 Da Dn2 95; B3–5 Dn1 94; D8 92. — *Śloka no.:* Dn 21; D8 22.

97

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 D2 om. 1 with the ref. D8 om. the ref. — [a]) B1 जयं लिप्सेज् (for महीं जेतुं). — [b]) B1 जगतां (for लिप्सेत). K1 D7 T G M2 पृथिवी- (for जगती-). — [c]) K5 D4 अधर्मे; D7 S अधर्माद् (for °र्म-). — [d]) B1 कोथ मन्येत; M1. 3. 4 कोभि°; M2 को हि म° (for कोऽनुम°). B1 M2 पार्थिवः; G1 भूमिप.

2 [b]) D7 T G न ध्रुवो (for ह्यध्रुवो). K5 [s]स्वर्गं; D6 °र्ग्यम्. — [c]) K1 साधयति; K4 सादयिति; B1 सीदयति; D7 S पात(G1 °द)यति; Ca साद° (as in text). K3 D7 S [ए]व (for [ए]ष).

3 [a]) V1 B D2. 3. 5. 6. 8 T2 G2 विकीर्ण- (for विशीर्ण-). — [b]) K1 तथास्मि; G1 तवास्मि (for °स्मि). D2. 3. 5 प्रवादिनं (for च वा°). — [c]) D2 न्यस्त-; T2 G1 मुक्त- (for न्यस्त-). — [d]) D2. 3. 5 transp. गृहीत्वा and न. B1 विशीर्यंत (for विहिंसयेत्).

4 [a]) M2 बालेन. K2. 3 Dn D4. 7 T G M2. 4 विजितो; K4 [अ]वजिता; V1 Bo. 2. 5 Da [अ]थ जितो; D2. 3. 5 [अ]वर्जितो; M1. 3 [अ]पि जितो (for [अ]वजितो). Bo. 1. 4. 5 Da D2. 3. 5. 8 तु (for च). — [b])

C. 12. 3560
B. 12. 96. 4
K. 12. 96. 4

संवत्सरं विप्रणयेत्तस्माज्जातः पुनर्भवेत् ॥ ४
नार्वाक्संवत्सरात्कन्या स्प्रष्टव्या विक्रमाहृता ।
एवमेव धनं सर्वं यच्चान्यत्सहसाहृतम् ॥ ५
न तु वन्ध्यं धनं तिष्ठेत्पिबेयुर्ब्राह्मणाः पयः ।
युञ्जीरन्वाप्यनड्डुहः क्षन्तव्यं वा तदा भवेत् ॥ ६
राज्ञा राजैव योद्धव्यस्तथा धर्मो विधीयते ।
नान्यो राजानमभ्यसेदराजन्यः कथंचन ॥ ७
अनीकयोः संहतयोर्यदीयाद्ब्राह्मणोऽन्तरा ।
शान्तिमिच्छन्नुभयतो न योद्धव्यं तदा भवेत् ।
मर्यादां शाश्वतीं भिन्द्याद्ब्राह्मणं योऽभिलङ्घयेत् ॥ ८
अथ चेल्लङ्घयेदेनां मर्यादां क्षत्रियब्रुवः ।
अप्रशस्यस्तदूर्ध्वं स्यादनादेयश्च संसदि ॥ ९
या तु धर्मविलोपेन मर्यादाभेदनेन च ।
तां वृत्तिं नानुवर्तेत विजिगीषुर्महीपतिः ।

K_1 युद्धेत; G_2 बध्येत. K_5 भूमिपं; D_{a1} D_4 °प. — ^{c}) $D_{3.5}$ सांवत्सरं. $Ś_1$ K_3 D_a D_4 विप्रणयं; K_1 °यणं; D_7 S संप्रणयेत् (for विप्र°). Ca as in text. ❀ Cn : विप्रणयेत् दासोऽस्मीति वदेति तं शिक्षयेत् । ❀ — ^{d}) K_4 D_8 ततो या(D_8 जा)तः (for तस्माज्जातः).

5 ^{a}) K_5 V_1 $B_{0.2–5}$ D_a $D_{6.8}$ Ca अर्वाक् (for ना°). B_2 D_a D_6 कन्याः. B_1 अर्वा समत्सराद्धोराः (sic); D_7 S न च संवत्सरं कन्या (D_7 T_1 $G_{3.4}$ °न्याः; M_2 °न्यां). — ^{b}) K_4 सृष्टव्या; K_5 V_1 B Dn $D_{2.3}$ (m as in text). $_{5.6.8}$ प्रष्टव्या; D_a D_7 T_1 $G_{3.4}$ स्पृष्टव्याः (D_a °व्या); D_4 द्रष्टव्या; T_2 G_2 स्प्रष्टव्याः. B_2 D_a D_6 विक्रमाहृताः; D_7 S सहसाहृताः (G_1 M °ता). — ^{c}) D_6 सर्वैं. — ^{d}) K_4 यश्चान्यात् (for यच्चान्यत्). $Ś_1$ K_2 साहसं हृतं; K_4 D_6 सहसा कृतं; D_4 विक्रमाहृतं (for सहसा°).

6 ^{a}) $K_{2.3.5}$ B_5 D_{n1} $D_{2.3.5.8}$ न तु वध्य-; V_1 अनुवध्य-; B_0 M_4 न तु (M_4 च) वध्यं; B_1 अर्थवध्य-; B_3 नन्ववध्यं; D_{a1} नन्ववंध्य-; D_{a2} न त्वं वंध्य-; D_{n2} D_6 न त्ववध्य-; D_4 ननु वंध्यं; D_7 T_2 $G_{2–4}$ Cv न तु वध्ये; T_1 न तु वध्यद्; G_1 न तु तस्य; $M_{1–3}$ न च वंध्यं (for न तु वन्ध्यं). — ^{b}) D_7 T G लिप्सेयुर्ब्राह्मणादयः. — ^{c}) $K_{1–3}$ D_a $D_{3.4}$ $M_{1.3}$ नापि; $K_{4.5}$ V_1 B Dn $D_{2.5.8}$ अपि; D_6 न हि (for वापि). Cv cites वा (as in text). D_7 $G_{3.4}$ [अ]नुड्डुहं; Cv [अ]-नड्डुहः (as in text). — ^{d}) M_4 प्रदेयं; Cv क्षन्तव्यं (as in text). K_3 $D_{2.3.5}$ वा सदा; D_4 तावता; D_6 वा यदा; D_7 S वा पुनर् (for वा तदा).

7 ^{a}) K_3 B_2 D_a T_2 राजा (for राज्ञा). K_1 B_2 D_a D_4 T_2 G_1 राज्ञैव; K_3 राज्ञेव; B_1 राजेव (for राजैव). — ^{b}) D_{n2} तस्माद् (for तथा). B_1 धर्मान् (for धर्मो). K_5 $B_{0.1.3–5}$ D_{n2} $D_{2.3.5.6}$ न हीयते (for विधी°). K_4 तथा धर्मेण हीयते; M क्षत्रियः क्षत्रियेण च. — ^{c}) $K_{2–5}$ V_1 B Dn $D_{2–6.8}$ अभ्यस्येद्; D_a अभ्येत्य; D_7 S अभ्य(G_2 °त्य)स्याद् (for °सेद्). — ^{d}) B_1 अथ वान्यः; D_a राजन्यश्च (for अराजन्यः). $B_{0.3–5}$ $D_{2.3.5}$ कदाचन (for कथं°). M तथा धर्मो विधीयते (= 7^{b}).

8 ^{a}) $D_{2.3.5}$ संनिहितयोर् (hypermetric) (for संहतयोर्). — ^{b}) V_1 B_2 (marg.) M_4 यवीयान् (for यदीयाद्). K_5 $D_{2.8}$ ब्राह्मणोत्तरः (D_2 °रं); V_1 B_3 °णोतरः; $B_{0.1.5}$ °णोंतरः; $B_{2.4}$ D_a $D_{3–5}$ °णोंतरं (for °णोऽन्तरा). — ^{c}) D_a इच्छेन्; D_4 इच्छेद् (for इच्छन्). K_5 शांतिरस्तु भयतो; D_8 °मिच्छेत्युभयतो; G_1 °मिच्छस्तु भवता. — ^{d}) V_1 transp. न and योद्धव्यं. B (except B_2) $D_{2.3.5}$ भवेत्तदा (by transp.); M ततो भवेत्. — V_1 reads 8^{c}–10^{f} on marg. — ^{e}) K_4 मर्यादा; G_1 कीर्तिं च. D_8 शाश्वती. K_3 M भिद्याद्; D_a विद्याद् (for भिन्द्याद्). Cv as in text. — ^{f}) K_4 ब्राह्मणो; K_5 V_1 B D_a $D_{2.3.5.6.8}$ °णान् (for °णं). K_2 M_2 यो हि; K_3 D_{a2} D_7 T G $M_{1.3.4}$ योति-; K_4 यांति; D_4 यो वि- (for योऽभि-).

9 V_1 reads 9 on marg. — ^{a}) K_1 स (for अथ). K_5 V_1 B D_a D_{n2} $D_{2–8}$ T $G_{1.3.4}$ $M_{2.4}$ एतां; D_{n1} एव; G_2 एको; $M_{1.3}$ एता (for एनां). — ^{b}) B_1 नीतिं च (for मर्यादां). $Ś_1$ $K_{1.4}$ $D_{2.3.5}$ क्षत्रियो ध्रुवः ($D_{2.3.5}$ °वं); K_2 B_1 °यध्रुवः; K_5 °योब्रुवं; D_{n2} °यर्षभः; D_4 °यव्रतः (for °यब्रुवः). — ^{c}) K_5 V_1 B D_a Dn $D_{2.3.5.6.8}$ Cv असंख्येयस्; D_7 S अ(G_1 आ)-मंत्रेयस् (for अप्रशस्यस्). K_1 D_4 तदूर्द्धं; K_5 तदर्धं; B_1 तदूर्ध्वः; M_4 तमूर्ध्वं (for तदूर्ध्वं). — ^{d}) K_5 B (except B_2) $D_{2.3.5.8}$ तु (for च). G_2 संयति; M_4 संसदी (for °दि).

10 V_1 reads 10 on marg. — ^{a}) K_1 ये तु; K_2 Dn यस्तु; K_5 B_1 D_a D_6 यत्ते; D_4 यो नु; D_5 यत्तु (for या तु). K_3 -विलेपेन; M -विरोधेन (for

धर्मलब्धाद्धि विजयात्को लाभोऽभ्यधिको भवेत् ॥ १०
सहसा नाम्य भूतानि क्षिप्रमेव प्रसादयेत् ।
सान्त्वेन भोगदानेन स राज्ञां परमो नयः ॥ ११
भुज्यमाना ह्ययोगेन स्वराष्ट्रादभितापिताः ।
अमित्रान्पर्युपासीरन्व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ १२
अमित्रोपग्रहं चास्य ते कुर्युः क्षिप्रमापदि ।
संदुष्टाः सर्वतो राजन्राजव्यसनकाङ्क्षिणः ॥ १३
नामित्रो विनिकर्तव्यो नातिच्छेद्यः कथंचन ।
जीवितं ह्यप्यतिच्छिन्नः संत्यजत्येकदा नरः ॥ १४
अल्पेनापि हि संयुक्तस्तुष्यत्येवापराधिकः ।
शुद्धं जीवितमेवापि तादृशो बहु मन्यते ॥ १५
यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नः प्रियराजकः ।
संतुष्टभृत्यसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ १६
ऋत्विक्पुरोहिताचार्या ये चान्ये श्रुतसंमताः ।
पूजार्हाः पूजिता यस्य स वै लोकजिदुच्यते ॥ १७
एतेनैव च वृत्तेन महीं प्राप सुरोत्तमः ।

C. 12. 3575
B. 12. 96. 19
K. 12. 96. 19

-विलोपेन). — ^{c}) B1 बुद्धिं (for वृत्तिं). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 D4 अनु- (for नानु-). — ^{d}) K1 विजिगीषुं. — ^{e}) D3. 7 धर्माल्लु (for धर्म-). — ^{f}) K2 Dn लाभः को (by transp.); M1. 3 को ल(M1 ला)भ्यो. K4 Da D7 G1 M1. 3 ह्यभ्यधिको (hypermetric) (for ऽभ्य°).

11 ^{a}) K1. 2 नास्य ; K3 वास्य ; K4 [आ]नाय्य- ; K5 चान्य- ; V1 Bo. 4 न्याय्य- ; B1-3. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6 M2 नार्य- ; D4 माय- ; D7 T1 G1-3 नम्य ; D8 न्याप्य ; G4 नस्य ; Cv न्याय- (for नाम्य). — D2 reads 11^c–12^b twice. — ^{c}) V1 B1. 2 शांत्वेन ; D5 सत्वेन. K3 V1 D4. 7 S भेद- ; D8 भोज्य- (for भोग-). — ^{d}) K4 न (for स). D7 S (G1 by corr. as in text) राज्ञः (for राज्ञां).

12 ^{a}) B1 भुज्यमानमयोगेन ; D4 दह्यमाना अयो° ; G2 युज्यमानस्य योगेन ; Cv भुज्यमाना ह्यभोगेन. — ^{b}) V1 B3. 4 D2. 3. 5 अभितापिनः (V1 °तः); B5 D8 अतितापिताः (D8 °नः); Cv अभि° (as in text). — ^{c}) K1 D7 T (T1 by corr. as in text) G अमित्राः ; Cv °त्रान् (as in text). D8 पर्युपासीना ; M4 °दासीरन् ; Cv °पासीरन् (as in text). K2 Da Dn अमित्रास्तमुपासीरन्. — ^{d}) Da G1 M1 -प्रतीक्षणः (G1 °णाः) (for °क्षिणः).

13 ^{a}) M3 अमित्रोन्वग्रहं. T2 च स्यात् (for चास्य). Cv as in text. — ^{b}) T2 transp. ते and कुर्युः. D2. 3. 5 प्रियम् (for क्षिप्रम्). K1 आदपि ; K5 V1 Bo. 5 Da D2. 3. 5. 8 एव हि (for आपदि). — ^{e}) Ś1 संदृष्टाः ; K1 सम्रुष्टाः ; K2. 3 V1 B4 Da Dn संतुष्टाः ; K5 Bo-3. 5 D2. 3. 5-7 S अतुष्टाः (D6 °ष्टः); D8 अनुष्ठाः (for संदुष्टाः). G2 मित्रान् (for राजन्). — ^{d}) D7 T G1. 3. 4 -ध्वंसन- (for -व्यसन-).

14 ^{a}) M2 नामित्रे. D3. 5 विनिवर्तव्यो ; Ca °कर्तव्यो (as in text). Cv as in text. — ^{b}) Ś1 K1 नापि ; Da नाभि- (for नाति-). — B1 om. 14^{cd}. — ^{c}) K1 जीवितो. K1 Da ह्यप्यभिच्छिन्नः ; B2 D2. 3. 5 चाप्यति° ; Dn1 D4 ह्यप्यतिच्छित्तिः (D4 °त्रं); D7 T1 G3. 4 ह्यप्रतीच्छन्नः ; T2 हि प्रतिच्छन्नः ; G1 M2. 4 हि (M4 ह्या-) व्यतिच्छि(G1 °च्छ)न्नः (for ह्यप्यति°). — ^{d}) M1. 3 रदः (for नरः). K2 Dn G1 संत्यजेच्च (G1 °था) कदा नरः (Dn कदाचन); K5 V1 Bo. 2-5 Da D2. 3. 5. 6 °जेत कथं(V1 B2 Da D6 °दा)चन ; D7 T1 G2-4 °ज्यंत्येकदा नराः ; D8 स त्यंन्ये[त्यजे]त कथंचन.

15 ^{a}) D2. 8 अन्येन (for अल्पेन). All MSS. (except Ś1 K1. 4 ; D1 missing) च (D7 तु); Cv स (for हि). — ^{b}) Bo. 4. 5 D8 तुष्य(D8 °षा)त्येवं ; D7 S °ते न (for °त्येव). K2. 3 नराधिकः ; K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 नराधिपः (K4 °प); D7 T G M2 [अ]पराधितः (G1. 2 °धिनः ; M2 °धतः) (for °धिकः). — ^{c}) D8 T1 (by corr. as in text) G3. 4 M शुद्ध- (for शुद्धं). Ś1 K4 एवास्य ; M एवेह (for एवापि).

16 = (var.) 12. 95. 3. — ^{a}) M2 तस्य (for यस्य). G3 स्थितो (for स्फीतो). — ^{b}) K5 V1 B Da Dn2 D2. 3. 5. 8 -कारकः ; D6 -कारये (for -राजकः). — D6 om. from 16^e up to 12. 98. 16^b. — ^{e}) M4 -पुष्ट- (for -भृत्य-). K4. 5 V1 B Da D2. 3. 5. 8 नित्यं (B2. 3 Da °त्य-) संतुष्टसचिवो ; T2 G1 संतुष्टसचिवश्चैव. — ^{d}) Da च (for स).

17 D6 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) K2. 3. 5 -पुरोहिताचार्यं. — ^{b}) G2 ये चार्या (for ये चान्ये). D7 G2. 3 श्रुति- (for श्रुत-). K2 Dn M2 -सत्तमाः (for -संमताः). — ^{c}) D5 प्रजार्हाः ; G1 पूजार्हः. G1 पूजितो. — ^{d})

C. 12 3575
B. 12 96. 19
K. 12. 96. 19

अन्वेव चैन्द्रं विजयं व्यजिगीषन्त पार्थिवाः ॥ १८
भूमिवर्जं पुरं राजा जित्वा राजानमाहवे ।
अमृताश्चौषधीः शश्वदाजहार प्रतर्दनः ॥ १९
अग्निहोत्राण्यग्निशेषं हविर्भाजनमेव च ।
आजहार दिवोदासस्ततो विप्रकृतोऽभवत् ॥ २०
सराजकानि राष्ट्राणि नाभागो दक्षिणां ददौ ।
अन्यत्र श्रोत्रियस्वाच्च तापसस्वाच्च भारत ॥ २१
उच्चावचानि वृत्तानि धर्मज्ञानां युधिष्ठिर ।
आसन्राज्ञां पुराणानां सर्वं तन्मम रोचते ॥ २२
सर्वविद्यातिरेकाद्वा जयमिच्छेन्महीपतिः ।
न मायया न दम्भेन य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

K1 सर्वं-; Da स वि- (for स वै). All MSS. (except Ś1 K2. 8; D1 missing; D6 om.) लोकविद् (for °जिद्).

18 D6 om. 18 (cf. v. l. 16). —ᵃ) V1 प्र-; Da तु; D7 S हि (for च). —ᵇ) D4 मही. Da प्राप्य (for प्राप). Ca cites सुरोत्तमः (as in text). K4 महीन्प्राप सुरोत्तम; D7 S महीं (G1 °ही) प्राप्य नरोत्तमः (M4 °म). —ᶜ) Ś1 अन्येव; K2. 8 अन्येन; K4. 5 V1 Bo. 8–5 Da Dn D2. 8. 5. 8 अनेन; B1. 2 m अन्वेत्य; B2 अन्वेवं; D7 T G अन्येपि (for अन्वेव). K2 M2 चैन्द्रं; K3–5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 चैन्द्र-; D7 T G4 चैवं; G1–3 चैव (for चैन्द्रं). K5 B5 Da Dn D2. 8 G2 M2 -विषयं (for विजयं). —ᵈ) All MSS. (except Ś1 K1; D1 missing; D6 om.) विजिगीषंति (K4 °त). D4 मानवः; D8 T1 G1 पार्थिवः (T1 °व).

19 D6 om. 19 (cf. v. l. 16). —ᵃ) Ś1 K1. 4 T2 M2. 4 -वर्ज्यं; M1. 3 -वर्ज्यः (for -वर्जं). K3 D4 परं; K5 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 8 T1 (by corr.) धनं; T1 (before corr.) वरं; T2 G1 पुरा (for पुरं). —ᵇ) B1 Dn जि(B1 स्थि)त्वा राजा म(Dn °जन्म)हाहवे. —ᶜ) K2 अमृतश्च; K3 अमितौश्च; D4 अमिताश्च (for अमृ°). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 अपि चाश्चौ(D3. 5 °श्रौ)षधीः शश्वद्; D7 T1 G M2. 4 अपि चास्यौ(M2. 4 °प्यो)षधीः श°; T2 अभिशास्यौ°; M1. 3 अथ वाप्योषधी श°. —ᵈ) K4 प्रतर्दन; D2 प्रतदर्शनः.

20 D6 om. 20 (cf. v. l. 16). —ᵃ) D2 अग्निहोत्रानि. G2 [अ]ल्पशेषं (for [अ]ग्नि°). K2–5 V1 B Da Dn D3. 5. 8 अग्निहोत्राग्निशेषं च (Da °षश्च); D4 °होत्रादग्निशेषं. —ᵇ) D2 वहिर्; D7 M तेषां (for हविर्-). K2. 4. 5 V1 B Da Dn D3. 5. 7. 8 S (except M4) -भोजनम्; K3 D4 -व्यं° (for -भा°). —ᵈ) Ś1 K1. 5 V1 B (except B4) Dn D2–5 T G1. 3. 4 M4 भवेत् (for ऽभवत्).

21 D6 om. 21 (cf. v. l. 16). —ᵃ) B1 M4 क्ष(M4 प)राजकानि; T2 G1 सराजकाणि. —ᶜ) B1 D7 G1 श्रोत्रियत्वाच्च; T2 °यात्स्वाच्च; M4 श्रोणियस्वाच्च (for श्रोत्रियस्वाच्च). —ᵈ) K5 Dn तापसार्थाच्च; B1 D7 G1 °सत्वाच्च (for °सस्वाच्च).

22 D6 om. 22 (cf. v. l. 16). —ᵃ) K3 D5 भूतानि; K4. 5 V1 B1–4. 5 m Da Dn D2. 8 वित्तानि (for वृ°). D8 उच्चावचातिवृत्तानि. —ᵇ) K4 च भारत; B1 युधिष्ठिरः. —ᶜ) Ś1 K4 पुराणां च (for °णानां). —ᵈ) K1 Da सर्वं तं; G2 सर्वं हि; G3 स सर्वं. G1 सर्वं ते रोचतेनघ.

23 D6 om. 23 (cf. v. l. 16). —ᵃ) D7 S सर्वान् (M4 °र्वा) (for सर्व-). K3 -विद्यातिरेके वा; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 G2 °रेकेण (D2 °न); M3 -वीर्यातिरेकाद्वा (for -विद्याति°). —ᵇ) D7 T G1. 3. 4 M3. 4 जेतुम् (for जयम्). D8 G2 इच्छन्. —ᶜ) B1 corrupt. K5 भेदेन; G1 M डंभेन.

Colophon om in D6: D1 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B1–5 Da Dn D2. 3. 5. 7 T2 G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* V1 B Da D2–5 विजिगीष(D4 °य)माणवृत्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 99; B1 87; B2 Da1 Dn2 96; B3–5 Dn1 95; D7 S 98; D8 93. — *Śloka no.:* Dn D8 24.

९८

युधिष्ठिर उवाच ।
क्षत्रधर्मान्न पापीयान्धर्मोऽस्ति भरतर्षभ ।
अभियाने च युद्धे च राजा हन्ति महाजनम् ॥ १
अथ स्म कर्मणा येन लोकाञ्जयति पार्थिवः ।
विद्वञ्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ २
भीष्म उवाच ।
निग्रहेण च पापानां साधूनां प्रग्रहेण च ।
यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवन्ति शुचयोऽमलाः ॥ ३
उपरुन्धन्ति राजानो भूतानि विजयार्थिनः ।
त एव विजयं प्राप्य वर्धयन्ति पुनः प्रजाः ॥ ४
अपविध्यन्ति पापानि दानयज्ञतपोबलैः ।
अनुग्रहेण भूतानां पुण्यमेषां प्रवर्धते ॥ ५
यथैव क्षेत्रनिर्दाता निर्दन्वै क्षेत्रमेकदा ।
हिनस्ति कक्षं धान्यं च न च धान्यं विनश्यति ॥ ६
एवं शस्त्राणि मुञ्चन्तो घ्नन्ति वध्यानथैकदा ।
तस्यैषा निष्कृतिः कृत्स्ना भूतानां भावनं पुनः ॥ ७
यो भूतानि *धनज्यानाद्वधात्क्लेशाच्च रक्षति ।
दस्युभ्यः प्राणदानात्स धनदः सुखदो विराट् ॥ ८ C. 12. 3588 B. 12. 97. 8 K. 12. 97. 8

98

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 D6 om. 1ᵃ–16ᵇ (cf. v. l. 12. 97. 16ᶜ). D8 M2 om. the ref. — ᵃ) K2. 5 V1 B0. 3–5 Dn D2. 3. 5. 8 क्षत्रधर्माद्धि; B1 °र्मस्तु; B2 Da °र्मेण; M1 °र्मे न. — ᵇ) K5 V1 B0. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 8 न धर्मोस्ति नराधिप; B1 धर्मोस्ति न नराधिपः. — K3 om. 1ᶜ–2ᵇ. — ᶜ) D4 हि (for the first च). K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 G1 अपया(B1 °भिया-; G1 °पिधा)नेन युद्धेन. — ᵈ) D8 महाधनं.

2 D6 om. 2; K3 om. 2ᵃᵇ (cf. v. l. 1). — ᵃ) M1. 3. 4 स्व- (for स्म). K4. 5 V1 B D (D1 missing; D6 om.) S के(M2 ते)न (for येन). — ᵇ) K1 लोका; K5 B0 D8 लोकं. — ᶜ) T1 विद्वान्.

3 D6 om. 3 (cf. v. l. 1). D8 om. the ref. — ᵇ) M4 lacuna for साधूनां. K1 प्रगृहेण; K3. 5 Dn D4 संग्रहेण. — ᶜ) K4 ज्ञानश्च. — ᵈ) M जयंति (for भवन्ति). V1 विमलाशयाः (for शुचयोऽमलाः).

4 D6 om. 4 (cf. v. l. 1). — ᵃᵇ) Ś1 K4 उपरुध्यंति; D2. 8 °रुधंति. K4 [अ]राजानो. M transp. राजानो and भूतानि. Ś1 विषयार्थिनः. — ᶜ) M1. 3 तदेवं; M4 तदैव (for त एव). M2 विप्रा (for प्राप्य). — ᵈ) M2 पुनः (for प्रजाः).

5 D6 om. 5 (cf. v. l. 1). — ᵃ) K1 अपविध्यंति; K4 °विध्यंत. Ś1 K4 D2. 3. 5 भूतानि (for पापानि). — ᵇ) D7 T G1. 3. 4 M1. 3. 4 यज्ञदान- (G3 °नं) (for दानयज्ञ-). D7 G2 -तपोबलाः; G3 तपोबलान्. — ᶜ) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 अनुग्रहाय. — ᵈ) B1 येषां (for एषां). K2. 3 V1 B1 Da Dn D2. 3. 5. 8 विवर्धते (for प्र°).

6 With 6, cf. Manu. 7. 110. D6 om. 6 (cf. v. l. 1). — ᵃ) B4 अद्यैव; D4 अथैव. D2 क्षत्र- (for क्षेत्र-). Ś1 K1. 2 -निर्मा(? Ś1 as text)ता; K4 B3 Dn D5. 8 -निर्याता (K4 °तां); K5 -नियता; D7 S -निर्वाहो; Cap -निर्ज्ञाता; Cnp -निर्दाता (as in text). — ᵇ) Ś1 निंद[? निर्दं]न्वै; K1 भिंदन्वै; K3 निंद्यान्वै; K5 V1 B Da D2. 3 निर्दा(B °ध्यां)तुं; Dn D5 निर्यातुं; D4 निर्धन्वै; D7 S निर्दहेत् (M1. 3. 4 °हन्). — ᶜ) K5 V1 B Da D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 4 M4 धान्यं कक्षं (by transp.); Dn1 G2 धान्यकक्षं; Dn2 धान्यं क्षेत्रं; M1–3 धान्यं रक्षंश्च. Ca cites कक्षं (as in text). K1. 2. 4 धान्य(K2 °न्या)श्च. Cv हिनस्ति धान्यं कक्षं वा.

7 D6 om. 7 (cf. v. l. 1). — ᵃ) K5 B3 Dn2 D8 शास्त्राणि. — ᵇ) K1. 4 D7 T1 G1. 3. 4 M [अ]वध्यान्. K2–5 V1 B D (D1 missing; D6 om.) T2 G अनेकधा (K2 °दा); T1 अथैकधा. — ᶜ) D2. 3. 5 तस्यैव. K3 D7 T G दृष्टा; D2 कृष्णा (for कृत्स्ना). — ᵈ) K1 भवनं; B1 T2 M4 पालनं; G1. 3 पावनं; M1. 3 पापनं (for भावनं).

8 D6 om. 8 (cf. v. l. 1). — ᵃ) D4 ये. Ś1 धनज्यायान्; K1 D4 °ज्ञानाद्; K2. 5 Dn धनाक्रांत्या;

C. 12. 3589
B. 12. 97. 9
K. 12. 97. 9

स सर्वयज्ञैरीजानो राजाथाभयदक्षिणैः ।
अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ९
ब्राह्मणार्थे समुत्पन्ने योऽभिनिःसृत्य युध्यते ।
आत्मानं यूपमुच्छ्रित्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः ॥ १०
अभीतो विकिरञ्शत्रून्प्रतिगृह्णञ्शरांस्तथा ।
न तस्मात्त्रिदशाः श्रेयो भुवि पश्यन्ति किंचन ॥ ११
तस्य यावन्ति शस्त्राणि त्वचं भिन्दन्ति संयुगे ।
तावतः सोऽश्नुते लोकान्सर्वकामदुहोऽक्षयान् ॥ १२
न तस्य रुधिरं गात्रादाविद्धेभ्यः प्रवर्तते ।
स ह तेनैव रक्तेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३
यानि दुःखानि सहते व्रणानामभितापने ।
न ततोऽस्ति तपो भूय इति धर्मविदो विदुः ॥ १४
पृष्ठतो भीरवः संख्ये वर्तन्तेऽधमपूरुषाः ।
शूराच्छरणमिच्छन्तः पर्जन्यादिव जीवनम् ॥ १५
यदि शूरस्तथा क्षेमे प्रतिरक्षेत्तथा भये ।
प्रतिरूपं जनाः कुर्युर्न च तद्वर्तते तथा ॥ १६

K3 धनेज्याभ्यां; K4 धनाज्जान्या; V1 B Da D2. 3. 5. 8 धनाज्ज्ञा(D2 °ज्ञा)त्या; D7 T G सदानर्थान्; M1. 3. 4 धनानर्थान्; M2 धनार्थाद् (submetric) (for *धनज्यानाद्). —b) Ś1 K1 धनात्; D7 G1. 3 भयात् (for वधात्). K4 क्लेशाश्च; Dn2 लेशाच्च. —c) Bo. 5 दस्युभिः. D7 S (T1 before corr.) प्राणदाता च (M1. 3. 4 स) (for °दानात्स).

9 D6 om. 9 (cf. v. l. 1). —a) B2 Da स सर्ववित्तु सर्वज्ञो. —b) K3 राजन् (for राजा). K1 M2 यो; K3 om.; Bo च; D7 वो; T1 (also as in text) G2–4 वा (for [अ]थ). B2 -दक्षिणः. Da राज्ञाथाभयदक्षिणाः. —c) M2 भूतानि (for भद्राणि). —d) G2 [इ]ह (for [इ]न्द्र-).

10 Cf. 11. 99. 26. D6 om. 10 (cf. v. l. 1). —a) B1 समुत्पन्नो. —b) K5 Dn [ऽ]रिभिः सृत्य; D7 T1 G1. 3. 4 M1. 3 [ऽ]भिनिष्पत्य; T2 G2 M2. 4 हि निष्पत्य (for ऽभिनिःसृत्य). V1 B2. 4 Da Dn युध्यति. —c) D5 जयम् (for यूपम्). Ś1 K4 उच्छिद्य; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 उत्सृज्य (for उच्छ्रित्य).

11 D6 om. 11 (cf. v. l. 1). —a) K1 B4 आभीतो; B1 Da2 Dn1 G1. 2. 4 M अभितो. V1 विकरञ्; B1 विकी°. K4 शत्रुं. —b) K1. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 प्रतिगृह्य (K1 °ह्यं). K1 च तांस् (for शरांस्). D7 T1 G तु यः; T2 शुचिः; M त्वचा (for तथा). —c) D2 तदस्मात्; M4 तस्माद्धि (for न तस्मात्). Ś1 K1 D7 T1 G1 त्रिदशाच्; K4 त्रिदिवा; D2. 8 G3. 4 त्रिदशा. —d) D7 S भूतं (for भुवि). M2 पश्यति. Dn2 M1. 3 कंचन; G2 केन च (for किंचन).

12 D6 om. 12 (cf. v. l. 1). —a) Dn1 transp. यावन्ति and शस्त्राणि. —b) K3 तं तु; D4 तनुं (for त्वचं). —c) D2 लोकात्. —d) D2 M4 [ऽ]क्षयात्.

13 D6 om. 13 (cf. v. l. 1). —a) K3–5 V1 B D (D1 missing; D6 om.) S यदस्य (M4 यदन्य-) (for न तस्य). K1 गत्वा (for गात्राद्). —b) K3–5 V1 B D (D1 missing; D6 om.) S आहवे सं(D7 S °वेषु)प्रवर्तते. —c) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 पापेन; D7 T G स्रावेण; M पातेन (for रक्तेन).

14 D6 om. 14 (cf. v. l. 1). —a) V1 यदि (for यानि). D4 सहेते. —b) K4 ब्रह्मानाम्; D4 व्रणान् (submetric); M2 प्राणानाम् (for व्रणानाम्). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 क्षत्रियो युधि तापितः; D7 T G प्राणानामभिपातने. —c) K3 D4. 7 S न तपोस्ति; V1 ततोस्ति न (by transp.); Dn तेन तेन. K3 T2 G1. 2 M2. 4 ततो (for तपो).

15 D6 om. 15 (cf. v. l. 1). —a) D7 G2. 3 M2 संघे; T1 G4 M1. 3. 4 संखे. —b) K3 B1. 2. 4 Da Dn D8 T G M2 [ऽ]धर्म- (for ऽधम-). K1 वर्तते च स पूरुषः. —c) D2. 3. 5. 7 T1 शूरान् (for शूराच्). —d) K3 जीवंति; D7 S जीवितं. D2. 3. 5 पर्जन्य इव जीवनः.

16 D6 om. 16ab (cf. v. l. 1). —a) D2 यदि[दी]श्वरस्; D7 T2 G1. 2 M1. 3. 4 यदि शूरं. K5 Dn2 D8 तदा (for तथा). V1 B3 Da D2. 3. 5 क्षेमं. Cv as in text. —b) D7 S Cv प्रती(T2 °ति)क्षेरन् (for प्रतिरक्षेत्). K3. 5 V1 B D (D1 missing; D6 om.) T1 G1 M Cv यथा (for तथा). Cv भयम् (for भये). —c) K1 जनान्; K5 Dn जनं; V1 B Da D2. 3. 5. 8 M2 जनः. K1. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 G2 M2 कुर्यान्; Cv कुर्युर् (as in text). —d) K1. 4. 5 Bo–2. 4. 5 Da Dn2 D2–6. 8 चेत्तद्; B3 चैतद् (for च तद्). T2 वर्धते. Ś1 [ऽ]न्यथा; B3 यथा (for तथा).

यदि ते कृतमाज्ञाय नमस्कुर्युः सदैव तम् ।
युक्तं न्याय्यं च कुर्युस्ते न च तद्वर्तते तथा ॥ १७
पुरुषाणां समानानां दृश्यते महदन्तरम् ।
संग्रामेऽनीकवेलायामुत्क्रुष्टेऽभिपतत्सु च ॥ १८
पतत्यभिमुखः शूरः परान्भीरुः पलायते ।
आस्थायास्वर्ग्यमध्वानं सहायान्विषमे त्यजन् ॥ १९
मा स्म तांस्तादृशांस्तात जनिष्ठाः पुरुषाधमान् ।
ये सहायान्रणे हित्वा स्वस्तिमन्तो गृहान्ययुः ॥ २०
अस्वस्ति तेभ्यः कुर्वन्ति देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
त्यागेन यः सहायानां स्वान्प्राणांस्त्रातुमिच्छति ॥ २१
तं हन्युः काष्ठलोष्टैर्वा दहेयुर्वा कटाग्निना ।
पशुवन्मारयेयुर्वा क्षत्रिया ये स्युरीदृशाः ॥ २२
अधर्मः क्षत्रियस्यैष यच्छय्यामरणं भवेत् ।
विसृजञ्श्लेष्मपित्तानि कृपणं परिदेवयन् ॥ २३
अविक्षतेन देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति ।
क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ॥ २४
न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
शौटीराणामशौटीरमधर्म्यं कृपणं च तत् ॥ २५

C. 12. 3605
B. 12. 97. 25
K. 12. 97. 25

---

17 Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 17. — a) T अज्ञाय. — c) D7 T G M1. 3 चार्यं; M2 चौर्यं; M4 चार्वं (for न्याय्यं). B3 च तत् (hypermetric) (for च). — d) Bo lacuna; D2. 6. 8 चेत् (for च). K3 न च; T1 तदा (for तथा).

18 a) D4 om. पुरुषा. — b) D7 G2 दृश्यते समनंतरं. — c) Ś1 G2 [ऽ]नेक-. D7 T1 (*inf. lin.* as in text) G2–4 -वेधायाम् (for -वेला°). T2 संग्रामे शरधाराभिर्. — d) K1. 5 Da D4 उत्कृष्टेभि-; D7 S उत्कृ(G2 M4 °त्कु)-ष्टेषु. K3. 5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 -पतं(B2 D6 °त)त्सुत (for -पतत्सु च).

19 a) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2. 4 पश्यति (for पतति). D7 G [अ]भिमुखं. T पतंत्यभिमुखं शूराः. — b) K3 D4 दूराद्; D3. 5. 7 T1 G पराद्. K1 भीतः; M1. 3. 4 भीरुं. — c) B1 अथापि (for आस्थाय). K1. 3–5 V1 Bo. 3. 5 Da Dn D2–6. 8 स्वर्ग्यं-मध्वानं; D7 T G स्वर्ग(T2 °र्ग्यं)सोपानं. — d) T2 सहायाद्. Ś1 K1 T2 विषये. K1. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 त्यजेत् (for त्यजन्).

20 a) K1 संस्मतांस् (sic); D2 नास्मतांस् (for मा स्म तांस्). D3 (marg. as in text) संमतांस् (for तादृशांस्). Cv as in text. — b) K1 जनिष्ठः; Cv जनिष्ठाः (as in text). Cv cites पुरुषाधमान् (as in text). D7 S जनिष्ठा धर्मं(G2 °ष्ठाः पाप-; M1. 3 °ष्ठा सम-; M2. 4 °ष्ठाधम)पूरुषान्. — d) K4 गृहानि यः; K5 V1 B Da D6. 8 M गृहानीयुः.

21 With 21, cf. 6. 73. 28. — a) K3 D4 तस्मै; B5 तस्य (for तेभ्यः). — b) D2 इंद्रे; M शक्र- (for इन्द्र-). — c) T2 स्व- (for यः). K4 सहायानो. G2 त्यागे नीचो विहायान्यान्. — d) D4 स्व- (for स्वान्). K1 त्यक्तुम्; G3 स्थातुम् (for त्रातुम्).

22 a) T2 G1 M1. 3. 4 तान् (for तं). Bo. 2. 4 काष्ठैर्लोष्ठै(B4 °ष्टै)र्; D7 T G काष्ठलोष्टैर्. D2. 3. 5. 6 काष्ठैर्लोष्ठै(D6 °ष्टै)श्च तं हन्युर्. — b) Ś1 K1 कजा(K1 °चा)ग्निना; D7 G2–4 कथंचन (for कटाग्निना). — cd) D2 om. (hapl.) युर्वा क्षत्रिया ये. M1. 3 क्षत्रियो.

23 a) G1 अधर्म-. Bo–2. 5 D2. 3. 5 [ए]व (for [ए]-ष). — b) D7 T1 (*inf. lin.*). 2 G यः (for यच्). D7 T1 (*inf. lin.* as in text). 2 G -मरणे. Bo. 4 M गृहे; G1 [ऽ]भवत् (for भवेत्). — c) Ś1 K4 विसृजेत्; M1. 3. 4 प्रसृजन्. Dn -मूत्राणि (for -पित्तानि). — d) G1 कृपणः. K1 परिदेवनं; B1 T1 G1. 2. 4 °देवयेत्; D6 °वेदयन्; D7 G3 °वेदयेत्.

24 a) K1 D4 अविक्षितेन. — After अविक्ष, D8 repeats 23^{bcd}. B4 प्रलयं (for देहेन). — b) B4 देहेन; Da प्रणयं; T1 G3. 4 M4 प्रळयं. M यो निगच्छति. — c) K4 नासि (for नास्य). — d) M4 प्रशंसदि पुराविदुः (sic).

25 b) D7 S क्षत्रियस्य. — c) K1. 3. 4 Dn2 D4 M4 शौडीराणाम्; K5 M3 शौंडीर्यां°; Dn1 D7. 8 T G M2 शौंडी(D8 °टी)रा°; D2. 3 (before corr. as in text) M1 शौडीर्यां°; Ca शौटीरा° (as in text). K1. 3. 4 D4. 7. 8 T2 G M2 अशौं(K1. 3. 4 °शौ)डीरम्; K2 V1 B Da D3 (before corr.). 5. 6 अशौटीर्यम्; K5 Dn D2 T1 M1. 3. 4 अशौं(Dn2 D2 M1. 4 °शौ)डीर्यम् (for अशौटीरम् as in Ś1 and D3 orig.). — d) K5 V1 B (except B4) Da Dn1 D6. 8 T2 G2 M2 अधर्मं; D7 T1 G3. 4 अधर्मं. T2 G1 मरणं (for कृपणं). D7 T1

C. 12. 3606
B. 12. 97. 26
K. 12. 97. 26

इदं दुःखमहो कष्टं पापीय इति निष्टनन् ।
प्रतिध्वस्तमुखः पूतिरमात्यान्बहु शोचयन् ॥ २६
अरोगाणां स्पृहयते मुहुर्मृत्युमपीच्छति ।
वीरो दृप्तोऽभिमानी च नेदृशं मृत्युमर्हति ॥ २७
रणेषु कदनं कृत्वा ज्ञातिभिः परिवारितः ।
तीक्ष्णैः शस्त्रैः सुविक्लिष्टः क्षत्रियो मृत्युमर्हति ॥ २८
शूरो हि सत्यमन्युभ्यामाविष्टो युध्यते भृशम् ।
कृत्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावबुध्यते ॥ २९
स संख्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं लोकपूजितम् ।
स्वधर्मं विपुलं प्राप्य शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ ३०
सर्वो योधः परं त्यक्तुमाविष्टस्त्यक्तजीवितः ।
प्राप्नोतीन्द्रस्य सालोक्यं शूरः पृष्ठमदर्शयन् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

G2-4 तु; T2 हि (for च). Bo यत् (for तत्). K1 अधर्म्यं परिदेवयन्; D2.3.5 अधर्मं कृपणस्य तु.

26 [a]) K5 इदं कष्टमहादुःखं; B (except B2) Dn D2.3.5.6 इदं दुःखं महत्क(B3 D2 °हाक)ष्टं; D7 S इदं कृच्छ्रमहो दुःखं. — [b]) K1.4 पापीयम्. Ś1 K2.4 D7 निष्ठुरं; K1 D2.3.5 निष्टनं; B1 निश्चयं; B2 (marg. as in text) चिंतयन्; D6 निष्टवत्; T1 निश्वसन्; G2 निष्टनत्; M1.3 निष्टयन्; Ca °नन् (as in text). D4 पापीय इव नष्टतत्. — [c]) M1.3.4 प्रविध्वस्त-. Ś1 -सुखः; G3 M2.4 -मुखं (for -मुखः). K1 प्रीतिर्; M2 सूतिः (for पूतिर्). — [d]) D7 S स्वजनान् (for अमात्यान्). Da परिशौचयन्; Dn अनुशो°; D2.3.5 अन्वशो° (for बहु शो°).

27 [a]) K4 आरोग्याणां; B1 अरोगेन; D6 °गिणां. Ś1 K1.4 Bo.3-5 D2.3 (before corr.).8 स्पृहयति; M4 स्पृहयैते. T2 अरोगान्स्पृहते चैत्र. — [b]) D3.5 स्वर्गं (for मुहुर्). T2 मुहुर्वा मृत्युमिच्छति. — M4 om. (hapl.) 27[cd]. — [c]) K3 दृष्टो; D2.3.5 दुष्टो (for दृप्तो). D6 [ऽ]ति- (for ऽभि-). D7 S (M4 om.) धीरो दृप्तो मनस्वी च.

28 Ś1 reads 28 on marg. — [b]) D7 S सुहृद्भिः प्रति(T2 G2 M2 परि)पूजितः. — [c]) K1 तीक्ष्णः; M2 तीव्रैः (for तीक्ष्णैः). K2 Dn अभिक्लिष्टः; K3 D4 सुनिर्भिन्नः; V1 अतिक्लिष्टः; B1 सुनिष्कृष्टं; B4 सविक्लिष्टः; D6 परिक्लिष्टः; D7 S सुविश्लिष्टः (M2 °ष्टा).

29 [a]) G3 शूरा. K3 D4.7 S सत्त्व-; K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 काम- (for सत्य-). M4 -मन्विभ्याम् (for -मन्यु°). — [b]) K4 बुध्यते; G2 विध्यते. G4 आविभ्यो विष्टते भृशं. — [c]) K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 हन्यमानानि; D4 कृत्त°. — [d]) Ś1 K1.4 एव (for नैव). Ś1 K1 -युध्यते; B1 -बध्यते.

30 V1 reads 30-31 and 229* on marg. — [a]) B1 असंख्ये; D2 स संख्यै; S स संखे (T1 °घे). M4 न धनं (for निधनं). — G1 reads 30[bc] twice. — [b]) B4 T2 लोकपूजितः. — [c]) Ś1 Bo.2.3.5 D3.5.8 स धर्मं; D2 स्वधर्म-. — [d]) K5 शक्रस्यैव; V1 B2.3 Da D4.5.7 T G M2 °स्येति.

31 V1 reads 31 on marg. — [a]) K4 T2 सर्वे-; M4 सर्वं. M1.3.4 यौधः. K3 om. from त्यक्तु up to यन् (in 31[d]). K2 त्यक्त्वा; Bo D3 स्वर्गम्; D4.7 S सत्त्वम् (for त्यक्तुम्). K1 सर्वायुधः परं त्यक्तम्; K5 V1 B1.2 Da Dn D6 सर्वोपायै रणमुखम्; B3-5 D2.3.5 सर्वयोधः परं स्वर्ग(D2.3 °र्ग्यं)म्. — [b]) K2.5 V1 B D (except D4; D1 missing) S आतिष्ठंस् (D6 °ष्ठं; G2 °ष्ठ) (for आविष्टस्). B4 -जीवतः; M4 -जीवितं. — [c]) D7 T2 G3 संप्राप्नोतींद्रसालोक्यं. — [d]) D6 G1 अदर्शयत्. — After 31, K4.5 V1m B Da Dn D2.3.5.6.8 ins.:

229* यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवारितः ।
अक्षयाँल्लभते लोकान्यदि दैन्यं न सेवते ।

[(L. 1) K4.5 V1 B D3.5 यत्र तत्र. D2 हताः. — (L. 2) D2.3 (m as above).5 यदि क्लैब्यं न भाषते (for the post. half).]

Colophon: D1 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D2.3.5-7 T G1.2.4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1-4 V1 B Da D2-5 विजिगीषमाण(V1 om. माण)वृत्तः; M1 संग्राममरणस्तुतिः; M2 विजिगीषुवृत्ते संग्राममरणं; M3 संग्रामस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 100; B1 88; B3-5 Dn1 96; Da Dn2 97; D7 S 99; D8 94. — *Śloka no.:* Dn 32.

९९

युधिष्ठिर उवाच ।
के लोका युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् ।
भवन्ति निधनं प्राप्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अम्बरीषस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ २
अम्बरीषो हि नाभागः स्वर्गं गत्वा सुदुर्लभम् ।
ददर्श सुरलोकस्थं शक्रेण सचिवं सह ॥ ३
सर्वतेजोमयं दिव्यं विमानवरमास्थितम् ।
उपर्युपरि गच्छन्तं स्वं वै सेनापतिं प्रभुम् ॥ ४
स दृष्ट्वोपरि गच्छन्तं सेनापतिमुदारधीः ।
ऋद्धिं दृष्ट्वा सुदेवस्य विस्मितः प्राह वासवम् ॥ ५
सागरान्तां महीं कृत्स्नामनुशिष्य यथाविधि ।
चातुर्वर्ण्ये यथाशास्त्रं प्रवृत्तो धर्मकाम्यया ॥ ६
ब्रह्मचर्येण घोरेण आचार्यकुलसेवया ।
वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्रं च केवलम् ॥ ७
अतिथीनन्नपानेन पितॄंश्च स्वधया तथा ।
ऋषीन्स्वाध्यायदीक्षाभिर्देवान्यज्ञैरनुत्तमैः ॥ ८

C. 12. 3620
B. 12. 98. 8
K. 12. 98. 8

99

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 D8 G1 om. the ref. — ^{a}) Da2 को लोका; D7 (by corr. as in text) को लोको. — ^{d}) K1 तं मे; Da2 ततो (for तन्मे). M4 पितामहः.

2 D8 om. the ref. — ^{d}) Ś1 K1.4 शक्रस्य (for इन्द्रस्य).

3 ^{a}) K2 अंबरीशो. K5 V1 B (except B1) Dn D2.3.5.6.8 T1 हि नाभागिः (B1 °गी); D4 °भीग; D7 M महाभागः (D7 M4 °ग); T2 हि नाभागं (for °भागः). Da अंबरीषस्य नाभागिः. — ^{b}) D7 S स्वर्गं जि(T1 by corr. as in text)त्वा सुदुर्जयं. — ^{c}) Ś1 K1.2.4 D4 ददर्श स्वर्गलोकस्थः (K2 °स्थं; D4 °स्थ-). — ^{d}) D7 G2.4 स(D7 स्व)शक्रं; T G1 M2 शक्रं हि; G3 सशक्रः (for शक्रेण). D7 S (except M4) सचिवैः (for °वं).

4 G1 om. 4^{a}. — ^{a}) B1 °भोगोमयं (for °तेजो°). — ^{b}) K3 भास्थिरं. — After 4^{ab}, M4 ins. 230*. M4 om. 4^{c}–5^{b}. Ś1 Bo Dn2 om. (hapl.) 4^{d}–5^{a}. — ^{d}) V1 B2 Da स वै; B1.3–5 D3.5.8 स्थाने; D6 स्थितं; D7 S (M4 om.) स्थानं (for स्वं वै). D6 om. सेनापतिं प्रभुम्. K5 B1.3–5 D2.3.5.8 शुभे; Da प्रभुः; D7 S (M4 om.) शुभं (for प्रभुम्). — After 4, M1.3 ins. 230*.

5 Ś1 Bo Dn2 om. 5^{a}; M1.3.4 om. 5^{ab} (for Ś1 Bo Dn2 M4, cf. v. l. 4). — ^{a}) K3 B2 दृष्टोपरि; G1 दृष्ट्वा परि- (for दृष्ट्वोपरि). K3 गच्छेतं. — D7 T G M2 ins. after 5^{ab}: M1.3 after 4: M4 after 4^{ab}:

230* शूरस्थानमनुप्राप्तं सुदेवं नाम नामतः ।

— ^{c}) K1 सिद्धिं; Dn2 T2 वृद्धिं; D4 ऋद्धि. K4 स्वदेवस्य.

6 Before 6, some MSS. ins. अंबरीषः. — ^{a}) D8 सागरांता. D2.6 मही. D2 कृष्णाम् (for कृत्स्नाम्). — ^{b}) K2.3.5 B (except B2) Dn D4.7.8 S अनुशास्य; K4 °शिष्यं; D6 °शिष्ये (for °शिष्य). B1 यथा विधिः. — V1 B1.2 repeat 6^{cd} after 9^{ab}. — ^{c}) K4 D4 चातुर्वर्णे; D2.7 S चा(G1 च)तुर्वर्ण्यं (for °वर्ण्ये). D8 -शास्त्र-. — ^{d}) Ś1 K1.2.4 प्रवृत्ते; D7 T2 G1.2 प्र(G2 प्रा)कृतो; M प्रकृतौ (for प्रवृत्तो). D2.3.5 वृत्त- (for धर्म-).

7 V1 reads 7^{ab} on marg. — ^{a}) G1 om. घोरेण. — ^{b}) Ś1 K1.2.4 D4.8 गुर्वाचार्योपसेवया; K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 गुर्वाचारेण सेवया. — ^{d}) Da राजशास्त्राणि (for °शास्त्रं च). K5 om. केवलम्.

8 ^{a}) B1 अर्थकामेन; D2.3.5 अन्नपानैश्च; D6 अनुपालेन; D7 T G M2 अन्नदानेन (for °पानेन). — ^{b}) D8 श्रद्धया (for स्वधया). — ^{c}) K1 ऋषीं; T1 (before corr.) G1.2 ऋत्विक्-. D4 -रक्षाभिर्. G1 ऋत्विक्सहायो दीक्षा हि. — ^{d}) D8 वेदान् (for देवान्). D8 अनुत्तमः.

9 K8 om. from क्षत्र up to यथाशा. — ^{a}) D4.7

C. 12. 3621
B. 12. 98. 9
K. 12. 98. 9

क्षत्रधर्मे स्थितो भूत्वा यथाशास्त्रं यथाविधि ।
उदीक्षमाणः पृतनां जयामि युधि वासव ॥ ९
देवराज सुदेवोऽयं मम सेनापतिः पुरा ।
आसीद्योधः प्रशान्तात्मा सोऽयं कस्मादतीव माम् ॥ १०
नानेन क्रतुभिर्मुख्यैरिष्टं नैव द्विजातयः ।
तर्पिता विधिवच्छक्र सोऽयं कस्मादतीव माम् ॥ ११
इन्द्र उवाच ।
एतस्य विततस्तात सुदेवस्य बभूव ह ।
संग्रामयज्ञः सुमहान्यश्चान्यो युध्यते नरः ॥ १२
संनद्धो दीक्षितः सर्वो योधः प्राप्य चमूमुखम् ।
युद्धयज्ञाधिकारस्थो भवतीति विनिश्चयः ॥ १३
अम्बरीष उवाच ।
कानि यज्ञे हवींष्यत्र किमाज्यं का च दक्षिणा ।
ऋत्विजश्चात्र के प्रोक्तास्तन्मे ब्रूहि शतक्रतो ॥ १४
इन्द्र उवाच ।
ऋत्विजः कुञ्जरास्तत्र वाजिनोऽध्वर्यवस्तथा ।
हवींषि परमांसानि रुधिरं त्वाज्यमेव च ॥ १५
सृगालगृध्रकाकोलाः सदस्यास्तत्र सत्रिणः ।
आज्यशेषं पिबन्त्येते हविः प्राश्नन्ति चाध्वरे ॥ १६
प्रासतोमरसंघाताः खड्गशक्तिपरश्वधाः ।

T1 G4 M1. 3. 4 क्षत्रधर्म-; D8 °धर्मं (for °धर्मे). — b) B1 यथा विधिः. — After 9ab, V1 B1. 2 repeat 6cd. — c) K3 Dn2 D2. 4. 6 उदीक्ष्यमाणः (for उदीक्ष°). D8 पृतना. — d) D5 जयाम; D8 °ति (for °मि). D4 वासवे. — After 9, D4 ins.:

231* तेन पुण्यविपाकेन प्राप्तोऽहं तव संनिधिम् ।

10 a) D7 T1 G3. 4 M1. 3 यौधः; M2 योद्धा. K3 प्रसन्नात्मा. — d) D4 अवीव; D7 S अती(M1 °धी)त्य (for °व). K1 सः (for माम्). — After 10, D7 S ins.:

232* विमानं सूर्यसंकाशमास्थितो मोदते दिवि ।

11 D4. 7 om. (hapl.) 11. — a) K3. 5 V1 B Da Dn D3. 5. 6. 8 अनेन; D2 अनेक-; M1. 3 दानेन; M4 नागेन (for नानेन). — b) Dn1 T2 G1 नेष्टं; D2 इष्टां (for इष्टं). K3 Bo Dn1 G1 नापि (for नैव). K5 द्विजातिवत्; V1 Bo. 2-5 Da Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 द्विजा न च; B1 हि देवता (for द्विजातयः). — c) K4 तापिता (for तर्पिता). — d) D8 योयं. S अती(M1 °धी)त्य (for अतीव). K1 मा. — D7 ins. after 232*, and S after 11, a passage given in App. I (No. 11).

12 B3 om. 12-14 with the ref.. D7. 8 T G om. the ref. M शक्रः (for इन्द्र[:]). — a) D7 T G तस्य विक्रमतस्तात. — c) Ś1 K1. 2. 4 -रंगः (for -यज्ञः). — d) K4 युज्यते (for युध्यते). D2, 8 m. 8 Cnp न वः; D7 G3 नरं; T2 G1 M जनः (for नरः).

13 B3 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) K1 दीक्षितः (for दीक्षितः). Da1 सर्वे. — b) D4. 6 M2 योधाः प्राप्य; D7 G2-4 यो सं(G3 यं)प्राप्य; M1. 3 यौधः प्राप्य. D4 वसू- (for चमू-). — c) D4 युद्धयज्ञेधिकारस्थो. — d) K3 D4 न संशयः (for विनिश्चयः).

14 B3 om. 14 (cf. v. l. 12). D8 om. the ref.; Ś1 K4 अंबरीशः. — a) B1 M1. 3 हवि(B1 °विं)षि. Dn [अ]स्मिन् (for [अ]त्र). — b) D6 काक्ष्य (for का च). — c) D6 केत्र (for चात्र). K4 को (for के). D7 T1 G2-4 राजंस; T2 G1 M1. 3. 4 तात; M2 तत्र (for प्रोक्तास).

15 K1 D2. 8 om. the ref. — b) T2 स्मृताः (for तथा). — c) B1 हविंषि. — d) K4 वाज्यम्; D7 T G चाज्यम् (for त्वाज्यम्). All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4; D1 missing) उच्यते (for एव च).

16 a) K3. 5 V1 B Da Dn D2-6 शृगाल- (for सृगाल-). Ś1 K2. 4 -काकोडाः; K1 -कोमाय; D4 -ककोलाः; T2 G1 -काकौघाः (for -काकोलाः). — b) M1 सत्र- (for तत्र). K1 D3. 5 T1 मंत्रिणः; K5 V1 Da Dn पत्रिणः; B1 पक्षिणः; D4 याज्ञिकाः (for सत्रिणः). D2 सदस्यस्तत्र मंत्रिणः. — c) G1 M4 पिबन्त्ये(G1 °ज्ये)ते. — d) Ś1 K1. 4 चाश्नंति (for प्रा°). D4 चापरे (for चाध्वरे). M हवींषि प्राश्य (M4 °त्य) चाध्वरे.

17 a) V1 प्राश-; B4 पाश-; D2. 3. 5 बाण- (for प्रास-). — b) T2 G1 शक्तिखड्ग- (G1 °खंड-) (for खड्गशक्ति-). K3. 4 B1. 5 Dn D3. 5 -परस्वधाः; G1. 2 °श्वयाः (for °श्वधाः). — c) D2 ज्वलतो. K1 विविषाः (for निशिताः). — d) Bo शुचस; B2. 4 श्रुचस; D6

ज्वलन्तो निशिताः पीताः स्रुचस्तस्याथ सत्रिणः ॥ १७
चापवेगायतस्तीक्ष्णः परकायावदारणः ।
ऋजुः सुनिशितः पीतः सायकोऽस्य स्रुवो महान् ॥ १८
द्वीपिचर्मावनद्धश्च नागदन्तकृतत्सरुः ।
हस्तिहस्तगतः खड्गः स्फ्यो भवेत्तस्य संयुगे ॥ १९
ज्वलितैर्निशितैः पीतैः प्रासशक्तिपरश्वधैः ।
शैक्यायसमयैस्तीक्ष्णैरभिघातो भवेद्वसु ॥ २०
आवेगाद्यत्तु रुधिरं संग्रामे स्यन्दते भुवि ।
सास्य पूर्णाहुतिर्होत्रे समृद्धा सर्वकामधुक् ॥ २१
छिन्धि भिन्धीति यस्यैतच्छ्रूयते वाहिनीमुखे ।
सामानि सामगास्तस्य गायन्ति यमसादने ॥ २२
हविर्धानं तु तस्याहुः परेषां वाहिनीमुखम् ।
कुञ्जराणां हयानां च वर्मिणां च समुच्चयः ।
अग्निः श्येनचितो नाम तस्य यज्ञे विधीयते ॥ २३

C. 12. 3625
B. 12. 98. 24
K. 12. 98. 50

स्रुवस्; T1 (*sup. lin.*) शुचिस् (for स्रुचस्). D6 तथाथ; D7 तस्याध- (for तस्याथ). K1 D5 मंत्रिणः; V1 B1 D7 पत्रिणः (for स°).

18 a) B1 वायु- (for चाप-). D6 तत्र (for तीक्ष्णः). Ś1 K1 G2 चापवेगो (G2 °गौ) यतस्तीक्ष्णः. — b) Ś1 K1 परकार्यावदारणः; K2. 5 Bo. 5 Da1 Dn D8 °कायावभेद (B5 °दि)नः; V1 B2–4 D2. 3 m. 6 °कायानुभेद- (V1 °दि)नः; B1 कायावरणभेदिनः; Da2 परकायाभवेत्नः (sic); D3. 5 °कायाव(D5 °नु)भेदकः; D7 T G M2 °कायप्र(M2 °वि)भेदनः; M1. 3. 4 °काय(M1 °या)-विदारणः. — c) K4 सुनिशितोः; D6. 8 स निशितः. Ś1 गीतः; M1. 3. 4 शीघ्रः; M2 तीक्ष्णः (for पीतः). — d) K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 सायकश्च; T1 °कोत्र (for °कोऽस्य). K4 स्रवो; V1 Bo–2. 4 श्रुवो; M4 ध्रुवो (for स्रुवो).

19 a) D7 T1 G2–4 -चर्मापि(G2 °ति)नद्धः (for °वनद्धश्). S तु (for च). — b) Ś1 K1. 2 -कृतः स्रुवः; Da1 -क्षतश्यकः; Da2 -क्षतत्सरुः; Dn2 -**त्सरुः; D4 -त्वतत्सरुः; M2 -कृतस्यरुः (for °त्सरुः). Cv as in text. — c) D2 om. हस्त. K3 V1 B Dn1 D2–4. 6 T2 G1 M -हरः; K5 -धरः; Da -करः; Dn2 -खरः; D5. 8 -रथः; D7 G2. 4 -चरः; G3 -वरः (for -गतः). M2 तीक्ष्णः (for खड्गः). — d) Ś1 K1. 3. 5 V1 Bo. 5 Da Dn D4. 6 स्फिग्भवेत्; K2 स्रुग्भवेत्; K4 रस्रुग्भिस् (sic); B1 वेगवत्; D8 T2 G1 Cv स्फ्यो(D8 om. स्फ्यो)भवत्; M1. 3 फ्यग्भवेत्; M2. 4 स्फ्यं (M4 प्यं) भ° (for स्फ्यो भ°). Bo. 1. 5 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 4 Cv तत्र (for तस्य). Da तिग्मवेगस्तु संयुगे.

20 a) K4 ज्वालितैर्. K2. 3 B1–5 Da Dn D2. 6 प्रास-; K5 V1 Bo D5 प्राश-; D3 पाशैः; D7 T1 G1. 3. 4 स्फीतैः; D8 पाश- (for पीतैः). — b) K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 शक्त्यृष्टिस- (D8 °सु-) (for प्रासशक्ति-). K3. 5 B1 Da Dn D2. 4. 6 -परस्वधैः; G1 °श्वथैः (for °श्वधैः). — c) K1 सैन्यायस-; K4 D4. 7 S सैक्यायस-; Ca शैक्या° (as in text). Ś1 K1 -भवैस् (for -मयैस्). — d) G1 अभिघारो. K (except K5) V1 B2. 3. 5 Da D4. 8 [ऽ]भवद् (for भवेद्). Ś1 K1. 2 B1 वसुः; D7 T G बहु (for वसु). M अभिघातो(M1 °रो)द्भवं बहु (M2 वसु). — After 20, Dn G1 ins.:

233* संख्यासमयविस्तीर्णमभिजातोद्भवं बहु ।

21 a) D4. 7 T G आवेधाद् (for °गाद्). K2. 3. 5 V1 Dn यच्च; D2. 3. 6 यत्र; G2 यस्तु (for यत्तु). — b) V1 B2 Da संग्रामात् (for °मे). K2. 3 D2. 4 स्पंदते; K4 M4 स्पं(M4 स्यं)दने; Dn स्रवते; D6 स्यंवते (for स्यन्दते). G2. 4 भुवः; T2 बहु (for भुवि). — c) Dn2 D6 साज्य- (for सास्य). K5 V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 होमे; D4 होत्रं; D7 T G होत्रैः (for होत्रे). — d) T2 समृद्धाः. Ś1 -कामदुक्; K4 -वामधुक्.

22 a) G1 छिंधी. Dn1 यः शब्दः; Dn2 [अ]यं शब्दः; D4 यस्यैवं; G3. 4 यस्य तच् (for °स्यैतच्). — b) Bo D2. 3. 5 क्रियते; B1 ह्व° (for श्रू°). — d) K1 यमसाधने. Cv as in text.

23 Cf. 36. — a) Ś1 K4 हविर्दानं; K1 हविर्दानात्; V1 हविर्धानस्. — b) V1 Da Dn D2. 3. 5. 6 G1 वाहिनीमुखे (G1 °खो); D7 वाजिनीमुखं (for वाहिनी°). — c) M1. 3. 4 तु (for च). — d) Ś1 K1. 4 वर्मणां; B1 चर्मिणां; D7 T G वर्णानां; M चर्मणां (for वर्मिणां). M5 तु (for च). Dn2 D6 समुच्छ्रयः (D6 °या). — e) Ś1 K1 श्यैनचितो; D8 G1 श्येनजितो (for °चितो). — f) Dn स च यज्ञे; D4 यस्य यज्ञे; D7 G2 यज्ञस्यैते; T G1. 3. 4 M यज्ञे तस्य (by transp.).

C. 12. 3626
B. 12. 98. 25
K. 12. 98. 51

उत्तिष्ठति कबन्धोऽत्र सहस्रे निहते तु यः ।
स यूपस्तस्य शूरस्य खादिरोऽष्टाश्रिरुच्यते ॥ २४
इडोपहूतं क्रोशन्ति कुञ्जरा अङ्कुशेरिताः ।
व्याघुष्टतलनादेन वषट्कारेण पार्थिव ।
उद्गाता तत्र संग्रामे त्रिसामा दुन्दुभिः स्मृतः ॥ २५
ब्रह्मस्वे ह्रियमाणे यः प्रियां युद्धे तनुं त्यजेत् ।
आत्मानं यूपमुच्छ्रित्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः ॥ २६
भर्तुरर्थे तु यः शूरो विक्रमेद्वाहिनीमुखे ।
भयान्न च निवर्तेत तस्य लोका यथा मम ॥ २७
नीलचन्द्राकृतैः खड्गैर्बाहुभिः परिघोपमैः ।
यस्य वेदिरुपस्तीर्णा तस्य लोका यथा मम ॥ २८
यस्तु नावेक्षते कंचित्सहायं विजये स्थितः ।
विगाह्य वाहिनीमध्यं तस्य लोका यथा मम ॥ २९
यस्य तोमरसंघाटा भेरीमण्डूककच्छपा ।
वीरास्थिशर्करा दुर्गा मांसशोणितकर्दमा ॥ ३०
असिचर्मप्लवा सिन्धुः केशशैवलशाद्वला ।

---

24 ^{a}) K_2 Dn $D_{6.7}$ S उत्तिष्ठते. — ^{b}) D_8 सहस्रो. D_7 S पतिते (for निहते). T_2 च (for तु). —After 24^{ab}, D_8 reads 25^{cd}. — ^{c}) D_4 यज्ञस्य (for शूरस्य). — ^{d}) V_1 B_{2-5} Dn D_{2-5} [ऽ]ष्टास्त्रिर् (for °श्रिर्). $K_{4.5}$ $D_{6.8}$ $M_{1.3}$ Cv खादिरोष्ट्राश्रि(K_5 $D_{6.8}$ Cv °स्त्रि)-रुच्यते.

25 ^{a}) K_5 D_6 ह्रुतोपहूताः; V_1 B_1 Da इहोपहूताः; $B_{0.2-5}$ Dn $D_{2.3.5.8}$ इडोपहूताः; D_4 इहोपहूतं; D_7 T G इकोपहूतं (D_7 T_1 °ताः); M_1 गुडो°; Cv इडो° (as in text). V_1 तिष्ठंति (for क्रोशन्ति). — ^{b}) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn D_{4-8} S चां(Dn त्वं)कुशेरिताः; D_2 चंशंशातिताः; D_3 चांगशातिताः. —D_8 reads 25^{cd} after 24^{ab}. — ^{c}) $D_{2.3.5.6}$ व्याकुष्ट-; D_7 T $G_{1.3.4}$ $M_{1.3.4}$ ज्याघुष्ट- (for व्याघुष्ट-). D_7 T G M_{1-3} -ताळेन (for -नादेन). — ^{d}) K_1 $M_{1.3}$ वर्षं(K_1 °षं)कारेण (for वषट्का°). B_1 D_4 G_3 पार्थिवः. — ^{e}) Ś$_1$ K_1 उद्गातस् (K_1 °तास्). Da_2 तस्य; G_2 [अ]त्र हि (for तत्र). — ^{f}) D_7 $G_{3.4}$ त्रियामा (for °सामा). V_1 $B_{2.4.5}$ Dn_2 D_2 दुंदुभी. All MSS. (except Ś$_1$ $K_{1.2.4}$; D_1 missing) नृप (D_4 °पः) (for स्मृतः).

26 Cf. 12. 98. 10. — ^{a}) $K_{3.5}$ Dn $D_{4.8}$ T_2 G_1 तु; D_7 T_1 G_{2-4} च (for यः). — ^{b}) K_2 त्यक्त्वा (for प्रियां). $K_{3.5}$ V_1 $B_{0.5}$ Da Dn $D_{3-5.8}$ $G_{2.3}$ त्यक्त्वा (D_4 °जेत्) युद्धे प्रियां तनुं; B_{1-4} $D_{2.6.7}$ T $G_{1.4}$ M त्यक्त्वा युध्ये($D_{2.6}$ °द्धे)प्रियां तनुं (M_4 °नूः). — ^{c}) B_1 नृपम् (for यूपम्). $K_{3.5}$ V_1 B (except B_4) Da Dn $D_{2-4.6}$ उत्सृज्य (for उच्छ्रित्य). D_5 आत्मनस्तंपमुसृज्य (sic). — ^{d}) K_4 यज्ञो न तु (for यज्ञोऽनन्त-).

27 ^{a}) $K_{2.3.5}$ V_1 B D (except D_4; D_1 missing) T_1 $G_{3.4}$ च (for तु). $M_{1.3}$ यं (for यः). — ^{b}) M_2 निष्क्रामेद् (for विक्रमेद्). D_7 T G $M_{1.3.4}$ निष्क्रामेद्वाहिनीमुखात्. — ^{c}) T G_4 M नोप- (for न च). Ś$_1$ $K_{1.4}$ विवर्तेत (for निव°). K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ न भयाद्विनिवर्तेत; D_7 G_{1-3} भयान्नोपरि°. — ^{d}) Da लोको.

28 K_3 om. (hapl.) 28. $M_{1.3.4}$ om. (hapl.) 28–29. $K_{1.2.4}$ transp. 28 and 29. — ^{a}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ -चर्मावृतैः (for -चन्द्राकृतैः). D_7 T G M_2 द्वीपिचर्मावृतैः खड्गैर्. — ^{c}) T_2 M_2 उपस्तीर्णास्. — ^{d}) Da लोको.

29 $M_{1.3.4}$ $D_{2.3.5}$ om. (the last three, hapl.) 29 (for $M_{1.3.4}$, cf. v. l. 28). $K_{1.2.4}$ transp. 28 and 29. Ś$_1$ om. 29^{ab}. — ^{a}) K_{1-4} B_1 D_4 M_2 च (for तु). K_4 [अ]नावेक्षेत; K_5 $B_{3.4}$ Da_2 Dn_1 $D_{6.8}$ T_1 नापेक्षते (for नावे°). V_1 B_0 Dn_2 D_8 किंचित्; Da D_7 T_2 $G_{1.3.4}$ कश्चित् (for कंचित्). — ^{b}) D_8 सहायां. D_7 T G M_2 विषमे (for विजये). K_1 स्थितं. — Da om. 29^{cd}. — ^{c}) D_7 T G -मध्ये (for -मध्यं).

30 ^{a}) D_7 T G_{2-4} -संघट्टा (T_2 °ट्टै); M_2 -संघाता (for °टा). Ś$_1$ K V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ यस्य शोणितसंघाता. — D_5 om. 30^{bc}. — ^{b}) T_1 $G_{3.4}$ -मंडुक-. K_1 D_7 G_{2-4} M_2 -कच्छपाः; B_1 -कच्छपः; D_4 -कर्दमाः. — ^{c}) D_7 T_1 G_{2-4} शरास्थि- (for वीरास्थि-). K_5 $B_{0.3.4}$ $D_{2.3}$ -संकुला; G_1 च शरा (for -शर्करा). — ^{d}) Ś$_1$ K_1 -दुर्गमा; B_1 $D_{4.7}$ $G_{2.3}$ -कर्दमाः.

31 ^{a}) D_6 -यवा (for -प्लवा). All MSS. (except Ś$_1$ $K_{1.2.4}$; D_1 missing) घोरा (for सिन्धुः). — ^{b}) Ś$_1$ K_4 D_4 -शेवल-; K_1 -शेवाल-; B_1 G_2 -शैवाल- (for -शैवल-). K_3 Da Dn D_{3-8} S -शाड्वला ($D_{4.7}$ $G_{2.3}$ M_4 °लाः). — ^{c}) Ś$_1$ अश्वैर्. Ś$_1$ $K_{2.4}$ नागै. $D_{2.3.5}$ -रथाकुष्ट-; D_6 -रथाश्चैव; D_7 S -रथाश्चापि (for -रथैश्चैव). — ^{d}) All MSS. (except Ś$_1$ $K_{1.2.4}$; D_1

अश्वनागरथैश्चैव संभिन्नैः कृतसंक्रमा ॥ ३१
पताकाध्वजवानीरा हतवाहनवाहिनी ।
शोणितोदा सुसंपूर्णा दुस्तरा पारगैर्नरैः ॥ ३२
हतनागमहानक्रा परलोकवहाशिवा ।
*ऋष्टिखड्गध्वजानूका गृध्रकङ्कवडप्लवा ॥ ३३
पुरुषादानुचरिता भीरूणां कश्मलावहा ।
नदी योधमहायज्ञे तदस्यावभृथं स्मृतम् ॥ ३४

वेदी यस्य त्वमित्राणां शिरोभिरवकीर्यते ।
अश्वस्कन्धैर्गजस्कन्धैस्तस्य लोका यथा मम ॥ ३५
पत्नीशाला कृता यस्य परेषां वाहिनीमुखम् ।
हविर्धानं स्ववाहिन्यस्तदस्याहुर्मनीषिणः ॥ ३६
सदश्चान्तरयोधाग्निराग्नीध्रश्चोत्तरां दिशम् ।
शत्रुसेनाकलत्रस्य सर्वलोकानदूरतः ॥ ३७
यदा तूभयतो व्यूहो भवत्याकाशमग्रतः ।

C. 12. 3650
B. 12. 98. 39
K. 12. 98. 65

missing) संछि(K_3 D_4 °छ)न्नैः (for संभिन्नैः). K_4 $D_{4.6}$ G_{2-4} -संक्रमाः ; K_5 $Bo._{4.5}$ D_8 -संकुला.

32 [a]) G_2 पताक-. M_4 -ध्वजा. K_3 -नीवारा ; M_2 -वारिणा (for -वानीरा). Cv as in text. — [b]) D_4 हय- (for हत-). $Ś_1$ $K_{1.2}$ -वानर- ; $K_{4.5}$ V_1 B D (except D_7 ; D_1 missing) $M_{2.4}$ -वारण- (for -वाहन-). D_7 T G $M_{1.3}$ -वारणा ($G_{2.3}$ °णाः) ; $M_{2.4}$ -वाहना (for -वाहिनी). — [c]) D_4 शोणितार्णः (for °तोदा). D_7 S शोणितोदकसंपूर्णा. — [d]) G_2 दुस्तराः. D_7 S कातरै(M_4 °शतै)र् (for पारगैर्). D_7 $T_{1.2}$ (also as in text) G जनैः (for नरैः).

33 [a]) K_3 -सहानक्रा ; D_7 G_{2-4} -महानक्राः ; M_4 -नाक्रा. — [b]) K_1 -वहाशिवः ; D_4 -वहः सिवा ; D_7 G_{2-4} -वहाः शिवाः. — [c]) K_3 M_4 ऋषि- ; $D_{2.3.5.6}$ शक्ति- ; $D_{4.7}$ T G यष्टि- (for ऋष्टि-). $Ś_1$ -ध्वहानूका (sic) ; $K_{1.2}$ -वहानुका ; $K_{3.4}$ $D_{2.3.5.6.8}$ -वहानौ(K_4 °हानै)का ; K_5 V_1 B Da Dn -महानौका ; D_4 °वहातंका ; D_7 S -महामीना (G_2 °नाः) (for -ध्वजानूका). — [d]) D_4 निःप्रकंप- ; M_4 गृध्रकाक-. $K_{2.3}$ -बड- ; K_5 V_1 B Da $D_{2.8}$ -तनु- ; Dn_1 M_4 -बक- ; Dn_2 $D_{3.5.7}$ -बल- ; D_4 -बहु- ; D_6 -तरु- ; most S MSS. -वळ- (for -वड-). G_2 कंकगृध्रवळप्लवाः.

34 [a]) K_1 $D_{2.6}$ G_2 पुरुषाचानु($D_{2.6}$ °दातु- ; G_2 °दान)चरिता ; G_1 पुरुषाचरिता नित्यं. — [b]) $Ś_1$ K_4 भेरीणां (for भीरूणां). B_1 भयवर्धिनी ; D_6 कल्मषावहा ; D_7 कश्मलावहाः ; G_2 °सला. — [c]) K_2 -युद्धे (for -यज्ञे). $K_{3.5}$ V_1 B D (D_1 missing) S नदी योध(V_1 B_2 Da याग- ; M_4 यौध)स्य संग्रामे. — [d]) $K_{1.3-5}$ Dn_2 D_4 G_1 M_4 [अ]वभृतं (D_4 °शं) (for °भृथं). D_6 च्युतं ; D_7 S नृप ; D_8 स्मृतां.

35 [a]) Dn D_7 T G $M_{2.4}$ वेदिर् (for वेदी). $Bo._{3-5}$ त्वस्य ; D_4 यत्र (for यस्य). D_4 त्वमित्राणि. — [b]) B_3 D_6 अवकीर्यति (D_6 °त) ; D_7 T G व्यव(T_2 °प)-कीर्यते (for अव°). Dn शिरोभिश्च प्रकीर्त्य(Dn_2 °र्य)ते. — [c]) M_4 अवस्कंधैर् (for अश्व°).

36 Cf. 23. — [a]) K_1 मंत्रीशाला ; K_4 सत्रसाला (for पत्नीशाला). — [c]) $Ś_1$ K_4 हविर्दानं ; K_1 हर्विदानं (for हविर्धानं). $K_{3.5}$ Dn $D_{4.7}$ S स्ववाहिन्यास् (for °न्यस्). — [d]) D_8 सदस्याहुर् ; $M_{1.3}$ मुखमाहुर् (for तदस्या°).

37 [a]) K_4 D_8 सदस्या(K_4 °स्वो)तर- ; V_1 $Bo._{2-5}$ Da D_4 सदस्यां(B_2 °श्वां- ; D_4 °स्वां)तर- ; T_2 $G_{1.2}$ M सदश्चो(T_2 °स्यो- ; G_1 M_4 °श्वो)त्तर- (for °श्चान्तर-). $M_{1.3}$ -यौधोग्निर् ; M_4 -यौधाग्निर् (for -योधाग्निर्). K_5 B_1 Dn सदस्या दक्षिणा योधा ; $D_{2.3.5.6}$ सदस्यानंतरा योधा ; D_7 T_1 $G_{3.4}$ Cv सदस्योत्तरयोर(Cv °धा)ग्निर्. — [b]) $Ś_1$ K_2 V_1 $Bo._{2-5}$ Da अग्नीध्रश्च ; $K_{1.4}$ अग्नीप्रश्च ; $D_{2.3.5.6}$ आ($D_{2.6}$ अ)ग्नीध्रोस्य ; D_8 अग्नीध्रस्य (for आग्नीध्रश्च). D_7 S आग्नीध्रस्यो(T_2 G_2 M_2 °श्चो)-त्तराथ दिक् ; Cv आग्नीध्रस्योत्तरां दिशं. — [c]) K_1 शक्र- (for शत्रु-). T_2 $M_{1.3.4}$ -कळत्रस्य. — [d]) Da सर्वलोको ; D_7 T_1 $G_{3.4}$ स्वर्गलोकान् ; $G_{1.2}$ $M_{1.3}$ स्वर्गलोको ; M_2 सर्वे लोकान् ; M_4 शक्रलोको. D_4 सर्वेलोका भवत्यका.

38 [a]) M यस्य (for यदा). K_2 Dn $M_{1.3.4}$ व्यूहे ; M_2 व्यूहैर् (for व्यूहो). $Ś_1$ $K_{1.4}$ यदा तु पु(K_1 भ)रतो व्यूहो ; K_3 यदा न भयतो व्यूहे ; K_5 V_1 $Bo._{2-5}$ Da $D_{2.3.5.6.8}$ यथा (Da तथा) भूतपतेर्व्यूहे ; B_1 यथा भूतयतो हत्वा ; D_4 यदा न भयतोद्वेहे ; D_7 T G यस्य तू(T_2 °स्यात्र)भयतो व्यूहैर् (D_7 G_2 व्यग्रो). — [b]) B_1 वृवत्याकाशम् ; D_6 नतत्या° (for भवत्या°). K_3 भवत्याकालनिसृतः ; D_4 तव ह्याकालमिश्रिताः. — [c]) K_1 मास्य ; $M_{1.3}$ तस्य ; M_2 यस्य (for सास्य). K V_1 B Da D_8 M_{1-3} तदा (for तथा). $B_{1.3}$ यज्ञैर् (for यज्ञे). Dn सास्य वेदिस्तदा यज्ञैर् ; D_4 निश्चितादी तथा यज्ञे ; D_7 T_1 G सा वेदिः स्यात्तथा यज्ञैर् (G_1 यज्ञे ; G_2 राज्ञे) ; M_4 तस्य वेदिस्तदा यज्ञे. — [d]) D_7 T_1 G_{2-4}

C. 12. 3651
B. 12. 98. 40
K. 12. 98. 65

सास्य वेदी तथा यज्ञे नित्यं वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥ ३८
यस्तु योधः परावृत्तः संत्रस्तो हन्यते परैः ।
अप्रतिष्ठं स नरकं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ३९
यस्य शोणितवेगेन नदी स्यात्समभिप्लुता ।
केशमांसास्थिसंकीर्णा स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ४०
यस्तु सेनापतिं हत्वा तद्यानमधिरोहति ।
स विष्णुविक्रमक्रामी बृहस्पतिसमः क्रतुः ॥ ४१
नायकं वा प्रमाणं वा यो वा स्यात्तत्र पूजितः ।
जीवग्राहं निगृह्णाति तस्य लोका यथा मम ॥ ४२
आहवे निहतं शूरं न शोचेत कदाचन ।
अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते ॥ ४३
न ह्यन्नं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकम् ।
हतस्य कर्तुमिच्छन्ति तस्य लोकाञ्शृणुष्व मे ॥ ४४
वराप्सरःसहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
त्वरमाणा हि धावन्ति मम भर्ता भवेदिति ॥ ४५
एतत्तपश्च पुण्यं च धर्मश्चैव सनातनः ।
चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यो युद्धे न पलायते ॥ ४६
वृद्धं *बलं न हन्तव्यं नैव स्त्री न च वै द्विजः ।

व्यूहास् (for वेदास्). K5 [ऽ]ग्रतः (for ऽग्नयः). Cv तस्य वेदास्त्रयोग्नयः.

39 a) D5 यत्तु. K1 वेदैः; T1 G1.3.4 M यौधः. — b) K4 सन्नस्ते; D8 संशस्तो (for संत्रस्तो). D2–5 वध्यते (for हन्यते). B1 संत्रस्तो नैव हन्यते. — c) K5 B1 Dn1 D7.8 T G अप्रतिष्ठः (for °तिष्ठं). — d) D8 पतितास्त्यत्र संशयः.

40 b) K2.3 B1.2 Da M2 वेदी; K4 Dn D2.6 वेदिः (for नदी). K1 समभिस्तुता; K2–5 V1 B D (D1 missing) S सं(K4 सा)परिप्लुता (B3 °श्रवं; D8 °ष्णुता) (for समभि°). — c) M1.3 -मज्जास्थि- (for -मांसास्थि-). All MSS. (except Ś1 K1.2.4; D1 missing) -संपूर्णा (G2 °र्णः) (for -संकीर्णा). — d) D8 सा गच्छेत्; M4 संगच्छेत् (for स ग°).

41 a) D5 यत्तु. M4 सेनापतीन्. D5 गत्वा (for हत्वा). — b) M2 तद्ध्यानम् (for तद्यानम्). — D3.5 transp. 41^{cd} and 42^{ab}. — c) B1 -विक्रमाक्रामी; G2 °मः क्रामी. D7 T1 G3.4 स विष्णुक्रममक्रामी; M स तु विष्णुक्रमक्रामी. — d) K1 D7 T1 G2–4 M -सवः; K3 -स च; B1 D5 -सम-; D4 -सव- (for -समः). K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 प्रभुः; T2 G1 भवेत् (for क्रतुः).

42 D2.6 om. 42^{ab}. D3.5 transp. 41^{cd} and 42^{ab}. — a) K2 Dn M तत् (for the first वा). K2 Dn कुमारं; K3.5 Bo.4.5 D3–5 T1 G3.4 प्रधानं (for प्रमाणं). — b) M3 जीवितः (for पूजितः). — D5 om. 42^{c}–43^{b}. — c) All MSS. (except Ś1 K1.4; D1 missing; D5 om.) प्रगृह्णा(K3 °ह्णा-; T2 °ह्णं)ति (for निगृ°). — d) G1 यस्य (for तस्य).

43 = Śukranīti 4. 7. 311^{ab}. D5 om. 43^{ab} (cf. v. l. 42). — a) K5 V1 B D (except D4; D1 missing; D5 om.) S तु हतं (for निहतं). M येन (for शूरं). — b) Ś1 K1.4 नाशोचे(Ś1 °च)त; Da न शोचत; M4 तन्न शोचे. Dn1 कथंचन (for कदाचन). — c) K4 आशोच्यो; D5 अशोच्यो. M2 [ऽ]भि- (for हि). Da अशोच्या हि हताः शूराः. — d) K2 स्वर्गे (for स्वर्ग-). Da2 M4 महीपते (for °यते).

44 a) D7 दाहनं (for न ह्यन्नं). D2.3 उदकं (for नोदकं). Ś1 K1 यस्य (for तस्य). T1 G3.4 न ह्यन्येनोदकं तस्य. — b) K4 शोचकं; Dn2 D4 [अ]शोचकं. — c) D4 इच्छामि. — d) D7 T1 G2.3 लोकं (for लोकान्).

45 = (var.) Śukranīti 4. 7. 312. — b) K1 क्रूरम् (for शूरम्). D4.5 आयोधनं (D5 °नैर्) (for °धने). — c) K3 D4 त्वरमाणा प्र-; K5 V1 B1.4 Da Dn2 D6 °माणाभि-; Bo.2.3.5 Dn1 D2.3.5.7.8 S °माणानि (for °माणा हि).

46 = Śukranīti 4. 7. 314. — ab) Da नृपस्य (for तपश्च). D7 T G transp. पुण्यं and धर्मश्च्. D3.5.6 धर्मं (for धर्मश्च्). M1.3 चैष (for चैव). Da2 D2.3.5.7 T G सनातनं (for °तनः). — c) Ś1 G1.2 आश्रमास्; M4 चाश्रमस् (for °मास्). — d) Dn यो युद्धमनुपालयेत्.

47 With 47^{ab}, cf. Śukranīti 4. 7. 358^{ab}. — a) Ś1 K1.2.4 B1 वृद्धं बालं; B2 T1 G2–4 M वृद्धबालं; Da युद्धं बालं; D4 वृद्धे बालं (for वृद्धं *बलं). K3.5 Bo.3–5 D2.3.5.6.8 वृद्धो बालो न हंतव्यो (D8 °व्यौ); V1 Dn T2 G1 वृद्धबालौ न हंतव्यौ; D7 वृद्धबाला न हंतव्या. — b) K1.3 नैव च (for न च वै). K5 V1

तृणपूर्णमुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत् ॥ ४७
अहं वृत्रं बलं पाकं शतमायं विरोचनम् ।
दुरावार्यं च नमुचिं नैकमायं च शम्बरम् ॥ ४८
विप्रचित्तिं च दैतेयं दनोः पुत्रांश्च सर्वशः ।
प्रह्लादं च निहत्याजौ ततो देवाधिपोऽभवम् ॥ ४९

भीष्म उवाच ।

इत्येतच्छक्रवचनं निशम्य प्रतिगृह्य च ।
योधानामात्मनः सिद्धिमम्बरीषोऽभिपन्नवान् ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रतर्दनो मैथिलश्च संग्रामं यत्र चक्रतुः ॥ १
यज्ञोपवीती संग्रामे जनको मैथिलो यथा ।

C. 12. 3665
B. 12. 99. 2
K. 12. 99. 2

B Da D2.3.5–8 S न च स्त्री नैव च द्विजः (V1 Bo D7 T1 G2.4 °जाः; B1 °जं); Dn न च स्त्री न च (Dn2 नैव) पृष्ठतः. — c) Ś1 K4 व्रण- (for तृण-). D2 -पर्ण-; D6 -पूर्ति- (for -पूर्ण-). B1 -मुखं (for -मुखश्च).

48 a) Dn जंभं; M1.3.4 हत्वा; M2 हतं (for अहं). K1 B2.3 Dn1 D2.6.7 वृत्तं; D5 छत्रं (for वृत्रं). K4 बलो; M वलं. G2 पाक्यं. Cv as in text. — b) K3 शतमानं; B1 गतमायं; T2 G1.2 महाकायं (for शतमायं). M च शंबरं (for विरोचनम्). — c) K2 T G1.3.4 M4 दुरावारं च; K3 °धार्यं च; K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 दुर्वार्यं (Dn1 °र्यं) चैव; D4.7 G2 M2 दुराचारं (D4 °र्यं) च (for °वार्यं च). — d) K1 D4 नेकमायं; D7 T G शत°; M बहु° (for नैक°). K5 B2 च संबरं; M विरोचनं (for च शम्वरम्).

49 a) Ś1 K1.4 विप्रचित्तं (for °चित्तिं). — b) K3 D4.6 M1.3.4 पुत्राश्च. — c) Some MSS. प्रह्लादं. M1.3.4 विजित्य (for निहत्य). D8 [आ]दौ. D7 T G2–4 प्रह्लादं वै प्रचित्तिं च; G1 प्राह्लादिं वै विचित्तिं च. — d) D7 T G हत्वा (for ततो). G2 देवाधिको (for °धिपो). M1.3 [ऽ]भवन्.

50 Ś1 K1–4 D4.6.8 S (except T1) om. the ref. After 50a, G1 reads (for the first time) 12. 100. 1^c–2^d, repeating it in its proper place. — b) Da D7 S प्रतिपूज्य (for °गृह्य). — c) G1 M1.3.4 यौधा- नाम्. K4 आत्मना. — d) Ś1 K1.4 अंबरीशो (K1 °ह्रो). Dn2 [ऽ]भिजरिमवान्; M4 [ऽ]नुपपन्नवान् (for ऽभिपन्न°).

Colophon : D1 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D2–7 T G1.3.4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2.4 अंबरीषसंवादे योध(K2.4 °ग)प्रशंसा; V1 B1–5 Da D2–6 M2 शक्रांबरीषसंवादः; G2 अंबरीषदेवेंद्रसंवादे युद्धमहिमानुवर्णनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K5 101; B1 89; B4.5 Dn1 97; Da1 99 (as in text); Da2 Dn2 98; D7 S 100; D8 95. —*Śloka no.*: Dn1 52; Dn2 D8 51.

100

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28.).

1 D8 om. the ref. G1 reads 1^c–2^d for the first time after 12. 99. 50a. — c) K4 प्रतर्दन-; G1 (first time) प्रतर्दने. — d) D7 G3 यस्य (for यत्र).

2 a) K3 ययोपवृत्ते; G1 (both times) यज्ञोपवीति; G3.4 °वीतं (G4 °तिं); Ca °मीते. — b) K5 Bo.3–5 D2.3.5.6.8 मैथिलो यत्नवान्यथा (K5 °नथ); D7 G2 मिथिलो जनकाधिपः; T G1 (both times).3.4 M1.3 जनको मि(G1 second time मै)थिलाधिपः; M2.4 °कोलपबलः शुचिः. — c) K1 D6.8 योद्धान्; G1 (both times) एतान्; M1.3 यौद्धान्. — D4 om. (hapl.) 2^d–3^a.

C. 12. 3665
B. 12. 99. 2
K. 12. 99. 2

योधानुद्धर्षयामास तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २
जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित् ।
योधान्स्वान्दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ॥ ३
अभीतानामिमे लोका भास्वन्तो हन्त पश्यत ।
पूर्णा गन्धर्वकन्याभिः सर्वकामदुहोऽक्षयाः ॥ ४
इमे पलायमानानां नरकाः प्रत्युपस्थिताः ।
अकीर्तिः शाश्वती चैव पतितव्यमनन्तरम् ॥ ५
तान्दृष्ट्वारीन्विजयतो भूत्वा संत्यागबुद्धयः ।
नरकस्याप्रतिष्ठस्य मा भूत वशवर्तिनः ॥ ६
त्यागमूलं हि शूराणां स्वर्गद्वारमनुत्तमम् ।
इत्युक्तास्ते नृपतिना योधाः परपुरंजय ॥ ७
व्यजयन्त रणे शत्रून्हर्षयन्तो जनेश्वरम् ।
तस्मादात्मवता नित्यं स्थातव्यं रणमूर्धनि ॥ ८
गजानां रथिनो मध्ये रथानामनु सादिनः ।
सादिनामन्तरा स्थाप्यं पादातमिह दंशितम् ॥ ९
य एवं व्यूहते राजा स नित्यं जयते द्विषः ।
तस्मादेवं विधातव्यं नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १०
सर्वे सुकृतमिच्छन्तः सुयुद्धेनातिमन्यवः ।
क्षोभयेयुरनीकानि सागरं मकरा इव ॥ ११
हर्षयेयुर्विषण्णांश्च व्यवस्थाप्य परस्परम् ।
जितां च भूमिं रक्षेत भग्नान्नात्यनुसारयेत् ॥ १२
पुनरावर्तमानानां निराशानां च जीविते ।

---

3 D4 om. 3^{abc} (cf. v. l. 2). — b) T2 सत्य- (for सर्व-). D7 S -धर्मवित् (for -तत्त्व°). — c) Bo. 3–5 D8 स्वान्योधान् (by transp.); D7 S यौ(D7 T2 G2 M2 यो)धानां. — d) K3 D4 स्वर्ग्यं. D6 वा (for च).

4 a) K3 Dn1 D4 अभीरूणाम्; Da अमितानाम्; Dn2 अभिरूपान् (for अभीतानाम्). — b) D6 भास्वतो. K4 पश्यतः; Ca पश्यत (as in text). — c) Da D7 S (except G2) पूर्णान्. — d) T2 -दुघो (for -दुहो). Da Dn2 D7 S [ऽ]क्षयान्.

5 b) Dn2 प्रत्युपास्थिताः; D7 S (except T2 G1) पर्युप°. — d) K1. 5 V1 B (B2 m as in text) Dn D3. 5. 6. 8 यतितव्यम्. Ś1 K4 अनांतरं.

6 a) K2. 5 V1 B Da Dn1 D2–8 S (except G3. 4 M2) विजयत; Dn2 सुविजये. — b) G1 भूत्वा संधान**यः; Cv as in text.

7 b) D4 स्वर्गं (for स्वर्ग-). — d) S (except T2 G1) यौधाः. K1. 3 D6. 8 M4 परपुरंजयः; K5 B (except B2) Da D2–5 T G M2 °जयाः; Dn2 °जयं.

8 a) K4 M2 व्यजयंति (M2 °तो); Dn अजयंत. — b) Ś1 K1. 4 Dn2 जनेश्वरान्; Dn1 नरेश्वरं; D6 जनेश्वर; D8 जनैश्वरं. — M1. 3 om. (hapl.) 8^{c}–10^{b}. — c) D7 S (M1. 3 om.) त्य(M2. 4 मु)क्तात्मना (for आत्मवता). — d) G2 ऋण- (for रण-).

9 M1. 3 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) D7 T1 G1. 3. 4 M2 रथिनां. — b) K1 राथिनाम्; D7 G2 गजानाम्. Ś1 सादिनाः. — c) K3 Dn अंतरे; D4 G1 अंतरं. K4 D3 (marg.) स्थाप्य. — d) All MSS. (except Ś1 K1; D1 missing; M1. 3 om.) अपि (for इह). Ś1 K1. 4 D7 S (M1. 3 om.) Cap दंसितं; D8 दर्शितं.

10 M1. 3 om. 10^{ab} (cf. v. l. 8). — a) D7 T G एवं यो (by transp.). D8 व्यूहतो. — b) K B Dn D4. 5. 8 जयति. D7 S (M1. 3 om.) रिपून् (for द्विषः). — c) D7 T G एतद् (for एवं).

11 a) D7 S स्वर्गे (for सर्वे). K1 स्वकृतम्; K2. 3. 5 Dn D8 स्वर्गतिम्; D2 सुयुद्धम् (for सुकृतम्). K2. 3. 5 V1 B D (except D7; D1 missing) इच्छंति (D4 °तं). — b) K1 स्वयुद्धेन; M4 युयुधेन. Ś1 K1. 4 [अ]भि-; M4 [अ]पि (for [अ]ति-). Dn1 -मानिनः (for -मन्यवः). — c) Ś1 अनेकानि. — d) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 यथा (for इव).

12 a) Ś1 K3. 4 विभिन्नांश्च; G2 °कीर्णांश्च. — c) K4 जितांश्; Bo. 1. 3. 4 D3. 5 जित्वा; D7 T G तेषां (for जितां). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S रक्षेयुर्; D4 रक्ष्येत. — d) K1 Dn2 D4 भग्नां. Cv as in text.

13 With 13, cf. Kauṭilya 10. 3. end. K4 om. 13^{bc}. — b) Da जीवितं; D4 जीवते. — c) Bo. 5 प्रवेशः (for न वेगः). V1 B1. 2. 5 (marg.) Da Dn वेगः सुदुःसहो राजंस्. — d) D8 om. (hapl.) from येत् up to सार (in 14^{d}). D6 तस्मात्तान्नानुसाधयेत्.

न वेगः सुसहो राजंस्तस्मान्नात्यनुसारयेत् ॥ १३
न हि प्रहर्तुमिच्छन्ति शूराः प्राद्रवतां भयात् ।
तस्मात्पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणम् ॥ १४
चराणामचरा ह्यन्नमदंष्ट्रा दंष्ट्रिणामपि ।
अपाणयः पाणिमतामन्नं शूरस्य कातराः ॥ १५
समानपृष्ठोदरपाणिपादाः
पश्चाच्छूरं भीरवोऽनुव्रजन्ति ।
अतो भयार्ताः प्रणिपत्य भूयः
कृत्वाञ्जलीनुपतिष्ठन्ति शूरान् ॥ १६
शूरबाहुषु लोकोऽयं लम्बते पुत्रवत्सदा ।
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु शूरः संमानमर्हति ॥ १७
न हि शौर्यात्परं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

युधिष्ठिर उवाच ।
यथा जयार्थिनः सेनां नयन्ति भरतर्षभ ।
ईषद्धर्मं प्रपीड्यापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
सत्येन हि स्थिता धर्मा उपपत्त्या तथापरे ।
साध्वाचारतया केचित्तथैवौपयिका अपि ।

C. 12. 3683
B. 12. 100. 2
K. 12. 100. 2

---

14 D8 om. up to सार (cf. v. l. 13). M4 om. 14–16. — b) Da शूरान्. K2. 3 D4 प्रद्रवतां; K5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5–7 S प्र(B2 M2 प्रा)द्रवतो; B1 प्राहरतो. K3 रणे; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 भृशं (for भयात्). — d) M2 कार्यं (for कुर्यान्). B2 [अ]भ्यनुसारणं; D6 [अ]नुसारिणं; G1 °सारयेत्.

15 = (var.) Śukranīti 4. 7. 316; cf. Manu. 5. 29. M4 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) K4 सरान्नम्; D8 चरणाम् (for चरा°). K5 V1 Bo. 1. 4. 5 Da D2. 6. 8 अचरं (for अचरा). T1 G3. 4 त्रस्ता; G2 त्राता (for ह्यन्नम्). T2 G1 चारणानामचरणा. — b) K4. 5 Bo. 4. 5 Da अदंष्ट्रो. T2 अदंष्ट्रांश्च हि दंष्ट्रिणः. — c) K1 अपाणिनः. D8 पाणिपादाम् (for °मताम्). B1 Dn1 (m as in text). n2 आपः पिपासतामन्नं. — d) Dn2 T2 कातरः; Ca °राः (as in text). G2 नराः शूरस्य कारणाः.

16 M4 om. 16 (cf. v. l. 14). — a) M2 lacuna for समा. — b) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 पराभवं भीरवो वै व्रजंति. — c) V1 B Da D2–6. 8 M1. 3 अथो(M1. 3 °धो)भयार्ताः (B1 °र्तैः). K3 भूयं. — d) Ś1 K4 V1 D8 M2 कृतांजलीन्; Dn2 D5 कृत्वांजलीम्.

17 b) K4 लंघते; Da लभ(Da2 °भ्य)ते (for लम्बते). D7 S सर्वो (G1 °र्वे; M2 °र्वा) लंबति पुत्रवत्. — c) D7 S तस्मात्सर्वेषु लोके (T1 काले) षु. — d) D4 सन्मानम्; D6 समानम्.

18 = (var.) Śukranīti 4. 7. 315. — b) B2 वर्तते (for विद्यते). — c) D4 शूरा सर्वं प्रलयति; M2 शूरास्सर्वे पलायंति. — d) K3 सर्वे शूरे; V1 B2 D7 S शूरे (G1 °रः; M4 °र) सर्वं (by transp.).

Colophon: D1 missing. — *Sub-parvan*: Ś1 K V1 B Da Dn D2–7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1–4 V1 B Da2 D2–6 विजिगीषमाणवृत्तः; M1. 3 शौर्यस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 102; B2 Da2 Dn2 99; B3. 4 Dn1 98; Da1 100 (as in text); D7 S 101; D8 96. — *Śloka no.*: Dn 18; D8 17.

101

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 D8 om. the ref. — a) D7 T1 G2–4 कथं; G1 युधा (for यथा). G1 सेना. — b) Bo. 5 जयंति (for नयन्ति). — c) K8 D4 नृप- (for ईषद्). K1 धर्म्यं; D2. 6 धर्म. Ś1 K1. 2 हि (for [अ]पि). — d) K1 तं (for तन्).

C. 12. 3685
B. 12. 100. 3
K. 12. 100. 3

उपायधर्मान्वक्ष्यामि सिद्धार्थानर्थधर्मयोः ॥ २
निर्मर्यादा दस्युवस्तु भवन्ति परिपन्थिनः ।
तेषां प्रतिविघातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नैगमम् ।
कार्याणां संप्रसिद्ध्यर्थं तानुपायान्निबोध मे ॥ ३
उभे प्रज्ञे वेदितव्ये ऋज्वी वक्रा च भारत ।
जानन्वक्रां न सेवेत प्रतिबाधेत चागताम् ॥ ४
अमित्रा एव राजानं भेदेनोपचरन्त्युत ।
तां राजा निकृतिं जानन्यथामित्रान्प्रबाधते ॥ ५
गजानां पार्श्वचर्माणि गोवृषाजगराणि च ।
शल्यकङ्कटलोहानि तनुत्राणि मतानि च ॥ ६
शितपीतानि शस्त्राणि संनाहाः पीतलोहिताः ।
नानारञ्जनरक्ताः स्युः पताकाः केतवश्च ते ॥ ७
ऋष्टयस्तोमराः खड्गा निशिताश्च परश्वधाः ।
फलकान्यथ चर्माणि प्रतिकल्प्यान्यनेकशः ।

---

2 D8 om. the ref. — a) D7 G3. 4 M2 सत्येव; T2 G1. 2 M1. 3. 4 संत्येव (for सत्येन). K4 D7 S (except M2) स्थिता धर्मे (K4 °र्मं); K5 V1 B Dn2 D2. 6. 8 स्थितो (B1 हि तो) धर्मे; Da Dn1 D3. 5 स्थितो धर्मे (for स्थिता धर्मा). — b) D6 उपपत्त्यास्. K5 तथा-परः. Cv as in text. — c) K1. 4 श्रद्धाचारतया; D7 सार्थवाद° (for साध्वाचार°). — d) K2. 3 D4 [ओ]प-धिका; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 Ca [औ]प (B1 [औ]पा-; D6. 8 [ओ]प)यिकाद्; D7 T1 G3. 4 [ओ]पायका; T2 G1. 2 M2 [औ]पा (G1 [ओ]प)धिका (for [औ]पयिका). — f) K3 सिद्ध्यर्थं; D3. 5. 6 सिद्धार्थं (D3 °र्थां); D4 सिद्ध्यर्थान्; D7 S संसिद्धान्; Ca सिद्धार्थान् (as in text). D3. 5. 6 चार्थ- (for अर्थ-). D4 -काम्यया; D7 T G -सिद्धये (for -धर्मयोः).

3 a) D7 T G दुर्मर्यादा (for निर्म°). T2 G1 हि यदि ते (for दस्युवस्तु). — c) Dn2 परिवि-; D2. 3. 5 संप्रति- (for प्रतिवि-). M तेषां विप्रतिघातार्थे. — e) B1 D2. 3. 5. 6 प्रति-; Dn सर्व- (for संप्र-). Da -सिद्धार्थं.

4 b) G2 ऋजु; M2 ऋजूर् (for ऋज्वी). — D7 G2 om. (?hapl.) 4e-5b. — c) B4 राजन् (for जानन्). D2. 8 वक्रा; D6 वक्ता. — d) D2. 3. 5. 8 प्रतिसेवेत; D4 ऋज्वी सेवेत; T G3 प्रतिबोधेत; G4 °बोधेन (for °बाधेत). Ś1 G4 चागतान्; K4 °तात्; K5 D3 (before corr.). 6. 8 °तं; B1 Da D2 वागतां; B4 चापरं; D4 चागता; T1 G3 वागतान् (for चागताम्). T2 प्रतिबोधे तथा गतान्; G1 M °बाधेत्तथागतान् (G1 °तां).

5 D7 G2 om. 5ab (cf. v. l. 4). — a) D2. 3. 5. 6 अमित्रम्. K1-4 V1 B2 Da Dn2 D4 T G3. 4 M ह्येव; K5 D8 ये च (for एव). G1 अमित्राण्येव राजानं. — b) D2. 4. 6 [उ] (D2 [अ]) पचरति. D4 च; M2 [इ]ति. — c) Ś1 तन्; K1. 2 B2 G2 M4 तान्; D4 ता (for तां). Bo राजन्. Ś1 K1. 2 T2 निकृतीन्; K3 M3 निकृतं (for निकृतिं). M4 जानांस्. G3 तान्राजा निकृती राजन्. — d) M2. 4 तथा (for यथा). K1 प्रभाषते; B1 प्रधावते; T1 G1. 3. 4 निबोधते (G1 °ध मे); M4 प्रबो° (for प्रबा°). M1. 3 तथा तान्प्रति-बाधते.

6 a) D4 प्रजानां (for ग°). K2. 3 B2 (marg. as in text) Dn2 D3. 5 M2 पार्थ वर्माणि; B1 Da पार्थ वृंदानि; Dn1 D2. 6 पार्श्वकर्माणि; M1. 3. 4 °वर्माणि (for °चर्माणि). — Dn2 om. (hapl.) 6cd. — c) K2. 4. 5 V1 B1. 2. 5 Da Dn1 D2-6. 8 T G -कंटक- (for -कङ्कट-). K3 D6 -लौहानि. — d) Ś1 K1. 2. 4 [अ]पि तानि (for मतानि). K3. 5 V1 B Da Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 तनुत्र (Bo. 4. 5 °त्रं)-चमराणि च.

7 a) K1. 3-5 V1 Bo. 2-5 Da Dn1 D2-4 सित-; B1 शीत-; D6. 8 सीत-; T1 G3. 4 शात-; G2 चैव (for शित-). Bo. 1. 4. 5 D2. 6. 8 वस्त्राणि (for श°). D7 T2 G1 M पी (D7 वि-; T2 शि)तानि चैव शस्त्राणि. — b) D7 T1 G -लोहका (for -लोहिताः). D4 संनाहान्पीतं लोहितान्. — c) T2 तथा (for नाना-). Ś1 K1. 4 -रजत- (for -रञ्जन-). K4 -रञ्जस्य; K5 D8 -रक्ताश्च (for -रक्ताः स्युः). — d) K (except K4) B1 ये; Dn1 ह्य (for ते).

8 a) B1 D7 T2 यष्टयस्; D4 रुष्ट°; G3 रिष्ट° (for ऋष्ट°). — b) K3. 5 B1 Dn D4-6. 8 परस्वधाः; G3 °श्वथाः (for °श्वधाः). — c) D7 T G [अ]सि- (for [अ]थ). D2 वर्माणि (for च°). — d) D4 परि- (for प्रति-). Ś1 -कल्प्याणि; K1 D7 T1 G1. 3 M1. 3 -कल्पानि (for -कल्प्यानि). Bo. 5 [अ]शेषतः (for [अ]-नेकशः). — e) M2. 4 यंत्राणि (for शस्त्राणि). Bo. 3-5 D2. 3. 5. 6. 8 अतिपीतानि शस्त्राणि; D7 T G M1. 3 सुविनीता (T2 °नीथा-; G2 °ताना)नि पत्राणि. — f) D7 T1 M4 यौधाश्च. K2. 4 -निःश्रमाः; K3. 5 V1 Bo. 3-5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 -निश्रयाः; B1 -विश्रमां (for -नि-

अभिनीतानि शस्त्राणि योधाश्च कृतनिश्रमाः ॥ ८
चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा सेनायोगः प्रशस्यते ।
पक्वसस्या हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तथा ॥ ९
नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत ।
तस्मात्तदा योजयेत परेषां व्यसनेषु वा ।
एतेषु योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परबाधने ॥ १०
जलवांस्तृणवान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते ।
चारैर्हि विहिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः ॥ ११
नव्यारण्यैर्न शक्येत गन्तुं मृगगणैरिव ।
तस्मात्सर्वासु सेनासु योजयन्ति जयार्थिनः ॥ १२
आवासस्तोयवान्दुर्गः पर्याकाशः प्रशस्यते ।
परेषामुपसर्पाणां प्रतिषेधस्तथा भवेत् ॥ १३
आकाशं तु वनाभ्याशे मन्यन्ते गुणवत्तरम् ।
बहुभिर्गुणजातैस्तु ये युद्धकुशला जनाः ॥ १४
उपन्यासोऽपसर्पाणां पदातीनां च गूहनम् ।
अथ शत्रुप्रतीघातमापदर्थं परायणम् ॥ १५

C. 12. 3499
B. 12. 100. 18
K. 12. 100. 18

श्रमाः). $G_{3.4}$ यौधाश्च निकृतिश्रमाः.

9 ^{a}) D_4 च (for वा both times). D_7 T G M_4 चैत्रे वा मार्गशीर्षे वा. — D_5 repeats 9^{cd} after 11^{b}. — ^{c}) K_5 $B_{0.3-5}$ $D_{2.3.5}$ (both times) सर्व- (for पक्व-). V_1 B_1 -शस्या (for -सस्या). T_2 मही देवी (for हि पृथिवी). — ^{d}) B_2 भगवति (for भवति). B_1 [अ]र्थमती; $D_{2.3.5}$ (first time) [अ]न्न(D_5 °नु)मती; D_4 [अं]बुवती; D_6 [अ]नुसती; $M_{1.3.4}$ [आ]पोवती (for [अ]म्बुमती). $K_{2.4}$ V_1 $B_{1.5}$ (marg. as in text) Da Dn $D_{7.8}$ T_1 G तदा; $D_{2.3.5}$ (first time).$_{6}$ सदा (for तथा).

10 ^{a}) D_7 T G न च (for नैव). D_6 नात्युष्णाः. — ^{c}) Ś$_1$ तथा (for तदा). Ś$_1$ K_1 (*sup. lin.*).$_4$ $D_{2.3.5.6}$ योधयेत; B_2 योजयीत (for °येत). — ^{d}) $K_{1.5}$ $D_{2.3.5.6}$ G_4 व्यसनेषु च; B_3 °नेन वा; Dn_1 D_4 °नेथ वा; Dn_2 °ने तथा; D_8 °ने तु वा (for °नेषु वा). — ^{e}) $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ T $G_{1.3.4}$ एते हि; D_4 G_2 एतेभि- (for एतेषु). $D_{4.7}$ S सेनानां (for °याः). — ^{f}) K_4 प्रशस्तां. T_2 परि- (for पर-). K_3 -बाधते.

11 ^{a}) D_7 S उदवांस् (for जल°). — ^{b}) B_0 समागम्यः; G_2 समोत्यागः. — After 11^{b}, D_5 repeats 9^{cd}. — ^{c}) K_5 चौरैर् (for चारैर्). K_5 $B_{1.4}$ Dn_1 D_4 सु- (for हि). $K_{3.4}$ V_1 $B_{0.2.3.5}$ Da Dn_2 D_8 चारैः सु(K_4 °रैर्हि; B_5 °षैः सु)विदिताभ्यासः; $D_{2.3.5-7}$ S चारैः सुविदि($D_{2.3.5}$ T_2 G_1 M_2 °हि-; M_4 °चि)ताभ्याशः.

12 ^{a}) K_2 नव्यमण्णैर् (for नव्यारण्यैर्). $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ न ह्यरण्येन शक्येत; K_4 न ह्यरन्योन्नशक्ये तु (sic); D_7 S न ह्यरण्यानि शक्यंते. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ transp. सर्वासु and सेनासु. $K_{3.5}$ V_1 $B_{0.2-5}$ Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S तस्मात्सेनासु तानेव; B_1 °त्सेनार्थितानेन; D_4 °त्सर्वास्ववस्थासु. — ^{d}) B_0 जयान्वितः (for °र्थिनः). — After 12, Ś$_1$ K_{1-4} B_1 Dn D_4 ins.:

234* अग्रतः पुरुषानीकं शक्तं भक्तं कुलोद्गतम् ।

[$K_{2.3}$ B_1 Dn चापि (for भक्तं). B_1 कुलोद्वहं; Bom. ed. °द्भवं (for °द्गतम्).]

13 ^{a}) K_1 D_7 T G मार्गः; K_2 सर्गः (for दुर्गः). B_1 आवासस्थोपवान्दुर्गः; D_5 °स्तोयवानुगैः. — ^{b}) Da_1 प्रजाकाशः; Dn_1 एकमार्गः; $M_{1.3}$ पर्याकाशं. Cv as in text. — ^{c}) K_5 Da $D_{2.3.5.6.8}$ उपघातानाम्; V_1 $B_{0.1}$ °जातानाम्; B_{2-5} Dn_1 °यातानाम्; D_7 S (except M_4) अपकर्षा(T_1 G_1 M_{1-3} °सर्पा)णां (for उपसर्पाणां). — ^{d}) D_7 T G प्रतिघातस् (for °षेधस्). K_4 ततो (for तथा). K_5 V_1 B Da $D_{2.3.5.6.8}$ उपघाताय यद्भवेत्; Dn_1 प्रतिषेधाय यद्भवेत्.

14 ^{a}) D_7 T_1 आकाशा हि; T_2 आशयं हि; $G_{3.4}$ आकाशं हि. D_7 विनाभ्याशे; G_2 वनाभ्याशं; M °भ्याशान् (for °भ्याशे). K_{1-4} D_4 आकाशं सु(K_3 भ)वनाभ्यासे (K_1 °शे); V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ °शात्तु वना(K_5 °ला)भ्यासं (Dn_1 D_2 °शं). — ^{b}) $G_{3.4}$ मन्यते. K_5 B (except B_1) बलवत्तरं (for गुण°). — ^{c}) $K_{2.5}$ V_1 B (except B_2) Dn_2 $D_{2.8}$ -जातैश्च; Da -जातिश्च; $D_{3.5.6}$ -जाताश्च (for -जातैस्तु). Ca cites गुणजातैः (as in text). M तरुभिर्गुणता चेति. — ^{d}) $=18^{d}$. K_1 M_{1-3} नराः (for जनाः). — After 14, Dn ins.:

235* उपन्यासो भवेत्तत्र बलानां नातिदूरतः ।

15 ^{a}) D_7 T_1 $G_{3.4}$ उपवासो (for °न्यासो). M_{1-3} [ऽ]पतसानां (for °सर्पाणां). K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ Cv उपन्यासाव(B_1 °सोप)तरणं; T_2 °सर्पप-

C. 12. 3700
B. 12. 100. 19
K. 12. 100. 19

सप्तर्षीन्पृष्ठतः कृत्वा युध्येरन्नचला इव ।
अनेन विधिना राजञ्जिगीषेतापि दुर्जयान् ॥ १६
यतो वायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः ।
पूर्वं पूर्वं ज्याय एषां संनिपाते युधिष्ठिर ॥ १७
अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकाम् ।
अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः ॥ १८
समा निरुदकाकाशा रथभूमिः प्रशस्यते ।
नीचद्रुमा महाकक्षा सोदका हस्तियोधिनाम् ॥ १९
बहुदुर्गा महावृक्षा वेत्रवेणुभिरास्तृता ।
पदातीनां क्षमा भूमिः पर्वतोपवनानि च ॥ २०
पदातिबहुला सेना दृढा भवति भारत ।
रथाश्वबहुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ॥ २१
पदातिनागबहुला प्रावृट्काले प्रशस्यते ।
गुणानेतान्प्रसंख्याय देशकालौ प्रयोजयेत् ॥ २२
एवं संचिन्त्य यो याति तिथिनक्षत्रपूजितः ।
विजयं लभते नित्यं सेनां सम्यक्प्रयोजयन् ॥ २३
प्रसुप्तांस्तृषितान्श्रान्तान्प्रकीर्णान्नाभिघातयेत् ।
मोक्षे प्रयाणे चलने पानभोजनकालयोः ॥ २४
अतिक्षिप्तान्व्यतिक्षिप्तान्विहतान्प्रतनूकृतान् ।
सुविस्रम्भान्कृतारम्भानुपन्यासप्रतापितान् ।

सर्पाणां; Cnp उपास्याः सवितरणं. — ^{b}) V_1 निगूहनं; Dn_2 च गूहके. — ^{c}) D_7 T G हत- (for अथ). — ^{d}) T_2 आपद्धर्मं (for °दर्थं). K_1 परायनं. Cv as in text.

16 ^{b}) K_5 Dn $D_{4.6.7}$ S युध्येयुर् (for °रन्). D_4 अचलान्. K_3 युध्येत्परबलानि च. —$M_{1.3.4}$ om. 16^{cd}. — ^{c}) K_5 V_1 B D (except D_4; D_1 missing) T G M_2 शत्रून् (for राजन्). — ^{d}) D_7 T G जिगीषेच्च (for °षेत). D_4 [अ]ति- (for [अ]पि).

17 ^{b}) $Ś_1$ K_1 Da Dn D_4 Ca शक्रस्; D_7 T G सोमस् (for शुक्रस्). — ^{c}) D_4 पूर्व- (for the second पूर्वं). T_2 जये. — ^{d}) K_1 V_1 D_3 (before corr.). $_{5.6.8}$ संनिपातो. $D_{2.6}$ युधिष्ठिरः.

18 ^{b}) D_4 गर्तांताम् (submetric); Ca अमर्यादाम् (as in text). $K_{1.5}$ D_8 अलोष्टु(D_8 °ष्टु)कां; B_1 आलुंच्छकां; Da Cap अने(Da_2 °मे)ष्टकां; Ca अनिष्टिकां. Cv as in text. — ^{d}) = 14^{d}. K_4 -कुशलां. K_1 नराः; M_4 जनः.

19 ^{a}) Dn अपंका गर्तरहिता. — After 19^{ab}, G_3 reads 22^{cd}, repeating it in its proper place. — ^{c}) D_2 नीचद्रुमो. $K_{1.4}$ महाकक्षाः; V_1 महीरक्षा; Da D_8 (marg.). $_8$ महारुक्षा; D_2 °रुक्षो.

20 ^{a}) K_1 बर्ह्य-; B_2 महा- (for बहु-). K_5 B_2 Dn महाकक्षा (for °वृक्षा). — ^{b}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ वेणुवेत्रसमाकुला (D_8 °लाः); D_4 corrupt; D_7 S वेणु(G_1 वैण)वेत्रतिरस्कृता. — ^{c}) $D_{3.5}$ समा (for क्षमा). — ^{d}) K_5 $D_{2.3.5.6}$ प(D_2 स)र्वतोपवनान्विता.

21 ^{a}) B_1 पदातीब*ला सेना. — V_1 reads 21^{bc} on marg. — ^{c}) Da रथाश्व; D_4 तथाश्व- (for रथाश्व-). — ^{d}) Ca cites सुदिनेषु (as in text). B_1 सुदिने सुप्रशस्यते; Cv सुदिनेषु च शस्यते.

22 Dn_2 om. (hapl.) 22^{ab}. — ^{a}) B_1 पदाती-. K_1 -बहला; T_2 -बहुळा. B_5 पदातिबहुला सेना (= 21^{a}); Cv तथास्व[श्व]बहुला सेना. — ^{b}) D_4 corrupt. $Ś_1$ [ऽ]थ शस्यते; $M_{3.4}$ [ऽ]पि श° (for प्रश°). — G_3 reads 22^{cd} (for the first time) after 19^{ab}. — ^{c}) K_4 प्रसंख्याह. — ^{d}) $D_{4.6}$ T_2 देशकालः (for °कालौ). T_2 प्रशस्यते (for प्रयोजयेत्).

23 D_4 om. (hapl.) 23. G_2 om. (hapl.) 23^{a}–24^{b}. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ तिथिनक्षत्रयोजिताः; Ca °पूजिताः. — D_6 reads 23^{c}–24^{b} twice. — ^{c}) $Ś_1$ लभ्यते (for लभते). — ^{d}) $D_{3.5}$ सम्यक्सेनां (by transp.); M_4 सेना[:] सम्यग्. B_1 $D_{5.8}$ प्रयोजयेत्; D_7 S (G_2 om.) विचारयन् (for प्रयोज°).

24 G_2 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — ^{a}) Da सुसुप्तांस्; Dn_2 प्रसुप्तास्. K_2 B_{1-3} $D_{2.3.5-7}$ G_3 शांतान् (for श्रान्तान्). — ^{b}) $K_{3.4}$ $M_{1.3.4}$ अभि-; T_2 नोप- (for नाभि-). G_3 -पातयेत् (for -घातयेत्). — ^{c}) D_6 G_1 मोक्ष- (for मोक्षे). G_1 M प्रयाण- (for °णे). Cv as in text. — ^{d}) D_4 काले भोजनपानयोः.

25 ^{a}) K_5 V_1 B (except B_1) D_8 अभि-; M अव- (for अति-). K_1 वृतिक्षिप्तान्; K_3 $B_{0.4.5}$ प्रति°; K_4 विति°; K_5 अभिप्राप्तान्; $D_{3.5.6}$ व्यतिक्षिप्त-; D_4 व्यभिक्षिप्तान्; G_2 यति°; M अधि° (for व्यति°). Cv संधिक्षिप्तान्वातिक्षिप्तान्. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 D_4 विहितान्;

बहिश्चरानुपन्यासान्कृत्वा वेश्मानुसारिणः ॥ २५
पारंपर्यागते द्वारे ये केचिदनुवर्तिनः ।
परिचर्यावरोद्धारो ये च केचन वल्गिनः ॥ २६
अनीकं ये प्रभिन्दन्ति भिन्नं ये स्थगयन्ति च ।
समानाशनपानास्ते कार्या द्विगुणवेतनाः ॥ २७
दशाधिपतयः कार्याः शताधिपतयस्तथा ।
तेषां सहस्राधिपतिं कुर्याच्छूरमतन्द्रितम् ॥ २८
यथामुख्यं संनिपात्य वक्तव्याः स्म शपामहे ।
यथा जयार्थं संग्रामे न जह्याम परस्परम् ॥ २९
इहैव ते निवर्तन्तां ये नः केचन भीरवः ।
न घातयेयुः प्रदरं कुर्वाणास्तुमुले सति ॥ ३०
आत्मानं च स्वपक्षं च पलायन्हन्ति संयुगे ।

C. 12. 3716
B. 12. 100. 34
K. 12. 100. 35

K2. 3. 5 V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 निह(Bo °हि)तान् (for विह°). G1 पृतना-; Cv प्रतनू (as in text). K1 -क्षतान्; Cv -कृतान् (as in text). — c) K2 B2. 3. 5 D7 S अविस्र(K2 °स्रं)ब्धान्; K3. 5 V1 Bo. 1. 4 Da Dn D2. 3. 8 अविश्रब्धान्; D4 सुविश्रब्धान्; D5 अविप्रज्ञान्; D6 अविश्रद्धा; Cv अपश्रद्धान् (for सुविस्रम्भान्). — d) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 उपन्यासात् (V1 Bo D2. 6. 8 °न्); Cv °न्यास- (as in text). — e) T2 बहुश्चरानुपन्यासान्; M4 बहिश्चरान्युपन्यासान्. Cv as in text. — f) K3 कृता-; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 Cv कृत- (for कृत्वा). M4 -सारिणं.

26 D7 S om. 26ab. Dn2 transp. 26ab and 26cd. — a) B5 D4 -गत- (for -गते). — b) K1. 2 V1 Dn2 अनिवर्तिनः (for अनु°). — V1 om. (hapl.) 26cd. — c) Ś1 K1. 4 D4 परिचर्यावरोढा(D4 °ढा)रो; K3 °विरोधे च; K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 °वतो द्वारे; T2 G1 °परोद्धारो. — d) G3 ये न (for ये च). K3 D4 केवल- (for केचन). K3. 5 Bo. 2. 3. 5 Da Dn D5 M वर्गिणः; B1 D2. 3. 5. 8 रक्षिणः; B4 वर्द्धिणः; D4 वर्थिणः (for वल्गिनः).

27 a) G2 अनीका. M सं- (for ये). K3. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn विभिंदंति; B1 च भिं°; D2. 3. 5. 6. 8 न भिं° (for प्रभिन्दन्ति). Cv as in text. — b) K4 नगयंति (for स्थग°). K1 (marg. *sec. m.*). 3–5 V1 B D (D1 missing) S भिन्नं सं(Dn2 प्र)स्थापयंति च (D5 वा). — c) K1 V1 Bo. 2. 3. 5 Da D2. 3. 5 समानासन- (for °शन-). Bo. 2–5 Da D2–6. 8 -यानास्ते (for -पानास्ते). — d) D2. 4. 6 -चेतनाः (for -वेतनाः). M समानशयनासनाः. — After 27, D7 S ins.:

236* जातिगोत्रं च विज्ञाय कर्म चानुत्तमं शुभम् ।
समानदेहरक्षार्थं कार्या द्विगुणवेतनाः ।
त्रिगुणं चतुर्गुणं चैव वेतनं तेषु कारयेत् ।

[(L. 1) T2 G2 M जातिं (for जाति-). — (L. 2) G1 समागमेह- (for समानदेह-). G2 M -रक्षास्ते (for -रक्षार्थं). G1 -वेदिनः; M2 -वेदनाः (for -वेतनाः). — (L. 3) Hypermetric. G2 om. त्रिगुणं. M4 वापि (for चैव). D7 द्विगुणं त्रिगुणं चैव (for the prior half).]

28 a) K1 दशादिपतयः. K3 om. (hapl.) from कार्याः up to पतय (in 28b). — b) K1 शतादिपतयस्. — c) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M2 ततः (for तेषां). — d) D7 T1 G2–4 अतंद्रिणं.

29 a) All MSS. (except Ś1 K1–3 V1; D1 missing) यथामुख्यान् (D4 °मुखं; T1 °नित्यं); Cv °मुख्याः (for °मुख्यं). K1 (before corr.) B3 D2. 3. 5. 6 G2 Cv संनिपत्य. — b) D7 T G वक्तव्यं; Cv °व्याः (as in text). K1. 4. 5 V1 Bo. 1. 3. 5 Da Dn D2. 3. 5. 7. 8 T G Cv संशयामहे; K3 B2. 4 M1. 3. 4 संशपा°; D4 शसया°; D6 संयता°; M2 शपथा° (for स्म शपा°). — c) K4 जयार्थः; K5 D6. 8 जयार्थ- (for °र्थं). Dn विजयार्थं हि संग्रामे. — d) K3. 5 V1 B (except B1) D2. 3. 5. 6. 8 जह्यामः; Dn1 लक्ष्यामः; D4 जयाम (for जह्याम).

30 a) D6 तां (for ते). Da इहैव तैर्निवर्तव्यं. — b) All MSS. (except Ś1 K1. 4; D1 missing) च (for नः). B1 केवल- (for केचन). — c) K5 Dn D2. 6. 8 ये; Da तद् (for न). Ś1 प्रभीतं; K3 प्रतीतं; V1 Bo. 1. 3. 5 Dn G2 M2 प्रवरं; Da प्रदनं; D2. 3. 5. 6 प्रवरान्; Ca प्रदरं (as in text). K3 निघाते घातयेयुः प्रदरं; Cv as in text. — d) K3 V1 कुर्वाणं; Cv °णास् (as in text). K1 D4 तुमले सति; K4. 5 Bo–2. 4 D2. 6. 8 तुमुलं युधि; V1 तुमुलं महत्; B3. 5 Da Dn1 D3. 5 तुमलं युधि; Dn2 °मुलं प्रति; Cv °ले सति (as in text). — After 30, N (D1 missing) Cv ins.:

237* न संनिपाते प्रदरं वधं वा कुर्युरीदृशाः ।

[K3 संनिपाते च; D2 संनंनिपाते (sic). D6 प्रहरे (for प्रदरं). D6 चाकुर्युर् (for वा कु°). D4 ईदृशः.]

C. 12. 3716
B. 12. 100. 35
K. 12. 100. 36

द्रव्यनाशो वधोऽकीर्तिरयशश्च पलायने ॥ ३१
अमनोज्ञासुखा वाचः पुरुषस्य पलायतः ।
प्रतिस्पन्दौष्ठदन्तस्य न्यस्तसर्वायुधस्य च ॥ ३२
हित्वा पलायमानस्य सहायान्प्राणसंशये ।
अमित्रैरनुबद्धस्य द्विषतामस्तु नस्तथा ॥ ३३
मनुष्यापसदा ह्येते ये भवन्ति पराङ्मुखाः ।
राशिवर्धनमात्रास्ते नैव ते प्रेत्य नो इह ॥ ३४
अमित्रा हृष्टमनसः प्रत्युद्यान्ति पलायिनम् ।
जयिनं सुहृदस्तात वन्दनैर्मङ्गलेन च ॥ ३५
यस्य स्म व्यसने राजन्ननुमोदन्ति शत्रवः ।
तदसह्यतरं दुःखमहं मन्ये वधादपि ॥ ३६
श्रियं जानीत धर्मस्य मूलं सर्वसुखस्य च ।
सा भीरूणां परान्याति शूरस्तामधिगच्छति ॥ ३७
ते वयं स्वर्गमिच्छन्तः संग्रामे त्यक्तजीविताः ।
जयन्तो वध्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सद्गतिम् ॥ ३८
एवं संशप्तशपथाः समभित्यक्तजीविताः ।

---

31 ^{b}) K2. 4. 5 V1 B (except Bo) Dn D3. 5–8 T G पालयन् (for पलायन्). B8 हन्ति- (for हन्ति). — ^{c}) K4 Dn D8 अर्थ- (for द्रव्य-). Dn1 वधे. — ^{d}) D8 अमयश् (for अयशश्). K1 om. (hapl.) from ने up to पलाय (in 32^{b}).

32 K1 om. up to पलाय (cf. v. l. 31). Ś1 reads 32 on marg. — ^{a}) K4 Dn2 D3. 5 अ(D3. 5 न)-मनोज्ञसुखा वाचः. — ^{b}) K3 Da2 Dn पलायने (for °यतः). — ^{c}) K1 प्रतिस्पर्धौष्ठ-; K2 °संदौष्ठ-; K3 °ध्वंचोष्ठ-; K4 °संदोष्ट-; K5 V1 B Da D2. 3. 5. 6. 8 °ध्वस्तौष्ठ-; Dn D4 °ध्वस्तोष्ठ-; D7 S प्रविध्वस्तो(T2 °स्तौ-; G1 °स्ते)ष्ठ- (for प्रतिस्पन्दौष्ठ-). M2 -दंष्ट्रास्य (for -दन्तस्य). — ^{d}) K3 न्यस्तं; D2. 3. 5. 6 व्यस्त- (for न्यस्त-). D7 S -शस्त्रायुधस्य (for -सर्वा°). K5 हि (for च).

33 K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 om. 33^{ab}. — ^{b}) K4 सहयान्; D7 G3 सभयान्. — ^{c}) K5 Dn D2. 8 अवरुद्धस्य; D5 M Cv अनुबंधस्य (for °बद्धस्य). — ^{d}) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 नः (Bo वः) सदा (for नस्तथा).

34 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 D7 S मनुष्यापशदा; K3 °ष्यपशवा; D2 °ष्याय सदा; D4 °ष्यापशवो. — ^{c}) T2 °मानास्ते (for °मात्रास्ते). — ^{d}) V1 B Da D3. 5. 8 न च ते; G1 ते नैव (by transp.). K4 प्रेत्य ता (for प्रेत्य नो). T2 G1 चेह च (for नो इह).

35 ^{a}) V1 B Da D2. 3. 5. 6. 8 अपि ते (for अमित्रा). — ^{b}) D6 प्रत्युध्वात-; D7 G3 °यंति; D8 M1. 3. 4 °याति (for °द्यान्ति). Ś1 K2. 4 D7 G3 पलायनं; G4 °यनीं; M °यनः (for °यिनम्). — ^{c}) K2. 5 V1 B D (except D4; D1 missing) S जयिनः (for °नं). K2 Dn तु नरास (for सुहृदस्). — ^{d}) K3–5 B2. 4 Da Dn1 D2–6. 8 चंदनैर् (for वन्द°). D7 T1 G2–4 M मंगलैर्वंदनेन च; T2 G1 °लैरभिपूजिताः.

36 ^{a}) K1 स (for स्म). K3 D4 व्यसनं (for °ने). M1. 3 राज्ञस् (for राजन्). B3 Dn यस्य स संग्रामगता. — ^{b}) K4 अनुसीदंति; M1. 3 त्वनुमोदंति (for अनु°). B3 Dn यशो वै घ्नंति शत्रवः. — ^{c}) K5 Bo. 4 D3 T1 G2–4 -तमं (for -तरं). M2 तदस्य ह्यतरं दुःखं (sic). — ^{d}) D7 S मन्यंते (M °न्येहं) मरणादपि.

37 ^{a}) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 जयं (for श्रियं). Da जानीहि; D2 जानित; G1 जानेत. — ^{b}) K4 मूले. G3 -सुखस्य (for -सु°). — ^{c}) K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T G या (for सा). K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 6. 8 परा (D3 °ला) ग्लानिः; D7 T G2–4 परा ख्यातिः; G1 M भयाद्यै(G1 °ख्ये-; M1 °द्वै)-ति (for परान्याति). D4 सा भीरूनवजानाति. — ^{d}) K1 तान् (for ताम्). K4 अपि; D4 T2 अभि-; M4 अनु- (for अधि-).

38 ^{a}) D8 सर्वम् (for स्वर्गम्). — ^{b}) Bo. 5 -जीवनाः; D8 -जीविनः. — ^{c}) Ś1 K1 युध्यमाना वै; K3. 4 वध्यमाना वै; D8 °मानो वा; T2 °मानाश्च; G2. 3 °मानाः स्म; M1. 3 °मानानां; M2 °मानाद्वा (for °माना वा). — ^{d}) K4 G2 संगतिं (for सद्गतिम्). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 Bom. ed. प्राप्नुयाम महद्गतिं (Bom. ed. च सद्गतिं); M2 प्राप्नुमिच्छाम स°.

39 ^{a}) Ś1 K1. 4 च शस-; Da संशय-; D2. 3. 5. 6 संप्राप्त- (for संशप्त-). K4 Da1 -सपथाः (for -श°). — ^{b}) V1 Bo. 3 D3 -जीविनः; B4. 5 -जीवनः. — ^{c}) M2 अमित्रा (for °त्र-). D8 -वाहिनी. K5 राज्ञः; G2 वीर. — ^{d}) K2. 5 V1-B2 Da Dn D7 T1 G2–4 M2 प्रतिगा(Dn1 °ग्या)हंति; Bo. 1. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 M1. 3. 4 प्रवि°; T2 G1 प्रतिगृह्णंति (for संप्रगाहन्ति).

अमित्रवाहिनीं वीराः संप्रगाहन्त्यभीरवः ॥ ३९

अग्रतः पुरुषानीकमसिचर्मवतां भवेत् ।
पृष्ठतः शकटानीकं कलत्रं मध्यतस्तथा ॥ ४०

परेषां प्रतिघातार्थं पदातीनां च गूहनम् ।
अपि ह्यस्मिन्परे गृद्धा भवेयुर्ये पुरोगमाः ॥ ४१

ये पुरस्तादभिमताः सत्त्ववन्तो मनस्विनः ।
ते पूर्वमभिवर्तेरंस्तानन्वगितरे जनाः ॥ ४२

अपि चोद्धर्षणं कार्यं भीरूणामपि यत्नतः ।
स्कन्धदर्शनमात्रं तु तिष्ठेयुर्वा समीपतः ॥ ४३

संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ।
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ॥ ४४

संप्रयुद्धे प्रहृष्टे वा सत्यं वा यदि वानृतम् ।
प्रगृह्य बाहून्क्रोशेत भग्ना भग्नाः परा इति ॥ ४५

आगतं नो मित्रबलं प्रहरध्वमभीतवत् ।
शब्दवन्तोऽनुधावेयुः कुर्वन्तो भैरवं रवम् ॥ ४६

क्ष्वेडाः किलकिलाः शङ्खाः क्रकचा गोविषाणिकान् ।
भेरीमृदङ्गपणवान्नादयेयुश्च कुञ्जरान् ॥ ४७

C. 12. 3732
B. 12. 100. 50
K. 12. 100. 51

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

$K_{1.4}$ संप्रगाहं(K_1 °ह्यं)त भीरवः.

40 [b]) V_1 B Da $D_{2.3.5}$ अपि (for असि-). $Ś_1$ (orig.) -चर्मावृत्तं ; $Ś_1$ (by corr.) -चर्मवतं ; K_4 -चर्यावृतं ; B_1 धर्मवतां ; B_2 (m as in text). $_5$ D_4 वर्मघतां ; M -चर्मभृतां (for °वतां). — [c]) K_1 पृच्छतः (for पृष्ठतः). — [d]) T_2 $M_{1.3.4}$ कळत्रं. D_7 T_1 G_{2-4} मध्यमस् (for °तस्). Cv as in text.

41 [b]) K_5 $D_{6.8}$ बृंहणं (for गूहनम्). — [c]) K_5 Dn D_8 तस्मिन् ; B_3 D_5 Cv यस्मिन् ; D_7 S चा° (for ह्य°). $K_{2.3}$ V_1 $B_{0.1.4}$ Dn पुरे ; K_5 $B_{2.3.5}$ Da D_8 पुरो (for परे). $K_{2.3.5}$ B Da Dn_2 $D_{3.5.8}$ M_2 वृद्धा ; V_1 D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ Cv गृध्रा (for गृद्धा). — [d]) D_6 पुरोगमः.

42 [a]) $K_{3.4}$ G_1 अभिगताः ; M °प्रेताः (M_3 °तः) (for °मताः). — [b]) K_5 B (except B_2) $D_{2.3.5.6.8}$ $M_{1.3.4}$ मनीषिणः (D_5 °ताः) (for मनस्विनः). — [c]) K_3 अभिवर्तंत ; K_4 corrupt ; D_7 S °वर्तेयुस् (for °वर्तेरंस्). — [d]) K_5 V_1 $B_{0.3-5}$ Da $D_{2.3.5.6}$ तानन्वपि ; B_1 स्थानह* ; Dn चैतानेव (for तानन्वग्). $K_{1.5}$ $M_{1.3.4}$ इतरो जनः (K_5 °नाः). K_3 न स्वर्रि *तरो जनाः.

43 [a]) D_7 T_1 $G_{1.4}$ वोद्धर्षणं ; G_3 M_3 चेद्ध° (for चोद्ध°). D_7 S कुर्याद् (for कार्यं). — [b]) D_7 S इह (for अपि). — [c]) V_1 स्कंद- ; B_1 क्षतुंर् (for स्कन्ध-). K_5 $D_{6.8}$ -मात्रात्तु ; Dn_1 -मात्रास्तु ; Dn_2 -मात्रस्तु ; G_1 -मंत्रं तु ; M -मात्रेण (for -मात्रं तु). Cv as in text.

44 = 6. 19. 4^c–5^b ; cf. Manu. 7. 191. — [a]) M_1 संहृतान्. G_2 M योजयेद् (for योध°). Cv as in text. — [b]) D_4 कामान्. D_4 G_1 विस्तरयेद्. — [c]) D_2 सुचीमुखम्.

45 [a]) K_3 धर्मयुद्धे ; K_5 D_8 संयुद्धे वा ; B_2 संनियुद्धे ; Dn संप्रयुक्ते ; T_2 G_1 सम्यग्युद्धे ; Cv संनिकृष्टे (for संप्रयुद्धे). K_3 V_1 B_{1-3} Da Dn D_{2-7} S Cv [s]निकृष्टे (G_3 °ष्टो) ; K_5 B_4 D_8 प्रकृष्टे (for प्रहृष्टे). $D_{3.5-7}$ च ; Cv वा (as in text). — [b]) D_4 सत्ये. K_3 वानुते ; D_4 वानृते. — [c]) K_4 B_{2-4} $D_{6.8}$ बाहू. V_1 B_4 D_7 T G क्रोशेयुर् (for °त). Da प्रसह्य बाहुक्रोशेन. — [d]) D_4 lacuna ; D_7 T G हंत (for भग्ना). G_1 भग्नः (for भग्नाः). K_3 $B_{0.1.5}$ Dn_1 $D_{4.7}$ S परे (for परा). V_1 भग्ना भग्नाः परावति.

46 [a]) B_4 स्वागतं ; D_7 T G_{2-4} आसन्नं ; G_1 आसीन्न (for आगतं). K_5 V_1 B Da Dn_1 $D_{2.3.5.6.8}$ मे ; Dn_2 ते (for नो). — [b]) K_3 D_4 अभीरवः (for °तवत्). — [c]) K_{3-5} V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ सत्त्ववंतो ; D_7 T_1 $G_{3.4}$ शब्दयंतो (for °वन्तो). $K_{2.5}$ V_1 B_{2-4} Da $D_{2.6-8}$ M [s]भिधावेयुः ; K_3 $B_{0.5}$ Dn $D_{3.5}$ [s]भिबाधेयुः ; B_1 विधावेयुः ; T $G_{1.3.4}$ °निधा° (for ऽनुधा°). — [d]) K_1 कुर्वंतो. K_3 रौरवं (for भैरवं). K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ कुर्वंतो भैरवान्रवान्.

47 [a]) K_1 क्ष्वेडः. $Ś_1$ किलकलाः. K_5 B_{2-4} D_8 शंखान् ; D_6 शब्दा (for शङ्खाः). $K_{2.3}$ V_1 B_5 Da Dn D_{2-5} क्ष्वेडाः किल(V_1 °लि)किलाशब्दाः (K_3 °संखाः ; V_1 D_4 °शब्दान् ; Da °शंल्यान् ; D_2 °शब्द-) ;

१०२

C. 12. 3733
B. 12. 101. 1
K. 12. 101. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
किंशीलाः किंसमुत्थानाः कथंरूपाश्च भारत ।
किंसंनाहाः कथंशस्त्रा जनाः स्युः संयुगे नृप ॥ १
भीष्म उवाच ।
यथाचरितमेवात्र शस्त्रपत्रं विधीयते ।
आचारादेव पुरुषस्तथा कर्मसु वर्तते ॥ २
गान्धाराः सिन्धुसौवीरा नखरप्रासयोधिनः ।
आभीरवः सुबलिनस्तद्बलं सर्वपारगम् ॥ ३
सर्वशस्त्रेषु कुशलाः सत्त्ववन्तो ह्युशीनराः ।
प्राच्या मातङ्गयुद्धेषु कुशलाः शठयोधिनः ॥ ४
तथा यवनकाम्बोजा मथुरामभितश्च ये ।
एते नियुद्धकुशला दाक्षिणात्यासिचर्मिणः ॥ ५

D7 S क्ष्वेळान्कि(T1 °ळाकि)लिकिलाशब्दान्. — b) Ś1 कूकून्वै; K1 कूकून्वै; K2 कून्कून्वै; K3 V1 क्रकचा; K4 क्रकन्वा; Da क्रकचो; Dn2 ककचा; D2. 3. 5. 6 मृकु(D6 °गु)टी; D7 G3. 4 कृतकान्; D3 क्रवचा; T G2 M1. 3. 4 क्रकरान्; G1 ककरान्; M2 कृतरान् (for क्रकचा). K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 गोवि(D6 °वृ)षाणिकाः; D7 S गोविषाण(G1 °वृषान-; M2 °वृषाण)-कान्; D4 शंषांश्चोबविषाणिकाः (sic). — d) K5 B4. 5 D8 वादयेयुस्(for नाद°). B3 Dn1 पुरश्चरान्; D7 T G च झर्झरान् (for च कुञ्ज°).

Colophon : D1 missing. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 B Da Dn D2–7 T2 G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4 सेनानीतिरभिया(K1 °धा)नविधिः; K3 B Da1 D2–6 सेनानीतिः; V1 विजिगीषमाणवृत्ते सेनानीतिः; Da2 सेनाधिपतिः; M1–3 सेनानीत्यां योधर्षणं (M2 °द्धर्षणं; M3 °धहर्षणं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 103; B3. 4 Dn1 99; Da1 101 (as in text); Da2 Dn2 100; D7 S 102; D8 96. — *Śloka no. :* Dn 50.

102

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28.).

1 D8 om. the ref. — a) K5 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 किंसमाचाराः (D6 °रः) (for °मुत्थानाः). — b) T1 G2–4 कथंशीलाश्च (for °रूपाश्च). — c) D8 कथंशाखा. — d) Dn M2 संगरे (for संयुगे). K4 D4 M2 नृपः; Dn क्षमाः; T1 G नृपाः.

2 D8 om. the ref. — a) V1 तथा-; D8 अथ (for यथा-). — b) K (except K4) B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 शस्त्रं (for शस्त्र-). V1 B2 Da -यंत्रं (for -पत्रं). — c) Bo. 1. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 आच(D6. 8 °चा)रन्; B2 M2 आचारान् (for °राद्). K3. 5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2–6. 8 M2 वीर-; B2 वीक्ष्य; D7 T G M1. 3. 4 हीह (for एव). K1 आचणुद्दी*पुरुषस् (sic); Da अचाराद्वीयपु°. — d) K5 धर्मेण; Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6 धर्मेषु; D8 धर्मे स (for कर्मसु). Da2 वर्तितः. B1 तथा धर्मः प्रवर्तते. — After 2, D4 ins. :

238* आदानार्थाय पुरुषैस्तथा कर्म विधीयते ।

3 b) B3 -प्राश- (for -प्रास-). — c) K2. 3. 5 V1 B D (D1 missing) T G3 M2 अभीरवः; G2 अभीतवत्; G4 आभीराश्च. K3 D4 च बलिनस् (for सुब°). — d) K3 D4 तंगणाः सर्वपारगाः.

4 V1 reads 4 on marg. — a) D8 पूर्व- (for सर्व-). K1 -शास्त्रेषु; Da -युद्धेषु; Dn2 -सत्त्वेषु; D4 -तंत्रेषु. — b) V1 D7 T1 G2–4 शस्त्रवंतो; D2. 3. 5. 6 सत्य° (for सत्त्व°). D2. 6 ह्युशीनराः. — c) B1 -कुशलाः; G2. 3 -कल्पेषु (for -युद्धेषु). — d) B1 पुरुषाः (for कुशलाः). K4 M शस्त्र-; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 G2 कूट-; T2 शूर- (for शठ-).

5 a) V1 जवन-; D4 युवन- (for यवन-). K1. 4 D7 T2 -कांभोजा. — b) Dn1 D7 T1 G1. 3. 4 M2–4 मधुराम् (for मथु°). D7 T1 G2–4 आहिताश्; M2 अदितश् (for अभितश्). — c) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1. 2. 4 एतेषु; K3 T G1 M2–4 एतेश्च-; D4 एतेस्त्र-; D7 ये ते च; G2 ते तेश्च-; G3. 4 M1 एते च; Ca. n एते नि- (as in text). B4 D4 -युद्धे (for -युद्ध-). — d) Ś1 K1. 4 °त्याश्च (for °त्यासि-). K1 चर्मिणाः (sic); K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 -पाणयः; K3 D4 -चर्मणि; T1 G2 -चर्मणः. ❀ Cn : दाक्षिणात्या[ः] असिपाणय इति च्छेदः । ❀

सर्वत्र शूरा जायन्ते महासत्त्वा महाबलाः ।
प्राय एष समुद्दिष्टो लक्षणानि तु मे शृणु ॥ ६
सिंहशार्दूलवाङ्नेत्राः सिंहशार्दूलगामिनः ।
पारावतकुलिङ्गाक्षाः सर्वे शूराः प्रमाथिनः ॥ ७
मृगस्वरा द्वीपिनेत्रा ऋषभाक्षास्तथापरे ।
प्रवादिनः सुचण्डाश्च क्रोधिनः किंनरीस्वनाः ॥ ८
मेघस्वनाः क्रुद्धमुखाः केचित्करभनिस्वनाः ।
जिह्मनासानुजङ्घाश्च दूरगा दूरपातिनः ॥ ९
बिडालकुब्जास्तनवस्तनुकेशास्तनुत्वचः ।
शूराश्चपलचित्ताश्च ते भवन्ति दुरासदाः ॥ १०
गोधानिमीलिताः केचिन्मृदुप्रकृतयोऽपि च ।
तुरंगगतिनिर्घोषास्ते नराः पारयिष्णवः ॥ ११
सुसंहताः प्रतनवो व्यूढोरस्काः सुसंस्थिताः ।
प्रवादितेन नृत्यन्ति हृष्यन्ति कलहेषु च ॥ १२

C. 12. 3744
B. 12. 101. 12
K. 12. 101. 13

---

6 After 6^{ab}, D7 S ins.:

239* आवन्तिका महाशूराश्चतुरङ्गे च माळवाः ।
एकोऽपि हि सहस्रस्य तिष्ठत्यभिमुखो रणे ।

[(L. 1) D7 चतुर्दंताश् ; M1. 3. 4 चा(M4 च)तुर्दंते (for चतुरङ्गे).]

— ^{c}) B1 शूराश् (for प्राय). K1. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 एव; B1 चैव; D7 S (except M2) देशाः (M1. 3. 4 देशः) (for एष). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 6–8 T G समुद्दिष्टा; D5 समादिष्टा. — ^{d}) Da1 Dn2 लक्षणानिति (sic) (for °नि तु). K3. 4 D4. 7 S (except T2) च (for तु).

7 ^{a}) K3 D4 -नेत्राश्च; K5 -वाङ्मात्राः; B1 -निर्घोषाः; D5 -वाद्देशाः (for -वाङ्नेत्राः). — ^{c}) Ś1 पारावततुलिंगाक्षाः; K1 °त्रलिंगाक्षाः; K2. 3 D4 °सु(K2 °फु)-लिंगाक्षाः (D4 °ख्या); B1 °कुलंगाक्षाः; B2 °कुलीराक्षाः; Da °कुलंदाक्षाः (Da2 °क्षाः); D2. 8 (before corr. as in text) °कुलिंदाख्याः; Cnp °कुलिंदाक्षाः. — ^{d}) K3 सर्वे शूलाः; Da सर्वशूराः; D6 सर्वेश्वराः. Bo. 1. 5 D2. 3. 5. 6 प्रमादिनः; D7 M4 °धिनः; D8 °थिनाः; T1 प्रतापिनः.

8 ^{a}) K1. 2 मृगस्वना; D5 भृंगस्वरा (for मृग°). D6 द्वीपनेत्रा. D4 मृगराड्द्वीपिनेत्राश्च. — ^{b}) D7 T G वृषभा(G3 °ळा)क्षास् (for ऋष°). K5 V1 Dn तरस्विनः (K5 °नाः); B Da D3. 5. 6. 8 मनस्विनः (for तथापरे). — K5 om. (hapl.) 8^{cd}. — ^{c}) V1 Bo–3. 5 Da Dn D2. 3. 5–8 प्रमादि(D2 °दी)नश्; B4 D7 S प्रमाथि(D7 °धि)नश्; D4 अयादिनश्. K1 च चर्मश्च; K2. 3 V1 B Da Dn D4. 7 S च मंदाश्च; D2. 3. 5. 6 च मंदाक्षाः; D8 च मल्लाश्च. K4 प्रमादिताः प्रतनवो. — ^{d}) K3 V1 B D (D1 missing) S क्रोधनाः. K1 किंकरीस्वनाः; K3 किंकणी°; V1 B D (D1 missing) S किंकिणीस्वनाः (B1 °णीस्वराः; D6 °णीशब्दाः; G1 °णिस्वनाः).

9 K3 om. (hapl.) 9^{ab}. B5 reads 9^{ab} on marg. — ^{a}) V1 B3 D4. 8 मेघस्वराः; G3 °वर्णाः. K2 क्रतुमुखाः; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 क्रोधमुखाः (B1 °मनाः); D7 S क्रूर° (for क्रुद्ध°). — ^{b}) K5 Dn केचित्करभसंनिभाः; D7 T G °च कळनिस्वनाः. — ^{c}) K1 -जंघश्च. K2 B1. 4 जिह्मनासानुजिह्वाश्च; K3 जिह्मनास्यजंघाश्च; K4 °सा सुजंगाश्च; K5 °साग्रजंघाश्च; V1 Bo. 3. 5 Dn D2. 3. 5. 6 °साग्रजिह्वाश्च; Da °सांडि(Da2 °ड)जिह्वाश्च; D4 M4 °साणुजंघाश्च; T2 °साः सुजंघाश्च; G2 °साश्च मेघाश्च. — ^{d}) K5 -तापिनः; Da -गामिनः (for -पातिनः).

10 ^{a}) K5 B (except B2) Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 बिडालकुब्ज-; D4 °कुब्रास्; M बिलाळकुब्ज- (M2 °ब्जास्). D7 T G बिलाळ(T1 बिलाट)कुब्जास्तब्धाक्षा. K3 reads बिडालकुब्जास्तथापरे (cf. 8^{b}) and om. the rest of the stanza. — ^{b}) M4 तनुकेशस्. M2 तनुत्यजः (for °त्वचः). — ^{c}) K5 V1 B D (D1 missing) T G1. 3. 4 M शीघ्राश्; G2 शीलाश् (for शूराश्). Ś1 (orig.) चाचलचित्ताश्च; Ś1 (*sup. lin.*) K2–4 T2 च कृतविद्याश्च; K1 D4 च ब(D4 च)लचित्ताश्च; K5 B1. 3. 4 Dn D2. 3. 5. 6. 8 चपलवृत्ताश्च; T1 G4 च फलचिंताश्च. — ^{d}) D2. 3. 5. 6 भवंति च दुरासदाः (D8 °दः).

11 ^{a}) K1 गोरा-; B1 गोधैद्; D7 G गौरा-; T1 भौरा- (for गोधा-). — ^{b}) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तथा; D7 T G जनाः (for ऽपि च). — ^{c}) D4 कुरंग- (for तुरंग-). — ^{d}) B1 ये (for ते).

12 ^{a}) B1 असंहताः; B4 सुसहताश्च (hypermetric); T2 सुसंहिताः. B1 Dn D8 सुतनवो (for प्रत°). — ^{b}) K5 B1 सुसंहताः; V1 B5 G1 °हिताः; G3. 4 °शिताः (for °स्थिताः). D4 व्यूढोरस्कंधसंहताः. — ^{c}) All MSS. (except Ś1 K1. 4; D1 missing) प्रवा(T2 G1 विषा)दितेषु (for °तेन). Dn2 कुप्यंति (for नृत्यन्ति). — ^{d}) K1 हृष्टंति; V1 नृत्यंति (for हृष्यन्ति).

C. 12. 3745
B. 12. 101. 13
K. 12. 101. 14

गम्भीराक्षा निःसृताक्षाः पिङ्गला भ्रुकुटीमुखाः ।
नकुलाक्षास्तथा चैव सर्वे शूरास्तनुत्यजः ॥ १३
जिह्माक्षाः प्रललाटाश्च निर्मांसहनवोऽपि च ।
वक्रबाह्वङ्गुलीसक्ताः कृशा धमनिसंतताः ॥ १४
प्रविशन्त्यतिवेगेन संपरायेऽभ्युपस्थिते ।
वारणा इव संमत्तास्ते भवन्ति दुरासदाः ॥ १५
दीप्तस्फुटितकेशान्ताः स्थूलपार्श्वहनूमुखाः ।
उन्नतांसा पृथुग्रीवा विकटाः स्थूलपिण्डिका ॥ १६
उद्वृत्ताश्चैव सुग्रीवा विनता विहगा इव ।
पिण्डशीर्षाहिवक्त्राश्च वृषदंशमुखा इव ॥ १७
उग्रस्वना मन्युमन्तो युद्धेष्वारावसारिणः ।
अधर्मज्ञावलिप्ताश्च घोरा रौद्रप्रदर्शिनः ॥ १८
त्यक्तात्मानः सर्व एते अन्त्यजा ह्यनिवर्तिनः ।
पुरस्कार्याः सदा सैन्ये हन्यन्ते घ्नन्ति चापि ते ॥ १९
अधार्मिका भिन्नवृत्ताः साध्वेवैषां पराभवः ।
एवमेव प्रकुप्यन्ति राज्ञोऽप्येते ह्यभीक्ष्णशः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

---

13 a) K1 विस्तृताक्षाः; K3 निवृ°; K4 निःस्मृतांक्षाः (sic); D7 T G2-4 S निसृष्टाक्षाः; G1 निसृष्टाः (submetric) (for निःसृताक्षाः). — b) K4. 5 V1 B (except B3) Da Dn पिंगाक्षाः; T2 G1 पिंगल-. Some MSS. भृकुटी°. K1 पिंग*भ्रुकुटीमुखः. — c) K1 नकुलाक्षस्. D7 T1 G2-4 चैते (for चैव). — d) T2 G1 ते वै (for सर्वे). K4 सूरास्; D8 शूपास् (for शूरास्). D7 G4 तनुत्यजाः.

14 a) D2 जिह्माक्षः. K1 प्रललाट(sup. lin. °पा)-श्च; B1 °याक्षाश्च; B2 °लाटाक्षा. — b) Bo. 5 [ऽ]पि वा; D7 T1 G [ऽ]व्यथाः; M [ऽ]प्यथ (for ऽपि च). — c) K4. 5 Bo. 5 Dn D6. 8 वज्र- (for वक्र-). K5 -स्वक्थाः; V1 -सृक्थाः; Bo. 4. 5 -सक्याः; B2 -शक्याः; B3 D7 T1 G2-4 M -सक्थाः; Da Dn -चक्राः; D2. 3. 5. 6 -शक्यः; D8 -सत्थाः; T2 -कस्थाः; G1 -सक्त्यः (for -सक्ताः). K3 वक्रबाह्वंसनासाक्षा; B1 चक्रवाकांगुलीवक्राः.

15 a) Dn च (for [अ]ति-). K3. 5 V1 Bo. 2-5 Da D2-6. 8 प्रवेपंतीव (K3. 5 D2. 6. 8 °ती च) वेगेन; B1 प्रवेपंतोपि वनेन (sic); D7 T1 G प्रवेपंते हि (T1 G4 °तेभि-; G1. 2 °ते ह) वे°; T2 प्रवेपयंति वे°; M प्रा(M4 प्र)पतंती च (M2 °तीव) वे°. — b) K2. 4. 5 B (except B1) Da Dn D2. 3. 5. 7. 8 S सांपराये. Ca cites संपरायः. K2. 4. 5 B D (except Da; D1 missing) S (except G1) ह्युपस्थिते (for ऽभ्युप°). — c) Da1 संस्रतास् (sic) (for °मत्तास्). — d) K1 दुरासदः.

16 a) K4 दीप्तस्फुटिरकेशार्ता; D2. 3. 5. 6 प्रदीप्तस्फुटकेशांताः; D4 G1 दीप्तस्फटिकके°. — b) M1. 3 स्थूला. — c) K1 उन्नतांसः; M4 °तासोः. T2 G1 -श्रोणी- (for -ग्रीवा). — B1 om. (hapl.) from. 16d up to विनता (in 17b). — d) K3 B2. 4 Dn1 M -पिं(M4 -पं)डकाः; G3 -चंडिकाः.

17 B1 om. up to विनता (cf. v. l. 16). — a) K1 उद्धृतश्; K2-5 B3 Dn D2. 3. 5. 6. 8 उद्धृता; V1 Da उड्डुपा; Bo. 2. 4. 5 उद्धृया (B2 °वा); D4 उद्दीपा; D7 S उद्धं(D7 T2 G1 °द्ध)धा (for उद्वृत्ताश्). All MSS. (except Ś1 K1. 4; B1 om.; D1 missing) इव (for चैव). — c) T1 G2-4 पिंडि- (for पिण्ड-). K1 -शेषाहि-; K3. 5 B3. 5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 M -शीर्षाति-; V1 Bo-2. 4 -शीर्षाणि; Da °क्षि-; D4 °र्षा वि-; T2 °र्षाभि- (for °हि-). V1 Bo. 1 -चक्राश्च (for -वक्त्राश्च). — d) D2. 3. 6 वृक°; D7 T1 G1. 3. 4 M1. 3 पृष° (for वृष°). All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4; D1 missing) तथा (for इव).

18 a) K3. 5 Bo. 3. 5 Dn1 D2-8 S (except G2) उग्रस्वरा. — b) V1 -संयुताः; Da2 -सारिका; G3 -सारिणाः. — c) Ś1 K1. 3 D2 अधर्माज्ञानलि°. — d) M2. 4 घोररूप- (for घोरा रौद्र-). K3. 5 Bo-4 Da Dn1 D4. 7. 8 S -प्रदर्शनाः.

19 a) V1 M एव (for एते). — b) D2 अत्यज्ञा (sic); D7 T1 G उ(G4 ह्यु)दग्रा (for अन्त्यजा). Da ह्यभिवर्तिनः; Dn1 ज्ञाति°; M2 चानि°. K4 अंत्यजात्यनिवर्तिनः; Dn2 D3 (before corr.). 5. 6 कुलज्ञा जाति°; M1. 3. 4 ह्यंत्यजाश्चानि°. ❀ Cn: अन्त्यजाः प्रान्तदेशोद्भवाः । ❀ — c) D5 पुरस्कार्यैः; G3 °स्कारः. B1 सैन्या; D7 G3. 4 सैन्यैर्; G1 सैन्यो. — d) D5 प्रति; G1 हंति (for घ्नन्ति). K4 वा (for च). Dn1 ये (for ते). D5 वापरे; M वा(M2 चा)परान् (for चापि ते).

20 a) T1 M3 अधर्मिका. Ś1 K1. 4 [अ]धर्मवृत्ताः (for भिन्न°). — b) K2. 5 V1 Bo. 2-5 Da Dn D2. 3. 5. 8 सां(V1 B2 शां)त्वेनैषां; K3 D4 साक्रोशा वै;

१०३

युधिष्ठिर उवाच ।
जैत्र्या वा कानि रूपाणि भवन्ति पुरुषर्षभ ।
पृतनायाः प्रशस्तानि तानीहेच्छामि वेदितुम् ॥ १
भीष्म उवाच ।
जैत्र्या वा यानि रूपाणि भवन्ति पुरुषर्षभ ।
पृतनायाः प्रशस्तानि तानि वक्ष्यामि सर्वशः ॥ २
दैवं पूर्वं विकुरुते मानुषे कालचोदिते ।
तद्विद्वांसोऽनुपश्यन्ति ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा ॥ ३
प्रायश्चित्तविधिं चात्र जपहोमांश्च तद्विदः ।
मङ्गलानि च कुर्वन्तः शमयन्त्यहितान्यपि ॥ ४
उदीर्णमनसो योधा वाहनानि च भारत ।
यस्यां भवन्ति सेनायां ध्रुवं तस्यां जयं वदेत् ॥ ५
अन्वेनां वायवो वान्ति तथैवेन्द्रधनूंषि च ।
अनुप्लवन्ते मेघाश्च तथादित्यस्य रश्मयः ॥ ६

C. 12. 3756
B. 12. 102. 6
K. 12. 102. 6

K4 संत्वेवैषां; B1 सा*नैयां; D6 सांत्वेनेर्ष्याः; D7 स्पर्धैवेषां (for साध्वेवैषां). K3 D4 पराभवे. — [c]) V1 Bo. 5 Da D8 एते; M4 एवं (for एव). D6 प्रयुध्यंते; D7 T G प्रस्रू(T2 G1 °दू)थ्यंते. — [d]) D7 T1 G1. 3. 4 हि (for ऽपि). Bo. 4 [ऽ]पि (for हि). B1 ह्यभीक्षवः; Da1 °भक्षिणः.

Colophon: D1 missing. —*Sub-parvan:* Ś1 K V1 B1-5 Da Dn D2-7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. —*Adhy. name:* Ś1 K1-4 V1 B Da D2-6 विजिगीषमाण(Ś1 K4 °न)वृत्तः; K5 विजिगीषावृत्तः; D7 T G शूरलक्षणं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): B1 92; B2 Dn2 D6 101; B3. 4 Dn1 100; Da1 102 (as in text); D7 S 103; D8 98. —*Śloka no.:* Dn D8 20.

103

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v.l. 12. 79. 28).

1 D8 om. the ref. — [a]) K1 जैत्र्या वै; K3 D4 जैत्राणि; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 6. 8 जयित्र्याः; D5. 7 S जयि(M4 °नि)न्याः (for जैत्र्या वा). — [b]) K (except K4) B Dn D2. 3. 5-8 S भरतर्षभ (for पुरुष°). — [c]) K1 पृतनायां; D4 °नायः. — [d]) K1 om. (hapl.) from हेच्छामि up to तानि (in 2[d]). K3 V1 B1-5 Da Dn D3. 5 तानि चे°; K5 D7 (before corr.) T1 G1 तानि हे°.

2 K1 om. up to तानि (cf. v.l. 1). Ś1 D8 om. the ref. M1. 3. 4 om. (hapl.) 2. Ś1 reads 2 on marg. — [a]) Ś1 जेत्र्या वा; K3 D4 जेत्राणि; K5 V1 B Da Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 जयित्र्या; Dn1 D7 T G M2 जयिन्या (for जैत्र्या वा). — [b]) K5 B (except B2) Dn D2. 3. 5-8 S भरतर्षभ (for पुरुष°). — [d]) K3 भारत (for सर्वशः).

3 [a]) K5 Dn D5. 8 दै(D8 दे)वे; Bo. 1 दैव-. K5 Bo. 4 Dn D2. 3 (*sup. lin.*). 5. 8 प्रकुपिते; V1 B1-3. 5 D3. 6 M2 प्रकुरुते (M2 °त); D7 T G हि कुरुते. — [b]) K1 मानुष्ये; D4 मानुखं. Ś1 K1-3 V1 Bo-2. 5 Da D4. 6 कालचो(K3 °वो)दितं; M1 °वोदिते. — [c]) M प्रपश्यंति (for ऽनुप°). — [d]) Dn1 ज्ञानदिव्येन; D4 ज्ञानं दीर्घेण.

4 [a]) M4 प्रायश्चित्तं. Da जातु (for चात्र). — [b]) K1. 5 Dn2 D4 G1. 2 जप(K1 °य)होमाश्च; D2. 3 (before corr.). 5. 6 °होमेन; D3. 8 °होमादि; D7 T1 G3. 4 जपान्होमांश्च. K2 -विदान्; K4 -विधिः (for -विदः). — [c]) Some S MSS. मंगलानि. D6 M4 lacuna; T2 G1 [अ]पि (for च). K2. 3. 5 V1 B D (D1 missing) T G कुर्वंति. — [d]) D2. 3. 5. 6 [अ]शुभानि; M2 [आ]हितानि. K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 M2 च (for [अ]पि).

5 [a]) T1 G3. 4 M1. 3. 4 यौधा. — [d]) G1 M ध्रुवस्. K5 Bo. 2-5 Da D2. 3 S तस्याः (T2 °स्य) (for तस्यां). K3. 5 D7 S जयो भवेत्; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 परो जयः (for जयं वदेत्).

6 =(var.) 6. 4. 24. — [a]) K2-4 अन्वेतां; K5 B3 Dn D2. 3. 5 °तान्; V1 Bo-2. 4. 5 Da °षां; D4 अश्वेतां; D6 अन्येतान्; D7 S अन्वेव (for अन्वेनां). K4 नयवो; G1 वायसो (for °वो). Ś1 Bo. 3. 4 Da1 D5 T2 M2 यांति (for वान्ति). — [b]) K4 तदेव (for तथैव). — [c]) K3 V1 Dn D2. 3. 6 अनुप्लवंति (V1 Dn1

C. 12. 3759
B. 12. 102. 7
K. 12. 102. 7

गोमायवश्चानुलोमा वडा गृध्राश्च सर्वशः ।
आचरेयुर्यदा सेनां तदा सिद्धिरनुत्तमा ॥ ७

प्रसन्नभाः पावक ऊर्ध्वरश्मिः
प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः ।
पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां प्रवान्ति
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ८

गम्भीरशब्दाश्च महास्वनाश्च
शङ्खाश्च भेर्यश्च नदन्ति यत्र ।
युयुत्सवश्चाप्रतीपा भवन्ति
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ९

इष्टा मृगाः पृष्ठतो वामतश्च
संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च ।
जिघांसतां दक्षिणाः सिद्धिमाहु-
र्ये त्वग्रतस्ते प्रतिषेधयन्ति ॥ १०

मङ्गल्यशब्दाः शकुना वदन्ति
हंसाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च चाषाः ।
हृष्टा योधाः सत्त्ववन्तो भवन्ति
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ११

शस्त्रैः पत्रैः कवचैः केतुभिश्च
सुभानुभिर्मुखवर्णैश्च यूनाम् ।
भ्राजिष्मती दुष्प्रतिप्रेक्षणीया
येषां चमूस्तेऽभिभवन्ति शत्रून् ॥ १२

शुश्रूषवश्चानभिमानिनश्च
परस्परं सौहृदमास्थिताश्च ।

°तो); D5 °स्रवंति.

7 a) K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 [अ]नुकूला (for °लोमा). — b) K1 बहु (marg. बाला); K5 वटा; V1 Bo.4.5 Da D2.3.5.6.8 बला; B1 lacuna; B2 Dn बल-; D7 S वळा (D7 °ला) (for वडा). — c) K5 हर्षयेयुर्; V1 Bo.1 आहत्रे°; B3-5 Dn D8 अर्हयें°; Da आहरे°; D3.6 आच(D3 *sup. lin.* अर्द)ये° (for आचरे°). — d) D7 S सा हि (for तदा).

8 = (var.) 4. 6. 16. — a) Ś1 K1-3 Dn2 D4 प्रसन्नाभः. K3.4 Dn D4 चोर्ध्वरश्मिः; D7 और्ध्व°. — c) Ś1 K2 T2 G2 M प्रयांति; K3 प्राति (sic); Da प्रवाति; Dn D7 T1 G1.3.4 भवंति (for प्रवान्ति). — $8^d = 9^d$.

9 K1.4 om. (hapl.) 9–11; D6 G2 om. (hapl.) 9. D7 T G1.3.4 transp. 9 and 12. 9^{ab} = (var.) 6. 4. 17. — b) D2 शंखांश्च; D4 शेषाश्च. G1 वदंति. — c) K3 चाप्रतीतां; B2 Da Dn1 D3.5.7 S (except T2; G2 om.) चाप्रतिमा (Dn1 °पा); D4 संप्रतीता. — $9^d = 8^d$; = 6. 4. 16^d. — After 9, M reads 12.

10 K1.4 om. 10 (cf. v. l. 9). Ś1 K2 om. (hapl.) 10–11. 10^{abd} = (var.) 6. 4. 18^{abd}. — a) Bo शृगालाः (for मृगाः). — b) B1 संप्रतितानां. — c) Bo.5 D2.3.5.6 M1.3 दक्षिणां; D7 T2 G1 °क्षिण-; T1 G2 °क्षिणतः. — d) Da यं (for ये). B2 चाग्रतस् (for त्व°). D2.3.5.6.8 विनि- (for प्रति-).

11 Ś1 K1.2.4 om. 11 (cf. v. l. 9; 10). 11^{ab} = (var.) 6. 4. 19^{ab}. — a) K5 B3.4 Dn D2.3.5–7 T2 G1.2 M2 मांगल्य-. K3 lacuna; K5 V1 B D4.7.8 T1 G2-4 -शब्दान्; D5 -शराः; T2 G1 M -शब्दः (for -शब्दाः). — b) T2 G1 सह (for शत-). K5 Bo.3 D2.3.5.6.8 च भासाः; B1.2.4.5 च चासाः; D3.7 T G सहर्षाः; M च हर्षान् (for च चाषाः). — c) T1 G4 M1.3.4 यौधाः. K5 V1 Bo-2.4 Da D8 खड्गवंतो; G2 शतपत्रा (for सत्त्ववन्तो). M1-3 वदंति (for भवन्ति). D2.3.5.6 हृष्टा योधाः प्रस्थिताः खड्गवंतो.

12 = (var.) 6. 4. 20. B1.2 om. (hapl.) 12–13. D7 T G1.3.4 transp. 9 and 12. M reads 12 after 9. — a) K5 V1 Bo.3-5 Da Dn D2 यंत्रैः (for पत्रैः). T2 G1 om. from कवचैः up to भानुभि (in 12^b). K1 कटकैः (for कवचैः). — b) K1 सभानुविंदु-; K4 Da D3.4 M2.4 स्व(D4 स)भानुभिर्; D5 M1.3 स्वर्भा°. G1 M1.3.4 पुंसां (for यूनाम्). — After 12^{ab}, T2 G1 ins.:

240* तथा गजैर्वाजिभिर्हेषमाणैः

[G1 °भिर्हेपिताभिः.]

— c) V1 om. प्रति-. K4.5 Bo.3-5 D (except D4; D1 missing) T1 G3.4 -वीक्षणीया (for -प्रेक्ष°). — d) G1 हि (for ऽभि-).

13 B1.2 om. 13 (cf. v. l. 12). — b) K1.4 आश्रिताश्; M4 आन्वि° (for आस्थि°). — D2 om. 13^c–29^a. — c) G1 एषां. T1 G4 M1.3.4 यौधाः;

येषां योधाः शौचमनुष्ठिताश्च
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ १३
शब्दाः स्पर्शास्तथा गन्धा विचरन्ति मनःप्रियाः ।
धैर्यं चाविशते योधान्विजयस्य मुखं तु तत् ॥ १४
इष्टो वामः प्रविष्टस्य दक्षिणः प्रविविक्षतः ।
पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्तात्प्रतिषेधति ॥ १५
संभृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां युधिष्ठिर ।
साम्नैवावर्तने पूर्वं प्रयतेथास्ततो युधि ॥ १६
जघन्य एष विजयो यद्युद्धं नाम भारत ।
यादृच्छिको युधि जयो दैवो वेति विचारणम् ॥ १७
अपामिव महावेगास्त्रस्ता मृगगणा इव ।
दुर्निवार्यतमा चैव प्रभग्ना महती चमूः ॥ १८
भग्ना इत्येव भज्यन्ते विद्वांसोऽपि नकारणम् ।
उदारसारा महती रुरुसंघोपमा चमूः ॥ १९
परस्परज्ञाः संहृष्टास्त्यक्तप्राणाः सुनिश्चिताः ।
अपि पञ्चाशतिः शूरा मृद्नन्ति परवाहिनीम् ॥ २०
अथ वा पञ्च षट्सप्त सहिताः कृतनिश्चयाः ।
कुलीनाः पूजिताः सम्यग्विजयन्तीह शात्रवान् ॥ २१

C. 12. 3773
B. 12. 102. 21
K. 12. 102. 21

G1 सौधाः (for योधाः). K4 सत्वम्; V1 सत्यम्; D7 T1 G3.4 शौर्यम् (for शौचम्). D3.5.6 येषां योधाः सौहृदमन्वतिष्ठन्.

14 Cf. 6. 4. 23. D2 om. 14 (cf. v. l. 13). — b) G3 विचिन्वंति; M1.3 च रमंति (for विचरन्ति). V1 B4.5 भवंति मनसः प्रियाः. — c) Ś1 K1.4 आविश- (K4 °ष)ते; V1 B2.3 प्रा(B2 प्र)विशते; D6 च विं°; M1 चाव°; M4 चावशतो. Ś1 K1.4 D8 योधा; G1 M1.3.4 यौधान्. — d) K1 सुखस्य; D8 सुखं हि (for मुखं तु). K5 V1 B Da D3.5–7 T1 G2–4 हि; Dn च; D4 तु (for तु).

15 = (var.) 6. 4. 22. D2 om. 15 (cf. v. l. 13). — a) Ś1 K4 काको (for इष्टो). K1 वासा; B2 वायुः (for वामः). D7 S शब्दोः वामः प्रस्थितस्य; Cv शब्दो वामे प्रविष्टस्य. ❀ Cn: इष्टः, काक इति शेषः । ❀ — b) K1 दक्षिः (sic); G1 दक्षिणं. K3 V1 Bo D4.7 G1 प्रविविक्षि(D4 °क्ष्य)तः. G2.3 दक्षिणस्य विवक्षतः. — c) Bo.5 D5.8 संबोधयति; B4 संयोधयति; G2 संसाधयतु. V1 B4.5 D3.5–8 S [ए]नं (for [अ]र्थं). — d) K4 प्रतिषेधत; Dn च निषेधति.

16 D2 om. 16 (cf. v. l. 13). 16^{ab} = (var.) 6. 4. 31^{ab}. — a) K1 (*sup. lin.*) D7 S (except M4) संहृत्य; K5 B (except B1) D3.5.6.8 संवृत्य. — b) K4 B5 सा नैव; D3.6 साम्नेव; D5.8 सामैव. K2 B1.2 [आ]वर्तते (B2 °येः); K3.5 V1 Bo.3–5 D3.6 वर्तते (K5 °येत्); Da D4.5.7.8 [आ]वर्तयेत्; Dn वर्तयेः; S [आ]वर्तयन् (for °र्तने). — d) Bo.4 T2 तथा युधि; B5 युधिष्ठिर; D5 व्रतो युधि.

17 D2 om. 17 (cf. v. l. 13). 17^{ab} = (var.) 6. 4. 32^{cd}. — a) D5 जघनम्. D7 T1 G2–4 एव (for एष). — b) T2 G1 यथार्हं (for यद्युद्धं). D7 T1 G2–4 यद्युद्धे सामभाषणं; M1.3 यो युद्धेन नराधिप. — c) D7 S यदृच्छया (for यादृच्छिको). — d) Ś1 K4 D3.5 दैवो वेत्ति; D7 S दैवेनेति. Ś1 K1.2.4 विचार(K1 °रि)णां; D3 (before corr. as in text). 7.8 T G °रणा; M विधा(M4 °सा)रणा.

18 D2 om. 18 (cf. v. l. 13). 18^{ab} = 6. 4. 28^{cd}. — a) Ś1 K4 अपामेव; D7 T1 G M आपगेव; T2 अपरे च (for अपामिव). D7 S (except G2 M2) महावेगा. — b) Dn1 त्रस्ता इव महामृगाः. — 18^{cd} = (var.) 6. 4. 28^{ab}. — c) Bo.4.5 अनिवार्य- (for दुर्नि°). M -तरा (for -तमा). — d) B5 च महा- (for महती).

19 Cf. 6. 4. 29^{cd}. D2 om. 19 (cf. v. l. 13). Ś1 K1.2 read 19 after 22^{ab}. K4 repeats it after 22^{ab}. — a) D5 मन्यंते (for भज्यन्ते). — b) K3 D4 M2 नकारणात्; M1.3.4 ह्यकारणं. — d) G1 रुरुत्-; M4 कुरु- (for रुरु-).

20 Cf. 6. 4. 33^{abcd}. D2 om. 20 (cf. v. l. 13). — a) D7 T1 संसृष्टास्. — b) K4 सनिश्चिताः; Da सुनिष्ठिताः. — c) K2.3.5 B2.3 Dn D3–5.7.8 S Cb पंचा(D7 T G Cb °च)शतं; V1 Bo.1.4.5 Da D6 °शतः; Ca °शतिः (as in text). — d) B3 Dn D3.5.6 निघ्नंति (for मृद्नन्ति). K1 परवाहिनीः.

21 D2 om. 21 (cf. v. l. 13). 21^{ab} = (var.) 6. 4. 33^{ef}. — a) V1 B1.2 Da Dn T2 G1 M अपि (for अथ). — b) K1 सचिताः; B3 Dn संहताः; D3.5 संहृताः. Cap कृतनिश्चला. — d) M4 [इ]व (for [इ]ह).

C. 12. 3774
B. 12. 102. 22
K. 12. 102. 22

संनिपातो न गन्तव्यः शक्ये सति कथंचन ।
सान्त्वभेदप्रदानानां युद्धमुत्तरमुच्यते ॥ २२
संसर्पणाद्धि सेनाया भयं भीरून्प्रबाधते ।
वज्रादिव प्रज्वलितादियं क्व नु पतिष्यति ॥ २३
अभिप्रयातां समितिं ज्ञात्वा ये प्रतियान्त्यथ ।
तेषां स्पन्दन्ति गात्राणि योधानां विषयस्य च ॥ २४
विषयो व्यथते राजन्सर्वः सस्थाणुजङ्गमः ।
शस्त्रप्रतापतप्तानां मज्जा सीदति देहिनाम् ॥ २५
तेषां सान्त्वं क्रूरमिश्रं प्रणेतव्यं पुनः पुनः ।
संपीड्यमाना हि परे योगमायान्ति सर्वशः ॥ २६
अन्तराणां च भेदार्थं चारानभ्यवचारयेत् ।
यश्च तस्मात्परो राजा तेन संधिः प्रशस्यते ॥ २७
न हि तस्यान्यथा पीडा शक्या कर्तुं तथाविधा ।
यथा सार्धममित्रेण सर्वतः प्रतिबाधनम् ॥ २८
क्षमा वै साधुमाया हि न हि साध्वक्षमा सदा ।
क्षमायाश्चाक्षमायाश्च विद्धि पार्थ प्रयोजनम् ॥ २९

---

22 D2 om. 22 (cf. v. l. 13). —a) Cf. 12. 105. 12a. D8 संनिपाते. G1 [ऽ]नु- (for न). K3 B3 Dn D3. 5. 6. 8 मंतव्यः. —b) B1 शक्ते (for शक्ये). — After 22ab, Ś1 K1. 2 read and K4 repeats 19. —c) V1 शांत्व- (for सान्त्व-). Ś1 -प्रभेदानां; B0 -प्रदातानां; G1 -प्रमादानां. B1 सामेदेन प्रमादानां (sic). —d) D7 T1 G2–4 उत्तमम्; M1 च परम्; M2–4 त्वव(M2 °प)रम् (for उत्तरम्). G1 corrupt.

23 D2 om. 23 (cf. v. l. 13). —a) D7 T1 G2–4 संसर्पेण (for °र्पणाद्). K3 V1 B2 Da D4 संसर्पणेन सेनाया; K5 B3. 4 D8 संस्पर्शेनै(D8 °णै)व से°; B0. 1. 5 T2 G1 M संसर्पै(B1 °र्यै)णैव से°; Dn संदर्शै(Dn2 °र्शं)नैव से°; D3. 5. 6 संदर्शने च से°. —b) B1. 3 Dn1 D8 तीव्रं (for भीरून्). K1 D4 प्र(D4 वि)वर्धते; B1 प्रधावते (for प्रबाधते). D7 S भीरूनाविशते भयं. —c) T2 G1 वज्राशनि- (for वज्रादिव). G1 -प्रज्वलिता. —d) M1. 4 इवं (for इयं). T2 G1 विष्वक्; M स्वित्क (for क्व नु). K1. 5 B1 D6 प्रतिष्ठति; K3 पतिष्यते. D7 T1 G2–4 इयं स्वित्क्षपयिष्यति.

24 D2 om. 24 (cf. v. l. 13). —a) Ś1 K1. 4 अभिप्रयातान् (K4 °त्); B2 °प्रायातां. —b) K1 प्रतियात्यथ; G4 (before corr.) °यांति च. — D6 om. (hapl.) 24c–25d. —c) B2. 3 D8 येषां (for तेषां). K3–5 V1 B0. 2. 3. 5 Da Dn D3–5. 7. 8 स्यंदं(D8 °द)ति; G3 स्पंदति. —d) D7 S (except T2 G1. 2) यौधानां. K3 कषयस्य; K5 V1 B3. 5 Dn D3–5. 7. 8 विज(D4 °ध)यस्य (for विष°).

25 D2. 6 om. 25 (cf. v. l. 13, 24). —a) K5 B1. 3 विजयो; Da G1 विषये; Cv विजयात् (glossed as विरुद्धजयात्, पराजयात्). T1 G2–4 [ऽ]प्यथ ते (for व्यथते). —b) B0. 5 सर्वतः (for सर्वः स-). K3 D5 -जंगमं; B5 G2 -जंगमाः. V1 B1. 2 Da D8 सर्वं वै (B1 स-) स्थाणुजंगमं; T2 G1 सर्वस्थावरजंगमाः. —c) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D3. 5. 8 अस्त्र- (for शस्त्र-). B0. 2. 5 D8 -दग्धानां (for -तप्तानां). —d) D7 S मज्जाः सीदंति देहिनां.

26 D2 om. 26 (cf. v. l. 13). —a) K5 B2 येषां (for तेषां). V1 शांत्वं; B1 T2 सत्त्वं; B2 सार्धं (for सान्त्वं). D7 कृतं (for क्रूर-). —b) D7 प्रयोक्तव्यः (for प्रणेतव्यं). —c) Da संपाद्य(Da2 °पीड्य)मानो; D6 सपीड्यमाना. K5 V1 B0. 2–5 Da Dn D3. 5–8 S परैर्; B1 जनैर् (for परे). —d) D3. 5. 6 आस्थाय (for आयान्ति). Ś1 V1 B Da Dn D3. 5. 6. 8 सर्वतः.

27 D2 om. 27 (cf. v. l. 13). —a) K3. 5 B2. 3. 5 Dn D3. 5–8 T1 G1. 4 आंतराणां. K3 शस्थानां; D4 सेव्यानां; D6 भेदार्थे. —b) K5 B3. 4 D3. 5–8 चरान्; B1 वीरान्; Dn1 वारान् (for चारान्). Da -धारयेत् (for -चारयेत्). —c) G1 यच् (for यश्). B0. 4. 5 तेषां (for तस्मात्). —d) K4 संध्यः; D7 T G सिद्धिः (for संधिः).

28 D2 om. 28 (cf. v. l. 13). —b) D5 शक्यं. T2 G1 कर्म (for कर्तुं). B1 तथाविधैः; D5 °विधः; G1 °विधं. —c) D7 T1 G3. 4 साध्यम् (for सार्धम्). —d) D7 T1 G2–4 मित्रेण (for सर्वतः). B4 D7 S परि- (B4 प्रति-). B4 -बाधनात्; Da1 -बोधनं; G2 -साधनं (for -बाधनम्).

29 D2 om. 29a (cf. v. l. 13). —a) K1 D4 M2 साध्वमा(K1 °सा)या हि; K5 V1 B Da Dn D3. 5–8 साधु(D7 °ध्य)मायाति; T G1. 2. 4 साध्वमायानां; G3 सा*मानायं; M1. 3 साक्षमा या च; M4 साध्वक्षमा च. —b) K2 D7 S न (K2 यो) हि साधु क्षमा सदा (T G सदा क्षमा); K3 Dn2 न ह्यसाधून्क्षमा सदा; K5 V1 B Da Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 न त्व(Dn1 न ह्य-; D2 ये त्व)साधुं क्षमा सदा. —d) Dn1 पार्थ विद्धि (by transp.).

विजित्य क्षममाणस्य यशो राज्ञोऽभिवर्धते ।
महापराधा ह्यप्यस्मिन्विश्वसन्ति हि शत्रवः ॥ ३०
मन्यते कर्शयित्वा तु क्षमा साध्विति शम्बरः ।
असंतप्तं तु यद्दारु प्रत्येति प्रकृतिं पुनः ॥ ३१
नैतत्प्रशंसन्त्याचार्या न च साधु निदर्शनम् ।
अक्लेशेनाविनाशेन नियन्तव्याः स्वपुत्रवत् ॥ ३२
द्वेष्यो भवति भूतानामुग्रो राजा युधिष्ठिर ।
मृदुमप्यवमन्यन्ते तस्मादुभयभाग्भवेत् ॥ ३३
प्रहरिष्यन्प्रियं ब्रूयात्प्रहरन्नपि भारत ।
प्रहृत्य च कृपायेत शोचन्निव रुदन्निव ॥ ३४
न मे प्रियं यत्स हतः संप्राहैवं पुरो वचः ।
न चकर्थ च मे वाक्यमुच्यमानः पुनः पुनः ॥ ३५
अहो जीवितमाकाङ्क्षे नेदृशो वधमर्हति ।
सुदुर्लभाः सुपुरुषाः संग्रामेष्वपलायिनः ॥ ३६
कृतं ममाप्रियं तेन येनायं निहतो मृधे ।
इति वाचा वदन्हन्तॄन्पूजयेत रहोगतः ॥ ३७
हन्तॄणां चाहतानां च यत्कुर्युरपराधिनः ।
क्रोशेद्बाहुं प्रगृह्यापि चिकीर्षञ्जनसंग्रहम् ॥ ३८

C. 12. 3790
B. 12. 102. 38
K. 12. 102. 38

---

30 a) $K_{4.5}$ क्षममानस्य. — b) K_4 राज्ञा; V_1 राष्ट्रे; $D_{2.3.5.6}$ चैव (for राज्ञो). $K_{2.5}$ $B_{2.3}$ Dn D_7 T G $M_{1.3.4}$ विवर्धते; K_3 [ऽ]भिवर्तते; B_1 [ऽ]तिदुर्लभं; M_2 [ऽ]पि वर्धते. — c) All MSS. (except $Ś_1$ K_1 D_4; D_1 missing) महापराधे. $D_{2.3.6}$ वै हि (for ह्यपि). — d) All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.2.4}$; D_1 missing) [अ]पि (Da [अ]भि-) (for हि).

31 a) Dn_3 D_3 (before corr.).6 मन्यंते. B_2 Da [अ]पि (for तु). D_7 S कर्श(D_7 $G_{2.3}$ °र्ष)यित्वा तु (M_2 °त्वाव-) मन्यंते. — b) $Ś_1$ क्षमं; $K_{1.4}$ $D_{4.6}$ M_{1-3} क्षमां. K_{2-4} V_1 B Da Dn D_3 (by corr.). 4.6–8 T $G_{1.2}$ $M_{1.3}$ साध्वीति. K_5 $D_{2.3}$ (before corr.).5 [अ]संशयः; $Bo._2$ D_4 सं(B_2 स)बरः; D_7 S शां(D_7 सां-; T_1 शं-; G_1 गां-; M_2 शा)बराः — c) M_2 च (for तु). K_4 यद्दारुं. ❀ Cv: सं सम्यक्तप्तं न भवतीति असंतप्तम्, ईषत्तप्तमित्यर्थः । ❀ — d) D_5 प्रवृत्तिं (for प्रकृतिं).

32 a) M न तत्संतापयं(M_2 °य)त्यार्या. — b) K_3 Dn सत्तु; $Bo._{4.5}$ नैतत्; B_2 Da Dn_1 D_4 न तु (for न च). D_7 S न चैतत्साधुद($M_{1.3}$ °क)र्शनं. — c) V_1 अक्रोधेन (for अक्लेशेन). T_1 $G_{1.3.4}$ (before corr.) M_2 [अ]पि (for [अ]वि-). D_4 अक्लेशो मा विनाशेन. — d) K_1 नियंतव्यः. K_1 स; $D_{2.3.5.6}$ च (for स्व-).

33 Cf. 12. 104. 33. — a) D_3 द्वेषो. — b) D_6 युधिष्ठिरः. — d) Dn_1 उभयमाचरेत्; $M_{1.3.4}$ °भाग्भव.

34 = (var.) Ādi, App. I, No. 81, lines 113–114; cf. B. 12. 140. 54. — a) K_4 प्रहरिष्यं; $M_{1.3}$ °रिष्य. — c) K_1 प्रहृष्य च; D_6 °हृष्यति; T_2 प्रगृह्य च. K_5 V_1 $Bo._{2-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ कृपायीत; B_1 क्षमा*त; D_7 T G प्रियं ब्रूयात्. — d) D_4 om. रुदन्निव.

35 a) $M_{1.3}$ नेमे (for न मे). $K_{1.2}$ तत्सहतां (K_2 °ताः); K_3 D_4 यत्प्रहताः; K_4 तत्सहिताः; K_5 $Bo._{3.5}$ Da Dn $D_{2.3.5.8}$ यन्निहताः (Da °तं); V_1 $B_{1.2.4}$ D_6 यन्निहतः; $M_{1.3}$ यन्महतां; M_2 दयेत्स हताः (hypermetric); M_4 यत्स हतः. D_7 T G न मे प्रिया ये स हताः. — b) K_2 संप्राहैव; B_1 स प्रयाहि (for संप्राहैवं). K_3 सुरावचः; V_1 $Bo_{-2.5}$ Da $D_{2.3}$ (before corr.).6 पुनः पुनः (for पुरो वचः). K_5 $B_{3.4}$ Dn D_3 (by corr.).5.8 संग्रामे मामकैर्नरैः; D_7 T G संप्रहृष्टाः (G_1 °हर्षाः) परेपि (T °षु) च; M संप्रहर्षैः परो न च. — Da_1 om. (hapl.) 35cd. — c) K_1 चकर्त्थं च; K_3 चकर्ष च; K_5 $B_{1.3.4}$ Dn D_3 च कुर्वंति; V_1 B_5 च कथं च; B_2 $G_{1.2}$ M_2 च कत्थ च; $D_{2.3.6}$ च कैश्चन; D_5 च केचन; D_7 T_1 $G_{3.4}$ च कत्थन; T_2 च कृष्यथ (for चकर्थ च). D_7 T_1 G_{2-4} वाक्य(G_2 °प्र)म् (for वाक्यम्). — d) $K_{1.5}$ $Bo._{1.3.4}$ Dn D_3 उच्यमानाः (B_1 °नः); V_1 $B_{2.5}$ Da_2 $D_{2-4.6.7}$ S °मानं. $D_{2.6}$ श्रुतं (for the first पुनः).

36 a) $Ś_1$ $K_{1.2.4.5}$ B_3 Da D_5 आकांक्षेन् ($Ś_1$ $K_{2.4}$ °द्); B_1 D_6 °क्षं; $D_{2.3}$ °क्षंस् (for °क्षे). — b) $Ś_1$ $K_{2.4}$ ईदृशो; $D_{2.3}$ तादृशो (for ने°). — c) K_1 सुदुर्लभः; Da अदुर्लभाः. K_2 हि पुरुषाः; K_4 ह्यपुरुषः; S (except M_2) सत्पुरुषाः. — d) D_4 संग्रामेपि.

37 ab) K_4 ममाप्रिया; Bo $D_{6.7}$ मयाप्रियं. $Ś_1$ transp. तेन and येन. K_3 $Bo._{4.5}$ M युधि (for मृधे). — c) D_7 हेतून्; D_3 हंसत् (for हन्तॄन्). — d) D_7 S (except G_2) रहोगतान्.

38 a) K_1 G_1 हर्तॄणां. $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn D_4 आहतानां; $D_{2.3.5.6.8}$ वा ह°; D_7 S (except T_2) च ह° (for चाह°). $Ś_1$ K_1 D_3 तु; D_3 वा (for च).

C. 12. 3791
B. 12. 102. 39
K. 12. 102. 39

एवं सर्वास्ववस्थासु सान्त्वपूर्वं समाचरन् ।
प्रियो भवति भूतानां धर्मज्ञो वीतभीर्नृपः ॥ ३९
विश्वासं चात्र गच्छन्ति सर्वभूतानि भारत ।
विश्वस्तः शक्यते भोक्तुं यथाकाममुपस्थितः ॥ ४०
तस्माद्विश्वासयेद्राजा सर्वभूतान्यमायया ।
सर्वतः परिरक्षेच्च यो महीं भोक्तुमिच्छति ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं मृदौ कथं तीक्ष्णे महापक्षे च पार्थिव ।
अरौ वर्तेत नृपतिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ २
बृहस्पतिं देवपतिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उपसंगम्य पप्रच्छ वासवः परवीरहा ॥ ३
अहितेषु कथं ब्रह्मन्वर्तयेयमतन्द्रितः ।
असमुच्छिद्य चैवैनान्नियच्छेयमुपायतः ॥ ४

— ^{b}) K_8 ये; B_0 तत्; D_4 यः; D_6 lacuna (for यत्). D_4 कुर्याद् (for कुर्युर्). D_7 S पूजां कुर्याद्यथार्थं ($M_{1.3.4}$ °र्हं)तः. — ^{c}) D_8 G_1 कोशे. V_1 T_1 G_{2-4} M_2 बाहून्; $B_{0.2.3}$ Dn $D_{2.3.6}$ $M_{1.3.4}$ बाहू; $B_{1.4}$ बाहु; D_7 बहून् (for बाहुं). K_3 D_4 [अ]थ (for [अ]पि). — ^{d}) $K_{1.4}$ D_8 चिकीर्षं.

39 ^{b}) V_1 B_2 शांत्वपूर्वं. $K_{3.5}$ V_1 B_{1-3} D (except D_4; D_1 missing) S समाचरेत्. — ^{d}) B_1 सर्वज्ञो; M_4 धर्मज्ञे. G_1 वीतहीर् (for °भीर्). V_1 $M_{2.4}$ नृप॰

40 ^{a}) B_3 वात्र. — ^{c}) M_1 भोक्तुर्. — ^{d}) D_4 उपस्थिताः. D_7 T G यथाकालं समुत्थितः.

41 ^{a}) K_1 विश्वसयेद्. — ^{c}) K_1 परिरक्षेश्च; K_4 °क्षे च; B_1 °क्षेत. — ^{d}) B_1 G_1 अर्हति (for इच्छति).

Colophon: D_1 missing. — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K V_1 B Da Dn D_{2-6} T $G_{1.2.4}$ M राजधर्म; D_7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś$_1$ K V_1 $B_{0-2.4.5}$ Da D_{2-7} T_1 $G_{2.4}$ सेनानीतिः; B_3 विजिगीषमाणवृत्तं सेनानीतिः; M_{1-3} सां(M_2 सं)त्वस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 105; Da_1 103 (as in text); Dn_1 101; Dn_2 102; S 104. — *Śloka no.:* Dn 41; D_8 42.

104

☞ D_1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 D_8 om. the ref. — ^{a}) D_8 corrupt. K_3 मृदो; D_4 मदो; D_7 T G_{2-4} मृदुः (for मृदौ). K_3 D_7 T G_{2-4} तीक्ष्णो; D_4 तीक्ष्णैर्. B_1 मृदौ कथं तीक्ष्णे कथं. — ^{b}) $B_{1.2.5}$ पार्थिवे; Dn_2 D_{2-6} °वः; D_7 S भारत. — ^{c}) K_4 आरौ; K_5 Dn $D_{2.3.5.6}$ आदौ (for अरौ). B_3 नृपतिं. — ^{d}) G_2 अभिवाद्य कृतांजलिः (= 3^{b}).

2 V_1 D_8 om. the ref. B_1 reads 2^{cd} twice. — ^{c}) M_1 बृहस्पतेस्त्वसंवादम्.

3 G_2 om. (hapl.) 3^{ab}. — ^{a}) D_4 वेदपतिम् (for देवपतिर्). D_8 बृहस्पतिं देवपतीम्. — ^{b}) D_4 अतिवाद्य (for अभि°). — B_1 reads 3^{cd} twice. — ^{c}) M उपसंगृह्य (for °संगम्य).

4 Before 4, K_1 Dn D_4 ins. इंद्र उवाच; $B_{2.4}$ Da वासव उवाच. — ^{a}) D_6 आदितेषु (for अहि°). — ^{b}) All MSS. (except Ś$_1$ $K_{1.4}$ $M_{1.3.4}$; D_1 missing) प्रवर्तयेयम् (for वर्तये°). T_2 जितेंद्रियः (for अतन्द्रितः). — ^{c}) K_1 देवानां; $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.7.8}$ T G_{2-4} $M_{1.3.4}$ चैवैतान्; D_4 स्वेवेतान्;

सेनयोर्व्यतिषङ्गेण जयः साधारणो भवेत् ।
किं कुर्वाणं न मां जह्याज्ज्वलिता श्रीः प्रतापिनी ॥ ५
ततो धर्मार्थकामानां कुशलः प्रतिभानवान् ।
राजधर्मविधानज्ञः प्रत्युवाच पुरंदरम् ॥ ६
न जातु कलहेनेच्छेन्नियन्तुमपकारिणः ।
बालसंसेवितं ह्येतद्यदमर्षो यदक्षमा ।
न शत्रुर्विवृतः कार्यो वधमस्याभिकाङ्क्षता ॥ ७
क्रोधं बलममर्षं च नियम्यात्मजमात्मनि ।
अमित्रमुपसेवेत विश्वस्तवदविश्वसन् ॥ ८
प्रियमेव वदेन्नित्यं नाप्रियं किंचिदाचरेत् ।
विरमेच्छुष्कवैरेभ्यः कण्ठायासं च वर्जयेत् ॥ ९
यथा वैतंसिको युक्तो द्विजानां सदृशस्वनः ।
तान्द्विजान्कुरुते वश्यांस्तथा युक्तो महीपतिः ।
वशं चोपनयेच्छत्रून्निहन्याच्च पुरंदर ॥ १०
न नित्यं परिभूयारीन्सुखं स्वपिति वासव ।
जागर्त्येव च दुष्टात्मा संकरेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ११

C 12. 3805
B. 12. 103. 12
K. 12. 103. 12

D6 वै चेतान्; G1 चैवेनां (for °वेनान्). — d) G1 उपागतः (for °यतः).

5 a) K4 Da सेनाया (for सेनयोर्). Ś1 K4 व्यभिषंगेन; K1 M1. 3. 4 व्यतिषंगेन; Bo. 3. 4 D8 व्यतिसंगेन; D2. 3. 5. 6 प्रतिसंगेन; D7 T G व्यतिषंगे च (for व्यतिषङ्गेण). — b) K1 जय-; K4 जया; Dn2 जप-. — c) D6 -कुर्वाणां. T2 M मा (for मां). B1 प्रियो भवति भूतानां. — d) D6 ज्वलिताः. D6 G2 श्री. T1 G2–4 प्रदीपिनी; G1 प्रतापिनीः.

6 a) K1 अतो (for ततो). D2 -कामात्मं (for °नां). — b) B1 संकुलः (for कुशलः). — c) D5 om. from धानज्ञः up to द (in 7^{d}).

7 D5 om. up to द (cf. v. l. 6). Before 7, K2–5 V1 B Da Dn D2–4. 6. 7 S ins. बृहस्पतिरुवाच. — a) T2 कुशलो न (for कलहेन). K1 [ए]व; B Dn1 D3 [इ]च्छन् (for [इ]च्छेन्). — b) B1 अपकार्यं च; D3. 7 T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 अपकारिणं; M2 उपकारिणः (for अप°). — c) B1 om. from बाल up to बलम (in 8^{a}). Ś1 K4 बलं; K1. 2 बालं; D8 काल-; M4 पाल- (for बाल-). D7 T1 G3. 4 चैतद्; M ख्ये° (for ह्ये°). K3 D4 बालिशाचरितं ह्येतद्; Dn बालैरासेवितं ह्ये°. — d) Ś1 यदामर्षो; K1 T2 यदमर्षं (T2 °र्षा); D8 अद्य मर्षो. Ś1 K1. 4 यदा(K1 °द)-क्षमः. — e) Da विचरः; Dn2 D5 विधृतः; D2. 3 विहृतः; D6 विहृतः (for विवृतः). — f) K3 -कांक्षतां; Dn2 -कांक्षति; D6 -कांक्षिता; D7 M2 -कांक्षतः; D8 -कांक्ष्य च (for -काङ्क्षता).

8 B1 om. up to बलम (cf. v. l. 7). — a) M4 क्रोध- (for क्रोधं). K3 D4 च दर्पं (for अमर्षं). B1 हर्षं च. K2. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 क्रोधं भयं च हर्षं च. — b) K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 स्वयम्; D7 T2 G1–3 [आ]त्मानम् (for [आ]त्मजम्). M1. 3 आत्मना. — c) K3 D4 अपि (for उप-).

9 a) K1. 4 V1 D6 वदन्; G3 ददेन्. — c) D2. 3. 5. 6 -वैरेषु (for -वैरेभ्यः). — d) K2. 3. 5 V1 Bo. 2. 3. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 कंठा(D2 कथा)यासांश्च; B1 कंठयोयासां; B4 कंठाघोषांश्च; D7 S कर्णजापं (for कण्ठायासं). B1 om. च.

10 a) K2 अथ; B1 तथा (for यथा). K1 वैतंसिके; K4 वैनंसिको. — b) Bo. 1. 4 D2. 3. 5–7 S -स्वरः; D8 -स्वतः (for -स्वनः). — c) D7 M4 तं (for तान्). D2 वशंगस्; M4 वश्यं (for वश्यांस्). K3 तांस्तान्स भजते वश्यांस्. — d) D4 महीमतिः (for °पतिः). — e) K5 वशे; B1 वश्यं. D6 चापनयेच्; M2 नोप° (for चोप°). — f) K1. 4 निहन्याश्च (for °न्याच्). T2 वा (for च). D5 G1 M4 पुरंदरः.

11 G1 repeats 11^{ab} after 11. — a) Bo मा (for न). — b) D4 सुखे. K1 T2 M2 स्वपति (for स्वपिति). B3 Da D6 G1 वासवः. — c) K1 G1 जगत्येव; D8 जागर्तैव. K2. 3. 5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2–8 S हि (for च). B2 Da स (B2 प्र-) जागर्त्येव दुष्टात्मा. — d) K1 मंकुरो; K4 D3. 6. 7 T1 G3. 4 संकटे; Bo संहारे (for संकरे). K1 [ऽ]ग्नेरिव. V1 Bo. 2–5 Da T1 G3. 4 M1. 3 [उ]ज्झितः; D8 [उ]द्धृतः; M4 [उ]त्सितः (for [उ]त्थितः). B1 संक्षयेग्निमिवोग्नतः (sic). ❀ Cn: संकरोऽग्निचटत्कार इति मेदिनी । ❀ — After 11, G1 repeats 11^{ab}; while G3 reads 14^{ab}, repeating it in its proper place.

12 G3 om. 12^{ab}. — a) Cf. 12. 103. 22^{a}. B1 अ- (for न). — c) B5 विश्वास्योव; D8 °स्यौवा; G1 विश्वस्यैव (for विश्वा°). K1 -संन्यासो; K2 Dn D8 -संनार्थो; K3 D4 M -संनास्यो; K5 Da D2. 3. 5 -संधार्यो; V1 Bo. 3–5 -संनाद्यो; B1 -*नार्यान्; B2 -सं-

C. 12. 3806
B. 12. 103. 13
K. 12. 103. 13

न संनिपात्तः कर्तव्यः सामान्ये विजये सति ।
विश्वास्यैवोपसंन्यास्यो वशे कृत्वा रिपुः प्रभो ॥ १२
संप्रधार्य सहामात्यैर्मन्त्रविद्भिर्महात्मभिः ।
उपेक्षमाणोऽवज्ञाते हृदयेनापराजितः ॥ १३
अथास्य प्रहरेत्काले किंचिद्विचलिते पदे ।
दण्डं च दूषयेदस्य पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ १४
आदिमध्यावसानज्ञः प्रच्छन्नं च विचारयेत् ।
बलानि दूषयेदस्य जानंश्चैव प्रमाणतः ॥ १५
भेदेनोपप्रदानेन संसृजन्नौषधैस्तथा ।
न त्वेव चेलसंसर्गं रचयेदरिभिः सह ॥ १६
दीर्घकालमपि क्षान्त्वा विहन्यादेव शात्रवान् ।
कालाकाङ्क्षी यामयेच्च यथा विस्रम्भमाप्नुयुः ॥ १७
न सद्योऽरीन्विनिर्हन्याद्दृष्टस्य विजयोऽज्वरः ।
न यः शल्यं घट्टयति नवं च कुरुते व्रणम् ॥ १८

नान्वै; D6 -संधार्थो; D7 G3. 4 -सामान्यो; T1 -संनद्धो; T2 -संनान्यो; G1 -संनम्यो; G2 -संमान्यो (for -संन्यास्यो). — ^{d}) K1 वशी-; D5 वशं (for वशे). B1. 2 रिपून्; B5 D7. 8 G रिपुं; Dn2 D2. 3. 5. 6 प्रियः (for रिपुः). Dn2 प्रभोः; M1. 3. 4 सदा. — After 12, Ś1 K1. 2. 4 ins.:

241* वशे कुर्याच्च शमयेत्तीक्ष्णान्कर्कशपीडनैः ।
स यथा नेष्यते राज्ञस्तीक्ष्णोपकरणक्षयः ।
हेतावीर्षुः फलेनेर्षुः स्याच्छक्र व्यवसायवित् ।
दोषेण गुणरूपेण द्विषतो यो जयेत्सदा ।

[(L. 1) K1 -पीडितैः (for -पीडनैः). —(L. 2) K1 सर्वथा (for स यथा). —(L. 3) K1 होमावीर्षुः फले वीर्षुः; K4 हेतावीर्ष्यः फलेतेर्षुः (for the prior half). K4 स्याचक्रव्यवसायवत् (for the post. half).]

13 ^{a}) D8 संप्रहार्य (for °धार्य). D2 T2 महामात्यैर् (for सहा°). — G2 om. (hapl.) 13^c–14^d. — ^{c}) Ś1 K2. 4 उपेक्षमाणे (K4 °नो); K1. 5 B1. 3 Da1 Dn2 D2. 4. 6. 8 उपेक्ष्यमाणो (K1 °णे) (for उपेक्ष°). K2–5 V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn D2–6. 8 M [ऽ]वज्ञातो; B2 D7 T G (G2 om.) विज्ञातो (for ऽवज्ञाते). — ^{d}) G1 [अ]पराधितः (for °जितः).

14 G2 om. 14 (cf. v. l. 13). G3 reads for the first time 14^{ab} after 11. 14^{ab} = B. 12. 140. 44^{cd}. — ^{b}) K3 मृधे (for किंचिद्). Ś1 K1 विलसिते (for विचलिते). K5 V1 Bo. 2. 4. 5 Da D2. 3. 5. 6. 8 M मृधे वि(K5 किंचिद्वि-; M1. 3. 4 प्रथेर्वि-; M2 वृथे वि)चलितो यदा (B4 °था); B1 मृधेष्ववलिप्तोबलो यदा; D7 T1 G1. 3 (both times). 4 विधेर्विचलितो यथा (G3 [first time]. 4 यदि); T2 वृत्तेर्विचरितो यथा. — K4 Dn2 om. (hapl.) 14^d–15^c. — ^{d}) K2. 3 आत्मकारिभिः (for आप्त°).

15 K4 Dn2 om. 15^{abc} (cf. v. l. 14). — ^{a}) D6. 7 S आदिमध्यावसानज्ञान् (D6 °नंज्ञः; M3. 4 °नज्ञैः). — ^{b}) D2. 3. 5. 6 प्रच्छन्नश्च; T2 G1 पृच्छतश्च (for प्रच्छन्नं). Ś1 K1. 2 विवर्जयेत्; K5 B (except B1) Dn1 D3. 5. 6. 8 विधारयेत्; D2 ववार° (for विचार°). — ^{c}) K3 V1 B Da D2–6. 8 तस्य (for अस्य). D7 S बलानि दूषयंतोस्य. — ^{d}) K5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 जानन्नेव (B5 °न्नेष; D8 °न्नैव); B1 परान्नेव; D7 S जानंतश्च (for जानंश्चैव).

16 ^{b}) Ś1 K1 विसृजन्; K4. 5 V1 B D (except D4; D1 missing) S संसृ(M4 °वृ)जेद् (for °जन्). Ś1 D4 औषधीस्; T2 °धेस्. — ^{c}) K3. 5 B4 Dn2 D2 G2 न त्वेवं; B1 नत्रवत्; D4 न चेव; D6 नन्वेनं (for न त्वेव). K1. 2 वेल-; K3-5 V1 B D (D1 missing) S खलु (for चेल-). D8 -संसर्गे. — ^{d}) All MSS. (except Ś1 K1. 4; D1 missing) रो(B1 वा)चयेद् (for रच°).

17 ^{a}) K1 क्षंत्वा; K5 क्षांत; B1 क्षांत्यं; Dn D3 (before corr.) [ई]क्षेत; D2. 6 क्षांता; D5 [इ]च्छेत; D7 क्षांत्या (for क्षान्त्वा). — ^{b}) K1. 2 Dn2 शत्रवान्; V1 B2 Da D4 शात्रवं. D7 S निगृ(D7 M1. 3. 4 °ग्रा)ह्य एव शत्रवः. — ^{c}) D7 T1 G कालकांक्षी. K2. 3. 5 V1 B Da Dn1 D2–6. 8 हि (K5 V1 B1. 2. 4. 5 Da D8 च; Bo om.; D4 न) क्षपयेद्; K4 यापयेश्च; Dn2 हि यापेत; D7 S च यत्तः (T2 स यत्नः) सन् (for यामयेच्च). — After 17^c, D7 S ins.:

242* उपासीत शचीपते ।
तथा प्रियं च वक्तव्यं.
[M2 om. line 2.]

— M2 om. 17^d. — ^{d}) K3 D4 यदि (for यथा). Ś1 K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 विश्रंभम्. D7 S (M2 om.) आप्नुयात्.

18 ^{a}) Dn1 संघातान्; Dn2 संथाप्तन् (for सद्योऽरीन्). K1 विहन्या*; K3 निर्हन्यात् (submetric); B2. 3 Dn D5 विहन्याच्च (for विनिर्हन्याद्). D2. 3. 6

प्राप्ते च प्रहरेत्काले न स संवर्तते पुनः ।
हन्तुकामस्य देवेन्द्र पुरुषस्य रिपुं प्रति ॥ १९
यः कालो हि व्यतिक्रामेत्पुरुषं कालकाङ्क्षिणम् ।
दुर्लभः स पुनः कालः कालधर्मचिकीर्षुणा ॥ २०
और्जस्थ्यं विजयेदेवं संगृह्णन्साधुसंमतान् ।
कालेन साधयेन्नित्यं नाप्राप्तेऽभिनिपीडयेत् ॥ २१
विहाय कामं क्रोधं च तथाहंकारमेव च ।
युक्तो विवरमन्विच्छेदहितानां पुरंदर ॥ २२
मार्दवं दण्ड आलस्यं प्रमादश्च सुरोत्तम ।
मायाश्च विविधाः शक्र साधयन्त्यविचक्षणम् ॥ २३
निहत्यैतानि चत्वारि मायां प्रतिविधाय च ।
ततः शक्नोति शत्रूणां प्रहर्तुमविचारयन् ॥ २४
यदैवैकेन शक्येत गुह्यं कर्तुं तदाचरेत् ।
यच्छन्ति सचिवा गुह्यं मिथो विद्रावयन्त्यपि ॥ २५

C. 12. 3819
B. 12. 103. 26
K. 12. 103. 26

न सद्यो विनिहन्याच्च. — b) K3 D4 शेषस्य; K4 दुष्टस्य; K5 द्रष्टस्य; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 द्रष्टव्यो; D7 S सृष्टस्य (for दृष्टस्य). D8 विनयो (for विजयो). All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4; D1 missing) ध्रुवः (for ऽज्वरः). — c) K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 न शल्यं वा; D7 S भूयः शल्यं (D7 G2 °क्यं; G4 °लं) (for न यः शल्यं). K3–5 Bo. 1. 5 Da Dn D5. 7 T G M1 घटयति; D4 घडयति; D8 द्दढयति (for घट्ट°). — d) K1 न वचनं (hypermetric); K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 न वाचा; D4 नत्रं न (for नत्रं च). D4 ध्रुवं (for व्रणम्).

19 a) M1. 3 वा (for च). — b) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 च; D7 T G हि (for स). K3 D4 समं (for स सं-). M नैव तं व्यतिवर्तयेत्. — M4 om. 19cd. — c) D4 विप्रेंद्र; G2 रूपेण (for देवेन्द्र). — d) V1 B2 Da Dn M1. 3 रिपून् (for रिपुं). K5 D2. 3. 5. 6. 8 प्रभो (for प्रति).

20 With 20, cf. Kauṭilya, p. 255 end; Pañcatantra (Koseg.) 3. 134. — a) K5 V1 B D (except Dn; D1 missing) T G यं (for यः). K5 V1 B D (D1 missing) S transp. कालो and हि. Ś1 K1. 2. 4 यं (K1 यः) कालो नात्यतिक्रामेत्. — b) Bo om. काल. — c) K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 तेन; D7 T G M2 भूयः; M1 लब्धः; M3. 4 लब्धुं (for कालः). — d) K3. 5 V1 B D (D1 missing) G M2 कालः (D4 G3 °ल-) कर्म-; M1. 3 भूयः काल-; M4 भूयः कर्म- (for कालधर्म-). K1 -चिकीर्षणा; Da °र्षया; D7 S °र्षतः (M2 °तां) (for °र्षुणा).

21 a) K1 V1 औजस्वं; K3 ऊर्जेन; K4. 5 Bo. 3–5 Da Dn D8 ओजश्च; B1. 2 ओजसा; D2. 3. 5. 6 तेजश्च; D4 ऊर्जस्वां; D7 T1 G M2 औजस्यं; T2 सौजन्यं; M1. 3. 4 और्जस्यं (for °स्थ्यं). K5 V1 B1. 2 Da Dn D2. 4 विनयेद्; D8 विलयेन्; D7 S जनयेद् (for विज°). K4 Dn D7 S एव; K5 V1 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 नित्यं (for एवं). — b) D2 संगृह्णान्; T2 स गृह्णन्. B4 काल- (for साधु-). K1 -संस्मृतान्; K5 Bo. 1. 3. 5 Da Dn D2–6. 8 -संमतं; B4 -संमितं (for -संमतान्). — c) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 अकाले (for कालेन). Da साधयन्. K3 D4. 7 S (except G2 M2) कृत्यं; K5 Dn2 D2. 3. 5. 6 मित्रं; V1 B Da Dn1 D8 नापि (for नित्यं). — d) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 न च प्राप्ते (B2 °प्तं) प्रपीडयेत्; D7 S अप्राप्तो न हि (T2 M2 °प्ते नाभि-; M1. 3. 4 °प्ते नापि) पीडयेत्.

22 a) K4 विहायः. M1. 3 transp. कामं and क्रोधं. — b) M1. 3 हुंकारम् (for [अ]हं°). — c) Da D6 विचरम्; D4 निवरम् (for विव°). B2 अन्विष्येद्. — d) K3 पुरंतर; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 सुदा नृपः; M सदा नरः (for पुरंदर).

23 a) D7 S अदाक्ष्यं (G3. 4 °क्ष्यं) (for मार्दवं). K5 T2 G1 दंडम्; D7 दंभ. G1 आलस्य-. — b) B1 प्रमादांश्च; D4. 7 M4 °दं च; G4 °दस्य. M सुरेश्वर (for सुरोत्तम). — c) D2. 6 G1 माया. K2. 3 D4. 7 S च विहिताः; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 सुविहिताः (D2. 6 °ता) (for च विविधाः). — d) K3–5 V1 B Da Dn D2–6. 8 सा(D6 सी)दयंति; D7 S शातयंति (for साध°). K1 [अ]विचक्षतां; G1 विचक्षणं.

24 a) Ś1 विहन्य; K4 विहत्य; D4 विहत्वा (for निहत्य). — b) D4 माया. K2. 5 V1 B Da Dn1 D4. 8 -विहाय; Dn2 D2. 3. 5 -विहत्य; D6 -विहन्य (for -विधाय). — d) K1 प्रहंतुम्. K1. 3 D4 अविधारयन्; K5 D5 °चारयेत् (D5 °यत्); D6 प्रविचारयन्.

25 a) K V1 Bo. 3. 4 Dn D3. 5 G2. 4 M यदेव; B1. 2 Da यदि च; T2 यद्यद् (for यदैव). D7 T1 G2–4 M2 [ए]तेन (for [ए]केन). K4 D8 शक्येन; Da सततं (for शक्येत). — b) D7 वक्तुं (for कर्तुं). V1 यदा (for तदा). — d) D4 मिथो. K2. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 T2 G1 M विश्रा(M °स्रा)वयंति; D7 T1 G2–4 विध्वंस° (for विद्राव°). M1. 3. 4 च (for [अ]पि).

C. 12. 3820
B. 12. 103. 27
K. 12. 103. 27

अशक्यमिति कृत्वा वा ततोऽन्यैः संविदं चरेत् ।
ब्रह्मदण्डमदृष्टेषु दृष्टेषु चतुरङ्गिणीम् ॥ २६
भेदं च प्रथमं युञ्ज्यात्तूष्णींदण्डं तथैव च ।
काले प्रयोजयेद्राजा तस्मिंस्तस्मिंस्तदा तदा ॥ २७
प्रणिपातं च गच्छेत काले शत्रोर्बलीयसः ।
युक्तोऽस्य वधमन्विच्छेदप्रमत्तः प्रमाद्यतः ॥ २८
प्रणिपातेन दानेन वाचा मधुरया ब्रुवन् ।
अमित्रमुपसेवेत न तु जातु विशङ्कयेत् ॥ २९
स्थानानि शङ्कितानां च नित्यमेव विवर्जयेत् ।
न च तेष्वाश्वसेद्द्रुग्ध्वा जाग्रतीह निराकृताः ॥ ३०

न ह्यतो दुष्करं कर्म किंचिदस्ति सुरोत्तम ।
यथा विविधवृत्तानामैश्वर्यममराधिप ॥ ३१
तथा विविधशीलानामपि संभव उच्यते ।
यतेत योगमास्थाय मित्रामित्रानवारयन् ॥ ३२
मृदुमप्यवमन्यन्ते तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
मातीक्ष्णो मामृदुर्भूस्त्वं तीक्ष्णो भव मृदुर्भव ॥ ३३
यथा वप्रे वेगवति सर्वतःसंप्लुतोदके ।
नित्यं विवरणाद्बाधस्तथा राज्यं प्रमाद्यतः ॥ ३४
न बहूनभियुञ्जीत यौगपद्येन शात्रवान् ।
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेन च पुरंदर ॥ ३५

---

26 a) Dn1 असेव्यम् (for अशक्यम्). Ś1 K1. 2. 4 D7 अपि (for इति). T2 मत्वा (for कृत्वा). B1 M2 च; M1. 3. 4 तु (for वा). T1 G3. 4 अशक्या मित्र-कृत्या वा. — b) D7 T G तदा (T2 G1 °द्)न्यैः (for ततोऽन्यैः). G1 सविदं. — c) ❀ Cn: ब्रह्मदंडं पुरोहितद्वारमभिचारम् । ❀ — d) D4 om. दृष्टेषु. K1. 2. 4. 5 चतुरंगिनीं (K5 °णी).

27 a) K4 भेदे; D2 भिदं. D3. 5 युज्यात्; D7 T G1. 3. 4 वि(T2 विं)द्यात् (for युञ्ज्यात्). — b) Dn तूष्णीमपि (for तूष्णींदण्डं). — d) B1 राजंस् (for the first तस्मिंस्).

28 D6 om. 28. — a) K1 प्रतिपातं; B5 काल-पातं (for प्रणि°). M4 गच्छेथाः. — b) K4 बलीयशः; D2 बलियसः; D7 T1 G2–4 गरीयसः. — c) D2. 3 युक्तस्य (for युक्तोऽस्य). — d) Ś1 प्रमादतः; D2 °द्यत.

29 b) Ś1 K2. 4 ध्रुवं; T2 वदन् (for ब्रुवन्). — c) K2. 3. 5 V1 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 अपि (for उप-). — d) K5 B D2. 3. 5. 6. 8 न च; D4 न नु; T2 न हि (for न तु).

30 a) D5 स्थानाभि- (for °नि). D7 T G तु (for च). — b) Bo एतद् (for एव). D4 G2 विसर्जयेत् (for विव°). — c) K2 D2. 3. 8 द्रोग्धा; K3 D4 M2. 4 द्रुग्धा; K4 B3 Da D6 दोग्धा; K5 B1 Dn D5 G2 राजा; V1 Bo द्रुग्ध्रा; B4 द्रोग्ध्रा; D7 ऊर्ध्वं; T1 दुग्ध्वा (for द्रुग्ध्वा). — d) K4 जाग्रते ह; M1 जाग्रंतीह. Ś1 D7 G1 निराकृतः; T1 G3. 4 °कृता.

31 a) K4 न हि ते (for न ह्यतो). D7 T1 G2–4 दुष्कृतं (for दुष्करं). — b) M4 कश्चिद् (for किंचिद्). B1 सुरोत्तमः. — B4 om. (hapl.) 31cd. — d) M अमरोत्तम (for °राधिप).

32 a) B4 यथा (for तथा). B2 -वृत्तानाम्; Dn1 -नाशानाम् (for -शीला°). — c) K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 यतते (B1 D6 °तो); K4 एतेत (sic); D7 T2 प्रयतोद्; T1 G M प्रय(M2 °प)तेद् (for यतेत). D4 यागम् (for योगम्). — d) D7 T G2–4 M अधारयन् (M1. 3 °त्) (for अवा°). K3. 5 Dn D4. 6 मित्रामित्रं (D4 °त्रे) विचारयेत् (K3 °यत्); V1 B Da D2. 3. 5 °मित्रं न वा(D2. 3. 5 निवा)रयेत्; G1 °मित्र-मिती * यन्.

33 Cf. 12. 56. 21; 103. 33. K3 om. 33a–36b. — b) T2 चोद्विजते. K4 G1 जनाः; B5 नरः; D6 पुनः. — c) D5 ना- (for the second मा-). — d) M मा च लोभे मनः कृथाः.

34 K3 om. 34 (cf. v. l. 33). — a) B1 यथा चाप-; D7 G1 M2 यथा वद्रे; G4 यथा वप्र-; M1. 3 अथावद्रे. K5 वेगवंति; D7 G1–3 वेगवती. — b) D6 संप्लुतः (for सर्वतः-). D2 सु- (for सं-). — c) Ś1 विदारणाद्; K1 Dn2 T2 G1 M1–3 विचा°; K4. 5 V1 B1 D7 T1 G2–4 M4 विच° (for विव°). D8 वेधस्; M1. 3 बाधा; M2 बोधात्; M4 बाधां (for बाधस्). — d) D6 राजं; M4 राज्ञः.

35 K3 om. 35 (cf. v. l. 33). — a) Ś1 K4 अपि युंजीत; D7 T G उ(G1 अ)परुध्येत; M उपरुंधेत (for अभियुञ्जीत). — c) Bo. 4. 5 G2 साम्ना भेदेन दानेन. — d) K4 D2 पुरंदरः (D2 °रं).

एकैकमेषां निष्पिषञ्शिष्टेषु निपुणं चरेत् ।
न च शक्तोऽपि मेधावी सर्वानेवारभेन्नृपः ॥ ३६
यदा स्यान्महती सेना हयनागरथाकुला ।
पदातियन्त्रबहुला स्वनुरक्ता षडङ्गिनी ॥ ३७
यदा बहुविधां वृद्धिं मन्यते प्रतिलोमतः ।
तदा विवृत्य प्रहरेद्दस्यूनामविचारयन् ॥ ३८
न साम दण्डोपनिषत्प्रशस्यते
न मार्दवं शत्रुषु यात्रिकं सदा ।
न सस्यघातो न च संकरक्रिया
न चापि भूयः प्रकृतेर्विचारणा ॥ ३९
मायाविभेदानुपसर्जनानि
पापं तथैव स्पशसंप्रयोगात् ।
आप्तैर्मनुष्यैरुपचारयेत
पुरेषु राष्ट्रेषु च संप्रयुक्तः ॥ ४०
पुराणि चैषामनुसृत्य भूमिपाः
पुरेषु भोगान्निखिलानिहाजयन् ।
पुरेषु नीतिं विहितां यथाविधि
प्रयोजयन्तो बलवृत्रसूदन ॥ ४१

C. 12. 3835
B. 12. 103. 42
K. 12. 103. 42

---

36 K3 om. 36ab (cf. v. l. 33). — a) K1 D7 S निष्पेषेच् (T1 °षैः; T2 G1 °षाच्; M4 °ष्याच्); K2. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 निष्पिष्य (for निष्पिषन्). — c) K5 V1 B Da Dn D3. 5–8 न तु; D2 G1 M2 न तु; T2 न हि (for न च). V1 D3. 5 शक्नोति°; Dn1 D2. 6 शक्नोति (for शक्तोऽपि). — d) D7 S [आ]चरेद् (for [आ]रभेन्). K2. 3 D4 नृप; Da D7 S बुधः.

37 a) D7 T G यथा (for यदा). M2 [अ]स्य (for स्यान्). K1 महतीं. — b) K1 हत-; D5 हया. B1 -रथाकुलाः; Dn1 °कुल. — c) D8 पदातिर् (for °ति-). K5 -यत्न-; B1 D8 यत्र (for -यन्त्र-). K1 -बहला; D6 -बहुलान्. ❀ Ca: मंत्राभियंत्रबहुले इति पाठः साधुः । ❀ — d) K1 स्वानुरक्ता; K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M2 अनु° (for स्वनु°). K8 D4 पताकिनी; D5 षडंगिणी; G2 क्षसंगिनी. ❀ Cn: षडङ्गिनी रथतुरगमातङ्गपदातिकोशवणिक्पथवती । ❀

38 a) D7 T1 G1. 3. 4 यथा (for यदा). K4 D2 बहुविधा. K4 B1 Da वृत्तिं; M ऋद्धिं (for वृद्धिं). — b) D7 T G प्रतियोगतः (for °लोमतः). — c) D7 G2–4 काले (for तदा). D7 T1 G2–4 विहृत्य; G1 [अ]पि वृत्य (for विवृत्य). — d) D7 T G अरीणाम् (for दस्यूनाम्). K1. 3 D4 अविधारयेत् (K1 °यन्); K4. 5 °चारयेत्. D2. 3. 5. 6 दस्यूनानुविचारयन् (D5 °येत्).

39 a) G1 दानोपनिषत् (for दण्डो°). ❀ Ca: दंडोपनिषद्, आर्षः संधिः । ❀ — b) Dn2 D6 M2 यांत्रिकं (for यात्रिकं). Dn2 तदा (for सदा). — c) K4 तस्य घातो; V1 B1. 2 शस्यघातो; Dn1 सस्यघाते; T2 G1 चास्य घातो (G1 °ते). B1. 2. 5 शंकर- (for संकर-).

40 b) K4 Bo. 3–5. Dn D2. 3 (by corr.). 5. 6. 8 तथैव पापं (by transp.); K5 तथैव माया-; D3 (before corr.) तथैव पाप-; D7 T1 G2–4 वाचं तथैव. K1. 2 B1 Da1 स्पर्श(K1 स्पृश-; K2 स्पृश)संप्रयोगाद् (B1 °न्); K3 [अ]स्य सुसं°; K4 Bo. 5 D8 यशसा प्रयोगात् (B5 °न्); K5 -शतसं°; V1 B2 Da2 स्पर्श-प्रयोगात् (V1 °न्); B3. 4 Dn D2. 3 (by corr.). 5 न यशः प्रयोगात् (B3 °न्); D3 (before corr.) [अ]पयशः प्र°; D4 [अ]स्य स्वस°; D6 चयनाप्र°; D7 T1 G2–4 प्रथमं प्र°; T2 प्रशमप्र°; G1 M4 प्रशमं प्रयोगान्; M1–3 प्रथमं विप्रयोगात् (for स्पशसंप्र° as in S1 only). — c) B1 D7 प्राप्तैर्; M2 आप्तं. D7 T G1. 3. 4 उपचारयीत. — d) D4 सुरेषु (for पुरेषु). K3 D4 संप्रयुक्तैः; K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 8 °युक्तान्; D6 संघयुक्तान्; D7 T G संप्रयुक्तं (for °युक्तः).

41 D8 om. 41. — a) K3. 5 V1 B Da Dn2 D2–5 M पुरापि चैषा(M °ना)म्; D7 T1 G2–4 पुरा विजे(T1 °चे)तान्; T2 G1 पुरापि ये (G1 ए-) तान् (for °णि चैषाम्). K5 B3 D3. 5. 6 अनुसृज्य; D4 उपसृत्य (for अनु°). B5 भूमिपः. — b) V1 Bo. 5 D4 परेषु (for पु°). D7 पापान्; T1 G2–4 भागान्; M4 भोगं (for भोगान्). K2. 3. 5 V1 B Da Dn D4–6 अखिलान्; D2. 3 अखिलाः (for निखिलान्). K3 Da D4 इहार्जयन्; K5 B3 Dn1 D7 T G M2 जयंति; Bo. 4. 5 D6 M1. 3. 4 जयंति हि (M1. 3. 4 ह); Dn2 क्षयंति; D2. 3. 5 क्षयंति हि (for इहाजयन्). — c) V1 B1 D2–5. 7 S (except T2 M2) परेषु (for पुरेषु). G3 नीतिर्. T1 G2–4 नियतां; T2 G1 निहता (for विहितां). T2 G1 यथावद् (for यथाविधि). — d) K1 बलं; M1. 3. 4 वलु-. K4 -वृत्रसूदनः; T2 G1 -वृत्रहंतः (G1 °ता).

42 a) D4 विधाय; D6 यदा नि· (for प्रदाय).

C. 12. 3836
B. 12. 103. 43
K. 12. 103. 43

प्रदाय गूढानि वसूनि नाम
प्रच्छिद्य भोगानवधाय च स्वान् ।
दुष्टाः स्वदोषैरिति कीर्तयित्वा
पुरेषु राष्ट्रेषु च योजयन्ति ॥ ४२
तथैव चान्यै रतिशास्त्रवेदिभिः
स्वलंकृतैः शास्त्रविधानदृष्टिभिः ।
सुशिक्षितैर्भाष्यकथाविशारदैः
परेषु कृत्यानुपधारयस्व ॥ ४३
इन्द्र उवाच ।
कानि लिङ्गानि दुष्टस्य भवन्ति द्विजसत्तम ।
कथं दुष्टं विजानीयादेतत्पृष्टो ब्रवीहि मे ॥ ४४
बृहस्पतिरुवाच ।
परोक्षमगुणानाह सद्गुणानभ्यसूयति ।
परैर्वा कीर्त्यमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुखः ॥ ४५
तूष्णींभावेऽपि हि ज्ञानं न चेद्भवति कारणम् ।
विश्वासमोष्ठसंदंशं शिरसश्च प्रकम्पनम् ॥ ४६
करोत्यभीक्ष्णं संसृष्टमसंसृष्टश्च भाषते ।
अदृष्टितो विकुरुते दृष्ट्वा वा नाभिभाषते ॥ ४७
पृथगेत्य समश्नाति नेदमद्य यथाविधि ।
आसने शयने याने भावा लक्ष्या विशेषतः ॥ ४८

B_1 मूढानि. K_5 V_1 $B_{0-3.5}$ Da Dn $D_{2.3.5}$ राजन्; B_4 $D_{6.8}$ राजा (for नाम). — [b]) B_1 G_1 प्रच्छाद्य; B_2 प्रहाय; D_4 आच्छिद्य (for प्र°). D_6 प्रच्छिद्यमाणो. K_1 अवधारय; $B_{0.5}$ D_7 S (except G_2) अप($B_{0.5}$ M_2 °व)हाय च (for अवधाय च). — [c]) D_5 om. from दुष्टाः up to विधा (in 43[b]). $K_{2.3}$ V_1 B_1 Da Dn D_4 G_2 दुष्टान् (for दुष्टाः). Da प्रदोषैर् (for स्व°). K_1 इह; D_4 अति- (for इति). — [d]) B_1 परेषु; G_1 (before corr.; *sup. lin.* as in text) दुष्टेषु (for पुरेषु). D_6 योजयेत (for °यन्ति).

43 D_5 om. up to विधा (cf. v. l. 42). — [a]) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ अपि; G_2 इति (for रति-). K_1 -शस्त्र- (for -शास्त्र-). $B_{0.4.5}$ -दृष्टिभिः (for -वेदिभिः). — [b]) K_5 V_1 $B_{0.1.3.4}$ Da सुलक्षणैः; B_2 Dn_2 $D_{2.3.6}$ स्वलक्षणैः; D_8 सुलक्षिणोः (for स्वलंकृतैः). D_7 T G -लिंगितैः; M -लिंगिभिः (for -दृष्टिभिः). — [c]) K_1 सुशास्त्रितैर्. $B_{0.4.5}$ शास्त्र- (for भाष्य-). — [d]) K_1 पुरेषु. $Ś_1$ K_2 कृत्यानि (for कृत्यान्). $K_{1.2.4}$ V_1 $B_{1.2}$ Da उपधारयस्व च (for °यस्व). K_8 परेषु कृत्या न च धारयंत्युत; $B_{0.3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ परेषु कृत्यासु(B_5 °न्यु)पधारयेच्च; D_4 °नवधारयस्व च.

44 D_8 om. the ref. K_1 om. 44. — [a]) M दुष्टानां (for दुष्टस्य). — [b]) $D_{4.6}$ द्विजसत्तमः. — [c]) K_1 दुष्टे; D_6 दुष्टा (for दुष्टं). K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ विजानीयाम् (for °नीयाद्). — [d]) $B_{0.5}$ इति (for एतद्). B_1 [ऽ]सि ब्रूहि; M वदस्व (for ब्रवीहि).

45 K_1 D_8 om. the ref. — [b]) V_1 B_2 Da गुणानपि (for सद्गुणान्). K_1 अत्यसूयति; K_5 Dn_2 अभ्यसूययेत्; B_3 Da Dn_1 $D_{2.3.5.6.8}$ अभ्य(Dn_1 °भि)सूयते (for °सूयति). — [c]) $Ś_1$ कीर्त्यमाणेषु; K_4 कीर्तिमानेषु. — [d]) $Ś_1$ आसीत् (for आस्ते). M_2 °मुखं.

46 [a]) $K_{1.4.5}$ Dn_2 $D_{2.4.6}$ तूष्णी- (for तूष्णीं-). V_1 B_2 Da Dn_1 -भावेन; D_4 T_2 -भावेति-; T_1 G -भावे तु (-भावेऽपि). K_3 V_1 B_2 Da D_4 विज्ञानं; K_5 *ज्ञेयं; $B_{0.1.3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ विज्ञेयं; D_7 T_1 G_{2-4} M विज्ञातं (G_4 °ते); T_2 G_1 विज्ञाय (for हि ज्ञानं). — [b]) D_7 S तच् (for न). K_4 तद् (for चेद्). T_1 G_{2-4} दारुणं (for कारणम्). — [c]) $K_{1.2}$ Dn_1 निःश्वासम्; $K_{3.5}$ V_1 B_{1-5} Dn_2 D_{2-8} T G M_4 निश्वा° (for विश्वा°). $K_{3.4}$ B_2 Dn_1 चोष्ठ-; Da सौष्ठ-; M सोष्ठ- (for ओष्ठ-). D_8 -सदृशं; T_2 -सदशं; G_1 -संदष्टं; G_2 -संदर्शं (for -संदंशं).

47 [a]) M_4 अभीक्ष्णः. B_1 lacuna; D_4 संस्पृष्टम् T_2 संहृष्टम्; G_1 (before corr.) संदृष्टम् (for संसृष्टम्). — [b]) $Ś_1$ K_2 B_1 असंपृष्टश्; B_0 D_7 T_1 G $M_{1.3.4}$ °सृष्टंश्; D_4 °स्पृष्टश्; D_5 lacuna; T_2 असंहृष्टश् (for °सृष्टश्). B_1 च भारते; D_5 प्रभाषते (for च भा°). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_4 आ(K_1 अ)दृष्टिते (D_4 °तो); B_3 अदृष्टतो; D_7 T $G_{1.3.4}$ M अदृ(T_2 G_1 °हृ)ष्टवत्; G_2 अभीक्ष्णवत् (for अदृष्टितो). $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{4.8}$ Cn न कुरुते; $D_{2.3.5.6}$ [ऽ]पि कु°; M हि कु° (for विकु°). — [d]) K_5 Dn $D_{2.3.5.6}$ दृष्टो नैव; V_1 $B_{0.1.4.5}$ D_8 दृष्ट्वा नैव; B_2 Da दृष्ट्वा वै न; T_2 दृष्टो वा न; $G_{2.3}$ दृष्टवा(G_2 °व)न्न (for दृष्ट्वा वा न). G_1 दृष्ट्वा वा नाम भाषते.

आर्तिरार्ते प्रिये प्रीतिरेतावन्मित्रलक्षणम् ।
विपरीतं तु बोद्धव्यमरिलक्षणमेव तत् ॥ ४९
एतान्येवं यथोक्तानि बुध्येथास्त्रिदशाधिप ।
पुरुषाणां प्रदुष्टानां स्वभावो बलवत्तरः ॥ ५०
इति दुष्टस्य विज्ञानमुक्तं ते सुरसत्तम ।
निशाम्य शास्त्रतत्त्वार्थं यथावदमरेश्वर ॥ ५१

भीष्म उवाच ।
स तद्वचः शत्रुनिबर्हणे रत-
स्तथा चकारावितथं बृहस्पतेः ।
चचार काले विजयाय चारिहा
वशं च शत्रूननयत्पुरंदरः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

युधिष्ठिर उवाच ।
धार्मिकोऽर्थानसंप्राप्य राजामात्यैः प्रबाधितः ।
च्युतः कोशाच्च दण्डाच्च सुखमिच्छन्कथं चरेत् ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्रायं क्षेमदर्शीयमितिहासोऽनुगीयते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २

C. 12. 3848
B. 12. 104. 2
K. 12. 104. 2

---

48 [a]) K_4 पृथगेति; D_2 प्रथगेत्य; G_1 पृथगत्र. — [b]) $K_{1.4}$ नेदमभ्य- (K_4 °ध्य-); G_1 समविद्य. M_4 यथापुरं (for °विधि). — [c]) D_6 अशने (for आसने). D_4 om. याने. — [d]) M_4 शक्या (for लक्ष्या).

49 [a]) K_1 आर्त्या; B_0 D_7 T G $M_{1.3.4}$ आर्तौ; B_1 $D_{4.8}$ M_2 आर्तौं; D_a आर्ति- (for आर्ते). D_2 प्रीत (for प्रीतिर्). — [b]) D_4 एतावान्. V_1 $B_{0.4.5}$ प्रीति-; B_{1-3} $D_{2.3.5.8}$ प्रिय- (for मित्र-). B_1 -दर्शनं (for -लक्षणम्). — V_1 reads 49^d–50^a on marg. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ अविलक्षणम् (for अरि°). M च (for तत्).

50 V_1 reads 50^a on marg. — [a]) K_1 एतान्; T_2 ये तानि. All MSS. (except $Ś_1$ K_1 D_4; D_1 missing) [ए]व (for [ए]वं). — [b]) K_3 V_1 D_a D_{n1} D_4 T_1 $G_{3.4}$ बुध्येत; D_7 T M निबोध; G_1 बोधयत्; G_2 युध्येत (for बुध्येथास्). B_1 D_6 त्रिदशाधिपः; M °शेश्वर. — Before 50^{cd}, M_2 ins. भीष्मः. — [c]) B_2 स्वदुष्टानां; D_5 प्रदिष्टानां; T_1 G_1 सुदु° (for प्रदु°).

51 [b]) $B_{0.4.5}$ उक्तं ते त्रिदशाधिप. — [c]) $K_{1.4.5}$ V_1 B (except B_5) D (except D_7; D_1 missing) G_2 M_{1-3} निशम्य (for निशाम्य). — [d]) K_3 D_6 G_1 असमहेश्वर (for अमरे°).

52 D_8 om. the ref. — [a]) K_3 -निबर्हणादितस्; D_4 °णोरितस्; D_8 °णे चरस्; M_2 °णे रथं. — [b]) B_1 च कालो (for चकार). D_a [अ]तिरथो; G_1 [अ]पि तथा (for [अ]वितथं). K_2 B_1 M_2 बृहस्पते (K_2 °तिः). — [c]) V_1 B D_a $D_{3.5.8}$ T G M_2 चकार (for चचार). K_4 कालो; D_7 S लोकान् (for काले). M विजयन्स ($M_{1.3}$ °यं स) (for °याय). K_2 शत्रुहा; T_1 $G_{1.3.4}$ चारी (for चारिहा). — [d]) T_1 G_{2-4} भावं तु; G_1 भवं तु (for वशं च). D_7 S भूतानि (for शत्रून्). K_4 पुरंदर.

Colophon: D_1 missing. — *Sub-parvan*: $Ś_1$ K V_1 B D_a D_n $D_{2.3.5-7}$ T $G_{1.2.4}$ M राजधर्म. — *Adhy. name*: $Ś_1$ $K_{1.3}$ B_{1-5} D_n $D_{4.5}$ T_1 $G_{1.2.4}$ इंद्रबृहस्पतिसंवादः; K_4 V_1 B_0 D_a $D_{2.3.6}$ बृहस्पति-संवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 106; B_1 94; $B_{3.4}$ D_{n1} 102; D_{a1} 104 (as in text); D_{a2} D_{n2} 103; D_7 S 105; D_8 100. — *Śloka no.*: D_n D_8 52.

105

☞ D_1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 K_2 D_5 om. 1 (K_2, with the ref.). D_8 om. the ref. — [b]) K_4 प्रधावितः; V_1 B D_a $D_{4.8}$ प्रबोधितः; G_2 प्रसाधितः; M_2 प्रपालितः (for प्रबाधितः). — [c]) V_1 B D_8 कोषाच्च. B_1 दंडार्थे (for °च्च). — [d]) K_4 सुखमिच्छेत्; $M_{1.3}$ °लिप्सुः (for °मिच्छन्).

C. 12. 3839
B. 12. 104. 3
K. 12. 104. 3

क्षेमदर्शं नृपसुतं यत्र क्षीणबलं पुरा ।
मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम् ।
तं पप्रच्छोपसंगृह्य कृच्छ्रमापदमास्थितः ॥ ३
अर्थेषु भागी पुरुष ईहमानः पुनः पुनः ।
अलब्ध्वा मद्विधो राज्यं ब्रह्मन्किं कर्तुमर्हति ॥ ४
अन्यत्र मरणात्स्तेयादन्यत्र परसंश्रयात् ।
क्षुद्रादन्यत्र चाचारात्तन्ममाचक्ष्व सत्तम ॥ ५
व्याधिना चाभिपन्नस्य मानसेनेतरेण वा ।
बहुश्रुतः कृतप्रज्ञस्त्वद्विधः शरणं भवेत् ॥ ६
निर्विद्य हि नरः कामान्नियम्य सुखमेधते ।
त्यक्त्वा प्रीतिं च शोकं च लब्ध्वाप्रीतिमयं वसु ॥ ७
सुखमर्थाश्रयं येषामनुशोचामि तानहम् ।
मम ह्यर्थाः सुबहवो नष्टाः स्वप्न इवागताः ॥ ८
दुष्करं बत कुर्वन्ति महतोऽर्थांस्त्यजन्ति ये ।
वयं त्वेनान्परित्यक्तुमसतोऽपि न शक्नुमः ॥ ९
इमामवस्थां संप्राप्तं दीनमार्तं श्रियश्च्युतम् ।

D_a D_6 भवेत् (for चरेत्).

2 D_8 om. the ref. — a) All MSS. (except $Ś_1$ K_4; D_1 missing) क्षेमदर्शीय (G_2 °र्शी च) (for °दर्शीयम्). — b) K_1 [ऽ]न्वगीयते. — c) $G_{2.4}$ यत् (for तत्). D_4 संप्रवक्षामि.

3 a) $K_{1.2}$ क्षीणदेशं (K_2 °दर्शं); K_{3-5} V_1 B D (except D_4; D_1 missing) S क्षेमदर्शी (for °दर्शं). K_4 -सुतां; K_5 B Dn $D_{2.3.5-8}$ S -सुतो (for -सुतं). — b) $K_{4.5}$ V_1 $B_{0-3.5}$ Dn $D_{2.3.5-8}$ S -बलः; B_4 -धनः (for -बलं). — c) K (except K_4) B Dn $D_{2.3.5-8}$ S मुनिं कालकवृ(G_1 °प्र)क्षीयम्. — d) B_1 न (for नः). D_7 T_1 G $M_{1.3.4}$ श्रुतिः (for श्रुतम्). M_2 आजगाम यदृच्छया. — e) Dn_1 D_8 [अ]नु- (for [उ]प-). — f) K_1 कृच्छ्राद्.

4 Before 4, most MSS. ins. राजोवाच (some MSS., राजपुत्र उ°). — a) $D_{2.3}$ (marg. as in text) अर्थे तु (for अर्थेषु). K_3 $B_{3.5}$ $D_{2.3}$ (m as in text). 7 T $G_{1.3.4}$ $M_{1.3.4}$ [अ]भागी; G_2 [आ]भाति (for भागी). D_5 अर्थं स्वभागी पुरुषः; D_6 अर्थोत्तभागी पु°. — b) D_4 हीहमानः (for ईह°). D_2 om. the second पुनः. — c) D_4 लब्ध्वा वा; D_7 (marg.) अलब्धा. D_7 (orig.) अलब्धवान्द्विजो राज्यं. — d) D_7 T G राजा (for ब्रह्मन्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ ईहति (K_1 °ते); D_a D_4 अर्हसि.

5 a) K_3 मरणान्; B_1 मरणांस्; D_4 शरणात्. K_3 D_4 श्रेयो; K_5 V_1 $B_{0.3-5}$ $D_{2.3.6.8}$ $M_{1.3.4}$ स्तैन्याद्; B_1 स्तेन्याद्; B_2 D_a Dn_1 T G दैन्याद्; Dn_2 $D_{5.7}$ सैन्याद्; M_2 सैन्यो (for स्तेयाद्). — b) D_4 ह्यन्यत्र (for अ°). K_1 परमं (for परसं-). — c) B_1 चाकारात्; $B_{2.3.5}$ T_1 $G_{3.4}$ वाचारात्; D_6 वारावात्; D_7 चाराराच्च (for °चारात्). — d) K_1 समाचक्ष्व (for ममा°). K_1 सत्वरः; K_2 पृच्छतः; D_6 संजय; D_7 (marg. as in text) भारत; T_1 G_{2-4} सर्वदा (for सत्तम).

6 a) B_2 D_a चाभिभूतस्य; $D_{2.6.8}$ वाभिपन्नस्य; D_5 चावि°; D_7 M चोप° (for चाभि°). — b) K_3 om. from मान up to नियम्य (in 7b). $B_{0.4.5}$ D_a D_8 $M_{1.3}$ च (for वा). — c) Dn धर्मज्ञश्च (for बहुश्रुतः). K_5 V_1 B D_a Dn $D_{2.3.5.6.8}$ कृतज्ञश्च (for °प्रज्ञस्). — d) $Ś_1$ $K_{1.4}$ मद्विधः; D_4 किं तस्य (for त्वद्विधः).

7 K_3 om. up to नियम्य (cf. v. l. 6). D_7 om. 7ab. — a) K_5 $B_{0.3}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ M_2 निर्विंद्यति; D_4 °द्य च; G_3 °द्या हि (for °द्य हि). D_6 नरं. — b) K_5 B_4 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ निर्विद्य; $B_{0.1}$ निपत्य; B_2 निशम्य (for नियम्य). — c) K_4 D_a त्यक्ता. B_0 transp. प्रीतिं and शोकं. T_2 शोकं; G_1 भीतिं (for प्रीतिं). T_2 भीतिं; M_1 कोशं (for शोकं). — d) B_2 G_1 त्यक्त्वा; D_a लब्धा. K_5 B (except B_1) Dn $D_{2.3.5-8}$ T G $M_{1.2.4}$ बुद्धिमयं; M_3 युद्ध° (for [अ]प्रीति°). V_1 B_2 D_a सुखं; D_2 वसुः.

8 a) D_6 ह्येषाम्. — d) B_1 स्वर्गं (for स्वप्न). D_7 S -गता इव (for इवागताः).

9 a) D_4 दुःकरं. $Ś_1$ वत; K_3 तेन; D_4 च तत् (for बत). — b) V_1 $B_{0.2.4.5}$ सतो ह्यर्थांस्; B_1 Dn_1 सतोप्य°; D_a सतोर्थांस् (submetric); $M_{1.3}$ महंतोर्थांस्; M_2 महतर्थंस् (sic); M_4 °तोर्थास्. — c) K V_1 B_{2-4} Dn $D_{2-6.8}$ त्वेतान्; B_0 त्वेतं; B_1 D_a D_7 T_1 G_{2-4} M एतान्; B_5 एतत्; T_2 G_1 अर्थान् (for त्वेनान्). — d) K_4 अशतो; Ca असतो (as in text).

10 a) $Ś_1$ M_2 संप्राप्तुं; T_2 G_3 संप्राप्तां (G_3 °प्ता). — b) D_6 आर्तं; G_2 आप्तं. All MSS. (except $Ś_1$ K_1 D_4 G_1; D_1 missing) श्रिया (for श्रियश्च्). — c)

यदन्यत्सुखमस्तीह तद्ब्रह्मन्ननुशाधि माम् ॥ १०
कौसल्येनैवमुक्तस्तु राजपुत्रेण धीमता ।
मुनिः कालकवृक्षीयः प्रत्युवाच महाद्युतिः ॥ ११
पुरस्तादेव ते बुद्धिरियं कार्या विजानतः ।
अनित्यं सर्वमेवेदमहं च मम चास्ति यत् ॥ १२
यत्किंचिन्मन्यसेऽस्तीति सर्वं नास्तीति विद्धि तत् ।
एवं न व्यथते प्राज्ञः कृच्छ्रामप्यापदं गतः ॥ १३
यद्धि भूतं भविष्यच्च ध्रुवं तन्न भविष्यति ।
एवं विदितवेद्यस्त्वमधर्मेभ्यः प्रमोक्ष्यसे ॥ १४
यच्च पूर्वे समाहारे यच्च पूर्वतरे परे ।
सर्वं तन्नास्ति तच्चैव तज्ज्ञात्वा कोऽनुसंज्वरेत् ॥ १५
भूत्वा च न भवत्येतदभूत्वा च भवत्यपि ।
शोके न ह्यस्ति सामर्थ्यं शोकं कुर्यात्कथं नरः ॥१६
क्व नु तेऽद्य पिता राजन्क्व नु तेऽद्य पितामहः ।
न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वा पश्यन्ति तेऽपि च ॥१७
आत्मनोऽध्रुवतां पश्यंस्तांस्त्वं किमनुशोचसि ।
बुद्ध्या चैवानुबुध्यस्व ध्रुवं हि न भविष्यसि ॥ १८
अहं च त्वं च नृपते शत्रवः सुहृदश्च ते ।

C. 12. 3866
B. 12. 104. 19
K. 12. 104. 19

D7 T1 G3.4 यद्यन्यत् (for यद°). — d) M4 मा.

11 Before 11, Dn1 ins. भीष्म उवाच. — a) K3-5 V1 B Da Dn D2.4.6.8 कौश(D4 °शि)ल्येन; T2 कौसलेन (for °ल्येन). — D4 om. 11cd. — c) B2 कालवृक्षीयः; G1 कालकपृक्षीयः. — d) K5 Bo.2.3 D2.3.5.6.8 महाद्युतिं; T2 G1 महीपतिं.

12 Before 12, some N MSS. ins. मुनिरुवाच; some S MSS. कालकः; other S MSS. कालकवृक्षीयः. — a) B1 repeats from बुद्धिः up to विजानतः after व्यथते (in 13c). — b) B1 (first time) वयं (for इयं). K3 विजाणता; K5 V1 B (B1 both times) D (except D7; D1 missing) M1-3 °नता (for °नतः). — c) K2.3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 G2 एतद्; D3 एते (for इदम्). — d) Da1 वास्थितः; Dn1 चास्ति तत्; D4 वास्ति यत्. B4 Dn2 D2.3.5.8 तदहं च ममास्ति यत्.

13 a) V1 D7 T1 G1.3.4 मन्यते; G2 मम ते (for मन्यसे). — b) D6 सर्वान्. V1 Bo.1.3 Da Dn1 D8 तन्नास्ति (for नास्तीति). K1 D7 तं (for तत्). — c) D4 om. from एवं up to विदित (in 14c). D7 व्यधते; D8 व्यथितं. After व्यथते, B1 repeats from बुद्धिः up to विजानतः. G1 प्राज्ञ.

14 D4 om. up to विदित (cf. v. l. 13). — a) K1.4 भविष्यश्च; K5 B1.4 Da Dn D6.8 M2 °ष्यं (for °ष्यच्). — b) K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 सर्वं (for ध्रुवं). — d) D7 S अनर्थेभ्यः (for अधर्मेभ्यः). K4 D6 प्रमोक्षसे.

15 a) Ś1 K1.4 यश्च; D8 यज्ञ- (for यच्च). K2.5 B1.3 Dn D2.3.5.6.8 Cv पूर्वं; V1 Bo.2.4.5 Da पूर्व-; Ca पूर्वे (as in text). D7 S ये च पूर्वसमारंभा. — b) Ś1 K1.4 यश्च; D6 यज्ञ (for यच्च). K2 पूर्वतरे; K3.5 V1 B3 Dn D2.3.5.6.8 पूर्वं परे; Bo-2.4.5 Da पूर्वं परे (B1 °रा-) (for पूर्वतरे). M ये च पूर्व(M3.4 °र्वे)तरेतराः. — c) T1 G2-4 नास्तीति (for तन्नास्ति). K3.5 V1 B Da Dn D2-6.8 S ते चैव; D7 चैवैतत् (for तच्चैव). — d) K4 M1.3 तं (for तज्). D4 कोत्र (for कोऽनु-). D7 च ज्वरेत्; G1.4 -संचरेत्; M1 -संजरेत्.

16 a) D8 (marg.; before corr. as in text) दत्त्वा; D7 श्रुत्वा (for भूत्वा). D4 वा न; D7 न च (for च न). D6 भवत्वेतद्; D7 G2 M2 भवत्येव (M2 °तं); T1 G3.4 M1.3.4 भवंत्येव (M1.3 °वं); T2 G1 भवंत्येते (for भवत्येतद्). — b) D7 S नभूत्वा (for अभूत्वा). Da भवंत्यपि; Dn भविष्यति; D7 S भवं- G2 M3 °व)त्युत (for भवत्यपि). — c) K1 शोकं; T G2-4 लोके (for शोके). Da सामान्यं (for सामर्थ्यं). G1 लोके नैकस्तथामर्त्यं (sic). — d) D4 corrupt; D7 T G2-4 M शोचेत स (T2 न); G1 न शोचेत्स (for शोकं कुर्यात्). K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 कथंचन (for कथं नरः).

17 = 12. 28. 52. — a) G1 क्षनु (for क्व नु). D4 तेथ (for तेऽद्य). — b) K (except K2) B Dn1 D2-6.8 T1 G M2.4 पितामहाः (G1 °ह) (for °महः). — c) B2 Da सर्वान् (for अद्य). — d) Ś1 K1.2.4 त्वां (for त्वा). K1 पुनः; T G [s]पि वा; M1-3 अपि (with hiatus) (for ऽपि च).

18 a) M2 आत्मना. B1 D2.3.5.6 M1.3.4 पश्य (for पश्यंस्). — b) D7 न तां त्वमनु°; M1.3.4 तत्त्वं किम° (for तांस्त्वं कि°). — c) K1 चैवान्व-; B1 चैवार्थ- (for चैवानु-). — d) Ś1 च न; K1 न च; D4 हि च

C. 12. 3866
B. 12. 104. 19
K. 12. 104. 19

अवश्यं न भविष्यामः सर्वं च न भविष्यति ॥ १९
ये तु विंशतिवर्षा वै त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ।
अर्वागेव हि ते सर्वे मरिष्यन्ति शरच्छतात् ॥ २०
अपि चेन्महतो वित्ताद्विप्रमुच्येत पूरुषः ।
नैतन्ममेति तन्मत्वा कुर्वीत प्रियमात्मनः ॥ २१
अनागतं यन्न ममेति विद्या-
दतिक्रान्तं यन्न ममेति विद्यात् ।
दिष्टं बलीय इति मन्यमाना-
स्ते पण्डितास्तत्सतां स्थानमाहुः ॥ २२
अनाढ्याश्चापि जीवन्ति राज्यं चाप्यनुशासते ।
बुद्धिपौरुषसंपन्नास्त्वया तुल्याधिका जनाः ॥ २३
न च त्वमिव शोचन्ति तस्मात्त्वमपि मा शुचः ।
किं नु त्वं तैर्न वै श्रेयांस्तुल्यो वा बुद्धिपौरुषैः ॥ २४

राजपुत्र उवाच ।

यादृच्छिकं ममासीत्तद्राज्यमित्येव चिन्तये ।
ह्रियते सर्वमेवेदं कालेन महता द्विज ॥ २५
तस्यैवं ह्रियमाणस्य स्रोतसेव तपोधन ।
फलमेतत्प्रपश्यामि यथालब्धेन वर्तये ॥ २६

मुनिरुवाच ।

अनागतमतीतं च यथा तथ्यविनिश्चयात् ।

(for हि न). Da Dn2 भविष्यति; D4 न पश्यसि; D7 T G च विद्य(T2 बुध्य)ते (for भविष्यसि).

19 [a]) Ś1 K1.2 तु (for the second च). B1 अहं च नृपते सर्वं. — [b]) Da सर्वं एव (for सुहृदश्च). D6 ये (for ते). K5 Dn1 सुहृदः शत्रवश्च ते. — [c]) B1 किं (for न); D8 भविष्यामि. — [d]) D7 T1 G3.4 M1 सर्वश्च (for सर्वं).

20 [a]) D4 नु; D7 S च (for तु). — [b]) K1 ये नराः (for मानवाः). — [d]) D8 शरक्षतान्; T2 G1 हि पश्य तान्.

21 [a]) D8 न हतो (for महतो). Da विद्धि; D7 चित्ताद् (for वि°). — [b]) K5 Dn D8 M2 न प्रमुच्येत; Da प्रविमु°; D2 विप्रमुच्यते; D7 T G M1.3.4 विप्रयुज्येत (for °मुच्येत). D7 पूरुषाः; T2 मानवः. — [c]) K1 तं (for तन्). — [d]) V1 कुर्वंति (for कुर्वीत).

22 [a]) K4 यत्र (for यन्न). B1 मयेति (for ममेति). K1 विद्याम्. — [b]) D4 विंद्यते; D8 विद्यान्. — [c]) D7 बलं य (for बलीय). D7 S मन्यमानस् (for °मानास्). — [d]) D7 S स पं(M4 पिं)डितस्तत्सतां वृत्त(D7 G1 °त्ति)माहुः.

23 [a]) B1 अनार्याश्च; D4.6 °द्याश्च; M1.3 °ढ्यां. — [b]) K3 येपि; Dn2 वापि; D4 योपि; D7 चैव (for चापि). Ś1 K2 -शास्य ते; K3 V1 B Dn D8 M1.3.4 -शासति; Da -शास्यति; D2 -शासने (for -शासते). — [c]) D7 -पूरुष- (for -पौरुष-). T2 G1 -संपन्नस्. — [d]) T2 G1 त्वया तुल्योधि(G1 °क्षि)को जनः.

24 [a]) Ś1 K2–4 B1 त्वाम्. Ś1 K1.4 अपि; K2 अनु; D8 इह (for इव). — [b]) K4 D4 मा शुच; D7.8 नाशुचः. — [c]) K1.3.5 B3 D2 किं तु; K2 Dn किं न; D8 किमु (for किं नु). B3 त्वां; D6 तं. K1–3 V1 B0.3–5 Dn D7 T G तैर्नरैः; K5 नैव तैः; B1.2 Da यैर्नरैः; D2.3.5 वै न तैः; D6.8 वै न ते; M न नरैः (for तैर्न वै). — [d]) K4 तुल्ये; D6 तुल्या. D7 S -पौरुषात्; D8 -पौरुषौ (for -पौरुषैः).

25 D8 om. the ref. K3.5 V1 B Da Dn D2–7 S राजोवाच (for राजपुत्र उ°). — [a]) K4 यादृच्छकं; Ca °च्छिकं (as in text). K4 D8 ममासीत; Da Dn D7 सर्वमासीत् (for ममासीत्तद्). T1 G यादृच्छि(G1 °च्छं)कमुपासीत; T2 °शं कर्म आसीत. — [b]) Ś1 K1.2.4 D7 T G M2 चिंतयेत्; B1 वित्तये (for चिन्तये). Da Dn तद्राज्यमिति चिंतये. — [c]) K1 V1 B0–2.4 Dn2 D2.3.5.6 क्रियते; D7 ह्रियंते; G1.3.4 हीयते. D8 ह्रियते सर्वं नेवैदं (sic). — [d]) K1 भवता (for महता).

26 [a]) K2.4 B1.3.5 Dn1 D7 T G तस्यैव. V1 B2 क्रियमाणस्य; D7 G1 M1 हीय°. — [b]) Ś1 K1 Da1 स्रोतस्येव; D4.6 श्रोतसेव; D7 स्रौतसैव. K4 B1 तपोधनः (B1 °नं). — [c]) M4 प्रपश्यादि. — [d]) K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 M1–3 वर्तयन्; K4 T2 G1 °येत्; T1 G2–4 वर्धये (G3.4 °येत्) (for वर्तये).

27 D8 om. the ref. T2 कालिकः; G1 कालकवृक्षीयः (for मुनिरु°). — [a]) D8 यथागतम् (for अना°). G2 अतीतां. — [b]) K2–5 B0.3–5 Dn D2–4.6 G3.4 M2.4 याथातथ्य-; D5.7.8 य(D5 या)थातथ्यं; T2 G1

नानुशोचसि कौसल्य सर्वार्थेषु तथा भव ॥ २७
अवाप्यान्कामयस्वार्थान्नानवाप्यान्कदाचन ।
प्रत्युत्पन्नाननुभवन्मा शुचस्त्वमनागतान् ॥ २८
यथा लब्धोपपन्नार्थस्तथा कौसल्य रंस्यसे ।
कच्चिच्छुद्धस्वभावेन श्रिया हीनो न शोचसि ॥ २९
पुरस्ताद्भूतपूर्वत्वाद्धीनभाग्यो हि दुर्मतिः ।
धातारं गर्हते नित्यं लब्धार्थांश्च न मृष्यते ॥ ३०
अनर्हानपि चैवान्यान्मन्यते श्रीमतो जनान् ।
एतस्मात्कारणादेतद्दुःखं भूयोऽनुवर्तते ॥ ३१
ईर्ष्यातिच्छेदसंपन्ना राजन्पुरुषमानिनः ।
कच्चित्त्वं न तथा प्राज्ञ मत्सरी कोसलाधिप ॥ ३२
सहस्व श्रियमन्येषां यद्यपि त्वयि नास्ति सा ।
अन्यत्रापि सतीं लक्ष्मीं कुशला भुञ्जते जनाः ।
अभिविष्यन्दते श्रीर्हि सत्यपि द्विषतो जनात् ॥ ३३
श्रियं च पुत्रपौत्रं च मनुष्या धर्मचारिणः ।
त्यागधर्मविदो वीराः स्वयमेव त्यजन्त्युत ॥ ३४

C. 12. 3882
B. 12. 104. 34
K. 12. 104. 34

यथा तत्त्व- (for यथा तथ्य-). D4 -विनिश्चयात्. V1 B1 Da या(B1 य)थातथ्येन निश्चयात्. —c) B0 मानु- (for नानु-). K4 -शोचस्य; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 -शोचेत; M -शोचंति (for -शोचसि). K3–5 V1 B Da Dn1 D2–6. 8 कौशल्य; Dn2 कौंतेय. —d) B1 यथा (for तथा).

28 a) K1 अवाप्यं; K4 °र्यान् (for °प्यान्). K5 B1. 3 Da Dn D2. 3. 5. 6 कामयन्; T G °येद् (G1 °ये) (for °यस्व). —b) K1 अनवाप्यं; B1 नानवाप्य; D7 G1 अनवाप्यान्; D8 नाववाप्यान् (for नान°). B (except B2) Da Dn2 D2. 3. 5–8 S कथंचन (for कदा°). —c) V1 B0–2. 5 D8 G1. 2 अनुभव (G1 °वं).

29 a) K3 B3. 4 Dn D2. 3. 5–7 G2 M2 यथा ल- (D6 लु)ब्धोपपन्नार्थैस् (K3 D2 °र्थैं; D7 °स्ते; G2 °र्थांस्). —b) K3. 5 V1 B (except B4) Da D2. 4. 6. 8 कौशल्य; G2 कौसल. K2 Dn2 D6 M2 रंस्यते; D7 G1 ईड्यसे (for रंस्यसे). —c) D6 क्वचिच्; T1 G3 कश्चिच्. G2 M1. 3. 4 शुभ- (for शुद्ध-). —d) K1. 4 क्रिया- (for श्रिया). K5 शोचते.

30 a) K4 पुरस्त्वाद्. K5 D2. 3. (before corr. as in text). 5. 6 हीनभाग्यत्वाद्; Cv वीतभाग्योपि (for भूतपूर्वत्वाद्). —b) B1 -भावो हि; D4 -भागो हि; D7 T G1. 3. 4 -भाग्योपि; D8 -भोग्यो हि (for -भाग्यो हि). K1 दुर्मदः. — D6 om. 30c–32b. —c) Ś1 दातारं; B5 यातारं; D7 तथान्यं. D4 गर्हति; D7 T2 G M गर्हये(G2 °य)न् (for °ते). —d) K1 G1 लब्धार्थांश्च (sic); K2 Da Dn D5 M2 °र्थैश्च (for °र्थांश्च). Da मृष्यति; D7 दूष्यते.

31 D6 om. 31 (cf. v. l. 30). —a) D4 वा (for च). —b) D4 मान्यते; D7 T G1. 3. 4 मन्यंते. D7 श्रमतो; M4 श्रियतो (for श्रीमतो). —c) D4. 7 S एव (for एतद्).

32 D6 om. 32ab (cf. v. l. 30). —a) Ś1 K4 ईर्षा- (for ईर्ष्या-). K1. 2 T1 G2–4 ईर्ष्यानि(K1 °र्षाभि-; K2 °र्ष्याभि)च्छेद-; K5 B0. 3. 4 Dn2 D2. 3. 5. 8 °भि(B0 °ति)मान-; V1 B1. 2. 5 Da °मात्सर्य-; D7 G1 °दिच्छेद-; T2 °दिक्लेश- (for °तिच्छेद-). K3 D4 ईर्षावि(D4 °र्ष्याभि)च्छेदसंपन्नान् (D4 °न्नास्); Dn1 ईर्ष्याभिमान-संपन्नान्; M ईर्ष्यान्नेच्छेदसंपन्ना (M1. 3. 4 °न्नां). —b) K3 यथा; D4 (also as in text) तेपे (for राजन्). —c) K4 किंचित्. G2 तन् (for त्वं). B5 मत्सरी; D6 न तदा (for न तथा). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 राजन् (for प्राज्ञ). —d) B5 न तथा; G1 मत्सरे. Ś1 K1. 2 T2 G1 कौसलाधिप; K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 कोशला°; K4 कौशला°.

33 a) V1 B0. 2. 4 D6 सहस्र-; D8 ईहस्व. B2 -शिवम् (for श्रियम्). —b) M2 वा (for सा). —c) K1 B1 D5 सती लक्ष्मीः. —d) K4 कुशलो. M1 भुज्यते. K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 सदा; D7 T G1–3 नराः (for जनाः). —e) K5 अपि (for अभि-). K2 -विषिंदते; K3–5 V1 B D2. 3. 5. 6. 8 -निस्यं- (K4 °स्वं)दते; Da Dn2 G2 -निष्यंदते; Dn1 D7 -निष्पंदते; M -विष्यंदति (for °ष्यन्दते). D4 सर्वे; D7 T G2–4 देही (T2 °हि); M2 lacuna (for श्रीर्हि). G1 अभविष्यदहिश्रीर्हि. —f) K3 सत्यवि- (for सत्यपि). K1 V1 B2. 3. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 जनं; K2. 3. 5 B0. 1. 4 D4 जनान्. D7 T G2–4 श्रीभू(T2 °ह)तश्च द्विषज्जनात् (T2 °न्); G1 M1. 3. 4 भूतस्यापि द्विषज्जनात्; M2 भूतान्यपि द्विषज्जनान्.

34 a) G1. 2 पुत्रं च (for च पुत्र-). —b) K3 मनुष्य-. — Da2 om. 34c–35b. —c) K5 V1 B Da1 Dn D2. 3. 5. 6. 8 योग-; D4 शूरा (for त्याग-). K2. 3. 5 B D (except D7; D1 missing) G2 M धीराः (M2 °रः) (for वीराः). —d) V1 जयंति (for त्यजन्ति).

C. 12. 3882
B. 12. 104. 35
K. 12. 104. 37

बहु संकसुकं दृष्ट्वा विवित्सासाधनेन च ।
तथान्ये संत्यजन्त्येनं मत्वा परमदुर्लभम् ॥ ३५
त्वं पुनः प्राज्ञरूपः सन्कृपणं परितप्यसे ।
अकाम्यान्कामयानोऽर्थान्पराचीनानुपद्रुतान् ॥ ३६
तां बुद्धिमुपजिज्ञासुस्त्वमेवैनान्परित्यज ।
अनर्थांश्चार्थरूपेण अर्थांश्चानर्थरूपतः ॥ ३७
अर्थायैव हि केषांचिद्धननाशो भवत्युत ।
अनन्त्यं तं सुखं मत्वा श्रियमन्यः परीक्षते ॥ ३८
रममाणः श्रिया कश्चिन्नान्यच्छ्रेयोऽभिमन्यते ।
तथा तस्येहमानस्य समारम्भो विनश्यति ॥ ३९
कृच्छ्राल्लब्धमभिप्रेतं यदा कौसल्य नश्यति ।
तदा निर्विद्यते सोऽर्थात्परिभग्नक्रमो नरः ॥ ४०

— After 34, D7 S ins.:

243* त्यक्तं स्वायंभुवे वंशे शुभेन भरतेन च ।
नानारत्नसमाकीर्णं राज्यं स्फीतमिति श्रुतिः ।
तथान्यैर्भूमिपालैश्च त्यक्तं राज्यं महोदयम् ।
त्यक्त्वा राज्यानि ते सर्वे वने वन्यफलाशिनः ।
गताश्च तपसः पारं दुःखस्यान्तं च भूमिपाः । [5]

[(L. 2) T2 सर्वरत्न-; M1. 3 नानापत्र-; M2 नानावर्ति- (for °रत्न-). T1 G2 इव श्रुतं; T2 इव श्रुतिः; G3 इति श्रुतं (for इति श्रुतिः). — (L. 4) T1 G सर्वे च (for ते सर्वे). D7 T1 G -फलाशनाः (for °शिनः). — (L. 5) T2 गताः स्युस् (for °ताश्च). G1 तमसः (for तपसः). D7 T2 तु (for च).]

35 D7 om. 35. Da2 om. 35^ab (cf. v. l. 34). — ^a) K3 B3 संकशुकं; K4 स्वं कसमं; K5 शंकशुकं; V1 B1. 2 D2. 3. 5. 6 शंकस्वकं (B1 °सं); B5 संकुशुकं; Dn1 संकुलकं; D4 संकलाकं; D8 शंकंशुकं; S संगोत्सुकं; Ca. n संकुसुकं (for संकसुकं). Ś1 बहु खेकुसुमं दृष्ट्वा; K1. 2 बहुशः कुसुमं दृष्ट्वा. — ^b) K1. 5 V1 B1–5 Da1 Dn D2. 3. 5. 8 G2 विधित्सा-; B0 विधिवत्; D6 M2 विवत्सा- (for विवित्सा-). D6 -साधने तव (for -साधनेन च). — ^c) D6 संत्यजति. K5 Dn D2. 4 एव; V1 B Da D3. 5. 6. 8 एवं; T G2–4 एनां (for एनं). — ^d) D8 -दुष्करं; T2 G2. 3 -दुर्लभां.

36 ^c) B1 अकाम्य; D4 आकाम्यान्. B1 कामयानोका (sic); D8 °ये नोर्थान्. — ^d) All MSS. (except Ś1 K1; D1 missing) पराधीनान् (for °चीनान्). All MSS. (except Ś1 K1. 3–5; D1 missing) उपद्रवान् (Da °वत्) (for °द्रुतान्).

37 ^a) D4 तं; G2 त्वं; G3 त्वा (for तां). K1. 3 B1 D8 उपजिज्ञासं (K1 °सूस्; B1 °संस्); V1 B0. 2. 4. 5 इह जिज्ञासुस् (V1 °सस्; B0 °सं); Da अभिजि°; D4 अवजिज्ञासं; D7 S अनुविज्ञाय (for उपजिज्ञासुस्). — ^b) K1. 3. 5 Dn D2. 4. 6. 8 G1 M [ए]तान् (for [ए]नान्). M4 परित्यज्य. — ^c) K (except K4) V1 B (except B1) D (except D7; D1 missing) T G1. 2. 4 M अनर्थांश् (for °र्थांश्). G3 अनर्थात्यर्थरूपेण. — ^d) Ś1 K4 D7 ह्यर्थांश्; K1 V1 B0–2. 5 Da D4. 8 T1 G M2 अर्थाश्; K2. 5 व्यर्थाश्; K3 B3. 4 Dn D2. 3. 5. 6 ह्यर्थाश् (for अर्थांश्). K1 -रूपितः; K3. 5 V1 B Dn D2–8 S -रूपिणः; Da -कारिणः (for -रूपतः).

38 ^a) V1 B4 D7 S अर्था एव; B1 अर्थाच्चैव (for °यैव). — ^b) B1 D6 भवंति. D7 S धननाशा (T2 °नाशो; G1 °नाना; M °राशौ) भवंत्युत. — ^c) K3. 5 Dn आनंत्यं तत्-; K4 अनंते तं; V1 B Da D3. 5 अनत्यं (Da1 °न्यं) तं; D4. 7 अनित्यं तं; D6 अनपत्यं; D8 अनंतं तत्-; S अनि(M °न)त्यं तत्- (for अनन्त्यं तं). M1. 3. 4 सुखां. — ^d) K3. 5 V1 B Da Dn D2–5. 8 परीप्सति (D4 °ते); D6 परिप्सति; D7 S न लिप्सते (G3 °प्स्यसे; G4 °प्सति) (for परीक्षते).

39 ^a) B1 नममाणः; D6 G1 रममाणः. Ś1 श्रियाः; K1. 2. 4 श्रियः (for श्रिया). Ś1 कैश्चिन् (for क°). — ^c) D2. 3. 5. 6 कस्य (for तस्य). — ^d) D7 धर्मारंभो; T G संरंभोपि (for समारम्भो).

40 ^a) D4 कृच्छ्र- (for कृच्छ्राल्). — ^b) K1. 5 B3. 4 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 यदि; D4 तथा; D7 T1 G1. 2. 4 यथा (for यदा). K3. 5 V1 B D (except D7; D1 missing) कौशल्य; T2 G1 कौसल. — ^c) D7 T2 G1 तथा (G1 °दा) निर्भिद्यते सोर्थान् (T2 °त्); T1 G3. 4 तदानीं विंदते सोर्थान्; M1. 3. 4 तथा (M4 °दा) निर्विंदते सोर्थात्. — ^d) D4 -मनोद्वयः; G2. 4 -तमो नरः (for -क्रमो नरः). G3 प्रतिभग्नतमो नरः. — After 40, D7 S ins.:

244* अनित्यां तां श्रियं मत्वा श्रियं वा कः परीप्सति ।

[G1 अनित्यां वां; G3 °त्यानां (for °त्यां तां). M1. 3. 4 तां धीरः (for श्रियं वा).]

धर्ममेकेऽभिपद्यन्ते कल्याणाभिजना नराः ।
परत्र सुखमिच्छन्तो निर्विद्येयुश्च लौकिकात् ॥ ४१
जीवितं संत्यजन्त्येके धनलोभपरा नराः ।
न जीवितार्थं मन्यन्ते पुरुषा हि धनादृते ॥ ४२
पश्य तेषां कृपणतां पश्य तेषामबुद्धिताम् ।
अध्रुवे जीविते मोहादर्थतृष्णामुपाश्रिताः ॥ ४३
संचये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते ।
संयोगे विप्रयोगान्ते को नु विप्रणयेन्मनः ॥ ४४

धनं वा पुरुषं राजन्पुरुषो वा पुनर्धनम् ।
अवश्यं प्रजहात्येतत्तद्विद्वान्कोऽनुसंज्वरेत् ॥ ४५
अन्येषामपि नश्यन्ति सुहृदश्च धनानि च ।
पश्य बुद्ध्या मनुष्याणां राजन्नापदमात्मनः ।
नियच्छ यच्छ संयच्छ इन्द्रियाणि मनो गिरम् ॥ ४६
प्रतिषिद्धानवाप्येषु दुर्लभेष्वहितेषु च ।
प्रतिकृष्टेषु भावेषु व्यतिकृष्टेष्वसंभवे ।
प्रज्ञानतृप्तो विक्रान्तस्त्वद्विधो नानुशोचति ॥ ४७

C. 12. 3896
B. 12. 104. 48
K. 12. 104. 52

---

41 a) Bo. 4. 5 धर्मान् (for धर्मम्). D4 एको. Ś1 K1. 2. 4 निपद्यंते; T G हि पश्यंति (for ऽभिपद्यन्ते). — b) V1 B1. 2 Da कल्याणाभिरता नराः. — c) K3 परं तत् (for परत्र). — d) K1 D7 T2 G1 लौकिकं; K2. 3. 5 B1 Dn2 D4. 8 °कान्; B5 T1 G2–4 °काः (for °कात्). M निर्विद्त्यैह(M2 °द्यंतैहं; M4 °दंतीह)लौकिकं.

42 a) K4 संजयंति; Da संत्यजेल्; D8 सत्यजंति. K8 D4 M [अ]न्ये; Da लोके (for [ए]के). — b) B1 धनलाभ- (for °लोभ-). Ś1 K2. 4 Dn D7 -परा जनाः; Bo. 4. 5 -रता नराः; B2 Da G4 -परायणाः (B2 °नाः) (for -परा नराः). — c) D2 om. from तार्थं up to शान्ते (in 44a). D7 G2 जीवितार्थममन्यंते.

43 D2 om. 43 (cf. v. l. 42). — a) Ś1 K1. 2 पश्यतैषां; D6 कृष्यंतेषां; D7 S पश्य चै(G2 वै-; M1. 3 चे)षां (for पश्य तेषां). — b) Ś1 K1 पश्यतैषां; D7 S पश्य चैषाम् (for पश्य तेषाम्). — c) D6 अध्रुवं. G2 जीवितं. — d) D4 अर्थं; D7 व्यर्थ-; S (except G1) येर्थ- (for अर्थ-). B3 Dn D3. 5. 6. 8 -दृष्टिम् (for -तृष्णाम्). K4 V1 B (except B3) T1 G3. 4 अपाश्रिताः (for उपा°).

44 Cf. 11. 2. 3; 12. 27. 29; B. 12. 330. 20: B. 14. 44. 19; Rām. 2. 105. 16; 7. 52. 11; Gobhilasmṛti 3. 43; Kathāsaritsāgara 51. 26cd–27ab; Divyāvadāna (Cowell) p. 27. D2 om. 44a (cf. v. l. 42). — a) K4 M2 तु; D6 न (for च). — b) B5 D2. 3. 5. 6. 8 विनाशांते (for मरणान्ते). D2 न (for च). — c) K5 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 च वियोगांते (for विप्र°). — d) T2 संप्रणयेन्. D7 धनं (for मनः).

45 B1 om. 12. 105. 45–12. 106. 3. — a) K1. 3. 5 V1 B (B1 om.) Dn D2–8 T1 G M2. 4 पुरुषो; Da पुरुषे; T2 °षा (for °षं). — b) All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 M1. 3; B1 om.; D1 missing) पुरुषं (M4 °षान्) (for पुरुषो). Da च (for वा). G1 [अ]प्यवर्धनं (for पुनर्धनम्). — c) D7 T G विजहाति (for प्रज°). K2. 3 D7 S एव (G2 °वं) (for एतत्). — d) B5 तु; D6 न (for तद्). D7 -संचरेत्; G1 -संज° (for -संज्व°). — After 45, D7 S ins.:

245* अन्यत्रोपनता ह्यापत्पुरुषं तोषयत्युत ।
तेन शान्तिं न लभते नाहमेवेति कारणात् ।

[(L. 1) T2 G1. 2 M2 तोषयंति. — (L. 2) M स (for न).]

46 B1 om. 46 (cf. v. l. 45). D8 om. 46c–47b. — c) M1. 3 पश्यन् (for पश्य). — d) D7 S तुल्याम् (G1 °ल्यम्) (for राजन्). — e) G2 सर्वं (for यच्छ). T1 G3. 4 नियम्य सर्वं संग(T1 °य)च्छ; T2 G1 नियम्य कामं क्रोधं च. — f) K1 चेंद्रियाणि. D7 S तथा (for गिरम्).

47 B1 om. 47 (cf. v. l. 45). D8 om. 47ab (cf. v. l. 46). — a) Ś1 K1. 2. 4 B2 D4. 7 प्रतिषि(K1. 2. 4 D4 °षे)ध्यानवाप्येषु; K5 V1 Bo. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 T2 G2 प्रतिषेद्धा न चाप्येषु (Da1 चाप्येर्थे; T2 वाप्येषु); Cv प्रतिषिद्धानि चाप्येषु. — b) K3. 5 V1 B (B1 om.) Da D2. 3. 5. 6 M2 दुर्बलेषु (for दुर्लभेषु). Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 2–4 D2. 3. 6 G1 हितेषु; B5 बलेषु (for [अ]हितेषु). D7 वा (for च). — c) Bo. 2 m. 3. 4 Da Dn D5. 8 प्राप्तिसृष्टेषु; B2 D2. 3. 6 प्रतिसृष्टेषु; B5 प्राप्तसृष्टेषु (for प्रतिकृ°). K2 [अ]भावेषु; D7 S (except M2) भाग्येषु (for भावेषु). — d) K2. 4. 5 V1 B2. 3 Da Dn D4. 5. 7. 8 S व्यपकृ(B2 °हृ)ष्टेषु; Bo. 4. 5 D2. 3. 6 व्य-(B4 चा)पकृष्टे तु (for व्यतिकृष्टेषु). B2. 3 Da D7. 8 T1 G3. 4 M1. 8 संभवे; G2 संभ्रमे; M2. 4 [अ]संभवः

C. 12. 3897
B. 12. 104. 49
K. 12. 104. 53

अल्पमिच्छन्नचपलो मृदुर्दान्तः सुसंशितः ।
ब्रह्मचर्योपपन्नश्च त्वद्विधो नैव मुह्यति ॥ ४८
न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि ।
नृशंसवृत्तिं पापिष्ठां दुःखां कापुरुषोचिताम् ॥ ४९
अपि मूलफलाजीवो रमस्वैको महावने ।
वाग्यतः संगृहीतात्मा सर्वभूतदयान्वितः ॥ ५०
सदृशं पण्डितस्यैतदीषादन्तेन दन्तिना ।
यदेको रमतेऽरण्ये यच्चाप्यल्पेन तुष्यति ॥ ५१
महाह्रदः संक्षुभित आत्मनैव प्रसीदति ।
एतदेवंगतस्याहं सुखं पश्यामि केवलम् ॥ ५२
असंभवे श्रियो राजन्हीनस्य सचिवादिभिः ।
दैवे प्रतिनिविष्टे च किं श्रेयो मन्यते भवान् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

(for °वे). — e) Bo. 4. 5 विज्ञान- (for प्र°). B4 -दृसो (for -तृसो). — f) K4 तं विधो; D4 T2 G1 तद्विधो.

48 B1 om. 48 (cf. v. l. 45). — a) D7 T G अविफलो (for अचपलो). — b) D4 मुनिर् (for मृदुर्). D6 om. from सुसं up to चिताम् (in 49d). K3 D4 सुशंसितः; K5 D7 सु(D7 स)संयुतः; V1 B2 Da Dn सुनिश्चितः; Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 सुसंयतः; T G सुसंस्थितः (for °शितः). — c) T2 °चर्योपपन्नस्य. — d) D4 G3 तद्विधो; D8 द्विविधो. K5 Bo. 4. 5 D2 नानुशोचति; V1 B2. 3 Da Dn D3. 5. 8 नैव शोचति; D7 न विमुह्यति (for नैव मु°).

49 B1 D6 om. 49 (cf. v. l. 45, 48). — a) G3 जाल्मिं; M1. 3. 4 जाल्पीं; Ca. v जाल्मीं (as in text). M4 कपालीं; Cv का° (as in text). — b) K3 Da सेवितुम्; K4 B5 ओषितुम्; D7 एष त्वम् (for एषितुम्). K1 Da M4 अर्हति. — c) K3 नृशंसामतिपापिष्ठां. — d) K2 Dn G1 M2 दुष्टां; B4 दुःखा; D2. 5. 8 दुःखं (for दुःखां).

50 B1 om. 50 (cf. v. l. 45). — a) Dn2 -फलाजीवे; D6 -फला * *; D7 S -फलाहारो (for °जीवो). — b) Da वसस्वैको.

51 B1 om. 51 (cf. v. l. 45). — a) K4 सदृशे; D4 सादृशं. — b) K1 D4 G1 एषा(D4 ईष-; G1 इषा)दंतेन; B2 D3. 5. 6 ईशा°; G2 ईषादंडेन (for °दन्तेन). D2. 6 दंतिनां; D7 S (except M2) हस्तिना. — c) Bo. 2 m. 3–5 D2. 3. 5. 6 य एको (for यदेको). Dn [s]रण्येषु (hypermetric); G1 ह्येव. — d) Ś1 K V1 Bo. 2. 4. 5 Da D2. 3. 5. 6. 8 यश्च; G3 यद्वा (for यच्च). B4 तृप्यति; T2 तुष्यते. B3 यश्चाल्पे येन तुष्यति; Dn आरण्येनैव तु°.

52 B1 om. 52 (cf. v. l. 45). — a) K3 महोदधिः; K4 महाह्रदा; B5 °द्रुमः. — b) K3 D4. 7 S (except M2) ह्यात्मनैव (for आत्म°). — After 52ab, V1 B (B1 om.) D2. 3. 6–8 S ins.:

246* इत्थं नरोऽप्यात्मनैव कृतप्रज्ञः प्रसीदति ।

[D2 इयं नरोपि; D7 T2 G1 M2 एवं नरो हि; M1. 3. 4 एवं नरोपि. B3 [ए]वं (for [ए]व). T1 G2–4 एवं नरे (G2 °रः) स्वात्मनैवं (for the prior half).]

— c) Cv एव गतस्य (for एवंग°). — d) G2 पश्याम. B3 Dn D3 जीवितुं (for केवलम्).

53 B1 om. 53 (cf. v. l. 45). — a) D7 T1 G1. 3. 4 अ(T1 ना)लं भवेच् (for असंभवे). Ś1 K1. 4 श्रिया (for श्रियो). — d) G1 महान् (for भवान्).

Colophon om. in B1: D1 missing. — *Subparvan:* Ś1 K V1 Bo. 2. 4. 5 Da Dn D2–7 T2 G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K1–3. 5 V1 B (B1 om.) Da Dn1 D2–6 कालक(D4 om. क)वृक्षीयं; M1. 3 सर्वध्रुवत्ववचनं; M2 सर्वाध्रुवत्वं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 Da2 Dn2 104; K5 107; B3. 4 Dn1 103; Da1 105 (as in text); D2. 8 101; D7 S 106. — *Śloka no.:* Dn1 53.

१०६

मुनिरुवाच ।

अथ चेत्पौरुषं किंचित्क्षत्रियात्मनि पश्यसि ।
ब्रवीमि हन्त ते नीतिं राज्यस्य प्रतिपत्तये ॥ १
तां चेच्छक्ष्यस्यनुष्ठातुं कर्म चैव करिष्यसि ।
शृणु सर्वमशेषेण यत्त्वां वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ २
आचरिष्यसि चेत्कर्म महतोऽर्थानवाप्स्यसि ।
राज्यं राज्यस्य मन्त्रं वा महतीं वा पुनः श्रियम् ।
यद्येतद्रोचते राजन्पुनर्ब्रूहि ब्रवीमि ते ॥ ३

राजपुत्र उवाच ।

ब्रवीतु भगवान्नीतिमुपपन्नोऽस्म्यहं प्रभो ।
अमोघमिदमद्यास्तु त्वया सह समागतम् ॥ ४

मुनिरुवाच ।

हित्वा स्तम्भं च मानं च क्रोधहर्षौ भयं तथा ।
प्रत्यमित्रं निषेवस्व प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ ५
तमुत्तमेन शौचेन कर्मणा चाभिराधय ।
दातुमर्हति ते वृत्तिं वैदेहः सत्यसंगरः ॥ ६
प्रमाणं सर्वभूतेषु प्रग्रहं च गमिष्यसि ।
ततः सहायान्सोत्साहाँल्लप्स्यसेऽव्यसनाञ्शुचीन् ॥ ७
वर्तमानः स्वशास्त्रे वै संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
अभ्युद्धरति चात्मानं प्रसादयति च प्रजाः ॥ ८

C. 12. 3911
B. 12. 105. 9
K. 12. 105. 7

106

☞ D_1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 B_1 om. 1–3 (cf. v. l. 12. 105. 45). D_8 om. the ref. After the ref., $Ś_1$ $K_{1.2}$ om. (hapl.) 1–4 with the following ref. Before 1^{ab}, D_7 S read 2^{cd}. —^{a}) B_4 T G_1 ते; G_{2-4} वा (for चेत्). —^{b}) D_6 पश्यति. —^{c}) D_6 ब्रवीति. K_3 दंततो (sic); Dn तां तु ते; $D_{7.8}$ T_1 G_{2-4} [अ]हं ततो (for हन्त ते). Bo नित्यं (for नीतिं). —^{d}) K_3 प्रणिपत्तये.

2 $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 om. 2 (cf. v. l. 1). —^{a}) B_2 शक्नोसि; B_4 $D_{2.4}$ शक्यसि; M_4 शक्ष्यति. Dn तां चेच्छक्नोषि निर्मा(Dn_2 °र्या)तुं. —^{b}) D_8 चैवं (for चैव). D_5 करिष्यति. — D_7 S read 2^{cd} before 1^{ab}. —^{d}) D_2 यत्त्वं; D_7 S यत्ते ($M_{1.3.4}$ °त्वा) (for यत्त्वां). $Bo._{4.5}$ T_2 G_1 [अ]शेषतः (for तत्त्वतः).

3 $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 om. 3 (cf. v. l. 1). —^{a}) K_4 आचरिष्यति; Da °ष्यामि; D_7 T G आहरिष्यसि; M_1 अचरि°. —^{c}) Da राष्ट्रं (for राज्यं). K_4 राष्ट्रस्य (for राज्यस्य). M मात्रं (for मन्त्रं). D_7 T G राज्यं वा राज्यमात्रं वा. —^{d}) Da महतां. B_5 lacuna; D_5 च (for वा). B_6 ततः; T_2 G_1 महा- (for पुनः). D_6 श्रिया. —^{e}) Dn अथ (for यदि). —^{f}) D_4 तद्ब्रूहि प्रब्रवीमि ते.

4 $Ś_1$ $K_{1.2}$ om. 4 (cf. v. l. 1). D_8 om. the ref. K_5 V_1 B Da Dn D_{2-7} S राजोवाच (for राजपुत्र उ°). —^{a}) V_1 Da T_2 ब्रवीमि. Dn_2 $D_{4.8}$ T_2 G भगवन्. —^{b}) D_7 S (except M_2) अभिपन्नो (for उप°). K_3 V_1 B (except B_3) Da S [ऽ]स्म्यधी(V_1 °वे)हि भोः; K_4 [ऽ]स्मिं हि प्रभो (for ऽस्म्यहं प्रभो). D_7 विभो (for प्रभो). — Dn_2 om. 4^{cd}. —^{c}) D_8 अस्य (for अद्य). V_1 B_2 Da Dn_1 अमोघोयं भवत्वद्य; D_7 S अमोघ एव मे(M °वम)द्यास्तु. —^{d}) T_2 G_1 ह्यद्य (for सह). V_1 B_2 Da Dn_1 D_7 S समागमः (G_3 °तः; M_1 °माः).

5 $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_8 $G_{3.4}$ om. the ref. (for $Ś_1$ $K_{1.2}$, cf. v. l. 1). —^{a}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ V_1 $B_{3.4}$ Da छित्वां (for हित्वा). K_5 स्तंभे; B (except B_3) Dn $D_{3.5}$ दंभं; D_7 S मानं (for स्तम्भं). Da Dn कामं; D_7 M डंभं; T G दंभं (for मानं). —^{b}) $K_{2.4}$ क्रोधं हर्षौ; $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ T_1 $G_{3.4}$ क्रोधं हर्षं; T_2 मोहं हर्षं; G_1 मोहहर्ष-; G_2 क्रोधहर्ष- (for °हर्षौ). $Bo._{4.5}$ तथा भयं (by transp.). —^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ प्रेत्यामित्रं; K_5 B $D_{3.5.6.8}$ अप्य°; D_2 अथ मित्रं. V_1 Da Dn प्रत्य(Dn अप्य)मित्राणि सेवस्व.

6 ^{a}) D_4 M_4 शोचेन. —^{b}) Da T_1 G_{2-4} वा; $D_{6.8}$ lacuna (for च). K_5 नराधिपं; V_1 $Bo._{1.4.5}$ Dn $D_{4.7}$ T G $M_{2.4}$ [अ]भि(D_7 T G °व)धारय (for °राधय). —^{c}) K_5 B_{3-5} Dn $D_{2.3.5.8}$ ते वित्तं; D_6 वित्तं ते (for ते वृत्तिं). —^{d}) $Ś_1$ K_1 न देहः; B_1 विदेहः (for वै°). D_7 S सत्यविक्रमः.

7 ^{b}) V_1 $B_{1.2.5m}$ Da D_7 S ग्रहणं (for प्रग्रहं). Dn च भविष्यसि; D_7 चैवमि°; T_2 G_2 च गमिष्यति. —^{d}) D_7 लिप्स्यसे. B_2 शुभान् (for शुचीन्).

C. 12. 3912
B. 12. 105. 9
K. 12. 105. 8

तेनैव त्वं धृतिमता श्रीमता चाभिसत्कृतः ।
प्रमाणं सर्वभूतेषु गत्वा प्रग्रहणं महत् ॥ ९
ततः सुहृद्बलं लब्ध्वा मन्त्रयित्वा सुमन्त्रितम् ।
अन्तरैर्भेदयित्वारीन्बिल्वं बिल्वेन शातय ।
परैर्वा संविदं कृत्वा बलमप्यस्य घातय ॥ १०
अलभ्या ये शुभा भावाः स्त्रियश्चाच्छादनानि च ।
शय्यासनानि यानानि महार्हाणि गृहाणि च ॥ ११
पक्षिणो मृगजातानि रसा गन्धाः फलानि च ।
तेष्वेव सज्जयेथास्त्वं यथा नश्येत्स्वयं परः ॥ १२
यद्येव प्रतिषेद्धव्यो यद्युपेक्षणमर्हति ।
न जातु विवृतः कार्यः शत्रुर्विनयमिच्छता ॥ १३
वसस्व परमामित्रविषये प्राज्ञसंमते ।
भजस्व श्वेतकाकीयैर्मित्राधममनर्थकैः ॥ १४
आरम्भांश्चास्य महतो दुष्करांस्त्वं प्रयोजय ।
नदीबन्धविरोधांश्च बलवद्भिर्विरुध्यताम् ॥ १५
उद्यानानि महार्हाणि शयनान्यासनानि च ।

---

8 ^{a}) Dn D_6 स्वशास्त्रेण (for °स्त्रे वै). D_7 वर्तमानस्य शास्त्रैर्वा. — ^{c}) K_4 अत्युद्धरति; Dn_2 अप्युग्रु° (for अभ्यु°). Da_2 वात्मानं. — ^{d}) Da_2 प्रभो (for प्रजाः).

9 ^{a}) D_2 वृत्तिमता (for धृति°). — ^{b}) B_0 चाति-; B_1 D_7 T G चापि (for चाभि-). K_1 D_4 -संस्कृतः; G_2 सत्कृता. — ^{c}) K_4 D_4 प्रमादं परिरक्षेथा. — ^{d}) $Ś_1$ गंता (for गत्वा). $K_{2.3.5}$ V_1 $B_{0-3.5}$ Da Dn $D_{2.3.5.8}$ M च ग्रहणं (K_5 °णे); K_4 प्रगृ°; B_4 त्वं ग्र° (for प्रग्र°).

10 ^{a}) G_2 सुहृद्गणं. — ^{b}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{3.5.6.8}$ सु(Da_1 स्व-; Da_2 स)मंत्रिभिः. — ^{c}) $K_{2.3.5}$ $B_{2.3.5}$ Da Dn D_{2-6} आंतरैर्; D_7 S सांत्वेन. G भेदयीद्वारीन् (for °यित्वारीन्). — ^{d}) G_1 बिलं; M_2 बिल्वां. K_3 षातय; K_5 V_1 B_{1-3} Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ भेदय (B_1 °येत्; D_6 °ये) (for शातय). $B_{0.4.5}$ वृंदं वृंदेन भेदयेत्. — D_7 T G transp. 10^{ef} and 11^{ab}. — ^{e}) B_1 भेदं कृत्वा ततः पश्चाद्. — ^{f}) D_6 घातयः; D_7 T G पातय.

11 D_7 T G transp. 10^{ef} and 11^{ab}. — ^{a}) D_8 अलभ्यो; G_2 अलसा.

12 ^{a}) D_6 मृगजायानि. — ^{b}) K_5 Dn रस- (for रसा). — ^{cd}) V_1 B (except B_5) Da $D_{3.8}$ तेष्वेवं. $Ś_1$ $K_{1.4}$ संजयेथास्; B_3 वर्तं°; D_7 T_1 G_{2-4} वर्जं° (for सज्ज°). D_2 om. त्वं यथा. Bom. ed. नश्यत्स्वयं (for नश्येत्स्वयं). B_1 पुनः (for परः).

13 ^{a}) K_3 M यद्येष; $K_{4.5}$ V_1 B Da Dn D_{2-7} T_1 G_{2-4} यद्ये(D_2 °च्छे-; D_4 °दे)वं; D_8 पद्येवं; G_1 इत्येव. $Ś_1$ प्रतिषिद्धव्यो; $K_{1.4}$ प्रति(K_4 °त्य)बो°; B_1 °यत्तेव्यो; $B_{3.4}$ $D_{6.8}$ °षेध्योयं. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 [अ]पेक्षणम्; $D_{3.6}$ [उ]पै°. B_1 पक्षाय क्षणमर्हति. — After 13^{ab}, D_7 S ins.:

247* सदैव राजशार्दूल विदुषा हितमिच्छता ।
[D_7 विदुषां.]

— ^{c}) T_2 राज्ञा तु (for न जातु). D_8 विकृतः. — ^{d}) $K_{2.3}$ V_1 B Dn D_7 S सुनयम्; K_5 $D_{2.3}$ तु न°; Da $D_{5.8}$ स्वन°; D_6 तपनम् (for विनयम्).

14 ^{a}) K_5 V_1 $B_{0.3.4}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ रमस्व (for वसस्व). $K_{1.2.5}$ V_1 B Da Dn_1 $D_{2-6.8}$ परमामित्रे; K_4 °मित्रैर्; Dn_2 °मित्रो; D_7 S पु(G_2 प)रयामित्रं. — ^{b}) $D_{2.3.5}$ विषयैः (for -विषये). $K_{3.5}$ V_1 B D (D_1 missing) S प्राज्ञ(D_7 S मित्र)संमतः. — ^{c}) B_4 यजस्व (for भ°). K_1 स्वीत-; D_4 स्वेति (for श्वेत-). $Ś_1$ -काकेयैर्; D_6 -काकायैर्. ❀ Ca: श्वेतकाकीयैरुपायैः । श्वभ्यः इतैः प्राप्तैः काकेभ्यश्च प्रभुक्तभक्तशोधितत्वादिभिः । श्वेतकाकाचार्यप्रणीतवशीकरणोपायैर्वा । Cn (cf. Ādi 43. 10): श्वेतकाकीयैः । श्वा च एतश्च काकश्च तेषामिमे धर्माः क्रमेण नित्यं जागरूकत्व-भयचकितत्व-परेङ्गितज्ञत्वानि तैरुपायैर्मित्रधर्मं भजस्व । 'श्वेत' इत्यत्र 'ओमाङोश्च' (Pāṇ. 6. 1. 95) इति पररूपम् । एतो मृगः । Cv : श्वेतकाकीयैरनुकूलार्थवाचकैः । ❀ — ^{d}) K_2 मित्रागमम्; K_{3-5} $B_{3.5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T_2 $G_{1.2}$ Cn मित्रधर्म(K_4 D_8 °म)म्; B_4 मित्राधर्मम्; D_7 T_1 $G_{3.4}$ मिथ्याधर्मम् (for मित्राधमम्). Da अन्यर्थकैः.

15 K_2 om. 15^{ab}. $Ś_1$ reads 15^{ab} on marg. (*sec. m.*). — ^{a}) K_5 V_1 B Da $D_{2.3.5-8}$ S अस्य (for चास्य). — ^{b}) K_5 V_1 B Da $D_{2.3.5.6.8}$ दुस्तरान् (Da °त्); Dn दुश्चरान्; G_2 दुष्करात्. K_4 Dn_1 च; V_1 $B_{0-2.5}$ Da D_7 S सं- (for त्वं). — ^{e}) K_{3-5} Dn $D_{7.8}$ Cv नदीवच्च; $D_{2.3.5.6}$ तदा बंध-; G_2 नदीबल-; $M_{1.3}$ °बद्ध- (for °बन्ध-). $D_{5.6}$ -विरोधाश्च; D_7 विरोधस्य; T $G_{1.3.4}$ M -विभेदां(G_1 °दा)श्च; G_2 -विवादांश्च; Cv विरोधेस्य. — ^{d}) K_1 विरुध्यते; K_5

प्रतिभोगसुखेनैव कोशमस्य विरेचय ॥ १६
यज्ञदानप्रशंसास्मै ब्राह्मणेष्वनुवर्ण्यताम् ।
ते त्वत्प्रियं करिष्यन्ति तं चेष्यन्ति वृका इव ॥ १७
असंशयं पुण्यशीलः प्राप्नोति परमां गतिम् ।
त्रिविष्टपे पुण्यतमं स्थानं प्राप्नोति पार्थिवः ।
कोशक्षये त्वमित्राणां वशं कौसल्य गच्छति ॥ १८
उभयत्र प्रसक्तस्य धर्मे चाधर्म एव च ।
बलार्थमूलं व्युच्छिद्येत्तेन नन्दन्ति शत्रवः ॥ १९
निन्दास्य मानुषं कर्म दैवमस्योपवर्णय ।
असंशयं दैवपरः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ २०
याजयैनं विश्वजिता सर्वस्वेन वियुज्यताम् ।
ततो गच्छत्वसिद्धार्थः पीड्यमानो महाजनम् ॥ २१
त्यागधर्मविदं मुण्डं कंचिदस्योपवर्णय ।
अपि त्यागं बुभूषेत कच्चिद्रच्छेदनामयम् ॥ २२
सिद्धेनौषधयोगेन सर्वशत्रुविनाशिना ।
नागानश्वान्मनुष्यांश्च कृतकैरुपघातय ॥ २३

C. 12. 3927
B. 12. 105. 24
K. 12. 105. 22

विरोचितां; V1 B Da Dn2 D2.3.5.6.8 विरोधितां (D6 °नां); D4 G1 M1.3.4 विरुद्धतां. ❀ Cv: यथा नदी अतिविरोधे सति पार्श्वतो गच्छति तथा त्वयापि कर्तव्यम्। ❀

16 [b]) B1 [अ]शनानि (for [आ]स°). — [c]) D7 S प्रीति- (for प्रति-). K3 -मुखयेन; Da D6.7 S -मुखेन (for -सुखेन). — [d]) Some MSS. कोषम्. K2.4.5 D6.8 T2 G1-3 विरोचय (K2.4 °ये); Da विरोधय.

17 [a]) K4.5 V1 Bo.1.3-5 Dn D3-8 S यज्ञदाने (V1 D4 °नं); B2 Da यज्ञं दानं. K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 प्रशा(Dn2 D8 °सा)ध्यस्मै (for -प्रशंसास्मै). — [b]) K1-3.5 V1 B Da Dn D2.3.5-8 S ब्राह्मणान् (for °णेषु). K1.2.5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 अनुवर्ण्य (B4 °वंद्य) तान्; Da °बंधनात्; D7 T2 G1.3.4 °वर्तय (T2 G1 °यन्); T1 M °वर्णयन् (T1 °य) (for °वर्ण्यताम्). — [c]) K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 त्वां प्रति-; D4.7 S त्वा(D4 M2-4 त्वां)प्रियं (for त्वत्प्रियं). — [d]) D7 T2 G2-4 तच् (for तं). K2.3 D4 वैश्यंति; K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 भो(B5 भ)क्ष्यंति; D7 S छे(M3 जे-; M4 जै)त्स्यंति (for चेष्यन्ति).

18 [a]) D6 असंशयः. — D4 om. 18[cd]. D8 om. 18[cdef]. — [c]) B1.2 त्रिपिष्टपे. D7 S पूज्यतमं (for पुण्य°). — [d]) K3.4 M1-3 पार्थिव; K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 मानवः; D7 T G शाश्वतं. — [e]) Some MSS. कोषक्षये. — [f]) K5 वशां; M2 वंशं. K3.5 V1 B D2-6 कौश(B4 °ष)ल्य. G1 गच्छसि.

19 Dn2 om. 19[ab]. — [a]) K5 प्रशक्तस्य; G2 प्रसक्तेस्य; M1.3 °क्तः स; Bom. ed. प्रयुक्तस्य. — [b]) K3 D2.3.5 T2 G1 वा (for the first च). T2 वा (for the second च). — [c]) V1 बलाद्य; B1-3 Da D7 फ(D7 ब)लार्थं; Dn D2.3.5.6.8 फलार्थ-; D4 धनार्थ-; T1 G2 फलार्थी; T2 बलार्ध- (for °र्थ-). Ś1 K1.4 उ(Ś1 चो)-च्छिद्येत्; D3.5.7 व्युच्छिद्यात्; S उच्छिद्यात् (M2 °स्). Bo.4.5 मूलं फलार्थमुच्छिद्येत्. — [d]) B1 Dn2 निं(Dn2 न)दंति; T1 G2-4 जीवंति; T2 G1 नश्यंति.

20 [a]) K1 निंदास्य (sic); K3 V1 Da D4.7 S निंदास्मै; K5 B4 D2.3.5.6.8 निंदन्वै; Bo-3.5 निंदान्वै; Dn न चास्मै (for निन्दास्य). K2 मानसं (for मानुषं). — [b]) K2.4 चैवम्; D7 देवम् (for दैवम्). — [d]) Bo.5 प्रशाम्यति (for विनश्यति).

21 [a]) D6 याजयेतं; T2 योजयैनं. — [b]) M1.3 सर्वः स्वेन (for सर्वस्वेन). V1 D2-6 वियुज्य तं. — [c]) K5 गच्छ सुसिद्धार्थः; B1 D2.3.5.6.8 गच्छसि सि°; Dn °त्यसि°; D7 T2 G °त्वसिद्धार्थं. — [d]) B3 D2.3.5.6.8 पीड्यमानं; D7 T G पीडमानो (D7 T2 G1 °यानो); M भिक्षमाणो. Ś1 K5 Dn महावनं; D4 जनान् (for महाजनम्).

22 [a]) K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 M2 योग-; T2 G1 त्यागं (for त्याग-). K3 M1.3 -धर्ममिमं; K5 V1 B2.4 D4 (also as in text) T1 G2-4 M2.4 °मिदं; D7 °विधं; T2 G1 धर्मविधिं. K3.5 V1 B D (except D4; D1 missing) S पुण्यं; K4 दंडं (for मुण्डं). — [b]) K4 V1 Bo-2.4 Da Dn1 किंचिद्; D2 कच्चिद्; D3.5.6 कश्चिद्. B5 अन्योप- (for अस्योप-). K2 Dn1 -वर्णयेत्; K5 V1 Bo.3.5 °येः; B1.4 Da D7 °ये. — [c]) D4 अति- (for अपि). Ś1 बुभूषेच; K4 °षेश्च (for °षेत). — [d]) K1 D7 कंचिद्; B1 G2 किंचिद्; Da क्वचिद्; D5 T G3.4 M कश्चिद् (for कच्चिद्). Ś1 अनाश्रयं; K4 °श्रमं (for °मयम्).

23 [a]) K2.4.5 V1 Bo.2.3.5 Da Dn D8 [ओ]-षधियोगेन; G2.3 °धभोगेन. — [b]) D7 S -सत्त्व- (for

C. 12. 3928 B. 12. 105. 25 K. 12. 105. 23

एते चान्ये च बहवो दम्भयोगाः सुनिश्चिताः । शक्या विषहता कर्तुं नक्लीबेन नृपात्मज ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

राजपुत्र उवाच ।
न निकृत्या न दम्भेन ब्रह्मन्निच्छामि जीवितुम् ।
नाधर्मयुक्तानिच्छेयमर्थान्सुमहतोऽप्यहम् ॥ १
पुरस्तादेव भगवन्मयैतदपवर्जितम् ।
येन मां नाभिशङ्केत यद्वा कृत्स्नं हितं भवेत् ॥ २
आनृशंस्येन धर्मेण लोके ह्यस्मिञ्जिजीविषुः ।
नाहमेतदलं कर्तुं नैतन्मय्युपपद्यते ॥ ३
मुनिरुवाच ।
उपपन्नस्त्वमेतेन यथा क्षत्रिय भाषसे ।
प्रकृत्या ह्युपपन्नोऽसि बुद्ध्या चाद्भुतदर्शन ॥ ४
उभयोरेव वामर्थे यतिष्ये तव तस्य च ।
संश्लेषं वा करिष्यामि शाश्वतं ह्यनपायिनम् ॥ ५

-शत्रु-). — c) D7 S गजान् (for नागान्). — d) K4 -घातक (sic); Dn1 -घातयेत्.

24 b) B2 नय-; D1 दंभा; M डंभ- (for दम्भ-). K2.3 V1 B1.2 Da D4.7 T G M1-3 सुचिंतिताः; K5 Bo.3-5 Dn2 D2.3.5.6.8 °विस्तृ(D3.5 °स्तृ)ताः; Dn1 °संचिताः; M4 °चित्रिताः. — c) Bo.3 Dn1 D2.3.5.8 विसहता; B1 D4 T2 विषह(D4 °हि)ताः; D8 निषहिता; D7 विस्वहता; G2.3 °निहिताः. Ś1 K1.4 हंतुं (for कर्तुं). — d) K4 M2 नृपात्मजः; M4 कथंचन. K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 पुरुषेण बुभूषता (V1 B1-4 Dn कृतात्मना; Bo.5 Da महात्मना).

Colophon: D1 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 Bo.1.3-5 Da Dn D2-7 T2 G1.2.4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K1.3.5 V1 Bo-4 Dn1 D2-6 कालकवृक्षीयं; B5 Da कालवृ(Da °क)क्षीयं; M1.3 शत्रुकोशक्षपणः; M2 शत्रुकोषक्षपणोपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 108; B1 95; B3.4 Dn1 104; Da1 106 (as in text); Da2 105; D2.8 102; D7 S 107. — *Śloka no.:* Dn D8 25.

107

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 D8 om. the ref.; K5 V1 Bo.2-5 Da Dn D7 S राजोवाच (for राजपुत्र उ°). — a) M डंभेन (for दम्भेन). — b) K1 B3 जीवितं; K2 B1 G2-4 वेदितुं. — d) B3 D6.8 [ऽ]प्ययं; M2 ह्ययं (for ऽप्यहम्).

2 a) G3 भगवान्. — b) Ś1 K2 उपवर्णितं; Da अपवर्जिते; T2 G1.2 अपि वर्जितं (for अपवर्जितम्). — c) K1 D4 मा नाति-; D7 T G M1.3 पापं न; M2.4 मां (M4 मा) न वि- (for मां नाभि-). D7 T2 G1 शक्येत (for -शङ्केत). — d) K2.4.5 Bo.3-5 Da Dn D2.3.5.6.8 येन; D7 यस्वा; T2 यद्वत् (for यद्वा). D2 कृष्ण-; T2 G1 कृत्स्न- (for कृत्स्नं).

3 a) K1 D7 S अ(K1 T2 G1 आ)नृशंसेन धर्मेण. — b) D4 लोको. D7 [ऽ]पि (for हि). D7 S जिजीविषे. — d) K4 नैतं; Dn1 न तत् (for नैतन्). K5 V1 Bo.3.4 Da Dn D2.3.5.6 त्वयि (for मयि).

4 b) Da -पुंगव (for भाषसे). — Da om. 4c-7d. — c) K1 प्रहृत्या; B5 अकृत्या (for प्र°). K4 ह्यपपन्नो; D7 T1 G M1.3 [अ]भ्युप°; M2 चोप° (for ह्युप°). D8 T1 G3.4 [ऽ]स्मि (for ऽसि). — d) Ś1 हि; B2.4 Dn D2.3.5.6 G2 वा; D8 lacuna (for च). K B Dn2 D2.3.5.7.8 T2 G1.3.4 [अ]द्भुतदर्शनः (G3.4 °नात्); Dn1 D6 G2 बहुदर्शनः (G2 °र्शिना); M [अ]द्भुतविक्रम (M4 °मः).

5 Da om. 5 (cf. v. l. 4). — a) D7 S साह्या- (M4 °ह्य)र्थे (for वामर्थे): — c) K2.3 M2 वां; Bo lacuna; B1.4 च; G1 वः; G2 स्वा (for वा). — d) K3 D4 च (for हि). B1 [अ]नयापिनं; Dn2 °पायनं.

त्वादृशं हि कुले जातमनृशंसं बहुश्रुतम् ।
अमात्यं को न कुर्वीत राज्यप्रणयकोविदम् ॥ ६
यस्त्वं प्रव्रजितो राज्याद्व्यसनं चोत्तमं गतः ।
आनृशंस्येन वृत्तेन क्षत्रियेच्छसि जीवितुम् ॥ ७
आगन्ता मद्गृहं तात वैदेहः सत्यसंगरः ।
यथाहं तं नियोक्ष्यामि तत्करिष्यत्यसंशयम् ॥ ८
भीष्म उवाच ।
तत आहूय वैदेहं मुनिर्वचनमब्रवीत् ।
अयं राजकुले जातो विदिताभ्यन्तरो मम ॥ ९
आदर्श इव शुद्धात्मा शारदश्चन्द्रमा इव ।
नास्मिन्पश्यामि वृजिनं सर्वतो मे परीक्षितः ॥ १०
तेन ते संधिरेवास्तु विश्वसास्मिन्यथा मयि ।
न राज्यमनमात्येन शक्यं शास्तुममित्रहन् ॥ ११
अमात्यः शूर एव स्याद्बुद्धिसंपन्न एव च ।
ताभ्यां चैव भयं राज्ञः पश्य राज्यस्य योजनम् ।
धर्मात्मनां क्वचिल्लोके नान्यास्ति गतिरीदृशी ॥ १२
कृतात्मा राजपुत्रोऽयं सतां मार्गमनुष्ठितः ।
सुसंगृहीतस्त्वेवैष त्वया धर्मपुरोगमः ।
संसेव्यमानः शत्रूंस्ते गृह्णीयान्महतो गणान् ॥ १३
यद्ययं प्रतियुध्येत्त्वां स्वकर्म क्षत्रियस्य तत् ।

C. 12. 3943
B. 12. 106. 15
K. 12 106. 15

---

6 Da om. 6 (cf. v. l. 4). —^{a}) Dn D_8 तादृशं (for त्वादृशं). —^{c}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ $Bo._5$ G_1 [ऽ]नु- (for न). V_1 B_2 अमात्यं के न कुर्वंति. —^{d}) D_5 om. from राज्य up to आगन्ता (in 8^{a}). K_5 B_1 राजन् ; G_1 राज्यं (for राज्य-). D_6 -कोविदः.

7 Da D_5 om. 7 (cf. v. l. 4, 6). —^{a}) K_5 V_1 B Dn $D_{2.3.6.8}$ प्रच्यावि(B_1 °व्यधि)तो ; D_4 प्रव्राजितो. T_2 राष्ट्राद् (for राज्याद्). —^{c}) V_1 Dn_1 आनृशंसेन ; B_1 $D_{6.7}$ T_1 $G_{1.2.4}$ M अनृशंसे(D_6 °स्ये)न. D_7 अ*शस्येन दत्तेन.

8 D_5 om. आगन्ता (cf. v. l. 6). —^{a}) K_1 आगर्ता मद्- ; B_1 गंता मम ; Dn_1 आगतो मद्- ; D_4 अगंताम (sic) (for आगन्ता मद्-). —^{b}) D_7 S सत्यविक्रमः. —^{c}) K_2 Dn D_6 G_1 अथाहं. Bo त्वं ; D_7 T_2 G_1 M सं- (for तं). —^{d}) Dn_2 करिष्यंति.

9 N (except D_7 ; D_1 missing) G_1 om. the ref. —^{a}) K_1 अत ; D_8 तत्र (for तत). K_8 आह्वय (for आहूय). D_4 विदेहं. —^{c}) B_1 त्वं हि ; D_3 अहं (for अयं). K_1 $D_{3.4}$ T_2 राजा (for राज-). —^{d}) Da मया (for मम). $K_{1.5}$ G_1 विदिताद्यं(K_5 °तात्यं- ; G_1 °ता ह्यं)तरो मम.

10 ^{a}) B_1 तव (for इव). G_1 (before corr.) शुद्धास्तु. —^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ निर्मलश्च् (for शारदश्). V_1 B_2 Da_2 Dn यथा (for इव). —^{d}) K_1 [ऽ]द्य (for मे). K_4 Dn_2 M_4 परिक्षितः (K_4 °त) ; D_4 परीक्षितं.

11 ^{a}) B_1 [आ]स्तां (for [अ]स्तु). —^{b}) K_1 B_1 T_2 G_1 M_1 विश्वासो(M_1 °सा)स्मिन् ; Da विश्वसेह. Dn_2 मम ; D_6 -विधि (for मयि). —^{c}) B_3 न रामम् ; Dn_1 नाराज्यम् (for न रा°). D_6 अनसायेन (for °मात्येन). —^{d}) K_2 V_1 $B_{1.2}$ Da Dn_1 अपि न्यहं ; K_3 D_4 अमि(K_3 °मं)त्रकं (for °त्रहन्).

12 ^{a}) V_1 एव शूरः (by transp.) ; D_7 T G शुद्ध एव. —^{b}) Da Dn वा (for च). —^{c}) D_7 S तस्माच्च् (for ताभ्यां). $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ [उ]भयं (for भयं). Dn राजन् ; D_6 राजः (for राज्ञः). —^{d}) $K_{3.5}$ Da Dn D_{3-5} M राज्यप्र(Da_2 °ज्यं स)योजनं (for राज्यस्य यो°). —^{e}) T_1 G धर्मात्मना ($G_{1.2}$ °नः) ; T_2 °दृत्यः ; M_3 °त्मानां. —^{f}) Da नाना(Da_2 °त्मा)स्ति ; G_1 नान्यास्ति.

13 ^{a}) K_3 D_4 तदात्मा ; K_5 V_1 B_{1-5} Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ महात्मा ; Bo धर्मात्मा ; D_7 S तथा (D_7 T_1 $G_{3.4}$ °दा) स (for कृतात्मा). D_6 om. ऽयं. —^{b}) Da शुद्धं (for सतां). K_1 अनुस्थितः. —^{c}) V_1 स संगृहीतस् ; D_7 S असं° (for सुसं°). Dn_2 ते (for तु). V_1 [ए]वं (for [ए]व). —^{d}) T_1 G_2 M_4 धर्मपुरोगम (M_4 °मं). —^{e}) D_6 स सेव्य° ; T_2 M सं- (M_4 स)सेव° ; Cv संसेव्य° (as in text). K_4 B_5 Da $D_{2.3.5.6.8}$ शत्रुस् ; D_4 पुत्रस् (for शत्रूंस्). $M_{1.3}$ च (for ते). Cv cites पुत्रस्य. —^{f}) K_5 M_2 Cv गुणान् ; Bo वनान् ; Da_2 गतान् (for गणान्). ❀ Cn : गणान् शत्रुसंघान् । ❀

14 ^{a}) Dn_1 तद्ययं ; D_6 यदयं. K_1 D_4 G_2 -युध्येत ; $K_{2.4}$ -बुध्येत्त्वां ; B_1 -बुध्य त्वं ; D_7 -बुध्येत ; T_2 G_1 -युध्येत्तु ; $M_{1.3}$ -रुध्येत्त्वा ; $M_{2.4}$ -युध्येत्त्वा. T_1 $G_{3.4}$ यद्यसंप्रति युध्येत. —^{b}) $Bo._5$ स्वधर्मः ; D_7 T G °धर्म (for °कर्म). Bo च ; $M_{1.3}$ यत् (for तत्). —^{c}) Ś$_1$

C. 12. 3943
B. 12. 106. 15
K. 12. 106. 15

जिगीषमाणस्त्वां युद्धे पितृपैतामहे पदे ॥ १४
त्वं चापि प्रतियुध्येथा विजिगीषुव्रते स्थितः ।
अयुद्धैव नियोगान्मे वशे वैदेह ते स्थितः ॥ १५
स त्वं धर्ममवेक्षस्व त्यक्त्वाधर्ममसांप्रतम् ।
न हि कामान्न च द्रोहात्स्वधर्मं हातुमर्हसि ॥ १६
नैव नित्यं जयस्तात नैव नित्यं पराजयः ।
तस्माद्भोजयितव्यश्च भोक्तव्यश्च परो जनः ॥ १७
आत्मन्येव हि संदृश्यावुभौ जयपराजयौ ।
निःशेषकारिणां तात निःशेषकरणाद्भयम् ॥ १८
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं वचनं ब्राह्मणर्षभम् ।
अभिपूज्याभिसत्कृत्य पूजार्हमनुमान्य च ॥ १९
यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्बहुश्रुतः ।
श्रेयस्कामो यथा ब्रूयादुभयोर्यत्क्षमं भवेत् ॥ २०
तथा वचनमुक्तोऽस्मि करिष्यामि च तत्तथा ।
एतद्धि परमं श्रेयो न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ २१
ततः कौसल्यमाहूय वैदेहो वाक्यमब्रवीत् ।
धर्मतो नीतितश्चैव बलेन च जितो मया ॥ २२
सोऽहं त्वया त्वात्मगुणैर्जितः पार्थिवसत्तम ।
आत्मानमनवज्ञाय जितवद्वर्ततां भवान् ॥ २३
नावमन्ये च ते बुद्धिं नावमन्ये च पौरुषम् ।

त्वा; D_4 स्वां (for त्वां). — ^{d}) Dn_2 om. पदे.

15 ^{a}) D_4 वा (for च). D_7 S (except T_2 G_2) यदि (for प्रति-). B_1 -बुध्येथा. — ^{b}) T_2 विजिगीषुद् (for °षु-). B_1 -व्रतस्थितः. — $K_{1.2}$ om. (hapl.) 15^{cd}. — ^{c}) $K_{3.4}$ D_4 अयुद्धेन; B_2 °द्धे च; B_3 G_3 M_1 °ध्यैव; Da °ध्वैष; Dn_2 °ध्येव; $D_{2.3.5}$ °ध्वेव; D_7 °ध्येत; D_8 °द्धैव (for °द्धैव). B_1 नियोज्यस्ते; T_2 °गात्मा (for °गान्मे). — ^{d}) K_3 Dn कुरु हिते; K_5 वैदेहि ते; $Bo._3$ वैदेते (sic) (for वैदेह ते). T_1 $G_{3.4}$ देशे वैदेहके स्थितः.

16 ^{a}) K_3 om. from स त्वं up to जयस् (in 17^{a}). $K_{1.2.4}$ D_4 T_1 $G_{3.4}$ तत्त्वं; B_1 सर्वं- (for स त्वं). D_4 अवेक्ष्यस्व; M_2 अपेक्षस्व. — ^{b}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ हि(B_1 ह)त्वा (for त्यक्त्वा). K_5 V_1 B D (D_1 missing) M लोभम्; T G लोकम् (for [अ]धर्मम्). $K_{1.4}$ M_4 असंप्रतं. — ^{c}) K_5 V_1 B D (except D_4; D_1 missing) S च (for हि). V_1 संरब्धात्; B (except B_2) $D_{2.3.5.6.8}$ T_2 च क्रोधात् (for च द्रोहात्). — ^{d}) M_3 स्वधर्मान्. T_2 हर्तुम् (for हातुम्). K_2 Bo Da G_1 (before corr.) इच्छसि (for अर्हसि).

17 K_3 om. up to जयस् (cf. v. l. 16). — ^{b}) T_2 नित्यः. M_3 पुरा जयः. — ^{c}) Dn_2 D_5 तस्माद्वि(D_5 °द्धि)-जयितव्यश्च; T $G_{1.3.4}$ तस्माज्जयश्च भोक्तव्यो. — ^{d}) K_1 भोक्तव्यं. V_1 B Da D_7 S पराजयः (for परो जनः).

18 ^{a}) Da आत्मना. All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.4}$; D_1 missing) [अ]पि च (for [ए]व हि). — ^{b}) D_6 -पराक्रमौ (for °जयौ). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ G_1 -कारणात्; T_1 G_{2-4} -करणं (for -कारिणां). D_7 T_1 G_{2-4} तेषां; T_2 चैषां; G_1 राजन् (for तात). — ^{d}) K_3 D_4 -कारणाद्. D_1 भयः.

19 ^{a}) K_4 इत्युक्ताः. — ^{c}) $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_4; D_1 missing) T G प्रतिपूज्य ($Bo._1$ °गृह्य) (for अभि°). B_1 -शत्रुभ्यः (for -सत्कृत्य).

20 ^{a}) B_1 तथा. D_6 महाप्राज्ञ. — ^{b}) K_1 तथा. B_1 om. ब्रूयाद्. K_5 $D_{2.3.5.6.8}$ विचक्षणः; Bo Dn महाश्रुतः (for बहु°). — ^{d}) K_1 उभयोर्यत्क्षमापनं; $K_{3.5}$ V_1 B D (D_1 missing) S °योरेव त(B_2 $D_{4.7}$ T_2 G_1 $M_{2.4}$ य)त्क्षमं.

21 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $G_{2.3}$ यथा; K_5 Dn_1 $D_{3.5}$ यद्यद्; V_1 B Dn_2 $D_{2.6.8}$ यत्तद्; Da यत्त्वद् (for तथा). Dn_2 $D_{3.5.6}$ उक्तोसि. — ^{b}) Bo lacuna; T G [इ]ह (for च). K_3 D_4 वचस्तत्र (for च तत्तथा). — G_2 om. 21^{c}–22^{d}.

22 G_2 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{a}) K_{3-5} V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ कौशल्यम्. G_3 आहेदं (for आहूय). — ^{b}) Dn मैथिलो (for वैदेहो). — ^{c}) D_7 S (G_2 om.) बुद्धितश् (for नीति°). — ^{d}) K_3 D_7 S (G_2 om.) जितं. K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ लोकश्च विजि($D_{2.6}$ °दि)तो मया.

23 ^{a}) $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_7; D_1 missing) अहं (for सोऽहं). $K_{3.5}$ V_1 $Bo._{2.4.5}$ Dn $D_{3.5.7}$ M_2 चा(D_7 °ह्या)त्मगुणैर्; B_1 त्वत्सदृशैर्. — ^{b}) $D_{2.3}$ (before corr.)$._{4-6}$ -सत्तमः. — ^{d}) T_1 $G_{3.4}$ वर्तते; G_1 °तं (for °तां).

नावमन्ये जयामीति जितवद्वर्ततां भवान् ॥ २४
यथावत्पूजितो राजन्गृहं गन्तासि मे गृहात् ।
ततः संपूज्य तौ विप्रं विश्वस्तौ जग्मतुर्गृहान् ॥ २५
वैदेहस्त्वथ कौसल्यं प्रवेश्य गृहमञ्जसा ।
पाद्यार्घ्यमधुपर्कैस्तं पूजार्हं प्रत्यपूजयत् ॥ २६
ददौ दुहितरं चास्मै रत्नानि विविधानि च ।
एष राज्ञां परो धर्मः सद्यौ जयपराजयौ ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
धर्मो वृत्तं च वृत्तिश्च वृत्त्युपायफलानि च ॥ १
राज्ञां वृत्तं च कोशश्च कोशसंजननं महत् ।
अमात्यगुणवृद्धिश्च प्रकृतीनां च वर्धनम् ॥ २
षाड्गुण्यगुणकल्पश्च सेनानीतिस्तथैव च ।

C. 12. 3959
B. 12. 107. 3
K. 12. 107. 3

24 Ś1 om. (hapl.) 24. — ^{a}) K1. 5 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 [अ]त्रमन्यामि (for °न्ये च). K3 V1 B1. 2 Da D4 हि (for च). Da तां (for ते). B1 बुद्धिर्. — ^{b}) B1 [अ]वमन्यं हि; M2 °न्येति (for °न्ये च). — ^{c}) K4 [अ]वमन्यं. D7 T G जितमिति (for जयामीति). — ^{d}) B1 जितस्तु (for जितवद्). T G वर्तते (for °तां).

25 ^{a}) B1 यथा वा (for °थावत्). — ^{b}) D7 T G1. 3. 4 गृहान् (for गृहं). K2. 3 मे गृहान्; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 मे गृहं; D7 T G2–4 मद्गृहात्. — ^{c}) Ś1 K1. 4 संपूजितौ; B1 संगृह्य तौ. D4 T2 G1 (before corr.) तं (for तौ). K1 विप्रौ. — ^{d}) D7 T G नृप (for गृहान्).

26 ^{a}) K3. 5 B D (except D7; D1 missing) कौशल्यं; M राजेंद्रः. — ^{b}) G1 प्रगृह्य; M प्रविश्य. — ^{c}) Dn1 D4. 6. 8 पाद्यार्घ-. Bo. 5 पाद्यार्घ्य(Bo °र्घ्यै)-मधुपर्काद्यैः; Da पाद्यमर्घमधुपर्कैस्. — ^{d}) Ś1 K4 पूज्यार्हं. K4 -पूजयेत्. D7 T G पूजयामास भूमिपं.

27 ^{c}) K4 राज्यां (for राज्ञां). — ^{d}) K5 V1 B Da D2. 3. 5. 6 सद्यो; Dn1 सत्यं; Dn2 D8 नित्यौ; D7 S समौ (M4 °मे) (for सद्यौ). M4 -पराजये.

Colophon: D1 missing. — *Sub-parvan*: Ś1 K V1 B Da2 Dn D2. 3. 5–7 S राजधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 V1 B Da Dn1 D2–6 काल(B2 om. ल)कवृक्षीयं; M2–4 दुहितृप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 109; B1 96; B4 Dn1 105; Da1 107 (as in text); Dn2 106; D7 S 108. — *Śloka no.*: Dn D8 28.

108

☞ D1 is missing for 1^a–5^a (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 D8 om. the ref. 1^{ab} = 6. 40. 41^{ab}. — ^{a}) G1 ब्रह्मणः (for ब्राह्मण-). D8 -वैश्यो (for -विशां). — ^{b}) M नराधिप (for परंतप). — ^{c}) K1 T1 धर्मा वृत्तं; K3–5 V1 Bo. 3–5 Da2 Dn D2. 3. 5–8 T2 G1–3 धर्मवृत्तं (D8 °त्तिं); G4 धर्मवृत्तश् (for धर्मो वृत्तं). G3 om. च. Da वृत्तिं; Dn1 वित्तं; Dn2 D8 वृत्तं (for वृत्तिश्). — ^{d}) K3. 5 Dn1 D7 T G M1. 3. 4 वृत्त्यु(G1 प्रत्यु)पायाः; B2 °पायं; D4 °पायः (for °पाय-).

2 D1 missing (cf. v. l. 1). D6 om. 2^{ab}. — ^{a}) K2. 4 राज्ञो. K5 V1 B2 Da T1 G M2 वृत्तिश्; Bomb. ed. वित्तं (for वृत्तं). K3. 4 D4 वृत्तिश्; V1 Bo. 2. 3. 5 कोषश्; B4 D2. 3. 5 कोषं; Da Dn D3 M2 कोशं (for कोशश्). — ^{b}) V1 B Da D2. 3. 5 कोष-; D4 कोशः (for कोश-). K4 -संजयनं; D4 -प्रजननं; D7 -संचयनं; T2 -संजनसं (for °ननं). K5 D8 च यत्; V1 B Da Dn D2–5 T1 G M जयः; D7 T2 च यः (for महत्). — ^{c}) K2. 3. 5 V1 B D (except D4; D1 missing) T G1. 4 -वृत्तिश् (for -वृद्धिश्). — ^{d}) D7 M1. 3 वर्जनं (for वर्धनम्).

C. 12. 3959
B. 12. 107. 3
K. 12. 107. 3

दुष्टस्य च परिज्ञानमदुष्टस्य च लक्षणम् ॥ ३
समहीनाधिकानां च यथावल्लक्षणोच्चयः ।
मध्यमस्य च तुष्ट्यर्थं यथा स्थेयं विवर्धता ॥ ४
क्षीणसंग्रहवृत्तिश्च यथावत्संप्रकीर्तिता ।
लघुनादेशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ॥ ५
विजिगीषोस्तथा वृत्तमुक्तं चैव तथैव ते ।
गणानां वृत्तिमिच्छामि श्रोतुं मतिमतां वर ॥ ६
यथा गणाः प्रवर्धन्ते न भिद्यन्ते च भारत ।
अरीन्हि विजिगीषन्ते सुहृदः प्राप्नुवन्ति च ॥ ७
भेदमूलो विनाशो हि गणानामुपलभ्यते ।
मन्त्रसंवरणं दुःखं बहूनामिति मे मतिः ॥ ८
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं निखिलेन परंतप ।
यथा च ते न भिद्येरंस्तच्च मे ब्रूहि पार्थिव ॥ ९

भीष्म उवाच ।

गणानां च कुलानां च राज्ञां च भरतर्षभ ।
वैरसंदीपनावेतौ लोभामर्षौ जनाधिप ॥ १०
लोभमेको हि वृणुते ततोऽमर्षमनन्तरम् ।
तौ क्षयव्ययसंयुक्तावन्योन्यजनिताश्रयौ ॥ ११
चारमन्त्रबलादानैः सामदानविभेदनैः ।
क्षयव्ययभयोपायैः कर्शयन्तीतरेतरम् ॥ १२

---

3 D1 missing (cf. v. l. 1). — a) Ś1 षाड्गुण्यं; K4 षड्गुण्यं (for षाड्गुण्य-). K1. 2. 4 -गण- (for -गुण-). D6 -वृत्तिश् (for -कल्पश्). — b) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 -वृत्तिस् (for -नीतिस्). — c) Dn D7 परिज्ञानं च (D7 °नम-) दुष्टस्य. — d) Dn लक्षणं च सतामपि; D7 दुष्टस्यैव च लक्षणं.

4 D1 missing (cf. v. l. 1). — a) M4 समधीना° (for समहीना°). — b) K1 लक्षणैश्चयः; K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 लक्षणं च यत् (K4 यः) (for °णोच्चयः). — c) Ś1 K (except K5) D4 आश्रमस्य (for मध्यमस्य). — d) G1. 2 यथार्थेयं (for यथा स्थेयं). D5 विधेयतां; D6 च वर्धता; G1. 2 M2 विवर्धिता.

5 D1 missing for 5a (cf. v. l. 1). — a) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 -ग्रहण- (for -संग्रह-). B1 om. च. D4 क्षीनाधिकानां च **. — b) D7 S परि- (for संप्र-). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 यथाधर्मं प्रकीर्तिता (K5 Dn °तं; B3 °ताः). — d) B1 T2 G2 ग्रह-; G1 गृह- (for ग्रन्थ-). D4 -यामेन (for -योगेन).

6 a) K1 विजिगेषुस्. — b) Da युक्तं (for उक्तं). D3. 5 चैत्रं (for चैव). K1 B3 तथैव च (B3 तैः); K3 D4. 7 T G विशेषतः; Dn2 lacuna; M समासतः. — c) K1–3 B3–5 D2. 3. 5 M1. 3. 4 वृत्तम् (for वृत्तिम्).

7 a) K2. 4 B1. 2 Da D7 T G1. 3. 4 प्रवर्तंते; D1 °र्तंते; D4 °र्धंति. — b) D1 भिद्यते. D7 चतुरंगस्य भारत. — c) K4 अरीर्हि; K5 V1 B D2. 6. 8 परांश्च; Da Dn D3–5. 7 S अरींश्च; D1 corrupt (for अरीन्हि). D7 S विजिगीषंति (for °षन्ते). — d) K4 सुहृदाः. Dn2 चाप्नुवंति. Bo हि; D1 lacuna (for च).

8 a) D4 भेदमूले. Bo [s]पि (for हि). — b) K5 V1 B2 Da Dn D2 उपलक्षये; Bo. 4 D3. 5. 6. 8 °लक्ष्यते; B1. 3. 5 °लक्षते (for °लभ्यते). — c) K4 मेत्र- (for मन्त्र-).

9 b) Bo नित्यमेव (for निखिलेन). — c) B2 मे (for ते). D7 T1 G1 M1–3 भिद्येयुस्; M4 भिद्यंते (for भिद्येरंस्). — d) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 वद (for ब्रूहि). T G M1. 3 भारत (for पार्थिव). K1 D7 तन्मे ब्रूहि पितामह.

10 D8 om. the ref. — b) D1 राजं; D4 राजां; D5 राज्ञा. K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 राज्ञा भ(B1 भा)रतसत्तम. — c) Ca -संदीपकौ (for °नाव्). — d) Ś1 K1. 2. 4 D1 लोभमोहौ; B4 लोभहर्षौ (for लोभामर्षौ). K3 Dn D7 T2 G1 (also) M नराधिप; T1 G तथैव च (for जनाधिप).

11 a) D4 लाभम्. D2. 6 G1 एके. K1 D4. 7 S विवृ(D4 °श्रु)णुते; D2 हि वृणते. — b) M4 ततो वर्षम्. D7 S अनंतरः (T2 G1 °राः). — K1 D1 om. (hapl.) 11c–12d. — c) K2 व्ययक्षय-; K3 जयव्यय- (for क्षय°). D7 T2 G1 ततो ह्य(T2 °तोस्या)क्षय(D7 °म)संयुक्ताव्; T1 G2–4 ततो ह्यमर्षसं°. — d) K3 D4. 7 S -जनि(G2 °यि)ताशयौ (for °श्रयौ). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 अन्योन्यं च (B1 चा-) विनाशिनौ.

12 K1 D1 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) K3 चरे (sic) (for चार-). D7 -बलाधारैः; S (except T2)

तत्र दानेन भिद्यन्ते गणाः संघातवृत्तयः ।
भिन्ना विमनसः सर्वे गच्छन्त्यरिवशं भयात् ॥ १३
भेदाद्गणा विनश्यन्ति भिन्नाः सूपजपाः परैः ।
तस्मात्संघातयोगेषु प्रयतेरन्गणाः सदा ॥ १४
अर्था ह्येवाधिगम्यन्ते संघातबलपौरुषात् ।
बाह्याश्च मैत्रीं कुर्वन्ति तेषु संघातवृत्तिषु ॥ १५
ज्ञानवृद्धान्प्रशंसन्तः शुश्रूषन्तः परस्परम् ।
विनिवृत्ताभिसंधानाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १६
धर्मिष्ठान्व्यवहारांश्च स्थापयन्तश्च शास्त्रतः ।
यथावत्संप्रवर्तन्तो विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥ १७
पुत्रान्भ्रातॄन्निगृह्णन्तो विनये च सदा रताः ।
विनीतांश्च प्रगृह्णन्तो विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥ १८
चारमन्त्रविधानेषु कोशसंनिचयेषु च ।
नित्ययुक्ता महाबाहो वर्धन्ते सर्वतो गणाः ॥ १९

C.12.3975
B.12.107.19
K.12.107.19

°धानैः (for °दानैः). — ^{b}) K_5 -दाम-; B_1 Da -दंड-; $D_{3.5}$ -मंत्र- (for -दान-). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2.4}$ V_1 B Da Dn $D_{2-5.8}$ कर्षयंति; K_5 D_6 प्रकर्षंति. Bo [इ]तरे परं.

13 ^{a}) Dn तत्रादानेन; D_7 दाने तु दानेन. — ^{b}) D_4 गुणाः. B_4 संहात- (for संघात-). — ^{c}) K_8 विमानसः; D_1 विमनसाः. — ^{d}) K_4 [अ]रिवसं.

14 ^{a}) K_3 $D_{2.7}$ G_{2-4} M_2 भेदाद्गुणा; V_1 $Bo._{1.5}$ भेदाकुला; Dn भेदे गणा; D_8 भेदाद्गण (sic) (for -द्गणा). Dn विनश्युर्हि; G_2 विपश्यंति (for विन°). — ^{b}) $K_{1.4}$ B_2 Da $D_{3.7}$ T G_{2-4} सूपजयाः (K_1 °यः); K_2 Dn तु सुजयाः; K_3 D_2 सूयजयाः; K_5 सुखजयाः; B_1 सगजवाः; D_4 तपजयैः; $D_{5.6}$ तू(D_6 स्व)पजयाः; D_8 सूयजना (for सूपजपाः). — ^{c}) B_4 संहात- (for संघात-). K_5 V_1 B D (except $D_{4.7}$) -योगेन (for -योगेषु). — ^{d}) K_1 प्रयातरं; D_1 प्रयतोरं; D_4 प्रयतरद् (for °तेरन्). D_7 गुणाः. $D_{2.3.6}$ यदा; D_7 T_1 $G_{3.4}$ तदा; T_2 $G_{1.2}$ तथा (for सदा).

15 ^{a}) K_1 एव; $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ चैव; D_1 ह्येव (for ह्येव). K_5 Dn_2 $D_{3.5.8}$ T_2 G_2 M [अ]भि- (for [अ]धि-). — ^{b}) B_4 संहात-; D_1 संजात-. $K_{3.5}$ Dn $D_{4.6}$ -पौरुषैः; B_1 $D_{2.3.5}$ -पौरुषाः; T_2 G_1 °षान् (for °षात्). — ^{c}) B_1 बाह्यांश्च; D_1 बाह्याच्च; T_1 $G_{3.4}$ बाह्यां च; M_4 बाह्यश्च. $D_{1.4.5}$ मैत्री-; M वृत्तिं. $D_{4.7}$ कुर्वंते.

16 ^{a}) $M_{1.3}$ प्रशंसंति. $K_{3.5}$ V_1 B D (except $D_{1.4.7}$) M_2 ज्ञानवृद्धाः प्रशंसंति. — ^{b}) $D_{2.6}$ शुश्रूषतः; $M_{1.3}$ शुशुभंतः. — ^{c}) V_1 D_7 S विनिवृत्ताति- (V_1 °त्ता वि-; D_7 °त्तानि; G_1 °त्ता च); D_8 न निवृत्ताभि- (for विनि°). K_5 -संघाताः (for -संधानाः). ❀ Cv: विनिवृत्तानुसंघाता इत्यत्र विशेषेण निवृत्तो नितरां वर्तितः अभि(sic)संघातः समुदायो येषां ते । अनुसंधाना इति पाठे अन्योन्यमनुसंधानं संधिर्येषां ते तथोक्ताः । ❀ — ^{d}) D_1 एशंति; D_6 एधति. G_1 संशयः (for सर्वशः). D_8 सुमेधंति च सर्वशः.

17 $M_{1.3}$ read 17 after 20^{ab}. — ^{a}) D_7 T_1 G_{2-4} धर्मिष्ठा. K_1 व्यवहारैश्; T_2 G_1 सत्यचारांश्; G_{2-4} व्यवहाराश्. — ^{b}) M स्थापयंति स (for °यन्तश्च). K_1 सशास्वतः; V_1 परस्परं; $Bo._4$ (m as in text). $_5$ च सर्वशः (for च शास्वतः). D_7 T G स्थापयंति च शाश्वतान्. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 संप्रवर्धंतो (K_1 °ते); $K_{3.5}$ V_1 B Da D_{2-8} T G $M_{2.4}$ °पश्यंतो (G_2 °ते); Dn प्रतिपश्यंतो; $M_{1.3}$ संप्रशस्यंतो (for °वर्तन्तो). — ^{d}) D_1 विवर्धंतो. Bo गणोत्तराः; D_7 T_1 G_{2-4} M_2 गुणोत्तमाः (for गणो°).

18 B_1 om. 18–19. D_1 repeats 18–19 after 19. — ^{a}) G_1 पुत्र- (for पुत्रान्). G_3 भृत्यान् (for भ्रातॄन्). V_1 reads from गृह्णन्तो up to श्च प्र on marg. K_1 B_4 Dn D_{2-7} T_1 G_{2-4} विगृह्णंतो; K_3 निगृह्णंतो; $M_{2.4}$ नियच्छंतो. $M_{1.3}$ सं(M_3 नि)गृह्णंतो नियच्छतो. — D_5 G_2 om. (hapl.) 18^{bc}. — ^{b}) K_1 विनयो (for °ये). $K_{1.3}$ B_2 T_1 G_4 $M_{2.4}$ रताः सदा (by transp.); K_2 मुदा रताः; Bo Da $D_{4.7}$ रतः (Bo रतान्) सदा. K_5 B_{3-5} Dn $D_{2.3.6.8}$ विनयंतश्च तान्सदा; V_1 विनयेन च तान्सदा; T_2 G_1 सदा वै धर्मदूषकान्; G_3 विनये च निरताः सदा; $M_{1.3}$ विवर्धंते गणोत्तमाः (= 18^{d}). — ^{c}) $Ś_1$ $D_{2.3}$ G_1 विनीताश्; D_7 वितताश्. T_2 G_1 चानु- (for च प्र-). V_1 निगृह्णंतो; Da प्रगृह्णंति. T_1 $G_{3.4}$ विनीतानां च गृह्णंतो. — ^{d}) Bo विवर्धंतो. D_6 गणोत्तमः; D_7 T G M_2 गुणोत्तमाः.

19 B_1 D_8 om. 19 (for B_1, cf. v. l. 18). For the repetition in D_1, cf. v. l. 18. V_1 reads 19 on marg. — ^{a}) V_1 -विधानेन (for -विधानेषु). T_2 विधानेषु च मंत्रेषु. — ^{b}) V_1 $Bo._{2.4.5}$ Da $D_{3.5.6}$ कोष-; B_3 लोक-; T G_{2-4} मंत्र-; G_1 मंत्रः (for कोश-). $K_{1.2.4}$ D_1 (both times) -संधिचयेषु; V_1 $Bo._{2.4.5}$ -संचयनेषु (for -संनिचयेषु). — ^{c}) M_2 नित्ययुक्तो. K_5 V_1 B (B_1 om.) Da $D_{2.3.5.6}$ महात्मानो (for °बाहो). — ^{d}) K_5 V_1 B (B_1 om.) Da $D_{2.3.5.6}$ वर्धंते च गणोत्तमाः;

C. 12. 3976
B. 12. 107. 20
K. 12. 107. 50

प्राज्ञाञ्शूरान्महेष्वासान्कर्मसु स्थिरपौरुषान् ।
मानयन्तः सदा युक्ता विवर्धन्ते गणा नृप ॥ २०
द्रव्यवन्तश्च शूराश्च शस्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः ।
कृच्छ्रास्वापत्सु संमूढान्गणानुत्तारयन्ति ते ॥ २१
क्रोधो भेदो भयो दण्डः कर्शनं निग्रहो वधः ।
नयन्त्यरिवशं सद्यो गणान्भरतसत्तम ॥ २२
तस्मान्मानयितव्यास्ते गणमुख्याः प्रधानतः ।
लोकयात्रा समायत्ता भूयसी तेषु पार्थिव ॥ २३
मन्त्रगुप्तिः प्रधानेषु चारश्चामित्रकर्शन ।
न गणाः कृत्स्नशो मन्त्रं श्रोतुमर्हन्ति भारत ॥ २४
गणमुख्यैस्तु संभूय कार्यं गणहितं मिथः ।
पृथग्गणस्य भिन्नस्य विमतस्य ततोऽन्यथा ।
अर्थाः प्रत्यवसीदन्ति तथानर्था भवन्ति च ॥ २५
तेषामन्योन्यभिन्नानां स्वशक्तिमनुतिष्ठताम् ।
निग्रहः पण्डितैः कार्यः क्षिप्रमेव प्रधानतः ॥ २६
कुलेषु कलहा जाताः कुलवृद्धैरुपेक्षिताः ।
गोत्रस्य राजन्कुर्वन्ति गणसंभेदकारिकाम् ॥ २७
आभ्यन्तरं भयं रक्ष्यं सुरक्ष्यं बाह्यतो भयम् ।

D_7 S गणा व(D_7 गुणा व- ; M_2 गणान्व)र्धंति सत्तमाः (M °म).

20 ^{a}) V_1 B_1 प्रज्ञाञ्शूरान्; D_7 T_1 G_{2-4} राज्ञां चारान्. All MSS. (except $Ś_1$ K_{1-4} $D_{1.4}$) महोत्साहान् (for महेष्वासान्). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1 स्थित- (for स्थिर-). — After 20^{ab}, $M_{1.3}$ read 17. — ^{c}) D_1 मानयंताः. After मानयन्तः, D_5 reads for the first time from ते (in 21^{d}) up to मान (in 23^{a}), repeating it in its proper place. $M_{1.3}$ तथा (for सदा). D_4 T_2 G_1 M_{1-3} युक्तान् (for युक्ता). — ^{d}) K_3 गणा इव ; M_4 गणोत्तमाः.

21 For the repetition in D_5, cf. v. l. 20. — ^{a}) D_4 द्रव्यावतेश् (sic). T_2 G_1 शूद्राश् (for शूराश्). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ V_1 B Da $D_{1-3.5-8}$ S शास्त्रज्ञाः ; K_2 D_4 मंत्रज्ञाः (for शस्त्रज्ञाः). — ^{c}) K_4 D_1 कृच्छ्रापत्सु च (for °स्वापत्सु). K_1 D_8 [अ]संमूढान् ; K_3 V_1 B (except B_3) Da $D_{3.5.6}$ G_3 संमूढा. — ^{d}) $B_{0.5}$ गणा. $K_{3.5}$ V_1 B_{1-4} Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T_2 G_1 गणा ह्युत्ता(K_3 B_1 Dn °णाः संता)रयंति ते.

22 For the repetition in D_5, cf. v. l. 20. — ^{a}) D_4 क्रोधभेदौ ; D_7 T G क्रोधो लोभो. $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_6) S भयं (D_1 °ये) ; Cb भयो (as in text). ❀ Ca : भय इति पुल्लिंगमार्षम् । ❀ Da_2 D_4 दंडं. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2.4.5}$ B D (except $D_{4.7}$) कर्षणं. K_4 D_4 निग्रहे ; D_6 M विग्रहो (for नि°). V_1 कर्मणानुग्रहो वधः. — ^{c}) K_{3-5} V_1 B_3 Dn $D_{2.5.6.8}$ T_2 G_2 M_2 नयति. G_1 सामो (for सद्यो). — ^{d}) $M_{1.3}$ गणा. B_1 om. from तसत्तम up to पार्थिव (in 23^{d}).

23 B_1 om. 23 (cf. v. l. 22). For the repetition in D_5, cf. v. l. 20. — ^{a}) T_2 आनयितव्यास् (for मान°). — ^{b}) D_4 गुण- (for गण-). D_1 प्रभाशतः (for प्रधानतः). D_7 गणयित्वा प्रयत्नतः. — ^{c}) T_2 लोके यंतृ- (for लोकयात्रा). B_2 समापन्ना ; D_2 °यंता ; M_4 °युक्ता (for °यत्ता). — ^{d}) D_2 भूयसे. K_3 $D_{4.7}$ S भारत ; D_8 पार्थिवः.

24 ^{a}) V_1 $B_{1.3}$ Da_1 $D_{4.7}$ T_2 G_1 $M_{1.3}$ मंत्रगुप्ति- ; B_4 $D_{2.3.6}$ °गुप्तः (for °गुप्तिः). — ^{b}) D_7 चराश् ; T_1 $G_{3.4}$ चाराश् ; T_2 दाराश् (for चारश्). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ B_1 D_1 -कर्षणं ; K_5 V_1 $B_{2.5}$ Dn $D_{2.3.5}$ -कर्षण ; B_4 -कर्षणः ; Da -कर्शनः ; D_6 -कर्मणा ; D_8 -कर्षन ; $G_{1.4}$ -कर्शनाः (for °न). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2.4}$ गणनाः ; K_1 गणा ना- ; D_1 न गनाः ; $D_{4.7}$ T G M_2 न गणः (D_4 °ण) ; M_2 न गुणः (for न गणाः). K_1 कृच्छ्रशो ; D_4 कार्त्स्न्यशो. — ^{d}) $K_{2.3}$ $B_{0.4.5}$ $D_{2.5-7}$ S अर्हति (D_2 °सि). K_1 B_2 पार्थिव (for भारत).

25 ^{a}) B_1 स्वं ; Da D_4 च (for तु). G_2 संबुध्य (for संभूय). — ^{b}) B_1 कार्यैं. — ^{c}) K_4 -गुणस्य (for -गणस्य). — ^{d}) K_3 विगतस्य ; K_4 वितपस्य ; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ वितत(V_1 °थ)स्य ; M_4 विनतस्य (for विम°). K_4 तथोन्यथा. — ^{e}) D_4 अर्थात् ; M_4 अर्थान् (for अर्थाः). K_4 प्रसन्नसीदंति. — ^{f}) D_4 ततो (for तथा). $B_{0.4.5}$ हि ; Da ते (for च).

26 ^{b}) K_1 स्वशक्तीन्. G_1 अनुतिष्ठता. — ^{c}) $D_{1.4}$ पंडितेः. — ^{d}) B_1 एष (for एव). D_4 क्षिप्रमेवं विधानतः.

27 ^{a}) D_1 कुले तु (for कुलेषु). T_1 G_1 कुलहा (for क°). — ^{b}) B_1 कुलविज्ञैर् (for °वृद्धैर्). — ^{c}) K_3 B_3 Dn D_7 S नाशं (for राजन्). D_4 कुर्वंति. — ^{d}) $K_{2.4}$ D_1 गणाः (for गण-). K_3 -कारितं ; K_4 -वारिकां ; V_1 B_2 -कारणं ; B_1 Da -कारकं ; D_7 S -का-

अभ्यन्तराद्भयं जातं सद्यो मूलं निकृन्तति ॥ २८
अकस्मात्क्रोधलोभाद्वा मोहाद्वापि स्वभावजात् ।
अन्योन्यं नाभिभाषन्ते तत्पराभवलक्षणम् ॥ २९
जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ।
न तु शौर्येण बुद्ध्या वा रूपद्रव्येण वा पुनः ॥ ३०
भेदाच्चैव प्रमादाच्च नाम्यन्ते रिपुभिर्गणाः ।
तस्मात्संघातमेवाहुर्गणानां शरणं महत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

युधिष्ठिर उवाच ।
महानयं धर्मपथो बहुशाखश्च भारत ।
किं स्विदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥ १
किं कार्यं सर्वधर्माणां गरीयो भवतो मतम् ।
यथायं पुरुषो धर्ममिह च प्रेत्य चाप्नुयात् ॥ २
भीष्म उवाच ।
मातापित्रोर्गुरूणां च पूजा बहुमता मम ।
अत्र युक्तो नरो लोकान्यशश्च महदश्नुते ॥ ३

C. 12. 3991
B. 12. 108. 3
K. 12. 108. 3

रकाः (for -कारिकाम्). K5 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 गणभेदस्य कारणं (Dn1 °कं).

28 D5 om. (hapl.) 28^{ab}. — a) K1 B1. 5 D6. 7 T1 G1. 3. 4 अभ्यं(K1 °त्यं)तरं; V1 Bo. 2 Da Dn D8 आ- (V1 Bo D8 अ)भ्यंतर- (for आभ्यन्तरं). K2. 3 रक्ष्य; B5 रक्षं. — b) K5 Dn असारं; Bo प्ररक्ष्यं; B4 स्वरक्ष्यं; B5 सुरक्षं; M अरक्ष्यं (for सु°). — c) K2. 5 B3. 5 Da Dn D3. 5 आभ्यंतरं (Da °र-); V1 Bo–2. 4 D2. 6. 8 अभ्यंतर- (B4 D2 °रं) (for °तराद्). K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 राजन् (for जातं). — d) D2–6 मूलान् (for मूलं). K2–4 V1 B Da Dn D7. 8 S (except T2 G1) सद्यो (K4 सह्यो; B1 संघो) मूलानि कृंतति.

29 a) K2 Dn -मोहाभ्यां (for -लोभाद्वा). K5 D2. 3. 5–7 S अकस्माल्लोभमोहाद्वा. — b) K2. 3 Dn लोभाद्वापि; K5 V1 Bo–2. 4. 5 Da D2. 3. 5. 6. 8 चापलाद्वा; B3 D1 lacuna; D7 S क्रोधाद्वापि (for मोहा°). D1 corrupt; M4 स्वभावजान्. — c) B1 Da नाभ्यभाषंत (B1 °ते).

30 c) V1 B2 D4 न च शौर्येण; Da नवशौ°; Dn न चोद्योगेन; D2 न नु शौर्येण (for न तु शौ°). G1 युख्या (sic). — d) D1 द्रव्यरूपेण. D7 T G समाः (for पुनः). M सत्त्व(M2 °त्वा)द्रव्यागमेन वा.

31 a) K1 भेदाश्चैव; K4 तदाश्चैव. K1. 4 प्रमादाश्च; K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T G प्रदा(Da T2 G1 °धा)नाच्च; D1 प्रसादाच्च (for प्रमा°). — b) K1. 2. 4 B5 नाप्यंते; K3. 5 Da Dn D4 G2 भिद्यंते; V1 Bo. 3 D1 नास्यंते (D1 °तो); B1 D2. 6. 8 नाभ्यंते; B4 नम्यंते; G1 नात्यंतै (for नाम्यन्ते). K5 B (except B2) D2. 3. 5. 6. 8 बलात् (for गणाः). — c) B4 संहातम्; Da संजा°; D6 सततम्. — d) D2. 3. 5. 6 नान्येषां (for गणानां).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 5 V1 B Da Dn1 D1–7 T2 G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K V1 Bo. 1. 3–5 D1–3. 5. 6 गणवृत्तं; B2 M1–3 गणवृत्तिः; Da विजिगीषमाणवृत्तं; D4 गणानां वृत्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 110; B1 97; B3. 4 Dn1 106; Da1 108 (as in text); Da2 Dn2 107; D2. 8 104; D7 S 109. — *Śloka no.:* Dn1 31; Dn2 32.

109

1 D8 G1 om. the ref. — a) G1 धर्मपदो. — b) D8 T1 G3 -शाखाश्. Da पार्थिव (for भारत). — D1 om. (hapl.) 1^{cd}. — c) D4 किंचिदेव ह; G3 कथं स्विदेव. G2 हि (for [इ]ह). Da1 om. from धर्माणा up to ध (in 2^{a}). D4 कर्माणाम् (for ध°). — D6 om. (hapl.) 1^{d}–2^{a}.

2 Da1 om. up to ध; D6 om. 2^{a} (cf. v. l. 1). — a) B1 मंत्र- (for सर्व-). K3 T G1 M -कार्याणां; B3 -कर्माणां; D4 -कार्येषु; D7 G2–4 -भूतानां (for -धर्माणां). — b) G1 भवतो गरियो मतं (sic). — c) D1 धर्म-. K4. 5 V1 B Da Dn D3. 5. 6. 8 T1 यथाहं (T1 °यं) परमं

C. 12. 3992
B. 12. 108. 4
K. 12. 108. 4

यदेते ह्यभिजानीयुः कर्म तात सुपूजिताः ।
धर्म्यं धर्मविरुद्धं वा तत्कर्तव्यं युधिष्ठिर ॥ ४
न तैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं प्रकल्पयेत् ।
यमेतेऽभ्यनुजानीयुः स धर्म इति निश्चयः ॥ ५
एत एव त्रयो लोका एत एवाश्रमास्त्रयः ।
एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽग्नयः ॥ ६
पिता ह्यग्निर्गार्हपत्यो मातानिर्दक्षिणः स्मृतः ।
गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ ७
त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रील्ँलोकानवजेष्यसि ।
पितृवृत्त्या त्विमं लोकं मातृवृत्त्या तथापरम् ।
ब्रह्मलोकं गुरोर्वृत्त्या नित्यमेव चरिष्यसि ॥ ८
सम्यगेतेषु वर्तस्व त्रिषु लोकेषु भारत ।
यशः प्राप्स्यसि भद्रं ते धर्मं च सुमहाफलम् ॥ ९
नैतानतिशयेज्जातु नात्यश्नीयान्न दूषयेत् ।
नित्यं परिचरेच्चैव तद्वै सुकृतमुत्तमम् ।
कीर्तिं पुण्यं यशो लोकान्प्राप्स्यसे च जनाधिप ॥ १०

(V1 °मो) धर्मम्. — d) D1 -सिंहं (for इह). K4. 5 V1 B Da Dn D3. 5. 6. 8 चा(Da वा)मुयां; D4 चामुयात्; D7 T1 G2–4 चा(T1 वा)श्रुयात् (for चामु°).

3 D8 om. the ref. — a) D1 पितापुत्रोर्. — b) D1 प्रजा (for पूजा). D6 मत (sic) (for मम). — c) B8 Dn इह युक्तो; D7 T1 G2–4 अत्र वर्तन्; T2 G1 M अनुवर्तन् (M2 °र्त्यं) (for अत्र युक्तो). D5 नरा; M4 नदो. K8 D4 धर्मं (for लोकान्).

4 a) K5 B0. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 यच्च ते; V1 यथैते; B1 यं च ते (for यदेते). K1. 3 V1 B0. 1. 3–5 Dn D2–6. 8 G1 M [ऽ]भ्य(K1 °त्य)नुजानीयुः; K5 [ऽ]भ्यव°; B2 Da संप्र° (for ह्यभि°). — D7 G4 om. (hapl.) 4^{b}–5^{c}; T2 G2 om. 4^{b}–5^{d}. — b) D4 प्र- (for सु-). — c) K1. 5 D2. 3. 6. 8 T1 G1. 3 M1. 3. 4 धर्मं धर्मं-; K4 B1 Dn2 D4. 5 M2 धर्माधर्म- (Dn2 °र्मं) (for धर्म्यं धर्म-). B2 धर्माविरुद्धं. Dn2 -विरोद्धं; D8 -विरुद्धां. — d) D4 तत्र (hypermetric) (for तत्).

5 5^{ab} = (var.) Manu. 2. 229^{cd}. D7 G4 om. 5^{abc}; T2 G2 om. 5 (cf. v. l. 4). — a) G1 एतैर् (for न तैर्). K1 अनुत्यनु-; B3 D2. 3. 6. 8 अभ्यनु- (for अनभ्यनु-). Dn D4. 5 न च तैरभ्यनुज्ञातो. — b) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M समाचरेत् (for प्रकल्पयेत्). — c) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 यं च ते (for यमेते). D6 [ऽ]भ्यनुज्ञानीयुः; G1 ह्यनुजा°.

6 = (var.) Manu. 2. 230. Da om. (hapl.) 6. Ś1 K1–4 D1 om. (hapl.) 6^{ab}; V1 reads 6^{ab} on marg. — a) B1 G1 देवा; D7 T1 G2–4 M वेदा (for लोका). — b) B0. 1. 3–5 D8 त्रयोश्रमाः (by transp.); D7 G2 [आ]श्रमादयः. — B1 om. (hapl.) 6^{cd}. — c) K1. 4 एतदेव; D1 एते ह्येव; D8 अत एव. B2 T2 देवा; D7 T1 G M लोका (for वेदा). — d) K4 एतदेव; D1 एते ह्येव.

7 = (var.) Manu. 2. 231; Viṣṇudharmasūtra 31. 7. — a) G1 [अ]पि (for हि). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 पिता वै गार्हपत्योग्निर्. — b) Dn2 D2 G1 दाक्षिणा; D6 दक्षिण. T2 G1 M2 स्मृता. — c) K3 B1 D4 च; D7 S [ऽ]ग्निः (for तु). — d) D1 साग्निनेत्रा; D4 corrupt; G1 साग्नित्रेधा; M1. 3 साग्निस्त्रेता.

8 = (var.) Manu. 2. 232^{ab}, 233. — a) K1 [अ]प्रमाद्य; K5 B1. 2 Da प्रमाद्यन् (B1 °द्य); D1 [अ]प्रसाद्यन्; D8 [अ]त्र माद्यन्; T2 [अ]प्रमत्तस् (for °माद्यन्). K1 चैतेषु; B1 ह्येतेषु; D2. 3. 6 नैतेषु; D7 T G3. 4 ए(T2 ते)षु त्वं (for एतेषु). D5 त्रिष्वप्रमाद्यते तेषु. — b) D7 T1 G2–4 M2 त्रि- (for त्रील्ँ). K5 V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 च वि-; Da चाव-; D7 T G M4 अपि (for अव-). M2 -जेष्यति; M4 ज्येष्यति. — c) D4 पित्र-. K2 D1 -भक्त्या (for -वृत्त्या). B1 पितृहुतादिमं लोकं. — d) B1 मातृहुता; D1 °भक्त्या (for °वृत्त्या). — e) D1. 4 ब्रह्मलोक-. D1 भक्त्या (for वृत्त्या). — f) K3 D7 T1 G3. 4 तरिष्यसि (for चरि°). K4. 5 V1 B0. 2–5 Da Dn D2–6. 8 M2 नियमेन तरि(V1 Da भवि-; B0 M2 चरि)ष्यसि; B1 इमे चेन्न भविष्यसि.

9 Dn2 om. 9^{ab}. — a) B2 Da वर्तस्त्वं (for वर्तस्व). — c) Da2 प्राप्स्यति. — d) B2 Da Dn T2 G1 सुमहत् (for सुमहा-). D1 धर्मं च स महाबलं.

10 a) B1 वैतान् (for नैतान्). Ś1 K4 D1 अतिक्रमेज्; K1 अभिजह्छै (sic); D2. 3. 6 अनुशयेज् (for अति°). D7 T G नैतानतिशयी(G2 °ये)थास्त्वं. — b) B1. 3. 4 भूषयेत्; Da सेवयेत्; M1 दूषये. D7 T1 G2–4 नात्य-

सर्वे तस्यादृता लोका यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ ११
नैवायं न परो लोकस्तस्य चैव परंतप ।
अमानिता नित्यमेव यस्यैते गुरवस्त्रयः ॥ १२
न चास्मिन्न परे लोके यशस्तस्य प्रकाशते ।
न चान्यदपि कल्याणं पारत्रं समुदाहृतम् ॥ १३
तेभ्य एव तु तत्सर्वं कृत्यया विसृजाम्यहम् ।
तदासीन्मे शतगुणं सहस्रगुणमेव च ।
तस्मान्मे संप्रकाशन्ते त्रयो लोका युधिष्ठिर ॥ १४

दशैव तु सदाचार्यः श्रोत्रियानतिरिच्यते ।
दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ॥ १५
पितॄन्दश तु मातैका सर्वां वा पृथिवीमपि ।
गुरुत्वेनाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ।
गुरुर्गरीयान्पितृतो मातृतश्चेति मे मतिः ॥ १६
उभौ हि मातापितरौ जन्मनि व्युपयुज्यतः ।
शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ।
आचार्यशिष्टा या जातिः सा दिव्या साजरामरा ॥ १७
अवध्या हि सदा माता पिता चाप्यपकारिणौ ।

C. 12. 4008
B. 12. 108. 20
K. 12. 108. 20

श्चीथा (M4 °या) न दूषयेः; T2 G1 नावमन्येन (G1 °न्ये न) दूषयेः (G1 °ये). — c) K1 T1 G1. 3 M1. 3. 4 परिचरेश्. Da चापि (for चैव). — d) K3 तत्ते (for तद्धे). — e) D2. 4. 5 कीर्ति-. D4 -पुण्यां. G1 यथो; M4 शयो (for यशो). Bo लोके; G1 लोका. — f) D7 T G1–3 त्वं; G4 lacuna (for च). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 राजसत्तम; M च नराधिप (for च जना°). — After 10, the sequence in G1 is: 13^{ab}, 12^{cd}, 12^{ab}, 13^{cd}.

11 G1 om. 11. — a) D4 सर्वं. K4 तस्याधृता; D2. 6 °दता (for °दृता). — b) Da यास्येते. D7 यत्र (for त्रय). D3 आवृता. — c) D2 अनादतास्; D4 °दृतोस्; G2 अनुद्रुतास् (for अनादृ°). M च (for तु).

12 For the sequence in G1, cf. v. l. 10. — a) Dn न चायं; G1 नैवास्मिन् (for °यं). D5 T2 [अ]परो (for परो). D1 T1 लोके. — b) K3 D4 [अ]पि च; M [अ]स्ति च (for चैव). D7 T G2–4 न यशस्तस्य भारत; G1 यशस्तस्य प्रकाशते. — c) G1 अपि माता (for अमानिता).

13 Da2 om. 13^{a}–14^{c}. For the sequence in G1, cf. v. l. 10. — a) D4 नास्मिन्न च. K1 परं. — b) K1 चैव; D4 तस्मिन् (for तस्य). — c) S यदन्यदपि (for न चान्य°). — d) K2 पारत्र्यं; K5 V1 B Da1 Dn D2. 3. 5. 6. 8 G1. 3 परत्र; D1 corrupt.

14 Da2 om. 14^{abc} (cf. v. l. 13). — a) Cv एभ्य (for तेभ्य). K3 D4 T1 G स तत्; K5 B3 Dn D2. 3. 5. 6 M2 हि यत्; V1 Bo–2. 4. 5 Da1 D3 Cv [अ]स्मि यत्; D1 lacuna; T2 मतं (for तु तत्). B4 पूर्वं. D7 त एव समतत्सर्वं. — b) K1. 3 D4 कृत्याया; K5 V1 Bo. 2–5 D2. 3. 5. 6. 8 Cv कृत्वा यद्; Da1 Dn M कृत्वा च; G1 कृत्यं यं (for कृत्यया). K1–4 D1. 4 M [अ]भि- (for विसृ-). B1 कृत्वा परिसृजाम्यहं; D7 T G2–4 कृतं यन्निसृ(T2 यन्न सृ)जाम्यहं. — c) D2. 3. 5. 6 उदासीनः (for तदासीन्मे). D4 -गणं; D6 -गुण-. — d) D4 सहस्रगणम्. — e) G1 तस्मिन्. D1 सु- (for सं-). D4. 8 -प्रकाश्यं(D8 °श)ते.

15 =(var.) B. 13. 105. 14^{c}–15^{b}; Manu. 2. 145. — a) K1 D1 दशैवतं- (for °व तु). B1 सदावर्यः; D1 °चार्याः. — b) B1 D4 श्रोत्रियाद्. B1 अभिरिच्यते; D7 S अधितिष्ठति. — c) D4 दशावार्यम् (for °चार्यान्). — d) K1. 3 D3 उपाध्यायात्. K4 उपाध्यायान्विता दश.

16 a) K1 पितॄनां शतं मातैका; B1 पितुर्दश(also पिता दश)गुणा माता; B2 Da पितॄन्दशैका तु माता. — 16^{cd} = (var.) B. 13. 105. 15^{cd}. — c) K5 B3. 4 Dn D3. 5. 6 [अ]तिभवति; T1 [अ]पि भ° (for [अ]भिभ°). — d) D6 -मतो (for -समो). — e) D4 गरीयात्.

17 a) K5 D2. 3. 5. 6. 8 तु; Dn2 च (for हि). — b) D7 M2 जन्मनी. K2. 3 व्यप(K3 °व)युज्यतः; K5 V1 B Da Dn D5. 6. 8 [ए]वोपयुज्यतः (B1 °ते); D2. 3 [ए]वोपयुंजतः; D4 व्यवजायत; D7 G2 M2. 4 ह्युपयुंजतः (D7 m °भुंजतः; M2. 4 °युज्यतः); T2 [अ]भ्युदयं जितः (for व्युपयुज्यतः). T1 G1. 3. 4 जन्मनाभ्युदयुंजतः (G1 °त). — 17^{cd} = B. 13. 105. 18^{cd}. — c) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 एव; G2 एतं (for एतौ). G1 सृजता. — 17^{ef} = (var.) B. 13. 105. 19^{ab}; cf. 5. 44. 5; Manu. 2. 148. — e) D4 आचार्यः. K4 D4 -शिष्ट; K5 D7 S (except T2) -सृष्टा

C. 12. 4009
B. 12. 108. 21
K. 12. 108. 21

न संदुष्यति तत्कृत्वा न च ते दूषयन्ति तम् ।
धर्माय यतमानानां विदुर्देवाः सहर्षिभिः ॥ १८
य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-
वृतं ब्रुवन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं वै मन्ये पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥ १९
विद्यां श्रुत्वा ये गुरुं नाद्रियन्ते
प्रत्यासन्नं मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते गुरुभिर्भावनीया-
स्तथा तेषां गुरवोऽप्यर्चनीयाः ॥ २०
तस्मात्पूजयितव्याश्च संविभज्याश्च यत्नतः ।
गुरवोऽर्चयितव्याश्च पुराणं धर्ममिच्छता ॥ २१
येन प्रीताश्च पितरस्तेन प्रीतः *पितामहः ।
प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ॥ २२

(for -शिष्टा). — [f]) V1 B D8 M सत्या सा; D2. 3. 5. 6 शि(D6 सि)ष्टा सा; D7 T G सम्यक्सा (for दिव्या सा). D4 [अ]जरामराः.

18 [a]) K1 अवध्यौ; D7 T G न वध्या. D1 महामाता. — [b]) D4. 7 M [उ]पका(D7 °चा)रिणौ; T1 G2-4 [अ]पचारिणौ (for °कारिणौ). B1 पिता वा कार्यकारिणौ. — [c]) Ś1 K1. 4 Da D1. 4 न च; K5 V1 B0. 2-5 D2. 3. 6 T2 M4 न स; B1 तम-; D7 T1 G1. 3. 4 स न (for न सं-). G4 तुष्यति (for -दु°). M4 सत्कृत्य (for तत्कृत्वा). M1-3 न संदुष्यंति सत्कृत्या (M2 °त्य); Cv न स दूष्यति यत्कृत्वा. ❀ Cn: तत्, वध्यानामपि तेषामवधं कृत्वा तेऽपराधिनोपि पितृमातृगुरवः अवधेन राजानमिव नैनं दूषयन्ति । राजा हि वध्यानामवधं कृत्वा दुष्यति तद्वन्नात्रेत्यर्थः । ❀ — [d]) T2 ये (for ते). D1 मूषयति. — [e]) B5 Da धर्मार्थं (for °य). — [f]) D5 om. (? hapl.) from सह up to कृत (in 19[d]). K1. 5 B1. 3 Dn D2. 3. 6. 8 महर्षिभिः; B5 सहर्षभैः.

19 = (var.) 5. 44. 7; cf. Nirukta II. 4; Manu. 2. 144; Vāsiṣṭhadharmaśāstra II. 10; Viṣṇusmṛti 30. 47. D5 om. up to कृत (cf. v. l. 18). — [ab]) K3 यथावृणोति; B1 यमा°; Dn D3 यश्चा°; M1. 3. 4 य आतृणो(M4 °ण)ति (for °वृणोति). Ś1 K1. 4 V1 [अ]विवृतेन; Da D4 [अ]वि(D4 °ति)-वृत्तेन (for °तथेन). K2. 3. 5 V1 B0. 2-5 Da Dn D2. 6-8 G1. 2 M2 कर्मणा ऋतं (Da कृतं; D2. 6 क्रतं); K4 T1 G3. 4 M1. 3 कर्मणावृतं; B1 कर्मणा स तं (for कर्णावृतं). T2 य आत्मत्राणं कुरुते न कर्मणावृतं (for 19[a]). Ś1 K1 ध्रुवं न सृतं; K4 ध्रुवं नस्यत; B1 Da ब्रुवन्नृतं; B3 वदन्नमृतं; T2 M4 कुर्वन्न°; G1 पिबन्न° (for ब्रुवन्न°). K5 Dn D3 स प्रयच्छन्; B1. 2 संनि°; M4 सम्प्रयच्छत्. — [c]) K2. 3. 5 Dn2 M4 तं वै मन्येत; D4 संतविमन्ये (sic); D7 T G M3 तं मन्येथाः; M1. 3 त्वं वै मन्ये. — [d]) B3 तस्मिन्. K1 G1 द्रुह्ये; D7 T1 G3. 4 दूष्येत्.

20 Cf. Nirukta II. 4; Vāsiṣṭhadharmaśāstra II. 11. — [a]) K4 D1 विद्या; D7 विद्वान्. B1 श्रद्धां (for श्रुत्वा). T2 G1 गुरून्. K4 नाश्रियंतं; D1 M4 नाद्रि(M4 °भि)यंते (for नाद्रि°). — [b]) K3. 5 V1 B Da Dn D2-6. 8 M प्रत्यास(D4 M °प)न्ना; D7 T1 G प्रत्युत्पन्ना; T2 प्रत्यासन्नान् (for °सन्नं). K1 वः; D8 च. — After 20[ab], Ś1 K1-4 B1. 2 Dn D1. 4. 7 T G2-4 ins.:

248* तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
न चास्य तद्ब्रह्मफलं ददाति ।

[(L. 1) = 26[c]. Ś1 D1 ब्रूण- (for भ्रूण-). — (L. 2) K3 B1. 2 Dn D4. 7 T G2-4 नान्यस्तेभ्यः (D4 तेभ्यो नान्यः; D7 T1 G2-4 तस्मान्नान्यः; T2 तस्मान्नान्यत्) पापकृदस्ति लोके (cf. 26[d]).]

— [c]) Ś1 K4 तथैव ते; K1 ते एव*; V1 B0. 3-5 Dn1 D3. 5. 7 यथैवैते; M यथा च ते (for यथैव ते). — [d]) D6 यथा; D7 S तथैव (for तथा). B2 D7 G1 M [ऽ]भ्यर्चनीया; T G2-4 ह्यर्च° (for ऽप्यर्च°).

21 [a]) D7 T G ते (for च). — [b]) D1 संविभज्यश्च. M2 सर्वशः (for यत्नतः). V1 संविभज्य प्रयत्नतः. — [c]) D7 T1 G1. 3. 4 ते (for च). D4 गुरवोप्यर्चनीयाश्च. — [d]) D1. 4 पुराणां (D4 °ण). T1 G4 हृच्छतः.

22 [a]) K1 D7 S प्रीणंति; K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्रीणाति (for प्रीताश्च). K2. 3. 5 V1 B D (except D7) पितरं (D1 °रा) (for °रस्). — [b]) K1 D1 येन (for तेन). M1. 3 transp. तेन and प्रीतः. K3. 5 V1 B Da Dn D2-5. 7. 8 S प्रजापतिः (for *पितामहः). Ś1 K1. 2. 4 D1 तेन प्रीताः पितामहाः. — [c]) K1 प्रीणंति; D4 प्रणाति. K1 D1 मातरो; D7 S जननी (for मातरं). D1 यो हि (for येन).

येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम् ।
मातृतः पितृतश्चैव तस्मात्पूज्यतमो गुरुः ।
ऋषयश्च हि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभिः सह ॥ २३
न केनचन वृत्तेन ह्यवज्ञेयो गुरुर्भवेत् ।
न च माता न च पिता तादृशो यादृशो गुरुः ॥ २४
न तेऽवमानमर्हन्ति न च ते दूषयन्ति तम् ।
गुरूणामेव सत्कारं विदुर्देवाः सहर्षिभिः ॥ २५
उपाध्यायं पितरं मातरं च
येऽभिद्रुह्यन्ति मनसा कर्मणा वा ।
तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ २६
मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य पिशुनस्य च ।
चतुर्णां वयमेतेषां निष्कृतिं नानुशुश्रुमः ॥ २७
एतत्सर्वमतिदेशेन सृष्टं
यत्कर्तव्यं पुरुषेणेह लोके ।
एतच्छ्रेयो नान्यदस्माद्विशिष्टं
सर्वान्धर्माननुसृत्यैतदुक्तम् ॥ २८

C. 12. 4022
B. 12. 108. 33
K. 12. 109. 33

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

---

23 ^{a}) D6 om. (? hapl.) from प्रीणाति up to देवाश्च (in 23^e). M1 प्रीणति. K1 D4. 7 T1 G1. 2 M उपाध्यायस् (K1 D4 °य) (for °ध्यायं). G3. 4 प्रीणात्युपाध्यायो येन. — ^{c}) D8 मातरः (for मातृतः). — V1 reads 23^{ef} on marg. D4 repeats it after 24 and ins. 249* thereafter. — ^{e}) K1 B2 D2. 3. 5. 7 S चैव (for च हि). — After 23, N (except D7; V1 on marg.; D4 after 24) ins.:

249* पूज्यमानेषु गुरुषु तस्मात्पूज्यतमो गुरुः ।

24 ^{a}) K3 D4. 7 S (except M2) न च केन च (G2 केचन); K5 V1 B Da D2. 3. 5. 8 न च केनचि(D5 °वि)द्; Dn केनचिन्न च; D1 न केन चैव (for °नचन). — ^{b}) D4 अवज्ञेयो. — ^{c}) B1 नापि (for the second न च). — ^{d}) K2. 5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 मन्यंते; G1 यादृशौ (for तादृशो). Ś1 K1 T2 यादृशस्तादृशो गुरुः. — After 24, D4 repeats 23^{ef} and ins. 249*.

25 ^{a}) G1 वा मानम्; G2 न मा° (for ऽवमा°). D1 न ते न मानसं हंति. — ^{b}) K4 तेषां (for च ते). K5 Dn D2. 3. 5–8 S न ते(T2 M2 चै)षां दूषयेत्कृतं (D8 °त्कृतः; G2 °त्कथं). — ^{c}) M2 संतापं (for सत्कारं). — G3 repeats 25^d after 28^{abe}. — ^{d}) K5 B1. 3 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 महर्षिभिः (for सह°).

26 ^{b}) D1 यो; D5 यद्. K3 B1. 2 Dn [ऽ]भिद्रुह्यंते; K5 V1 Bo. 3–5 D2–4. 6–8 T1 G द्रुह्यंते; D5 उत्पंते; T2 द्रुह्यंति; M1. 3. 4 [ऽ]भिद्रुह्युर् (for °द्रुह्यन्ति). T2 G1 च (for वा). — With 26^{cd}, cf. 248*; 250*, lines 3–4. — ^{c}) Ś1 भ्रूण- (for भ्रूण-). — ^{d}) D4 तेभ्यो (for तस्मान्). — After 26, K5 V1 B Da Dn1 D2. 3. 7 T G M1–3 ins.:

250* भृतो वृद्धो यो न बिभर्ति पुत्रः
स्वयोनिजः पितरं मातरं च ।
तद्वै पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ।

[(L. 1) B1 वृतो; D2. 3 हृतो; G2 भृत-; M1. 3 हृतो (for भृतो). D7 T G M1–3 भर्तारं (for वृद्धो). D2 ये. — (L. 2) D7 स योनिजः; T2 निजं चेदं; M2 सयोजितः (for स्वयोनिजः). D2 वा (for च). — (L. 3) D7 T G M1–3 पापं तस्य (for तद्वै पापं). — (L. 4) T2 transp. तस्मात् and नान्यः.]

27 ^{a}) Dn2 D8 मित्रद्रोही (D8 °हः); M1. 3. 4 पितृद्रुहः (for मित्र°). Dn2 कृतघ्नश्च. — ^{b}) G4 damaged from स्त्रीघ्नस्य up to नि (in 27^d). B1 M1 om. स्त्रीघ्नस्य. Dn गुरुघातिनः; G1 गुरुविद्विषः (for पिशुनस्य च). — ^{c}) B5 Dn1 D2. 3. 5. 6 स्वयम्; D7 S (except M2; G4 damaged) अपि च (for वयम्). — ^{d}) D4 निःकृतिं; T2 G1. 2 निष्कृतिर्. K5 V1 B Da Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 T1 नानु(D6 ना च)शुश्रुम (for °श्रुमः).

28 ^{a}) K5 B2 Dn1 अनिर्देशेनैवमुक्तं; V1 Bo. 3–5 अखिलेनैवमु(B5 °व यु)क्तं; B1 Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 अनिर्देशेन सृ(D8 मृ)ष्टं; D4 अनिर्देश्यं न दृष्टं; D7 S अनुनिर्देशदृष्टं (D7 °दृष्टः; G1 °त्वष्टं) (for अतिदेशेन सृष्टं). — ^{b}) T2 G1 उपात्तव्यं (for यत्कर्तव्यं). D7 S किंचिद् (for लोके). — ^{c}) B1 ते यो (for श्रेयो). B1 अस्मिन्. — After 28^{abe}, G3 repeats 25^d.

११०

C. 12. 4023
B. 12. 109. 1
K. 12. 109. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं धर्मे स्थातुमिच्छन्नरो वर्तेत भारत ।
विद्वञ्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १
सत्यं चैवानृतं चोभे लोकानावृत्य तिष्ठतः ।
तयोः किमाचरेद्राजन्पुरुषो धर्मनिश्चितः ॥ २
किं स्वित्सत्यं किमनृतं किं स्विद्धर्म्यं सनातनम् ।
कस्मिन्काले वदेत्सत्यं कस्मिन्कालेऽनृतं वदेत् ॥ ३
भीष्म उवाच ।
सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।
यद्भूलोके सुदुर्ज्ञातं तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ ४
भवेत्सत्यं न वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
यत्रानृतं भवेत्सत्यं सत्यं वाप्यनृतं भवेत् ॥ ५
तादृशे मुह्यते बालो यत्र सत्यमनिष्ठितम् ।
सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ॥ ६
अप्यनार्योऽकृतप्रज्ञः पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव ॥ ७
किमाश्चर्यं च यन्मूढो धर्मकामोऽप्यधर्मवित् ।
सुमहत्प्राप्नुयात्पापं गङ्गायामिव कौशिकः ॥ ८

Colophon. — *Sub-parvan*: K V1 B1-5 Da Dn D1-7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2 गुरुवृत्तं; K3 D4 M2 गुरुवृत्तिर्; Da2 मातृपितृगुरुमाहात्म्ये; D7 T1 G2. 3 आचार्यप्रशंसा; G4 damaged; M1. 3 गुरुपूजास्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 111; B1 95; B3. 4 Dn1 107; Da1 109 (as in text); Da2 Dn2 108; D2. 8 105; D7 S (G4 damaged) 110. — *Śloka no.*: Dn1 34; Dn2 D8 32.

110

1 D8 om. the ref. — c) D7 S तत्त्वं (for विद्वन्). M2 जिज्ञासमानस्य. — d) Da ते ब्रूहि; D1 प्रकर्हिं (sic) (for प्रब्रूहि).

2 a) Da M1. 3. 4 चैव; M2 चोभौ (for चोभे). — b) K1 लोकावावृत्य; D1 °नावृत्ति; G1 लोकोनावृत्य. B4 तिष्ठत; Da °ति; M1. 3 °तं. — c) M2 आचरन् (for °रेद्). V1 B1 D2. 3. 5 राजा; Da जातु (for राजन्). — d) D4. 7 S -निश्चयः (D4 °ये) (for -निश्चितः).

3 B4 damaged. — a) D4 के स्वित्. — b) B1. 3 Da D2. 3. 5-8 S धर्मं. — c) T2 किं स्वित्; M4 तस्मिन् (for क°). D8 लोके (for काले). — d) D7 T2 G2-4 M वापि; D8 लोके (for काले). B1 भवेत् (for वदेत्). G1 कर्तव्यमनृतं भवेत्.

4 Cf. B. 8. 69. 31. D8 om. the ref. — a) Bo सत्यं हि; Dn1 यत्सत्य- (for सत्यस्य). G1 सत्यस्य सत्यवचनं. — b) G1 साधुस्तद् (for न सत्याद्). — G1 om. 4c-5d. — c) B1 यत्र लोके; B3. 4 D3. 8 यत्तु लोके (for यद्भूलोके). K1 सुदुर्ज्ञानं; K3 D4. 7 S (G1 om.) °ज्ञेयं (for °ज्ञातं). K2. 5 V1 Bo. 2. 5 Da Dn D2. 5. 6 यत्तु लोकेषु दुर्ज्ञानं. — d) B1 तत्र; Dn1 तत्प्र- (for तत्ते).

5 Cf. B. 8. 69. 32. — a) M भवत्. Ca अवक्तव्यं. — b) B2 damaged. G2 कर्तुमपि (for वक्तव्यम्). — K4 om. (hapl.) 5cd. — d) B1 om. सत्यं. V1 च; M2 lacuna (for वा). D4 [अ]मृतं (for [अ]नृतं).

6 B2 damaged. — a) K2. 3. 5 V1 Bo. 3-5 D (except D1) S (except M2) ता(V1 या)दृशो. K3. 5 V1 Bo. 3-5 Dn D2. 3. 5-8 S वध्यते; Da Ca. n बध्यते; D1 सह्यते (for मु°). D7 S पापो (for बालो). — b) K (except K3) V1 B1 Da D2. 3. 5. 8 अनुष्ठितं; B5 (marg.) अनिश्चितं. D7 S यस्य सत्यमनिश्चितं — 6cd = B. 8. 69. 35cd.

7 Cf. B. 8. 69. 36. Ś1 K1. 4 D1 repeat 7ab after 8ab. D5 reads 7a-8b twice. — a) D8 [अ]नाथो (for °र्यो). D1 (first time) G1 [ऽ]कृतप्रज्ञाः; M4 [ऽ]भवप्रज्ञः. — b) B2 Da T2 G1 यः (for ऽपि). Dn [अ]त्ति-; D7 T1 G2-4 [अ]स्ति; T2 तु (for सु-). Da D4 -दारुणं (D4 °णाः). — c) D4 महत्सु (for सुमहत्). — D8 transp. 7d and 8d. — d) Ś1 K1 D1. 4 बा- (D4 ब)लको; Da1 D1 बाल°; M1. 3. 4 वला°; Cn बलाको (as in text). D1 -वधादिषु (for °दिव).

8 Cf. B. 8. 69. 37. For the repetition in Ś1 K1. 4 D1, cf. v. l. 7. — a) K3 आश्चर्यंद्यू. T2 तन् (for यन्). — b) K1 धर्मकामेषु (for °कामोऽपि).

तादृशोऽयमनुप्रश्नो यत्र धर्मः सुदुर्वचः ।
दुष्करः प्रतिसंख्यातुं तर्केणात्र व्यवस्यति ॥ ९
प्रभावार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ।
यत्स्यादहिंसासंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ १०
धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः ।
यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ११
श्रुतिधर्म इति ह्येके नेत्याहुरपरे जनाः ।
न तु तत्प्रत्यसूयामो न हि सर्वं विधीयते ॥ १२
येऽन्यायेन जिहीर्षन्तो धनमिच्छन्ति कर्हिचित् ।
तेभ्यस्तन्न तदाख्येयं स धर्म इति निश्चयः ॥ १३

C. 12. 4036
B. 12. 109. 14
K. 12. 109. 17

— c) Ś1 K5 Dn D4. 6. 7 (before corr.). 8 Cn पुण्यं (for पापं). — D8 transp. 7^{d} and 8^{d}. — d) G1 कौशिकं. ❀ Cn: कौशिक उलूकः गङ्गातीरे सहस्रशः सर्पिण्या स्थापितान्यण्डानि भित्त्वा महत्पुण्यं प्राप । ❀

9 a) D1 तादृश्ये. — b) K3 सुदुर्विदुः; K5 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 Cn °र्लभः; D4. 7 T G °र्विदः (T2 °धः) (for °र्वचः). — 9^{cd} = (var.) B. 8. 69. 53^{ab}. — c) K2. 3. 5 Dn D1–6 दुष्करं (D1 °रिं); B1 दुर्लभं. D7 T1 G2–4 चापि; T2 G1 M परि- (for प्रति-). D8 -संधातुं (for -संख्यातुं). — d) K5 V1 B (except B2) Da Dn D2. 3 (*inf. lin.* as in text) तत्केन; D5. 6 न केन (for तर्केण). Da1 विनस्यति; M1. 3 व्यवस्यते.

10 Cf. B. 8. 69. 56^{c}–57^{b}. — a) G4 damaged. K3–5 V1 B (except B1) Da Dn D2. 6–8 S (G4 damaged) प्रभवार्थाय. M1 मूढानां (for भूतानां). — b) D2 om. (hapl.) from धर्म (in 10^{b}) up to स (in 10^{d}). G1 धर्मं (for धर्म-). — c) K1. 4 यः (for यत्). V1 B1. 2. 4. 5 D8 प्रभव- (for अहिंसा-). K3. 5 B3 Da Dn D4. 7 S यः (B3 यत्) स्यात्प्रभव (D7 T G2–4 °दहिंसा-; G1 °त्प्रभावः) संयुक्तः (M1. 3 °क्ताः). — K3 V1 B Da D3–8 T G1. 3. 4 M1. 3. 4 ins. after 10: Dn after 11:

251* अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ।
यत्स्यादहिंसासंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।

[(L. 1) Bo अहिंसया हि; D3. 5. 6 °सान्याय. — After line 1, G1 erroneously reads line 3 and the prior half of line 4 of 252*. — Bo om. line 2. — (L. 2) = 10^{cd}. G1 om. the prior half. V1 B3. 4 Dn D4 यः (for यत्). T G2. 3 M1. 3. 4 यः स्यादहिंसासंयुक्तः.]

— T G1. 3. 4 M1. 3. 4 cont.: G2 M2 ins. after 10:

252* अहिंसा सत्यमक्रोधस्तपो दानं दमो मतिः ।
अनसूयाप्यमात्सर्यमनीर्ष्या शीलमेव च ।
एष धर्मः कुरुश्रेष्ठ कथितः परमेष्ठिना ।
ब्रह्मणा देवदेवेन अयं चैव सनातनः ।
अस्मिन्धर्मे स्थितो राजन्नरो भद्राणि पश्यति । [5]
श्रौतो वधात्मको धर्म अहिंसा परमार्थिकः ।

[(L. 2) T2 G1 M1 न चेर्ष्या; M1. 3. 4 अपे° (for अनी°). — G1 reads line 3 and the prior half of line 4 (for the first time) after line 1 of 251*. — (L. 5) G1 पत्राणि (for भद्राणि). — (L. 6) T2 श्रौते; M2 °तौ. T2 हिंसात्मको (for वधा°). G1 M4 पारमार्थिकः.]

11 Cf. B. 8. 69. 58. K2. 4 D1 om. (hapl.) 11. — a) G2 om. धारणा. K3. 5 V1 B Da Dn2 D2. 3. 5–8 T G धर्मम् (for धर्मं). — b) Ś1 K1 विवृताः; B1 विहिताः; D7 S च धृताः (for विधृताः). — c) Da यस्माद्; D6 यः स्याद्. V1 -संयुक्तः. K3. 5 B3–5 Dn D7 S यः स्याद्धारणसंयुक्तः; D4 यत्स्यात्साधारणं युक्तं. — After 11, Dn ins. 251*; while D4 ins.:

253* हितं स्याद्यत्र भूतानां पतितानां सुसंकटे ।

12 Cf. B. 8. 69. 55^{c}–56^{b}. K3 om. 12^{ab}. B6 reads 12^{ab} on marg. — a) K5 D5. 6. 8 T1 G1 M श्रुतिधर्मम्; V1 Bo. 5 T2 श्रुतिर्धर्म (T2 °र्मम्); B1 D2. 3 G2–4 श्रुतिं धर्मम्; B2 damaged; B4 D7 श्रुतिं धर्मं; D1 श्रुतिवर्म (for °धर्म). D7 S वदंत्यन्ये (for इति ह्येके). — b) Ś1 येप्याहुर्; K1 ह्रेप्या°; K4 D1 ये प्राहुर् (for नेत्या°). D7 T1 G2–4 मानान्याहुः परे जनाः. — c) K5 V1 B च (for तु). K3 D4 तान् (for तत्). Ś1 Bo [अ]सूयामे (Bo °नो). B2 तं तु प्रत्याभ्यसूयामो; D7 S न हि तं स्व (T2 तं त्व-; G1 M तान) भ्यसू (D7 G3. 4 °भू) यामः. — G1 reads 12^{d} twice. — d) D7 G1 (first time). 3. 4 M स हि धर्मो; T2 G1 (second time) न हि धर्मो.

13 13^{ab} = (var.) B. 8. 69. 59^{ab}. — a) B1 ये नान्येन; D1 येत्थानेन (sic); D4 अन्यायेन (for येऽन्या°). D1 जिहीर्षंतो; D4 जिगीर्षंति; G2 M2 जिही (G3 °गी) षंतो (for °र्षन्तो). — b) G2 धर्मम् (for धनम्). D2. 6 इच्छति; M1. 3. 4 पृच्छति. K3. 5 V1 B Da Dn D4. 8 M1. 3 कस्यचित् (for कर्हि°). — c) K1 तत्तु; K4. 5 V1 B D (except D1) T G2–4 तु न (D4 तन्न)

C. 12. 4037
B. 12. 109. 13
K. 12. 109. 16

अकूजनेन चेन्मोक्षो नात्र कूजेत्कथंचन ।
अवश्यं कूजितव्यं वा शङ्केरन्वाप्यकूजनात् ॥ १४
श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं सत्यादिति विचारितम् ।
यः पापैः सह संबन्धान्मुच्यते शपथादिति ॥ १५
न च तेभ्यो धनं देयं शक्ये सति कथंचन ।
पापेभ्यो हि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् ॥ १६
स्वशरीरोपरोधेन वरमादातुमिच्छतः ।
सत्यसंप्रतिपत्त्यर्थं ये ब्रूयुः साक्षिणः क्वचित् ।
अनुक्त्वा तत्र तद्वाच्यं सर्वे तेऽनृतवादिनः ॥ १७
प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
अर्थस्य रक्षणार्थाय परेषां धर्मकारणात् ।
परेषां धर्ममाकाङ्क्षन्नीचः स्याद्धर्मभिक्षुकः ॥ १८

(for तत्र). D4 corrupt. — d) T1 G2 स्वधर्मं (for स धर्मं). K4 D1 निश्चयं (D1 °या). — After 13, M1. 3 read lines 2–4 of 255*.

14 Cf. B. 8. 69. 59c–60b. — a) K4 च; M4 यन् (for चेन्). B1 रक्षो; D6 मोक्षं. — b) K2. 5 B (except B1) Dn D2. 3. 6–8 नाव-; K4 Da D1 नानु-; D4 नाम-; D5 न च; T1 G2. 3 न तु (for नात्र). — G1 om. (hapl.) 14c–16b. — c) Dn1 D4 अवश्य-. K1. 3. 5 V1 Bo. 2–5 D (except D1. 7) कूजितव्ये (D8 °व्यो) (for °तव्यं). B1 अवश्यं कूजिताल्लोकाः. — d) K4 शंकेरन्; D6 कूजेरन्. V1 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 नाप्यकूजनात् (D6 °न्); Dn2 नाथकू°; D4 वाक्यकू°; M2 वाच्यकू° (for वाप्यकू°). — After 14, D7 T G3. 4 M ins.:

254* येऽन्ये चाप्यनृतं कुर्युः कुर्यादेव विचारणम् ।

[D7 यस्तत्र (for ऽन्ये चापि). M2 योनार्योप्यनृतं कृत्वा (for the prior half). D7 इति (for एव). M विधारणं (for विचा°).]

— on the other hand, G2 ins. after 14, 255*.

15 G1 om. 15 (cf. v. l. 14). 15ab = (var.) B. 8. 69. 64ab. — a) D1 [अ]नृतं. K1 वस्तुं; D8 कर्तुं; M कृत्स्नं (for वक्तुं). — b) D4 चिवारितं (by metathesis); G2 M2. 4 हि धारणा; M1. 3 विधारणा (for विचारितम्). — D7 G3. 4 M Cv ins. after 15ab G2 after 14:

255* अक्षयेभ्यो वधं राजन्कुर्यादेवाविचारयन् ।
अबुद्धानुशये दोषं श्रेयस्तत्रानृतं भवेत् ।
न स्तेनैः सह संबन्धान्मुच्यते शपथादपि ।
श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं सत्यादिति हि धारणा ।

[G2 om. line 1. — (L. 1) D7 अक्षयाद्यो (for °येभ्यो). M अका(M4 °ना)र्येभ्यो वधं कृत्वा; Cv अक्षयोऽसौ वर्धयेचेत् (for the prior half). M2 कुलादेव (for कुर्या°). M विधारणं (for [अ]विचारयन्). — M1. 3 read lines 2–4 after st. 13. — (L. 2) M1. 2 अबुध्या; Cv °द्धा (as above). M1. 3. 4 Cv [अ]नुशयेद् (for °ये). D7 दोषः; G4 damaged; M2 दोषा; Cv दोषं (as above). — Lines 3–4 = (var.) B. 8. 69. 63cd–64ab. — (L. 3) cf. 15cd. M यः (for नं). M1. 3. 4 संबंधो (for °बन्धान्). M2 मुच्येत (for मुच्यते). M शपथैर् (for °थाद्). — G2 om. line 4. — (L. 4) M1. 3 विधारणा (for हि धा°).]

— M om. 15cd. — c) D2. 3. 5. 7. 8 संबंधो. — d) K3 D4 शपथैर् (for °थाद्). K3. 5 V1 B D (except D1) T G2–4 अपि (for इति).

16 = B. 8. 69. 64c–65b. G1 om. 16ab (cf. v. l. 14). G4 damaged. — a) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तेभ्योपि (for च तेभ्यो). M2 वधं (for धनं). D7 T G2. 3 M दद्याच् (for देयं). — Bo. 5 om. 16bc. — b) M सत्ये (for शक्ये). — c) Ś1 K1. 4 B2 Da D8 [ऽ]पि (for हि). Da देयं (for दत्तं).

17 b) All MSS. (except Ś1 K2. 4 D1) धन(G1 वन)म् (for वरम्). Dn2 D2. 3. 5. 6 इच्छता. — c) B1 D7 T1 G3. 4 M1. 3. 4 सत्यं (for सत्य-). D1 सत्यमर्शतिपत्त्यर्थं. — d) K1–3. 5 B1. 3–5 Dn D2–8 S Cb यद्ब्रूयुः; V1 Bo प्रब्रूयुः; B2 Da यद्ब्रूयः (for ये ब्रूयुः). — D8 om. 17c–18b. — e) D7 G2. 4 M2 यत्र (for तत्र). K1 तद्वाइयं; V1 B1. 2. 4. 5 D2. 3. 5. 6 T G1. 3 M Cb यद्वाच्यं; Bo. 3 Da यद्वाक्यं; D1 बद्धव्यं; D4 तद्वाक्यं; G4 damaged (for तद्वाच्यं). — f) D1 तेबद्ध-; D5 ते मृत-; Cb तेऽनृत- (as in text).

18 With 18ab, cf. B. 8. 69. 62ab. D8 om. 18ab (cf. v. l. 17). — a) D1 विवादे (for °हे). D7 S वा (for च). — G2 lacuna for 18b. — c) D7 S (except G1) अर्थस्य रक्षणार्थं वा. — d) G1 कर्म- (for धर्म-). — e) K4. 5 B D (except D1. 7) G1 M सिद्धिम् (for धर्मम्). — f) D6 जीवः; D7 S (except G2 M2) न च (for नीचः). G2 धर्मभिक्षुकी; M2 धर्ममाश्रितः.

19 a) K2. 4. 5 B2–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्रदातव्यः (K4 B2. 4. 5 °व्यं); K3 V1 Bo. 1 Da D1. 4. 7 S न (Bo

प्रतिश्रुत्य तु दातव्यं श्वःकार्यस्तु बलात्कृतः ।
यः कश्चिद्धर्मसमयात्प्रच्युतोऽधर्ममास्थितः ॥ १९
शठः स्वधर्ममुत्सृज्य तमिच्छेदुपजीवितुम् ।
सर्वोपायैर्निहन्तव्यः पापो निकृतिजीवनः ॥ २०
धनमित्येव पापानां सर्वेषामिह निश्चयः ।
येऽविषह्या ह्यसंभोज्या निकृत्या पतनं गताः ॥ २१
च्युता देवमनुष्येभ्यो यथा प्रेतास्तथैव ते ।
धनादानाद्दुःखतरं जीविताद्विप्रयोजनम् ॥ २२
अयं वो रोचतां धर्म इति वाच्यः प्रयत्नतः ।
न कश्चिदस्ति पापानां धर्म इत्येष निश्चयः ॥ २३
तथागतं च यो हन्यान्नासौ पापेन लिप्यते ।
स्वकर्मणा हतं हन्ति हत एव स हन्यते ।
तेषु यः समयं कश्चित्कुर्वीत हतबुद्धिषु ॥ २४
यथा काकश्च गृध्रश्च तथैवोपधिजीविनः ।

C. 12. 4051
B. 12. 109. 29
K. 12. 109. 33

D4 च) दातव्यं (K3 Da M2 °व्यः) (for तु दा°). — b) K2. 3. 5 Bo. 3 D (except D1. 7) स्वकार्यस्तु; B4. 5 T2 स्वकार्यं च (T2 तु); G1 M श्वःकार्यं तु (for श्वःकार्यस्तु). Da बलान्वितः; D1 T2 G1 M बलात्कृते (T2 G1 °तं). — 19cd is damaged in G4. — d) K1 G1 प्रत्युतो; B5 प्रयुक्तो; D2 प्रच्युजो; M2 पृच्छतो (for प्रच्युतो). K3. 5 V1 B Da Dn D2-6. 8 [ऽ]धर्मसाधनः (Dn1 °नात्; D2 °मं); D7 [ऽ]धर्मजीविनः; T1 G2 M3 दं(M3 डं)भजीवनः; T2 G1. 3 M1. 2. 4 दं(M1. 2. 4 डं)भजीविनः (for ऽधर्ममास्थितः). — After 19, K4. 5 V1 B D (except D1) S ins. :

256* दम्भेनैव स हन्तव्यस्तं पन्थानं समाश्रितः ।
च्युतः सदैव धर्मेभ्योऽमानवं धर्ममास्थितः ।

[(L. 1) Bo. 4. 5 Dn1 दंडेन; Dn2 धर्मेण; D7 M डंभेन (for दम्भेन). M2 हर्तव्यस्. Dn2 om. (hapl.) from the post. half of line 1 up to 20c. G1 तं पुद्दान (sic) (for तं पन्थानं). K3 B5 समाहितः; V1 Bo. 1. 3 D4 °स्थितः (for °श्रितः). M पापो निकृतिजीवि(M3 °व)नः (for the post. half). — D7 T G read line 2 after st. 20. — (L. 2) The post. half is damaged in G4. K3 V1 B1 T1 M दानवं; D7 G1. 2 धनवान्; T2 G3 दानवान् (for ऽमानवं). D7 S (except T2; G1 damaged) आश्रितः (for आस्थितः).]

20 Dn2 om. 20abc (cf. v. l. 256*). — a) D4. 8 शवः; D7 T G कथं (for शठः). — b) M इच्छति (for इच्छेद्). — c) K3 om. from न्तव्यः up to कृत्या प (in 21d). K1. 5 Da D2-8 T G नियंतव्यः (for निहन्तव्यः). — d) D7 T1 G3. 4 पापैर् (for पापो). B1 D7 निकृत-; D4 निक्षत-; D5 निःकृति- (for निकृति-). B1 D6. 7 T1 G M2. 4 -जीविनः (G1 °कः) (for -जीवनः). — After 20, D7 T G read line 2, of 256*.

21 K3 om. up to कृत्या प (cf. v. l. 20). D7 om. 21ab. — a) D2. 6 धर्मम् (for धनम्). B2 damaged; D2. 3. 5. 6 पापानि (for °नां). — b) B1 om. from मिह up to the prior half of 257*. Ś1 K1 D1 G2 इति (for इह). Dn1 धर्ममित्येष निश्चयः. — c) K2. 5 V1 B (B1 om.) Da Dn D2-6. 8 अविष(Bo. 5 D8 °स)-ह्या; D7 T G M1. 3. 4 अवि(M1. 3. 4 °वै)वाह्या; M2 अपिपावा (sic) (for येऽविषह्या). Da ह्यसंभाष्या; D5 °भाज्या (for °भोज्या). — d) Ś1 K1 V1 Bo. 4. 5 Dn2 D4 निकृत्यायतनं; D7 S निकृत्या निरयं. K1 (before corr. as in text) गतः; D7 (marg. as in text) T1 G1 (*sup. lin.* as in text). 8 कृतः.

22 B1 om. 22ab (cf. v. l. 21). — a) D7 दैव- (for देव-). — b) V1 Bo च; M4 तत् (for ते). — After 22ab, N (except D7) ins. :

257* निर्यज्ञास्तपसा हीना मा स्म तैः सह संगमः ।

[B1 om. the prior half (cf. v. l. 21). D1 संगमैः.]

— c) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 धननाशाद्; T2 धनादानं (for °दानाद्). B1 दुःखचरं. — d) D4 जीविनान्. B4 विप्रभोजनं; Ca. b. n विप्रयोजनम् (as in text). D7 T G जीवितं धिक्प्रयोजनं.

23 23ab is damaged in G4. — a) K2. 5 V1 Bo. 2-5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 अयं ते; K3 स्वयो वा; D4 स्वयं च; D7 S इदं (M4 °मं) न (for अयं वो). D1 रोचितां. M4 धर्मम्. B1 अज्ञानां वाच्यतां धर्म. — b) K1 वाश्याः; D7 T1 G1. 3 वाच्यं; M1 वाच्याः. — c) B1 किंचिद्. D2. 6 अपि (for अस्ति). — d) B (except B2) Dn2 D2. 3. 5. 6 T1 M इत्येव (for °ष). K1. 2. 4 M3 निश्चितः (for निश्चयः).

24 a) D6 यथागतं; D7 T1 G1. 3. 4 तथाविधं (for °गतं). Ś1 K1. 2. 4 D1 हंति (for हन्यान्). — b) Ś1 K1. 2. 4 D1. 4. 7 S न स (for नासौ). Ś1 K2 D1 पापैर्न (for पापेन). — Da om. 24cd. — c) K4 सुकर्मणा; G1 स्वकारणा. Ś1 K4 D1 गतिं; K1 गतं (for हतं).

C. 12. 4051
B. 12. 109. 29
K. 12. 109. 33

ऊर्ध्वं देहविमोक्षान्ते भवन्त्येतासु योनिषु ॥ २५
यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युदेयः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

युधिष्ठिर उवाच ।
क्लिश्यमानेषु भूतेषु तैस्तैर्भावैस्ततस्ततः ।
दुर्गाण्यतितरेद्येन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
आश्रमेषु यथोक्तेषु यथोक्तं ये द्विजातयः ।
वर्तन्ते संयतात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २
ये दम्भान्न जपन्ति स्म येषां वृत्तिश्च संवृता ।
विषयांश्च निगृह्णन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३
वासयन्त्यतिथीन्नित्यं नित्यं ये चानसूयकाः ।
नित्यं स्वाध्यायशीलाश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ४

— [d]) Ś1 K1.4 D1 तत; T2 G2 अत (for हत). — [e]) K1 D4 समयः. D4 किंचित्. — [f]) B4 D8 कुर्वति (for कुर्वीत). D2.3.6 इव (for हत·).

25 D8 om. (hapl.) 25. 25[ab] is damaged in G4. — [a]) B4 काकाद्य. D7 T G1-3 तथैव श्वा (for च गृध्रश्च). Da D5 यथा काकाश्च गृध्राश्च. — [b]) Ś1 K1.2.4 V1 D1.6.7 T1 G1-3 [ए]वोपाधि-; Da Dn2 [ए]वोषधि- (for [ए]वोपधि-). K5 -जीवतः; Bo D4 M1.3 -जीवनः; T2 -जीविकः; Cv उपधिजीविनः (as in text). — [c]) B4 ऊर्ध्व-; D7 और्ध्वं. K4 (also as in text) M4 देव- (for देह-). B1 D4 -विमोक्ष्यं(D4 °क्ष्यां)ते; B2.4 Da M4 °क्षात्ते; B5 °क्षाश्च; M1-3 -विशेषात्ते (for -विमोक्षान्ते). — [d]) D5 भवंत्येतास्वयोनिषु.

26 = 5. 37. 7. — [a]) Dn अस्मिन्. D7 S (except T2) वर्तति. — [b]) D4 तस्मात् (for तस्मिंस्). D7 T G वर्तितव्यः (for °तव्यं). G1 सधर्मा; M2 स्वधर्मः. — [c]) All MSS. (except Ś1 K1.4 D1.4) बा(M2.4 बो)धितव्यः (for वर्ति°). — [d]) K2.5 B Dn D2.3.5.6.8 प्रत्युपे(B1 °श्रे)यः; K3 °देवः; D7 T G (G4 damaged) [ए]वाभ्युपेयः; Ca प्रत्युदेयः (as in text).

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K V1 B Da Dn D1-7 T G1.2.4 M राजधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K V1 B Da Dn D1 सत्यानृतिकं; D2.3.5.6 सत्यानृतकं; D4 सत्यानृते; D7 T1 G2-4 सत्यनिर्णयः; M1-3 आपद्धर्मः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 112; B1 99; B3.4 Da2 Dn2 109; Da1 110 (as in text); Dn1 108; D7 S 111; D8 106. — *Śloka no.*: Dn1 D8 29; Dn2 30.

111

1 D8 om. the ref. — [a]) D4 मर्त्येषु (for भूतेषु). — [b]) D7 S पृथक्पृथक् (for ततस्ततः). — [c]) G8 [अ]तितरंस्तेते.

2 D8 om. the ref. G4 partly damaged. — [a]) D1 repeats यथोक्तेषु. — [b]) Bo.1 ते; Da चे[द्]; T2 वै (for ये). — After 2, Bo ins. 258*.

3 Bo M1.3 om. (hapl.) 3. — [a]) D2 यं (for ये). V1 Da दंभं; D7 T1 G2-4 M2.4 डंभान् (for दम्भान्). K1 न जयंति; K2.4 D1 न नमंति; K3 D4 विजयंते (D4 °ति); K5 V1 B1-5 Da Dn D2.3.5.6.8 नाचरंति (for न जपन्ति). T2 G1 येषां क्षमा दमो नित्यं. — [b]) D4 येषु. K5 B2 m.3.4.5 (marg. as in text) Dn D2.3.5.6.8 च संयता; B1.2 च संमता; D7 (marg. as in text) T1 G3.4 असंवृता (for च सं°). — [c]) B1 विगृह्णंति; D2.3.7 G2-4 M2 न गृ°; D8 न गृह्णाति. — D4 om. 3[d]. — K3.5 B (Bo after 2) Da Dn D2.3.5.6.8 T G2-4 M2.4 Cn ins. after 3: D4, after 15:

258* प्रत्याहुर्नोच्यमाना ये न हिंसन्ति च हिंसिताः ।
प्रयच्छन्ति न याचन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

[(L. 1) G4 damaged. T G2.3 M2.4 प्रत्यूचुर् (for प्रत्याहुर्). Bo.3-5 D2.3.5.6.8 हि (for ये). Bo.3-5 D2.3.5.6.8 ये न हिंसंति (for न हिंसन्ति च). B1 Da हि (for च). — (L. 2) B1.2.5 Da M2.4 याचंति (for

मातापित्रोश्च ये वृत्तिं वर्तन्ते धर्मकोविदाः ।
वर्जयन्ति दिवास्वप्नं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ५
स्वेषु दारेषु वर्तन्ते न्यायवृत्तेष्वृतावृतौ ।
अग्निहोत्रपराः सन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ६
ये न लोभान्नयन्त्यर्थान्राजानो रजसावृताः ।
विषयान्परिरक्षन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ७
आहवेषु च ये शूरास्त्यक्त्वा मरणजं भयम् ।
धर्मेण जयमिच्छन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ८
ये पापानि न कुर्वन्ति कर्मणा मनसा गिरा ।
निक्षिप्तदण्डा भूतेषु दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ९

C. 12. 4059
B. 12. 110. 7
K. 12. 110. 7

याचन्ते). G_2 न प्रयच्छंति च न च (sic) (for the prior half).]

☞ The sequence of stanzas 4–16 in K_3 B_1 Dn_1 $D_{4.7}$ $G_{2.3}$ M_2 is shown in the Tabular Statement below:

K_3	B_1	Dn_1	D_4	D_7	G_2	G_3	M_2
					6	6	
om.	4	4		om.	4	4	4
	5	5	5	5	om.	5	5
							6
7	om.			om.	7	7	7
8	om.		8		8	8	
5							
6	om.		6	om.			
9	9	9	9	9	9	9	
		7		8			
		6					
		8	12				
	10	10	10	10	10	10	10
12	12	12		12	12	12	12
10	11	11			11	11	
11				om.			
13	13	13		13	13	13	13
							11
14	14	14	14	14	14	14	14
							8
							9
15	15	15	15	15	15	15	15
			4				
			7				
			8 r				
			11				
			13				
16	om.	16	16	16	16	16	16

r = repetition.

4 K_3 D_7 G_1 om. (hapl.) 4. For the sequence in K_3 B_1 Dn_1 $D_{4.7}$ $G_{2.3}$ M_2, cf. the Tabular Statement opposite. — a) D_2 वासयति. — b) Da Dn_1 G_2 वा (for च). K_2 D_1 [अ]नसूयवः; K_5 Bo $D_{2.4}$ [अ]नुसूयकाः.

5 G_2 om. (hapl.) 5. For the sequence in K_3 B_1 Dn_1 $D_{4.7}$ $G_{2.3}$ M_2, cf. the Tabular Statement opposite. — a) M_{1-3} वृत्तिं ये (by transp.); M_4 वृत्ती ये. — c) T_2 G_1 ये वर्जंति. B_1 D_4 -स्वापं (for -स्वप्नं). — After 5, Dn_2 reads 9, repeating it in its proper place.

6 B_1 om. (hapl.) 6–8. D_7 om. (hapl.) 6–7. For the sequence in K_3 B_1 Dn_1 $D_{4.7}$ $G_{2.3}$ M_2, cf. the Tabular Statement opposite. $K_{4.5}$ V_1 Bo_{2-5} Da Dn_2 $D_{2.3.5.6.8}$ transp 6 and 7. — a) K_5 Bo_{3-5} $D_{2.3.5.6.8}$ ये स्वदारेषु; D_4 येषु दा°. D_4 वर्तंते. — b) K_2 T_2 G_1 न्यायवृत्ते; $K_{3.5}$ $B_{2.3}$ Dn_1 $D_{2.3.5.6.8}$ न्यायवृत्तिम्; V_1 Da T_1 G_{2-4} M °लब्धेषु; $Bo_{4.5}$ Cv °वृत्तिषु. K_2 धृताव् (for ऋ°). — c) T_2 सर्वे (for सन्तो).

7 B_1 D_7 G_1 om. 7 (for B_1 D_7, cf. v. l. 6). For the sequence in K_3 B_1 Dn_1 $D_{4.7}$ $G_{2.3}$ M_2, cf. the Tabular Statement opposite. $K_{4.5}$ V_1 Bo_{2-5} Da Dn_2 $D_{2.3.5.6.8}$ transp. 6 and 7. — a) B_3 D_4 लाभान् (for लोभान्). — b) K_4 जरसा (for रजसा). Cn रजसान्विताः. — c) K_5 V_1 Bo_{2-5} Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ G_3 परिरक्षंति (B_2 G_3 °ते).

8 B_1 om. 8 (cf. v. l. 6). For the sequence in K_3 B_1 Dn_1 $D_{4.7}$ $G_{2.3}$ M_2, cf. the Tabular Statement opposite. — a) K_5 Bo_{3-5} $D_{2.3.5.6}$ राजंस; D_8 राज्यं (for शूरास). — b) D_7 S मृत्युकृतं (for मरणजं). D_1 भवेत् (for भयम्). — c) All MSS. (except $Ś_1$ M_{1-3}; B_1 om.) इच्छंति (for इच्छन्तो).

9 For the sequence in K_3 B_1 Dn_1 $D_{4.7}$ $G_{2.3}$ M_2, cf. the Tabular Statement opposite. Dn_2

C. 12. 4063
B. 12. 110. 11
K. 12. 110. 11

ये वदन्तीह सत्यानि प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।
प्रमाणभूता भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १०
अनध्यायेषु ये विप्राः स्वाध्यायं नैव कुर्वते ।
तपोनित्याः सुतपसो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ११
कर्माण्यकुहकार्थानि येषां वाचश्च सूनृताः ।
येषामर्थाश्च साध्वर्था दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १२
ये तपश्च तपस्यन्ति कौमारब्रह्मचारिणः ।
विद्यावेदव्रतस्नाता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १३
ये च संशान्तरजसः संशान्ततमसश्च ये ।
सत्ये स्थिता महात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १४
येषां न कश्चित्त्रसति त्रसन्ति न च कस्यचित् ।
येषामात्मसमो लोको दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १५
परश्रिया न तप्यन्ते ये सन्तः पुरुषर्षभाः ।
ग्राम्यादन्नान्निवृत्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १६
सर्वान्देवान्नमस्यन्ति सर्वान्धर्मांश्च शृण्वते ।
ये श्रद्दधाना दान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १७
ये न मानितमिच्छन्ति मानयन्ति च ये परम् ।
मान्यमाना न मन्यन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १८

---

reads 9 (for the first time) after 5. — ^{a}) Dn वा (Dn_2 च) पापं; D_1 पतंति (for पापानि). M_4 निकुर्वंति. G_1 $M_{1.3}$ ये न (G_1 ये ये) पापानि कुर्वंति. — ^{b}) M_2 transp. कर्मणा and मनसा. — ^{c}) D_7 S निक्षिप्तदंडं. $Ś_1$ K_1 D_1 भीतेषु; D_4 पुत्रेषु (for भूतेषु). B_1 न क्षिपेद्दंडमेतेषु.

10 For the sequence in K_3 B_1 Dn_1 $D_{4.7}$ $G_{2.3}$ M_2, cf. the Tabular Statement on p. 519. G_4 partly damaged. — ^{a}) K_4 वदंते ह. — ^{b}) B_1 प्राणत्यागम्. $D_{3.5}$ M_2 हि; $M_{1.3}$ [ऽ]ति (for ऽपि).

11 D_7 om. (hapl.) 11. For the sequence in K_3 B_1 Dn_1 $D_{4.7}$ $G_{2.3}$ M_2, cf. the Tabular Statement on p. 519. $K_{1.5}$ $Bo._{2-5}$ Dn_2 $D_{2.3.5.6.8}$ T $G_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ transp. 11 and 12. — ^{a}) K_1 Da अनाध्यायेषु. — ^{b}) $K_{2.3.5}$ B Da Dn_2 D_{2-6} $M_{1.3.4}$ [इ]ह (for [ए]व). V_1 न प्रकुर्वंते. — ^{c}) Dn M_2 तपोनिष्ठाः (for °नित्याः). D_4 S सुमनसः; D_6 सुतपसे.

12 For the sequence in K_3 B_1 Dn_1 $D_{4.7}$ $G_{2.3}$ M_2, cf. the Tabular Statement on p. 519. $K_{1.5}$ $Bo._{2-5}$ Dn_2 $D_{2.3.5.6.8}$ T $G_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ transp. 11 and 12. — ^{a}) K_3 कर्मणां. K_2 कुहकार्थानि; K_3 कुहना°; K_4 [अ]पि कुका° (sic); D_7 S अकुत्सना°; D_8 अकुहकार्याणि. — ^{b}) G_1 सुसूनृताः. — ^{c}) $K_{2.3}$ Dn संबद्धा; $Bo._{1.4}$ $D_{2.3.5.6.8}$ सर्वार्था; D_4 G_2 साध्वर्थाद् (G_2 °र्थं) (for साध्वर्था).

13 For the sequence in K_3 B_1 Dn_1 $D_{4.7}$ $G_{2.3}$ M_2, cf. the Tabular Statement on p. 519. — ^{a}) D_4 सुतपस्यंति; M च तपस्यंते. — ^{b}) $M_{1.3}$ कौमारं. K_3 B_2 D_4 -व्रतचारिणः. — D_5 om. 13^{c}–14^{d}. — ^{c}) T_2 ये च विद्या-; G_1 वेदविद्या- (for विद्यावेद-).

14 D_5 om. 14 (cf. v. l. 13). For the sequence in K_3 B_1 Dn_1 $D_{4.7}$ $G_{2.3}$ M_2, cf. the Tabular Statement on p. 519. — ^{a}) Da संसाररजसा. — ^{b}) K_4 सशांत- (for संशान्त-). $K_{1.3}$ T G_1 -मनसश् (for -तमसश्). — ^{c}) D_4 सत्त्वोत्थिता; G_3 M_2 सत्यस्थिता. D_7 S महाभागा.

15 For the sequence in K_3 B_1 Dn_1 $D_{4.7}$ $G_{2.3}$ M_2, cf. the Tabular Statement on p. 519. — ^{a}) $K_{2.4}$ D_1 नमति; Da रजति (for त्रसति). V_1 येषां कश्चिन्न त्रस्येत; B_1 येषां कश्चिन्नरासंति (sic). — ^{b}) K_3 M_2 न त्रस्यंति न (M_2 च); K_5 B Dn_1 $D_{2.5-8}$ T_1 G_{2-4} $M_{1.3.4}$ न त्रसंति च (K_5 Dn_1 $D_{2.6}$ हि; D_5 ह); V_1 न संत्रस्यंति; Da T_2 G_1 न त्रस्यति च; Dn_2 तत्रसंतीह. — ^{c}) M_1 एषाम् (for येषाम्). Da आत्मसमा; M_4 आत्मा समो (for आत्मसमो). V_1 Da $D_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ लोके (V_1 °का) (for लोको). B_1 यथार्थाश्रममाल्लोको. — ^{d}) T_1 [अ]तितरत्यसौ.

16 B_1 om. (hapl.) 16–17. D_5 om. (hapl.) 16. For the sequence in K_3 B_1 Dn_1 $D_{4.7}$ $G_{2.3}$ M_2, cf. the Tabular Statement on p. 519. — ^{a}) Da परस्त्रिया; D_1 परिश्रया. K_3 Da Dn तप्यंति. — ^{b}) T_1 $G_{2.3}$ पुरुषर्षभ. — ^{c}) K_5 V_1 $Bo._{3.4}$ Dn $D_{2.3.6-8}$ G_4 अर्थान् (for अन्नान्). T_2 G_1 ग्राम्यभोगनिवृत्ताश्च.

17 K_4 B_1 D_1 om. (hapl.) 17 (for B_1, cf. v. l. 16). G_1 om. (hapl.) 17–18. — ^{a}) Da सर्वान्देवानुपश्यंति. — Da_2 om. 17^{bc}. — ^{b}) $K_{2.3.5}$ V_1 $Bo._{2-5}$ Dn $D_{3.5.7}$ G_2 सर्वधर्मांश्. $Ś_1$ D_2 M_2 वृण्वते (for शृण्वते). — ^{c}) K_2 Dn $D_{4.7}$ T_1 $G_{3.4}$ M_2 शांताश् (for दान्ताश्). — ^{d}) B_4 च (for ते).

18 B_4 G_1 om. (hapl.) 18 (for G_1, cf. v. l. 17).

ये श्राद्धानि च कुर्वन्ति तिथ्यां तिथ्यां प्रजार्थिनः ।
सुविशुद्धेन मनसा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १९
ये क्रोधं नैव कुर्वन्ति क्रुद्धान्संशमयन्ति च ।
न च कुप्यन्ति भृत्येभ्यो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २०
मधु मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह मानवाः ।
जन्मप्रभृति मद्यं च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २१
यात्रार्थं भोजनं येषां संतानार्थं च मैथुनम् ।
वाक्सत्यवचनार्थाय दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २२
ईश्वरं सर्वभूतानां जगतः प्रभवाप्ययम् ।
भक्ता नारायणं ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २३
य एष रक्तपद्माक्षः पीतवासा महाभुजः ।
सुहृद्भ्राता च मित्रं च संबन्धी च तवाच्युतः ॥ २४
य इमान्सकलाँल्लोकांश्चर्मवत्परिवेष्टयेत् ।
इच्छन्प्रभुरचिन्त्यात्मा गोविन्दः पुरुषोत्तमः ॥ २५
स्थितः प्रियहिते जिष्णोः स एव पुरुषर्षभ ।
राजंस्तव च दुर्धर्षो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ॥ २६
य एनं संश्रयन्तीह भक्त्या नारायणं हरिम् ।
ते तरन्तीह दुर्गाणि न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ २७

C. 12. 4080
B. 12. 110. 28
K. 12. 110. 28

— a) K3 मानितुम्; K5 V1 B (B4 om.) D (except D1.4) मानित्वम्; M माननम् (for मानितम्). — b) K3.5 V1 Bo-2.5 D (except D1) S (G1 om.) परान्; B3 परे (for परम्). — In G4, 18^{cd} is damaged. — c) K3.5 V1 Bo.2.3.5 D (except D1.4) T G3 M2 मान्यमानान्; G2 मानमान्यान्. K3.5 V1 Bo.2.3.5 D (except D1.4) T G3 M नमस्यंति (T2 M °ते); B1 न पश्यंति (for न मन्यन्ते). — After 18, G3 reads 21.

19 K5 G2 om. (hapl.) 19. — a) K1-3 V1 Bo.2-5 D (except D1) S (G2 om.) च (K2 om. च) श्रा-(M2 श्र)द्धानि (by transp.); B1 च श्रद्धा न. — c) K3 Da अतिशुद्धेन; D4 प्रति° (for सुवि°).

20 K3 om. 20^{ab}. — a) D4 यो (for ये). K2 क्रोधे; D7 T G M1.3.4 रोषं; M2 कामं (for क्रोधं). K5 V1 B Da Dn D2.3.5-8 S संनियच्छंति (for नैव कुर्वन्ति). — b) D4 संक्रुद्धान् (for क्रुद्धान्सं-). B1 वा; T1 [उ]त (for च). — c) K5 V1 B Da D2.3.5.8 न सं- (for न च). Da कुप्यति; D1.7 S रुष्यंति (for कुप्यन्ति). K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 भूतानां (B1 °नि); D4 येन्येषां (for भृत्येभ्यो).

21 D7 om. (hapl.) 21. G1 om. (hapl.) 21-23. G3 reads 21 after 18. — a) M2 ईश्वरा मधु मांसं च. — b) G4 damaged. T2 वर्जयंते च (for °यन्तीह). M2 ये नित्यं वर्जयंतीह.

22 Cf. Hitopadeśa 4. 89; Raghuvaṁśa 1. 7. G1 om. 22 (cf. v. l. 21). — a) K4 भार्यार्थं; B1 गात्रार्थं; D6 येषार्थं (sic) (for यात्रार्थं). — b) D4 मैथुने. — c) B1 सत्यं (for सत्य-).

23 T2 (hapl.) G1 om. 23 (for G1, cf. v. l. 21). — a) K3.4 B1 Da ईश्वरे (B1 °रः). — b) K3 Da प्रभवाप्यये; B1.4.5 D3 M3 °व्ययं. — c) D6 भक्त्या (for भक्ता). K3 Da नारायणे. K2.5 V1 B D (except D1.4) S (T2 G1 om.) देवं (Da °व) (for ये च).

24 a) M1.3 एव (for एष). K3 Da Dn1 D7 T1 G2-4 M पद्मरक्ताक्षः. T2 G1 एष पंकजरक्ताक्षः. — b) G1 पीतवास (for °वासा). — d) K1.2.4 स (for च). K5 V1 Dn D4 G2 तथाच्युतः (Dn2 °त).

25 G4 partly damaged. — b) K5 D2.3.5.6.8 प्रत्यवेष्टय(D3.5 °ये)त्; V1 Bo.4.5 पर्यवेष्टयत्; G1 परिवेष्टयन्; M2 परिचेष्टयेत्. — c) G1 भुज्यन् (for इच्छन्).

26 D1 om. (hapl.) 26. V1 reads 26 on marg. B1 om. 26^{ab}. — a) K3 स्थितं (for °तः). Bo.3-5 D2.6 प्रजाहिते (for प्रिय°). — b) V1 Bo.2-4 Da Dn2 D2.3.5.6 पुरुषोत्तमः; D7 S (except G1) पुरुषर्षभः. — B3 om. 26^{cd}. — c) D7 S यदुश्रेष्ठो (for च दुर्धर्षो). — d) K3 V1 B1 Da Dn D6 पुरुषर्षभः (K3 Dn2 D6 °भ).

27 a) D4 एवं (for एनं). — b) Da2 Dn1 D2.3.5 भक्ता (for भक्त्या). — G4 is damaged for 27^{cd}. — c) D8 हि (for [इ]ह). — d) K5 V1 B1-3 Da Dn D2.3.5.6.8 च (for मे). Bo.5 मा तत्रास्तु; B4 न चात्रास्तु; M4 न मात्रास्ति (sic). — After 27, D7 S Cv ins.:

259* अस्मिन्नर्पितकर्माणः सर्वभावेन भारत ।
कृष्णे कमलपत्राक्षे दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
लोकरक्षार्थमुत्पन्नमदित्यां कश्यपात्मजम् ।

C. 12. 4081
B. 12. 110. 23
K. 12. 110. 33

दुर्गातितरणं ये च पठन्ति श्रावयन्ति च ।
पाठयन्ति च विप्रेभ्यो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २८

इति कृत्यसमुद्देशः कीर्तितस्ते मयानघ ।
संतरेद्येन दुर्गाणि परत्रेह च मानवः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

युधिष्ठिर उवाच ।
असौम्याः सौम्यरूपेण सौम्याश्चासौम्यदर्शिनः ।
ईदृशान्पुरुषांस्तात कथं विद्यामहे वयम् ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
व्याघ्रगोमायुसंवादं तं निबोध युधिष्ठिर ॥ २
पुरिकायां पुरि पुरा श्रीमत्यां पौरिको नृपः ।
परहिंसारुचिः क्रूरो बभूव पुरुषाधमः ॥ ३
स त्वायुषि परिक्षीणे जगामानीप्सितां गतिम् ।
गोमायुत्वं च संप्राप्तो दूषितः पूर्वकर्मणा ॥ ४

देवमिन्द्रं नमस्यन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
ब्रह्माणं लोककर्तारं ये नमस्यन्ति सत्पतिम् । [5]
यष्टव्यं क्रतुभिर्देवं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
यं विष्णुरिन्द्रः शंभुश्च ब्रह्मा लोकपितामहः ।
स्तुवन्ति विविधैः स्तोत्रैर्देवदेवं महेश्वरम् ।
तमर्चयन्ति ये शश्वद्दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

[G1 M om. lines 1–2. D7 G4 om. lines 3–6. — (L. 3) G1 आदित्यां; M2 अदित्यात्; Cv आदित्यः. T2 G1. 2 M Cv काश्यपात्मजं (Cv °जः). — (L. 4) Cv न पश्यंति (for नमस्यन्ति). — (L. 5) M2 तत्पतिं (for सत्पतिम्). — (L. 8) Cv वैदिकैः (for विविधैः).]

28 [a]) K2. 3. 5 V1 B D (except D1) S कथयंति (for पाठयन्ति).

29 [a]) G4 damaged. G1 -समं देशं (for -समुद्देशः). — [c]) K5 B0. 1. 3–5 D2. 6. 8 प्रतरेद्; V1 B2 D7 T2 G1–3 M तरते; Dn तरंति (Dn2 °ते) (for संतरेद्). — [d]) Dn1 मानवाः; G1 °वं (for °वः).

Colophon.: —*Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 S राजधर्म. —*Adhy. name:* Ś1 K1–4 V1 B Da Dn1 D1–7 T G M2 दुर्गातितरणं; M1. 3 दुर्गतरणोपायं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K5 113; B1 100; B3 Dn1 109; B4 106; Dn2 110; D7 S 112; D8 107. —*Śloka no.:* Dn1 D8 30; Dn2 31.

112

☞ The portion from 12. 112. 1 up to the end of the Rājadharma is lost in G3 on missing folios.

1 G4 partly damaged. D8 om. the ref. — [a]) K4 B1. 2 Da D1 असौ(D1 °सो)म्यः (for °सौम्याः) D4 सोम्यरूपेण. — [b]) K1 सोम्याश्च; K4 V1 B1. 2 Da सौम्यश्च (for °म्याश्च). K2. 4 V1 B1. 2 Da D1. 8 -दर्शनः (D8 °न); K3 D4. 7 S (G3 missing; G4 damaged) -रूपिणः; K5 B3. 4 Dn D2. 3. 5. 6 -दर्शनाः (for -दर्शिनः). — [c]) D7 S (G3 missing; G4 damaged) तादृशान् (for ईदृ°). D1 पुरुषं; D4 पुरुषास्.

2 D8 om. the ref. — [c]) K4 -गोमाय-; D1 -गोमय- (for °मायु-).

3 G4 partly damaged. — [a]) K1 Dn2 परिकायां; Da2 D6 पुरी(D6 °रा)कायां (for पुरि°). — [b]) D4 श्रीमंत्यां. K3 D4 पौरवो; B0 कौरिको; Da1 पौरुको (for °रिको). B2 नृप. — [c]) K5 -मतिः; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 -रतिः; D7 T G1. 2 -परः; M -रतः (for -रुचिः). M2 शूरो (for क्रूरो).

4 [a]) B1 सत्वार्धवि-; D1 M1 सत्वायुधि (for स त्वायुषि). — [c]) D4 संप्राप्ता. — [d]) Da दूषितं. D5 सर्व- (for पूर्व-).

संस्मृत्य पूर्वजातिं स निर्वेदं परमं गतः ।
न भक्षयति मांसानि परैरुपहृतान्यपि ॥ ५
अहिंस्रः सर्वभूतेषु सत्यवाक्सुदृढव्रतः ।
चकार च यथाकाममाहारं पतितैः फलैः ॥ ६
श्मशाने तस्य चावासो गोमायोः संमतोऽभवत् ।
जन्मभूम्यनुरोधाच्च नान्यद्वासमरोचयत् ॥ ७
तस्य शौचममृष्यन्तः सर्वे ते सहजातयः ।
चालयन्ति स्म तां बुद्धिं वचनैः प्रश्रयोत्तरैः ॥ ८
वसन्पितृवने रौद्रे शौचं लप्सितुमिच्छसि ।
इयं विप्रतिपत्तिस्ते यदा त्वं पिशिताशनः ॥ ९
तत्समो वा भवास्माभिर्भक्ष्यान्दास्यामहे वयम् ।
भुङ्क्ष्व शौचं परित्यज्य यद्धि भुक्तं तदस्ति ते ॥ १०
इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच समाहितः ।
मधुरैः प्रश्रितैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिरनिष्ठुरैः ॥ ११
अप्रमाणं प्रसूतिर्मे शीलतः क्रियते कुलम् ।
प्रार्थयिष्ये तु तत्कर्म येन विस्तीर्यते यशः ॥ १२

C. 12. 4094
B. 12. 111. 12
K. 12. 111. 13

5 G1 partly damaged. — a) K3 D4 संस्मरन् (for °स्मृत्य). K5 B Da D2.3.6.8 -सूतिं; V1 Dn -भूतिं; D5 *तिं; G1 -जातीं (for -जातिं). K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 च; S (G3 missing; G4 damaged) स्वां (for स). — b) B1 परं (submetric) (for परमं). — d) Da अपकृतानि; D4 उपहि° (for उपहृ°). K1 च (for [अ]पि).

6 a) Dn2 D8 अहिंसः (for °स्रः). — b) K4 Bo D1.7 T G (G3 missing) स दृढ- (for सुदृढ-). — c) V1 B1.2 Da Dn D2 स चकार (for चकार च). All MSS. (except Ś1 K1.2.4 D1; G3 missing) यथाकालम् (for °कामम्). — d) G1 बलैः (for फलैः). — After 6, S (G3 missing) ins.:

260* पर्णाहारः कदाचिच्च नियमव्रतवानपि ।
कदाचिदुदकेनापि वर्तयन्ननुयन्त्रितः ।

[(L. 2) G1 अनयंत्रितः; M1 अप्यतंद्रितः; M2-4 अपि तंद्रिकः (for अनुयन्त्रितः).]

7 a) K3 D4 G1 स्मशाने. Bo.3-5 Dn2 D2.3.5.6.8 तत्र वै; Dn1 तस्य सं- (for तस्य चा-). — b) K2.4 D1 गोमायुः (for °योः). D1 स मतो (for संमतो). Ś1 B1 D4.8 भवेत् (for ऽभवत्). — c) Ś1 (*sup. lin.*) जन्मभूम्यनु-; D4 °भूम्यप-; M2 °भूम्यव- (for °भूम्यनु-). K4 D1 -रोधाश्च; B1 -रोधाय (for -रोधाच्च). — d) K3.5 V1 B D S (G3 missing) नान्यं (for नान्यद्). D1 अरोचत; T2 अरोचयन्.

8 G4 partly damaged. — a) D7 T1 G2.4 शोकम् (for शौचम्). K1 अमृषंतः; Bo अहृष्यंतः; Dn1 अमृष्यंत; D6 °ष्यंतः (for °ष्यन्तः). — b) Dn D6 ते सर्वे (by transp.). — c) V1 वारयंति; M2 चल° (for चाल°). Bo.3-5 D2.3.5.6 च (for स्म). — d) K1 प्रश्रयोंतरे; B3 °योत्तमैः (for °योत्तरैः).

9 a) K1 नमस्पितृवते रौद्रे; D1 corrupt. — b) K (except K2) B (except B2) Dn D2.3.5.6.8 M शौचे (for शौचं). K2.4 D7 T1 G1.4 लंभितुम्; K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 वर्तितुम्; D1 लप्सितुम्; T2 G2 लंधितुम्; M लंबितुम् (for लप्सि°). — d) Ś1 K4 D1 यदि. Da त्वां. Da D7 G2 M2 पिशिताशन; D1 °शिनः (for °शनः).

10 a) K1 त्वं समो वा; K3.5 V1 B Da Dn D2-8 S (G3 missing) तत्समानो; D1 तत्समे वा (for °मो वा). K4 Da1 भवस्माभिर्; M1.3 भवास्मान्हि; M4 °स्माकं (for °स्माभिर्). — b) K3.5 V1 B Da D2.3.5.7.8 T G (G3 missing) भक्ष्यं; Dn भोज्यं; M भक्षं (for भक्ष्यान्). G1 M1-3 दास्यामि (G1 °म) ते (for दास्यामहे). — c) D2 भुंक्ष्वाशौचं; D4 भुक्ष्व शोचं. B3 परिष्वज्य (for °त्यज्य). — d) G4 damaged. K4 यद्धिभुंक्ते; V1 Bo.4.5 Da D8 यद्धि भक्तं; B1 परिभुक्तं; B2 D2.6.8 यद्धिभक्तं; D4 यद्धि भक्ष्यं; M4 यद्धि कृत्तं (for यद्धि भुक्तं). K5 Dn D3-6.8 T2 G1 तद(Dn2 °दा)स्तु; B1 यदस्ति; D8 सदास्तु (for तदस्ति).

11 G4 damaged up to च स (in 11b). — c) K2.3.5 B1.2 Da Dn D4.8 प्रसृतैर्; D5 °वृत्तैर् (for °श्रितैर्). — d) D6 हेममद्भिर् (for हेतु°). K5 V1 B Da D2.6.8 अनुष्ठितैः (for अनिष्ठुरैः).

12 a) K1.5 V1 B Da Dn D2-5.8 अप्रमाणा(K1 °णां); M1.3.4 न प्रमाणं (for अप्र°). K1 G1 प्रसूतिं (for °तिर्). M2 प्रमाणमप्रसूतिर्मे. — b) M1.3 प्रियते (for क्रियते). K4 तथा (for कुलम्). — c) K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5-8 S (G3 missing) प्रार्थयामि (for °यिष्ये). K3 V1 B1.2 Da Dn D6.7 S (G3 missing) च (for तु). — d) D1 विस्तीर्यते; G4 damaged (for विस्तीर्यते).

C. 12. 4095
B. 12. 111. 13
K. 12. 111. 14

श्मशाने यदि वासो मे समाधिर्मे निशाम्यताम् ।
आत्मा फलति कर्माणि नाश्रमो धर्मलक्षणम् ॥ १३
आश्रमे यो द्विजं हन्याद्गां वा दद्यादनाश्रमे ।
किं नु तत्पातकं न स्यात्तद्वा दत्तं वृथा भवेत् ॥ १४
भवन्तः सर्वलोभेन केवलं भक्षणे रताः ।
अनुबन्धे तु ये दोषास्तान्न पश्यन्ति मोहिताः ॥ १५
अप्रत्ययकृतां गर्ह्यामर्थापनयदूषिताम् ।
इह चामुत्र चानिष्टां तस्माद्वृत्तिं न रोचये ॥ १६
तं शुचिं पण्डितं मत्वा शार्दूलः ख्यातविक्रमः ।
कृत्वात्मसदृशां पूजां साचिव्येऽवर्धयत्स्वयम् ॥ १७
सौम्य विज्ञातरूपस्त्वं गच्छ यात्रां मया सह ।
व्रियन्तामीप्सिता भोगाः परिहार्याश्च पुष्कलाः ॥ १८
तीक्ष्णा वयमिति ख्याता भवतो ज्ञापयामहे ।
मृदुपूर्वं घातिनस्ते श्रेयश्चाधिगमिष्यति ॥ १९
अथ संपूज्य तद्वाक्यं मृगेन्द्रस्य महात्मनः ।
गोमायुः प्रश्रितं वाक्यं बभाषे किंचिदानतः ॥ २०

---

13 G4 damaged up to र्मे नि (in 13[b]). — [a]) K3 D4 स्मशाने. V1 नो वासः; Dn2 मे वासः (by transp.); T2 G1 वा वासो. — [b]) K1 स च धर्मे; T2 G1 मे समाधिर् (by transp.). K2-5 V1 B0-2 Da Dn D1-3. 5. 6 M1. 3. 4 निशम्यतां (K5 D1 °तं); G1 °शाम्यता; G4 *शम्यतां (for निशा°). — [c]) Da1 आत्मफलंति कर्माणि (corrupt). — V1 om. 13[d]. — [d]) D1 न श्रमो; D8 नाश्रयो (for °श्रमो). K5 Dn D2-6. 8 -कार (Dn2 °रि) णं; D7 T1 G2. 4 -लक्षणः (for -लक्षणम्).

14 [a]) B1 आश्रमाय; Dn2 °मोयं (for °मे यो). — [b]) K4 गो वा; D1 गा वा; S (G3 missing) दानं (for गां वा). Dn1 वध्याद् (for दद्याद्). — [c]) Ś1 किं न; K1-3. 5 Da2 Dn1 D2. 4-6. 8 G2 किं तु (for किं नु). T2 तस्य (for न स्यात्). — [d]) T2 G1 किं वा (for तद्वा). D4. 7 S (G3 missing) दानं (for दत्तं). Da यथा (for वृथा).

15 [a]) K3. 5 V1 B0. 2-5 Dn D2. 3. 5-8 T G2. 4 M2. 4 स्वार्थ-; B1 चाद्य-; Da सायु-; G1 त्वर्थ-; M1. 3 घार्थ- (for सर्व-). — [b]) D8 तु क्षणे (for भक्षणे). M4 रतः (for रताः). — 15[cd] is damaged in G4. — [c]) B1 अनुबध्येत् (for °बन्धे). K3. 5 B3. 4 Dn2 D1. 3. 5 त्र (D1 त) यो; K4 तिये (sic); Dn1 D2. 6 [ऽ]त्र ये; D4 च ये (for तु ये). D7 S (G3 missing) अनुबंधेषु ये (G1 यो) दोषास्. — [d]) M1. 3 त्वां (for तान्).

16 [a]) K5 अप्रत्यये (for °त्यय-). K1 -कृतान् (for -कृतां). K1 ग्रंथ्यान्; K4 D1 गह्याम्; D4 गर्हाम् (for गर्ह्याम्). — [b]) K1 D1 मार्गापनय-; K2 आर्थाप°; D4 अथाप°; Cv अर्थाप° (as in text). K1 -दूषितान्; Da -दूषणं. — [c]) Da D2 वा (for च). B1 चैवात्र; D1 corrupt (for चामुत्र). B1 Da D2. 4. 5 T2 वा (for च). Da1 [अ]निष्टं; D2 G1 [अ]निष्टा. — [d]) K1 तथा (for तस्माद्). Da वृत्तं. Da1 D4 T1 रोचयेत्.

17 Before 17, D7 T1 G2. 4 ins. भीष्म उवाच. 17[ab] damaged in G4. — [b]) K4 ख्यातिविक्रम. — [c]) All MSS. (except Ś1 Da1 D1; G3 missing; G4 damaged) -सदृशीं (for °दृशां). — [d]) All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1; G3 missing; G4 damaged) [ऽ]वरयत् (for ऽवर्ध°).

18 Before 18, all MSS. (except D1. 4. 8; G3 missing) ins. शार्दूल उवाच. — [a]) Ś1 K4 D1 सोम्य; K1 सोमं (for सौम्य). D4 विज्ञान-; M4 °ज्ञाय (for °ज्ञात-). D2. 3. 6 -तत्त्वस् (for -रूपस्). — [b]) V1 गच्छ सेत्रां (sic); Da यात्रां गच्छ (by transp.). — [c]) K1 ष्टुवंताम्; B1 चिंतयामि; D1 T2 ह्रियंताम्; D4 विय°; D6 व्रिय°; D7 G4 व्रीय°; G1 M4 प्रियं° (for व्रियन्ताम्). — [d]) B1 परिहार्यंश्च; D7 T G1. 4 M1. 3 °हाराश्च; G2 °हाराय; M2. 4 °बर्हाश्च (for °हार्याश्च). T2 पुष्कळाः.

19 [a]) K5 V1 B2 Da Dn1 D7 S (G3 missing) इति वयं (by transp.); B1. 3-5 D2. 3. 5. 6 वयमिह. T2 सर्वे (for ख्याता). — [b]) K1. 2 D1 भवंतो; K3-5 V1 B Da Dn D2-8 S (G3 missing) भवं- (M4 °व) तं. D3. 8 ज्ञपयामहे. — [c]) K3 याचितंस्त्वं; K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 हि (K4 ति) तं चैव; D1. 7 T1 G2. 4 प्र (D1 च) शाधि त्वं; M घातिनस्तु (for °नस्ते). — V1 om. 19[d]. — [d]) K1 यो यश् (for श्रेयश्). K3 B3 D7 G2 चापि; T1 G4 चाति- (for चाधि-). K3. 5 B Dn D2. 3. 5-7 S (except T2; G3 missing) -गमिष्यसि.

20 Before 20, D7 S (G3 missing) ins. भीष्म उवाच. — [a]) B1 संगृह्य (for °पूज्य). K4 D1 अथ

सदृशं मृगराजैतत्तव वाक्यं मदन्तरे ।
यत्सहायान्मृगयसे धर्मार्थकुशलाञ्शुचीन् ॥ २१
न शक्यमनमात्येन महत्त्वमनुशासितुम् ।
दुष्टामात्येन वा वीर शरीरपरिपन्थिना ॥ २२
सहायाननुरक्तांस्तु यतेतानुपसंहितान् ।
परस्परमसंघुष्टान्विजिगीषूनलोलुपान् ॥ २३
तानतीतोपधान्प्राज्ञान्हिते युक्तान्मनस्विनः ।
पूजयेथा महाभागान्यथाचार्यान्यथा पितॄन् ॥ २४
न त्वेवं मम संतोषाद्रोचतेऽन्यन्मृगाधिप ।
न कामये सुखान्भोगानैश्वर्यं वा त्वदाश्रयम् ॥ २५
न योक्ष्यति हि मे शीलं तव भृत्यैः पुरातनैः ।
ते त्वां विभेदयिष्यन्ति दुःखशीला मदन्तरे ॥ २६
संश्रयः श्लाघनीयस्त्वमन्येषामपि भास्वताम् ।
कृतात्मा सुमहाभागः पापकेष्वप्यदारुणः ॥ २७

C. 12. 4109
B. 12. 111. 27
K. 12. 111. 28

संपूजितं वा(D1 °तद्वा)क्यं. — °) B1 Da D4.8 प्रसृतं; Dn संश्रितं; M2-4 प्रश्रितो (for °श्रितं). — d) Da1 आत्मनः (for आनतः).

21 Before 21, K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 ins. गोमायुरुवाच. — a) V1 D7 S (G3 missing) मृगराजेंद्र (for °जैतत्). — b) B2 वाकं (for वाक्यं). K4 मदंतरेत्; V1 M2 अनंतरे (for मदन्तरे). — c) K1 मत्सहाया; G1 M1.4 यत्सहायं (for °हायान्). B1 मत्स्वभावान्मृगपतेर्. — d) K1 D1 -कुशलां (for -कुशलान्).

22 a) K1 आनमन्येन (sic); K3 V1 B Da Dn ह्यनमात्येन (for अनमात्येन). — b) K1 D1 अनुशासितं. — V1 reads 22cd on marg. — d) D6 शरीरं. K4 -परिपक्तिना; D2 -पंथिना सह; D4 -परिपंथिता; D8 °पंथिनां; M2 °पंथिनः (for °पन्थिना).

23 a) D6 यत्सहायान् (hypermetric) (for सहा°). K3 V1 Dn1 D4 G2 च; B1 त्वां (for तु). — b) K3.5 B Dn D2.3.5.6.8 °नयज्ञानुप; D7 S (G3 missing) °सहितानुप (for यतेता°). — c) K3 V1 Bo.2.4.5 Da Dn D2-6.8 M2 असंसृष्टान्; K5 °हृष्टान्; B1.3 °स्पृष्टान्; D7 T1 G (G3 missing) °तुष्टान्; M1.3.4 °घृष्टान् (for °घुष्टान्). — d) K3 D1 विजि(D1 जिवि)-गीषुर् (for °गीषून्). D1 नलोलुपान् (for अलो°).

24 a) K5 B (except B2) Da Dn D2.3.5.6.8 G2 अनतीतोपधा(Da2 Dn1 °दा-; G2 °था)न्; D7 T2 G1 तानतीतोपथान्; M2 °तोपधा; M4 °ते वधान् (for °तोपधान्). K1 (before corr.) M2 प्राज्ञा; K1 (by corr.) प्राज्ञो; B1 D6 प्रज्ञान्; D1 प्राज्ञां (for (for प्राज्ञान्). — b) B1 Da हित- (for हिते). D6.8 मनस्विना; M न तु प्रिये (for मनस्विनः). — c) M2 पूजयेथो (for °येथा). V1 B2 Da2 Dn D5 महाभाग; Da1 °प्रज्ञ (for °भागान्). — d) K5 V1 B Da D2.3.5.6.8 सर्वथा त्वं (B1 च); D1 यथा चार्हान्; D7 S (except G2; G3 missing) यथा आ(M मा)द्य्न् (for यथाचार्यान्). B1 पितॄनिव (for यथा पितॄन्).

25 a) K2.3.5 V1 Bo-3.4m.5 D (except D1) T2 M न त्वेव; B4 यथैव; T1 G (G3 missing) न त्वेष (for न त्वेवं). Da संतोषो (for °पाद्). — b) K1 [s]न्यं; Bo.1 [s]न्यान्; Da1 T2 न; Da2 G1 M2 [s]न्य- (for sन्यन्). Da मृगा नु(Da2 द्वि)प; M4 मृगाधिपः (for °धिप). — d) K5 V1 B D (except D1.4.7) च (for वा). V1 B1.3.5 Da1 Dn2 D4 M तदाश्रयं (D4 °यात्) (for त्वदा°).

26 a) B3 योक्षंति हि; D4 धोक्ष्यंति हि; S (G3 missing) च योक्ष्यति. — b) B1 वृत्तैः (for भृत्यैः). D7 नरानतैः (for पुरातनैः). — c) D7 (marg. as in text) तेषां; M ते त्वा (for ते त्वां). M1.3 [अ]पि (for वि-). — d) K5 V1 B D (except D1.4.7) दुःशीलाश्च (for दुःखशीला). B1 मदंतरं; D1 °त्तरो (corrupt) (for °न्तरे).

27 K3 om. from संश्रयः up to दीर्घंद (in 28a). — a) K2 T1 G4 M (except M2) संश्रय-; T2 G1 °श्रये (for °श्रयः). G2 श्लाघनीयत्वम् (for °यस्त्वम्). K5 V1 B D (except D1.4.7) न संश्र(Da1 °श)यः श्लाघनीयो. — b) K5 V1 B D (except D1.4.7) ह्यन्ये(Da1 °ते)षाम्; Bom. ed. [s]हमे° (for अन्ये°). B1 अभि-; Da1 अभि- (for अपि). B1 -भास्वतां; D7 शाश्वतां (for भास्व°). — c) B1.4 Da T1 G4 सुमहाभाग; D2 °भागाः (for °भागः). Dn2 कृतात्मसु महाभाग. — d) B1 पापकस्तु; D7 T1 G1.4 पावकेषु (for पाप°). K5 [अ]प्यदारुणं; Da D2 [अ]थ दारुणः (for [अ]प्यदा°).

28 K3 om. up to दीर्घंद (cf. v. l. 27). — a) T2 G1 महेष्वासः; M4 महोत्साहा (for °त्साहः). — b) V1 D7 T1 G2.4 मूल- (for स्थूल-). Ś1 B1 D2.3 T

C. 12. 4110
B. 12. 111. 28
K. 12. 111. 29

दीर्घदर्शी महोत्साहः स्थूललक्ष्यो महाबलः ।
कृती चामोघकर्तासि भाव्यैश्च समलंकृतः ॥ २८
किं तु स्वेनासि संतुष्टो दुःखा वृत्तिरनुष्ठिता ।
सेवायाश्चापि नाभिज्ञः स्वच्छन्देन वनेचरः ॥ २९
राजोपक्रोशदोषाश्च सर्वे संश्रयवासिनाम् ।
वनचर्या च निःसङ्गा निर्भया निरवग्रहा ॥ ३०
नृपेणाहूयमानस्य यत्तिष्ठति भयं हृदि ।
न तत्तिष्ठति तुष्टानां वने मूलफलाशिनाम् ॥ ३१
पानीयं वा निरायासं स्वाद्वन्नं वा भयोत्तरम् ।
विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्वृतिः ॥ ३२
अपराधैर्न तावन्तो भृत्याः शिष्टा नराधिपैः ।
उपघातैर्यथा भृत्या दूषिता निधनं गताः ॥ ३३
यदि त्वेतन्मया कार्यं मृगेन्द्रो यदि मन्यते ।
समयं कृतमिच्छामि वर्तितव्यं यथा मयि ॥ ३४
मदीया माननीयास्ते श्रोतव्यं च हितं वचः ।
कल्पिता या च ते वृत्तिः सा भवेत्तव सुस्थिरा ॥ ३५

G4 M2 Cv -लक्षो; D4 -वक्षो; G2 -रक्षो; M1. 3. 4 -लाक्षो (for -लक्ष्यो). — b) K1. 3. 5 V1 B Da D2-8 T1 G (G3 missing) M1. 3. 4 कृते; Dn2 कृति (for कृती). B1 D1. 5 वा (for च). K4. 5 V1 B (except B1) Dn D2. 3. 5. 6. 8 [अ]सि (for [अ]सि). M2 कृतोपमोघकर्तासि. — d) K1 भावैश्च; K3 V1 Da T2 G1 M भाग्यैश्च; K5 Bo. 1. 4. 5 Dn2 D3. 5. 6 भोगैश्च; B2 Dn1 D2. 8 भोग्यैश्च; B3 भास्यैश्च; D4 भाग्ये च; D7 T1 G2. 4 भागैश्च (for भाव्यैश्च). G2 M2 समलंकृतं.

29 a) K5 V1 B D (except D1. 4. 7) Cn न (K5 om. न) स्वल्पेन (sic) (for किं तु स्वेन). D4 [अ]सि (for [अ]सि). — b) K1 D2. 8 दुःख- (D8 °खो) (for दुःखा). Da1 वर्तिर् (for वृत्तिर्). D8 अनुष्ठितः. ❀ Cn : दुःखा वृत्तिः सेवावृत्तिः । ❀ — c) K1. 5 V1 Bo. 3-5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 M2 सेवायां (for °याश्). D4 चासि (for चापि). K1 [अ]नभिज्ञः (for नाभिज्ञः). — d) K4 स्वच्छेदेन (for स्वच्छन्देन). K4 V1 B2 D4 वनेचर; B1 वनेचराः (for °चरः).

30 a) K1 D2. 8 राज्ञोप-; D7 S (except G2; G3 missing) प्रा(D7 T2 प्र)ज्ञोप- (for राजोप-). K1 -क्रोद-; G2 -क्रोध- (for -क्रोश-). K1 -शोषश्च; D1 -दोषाश्च; M2 -दोषांश्च (for °षाश्च). — b) D1 सर्वेषां श्रयवासिनां; D4 सर्वसंश्रिय°; T2 सर्वे संश्रयतां नृणां. — B1 om. (? hapl.) 30cd. — c) Dn व्रतचर्या (for वन°). K3. 5 V1 B (B1 om.) D (except D1) S (G3 missing) तु (for च). G2 निस्वर्गा (for निःसङ्गा). — d) K3 D4 निरुपद्रवाः (D4 °वा); K5 Bo. 4. 5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 वनवासिनां; V1 B2. 3 Da वनसेविनां; G1 निरवग्रहः; M1. 3 निरव(M1 °प)ग्रहाः (for °ग्रहा).

31 a) D7 G1 हीयमानस्य; T1 G2. 4 ह्वियमान(G2 °ण)स्य (for [आ]हूय°). — b) K4 भये. — D4 om. 31c-32d. — c) K4 न त्वत्; V1 B3 न तु; Da1 तत्तत् (for न तत्). K4. 5 Bo. 3-5 D2. 3. 5. 6. 8 भूतानां; D7 T G1. 4 M1. 3. 4 शिष्टानां (for तुष्टानां). B1 न तिष्ठति च भूतानां.

32 = Hitopadeśa I. 116. D4 om. 32 (cf. v. l. 31). — a) K2 निराहारं; B1 °सोयं; D8 °यासं (for °यासं). K3 पाणीयं निरायासं (submetric). — b) B1 सस्वाद्वन्नं (for स्वाद्वन्नं वा). D7 S (G3 missing) गुणोत्तरं; D8 भयोतरां (for °त्तरम्). — d) D1 निवृत्तिः; G2 °ष्कृतिः (for °र्वृतिः).

33 a) D4 G1 अपराधे; M1. 3. 4 उपकारैर् (for अपराधैर्). — b) D7 S (G3 missing) शस्ता (for शिष्टा). ❀ Cb. n : शिष्टाः कृतदण्डाः । ❀ — c) D4 उपघाते; T2 G1 M4 उ(M4 अ)पकारैर्; M2 उपहूतैर् (for °घातैर्).

34 a) M4 कार्यः (for कार्यं). D7 T G (G3 missing) यदि वा ते द(T2 G1. 2 म)या कार्या (T2 G1 °र्यं). — b) Dn D1. 7 S (G3 missing) नरेन्द्र. K1 B (except B3) Da2 D3. 6. 8 यद्धि (for यदि). K5 Dn D1. 4. 7 T G (G3 missing) M1. 3. 4 मन्यसे; Da2 मन्वते; M2 निर्वृतिः (for मन्यते). — c) G2 समया. K5 B (except B2) D1-3. 5. 6. 8 M2 कर्तुम् (for कृतम्). — d) V1 D7 T1 G1. 4 M -विधि; T2 G2 त्वयि (for मयि).

35 a) D2 मदीय- (for °दीया). D7 (before corr.) मननीयास् (for मान°). — Da1 om. (hapl.) 35b-36a. — b) K5 Bo. 3-5 D2. 3. 5. 6. 8 यदि; V1 B1. 2 Da2 मम (for वचः). — c) B5 कथिता (for कल्पिता). All MSS. (except Ś1 K1. 4 D1; Da1 om.; G3 missing) मे (for ते). — d) V1 साहसे; G2 स्वभावे; M4 सभावेत् (sic) (for सा भवेद्). K3. 5 V1 B Da2 Dn D2-3 S (G3 missing) स्वयि;

न मन्त्रयेयमन्यैस्ते सचिवैः सह कर्हिचित् ।
नीतिमन्तः परीप्सन्तो वृथा ब्रूयुः परे मयि ॥ ३६
एक एकेन संगम्य रहो ब्रूयां हितं तव ।
न च ते ज्ञातिकार्येषु प्रष्टव्योऽहं हिताहिते ॥ ३७
मया संमन्त्र्य पश्चाच्च न हिंस्याः सचिवास्त्वया ।
मदीयानां च कुपितो मा त्वं दण्डं निपातयेः ॥ ३८
एवमस्त्विति तेनासौ मृगेन्द्रेणाभिपूजितः ।
प्राप्तवान्मतिसाचिव्यं गोमायुर्व्याघ्रयोनितः ॥ ३९
तं तथा सत्कृतं दृष्ट्वा युज्यमानं च कर्मणि ।
प्राद्विषन्कृतसंघाताः पूर्वभृत्या मुहुर्मुहुः ॥ ४०
मित्रबुद्ध्या च गोमायुं सान्त्वयित्वा प्रवेश्य च ।
दोषेषु समतां नेतुमैच्छन्नशुभबुद्धयः ॥ ४१
अन्यथा ह्युचिताः पूर्वं परद्रव्यापहारिणः ।
अशक्ताः किंचिदादातुं द्रव्यं गोमायुयन्त्रिताः ॥ ४२
व्युत्थानं चात्र काङ्क्षद्भिः कथाभिः प्रविलोभ्यते ।
धनेन महता चैव बुद्धिरस्य विलोभ्यते ॥ ४३

C. 12 4125
B. 12. 111. 43
K. 12. 111. 44

D7 (before corr.) त्वधि- (for तव). K5 V1 B Da2 D3. 5. 6. 8 च; D7 lacuna (for सु-).

36 Da1 om. 36[a] (cf. v. l. 35). — [a]) B8 om. न. K1 D4 मंत्रेयेयम्; D2 मंत्रयेम् (submetric); D7 S (G3 missing) °णीय(D7 °ष्य)म् (for °येयम्). B1 अन्यैस्तु; M2 अन्यं ते (for अन्यैस्ते). — [b]) D7 S (G3 missing) मंत्रिभिः (for सचिवैः). — [d]) V1 B (except B2) D3. 5 यथा (for वृथा). K2 D1 ब्रूयाः (D1 °यः). V1 B2 Da परानपि (for परे मयि).

37 [b]) Ś1 D7 ब्रूया; K1 (before corr. as in text) M4 ब्रूयाद् (for ब्रूयां). K5 V1 B D (except D1. 4) S (G3 missing) वचः (for तव). — [c]) B1 तव (for न च). — [d]) D7 T G1. 4 M [s]स्मि; G2 [s]स्ति (for ऽहं). M3 हिता हि मे (for हिताहिते).

38 [a]) B1 याथार्थ्यं; D7 पश्चात्तु (for °च्च). — [b]) K1 हिंस्यः; K4 हिस्याः; D4 हिस्यः (for हिंस्याः). K1 सचिवं; D4 सचिवस्. — [c]) D1 कुपिते. — [d]) D4 च; D5 lacuna; G2 त्वा (for त्वं). K4. 5 D6 M1-3 निपातये; B (except B2) °तय; G2 °तयेत् (for °तयेः).

39 [c]) B2 आप्तवान्; G2 प्रापतन् (for प्राप्तवान्). D4 अति-; D7 मंत्रि-; M2 मंत्र- (for मति-). — [d]) B5 M4 -योनिजः (M4 °नः); D4 -योजितः; D7 T1 G (G3 missing) -चोदितः; M2 -योगिनः (for -योनितः).

40 [a]) M4 स (for तं). Bom. ed. सुकृतं (for सत्कृतं). — [b]) K4 पूज्यमानं (for युज्य°). K2 T2 G1. 2 M कर्मसु (for कर्मणि). K3. 5 V1 B D (except D1) T1 G4 पू(K3 यु)ज्यमानं स्व(V1 सु-; D7 T1 G4 च)कर्मसु (B1 °र्मे च). — [c]) B1 Da1 प्राविश- (B1 °ष)न् (for °द्विषन्). D2 क्षत- (for कृत-). B3-5 -संहाताः; D1 -संघाः (submetric); M2 -संघातः (for °घाताः). K1 प्राद्विषत्वं ततो व्याघ्राः. — [d]) K1 पूर्वं (for पूर्व-). M3 -भक्तया; M4 -कृत्या (for -भृत्या).

41 [a]) Da2 मंत्र- (for मित्र-). M4 -कृत्या (for -बुद्ध्या). Ś1 K4 D1 गोमायुः. — [b]) V1 शांत्वयित्वा; D2 सांत° (for सान्त्व°). Ś1 K3 प्रविश्य; K5 V1 B D (except D1. 4. 7) प्रसाद्य (for °वेश्य). — [c]) K3 Dn दोषैस्तु (for दोषेषु). D7 T1 G4 समयान् (for समतां). — [d]) D1 नैच्छन्; G2 इंशन् (for ऐच्छन्). D7 T G1. 4 M इच्छं(D7 ईहं)स्त्यशुभबुद्धयः.

42 K8 om. 42. — [a]) K1 ह्यर्चिताः; B1 यतिताः; Dn1 व्युषिताः; D4 ह्यविताः; D7 T1 G2. 4 ह्युचितं; T2 [अ]भ्युदिताः; M3 ह्युषिताः; M4 ह्युपचिताः (hypermetric) (for ह्युचिताः). Ś1 K1. 2. 4 D1 पूर्वे. — [b]) K5 V1 B Da Dn D5 -द्रव्याभि- (for -द्रव्याप-). D2. 3. 6 परत्र व्यभिचारिणः. — [c]) M2. 4 अशक्तः (M2 °क्याः) (for °शक्ताः). D6 आख्यातुं; D7 T G (G3 missing) °हर्तुं (for °दातुं). — [d]) K4 D4 -यंत्रितः; Dn2 -मंत्रिताः (for -यन्त्रिताः).

43 [a]) K1 व्युक्तानां; M4 व्युत्थानां (for °त्थानं). K5 Bo. 5 Dn च वि-; B2 चा*; B4 चाभि-; D2 वा वि-; D3. 5. 6 चावि-; D8 चापि-; M1. 3 चास्य (for चात्र). V1 (*sup. lin.* as in text) B1 कांक्षंति (for काङ्क्षद्भिः). — [b]) V1 Bo. 2-5 Da Dn2 D6. 8 अर्थैभिर्; B1 अर्थि° (for कथा°). K2. 3. 5 Dn1 D4. 7 S (G3 missing) प्रति-; V1 B Da Dn2 D6. 8 विप्र- (for प्रवि-). K1 -लोल्यते; K3 D4 -लोभ्य वै; Bo. 3. 4 -लभ्यते; Dn2 -लोभ्यतां; D8 T1 (by corr. as in text) -लोप्यते; G1 -लोस्यते (for °भ्यते). D2. 3. 5 अर्थैरभिविलोभ्यते. — [c]) B1 चैवं (for चैव). — [d]) K3 D4 बुद्धिम्. K1 विलोप्यते; B5 Da °स्यते (for °भ्यते).

C. 12. 4126
B. 12. 111. 44
K. 12. 111. 45

न चापि स महाप्राज्ञस्तस्माद्धैर्याच्चचाल ह ।
अथास्य समयं कृत्वा विनाशाय स्थिताः परे ॥ ४४
ईप्सितं च मृगेन्द्रस्य मांसं यत्तत्र संस्कृतम् ।
अपनीय स्वयं तद्धि तैर्न्यस्तं तस्य वेश्मनि ॥ ४५
यदर्थं चाप्यपहृतं येन यच्चैव मन्त्रितम् ।
तस्य तद्विदितं सर्वं कारणार्थं च मर्षितम् ॥ ४६
समयोऽयं कृतस्तेन साचिव्यमुपगच्छता ।
नोपघातस्त्वया ग्राह्यो राजन्मैत्रीमिहेच्छता ॥ ४७
भोजने चोपहर्तव्ये तन्मांसं न स्म दृश्यते ।
मृगराजेन चाज्ञप्तं मृग्यतां चोर इत्युत ॥ ४८
कृतकैश्चापि तन्मांसं मृगेन्द्रायोपवर्णितम् ।
सचिवेनोपनीतं ते विदुषा प्राज्ञमानिना ॥ ४९
सरोषस्त्वथ शार्दूलः श्रुत्वा गोमायुचापलम् ।
बभूवामर्षितो राजा वधं चास्याभ्यरोचयत् ॥ ५०

---

44 [a]) D4 वा (for च). K1.4 B1.3.4 D1–3.5.6.8 सु- (for स). Ś1 K1 B1 -प्रज्ञस्- — [b]) Ś1 K1.2.4 चचाल हि; K3 D4 च चाल्यते. Da1 तस्माद्वैचार्यचालद्द (sic). — [d]) K4 स्थितः; B4 Da1 स्थिता; Dn तथा; G3 M [अ]स्थिताः (for स्थिताः).

45 [a]) K5 V1 B (except B2) Dn D2.3.5.6.8 तु (for च). — B2 om. (hapl.) 45[b]–47[d] and the prior half of 262*. — [b]) K4 यस्त्वत्र; D2.3.6 यत्र च; T2 G1 यत्तु सु- (for यत्तत्र). D4 सस्तुतं (sic) (for संस्कृतम्). — [c]) D7 S (G3 missing) च (for हि). — [d]) B1 व्यस्तं (for न्यस्तं).

46 B2 om. 46 (cf. v. l. 45). — [a]) D7 तदर्थं (for यद°). K2 B1 D7 S (G3 missing) वा (for च). — [b]) K4 D1 यश्चैव; V1 यच्चापि; Bo.5 Dn1 D6.8 तच्चैव; Dn2 तत्रैव (for यच्चैव). B3 मंत्रिकं; Da यंत्रितं (Da2 °तः) (for मन्त्रि°). — [c]) D7 विवृतं (for विदितं). Bo कर्म; D6 सर्वैः (for सर्वं). T2 न तस्य तद्वितं सर्वं. — [d]) G1 न (for च). D8 मंत्रितं (for मर्षि°). ❀ Cn: कारणार्थं, स्वस्य बन्धविच्छेदो भवत्विति हेतोरित्यर्थः । ❀

47 B2 om. 47 (cf. v. l. 45). — [a]) B1 समयोगं; D7 T1 G1.4 M1.3 समयो यः (for °योऽयं). — [c]) K3 B3 Dn D4.7 S (G3 missing) कार्यो (for ग्राह्यो). — [d]) D7 T1 G4 मैत्रम्. B1 [इ]च्छत. — After 47, Ś1 K1–4 D1.4.7 T1 G1.2.4 ins.:

261* इति तस्य च मन्त्रस्य स्थित्यर्थं तदुपेक्षितम् ।

[G1 उदितस्य (for इति तस्य). K2 सद्भवेक्षितं; K4 D4 यदुपे° (for तदुपे°).]

On the other hand, K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 ins. after 47:

भीष्म उवाच ।

262* क्षुधितस्य मृगेन्द्रस्य भोक्तुमभ्युत्थितस्य च ।

[B2 om. the prior half (cf. v. l. 45). B2 D8 om. the ref. B5 अभ्यर्थितस्य (for अभ्युत्थि°).]

48 [a]) D7 T2 G4 M नृप-; G1 नृप-; G2 [s]-त्राप- (for चोप-). K2 -कर्तव्ये; K4 D1 G1 -वर्तव्ये; D2.5 -हर्तव्यं (for -हर्तव्ये). — [b]) G2 यन् (for तन्). K5 Dn D1–3.5.6 नोप-; D7 T1 G2.4 यत्र (for न स्म). T2 G1 M तन्मांसं न ह्य(M2 व्य)दृश्यत. — [c]) K3 om. from राजेन up to ते (in 49[c]). — [d]) Dn D8 दृश्यतां (for मृग्य°). Some MSS. चौर. Da इत्यतः; D7 G1.2 इत्यपि.

49 K3 om. up to ते (cf. v. l. 48). — [a]) Ś1 K2.4 D1.4 भृत्यकैश्; K1 भृतकैश्; D6 कृतकश्; D8 कृत्तकैश् (for कृतकैश्). D2.3.5 चैव (for चापि). — [b]) D7 S (G3 missing) मृगेंद्राय निवेदितं. — [c]) Da सचिव्येन (for °वेन). K5 V1 B Da Dn1 D2–8 T1 G1 M1.3 [अ]प-; M2 [अ]पि (for [उ]प-). B4 -नीयं (for -नीतं). Dn2 तं (for ते). D1 M4 corrupt. — [d]) T2 -योनिना (for -मानिना). Dn2 विदुषां प्राज्ञमानिनां.

50 [a]) D7 परोक्षस् (for सरोषस्). D4 त्वति (for त्वथ). — [c]) Da1 [अ]मर्षतो; Da2 मर्ष°; D7 T1 G4 मर्षि°; G2 विमना (for [अ]मर्षितो). S (except G2; G3 missing) राजन् (for राजा). — [d]) D6 धर्मं (for वधं). K1 श्वस्याभ्य-; Dn1 चास्य व्य-; D1 चास्याल्य-; T1 G4 चाप्यभ्य-; T2 G1 चैवास्य; G2 चाप्यस्य; M1.3 चास्याध्य-; M4 चास्याप्य- (for चास्याभ्य-). K4 -रोषयत् (for -रोच°).

51 [a]) B1 इदं (for छिद्रं). Dn2 ते; D4 च (for तु). K1 D8 M1.3 तं; Da D7 T G (G3 missing) ते (for तद्). — [b]) D7 S (G3 missing) प्राहुस् (for प्रोचुस्). — [c]) D6 एष (for एव). D7 S (G3 missing) यो (for सो). — [d]) K5 Bo.3–5

छिद्रं तु तस्य तद्दृष्ट्वा प्रोचुस्ते पूर्वमन्त्रिणः ।
सर्वेषामेव सोऽस्माकं वृत्तिभङ्गेषु वर्तते ॥ ५१
इदं चास्येदृशं कर्म वाल्लभ्येन तु रक्ष्यते ।
श्रुतश्च स्वामिना पूर्वं यादृशो नैष तादृशः ॥ ५२
वाङ्मात्रेणैव धर्मिष्ठः स्वभावेन तु दारुणः ।
धर्मच्छद्मा ह्ययं पापो वृथाचारपरिग्रहः ।
कार्यार्थं भोजनार्थेषु व्रतेषु कृतवाञ्श्रमम् ॥ ५३

मांसापनयनं ज्ञात्वा व्याघ्रस्तेषां तु तद्वचः ।
आज्ञापयामास तदा गोमायुर्वध्यतामिति ॥ ५४
शार्दूलवचनं श्रुत्वा शार्दूलजननी ततः ।
मृगराजं हितैर्वाक्यैः संबोधयितुमागमत् ॥ ५५
पुत्र नैतत्त्वया ग्राह्यं कपटारम्भसंवृतम् ।
कर्मसंघर्षजैर्दोषैर्दुष्यत्यशुचिभिः शुचिः ॥ ५६
नोच्छ्रितं सहते कश्चित्प्रक्रिया वैरकारिका ।

C. 12. 4141
B. 12. 111. 59
K. 12. 111. 60

D (except Da D1. 7) वृत्तिभंगे प्रवर्तते. — After 51, K5 V1 B (except B1) D (except D1. 4. 7) ins.:

263* निश्चित्यैवं ततस्तस्य ते तत्कर्माण्यवर्णयन् ।

[Dn1 [ए]व (for [ए]वं). K5 V1 B2 Dn पुनस् (for ततस्). V1 Bo. 5 Da D8 -कर्मानुवर्णयन्; B3 -कर्माथ वर्ण°; B4 -कर्मान्व°; Da D3. 5 -कर्माण्यवर्तयन्.]

52 a) Da1 दृशं (for इदं). K5 V1 B2 Da Dn D7 T1 G2. 4 तस्य; B1 वास्य (for चास्य). — b) D1 वाल्ल्यभ्यं न; D4 बालत्वेन (for वाल्लभ्येन). Ś1 K2. 4 च दृश्यते; K3 V1 B2 Da कृतं भवेत्; G2. 4 च लक्ष्यते (for तु रक्ष्यते). K1 D7 T1 बाल्येभ्यो न च लक्ष्यते; K5 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 बाहुल्येना(Bo. 5 वांद्धभ्येना)नुवर्तते; B1 चान्यत्र न तु वर्तते; Dn किं तेन न कृतं भवेत्. — c) Da1 श्रुतस्य; D1 श्रुतत्त्व; G1 सूतश्च; M4 श्रुतं च (for श्रुतश्च). — d) D6 यादृशे. K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 G1 M1. 3 नैव; G4 नैक- (for नैष).

53 a) Da वाङ्मात्रे न (for °त्रेण). Dn2 तु; T2 G1 स (for [ए]व). D4 G1 M1. 3. 4 धर्मिष्ठ (D4 °ष्ट) (for धर्मिष्ठः). — b) D8 स्वभावो न. Ś1 K2. 4. 5 D2. 3. 5. 6. 8 [ए]व (for तु). K2 तादृशः (for दारुणः). — d) K4 व्यथाचार-; G1 वृधा° (for वृथा°). — e) K3 D4. 7 S (G3 missing) भोजनाद्येषु (for °नार्थेषु). — f) K5 V1 Bo. 1. 3–5 D3. 5–7 T1 G1. 2 वृत्तेषु; B2 (marg. as in text) कृच्छ्रेषु (for व्रतेषु). — After 53, K4. 5 V1 B D (except D1. 4. 7) Ca ins.:

264* यदि विप्रत्ययो ह्येष तदिदं दर्शयाम ते ।
तन्मांसं चैव गोमायोस्तत्क्षणात्तैस्तु ढौकितम् ।

[(L. 1) K4 V1 दर्शयामि ते; Da °यामहे (for °याम ते). — (L. 2) V1 चापि; D2. 3. 5. 6 तैश्च (for चैव). B3. 5 Dn2 तैः (for तत्-). K4 तैश्च; K5 Dn1 D8 चैव; B3. 5 Dn2 आशु; D2. 3. 5. 6 एव (for तैस्तु). B1 चोरितं; D2 दर्शितं (for ढौकितम्). ❀ Ca: उपढौकितं वर्णितं कथितं। ❀]

54 a) B1 मांसापहरणं; G1 मांसोपनयनं; M3 श्रमाप° (for मांसाप°). D4. 7 S (G3 missing) श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — b) V1 B2 Da Dn1 श्रुत्वा (for तेषां). All MSS. (except Ś1 K2. 4 D1; G3 missing) च (for तु). K1 कृतद्वतः (sic) (for तु तद्वचः). — c) D1. 2 अज्ञापयामास. — d) D1 बध्यताम् (for वध्य°).

55 a) Dn शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा; D7 S (G3 missing) गोमायोर् (G2 °यु-; M3 °युर्) व्यसनं (T2 निधनं) श्रुत्वा. — b) D1 -वचनं (for -जननी). — Da om. 55cd. — c) D8 मृगराज्यं.

56 a) B (except B2) D2. 3. 5. 6. 8 M पुत्र नैव (B1 M1. 3. 4 °वं); G1 पुत्रेणैव (for पुत्र नैतत्). D4 भाह्यं (sic); G1 (before corr.) कार्यं (for ग्राह्यं). — b) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 -संयुतं; D7 S (G3 missing) °भृतं (for °वृतम्). K3 कपटारंभमाश्रितैः. — c) D7 T1 G1 धर्म- (for कर्म-). K3 D4 -संसर्गजैर्; K4 V1 Bo. 2 (m as in text). 3. 5 Da -संहर्ष°; B1 हर्ष° (submetric); D7 T1 G4 -संकर्ष° (for -संघर्ष°). D6 वाक्यैर् (for दोषैर्). — d) K1 मुह्यति; K3. 5 Bo. 2–4 Dn D8 दु(B2–4 Dn1 दू)ष्येद्; K4 D5 मुच्यति (D5 °त); V1 Da द्वेष्येत; B1 दूश्यत; B5 दुष्येतां; D1 मुष्यति; D2. 3. 6 मु(D6 दु)च्येत; D7 T G1. 4 दू(D7 G1 दु)ष्यते; G2 दूष्यंते; M2 दुष्यंति; M4 वध्यति (for दुष्यति). D4 lacuna; M1 शुचि (for शुचिः).

57 a) B1 नाच्छ्रितं; T2 G1 नोच्छ्रेयं. — b) D4 प्रकृत्या; Cn प्रक्रिया (as in text). K1 वर-; K5 D4 वैरि-; G1 वध- (for वैर-). K1 -कारका; B4 -कारिकाः; T2 G1 -कारकाः (T2 °कः) (for -कारिका). — c) Dn2 शुचिर् (for °चेर्). D2. 3. 5. 6 अपीह; T2

C.12.4142
B.12.111.60
K.12.111.60

शुचेरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते ॥ ५७
लुब्धानां शुचयो द्वेष्याः कातराणां तरस्विनः ।
मूर्खाणां पण्डिता द्वेष्या दरिद्राणां महाधनाः ।
अधार्मिकाणां धर्मिष्ठा विरूपाणां सुरूपकाः ॥ ५८
बहवः पण्डिता लुब्धाः सर्वे मायोपजीविनः ।
कुर्युर्दोषमदोषस्य बृहस्पतिमतेरपि ॥ ५९
शून्यात्तच्च गृहान्मांसं यदद्यापहृतं तव ।
नेच्छते दीयमानं च साधु तावद्विमृश्यताम् ॥ ६०

असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्यदर्शिनः ।
दृश्यन्ते विविधा भावास्तेषु युक्तं परीक्षणम् ॥ ६१
तलवद्दृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाडिव ।
न चैवास्ति तलं व्योम्नि न खद्योते हुताशनः ॥ ६२
तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तमर्थः परीक्षितुम् ।
परीक्ष्य ज्ञापयन्ह्यर्थान्न पश्चात्परितप्यते ॥ ६३
न दुष्करमिदं पुत्र यत्प्रभुर्घातयेत्परम् ।
श्लाघनीया च वर्या च लोके प्रभवतां क्षमा ॥ ६४

अभिवि- (for अपि हि). — ^{d}) M2 एवं (for एव). K1 निबध्यते; K4 निपात्यति; B1 D1 °ध्यते (for °त्यते). — After 57, K5 V1 B D (except D1.4.7) ins.:

265 * मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः ।
उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः ।

[(L. 1) Dn1 कार्याणि (for कर्माणि). — (L. 2) Da Dn1 उत्पाद्यंते.]

58 Cf. Pañcatantra I. 416. — ^{a}) K1 दातरो (for शुचयो). — ^{b}) K1 G2 तपस्विनः (for तर°). — ^{c}) K1 मूर्खानां; D4 मूर्षाणां. — ^{e}) Ś1 K1 D1 M2 अधर्मिकानां (Ś1 °णां). — ^{f}) K1.3.5 V1 B1.2 Dn D2.4 G1 M सुरूपिणः; K4 Da D7 T G2.4 स्वरूपिणः; Bo.3–5 D3.5.6.8 च रूपिणः; D1 सुरूपिना (for °पकाः).

59 With 59^{ab}, cf. Pañcatantra I. 288^{ab}. — ^{a}) D7 T1 G (G3 missing) M1.3.4 [ऽ]पंडिता; T2 [ऽ]पजिता (for पण्डिता). K3 D4 क्षुद्राः; K5 V1 B Da Dn D2.3.5–8 S (G3 missing) मूर्खाः (for लुब्धाः). — ^{b}) All MSS. (except Ś1 K1–4 D1; G3 missing) लुब्धा (for सर्वे). — ^{c}) D7 T1 G4 आहुर् (for कुर्युर्). — ^{d}) B2 -मतैर् (for -मतेर्).

60 ^{a}) K1 शून्यात्तस्य; K3 corrupt; K4 शून्यातश्च; B4 (before corr. as in text) D2.3.5.6 °त्तव; D1 °तुश्च (sic); D7 S (G3 missing) सुन्यस्तं च (D7 T1 G2.4 ते) (for शून्यात्तच्च). D7 T1 G2.4 M4 गृहे. — ^{b}) K1 यदन्याप-; K2 Da1 Dn D5 यद्यद्य (Da1 °द्या)प-; K3 D4.7 यदस्यो (D7 °द्यो)प-; B4 D2.3.6 यद्यदाप-; G1 यद्वादप-; M यदभ्युप- (for °द्याप-). V1 B3 -कृतं (for -हृतं). — ^{c}) B1 न च ते; D4 नेच्छतो; D5 नेच्छू**; M1.3 नेच्छाते; M4 नेच्छंते (for नेच्छते). T2 G1 दीयमानस्य (for °मानं च).

— ^{d}) Ś1 K2.5 Bo–4 Dn2 D1–3.5.6.8 विसृज्यतां (K5 °तं; Dn2 D5 °ते); B5 निहन्यतां; D7 T1 G (G3 missing) M2 विधीयतां; T2 विचार्यतां; M1.3.4 विचीयतां (for विमृश्यताम्). K1 साधुतावर्षिमृष्यतां.

61 ^{ab}) K1 अमात्याः (for असत्याः). G1 -संकाशः (for °शाः). K1.4 B1.2 Da D4.7 T G2.4 -दर्शनाः (K1 °नः) (for °र्शिनः). K5 V1 Bo.3–5 Dn D2.3.5.6.8 असभ्याः (B4 °त्याः) सभ्यसंकाशाः सभ्याश्चासभ्यदर्शनाः. — G1 om. (hapl.) 61^{c}–62^{d}. — ^{d}) K2 D4 तस्माद् (for तेषु). B1 चरीक्षणं (sic); Dn2 परिक्षणं; D1 M1 परीक्षिणं (for °क्षणम्).

62 G1 om. 62 (cf. v. l. 61). — ^{a}) B3 तलेवद्; D1.4 बल° (for तल°). D7 तलं संदृश्यते व्योम्नि. — ^{b}) D4 षद्योतो. Da हव्यवाड (Da2 °ढि)वः. — ^{c}) Dn2 तले; D6 तल- (for तलं). D4.7 न तलं दृश्यते व्योम्नि. — ^{d}) K4 B1.2 न खद्योतो; V1 Dn D2 खद्योते न (V1 च) (by transp.).

63 ^{a}) K3 om. from त्यक्ष up to पश्चा (in 63^{d}). D5 -दृसो; T1 G4 M1.3.4 -दृष्टे (for -दृष्टो). — ^{b}) V1 Bo.2.5 Da Dn1 युक्तो ह्यर्थः (for °क्तमर्थः). D7 S (G3 missing) युक्तमर्थं (G1 °र्थे; M °र्थे) परीक्षणं. — ^{c}) B2 Da परीक्ष; Dn2 परिक्षा (for परीक्ष्य). D1 ज्ञापयंति; T2 G1 M [आ]ज्ञापयन् (for ज्ञाप°). All MSS. (except Ś1 K4; K3 om.; G3 missing) अर्थान् (B1 °र्थे) (for ह्यर्थान्). — ^{d}) T2 G1 परितप्स्य (G1 °प्य)से.

64 ^{a}) T2 इमं (for इदं). G2 न दुष्करं मित्रवधं. — ^{b}) D4 om. from यत्प्रभु up to स्थापितो (in 65^{a}). K5 V1 Bo Da Dn2 D2.6.8 यः प्रभुर्; D1 G1 यत्पुरुर् (for यत्प्रभुर्). K3 परान् (for परम्). — ^{c}) D1 आघनीया (for श्लाघ°). K1 यवर्यायु (sic); K2.

स्थापितोऽयं पुत्र त्वया सामन्तेष्वधि विश्रुतः ।
दुःखेनासाद्यते पात्रं धार्यतामेष ते सुहृत् ॥ ६५
दूषितं परदोषैर्हि गृह्णीते योऽन्यथा शुचिम् ।
स्वयं संदूषितामात्यः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६६
तस्मादथारिसंघाताद्गोमायोः कश्चिदागतः ।
धर्मात्मा तेन चाख्यातं यथैतत्कपटं कृतम् ॥ ६७
ततो विज्ञातचारित्रः सत्कृत्य स विमोक्षितः ।
परिष्वक्तश्च सस्नेहं मृगेन्द्रेण पुनः पुनः ॥ ६८

अनुज्ञाप्य मृगेन्द्रं तु गोमायुर्नीतिशास्त्रवित् ।
तेनामर्षेण संतप्तः प्रायमासितुमैच्छत ॥ ६९
शार्दूलस्तत्र गोमायुं स्नेहात्प्रस्रुतलोचनः ।
अवारयत्स धर्मिष्ठं पूजया प्रतिपूजयन् ॥ ७०
तं स गोमायुरालोक्य स्नेहादागतसंभ्रमम् ।
बभाषे प्रणतो वाक्यं बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ७१
पूजितोऽहं त्वया पूर्वं पश्चाच्चैव विमानितः ।
परेषामास्पदं नीतो वस्तुं नार्हाम्यहं त्वयि ॥ ७२

C. 12. 4158
B. 12. 111. 76
K. 12. 111. 76

---

3. 5 V1 B Da2 Dn1 D2. 3. 5–8 S (G3 missing) यशस्या च; Da1 Dn2 यशश्चास्य (for च वर्या च). — d) D7 प्रभुमतां (for प्रभवतां). D1 क्षमाः; D3. 5 M3 क्षमां.

65 D4 om. up to स्थापितो (cf. v. l. 64). — a) D1 स्थापिते. All MSS. (except Ś1 K4 D1; G3 missing) त्वया (D6 यथा) पुत्र (by transp.). — b) D7 T1 G2. 4 स मं(G2 मि)त्रेषु; M1. 3 समंतेषु (for सामन्तेषु). All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1; G3 missing) [अ]पि (for [अ]धि). Da वि(Da2 नि)श्रुतं; D1 विश्रुताः. — V1 reads 65c on marg. — c) K4 G2 [आ]साध्यते; D7 T1 G4 साध्यते; G1 [आ]पाद्यते; Cv आसा° (as in text). K1 पुत्र; G1 पुत्राद् (for पात्रं). Da1 corrupt. — d) B2 एव (for एष). K3 om. from ते up to क्षिप्रमेव (in 66d). K5 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 नः; B1 वः; T1 G2. 4 वै (for ते).

66 K3 om. up to क्षिप्रमेव (cf. v. l. 65). — a) Da द्वषितं (for दू°). — b) K5 गृह्णीते; Da1 °ह्णीते; Da2 °ह्नते; D4 °ह्यते (for °ह्णीते). T2 G1 ह्यन्यथा (for योऽन्य°). K1 M2 शुचिः; K4 D4 शुचि; Dn2 -विधि (for शुचिम्). — c) Bo. 3–5 D2–4. 7 G1 स; B1 T G2. 4 स्व-; B2 च; Da तु (for सं-). B5 -दयितामात्यः; G1 -दूषितामात्यं (for °मात्यः).

67 a) K2–4 Dn D5. 6. 8 तस्मादपि; D1 °दर्वा (sic); D2. 3 °द्यथा; D7 T G (G3 missing) एतस्माद्; M1. 3. 4 तदस्माद्; M2 स त्वस्माद् (for तस्मादथ). — b) K3 D1. 4. 7 S (G3 missing) गोमायुः (for °योः). K5 आगतैः; G1 आगमः (for °गतः). — c) K1 चान्योन्यं; B1 व्याख्यातं (for चा°). D4 धर्मात्मनेव चाख्यातं. — d) B1 तथैतत्; T2 G1 यथैव (for °थैतत्). Da कट्टकं (for कपटं).

68 a) Dn2 G1 विज्ञान- (for °ज्ञात-). Da1 D1 -चारित्र; D2 -चरितः; D6 -चरित्रः; T1 -चरित्रं (for -चारित्रः). — b) D4 G1 सत्कृत्यः (for °त्कृत्य). B5 हि; Dn2 स्व- (for स). B1 विमोक्षतः; B3 °हितः (for °क्षितः). — c) B2 परिमुक्तश्च; B3 °मुक्तश्च; D8 °ष्वज्य च (for °ष्वक्तश्च).

69 a) T2 G1. 2 M अनुज्ञाय (for °ज्ञाप्य). Ś1 K4 V1 D1 तं (for तु). — b) B1 नास्ति (for नीति-). — c) K1 [आं]मिषेण; B1 मर्षेण (for [अ]मर्षे°). — d) B1 पापम् (for प्रायम्). Bo आशातुम् (for °सितुम्). K1 इच्छत; D3 ऐच्छता.

70 a) K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 तं तु (for तत्र). K1 गोमायुः. D7 S (G3 missing) गोमायुं तु स (T2 G1 त्वथ) शार्दूलः. — b) K1. 5 V1 Bo. 1 Da D1. 4. 6. 8 प्रश्रुत-; Dn प्रोत्फुल्ल-; D2 प्रस्तुत-; D7 T1 G1 प्रसृत- (for प्रस्रुत-). — c) B1 आलिंगयत्स; Da D7 T G (G3 missing) न्य(Da अ-; G1 न)वारयत; D4 आवारयत्स; M1–3 आराधयत; M4 अधारयत (for अवारयत्स). M2 संहृष्टः (for धर्मिष्ठं). — d) V1 D2. 6 प्रतिपूजयत्; D8 प्रत्यपूजयन्.

71 a) Da ते; M4 कं (for तं). K5 B (except B1) Dn2 D3. 5. 6. 8 च (for स). K2 गोमायुम् (for °युर्). — b) D4. 7 T1 G1. 4 M1. 3. 4 -संभ्रमः (for °भ्रमम्). — c) B3 बभासे; Dn उवाच. K1 प्रज्ञतो; V1 प्रणतं (for °णतो). — d) D7 S (G3 missing) -संदिग्धया (for -गद्गद°).

72 a) G2 हि (for ऽहं). — b) K3 समाहितः; B3 विमानितं; D4 [अ]वमानितः (for विमा°). — c) D3. 5. 6 आश्रयं (for °स्पदं). K1 परेषां साम्यतां नीत्वा. — d) T2 G1 नेच्छामि (for नार्हा°). G2 त्वया (for त्वयि). Dn2 वक्तुं नार्हा वयं त्वयि; D7 T1 G1 वक्तु

C. 12. 4153
B. 12. 111. 77
K. 12. 111. 77

स्वसंतुष्टाश्च्युताः स्थानान्मानात्प्रत्यवरोपिताः ।
स्वयं चोपहृता भृत्या ये चाप्युपहृताः परैः ॥ ७३
परिक्षीणाश्च लुब्धाश्च क्रूराः काराभितापिताः ।
हृतस्वा मानिनो ये च त्यक्तोपात्ता महेप्सवः ॥ ७४
संतापिताश्च ये केचिद्व्यसनौघप्रतीक्षिणः ।
अन्तर्हिताः सोपहिताः सर्वे ते परसाधनाः ॥ ७५
अवमानेन युक्तस्य स्थापितस्य च मे पुनः ।
कथं यास्यसि विश्वासमहमेष्यामि वा पुनः ॥ ७६
समर्थ इति संगृह्य स्थापयित्वा परीक्ष्य च ।
कृतं च समयं भित्त्वा त्वयाहमवमानितः ॥ ७७
प्रथमं यः समाख्यातः शीलवानिति संसदि ।
न वाच्यं तस्य वैगुण्यं प्रतिज्ञां परिरक्षता ॥ ७८
एवं चावमतस्येह विश्वासं किं प्रयास्यसि ।
त्वयि चैव ह्यविश्वासे ममोद्वेगो भविष्यति ॥ ७९

(D7 °स्तुं) नार्होऽस्म्यहं त्वया.

73 a) K3.5 Dn1 G2 M असंतुष्टाश्च् (M2 °ष्टां) (for स्वसं°). K1 G2 च्युत-; K4 च्युतः; M2 च्युतां. V1 B Da Dn2 D2.3.5–8 असंतुष्टश्च्युतः स्थानान्; D4 असंतुष्टाच्युतात्स्थानान्; T2 G1 असंतुष्टाश्च ये केचिन्. — b) D7 T1 G4 असात्; T2 G1 स्था(G1 स्ना)नात् (for मानात्). K5 V1 B Da2 Dn2 D2.3.5.8 प्रत्यवरोपितः; T1 G2.4 °रोपि तत्; M2 °रोपिंतान् (for °रोपिताः). Da corrupt. — c) K5 B4 D2.3.5.6.8 चोपकृता; V1 B1.2 (marg. as in text) Da M1.3 °हता; Dn चापहृता; D7 T1 G1.4 चोपद्रुता (for °हृता). D6 भृत्यो. K1 स्वयं गोपह्यतात्यस्या (corrupt). — d) B1 G1 वापि; Dn1 चाभि- (for चापि). K1 अपकृताः; K5 B0.3.4 Dn1 D2–6.8 G1 उपहिताः; V1 B1.2 (marg. as in text).5 Da D1 M उपहताः; D7 T1 G4 अपहृताः (for उप°). Da Dn परे (Dn °रेः).

74 a) D1 परिक्षीणाच्च; D4 °क्षीणश्च; Cv °क्षीणाश्च (as in text). — b) Ś1 K4 D1 कार्याभि- (for काराभि-). Ś1 K1 D1 -तापिनः; D1 (also) -कांक्षिणः; D4 -पातिताः (for -तापिताः). K2.5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 क्रुद्धा भीताः प्रता(B2 °सा)रिताः (V1 °रिणः; B1 °पिताः); Da क्रुद्धातीताः प्रकारिताः; D7 T G1.4 M क्रुद्धा भाराभि(G1 °हि)तापिताः (D7 T1 G4 °तारिताः); G2 क्रुद्धागाराभिपीडिताः. — c) Ś1 (before corr. as in text) हितस्वा (for हृत°). D1 यो (for ये). T2 हृतस्वापातयित्वा वै; G1 हृतहृत्सा मानिना ये. — d) K1 Da D4 G2 M त्यक्तोपांता; K3 Dn1 D5 त्यक्तादाना; K5 Dn2 D2.6.8 त्यक्ता(D6 °क्त्वा)दांता; V1 B0.3 Ca (*sup. lin.*) °क्तोदात्ता; B1 °क्तो मत्तो; B2 D3 °क्तोदांता; Ca (orig.) °क्तोपात्ता (as in text). ❀ Cb: त्यक्तोदात्ताः त्यक्तमहत्त्वाः । ❀

75 a) Da2 M1.3.4 संलापिताश्च; D7 T1 G (G3 missing) संलालि° (D7 °लि°); T2 संभावि°; M2 संप्लावि° (for संतापि°). — b) T1 G4 व्यसनोघ- (for °नौघ-). K4 B2 -परीक्षिणः; B1 -प्रतीक्षितः; Da °क्षणं; Dn2 D7 T G (G3 missing) M2 -प्रती(Dn2 °ति)क्षणाः; D3 M4 °क्षणः (for °क्षिणः). — c) K4 स्मोहिताः (corrupt); Da1 चोपहिताः (for सोप°). — d) K2.5 Dn D3 ते सर्वे (by transp.). K1.4 परमाधमाः (K4 °ताः); Dn2 °बाधनाः (for °साधनाः).

76 a) K1 अर्धमानेन (for अव°). Dn1 युक्तश्च. — b) K2.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 स्थानभ्रष्टस्य वा (V1 B2 Da मे) पुनः. — c) Ś1 K1 B1 Da D4 यास्यामि; G2 मोक्ष्यसि (for यास्यसि). — d) K2 V1 B2 Da Dn तिष्ठामि (for एष्यामि). K3.5 V1 B D (except D1.4) S (G3 missing) कथं (for पुनः).

77 b) K1 स्थपयित्वा (for स्थाप°). B1 प्रतीक्ष्य च; Dn1 परीक्षितः (for °क्ष्य च). — c) D2 समये. K1 (before corr. as in text) त्यक्त्वा; K5 V1 B (except B1) Da Dn2 D2.3.5–8 T G1.4 M1.3.4 हित्वा (for भित्त्वा). — d) K5 [अ]यम् (for [अ]हम्).

78 Cf. Pañcatantra I. 244; 422. — a) Da मम ख्यातः; D6 समाख्याय (for °ख्यातः). — d) B0 Dn1 परिरक्षिता; D4 °रक्ष्यता; D7 T1 G4 °रक्षतां; G1 °रक्षतः (for °रक्षता). D4 प्रतिज्ञा परिरक्षताः (corrupt).

79 a) Dn2 एत्र (for एवं). D4 च वसतस्य; G2.4 चाप्यमतस्य; M2 त्वावम°; M4 चाहम° (for चावम°). — b) All MSS. (except Ś1 K1.4 D1; G3 missing) विश्वासं मे (K2 किं) न यास्यसि. — c) K4 ह्यविश्वासं. K3.5 V1 B D (except D1) T1 G (G3 missing) M त्वयि चापेतविश्वासे; T2 यदि वाहं गमिष्यामि. — d) K1 समोद्वेगो; D1 ममोद्वेगे; D2 मनोद्वेगो (for ममो°).

80 a) K3 D4 भीरुः (D4 °रु) (for भीतः). — b) K1.4.5 B4 Dn D2–6 G2 M3 पर-; V1 B1.2 Da इमे;

शङ्कितस्त्वमहं भीतः परे छिद्रानुदर्शिनः ।
अस्निग्धाश्चैव दुस्तोषाः कर्म चैतद्बहुच्छलम् ॥ ८०
दुःखेन श्लेष्यते भिन्नं श्लिष्टं दुःखेन भिद्यते ।
भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्तते ॥ ८१
कश्चिदेव हि भीतस्तु दृश्यते न परात्मनोः ।
कार्यापेक्षा हि वर्तन्ते भावाः स्निग्धास्तु दुर्लभाः ॥ ८२
सुदुःखं पुरुषज्ञानं चित्तं ह्येषां चलाचलम् ।
समर्थो वाप्यशक्तो वा शतेष्वेकोऽधिगम्यते ॥ ८३
अकस्मात्प्रक्रिया नृणामकस्माच्चापकर्षणम् ।
शुभाशुभे महत्त्वं च प्रकर्तुं बुद्धिलाघवात् ॥ ८४
एवं बहुविधं सान्त्वमुक्त्वा धर्मार्थहेतुमत् ।
प्रसादयित्वा राजानं गोमायुर्वनमभ्यगात् ॥ ८५
अगृह्यानुनयं तस्य मृगेन्द्रस्य स बुद्धिमान् ।
गोमायुः प्रायमासीनस्त्यक्त्वा देहं दिवं ययौ ॥ ८६ C. 12. 4172 B. 12. 111. 90 K. 12. 111. 90

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

M1 परि- (for परे). V1 B1 छिद्रार्थ- (for °द्रानु-). Dn2 D2. 3. 6 -दर्शना:; D7 S (G3 missing) -सारिणः (for -दर्शिनः). — c) B4 D2. 3 दुस्तोषः; T2 G1 °र्दोषाः (for दुस्तोषाः). V1 B0-3. 5 Da Dn2 D3. 5. 6 अस्निग्धश्चैव दुस्तोषः (B1 Da दुष्टो यः); D1 अस्निधाश्चैव दुस्तेषां (sic). — d) K1 बहुच्छयं; B1 फलं बहु; D1 बहुश्छलं; D2. 5 °श्रुतं (for °च्छलम्). — After 80, B (except B3) Da ins.:

266* पूर्वसंमानता यत्र पश्चाच्चैव विमानना ।
न तं धीराः प्रशंसन्ति संमानितविमानितम् ।

[(L. 1) B0. 5 -संमानिता; Da °नया (for °नता). — (L. 2) B4 तद् (for तं).]

81 Cf. Pañcatantra (Kosegarten) III. 135. — a) K3-5 V1 B0-3. 5 D (except D1) T G2. 4 M Cv श्लिष्यते; B4 [श्ला]श्लि°; G1 शिष्य° (for श्लेष्य°). — b) Da श्लिष्य (Da2 °ष्ट-); D7 श्लिष्यन् (for श्लिष्टं). B1 तिष्ठति; Da1 भिन्नते (for भिद्यते). — c) B1. 2 Dn2 भिन्ना श्लिष्टा; D7 S (G3 missing) भिन्नाश्लिष्टे (for °न्नश्लिष्टा). T2 G1 न (for तु). G1 यां (for या). — d) B2 नो (for न). D4. 7 S (G3 missing) वर्धते (for वर्त°). K5 B0. 3 D2. 3. 5. 6. 8 सा स्नेहेन न वर्तते; B1 भिन्ने स्नेहे न वर्तते.

82 a) B5 एवं; D7 T1 G2. 4 तव (for एव). K1 हि भीतं तु; K2 D1 हि मे(D1 ते)दं तु; K3-5 V1 B Da Dn D2-8 S (G3 missing) हिते (B0. 2 Da M2. 4 °तो) भर्तुर् (for हि भीतस्तु). — b) K1 D7 T1 G2. 4 परमात्मनः (K1 °नोः); K3 परमार्थतः; K4 T2 G1 न परात्मनः K4 °नौ); D1 न चरात्मनोः; D4 न परार्थतः (for न परात्मनोः). — c) D4 M कार्यापेक्षं; T2 कार्यो-पेक्षा (for कार्यापेक्षा). D7 S (G3 missing) प्रवर्तते (for हि व°). K4 D1 कार्यापेक्षाय वर्तते. — d) T1 G1. 2. 4 M भाव- (for भावाः). K V1 B Dn D2. 3. 5-8 T1 G2. 4 M सु-; Da T2 G1 च (for तु). D4 ते भावाः स्निग्धदुर्लभाः.

83 a) D1 स्वदुःखं; M2 सुदुःख- (for °दुःखं). K2 D4 T2 सुदुःखं पुरुषं ज्ञात्वा (D4 °नं). — b) T2 G1 चित्ते (for चित्तं). K1 एषां; V1 ज्ञानं; Da D7 T1 G2. 4 येषां (for ह्येषां). K3 D3 ब(D3 च)लाबलं; Ca चलाचलम् (as in text). — c) Da वाय; D4 नापि (for वापि). K1 असक्तो; K3 सक्तो; K5 B1. 2 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 G2 अशंको; V1 B0. 3. 5 °संज्ञो; (for अशक्तो). — d) K5 B3-5 Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 हि (for ऽधि-).

84 a) Dn2 प्रक्रियां; D7 प्रतिधा (for °क्रिया). Ś1 नूनम्; Dn2 D2. 6 नृणाम् (for नृणाम्). — b) K1. 4 D1 अकस्माश् (for °स्माच्). K1 -कषणं; D1 -कर्मणं (for -कर्षणम्). — c) K5 महत्त्वे (for महत्त्वं). — d) K1 प्रतुं (corrupt); K5 प्रवर्तुं; Dn1 D8 °कर्तुर्; D7 T G (G3 missing) M2 °हर्तुं (for °कर्तुं). K3. 5 V1 B D (except D1. 5) S (G3 missing) बुद्धिलाघवं.

85 Before 85, D7 T G (G3 missing) ins. भीष्म उवाच. — a) M2 अलं (for एवं). V1 B (except B3) शांत्वम्; Da1 सात्वम् (for सान्त्वम्). K3. 5 Dn D3. 5 एवंविधं सांत्वमुक्त्वा. — b) B0. 3-5 D2. 6. 8 -हेतुकं; Da2 -हेतवे (for -हेतुमत्). K3 धर्माप्यहेतुमत् (corrupt); K5 Dn D3. 5 धर्मकामार्थहेतुमत् (D3. 5 °तुकं). — c) B0 प्रशादयित्वा. — d) B1. 2 Da अभ्ययात्.

86 a) V1 B4 Dn2 D2. 3. 5. 6 प्रगृह्य (for अगृ°).

११३

C. 12. 4173
B. 12. 112. 1
K. 12. 1:2. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
किं पार्थिवेन कर्तव्यं किं च कृत्वा सुखी भवेत् ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वं धर्मभृतां वर ॥ १
भीष्म उवाच ।
हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणु कार्यैकनिश्चयम् ।
यथा राज्ञेह कर्तव्यं यच्च कृत्वा सुखी भवेत् ॥ २
न त्वेवं वर्तितव्यं स्म यथेदमनुशुश्रुमः ।
उष्ट्रस्य सुमहद्वृत्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ३
जातिस्मरो महानुष्ट्रः प्राजापत्ययुगोद्भवः ।
तपः सुमहदातिष्ठदरण्ये संशितव्रतः ॥ ४
तपसस्तस्य चान्ते वै प्रीतिमानभवत्प्रभुः ।
वरेण छन्दयामास ततश्चैनं पितामहः ॥ ५
उष्ट्र उवाच ।
भगवंस्त्वत्प्रसादान्मे दीर्घा ग्रीवा भवेदियम् ।
योजनानां शतं साग्रं या गच्छेच्चरितुं विभो ॥ ६
भीष्म उवाच ।
एवमस्त्विति चोक्तः स वरदेन महात्मना ।
प्रतिलभ्य वरं श्रेष्ठं ययावुष्ट्रः स्वकं वनम् ॥ ७

V1 B1 Da [अ]नुमतं (for °नयं). K1 अगृह्णान्ननुयं तस्य. — [b]) K5 Dn1 च; G2 तु (for स). — [c]) K1 प्रियम्; B1 सत्त्वम् (for प्रायम्). K5 V1 B1, 2 Da Dn भास्थाय (for °सीनस्). — [d]) G1 दिवौ (for दिवं).

Colophon: G3 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1–5, 7 T G1, 2, 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K B0, 2–5 Da Dn1 D1–3, 5, 6 M1–3 व्याघ्रगोमायुसंवादः; V1 गोमायुशार्दूलोपाख्यानं; D4 गोमायुव्याघ्रसंवादः; D7 T1 G4 शार्दूलगोमायुसंवादः; G2 गोमायुसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 114; B1 101; B3, 4 Dn1 110; Da1 112 (as in text); Dn2 111; D2 107; D7 T G1, 2, 4 M 113; D3 108. — *Śloka no.:* Da1 87; Dn2 88; D2 89; D8 80.

113

☞ G3 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 112. 1).

1 D8 om. the ref. — [a]) Da1 कं (for किं). — [b]) D1 किंचित्कृत्वा (sic); D4 G4 किं कृत्वा च; D7 T1 कृत्वा किं च; G2 कृत्वा किंचित् (for किं च कृत्वा). Da1 सुखं (for सुखी). — [c]) Dn एतदाचक्ष्व. K5 सत्त्वेन. — [d]) K5 B Dn D2, 3, 5, 8 सर्व- (for सर्वं). Da सर्वतत्त्वभृतां वरः.

2 D8 om. the ref. — [a]) Da1 om. ऽहं. D4 संप्रवक्ष्यामि (for अहं प्र°). — [b]) K4 कार्येषु; D4 कार्यैन (for कार्यैक-). D7 S (G3 missing) शृणु कार्यविनिश्चयं. — [c]) D1 राजेह; G2 राज्ञे हि (for राज्ञेह). — [d]) K1, 4 D1 यश्च; M2 किं (for यच्). D1 भवत् (for भवेत्).

3 [a]) K4 न चेवं; Dn न चेदं; D7 त्वं त्वेवं; T1 G4 तत्त्वेवं; G2 श्रुत्वैवं (for न त्वेवं). K1 च; K5 Dn2 lacuna; D2, 6, 8 ते (for स्म). Da1 न त्वेवं वर्तयितव्यं. — [b]) V1 B1, 2 Da यथावद्; T2 यदेनम्; G1 यतेनम् (for यथेदम्). K3, 5 B3, 5 Dn1 D2, 3, 5, 8 M अनुशुश्रुम. — [c]) M1, 3, 4 वैदिशे (for उष्ट्रस्य). Dn1 तु (for सु-).

4 [a]) D1 जातिः (for जाति-). D1 महानुष्ट्रः (sic); G1 महानुष्ट्रं (for °नुष्ट्रः). — [b]) K4 प्राजापत्यं युगौ भवत्; V1 B Da Dn D2, 3, 5, 6, 8 प्राजापत्य(B0 D3, 5 °त्ये)युगेभवत्; D7 S (G3 missing) प्रजापतिकुलोद्भवः. — [d]) D1 आरण्ये; G1 अरण्यं. Ś1 K1, 4 संश्रित-; K5 B1 D2–4 शंसित- (for संशित-). Dn2 -व्रताः.

5 [b]) K1–3 V1 B1, 2 Da2 Dn1 D4 विभुः.

6 D8 om. the ref. — [a]) B1 Da D2, 3, 5, 8 -प्रसादेन (for °दान्मे). — [b]) K5 B1 दीर्घग्रीवा; T2 G1 ग्रीवा दीर्घा (by transp.). D7 दीर्घग्रीवो भवाम्यहं. — [d]) Dn गच्छामि; D7 T G2, 4 इच्छेयं; G1 M सा (M1, 3 स्वा) गच्छेच् (for या गच्छेच्). K1 Dn2 D1–6 चरितं (for चरितुं). K5 B0 Da D6–8 S (G3 missing) प्रभो (for विभो).

7 Ś1 K4, 5 V1 B D (except D1, 4) S (G3 missing) om. the ref. — [a]) D7 T1 G2, 4 तेनोक्तं (for

स चकार तदालस्यं वरदानात्स दुर्मतिः ।
न चैच्छच्चरितुं गन्तुं दुरात्मा कालमोहितः ॥ ८
स कदाचित्प्रसार्यैवं तां ग्रीवां शतयोजनाम् ।
चचाराश्रान्तहृदयो वातश्चागात्ततो महान् ॥ ९
स गुहायां शिरोग्रीवं निधाय पशुरात्मनः ।
आस्ताथ वर्षमभ्यागात्सुमहत्प्लावयञ्जगत् ॥ १०
अथ शीतपरीताङ्गो जम्बुकः क्षुच्छ्रमान्वितः ।
सदारस्तां गुहामाशु प्रविवेश जलार्दितः ॥ ११
स दृष्ट्वा मांसजीवी तु सुभृशं क्षुच्छ्रमान्वितः ।
अभक्षयत्ततो ग्रीवामुष्ट्रस्य भरतर्षभ ॥ १२
यदा त्वबुध्यतात्मानं भक्ष्यमाणं स वै पशुः ।
तदा संकोचने यत्नमकरोद्भृशदुःखितः ॥ १३
यावदूर्ध्वमधश्चैव ग्रीवां संक्षिपते पशुः ।
तावत्तेन सदारेण जम्बुकेन स भक्षितः ॥ १४
स हत्वा भक्षयित्वा च जम्बुकोष्ट्रं ततस्तदा ।
विगते वातवर्षे च निश्चक्राम गुहामुखात् ॥ १५
एवं दुर्बुद्धिना प्राप्तमुष्ट्रेण निधनं तदा ।
आलस्यस्य क्रमात्पश्य महद्दोषमुपागतम् ॥ १६

C. 12. 4189
B. 12. 112. 6
K. 12. 112. 16

चोक्तः स). M1. 3 सन् (for स). —^{b}) Da1 रसदेन; D1 वरदेन (for °देन). Dn2 corrupt. —^{c}) D7 S (G3 missing) उपलभ्य. K1 वरश्रेष्ठं; K5 वरं चैव; D6 वरश्रेष्ठः (for वरं श्रेष्ठं). —^{d}) D1 यथानुष्टः; D7 T2 G1. 2. 4 प्रायादुष्टः (for ययावुष्टः). K5 बरं; Dn2 बलं (for वनम्).

8 Before 8, M ins. भीष्मः. —^{a}) K1 D1 चैच्छश्; B1 D8 चैतच् (for चैच्छच्). K1. 5 V1 Dn2 D1. 6 चरितं; D3. 5 त्वरितं (for चरितुं). D3 गंतं (for गन्तुं). D7 T G2. 4 M1–3 चरितुं चा(M1. 3 वा)पि नेयेष; G1 चरितुं विजने एष; M4 चरितुं वापि नो एष. —^{d}) B1 -चोदितः (for -मोहितः).

9 ^{a}) K3 D4 प्रसार्येवं; K5 B0–3. 5 Da Dn D2. 3. 5–8 S (G3 missing) °यैव; D1 °दैवं (for °यैवं). —^{b}) K4 B0 Dn1 D1 T1 -योजनं. —^{c}) K4 D1 चचाल; D8 चत्वार (for चचार). K1–3. 5 B3 Dn D1 M श्रांतहृदयो; D2 भीत°; D3. 5. 6 [अ]भीत°; D7 T G1. 2. 4 शांत° (for [अ]श्रान्त°). —^{d}) B1 राजंश्; D7 G1. 4 वर्षश् (for वातश्). D7 चासीत्; T2 G1. 4 M चायात् (for °गात्). D1 महत् (for महान्).

10 ^{a}) K1. 4. 5 B4 Dn D2. 3. 5–8 T2 G2 M शिरो ग्रीवां; G1 वरोग्रीव (sic). —^{b}) K1 विधाय (for नि°). —^{c}) K2 अस्ताथ; K3 अस्थाथ; K4 Dn आस्ते तु; K5 V1 B0. 1. 3. 5 Da D2–6. 8 आस्तेथ (Da2 °ष) (for आस्ताथ). K4 अस्यागात् (for अभ्या°). D7 T G1. 4 M आस्ते (T2 G1. 4 °स्त) वर्षमथाभ्यागात्; G2 वातवर्षम°. —^{d}) B1 lacuna; M1–3 सुमहान् (for °हत्). Ś1 K1 प्लावयेज्; K4 पावयं; B1 corrupt; B3 Da1 Dn2 D1–3. 5–7 T2 G1 M1. 4 प्लावयन् (for °यज्). D6 गजान् (for जगत्).

11 ^{b}) D1 जंनुकाः (sic); D4 जंबुकं (for जम्बुकः). K2 D8 कृच्छ्र(D8 क्षुद्र)मान्वितः; K5 क्षुद्रमानिनः (for क्षुच्छ्रमान्वितः). — Ś1 K1. 2 D1 om. (hapl.) 11^{c}–12^{b}. —^{c}) B1 corrupt; Da1 त्वं; Dn2 तु (for तां). Da गुहामास्ते; D2 गुडामाशु; D3. 6 गुहायां तु (for °माशु).

12 Ś1 K1. 2 D1 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). —^{a}) V1 तं (for स). Dn2 स; D7 G2 तं (for तु). —^{b}) V1 स भृशं. D8 क्षुद्रमान्वितः (for क्षुच्छ्र°). — K3 om. 12^{cd}. —^{c}) D1 अभक्षयं ततो ग्रावां (sic); D7 S (except M2; G3 missing) अभक्षयत तां ग्रीवां.

13 ^{a}) D1 कदा (for यदा). Dn2 om. तु. D2. 6 [अ]न्वबुध्य; T2 G1 M1. 3 अबुध्य(G1 °ध्या)द् (for °ध्यत). —^{b}) D8 भक्षमाणं. M1 पशुं. — V1 D1 om. (hapl.) 13^{c}–14^{b}. —^{c}) M4 सदा. B0 शंकोचने; G1 संकोचते (for °चने). —^{d}) B1 भृशः उत्थितः.

14 V1 D1 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). —^{b}) K4 ग्रीवाः. B1 संक्षिप्यते. —^{c}) Da भवेत्; Dn2 तात (for तावत्).

15 ^{a}) D4 lacuna; T2 तं; G1 तु (for च). —^{b}) K2. 3. 5 V1 B D (except D1) T1 G4 M तमुष्ट्रं जंबुकस्; T2 G1. 2 उष्ट्रं तं जंबुकस् (for जम्बुकोष्ट्रं ततस्). K5 B0. 3. 5 Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 T2 G1. 4 तथा (for तदा). —^{c}) B1 राजवर्यें (for वातवर्षे). K2. 3 Dn तु (for च). —^{d}) D7 T1 G2. 4 M गुहोदरात्; T2 G1 गुहांतरात् (for गुहामुखात्).

16 ^{b}) K1 उष्ट्रेन. K1 महत्; D7 S (G3 missing)

C. 12. 4190
B. 12. 112. 17
K 12. 112. 17

त्वमप्येतं विधिं त्यक्त्वा योगेन नियतेन्द्रियः ।
वर्तस्व बुद्धिमूलं हि विजयं मनुरब्रवीत् ॥ १७
बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ १८
राज्यं तिष्ठति दक्षस्य संगृहीतेन्द्रियस्य च ।
गुप्तमन्त्रश्रुतवतः सुसहायस्य चानघ ॥ १९
परीक्ष्यकारिणोऽर्थाश्च तिष्ठन्तीह युधिष्ठिर ।
सहाययुक्तेन मही कृत्स्ना शक्या प्रशासितुम् ॥ २०
इदं हि सद्भिः कथितं विधिज्ञैः
पुरा महेन्द्रप्रतिमप्रभाव ।
मयापि चोक्तं तव शास्त्रदृष्ट्या
त्वमत्र युक्तः प्रचरस्व राजन् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

पुरा (for तदा). — c) K1. 4 आलसस्य. Da1 क्षमात्तस्य (for क्रमात्पश्य). K3 D4 आलस्यं कांक्षतः (D4 कुर्वतः) पश्य. — d) K1 उपागमत्. K3. 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) महांतं दोषमागतं (D7 S [G3 missing] °त्मनः).

17 D1 reads 17^{a}–18^{b} twice. — a) K1 [ए]तां ; K2. 3. 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) [ए]वं (for [ए]तं). K2-5 V1 B D (except D4) T G1. 2. 4 M2 -विधं (for विधिं). K5 V1 हित्वा ; Dn1 हत्वा (for त्यक्त्वा). — b) Dn2 नियतेंद्रियैः ; M2 नियमेन च (for °तेन्द्रियः). — K5 V1 B D (except D1. 4. 7) repeat 17^{cd} after 19^{ab}. — c) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 (all second time) आर्तस्य ; D4 वर्क्षस्व (sic) ; D7 T G1. 2. 4 M1–3 प्रवृत्तं (G1 °द्धं) (for वर्तस्व). D6 (first time) वर्तयस्व बुद्धिमूलं ; M4 बुद्धिमूलं हि विजयं. — d) K1 विजनं ; M4 प्रवृत्तं (for विजयं). K1 D2. 6 (both both times) मुनिर्.

18 = 5. 35. 65. V1 reads 18^{a}–19^{d} on marg. — a) M4 कुर्वाणि (for कर्माणि). — d) B1 -प्रत्यवसानि ; G1 °चराणि (for °वराणि).

19 V1 reads 19 on marg. B1 om. 19^{ab}. — a) D8 G1 तिष्ठंति. D1 वक्षस्य (for दक्षस्य). — b) K4 G1 संग्र(G1 निगृ)हीतेंद्रियस्य ; D1 corrupt. D4 तु (for च). — After 19^{ab}, K5 V1 B D (except D1. 4. 7) repeat 17^{cd}. — c) K1. 5 Bo गुप्तं ; Dn गुह्यं (for गुप्त-). K1. 5 V1 Bo. 3–5 Dn D5. 7. 8 T G2. 4 M1. 2. 4 -मंत्रं ; B1 D2. 3. 6 M3 -मंत्रश् (for -मन्त्र-). G1 -श्रितवतः (for -श्रुत°). — d) D4 स (for सु-). K1 मानद (for चानघ). — After 19, D7 S (G3 missing) ins. :

267* असहायवतो ह्यर्था न तिष्ठन्ति कदाचन ।

20 a) K4 ह्यर्थाश्च ; K5 V1 Bo. 2–4 Da D3. 5. 8 [ऽ]र्थास्तु ; B1. 5 D6 [ऽ]र्थांस्तु (for ऽर्थाश्च). D1 परीक्षकारिशोर्थाति (sic) ; D2 परीक्ष्यकारिणोक्ताश्च ; D7 S (G3 missing) परीक्षितसहायस्य. — b) D6 युधिष्ठिरः. — c) B1 महीं (for मही). — d) K5 D3. 5. 6 कृत्स्ना युक्ता ; B1 कृत्स्नां शक्यां ; Da1 कृत्स्ना शक्त्या ; D4 कृत्स्नशक्या ; D7 S (except M4 ; G3 missing) शक्या कृत्स्ना (by transp.). K5 च वै धृता ; Da1 प्रशासितं ; Dn2 °शंसितुं ; G2 °शाधितुं (for °शासितुम्).

21 a) K4 तु (for हि). D3 कथितुं. — b) D1 परा (for पुरा). Ś1 K1. 2 B1 D1 -प्रतिमप्रभावः ; K4 -प्रतिमैः पुराणैः ; D2 -प्रतिप्रभावा (sic) ; D5 -प्रतिमप्रभावं ; G1 °प्रभाम (for -प्रतिमप्रभाव). — c) D5 तवोक्तं (for [अ]पिचोक्तं). K1 -सृष्ट्वा ; B1 Da -बुद्ध्या (for -दृष्ट्या). — d) K3 D4 त्वमत्र युक्तं ; B1. 2 तन्मंत्रयुक्तः ; Da तन्मत्र° ; Dn यथैव बुद्ध्या ; D1 त्वमप्रयुक्तः ; D7 S (G3 missing) त्वमप्रमत्तः (G1 °वृत्तः) (for °त्र युक्तः).

Colophon : G3 missing. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4 उष्ट्रग्रीवकः ; K3 उष्ट्रग्रीवं ; K5 V1 Bo. 2–5 Da D2. 3. 5. 6 उष्ट्रग्रीवोपाख्यानं ; D7 T G2. 4 उष्ट्रविनाशनं ; M1–3 उष्ट्रग्रीवकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K5 115 ; B1. 3. 4 Dn1 111 ; Da1 113 (as in text) ; D2 108 ; D7 S (G3 missing) 114 ; D3 109. — *Śloka no. :* Dn 21.

११४

युधिष्ठिर उवाच ।
राजा राज्यमनुप्राप्य दुर्बलो भरतर्षभ ।
अमित्रस्यातिवृद्धस्य कथं तिष्ठेदसाधनः ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सरितां चैव संवादं सागरस्य च भारत ॥ २
सुरारिनिलयः शश्वत्सागरः सरितां पतिः ।
पप्रच्छ सरितः सर्वाः संशयं जातमात्मनः ॥ ३
समूलशाखान्पश्यामि निहतांश्छायिनो द्रुमान् ।
युष्माभिरिह पूर्णाभिरन्यांस्तत्र न वेतसम् ॥ ४
अकायश्चाल्पसारश्च वेतसः कूलजश्च वः ।
अवज्ञाय नशक्यो वा किंचिद्वा तेन वः कृतम् ॥ ५
तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वासामेव वो मतम् ।
यथा कूलानि चेमानि भित्त्वा नानीयते वशम् ॥ ६
ततः प्राह नदी गङ्गा वाक्यमुत्तरमर्थवत् ।
हेतुमद्ग्राहकं चैव सागरं सरितां पतिम् ॥ ७
तिष्ठन्त्येते यथास्थानं नगा ह्येकनिकेतनाः ।
ततस्त्यजन्ति तत्स्थानं प्रातिलोम्यादचेतसः ॥ ८

C. 12. 4203
B. 12. 113. 8
K. 12. 113. 8

114

☞ G3 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 112. 1).

1 D8 om. the ref. — a) K5 राजबीजम्; D6 राजा राजम्. D4 (also as in text) अनुप्राप्ताद्. — b) K3 दुर्बला; K4 G2 दुर्लभो; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T2 दुर्लभं (for दुर्बलो). Dn2 पुरुषर्षभ. — c) Dn अभिमंत्रस्य (hypermetric) (for अमित्रस्य). K4 [अ]पि; D7 T2 G (G3 missing) [अ]भि- (for [अ]ति-). — d) K4 असाधनैः.

2 D8 om. the ref. — a) T1 om. from रन्ती up to पुरा (in 2b). — c) K4. 5 V1 B Da D2. 3. 5. 6. 8 सरितश्च (for सरितां). D1 संवादे. — d) D7 T G1. 2. 4 M समुद्रस्य (for सागरस्य). D4 च भरत; T2 युधिष्ठिर (for च भारत).

3 a) B1 सुरारेर् (for सुरारि-). D4 -निभयः; M2 -निलयं (for -निलयः). B1 सम्यक् (for शश्वत्). — b) T1 G2. 4 समुद्रः (for सागरः). B4 सरितां रवः; D1 सरितापतिः. — c) D4 सरितां.

4 Before 4, N (except D8) ins. सागर उवाच; S (G3 missing) समुद्र उवाच. — b) K1 निहितां छायिनो; K2–5 V1 B Da2 Dn D2–4. 6–8 T G4 निहतान्कायिनो; Da1 °ताकायनो; D1 °तार्कायिनो; D5 °तान्कामये; G1. 2 M निहि(G1 °य)तान्कायिनो (for निहतांश्छायिनो). — c) D7 T G (G3 missing) अभि-; M4 इव (for इह). — d) Dn2 D6 अन्या; D2 अन्यां (for अन्यांस्). K3 D4. 7. 8 S (G3 missing) वेतसान् (D4 M2 °त्); D2 चेतसं; D6 वेतसां.

5 K5 om. 5a. — a) K1 अच्छायाश्च; B1 आशयश्च (for अकायश्च). D1 चाल्पमानश्च (for °सारश्च). D7 S (G3 missing) अल्पकायश्चाल्पसारो. — b) K5 अवलः (for वेतसः). M4 कुलजश्च. K2 D7 T G1. 2 च यः; V1 तव (for च वः). — c) K2 M2 अवज्ञया; Da G4 M1. 3. 4 अवज्ञाया; D1 अवज्ञायु (sic). K5 V1 B D2. 3. 5–8 अवज्ञया वा नानीतः (B1 °तं); T2 अशक्त्या चेतसा छेत्तुं. — d) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 किं च वा (for किंचिद्वा). B1 किं कृतं; Da च कृतं; D6 वः कृताः; T2 वो इमाः; G3 यः कृतः (for वः कृतम्).

6 b) K1 वो मतां; Da चोत्तमं (for वो मतम्). — c) K5 om. चेमानि. K4 V1 B D (except D1) T1 G4 य(Dn2 त)था चेमानि कूलानि. — d) K5 V1 B Dn D1. 2, 4. 5. 7. 8 हित्वा नायाति वेतसः; Da भित्त्वा वा याति चेतसः.

7 a) K3. 5 B1–4 D (except Da2 D1) G4 तत्र (for ततः). — K5 D5 om. 7bc. — b) K2–4 V1 B (except B1) Dn D2. 3. 6. 8 M1–3 उत्तमम्; D1 उत्तुरम् (sic) (for उत्तरम्). K3 अर्थवित्. — D8 om. 7c. — c) D2 हेत्वसत् (sic) (for हेतुमत्).

8 Before 8, K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5 M ins. गंगोवाच. — a) Da1 ते; D4 अन्ये; T2 G1 एव (for एते). K5 B3 D2. 3. 5. 8 यथान्यायं; B1 Da

C. 12. 4204
B. 12. 113. 9
K. 12. 113. 9

वेतसो वेगमायान्तं दृष्ट्वा नमति नेतरः ।
स च वेगेऽभ्यतिक्रान्ते स्थानमासाद्य तिष्ठति ॥ ९
कालज्ञः समयज्ञश्च सदा वश्यश्च नोद्रुमः ।
अनुलोमस्तथास्तब्धस्तेन नाभ्येति वेतसः ॥ १०
मारुतोदकवेगेन ये नमन्त्युन्नमन्ति च ।
ओषध्यः पादपा गुल्मा न ते यान्ति पराभवम् ॥ ११
यो हि शत्रोर्विवृद्धस्य प्रभोर्वधविनाशने ।
पूर्वं न सहते वेगं क्षिप्रमेव स नश्यति ॥ १२
सारासारं बलं वीर्यमात्मनो द्विषतश्च यः ।
जानन्विचरति प्राज्ञो न स याति पराभवम् ॥ १३
एवमेव यदा विद्वान्मन्येतातिबलं रिपुम् ।
संश्रयेद्वैतसीं वृत्तिमेवं प्रज्ञानलक्षणम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

°कामं (for °स्थानं). — b) M4 नागा. B5 त्वेक- (for ह्येक-). D1 -निकैतनाः. Da न गृह्येकनिकेतनाः. — c) D4 न ते (for ततस्). Da न (for तत्). Dn ते त्यजंति ततः स्थानं (Dn2 न तत्स्थानं). — d) K1 D1.4 प्रति- (for प्राति-). K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 न वेतसः ; D8 नचेतसः.

9 a) G1 चेतसो ; M4 वेतसे (for °सो). K1 B1.3.5 Da1 D3–5.7 T1 G4 आयातं. — b) K4 B3–5 Dn D2–8 S (G3 missing) नेतरे ; K5 V1 B1.2 Da नापरे (for नेतरः). — c) D2 सरिद्वेगे ; D5 ततो वेगे ; M2 न च वेगो (for स च वेगे). K1–3 D1 [ऽ]त्यति- ; K4 [ऽ]तिनि- ; K5 B2–4 D2.3.5.6.8 T1 [ऽ]प्यति- ; V1 B5 व्यति- ; D4.7 G1.2.4 M ह्यति- (for ऽभ्यति-). Bo स च वेगमतिक्रांते ; B1 स च वेगसमाक्रांते. — d) D7 T1 G1.2.4 M1–3 स्थानमापा(G1 M3 °प)द्यते पुनः.

10 V1 reads 10^a–11^b on marg. — a) B1 कामज्ञः ; D1.4 कालज्ञाः. — b) Ś1 (by corr.) K1.3–5 V1 Bo.2–5 Da Dn D2.3.5.6.8 नोद्धतः (for नोद्रुमः). B1 सदा वः श्वसनोद्यतः ; D1 सदा वध्यश्च ते द्रुमः ; T2 G1 कार्यज्ञश्चैव नो द्रुमः ; M2 सदा वंद्यश्च स द्रुमः. — c) T2 G1.2.4 M -वृत्तिरस्तब्धस् (hypermetric) ; Da2 Dn D3.7 T1 तथालब्धस् (for तथास्तब्धस्). — d) K1 नाद्येति ; B5 नायाति ; D7 T1 G1.4 त्वां नै(D7 °ने)ति ; M त्वा नैति (for नाभ्येति). D4.6 चेतसः (for वेतसः). G2 तेन त्वां नैति वैतसः.

11 V1 reads 11^{ab} on marg. — a) T2 -वेगेषु ; G1 -योगेषु (for -वेगेन). B4 D2.3.5.6.8 मारुतोद्धतवेगेन ; D4 मरुतोदकवेगेन. — b) D2 यन् (for ये). M2 अनमंति (for उन्नमन्ति). T2 G1 ये वै नित्यं नमंति च. — c) D1.4 ओषध्याः ; D2.7 T1 G1.2 औषध्यः. K5 ओषध्यश्चैव गुल्माश्च ; D1 ओषध्यपादगुल्मानि. — d) Da ते न (by transp.). K4 पराभवत्.

12 Before 12, V1 Bo.4.5 Dn ins. भीष्म उवाच. — a) K4 Da Dn1 विरुद्धस्य ; G1 विवर्द्धस्य (for विवृद्धस्य). — b) K5 बंध- ; Bo वेग- ; D6 बद्ध- (for वध-). B1 प्रभोर्विषयनाशिनः ; Dn2 प्रभावोर्विधिनाशने (sic). — c) D4 पूर्वं गतेर्वंधस्तहते ये (sic). — d) K3 om. स. Dn1 D7.8 T G1.2.4 विनश्यति (for स नश्यति).

13 a) K4 D1.5 सारासार- ; M4 सारिसार- (for सारासारं). — c) K3 विरमति ; K4.5 B1.2 Da2 D4 S (G3 missing) विचरते. — d) D4 स याति न पराभवं.

14 Da om. 14^{ab}. — a) D1 पदो (for यदा). K2 D4 प्राज्ञो ; T1 विद्यान् (for विद्वान्). — b) K2.5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 मन्यते. Dn विपुलं (for [ऽ]तिबलं). K5 D2.3.5.6 नृपं (for रिपुम्). D7 S (G3 missing) मन्यते विपुलं बलं. — c) Da1 स श्रेयोद्वैतसं (sic). Da2 D1 वैतसी- (for वैतसीं). — d) K2.3.5 V1 B D7 S (G3 missing) एतत् (for एवं). Da D1 प्राज्ञान- ; G2 प्राज्ञस्य (for प्रज्ञान-). K4 D1 -लक्षणां (for -लक्षणम्).

Colophon : G3 missing. — *Sub-parvan :* Ś1 K1.2.4.5 V1 B Da Dn D1–7 T G1.2.4 M राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K2–5 V1 B Da Dn D1–7 T G1.2.4 M सरित्सागरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K3 113 ; K5 116 ; B1 103 ; B3.4 Dn1 112 ; Da1 114 (as in text) ; Dn2 113 ; D8 110 ; T G1.2.4 M 115. — *Śloka no. :* Dn D8 14.

११५

युधिष्ठिर उवाच ।
विद्वान्मूर्खप्रगल्भेन मृदुस्तीक्ष्णेन भारत ।
आक्रुश्यमानः सदसि कथं कुर्यादरिंदम ॥ १
भीष्म उवाच ।
श्रूयतां पृथिवीपाल यथैषोऽर्थोऽनुगीयते ।
सदा सुचेताः सहते नरस्येहाल्पचेतसः ॥ २
अरुष्यन्क्रुश्यमानस्य सुकृतं नाम विन्दति ।
दुष्कृतं चात्मनो मर्षी रुष्यत्येवापमार्ष्टि वै ॥ ३
टिट्टिभं तमुपेक्षेत वाशमानमिवातुरम् ।
लोकविद्वेषमापन्नो निष्फलं प्रतिपद्यते ॥ ४
इति स श्लाघते नित्यं तेन पापेन कर्मणा ।
इदमुक्तो मया कश्चित्संमतो जनसंसदि ।
स तत्र व्रीडितः शुष्को मृतकल्पोऽवतिष्ठति ॥ ५
श्लाघन्नश्लाघनीयेन कर्मणा निरपत्रपः ।

C. 12. 4218
B. 12.114.6
K 12.114.6

115

☞ G3 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 112. 1).

1 D8 om. the ref. —[a]) Da विद्वन् (for विद्वान्). K3 D4 मूर्खः (D4 °र्ख-); V1 B Da D3.5 मूर्खः; D7 T2 M मूढ-; T1 G1.2.4 मूढः (for मूर्ख-). K2 D1 -प्रभावेन (D1 °ण); G2 प्रकल्पेन (for -प्रगल्भेन). —[b]) Dn मृदु- (for मृदुस्). M4 भारतं. —[c]) Ś1 B3.4 Dn1 D3.4.8 आक्रुश्य(Ś1 Dn1 °श्य)माणः; Ś1 (*sup. lin.*) K3.4 Dn2 D1.2.5 आक्रुश्य(D2 °श्य)माणः (D1 °णाः); K1 आक्रम्यमाणः; B1 आक्रुध्यमानः. —[d]) D1 अरिंदमः; D2 M अरिंदमः.

2 D8 om. the ref. —[b]) G1 यथेष्टो (for यथैषो). K4 [ऽ]र्था (for ऽर्थो). Da1 [ऽ]नुगीयसे; D7 T G1.2.4 [ऽ]वगम्यते; M [ऽ]नुमीयते. —[c]) K3 B4 D4 यदा; D7 T1 G2 तदा (for सदा). K3 प्रचेताः; D4 सुचेभाः; D7 T1 G2.4 सचेताः; G1 सिचेताः. D1 सहस्यते (hypermetric); D4 सहत. —[d]) K3.5 Dn D4.6 [अ]ल्पमेधसः (for °चेतसः).

3 K5 om. 3[a]. —[a]) B3 अरुष्यन्; Dn1 D3.6 अ(D3 आ)क्रुश्यन्; D5 अपुष्यत्; D8 M2.4 आरुष्यन् (for अरुष्यन्). K2.4 D1 क्रुध्यमानस्य; K3 Dn1 क्रु(K3 क्रू)श्यमाणस्य; Bo.1.4 रुष्यमानस्य; D2.6 क्रुश्यमाणस्य; M रुष्यमाणस्य (for क्रुश्यमानस्य). K1 Da अरुष्य कूर्ष(Da क्रुश्य)माणस्य; Dn2 आक्रुष्यत्क्रुष्यमाणस्य; D4 अभाष्यन्भाषमाणस्य; D7 T1 G1.2.4 आक्रुश्य (T1 G4 °श्यं) रुष्यमाणश्च. —[b]) Da1 सुकृतिं (for °तं). B1 D7 T G1.2.4 M तस्य; Da तव; D1 न स (for नाम). —[c]) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 सुकृ(K1 °कृ)तं; Da1 दुष्कृतिं (for दुष्कृतं). Bo नात्मनो. B5 (marg.) [ऽ]क्षमी; Da [ऽ]मर्षा (for मर्षी). —[d]) Ś1 K4 D1 दु(D1 सु)ष्यति (for रुष्यति). B1 रुष्यन्नाप्नोति मार्दवं; D7 S (G3 missing) तस्मिन्नेव प्रमार्जति.

4 B1 om. 4[ab]. —[a]) Ś1 (marg. as in text) K2.5 D1 टी(K5 D1 टि)टिभं; K1 धीटिभं; B2 Cb टैट्टिभं; B3 टेट्टिंतं; D4 ढिढिभं; D7 T1 G1.2.4 गर्हितं (for टिट्टिभं). Dn1 तु ह्युपेक्षेत; D4.7 G2 तमुपेक्ष्येत. —[b]) K3 वाशनानम्; V1 वाषमानम्; Bo.4 Da Dn2 D4.8 वास(Da °स्य)मानम्; D7 वाग्यमानम्; T G1.2.4 वाद्यमानम् (for वाश°). Ś1 K1 Da इवांतरं (Da2 °रः). —[c]) K3.4 D4.7 T G1.2.4 M1.3 लोके (for लोक-). —[d]) D7 S (G3 missing) विफलं (for निष्फलं). D4 प्रतिपद्येते; M1 प्रत्युपद्यते.

5 [a]) K4 B4 Dn D2.5.8 T2 G1 M संश्लाघ(D8 °घ्य)ते; D6 संश्रावते; D7 T1 G2.4 स श्लाघते (for स श्लाघते). — D5 om. 5[b]–6[a]. —[d]) D7 T G1.2.4 सर्वतो; M1.3 स(M3 सं)मदो (for संमतो). K3 जनसंपदि; K5 V1 B Da Dn2 D2.3.6.8 लोकसंसदि (for जनसं°). — K3 om. 5[e]–7[a]. —[e]) D1 M1.3 सततं (D1 °त-) (for स तत्र). D2 व्रीडतः; D4 व्रीडितोः; D7 S (G3 missing) व्रीलितः (for व्रीडितः). Dn श्रुत्वा; D1 शुष्क- (for शुष्को). —[f]) D1 मृतकल्पे; D2 मृतकम्पो; D8 मतकल्पो (for मृत°). K5 V1 B Da D2.3.6–8 S (G3 missing) भविष्यति; Dn D4 [ऽ]वतिष्ठते (for ऽवतिष्ठति).

6 K3 om. 6; D5 om. 6[a] (cf. v. l. 5). —[a]) M1 श्लाघनः (for श्लाघन्). B1 Da श्लाघनः श्लाघनीयेन. —[b]) K4 D1 निरपत्रप (for °पः). —[c]) K1 श्लोकेन,

C. 12. 4215
B. 12. 114. 7
K. 12. 114. 6

उपेक्षितव्यो दान्तेन तादृशः पुरुषाधमः ॥ ६
यद्यद्ब्रूयादल्पमतिस्तत्तदस्य सहेत्सदा ।
प्राकृतो हि प्रशंसन्वा निन्दन्वा किं करिष्यति ।
वने काक इवाबुद्धिर्वाशमानो निरर्थकम् ॥ ७
यदि वाग्भिः प्रयोगः स्यात्प्रयोगे पापकर्मणः ।
वागेवार्थो भवेत्तस्य न ह्येवार्थो जिघांसतः ॥ ८
निषेकं विपरीतं स आचष्टे वृत्तचेष्टया ।
मयूर इव कौपीनं नृत्यन्संदर्शयन्निव ॥ ९
यस्यावाच्यं न लोकेऽस्ति नाकार्यं वापि किंचन ।
वाचं तेन न संदध्याच्छुचिः संक्लिष्टकर्मणा ॥ १०
प्रत्यक्षं गुणवादी यः परोक्षं तु विनिन्दकः ।
स मानवः श्ववल्लोके नष्टलोकपरायणः ॥ ११
तादृग्जनशतस्यापि यद्ददाति जुहोति च ।
परोक्षेणापवादेन तन्नाशयति स क्षणात् ॥ १२
तस्मात्प्राज्ञो नरः सद्यस्तादृशं पापचेतसम् ।
वर्जयेत्साधुभिर्वर्ज्यं सारमेयामिषं यथा ॥ १३
परिवादं ब्रुवाणो हि दुरात्मा वै महात्मने ।
प्रकाशयति दोषान्स्वान्सर्पः फणमिवोच्छ्रितम् ॥ १४

K_5 Bo_{3-5} Dn $D_{2,3,5,6,8}$ यत्नेन (for दान्तेन). D_2 तादृशं (for °शः).

7 K_3 om. 7[a] (cf. v. l. 5). —[a]) Da यदा (for यद्यद्). —[b]) K_3 सतत्रस्य (sic); D_1 तं तदस्य; D_4 तदल्पस्य; $M_{1,3,4}$ तत्तदेव (for तत्तदस्य). K_3 Dn D_4 बुधः; B_1 D_7 T $G_{1,2,4}$ तदा (for सदा). —[c]) K_1 प्रकृतोपि; D_1 $M_{1,2}$ प्राकृतो(D_1 °ते)पि; G_1 प्रकृत्या हि; G_2 प्रकृतानि; M_4 प्रकृतं हि (for प्राकृतो हि). D_1 G_1 प्रशंसया; D_6 प्रसंशन्वा (for प्रशंसन्वा). —[d]) D_1 निर्दन्वा (for निन्दन्वा). —[f]) K_3 वाससानो; K_4 V_1 $Bo_{-2,4}$ Da Dn_2 $D_{5,8}$ वासमानो; D_4 वासनानो; D_7 वाग्यमानो; T $G_{1,2,4}$ वाइय° (for वाश°).

8 [a]) K_5 दवाग्नि: (submetric) (for यदि वाग्भिः). K_1 वाग्भि:; D_4 चाग्भि:; M_4 वाभिः (for वाग्भिः). —[b]) S (G_3 missing) प्रयोज्यः (for प्रयोगे). K_1 -कर्मणाः; B_1 D_7 T_1 G_4 -कर्मणा (for -कर्मणः). —[c]) B_1 वागिवार्थौ. —K_3 om. 8[d]–9[d]. —[d]) D_1 जिघांसते.

9 K_3 om. 9 (cf. v. l. 8). —[a]) $Ś_1$ (orig.) K_{1-3} V_1 Bo $D_{1,4}$ परबीजाद्धि; $Ś_1$ (*sup. lin.*) Ca विपरीतं च; D_7 S (G_3 missing) वै परस्यासौ (G_1 °सा); Cb. v विपरीतं स (as in text). —[b]) D_4 G_1 व्याचष्टे (for आ°). K_5 वृत्तचेष्टता. —[c]) M_1 मयूरम्. Cb स च (for इव). Dn_1 गौपीनं; T_2 G_2 कौलीनं (for कौपीनं). B_5 (marg.) मध्यमः कचकौपीनं. —[d]) $K_{1,2,4,5}$ V_1 B Dn $D_{2,3,5,6,8}$ T_2 G_1 M_2 नृत्यं; Da नित्यं; D_7 भृत्तं (for नृत्यन्). T $G_{1,2,4}$ $M_{2,4}$ इह (for इव).
❀ Ca: निषेकं विपरीतं मातृयोनौ परपुरुषाक्षिप्तं बीजं...योऽसद्वृत्तः स स्ववृत्तचेष्टयैव विपरीतं निषेकं शुक्रपातमाचष्टे यथा नृत्यन्मयूरः कौपीनं गुह्यदेशं दर्शयन्नेवान्यप्रकारेण शुक्रपातमाचष्टे यतो मयूरस्य भार्या नृत्यन्तं मयूरं दृष्ट्वैव गर्भवती भवतीति लोकवादः । ❀

10 [a]) D_8 तस्य (for यस्य). K_1 [अ]वश्यं; K_4 [अ]वाचं; D_7 G_1 वाचं (for [अ]वाच्यं). D_6 अलोके (for न लोके). V_1 B Da Dn_2 $D_{2,3,5-8}$ S (G_3 missing) [ऽ]स्मिन् (for ऽस्ति). —[b]) $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ D_1 न कार्यं; G_1 अकार्यं (for नाकार्यं). B_1 om. वापि. B_{2-5} Dn_1 $D_{3,5,7}$ च (for वा). K_1 om. from किंचन up to परोक्षं तु (in 11[b]). —[c]) B_2 Da वाचा. —[d]) T_1 शुचीन्; T_2 ततः (for शुचिः). $K_{3,4}$ V_1 B (except B_5) Da Dn $D_{2,3,5,6,8}$ $G_{2,4}$ संश्लिष्टकर्मणा; D_7 T M संश्लि(T_1 M_{1-3} °क्लि)ष्टजन्मना (M_4 °नः).

11 K_3 om. up to परोक्षं तु (cf. v. l. 10). —[a]) $Bo_{1,3-5}$ $D_{2,3,6-8}$ T $G_{1,2,4}$ $M_{1,2}$ प्रत्यक्ष- (B_1 D_3 °क्षे). K_4 गुणवादो. M_1 यं (for यः). —[b]) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6,8}$ परोक्षे चापि (Bo चाति-; D_6 वापि) निंदकः. —[c]) $Ś_1$ K_1 च यल्लोके; T_1 $G_{1,4}$ च स्वर्लोके (for श्ववल्लोके). —[d]) K_5 $Bo_{3,5}$ Dn $D_{2,3,5,6,8}$ Cn -परावरः (for -परायणः).

12 [a]) D_7 S (G_3 missing) तादृग्दिनशतं चापि. —[b]) K_3 वा (for च). D_7 S (G_3 missing) यज्जुहोति ददाति वा. —[c]) Dn [अ]पवादी यस् (for °वादेन). —[d]) $K_{2,3,5}$ B_1 Dn $D_{2-6,8}$ T_2 G_1 तत्क्षणात्; K_4 लक्षणात्; D_7 T_1 $G_{2,4}$ M तत्क्षणं (for स क्षणात्).

13 [a]) Da सर्वस् (for सद्यस्). —Da_1 om. 13[cd]. —[c]) D_7 S (G_3 missing) मतिमान् (for साधुभिर्). B_1 वाक्यैः (for वर्ज्यं). —[d]) D_7 S (G_3 missing) सारमेयमि(G_1 °यं इ)वामिषं.

14 [a]) G_2 M_1 परीवादं. K_5 जुपाणो (for ब्रुवा-

तं स्वकर्माणि कुर्वाणं प्रतिकर्तुं य इच्छति ।
भस्मकूट इवाबुद्धिः खरो रजसि मज्जति ॥ १५
मनुष्यशालावृकमप्रशान्तं
जनापवादे सततं निविष्टम् ।
मातङ्गमुन्मत्तमिवोन्नदन्तं
त्यजेत तं श्वानमिवातिरौद्रम् ॥ १६
अधीरजुष्टे पथि वर्तमानं
दमादपेतं विनयाच्च पापम् ।
अरिव्रतं नित्यमभूतिकामं
धिगस्तु तं पापमतिं मनुष्यम् ॥ १७
प्रत्युच्यमानस्तु हि भूय एभि-
र्निशाम्य मा भूस्त्वमथार्तरूपः ।
उच्चस्य नीचेन हि संप्रयोगं
विगर्हयन्ति स्थिरबुद्धयो ये ॥ १८
क्रुद्धो दशार्धेन हि ताडयेद्वा
स पांसुभिर्वापकिरेत्तुषैर्वा ।
विवृत्य दन्तांश्च विभीषयेद्वा
सिद्धं हि मूर्खे कुपिते नृशंसे ॥ १९
विगर्हणां परमदुरात्मना कृतां
सहेत यः संसदि दुर्जनान्नरः ।
पठेदिदं चापि निदर्शनं सदा
न वाङ्मयं स लभति किंचिदप्रियम् ॥ २० C. 12. 4230 B. 12. 114. 20 K. 12. 114. 21

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

णो). — [b]) B1 निवासो; T2 G1 मद्विते (for दुरात्मा). Bo. 5 हि (for वै). K3. 5 V1 B (except B1) D (except D1. 7) T2 G1 M1-3 महाज(D8 °ध)ने. — [c]) V1 Bo. 5 स; Dn तु (for स्वान्). — [d]) K1. 3 D6 फलम् (for फणम्). D4. 6 [उ]त्थितं; D7 S (G3 missing) [उ]न्नतं (for [उ]च्छ्रितम्).

15 [a]) K4 ते; V1 तत् (for तं). B1. 5 स (for स्व-). Da1 कुर्वंति; M4 कुर्वाणा (for °णं). T G1. 2. 4 तं पापगुणकर्माणं. — [b]) D7 यदिच्छसि. — [c]) B1 तस्मात् (for भस्म-). — [d]) Ś1 K1 D1 क्रूरो (D1 °रं) (for खरो). B2 सज्जति.

16 [a]) D1 मानुष्य- (for मनुष्य-). Ś1 K1 (orig.) -मालाविकम्; K1 (*sup. lin.*). 2 D1 -सालाविकम्; K4 -शीलावृकम्; B1 -गावो वृकम्; T1 G1. 2. 4 -शाखामृगम्; T2 M -सा(M4 -बा)लावृकम् (for -शाला°). K4 अप्रशांत-; D6 अप्यशांतं (for अप्र°). — [b]) Da2 जनप्रवादे. B1 विचेष्टं (for निविष्टम्). — [c]) V1 B Da D3-5. 7. 8 S (G3 missing) महांतम् (D4 °गम्) (for मातङ्गम्). T1 G4 [उ]न्नमंतं (for [उ]न्नदन्तं). B1 महांतमुन्मत्तविरोधदंतं. — [d]) B2-5 Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 त्यजेत्स (B2 °त्व). B1 त्यजेत्तमग्नीवादिवातिरौद्रं (sic).

17 [a]) T2 G1 M अनार्य- (for अधीर-). B1 -कुष्टे (for -जुष्टे). — [c]) B1 मुनिव्रतं; Dn2 परिव्रतं; D8 अरिवृतं; T1 G2. 4 अनिवृतं; T2 G1 असंवृतं. Ś1 K1-3 D1. 4 अभूत(K3 °त्य)कामं. — [d]) D4 पापकृतं (for °मतिं).

18 [a]) K3 V1 D4 M4 अभ्यु(V1 M4 इत्यु)च्यमानस्. K3 V1 B1. 2. 5 Da D4. 7 S (G3 missing) [अ]थ; K5 B4 Dn D2. 3. 5. 6. 8 [अ]मि-; Bo. 3 [अ]ति- (for हि). K1 T2 G1 एव; D7 G4 T1 एवं (for एभिर्). — [b]) K5 V1 B2 D6-8 S (G3 missing) निशम्य. Dn2 त्वयम् (for त्वमथ). K1. 3 [अ]नुरूपः (for [आ]र्त°). B1 निशाम्यमानस्त्वथ रूपमेतत्. — [c]) G2 समप्रयोगं (for हि सं°). — [d]) Dn2 स्थिरबुद्धयोगं (for °यो ये).

19 [a]) D7 क्रुश्येद्; M1. 3 क्रुद्धौ. D7 S (G3 missing) दशोद्वापि (for दशार्धेन). B3 D3. 5. 6 तु; D7 S (G3 missing) च (for हि). ❀ Ca. b: दशार्धेन पञ्चांगुलिहस्तचपेटेन। ❀ — [b]) V1 B Da D2-5. 7 पांशुभिर्. K2. 4. 5 Da Dn D2-8 T G2. 4 M1-3 विकि(D6 °की)रेत्; K3 [अ]धिकस्; V1 B1 M4 [अ]पि किरेत्; D1 [अ]पकरित्; G1 [अ]पि किरन् (for [अ]पकिरेत्). K3 तथैव; B1 D4 तुषैर्वा; D1 तुषे वा; D7 S (G3 missing) तृणैर्वा (for तुषैर्वा). — [c]) K1 Dn2 निवृ-(Dn2 °वृ)त्य; B2 निवृत्त-; D1 अवित्य (for विवृत्य). B1 निर्वृत्तदत्ताच (sic). D7 T1 G4 अति(T1 G4 °भि)-भीषयेद्; T2 G1. 2 M अपि भी° (for च वि°). — [d]) K1 D2 सिद्धिं; D4 सद्धं (for सिद्धं). K4. 5 V1 B Da Dn D3. 5-8 S (G3 missing) मूढे (for मूर्खे). Dn2 कुपितं. K3 Dn2 M2 नृशं(K3 °षं)सं.

20 [a]) K2. 5 V1 B Da D2. 3. 5-8 विगर्हणं (for

११६

C. 12. 4231
B. 12. 115. 1
K 12. 115. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ संशयो मे महानयम् ।
स च्छेत्तव्यस्त्वया राजन्भवान्कुलकरो हि नः ॥ १
पुरुषाणामयं तात दुर्वृत्तानां दुरात्मनाम् ।
कथितो वाक्यसंचारस्ततो विज्ञापयामि ते ॥ २
यद्धितं राज्यतन्त्रस्य कुलस्य च सुखोदयम् ।
आयत्यां च तदात्वे च क्षेमवृद्धिकरं च यत् ॥ ३
पुत्रपौत्राभिरामं च राष्ट्रवृद्धिकरं च यत् ।
अन्नपाने शरीरे च हितं यत्तद्ब्रवीहि मे ॥ ४
अभिषिक्तो हि यो राजा राज्यस्थो मित्रसंवृतः ।
असुहृत्समुपेतो वा स कथं रञ्जयेत्प्रजाः ॥ ५
यो ह्यसत्प्रग्रहरतिः स्नेहरागबलात्कृतः ।
इन्द्रियाणामनीशत्वादसज्जनबुभूषकः ॥ ६
तस्य भृत्या विगुणतां यान्ति सर्वे कुलोद्गताः ।

°र्हणां). T G1. 4 वापि; G2 वा वि-; M1 बाव; M3-4 पाप- (for परम-). Dn2 -दुरात्मनां. Dn2 om. कृतां. K5 V1 B Da1 D2. 3. 5-8 कृतं; Da2 फलं (for कृतां). — ^{b}) D7 T G1. 2. 4 दुर्जनां (for °नान्). — ^{c}) K3 D4 इमं (for इदं). B1 वापि (for चा°). — ^{d}) Ś1 K1 तस्मान्नायं; K2 D1 न वास्मायं. K3 लभेत; B2. 5 D4 लभते (for °ति). K1 अक्रियं; B1 अप्रमेयं (for अप्रियम्).

Colophon: G3 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4 V1 B1-5 Da Dn D1-7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K3 B1. 2. 4. 5 Da टि(B2. 5 टै)ट्टिभं; V1 Bo टेट्टिभं; B3 टैट्टिभिकं; Dn2 D2. 3. 6 टिटि(Dn2 °ट्टि)भकं; D4 उष्ट्रतिट्टिभं; D5 ट्रिटिभकं; D7 G2. 4 आक्रोशसहनं; T1 आक्रोशनसहनं; M1. 3 सज्जनोपेक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 117; B1 104; B3 Dn1 113; B4 D7 T G1. 2. 4 M 116; Dn2 114. — *Śloka no.:* Dn 21; D3 22.

116

☞ G3 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 112. 1).

1 D3 om. the ref. — ^{a}) D2. 3. 6 महाप्रज्ञ. — ^{c}) K (except K4) V1 B Da Dn D2. 3. 5-8 संछेत्तव्यस (B4 °व्यो); D1. 4 corrupt. B4 महाराज (for त्वया राजन्). — ^{d}) D1 वः (for नः).

2 ^{b}) B1 महात्मनां; D1 दुरात्मनं; D3 °त्मना (for °त्मनाम्). — ^{c}) B1 °संचायस; B2 Da °संभारस.

3 ^{a}) K4 तद्धितं; B1 यदि तं. B (B2. 5 marg. as in text) Da D3. 5. 6. 8 राजतंत्रस्य; D4 राज्यमंत्रस्य. — ^{b}) T1 G2. 4 मूलस्य (for कुलस्य). Da2 कुलसुखो-दयं (submetric). — ^{c}) D1 आयंत्यांग (sic); D2. 3 आ(D3 अ)पत्यां च (for आयत्यां च). Dn2 तदावेत्य; D4 तदात्वेव (for °त्वे च). — ^{d}) K5 Bo. 2. 4. 5 D2. 3. 5. 6 क्षेम्यं; V1 B3 Da D7. 8 क्षेमं; T1 G1. 2. 4 M क्षमं (for क्षेम-). D1 -वृद्धि. K3 तु (for च). Da1 G1 M2 तत् (for यत्). K1 क्षेमवृद्धिकरंदयम् (sic).

4 B3 om. (hapl.) 4^{ab}; B5 reads it on marg. — ^{a}) K3 पुत्रपुत्राभि-. Da -कामं (for -रामं). — ^{b}) D3 -बुद्धि- (for -वृद्धि-). Da1 D1 राष्ट्रवृद्धिं करं च तत् (D1 करं जयत्). — D1 reads 4^{cd} twice. — ^{c}) Ś1 K1 अन्नपान-; K3 °पाढे (sic); B5 °याने (for °पाने). K3 om. from च up to रञ्जये (in 5^d). — ^{d}) Dn2 om. यत्. D6 यत्र (for यत्तद्). G2 नः (for मे).

5 K3 om. up to रञ्जये (cf. v. l. 4). — ^{b}) Dn G3 राष्ट्रस्थो. K5 मित्रैश्चैव च सं (corrupt). — ^{c}) K (except K1) B Da Dn2 D2. 3. 5-8 S (G3 missing) स सुहृत्-; V1 Cn सत्सुहृत्-; Dn1 स्वसुहृत्- (for असुहृत्-). D7 T1 G2. 4 -समवेतो (for -समुपेतो). D1 असुहृन्समुपेत्रो वा (sic). ❀ Cn: मित्रसुहृदौ प्रत्युपकारमपेक्ष्यानपेक्ष्य चोपकर्तारौ । समुपेतः शौर्यादिनेति शेषः । ❀ — ^{d}) K5 V1 B Da2 D2. 3. 5. 6. 8 व(B5 ब)र्द्धयेत्; Da1 वर्धते (for रञ्जयेत्).

6 ^{a}) K1 ह्य सत्-; K5 V1 Bo. 2-5 Da D3. 6 ह्यसं-; D1 सकृत्- (for ह्यसत्-). G1 °रति-. B1 D2. 3 यो ह्यसंप्रमहरतः (D2. 3 °रति-). — ^{b}) D3 -बलाकृतः. — ^{c}) Ś1 K1. 4 D1 वि(K4 D1 बि)भीषत्वाद् (for अनीश°). — ^{d}) B1 दुर्जनस्य (for असज्जन-). K1 D1 G1 -बभूषकः; K5 T1 G2. 4 -विभूषकः; D7 -विभूषितः (for -बुभूषकः).

7 ^{a}) D6 भृत्याद् (for °त्या). D7 S (G3 missing) विमुखतां (for विगुणतां). Da1 तस्य भृत्यादिगुणतां; D1

न च भृत्यफलैरर्थैः स राजा संप्रयुज्यते ॥ ७
एतान्मे संशयस्थस्य राजधर्मान्सुदुर्लभान् ।
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या भवाञ्शंसितुमर्हति ॥ ८
शंसिता पुरुषव्याघ्र त्वं नः कुलहिते रतः ।
क्षत्ता चैव पटुप्रज्ञो यो नः शंसति सर्वदा ॥ ९
त्वत्तः कुलहितं वाक्यं श्रुत्वा राज्यहितोदयम् ।
अमृतस्याव्ययस्येव तृप्तः स्वप्स्याम्यहं सुखम् ॥ १०
कीदृशाः संनिकर्षस्था भृत्याः स्युर्वा गुणान्विताः ।
कीदृशैः किंकुलीनैर्वा सह यात्रा विधीयते ॥ ११
न ह्येको भृत्यरहितो राजा भवति रक्षिता ।
राज्यं चेदं जनः सर्वस्तत्कुलीनोऽभिशंसति ॥ १२
न हि प्रशास्तुं राज्यं हि शक्यमेकेन भारत ।
असहायवता तात नैवार्थाः केचिदप्युत ।
लब्धुं लब्ध्वा चापि सदा रक्षितुं भरतर्षभ ॥ १३

भीष्म उवाच ।

यस्य भृत्यजनः सर्वो ज्ञानविज्ञानकोविदः ।

C. 12. 4244
B. 12. 115. 14
K. 12. 115. 15

तस्य भूत्या विगुणत (sic); D2.3 तस्य भृत्यादिगुणतां. — b) Ś1 K1 D1.4 सर्व- (for सर्वैं). B1 कुलोचिता (for °द्गताः). — c) D7 T G2.4 -बलैर् (for -फलैर्). — d) Da D1 स प्रयुज्यते; D4 संप्रयुज्यति; D6 [आ]हुं प्रयुज्यते.

8 a) K2.3.5 V1 B1-5 Da Dn D2-8 S (except G2; G3 missing) एतन् (for एतान्). K3.5 Dn1 D7 संशयस्यास्य; B1 °यंतस्य; S (G3 missing) चिंतयानस्य. — b) K3 D4 T2 G1 राजधर्मं. K1 D1 सुदुर्लभं; K3 °वंचं; K5 Bo.1.3-5 Dn D2.3.5.6.8 °विंदान्; V1 B2 Da °वंचान्; D4 °विंदां; D7 S (G3 missing) दिवानिशं (for सुदुर्लभान्). — c) B1 बृहस्पतेः (for °स्पति-). — d) K2 भावान् (for भ°). Bo D5 संशितुम्; G2 शासितुम् (for शंसितुम्). Da अर्हसि.

9 a) Dn2 D6 संशिता; D7 T1 G1.4 M4 शासिताः (M4 °तः) (for शंसिता). Dn2 पुरुषव्याघ्रस्. — b) D1 नरः (for रतः). — c) D8 क्षंता; G1 क्षत्तं (for क्षत्ता). K3.5 B Da Dn D3-8 S (G3 missing) चैको; V1 D2 वैको (for चैव). K2 पटुप्राज्ञो; K3.5 V1 B Da Dn D2-8 T G2.4 M महाप्राज्ञो (M4 °प्रज्ञो); D1 कुलप्रज्ञो; G1 म**ज्ञ. — d) D1 ये (for यो). D4 न (for नः). B1.4 D5 संशति (for शंसति). B1 धर्मतः (for सर्वदा).

10 a) D6 वाच्यं (for वाक्यं). Ś1 K1.2.4 D1 त्वं नः कुलहितो राजन्. — b) Ś1 K1.2.4 D1 वाक्यं (for राज्य-). K1 हितोभयं; K3 D4 -फ(K3 °प)लोदयं; Dn2 -कुलोदयं; D6 -हितादयं (for -हितोदयम्). — G2 om. 10^{c}–11^{d}. — c) D1 अस्य तस्य (for अमृतस्य). D7 T G1.4 [अ]व्ययवस्यैव. D4 अमृतश्चाव्ययश्चैव.

11 G2 om. 11 (cf. v.l. 10). D4 om. 11^{ab}. — b) D1 (*sup. lin*, as in text) भृत्याः; D2 नृत्याः (for भृत्याः). K3 स्युः किं; K4.5 B Da Dn D2.3.5-8 T1 G4 सर्व- (for स्युर्वा). D6 -गुणान्वितः; M2 °धिकाः; M4 गणान्विताः (for गुणान्विताः).

12 Da1 repeats 12^{ab} after 12. — a) B1 -सहितो (for -रहितो). D1 corrupt. — b) D1 रक्षितः. — c) T2 G1 जनाः सर्वे. — d) B1 तत्कालीनो (for तत्कु°). K2.5 V1 Da Dn2 D2.3.5-8 [ऽ]भिकांक्षति; K3 °संशति; D4 °शंशति; D7 T1 G4 प्रशासति; T2 G1 [ऽ]भिशासति; G2 प्रजासति (sic); M [ऽ]भिनंदति (for ऽभिशंसति).

13 Before 13, Dn1 ins. भीष्म उवाच. — a) K3.5 V1 B Da Dn D2-4.6.8 T1 G1.2.4 M च (for हि). K4 प्रशास्तं; Bo प्राशास्तुं; Dn2 प्रशस्तं; D1 प्रशस्तुं (for प्रशास्तुं). D7 T G1.2.4 M1-3 शक्यं; M4 शक्यो (for राज्यं). — b) D7 S (G3 missing) राज्यम् (for शक्यम्). — c) D6 G2 असहायवतां (for °वता). D4 आसहायस्य च तथा. — d) K1 नवार्थाः; D2 नैवार्थः (for नैवार्थाः). Dn2 किंचिद् (for केचिद्). — e) Ś1 D1 लब्धं लब्ध्वा; K3.4 V1 B3.4 Dn2 D2.3.5.8 M1.3.4 लब्धुं लब्धा; K5 लुब्धं लुब्धा; Bo लुब्धं लब्धा; B1 लब्धं लब्धम्; B2 लब्धुं लब्धम्; Da लब्धम् (submetric); D1.4 लब्धलब्धा; D6 लघुलब्धा; D7 लब्धं लब्धाद्; T1 G4 लुब्धलब्धा; T2 अलं लब्ध्वा; G1 लब्धं लब्धौ; G2 लुब्धा लुब्धो (for लब्धुं लब्ध्वा). K3.5 V1 Bo-2.4.5 Da D2-8 T G1.4 M1.2.4 अपि; B3 Dn ह्यपि (for चापि). — f) D1 रक्षित्तं (sic) (for रक्षितुं).

14 Dn1 D8 G1 om. the ref. — a) Dn1 तस्य; D1 अस्य (for यस्य). K4 सर्वे. — G1 om. (hapl.) 14^{c}–15^{d}.

15 G1 om. 15 (cf. v.l. 14). Bo om. (hapl.)

C.12.4245
B.12.115.15
K.12.115.15

हितैषी कुलजः स्निग्धः स राज्यफलमश्नुते ॥ १४
मन्त्रिणो यस्य कुलजा असंहार्याः सहोषिताः ।
नृपतेर्मतिदाः सन्ति संबन्धज्ञानकोविदाः ॥ १५
अनागतविधातारः कालज्ञानविशारदाः ।
अतिक्रान्तमशोचन्तः स राज्यफलमश्नुते ॥ १६
समदुःखसुखा यस्य सहायाः सत्यकारिणः ।
अर्थचिन्तापरा यस्य स राज्यफलमश्नुते ॥ १७
यस्य नार्तो जनपदः संनिकर्षगतः सदा ।
अक्षुद्रः सत्पथालम्बी स राज्यफलभाग्भवेत् ॥ १८
कोशाक्षपटलं यस्य कोशवृद्धिकरैर्जनैः ।
आप्तैस्तुष्टैश्च सततं धार्यते स नृपोत्तमः ॥ १९
कोष्ठागारमसंहार्यैराप्तैः संचयतत्परैः ।
पात्रभूतैरलुब्धैश्च पाल्यमानं गुणीभवेत् ॥ २०
व्यवहारश्च नगरे यस्य कर्मफलोदयः ।

15–17. — [a]) D8 ह्रस्य (for यस्य). T2 कुशला (for कुलजा). — [b]) Ś1 K1.2.4 D1 सुसहायाः; M1 असहार्याः (for असंहार्याः). K2 D7 T G2.4 M2 सुखो षिताः; D1 M1.3 सुहो° (for सहो°). ❀ Cn: असंहार्याः उत्कोचादिना अभेद्याः । ❀ — [c]) K4 T1 G4 नृपते- (for नृपतेर्). K1 मतिदास्संति; K3 Dn D4 मतिदाः संतः; K5 मतिं दास्संति; D7 T2 G2 M मतिमाप्स्यंति (D7 T2 °ते); T1 G4 यातिमाप्स्यंते. — [d]) V1 Da M2.3 संबंधि-; D7 G2 सत्पथ-; T1 G4 सत्त्वद- (for संबन्ध-). V1 -ज्ञातिकोविदाः; D1 -ज्ञानकोविदः; D4 -ज्ञातकेविदाः.

16 Bo om. 16 (cf. v. l. 15). — [a]) K1.3 अनागतं (for °गत-). D1 -विधातारा:. — [c]) K4 अशोचतः; G2 अवोचंतः (for अशोचन्तः). — [d]) D8 राज्यं (for राज्य-).

17 Bo om. 17 (cf. v. l. 15). V1 reads 17 on marg. — [a]) K4 D8 समदुःखसमा (D8 °सुखो); D1 सुखदुःखसमा; M1.3 समदुःखसहा. — [b]) K (except K1.4) V1 B (Bo om.) D (except D1) S (G3 missing) प्रिय- (for सत्य-). — Da2 repeats 17[c]–18[d] after 18. — [c]) K3 V1 B1–4 Da Dn D4 T2 G1.2 M1–3 सत्याः; K5 राजन्; B5 D2.3.5–8 T1 G4 सभ्याः; M4 सद्याः (for यस्य). — [d]) Da1 राजा (for राज्य-).

18 For the repetition in Da2, cf. v. l. 17. — [a]) K1 नांतो; K4 नातो; D1 नात्तो; M1.3 नार्थो (for नार्तो). D4 यस्य जनार्तो जनपदः (hypermetric). — [b]) K3 संनिकर्षयितः; Dn2 °यतः; T2 G1 °परः (for °गतः). — [c]) K4 अक्षुद्र-. — [d]) Bo.1.3–5 Dn2 D2.3.5–8 S (G3 missing) राजा राज्य- (for राज्यफल-). K3 V1 B2 D1.4 स राज्य(K3 °ज्यं)फलमश्नुते.

19 D7 T1 G4 om. (hapl.) 19–20. — [a]) K5 Dn D2.6.8 कोशाख्य-; V1 B2.3 Da कोषाक्ष-; D3.5 कोषाख्य- (for कोशाक्ष-). M2 -पटलो. Bo.4.5 (marg. as in text) कोषाभ्युपगमो यस्य; B1 कोषाक्षसकुटलं यस्य (hypermetric). — D1 om. 19[b]–21[a]. — [b]) V1 B1.2 कोष-; Da2 कोषं (for कोश-). K5 Bo.3–5 D2.3.5.6.8 -परैर्; Da1 -करं (for -करैर्). K2.3.5 V1 B1.2 D (D1.7 om.) T2 G1.2 M नरैः (for जनैः). — D4 reads 19[c]–20[b] after 21[ab]. — [c]) Ś1 K1.4 गुप्तैस्; Dn2 प्राप्तैस् (for आप्तैस्). T2 G1.2 M1.3.4 पुष्टैश्च; M2 पुरुषैर् (for तुष्टैश्च). B1 तु (for च). — [d]) Ś1 K4 चार्यते; K2.3.5 V1 B1–4.5 (marg.) Da Dn D2.3.6.8 चीयते; Bo.5 धीयते; G2 संगतः (for धार्यते).

20 D1.7 T1 G4 om. 20 (cf. v. l. 19). For the sequence in D4, cf. v. l. 19. — [a]) Da2 कोषागारसमंहार्यैर्; D8 कोष्ठागारसं°. ❀ Ca: असंहार्यैः परैर्धनादिना लब्धुमशक्यः । ❀ — [c]) M4 पात्रपूतैर्. K3 D5 अलुसैश्च् (for अलुब्धैश्च). — [d]) K5 गुणो (for गुणी-).

21 For the sequence in D4, cf. v. l. 19. D1 om. 21[a] (cf. v. l. 19). — [a]) M1.3.4 व्यवहारं. D4 सु- (for च). — [b]) D7 S (G3 missing) धर्म- (for कर्म-). — [c]) K1 शंखलिखित; K3 शंखिलिखितस्; D1 शंखिकलिताः; D4 सास्खलितधीः; M1.3.4 शांखलिखितः (for शङ्खलिखितः). ❀ Cn: यथा फलमात्रस्तेने शङ्खेन लिखितस्य हस्तच्छेदो राजानं प्रतिषेधयित्वा कारितस्तद्वत् (cf. 12. 24)। ❀ ❀ Ca.b: शंखलिखितो मुनिप्रणीतः। शंखे कपाले [विधातृ-] लिखितो वा। ❀ — [d]) Ś1 K1.4 D1 स कर्म-; K2.3 Dn2 स्वधर्म- (for स धर्म-). K3 V1 B1–3 Da Dn1 D2.4 S (G3 missing) नृपः (for भवेत्).

22 K5 om. 22[ab]. — [a]) K4 संग्रहीत-; D1 संगृहेत; D8 संगृहीते (for संगृहीत-). M4 -मनुष्यैश्च (for °ष्यश्च). — [b]) D4 राज्य- (for राज-). — [c]) K1 प्रतिगृहान्स; K5 प्रतिशक्नोति; V1 Bo.2.4.5 Da Dn D2.3

दृश्यते शङ्खलिखितः स धर्मफलभाग्भवेत् ॥ २१
संगृहीतमनुष्यश्च यो राजा राजधर्मवित् ।
षड्वर्गं प्रतिगृह्णन्स धर्मात्फलमुपाश्नुते ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निदर्शनकरं लोके सज्जनाचरितं सदा ॥ १
अस्यैवार्थस्य सदृशं यच्छ्रुतं मे तपोवने ।
जामदग्न्यस्य रामस्य यदुक्तमृषिसत्तमैः ॥ २
वने महति कस्मिंश्चिदमनुष्यनिषेविते ।
ऋषिर्मूलफलाहारो नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ३
दीक्षादमपरः शान्तः स्वाध्यायपरमः शुचिः ।
उपवासविशुद्धात्मा सततं सत्पथे स्थितः ॥ ४
तस्य संदृश्य सद्भावमुपविष्टस्य धीमतः ।
सर्वसत्त्वाः समीपस्था भवन्ति वनचारिणः ॥ ५
सिंहव्याघ्राः सशरभा मत्ताश्चैव महागजाः ।

C.12.4259
B.12.116.6
K.12.116.7

°गृह्णाति (for °गृह्णन्स). K_3 षड्वर्गवान्प्रगृह्णते ; $B_{1.3}$ $D_{3.5.6}$ सत्त्वज्ञः ($B_{1.3}$ षडंगं) प्रतिगृह्णाति ; D_4 खड्वर्गं च प्रगृह्णन्स ; D_7 S (G_3 missing) षड्भागं परिगृह्ण(G_1 °ह्णा)न्स. — [d]) D_1 अवाप्नुयात् (for उपाश्नुते). K_2 धर्मात्मा फलमश्नुते ; $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ स धर्मफलमश्नुते ; D_7 T_1 $G_{1.2.4}$ M धर्मं (G_2 $M_{1.3.4}$ धर्म्यं) फलमुपाश्नुयात् ; T_2 धर्म्यं स फलमाप्नुयात्.

Colophon : G_3 missing. — *Sub-parvan :* $Ś_1$ K V_1 B D (except $D_{4.8}$) S (G_3 missing) राजधर्म. — *Adhy. name :* D_7 T_1 $G_{2.4}$ भृत्यमंत्रिलक्षणं ; M_{1-3} सहायसंग्रहपरीक्षा. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K_5 118 ; B_1 105 ; $B_{3.4}$ Dn_1 114 ; Da_1 Dn_2 115 ; D_7 S (G_3 missing) 117 ; D_8 113. — *Śloka no. :* Da_1 22½ ; Dn_1 23 ; Dn_2 22 ; D_2 111 (?).

117

☞ G_3 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 112. 1).

1 Before the ref., D_7 S (G_3 missing) ins. :

268* युधिष्ठिर उवाच ।
न सन्ति कुलजा यत्र सहायाः पार्थिवस्य तु ।
अकुलीनाश्च कर्तव्या न वा भरतसत्तम ।

[(L. 1) $M_{2.4}$ यस्य (for यत्र). — (L. 2) G_2 भारत-. M_2 -सत्तमाः.]

— [c]) K_3 निदर्षनकरं ; K_5 V_1 B_{0-4} Da Dn $D_{2.6.8}$ G_2 निदर्शनं प(D_6 व)रं ; B_5 D_7 T_1 $G_{1.4}$ °र्शनपरं. — [d]) K_4 Dn_1 T_2 सज्जनाचरिते (K_4 °तुं). M_2 पुरा (for सदा).

2 [a]) B_0 तस्यैव ; Da अस्येव ; D_8 अथैव (for अस्यैव). K_1 [अ]क्षस्य (for [अ]र्थस्य). — [b]) Da यद्वृत्तं ; D_6 यच्छंतं (for यच्छ्रुतं). K_5 वै (for मे). Da तपोधन (for °वने).

3 [b]) G_1 अमनुष्या- (for °नुष्य-). — [c]) M_4 ऋषि-. — [d]) D_1 नियते ; D_8 नियतौ.

4 [a]) Dn_2 -परि- (for -परः). $B_{0.1.3-5}$ $D_{2.3.5.7.8}$ T_1 $G_{2.4}$ -परिश्रांतः (B_1 °तं ; G_2 °त-) ; M -तपःश्रांत- (for -परः शान्तः). Da श्रांतः (for शान्तः). D_6 दीक्षादमपरीश्रांतः ; T_2 °तपपरिश्रांतः ; G_1 °शनपरिश्रांता. — [b]) B_0 D_6 स्वाध्यायः. D_1 -परमा (for -परमः). — [d]) Da_2 सतपं (for सततं). M_3 संपथे (for सत्पथे). Dn_1 सततं त(Dn_1 स)त्त्वमास्थितः.

5 [a]) D_1 संदृश- (for संदृश्य). Da_1 संभावम् ; T_2 तं भावम् (for सद्भावम्). — [c]) K (except K_1) V_1 B D (except $D_{1.7}$) G_2 सर्वे (for सर्व-).

6 [a]) K_3 $B_{0.5}$ G_1 सिंहा (for सिंह-). $K_{4.5}$ B_3

C. 12. 4259
B. 12. 116. 6
K. 12. 116. 7

द्वीपिनः खड्गभल्लूका ये चान्ये भीमदर्शनाः ॥ ६
ते सुखप्रश्नदाः सर्वे भवन्ति क्षतजाशनाः ।
तस्यर्षेः शिष्यवच्चैव न्यग्भूताः प्रियकारिणः ॥ ७
दत्त्वा च ते सुखप्रश्नं सर्वे यान्ति यथागतम् ।
ग्राम्यस्त्वेकः पशुस्तत्र नाजहाच्छ्वा महामुनिम् ॥ ८
भक्तोऽनुरक्तः सततमुपवासकृशोऽबलः ।
फलमूलोत्कराहारः शान्तः शिष्टाकृतिर्यथा ॥ ९
तस्यर्षेरुपविष्टस्य पादमूले महामुनेः ।
मनुष्यवद्गतो भावः स्नेहबद्धोऽभवद्भृशम् ॥ १०
ततोऽभ्ययान्महावीर्यो द्वीपी क्षतजभोजनः ।
श्वार्थमत्यन्तसंदुष्टः क्रूरः काल इवान्तकः ॥ ११
लेलिह्यमानस्तृषितः पुच्छास्फोटनतत्परः ।
व्यादितास्यः क्षुधाभग्नः प्रार्थयानस्तदामिषम् ॥ १२
तं दृष्ट्वा क्रूरमायान्तं जीवितार्थी नराधिप ।

D8 च (K4 lacuna; B8 स-) सरभा; B4 Dn2 D2. 3. 5. 6 च शरभा; D4 सरभसा (for सशरभा). K2 तस्यर्षेः पशवश्चैव; Dn1 सिंहव्याघ्रगणाः क्रूरा. — [b]) D1 मत्ताश्चैव; T2 संमत्ताश्च; G1 समस्ताश्च. — [c]) D4 द्विपिनः. Bo. 1 T2 खड्गि- (for खड्ग-). B2 -भाल्लूका; D4 -मुल्लूका; G1 -भल्लूको. — [d]) Bo भीमदर्शिनः; D7 वनचारिणः.

7 [a]) G1 सुखं. D1 -प्रश्नदः; D4 -प्रसदाः; D8 -प्रश्नहा (for -प्रश्नदाः). — [b]) Da पिशिताशनाः; D6 क्षतदर्शनाः (for °जाशनाः). — [c]) Da तस्यार्थे; D1 corrupt (for तस्यर्षेः). Ś1 K1 शिशवश्; K4 D1 पशवश् (for शिष्यवच्). G2 तस्य चर्षेः शिष्यवगैश्. — D8 om. 7[d]. — [d]) K5 न्यग्भूवन्; B1 स्वभूताः; D4 निभृतां; D5 न्य*ताः; D7 शीलज्ञाः; S (G3 missing) चित्तज्ञाः (M8 °जाः) (for न्यग्भूताः).

8 [a]) D7 S (G3 missing) उक्त्वा (for दत्त्वा). D4 तु (for च). Ś1 D1 तं (for ते). D4 सुखप्रश्नं; T2 सुखं प्रश्नं. — [b]) D1 सर्वैर् (for सर्वे). Dn1 सुखागतं; Dn2 पथागतं; D7 S (G3 missing) यथासुखं (for °गतम्). — [c]) D1 श्राम्यंसेकः (sic); D4 याम्यस्त्वकः (sic); D8 संग्रामस्त्वेकः (corrupt) (for ग्राम्यस्त्वेकः). D4 पशुश्चात्र. — [d]) Ś1 K1 नाजहच्छ्वा; B1 नाजहार; B4 नाजहाति; D1 corrupt; D4 G1 M4 न जहास्स (G1 °ब; M4 °स्वा) (for नाजहाच्छ्वा). K3. 5 Dn स; K4 स्वा; D5 तं; D7 T G2. 4 च (for श्वा). D2. 3. 6 तदा मुनिं (D6 °निः); G1 M4 महामुनिः (for °मुनिम्).

9 [a]) K5 B1. 4 D6-8 S (G3 missing) भक्त्यानुरक्तः; V1 Bo. 2. 3. 5 Da D2. 5 भक्ता° (for भक्तो°). — [b]) B2 उपवासः (for °वास-). D2 -कृशीवलः (sic) (for -कृशोऽबलः). — [c]) K3 V1 B2. 4 Da Dn फलमूलोदकाहारः; K5 D4 फलमूल(D4 °लैः)कृताहारः; D7 S (G3 missing) °मूलोत्तराहारः. — [d]) K3 शांतिः. B1 कृष्टाकृतिर्; D7 G2 शिष्या° (for शिष्टा°). D3 तथा (for यथा).

10 [b]) M4 पादमूलैर्. K2-4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 G2 M महामते; K5 D7 T1 G4 °मतेः; G1 °मुने (for °मुनेः). — [c]) K2-5 V1 Bo. 2-5 Da Dn D2. 3. 5-8 S (except G2 M2. 4; G3 missing) भावं; D4 भाव- (for °वः). — [d]) T2 M1. 3 स्नेहबंधो (for °बद्धो).

11 [a]) Da1 भयान्; D1 [s]भ्ययन्; T2 G1 [s]भ्यगान्; M1 भूयान् (for ऽभ्ययान्). D7 S (except M2; G3 missing) महारौद्रो (G1 °द्रे); D8 °वीर्ये (for °वीर्यो). — [b]) N (D7 m as in text) स्वार्थम् (B2 श्वानम्) (for श्वार्थम्). K3 D4 T2 अत्यंतम्; B1 D7 T G1. 2. 4 M अत्यर्थम् (B1 °र्थं-) (for अत्यन्त-). K2 B1 Dn -संतुष्टः; K3 D4 उद्युक्तः; B2 -संरुष्टः; B5 -संयुक्तः; Da1 -संदुष्टं; D7 उद्धृष्टः; T G1. 4 M उत्कृष्टः; G2 उद्धुष्टः (for -संदुष्टः). — [d]) K2-5 Dn2 D1. 2. 6. 8 क्रूर- (for क्रूरः). G2 खल (for काल). Da इवापरः; D7 S (G3 missing) इवांतकृत् (for इवान्तकः).

12 [a]) D4 लेलित्यमानस्; M2 संलेलिहानस्; M4 लेलिहानस् (submetric) (for लेलिह्यमानस्). — [b]) K5 पृष्टास्फोटन-; B1 पुत्रा°; D1 पश्छा°; M पुच्छ° (for पुच्छा°). D4 corrupt. — [c]) Ś1 Da1 D1 व्याधितास्यः; G1 व्यादितास्य-. K3. 4 V1 B2-5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 क्षुधाशुभ्रः; Bo क्षुदाशुभ्रः; B1 क्षुधा शुभ्रः; D1 G2 M1. 3. 4 क्षुधामग्नः; D7 T1 G4 °मत्तः; T2 G1 °सन्नः; M2 °पन्नः (for °भग्नः). — [d]) D4 प्रार्थयातः. B1 D4 सदामिषं; D1 तदामिषन् (for °मिषम्).

13 [a]) Dn1 transp. तं and दृष्ट्वा. — [b]) T2 G1 जीवितार्थं (for °तार्थी). V1 B Da D2. 3. 5. 8 T G1. 2. 4 M4 जनाधिप (B1 °पः); D4 नराधिपः (for °धिप). — [d]) K1. 3 महीपते; V1 Bo. 2-5 Da D2. 3. 5. 7. 8 S

प्रोवाच श्वा मुनिं तत्र यत्तच्छृणु महामते ॥ १३
श्वशत्रुर्भगवन्नत्र द्वीपी मां हन्तुमिच्छति ।
त्वत्प्रसादाद्भयं न स्यात्तस्मान्मम महामुने ॥ १४
मुनिरुवाच ।
न भयं द्वीपिनः कार्यं मृत्युतस्ते कथंचन ।
एष श्वरूपरहितो द्वीपी भवसि पुत्रक ॥ १५
भीष्म उवाच ।
ततः श्वा द्वीपितां नीतो जाम्बूनदनिभाकृतिः ।
चित्राङ्गो विस्फुरन्हृष्टो वने वसति निर्भयः ॥ १६
ततोऽभ्ययान्महारौद्रो व्यादितास्यः क्षुधान्वितः ।
द्वीपिनं लेलिहद्वक्त्रो व्याघ्रो रुधिरलालसः ॥ १७
व्याघ्रं दृष्ट्वा क्षुधाभग्नं दंष्ट्रिणं वनगोचरम् ।
द्वीपी जीवितरक्षार्थमृषिं शरणमेयिवान् ॥ १८
ततः संवासजं स्नेहमृषिणा कुर्वता सदा ।
स द्वीपी व्याघ्रतां नीतो रिपुभिर्बलवत्तरः ।
ततो दृष्ट्वा स शार्दूलो नाभ्यहंस्तं विशां पते ॥ १९

C. 12. 4276
B. 12. 116. 22
K. 12. 116. 23

(G3 missing) विशां पते (for महामते). K5 Dn D4. 6 तच्छृणुष्व (D6 यत्र शृणु) विशां पते; B1 यत्पृच्छथ विशां पते.

14 a) K5 Da1 D1. 4. 7 T1 G2. 4 स्वशत्रुर्; B1 स शत्रुर् (for श्वशत्रुर्). K1 भगवान्. K2. 3. 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) एष (for अत्र). — b) T2 द्वीपिद् (for द्वीपी). K5 B0. 3. 4 D2. 3. 5. 6. 8 द्वीपी क्ष(D2. 5 कृ)तजभोजनः (= 11b). — d) All MSS. (except Ś1 K1 D1; G3 missing) अस्मान् (for तस्मान्). D1 महामुनि; D6 °सुरः; M3 °मुनेः (for °मुने). — After 14, Dn ins.:

269* तथा कुरु महाबाहो सर्वज्ञस्त्वं न संशयः ।

Dn cont.: K1. 4. 5 V1 B Da D2. 3. 5. 6. 8 ins. after 14:

270* स मुनिस्तस्य विज्ञाय भावज्ञो भयकारणम् ।
रुतज्ञः सर्वसत्त्वानां तमैश्वर्यसमन्वितः ।

[(L. 1) Da1 मुनि (for मुनिस्). K1 reads post. half of line 1 and prior half of line 2 on marg. B1 भयकारिणं. — (L. 2) K4. 5 V1 B0. 2. 4. 5 Da D2. 6. 8 -भूतानां (for -सत्त्वानां). K1 B1. 3 D3. 5 तत्त्वज्ञः (K3 हृतज्ञः; B1 कृतज्ञः; B3 रुतंगः; D3. 5 ऋतज्ञः) सर्वभूतानां (for the prior half). B2 तदैश्वर्य- (for तमै°). K1 -समन्विता.]

15 K3 D3 om. the ref. — a) K4 द्वीपिना; B1 द्वीपिनं; M द्वीपितः (for द्वीपिनः). — b) K3 मृत्योस्ते (submetric) (for मृत्युतस्ते). — c) D4 एतच्- (for एष). Ś1 K1. 4 Dn2 D1. 4. 6 स्वरूप°; D3 स्वं रूप° (for श्वरूप°). — d) Ś1 D4 भवति; K1 D7 T1 G (G3 missing) भवतु; D3 भव हि (for भवसि). D4 मित्रक; D6 M2. 4 पुत्रकः.

16 Ś1 K V1 B Da Dn D1-6. 8 T2 G1. 4 om. the ref. — a) K5 B1 Dn2 D3 च; T2 स (for श्वा). D6 द्वीपिनां (for द्वीपितां). — b) D1 corrupt; D4 जंबूनद- (for जाम्बूनद-). D6 -मयाकृतिः (for -निभा°). — c) D1 corrupt; M1. 3 विस्फुरद्-; M2 विष्फुरन्-. D4 दृष्टो (for हृष्टो). K1-3. 5 Dn1 D7 T G1. 2. 4 चित्रांगो विस्फु(G1. 2. 4 °ष्फु)रहंष्ट्रो. — After 16, K1m. 5 V1 B D (except D1. 4. 7) ins.:

271* तं दृष्ट्वा स पुनर्द्वीपी आत्मनः सदृशं शुभम् ।
अविरुद्धस्ततस्तस्य क्षणेन समपद्यत ।

[(L. 1) K5 Dn D8 संमुखे (for स पुनर्). K5 वने; Dn पशुं (for शुभम्). — (L. 2) K1 समुपद्यत; B1 समपद्यते (for °पद्यत).]

17 a) T2 G3 ततोभ्यगान्; M2 °भ्यायान् (for °भ्ययान्). — b) Ś1 K2. 4 व्या(K2 व्य)धितास्यः; Da corrupt; D1 व्याधितास्याः; G1 व्यादितास्य- (for व्यादितास्यः). — c) B1 D4. 7 T1 G1. 2. 4 द्वीपिनं लेलिहन्वक्त्रं (B1 °हद्युग्रो; D4 °हन्क्षुद्रो); M1. 3 तं द्वीपिनं लिहन्वक्त्रं; M2 विनदन्लेलिहन्वक्त्रं; M4 तं द्वीपिना लिहद्वक्त्रो. — d) D4 -भोजनः (for -लालसः).

18 a) K1 क्षुधामग्नं; K3 °भिन्नं; K4 °भग्न-; K5 B0. 1. 3-5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 °भुग्नं; V1 B2 Da °विष्टं; D7 S (G3 missing) °सन्नं (for °भग्नं). — b) Da दंष्ट्रिनं. B1 D7 S (G3 missing) वनचारिणं (for °गोचरम्). — d) K3 D4 ऋषेः; G1 मुनिं (for ऋषिं). K1 V1 B0. 2 Da1 D1 ईयिवान्; K3 D4 अभ्यया(K3 °गा)न्; D7 T1 G2. 4 अन्वियात् (for एयिवान्).

19 a) D4 तस्य (for ततः). D1 सर्वासजं (sic). Dn संवासजं परं स्नेहम्. — b) D4 कुर्वतस्. K2. 3 V1 B D (except D1. 4) T1 G4 M तदा (for सदा). — c) D6 यातो (for नीतो). — d) V1 reads from रिपु up to बलवान् (in 20b) on marg. K5 B0. 3-5 Da D2. 3. 5. 6. 8 रिपूणां; V1 B1. 2 Dn रिपुतो; D7 S (G3 missing)

C. 12. 4276
B. 12. 116. 22
K. 12. 116. 23

स तु श्वा व्याघ्रतां प्राप्य बलवान्पिशिताशनः ।
न मूलफलभोगेषु स्पृहामप्यकरोत्तदा ॥ २०
यथा मृगपतिर्नित्यं प्रकाङ्क्षति वनौकसः ।
तथैव स महाराज व्याघ्रः समभवत्तदा ॥ २१
व्याघ्रस्तूटजमूलस्थस्तृप्तः सुप्तो हतैर्मृगैः ।
नागश्चागात्तमुद्देशं मत्तो मेघ इवोत्थितः ॥ २२
प्रभिन्नकरटः प्रांशुः पद्मी विततमस्तकः ।
सुविषाणो महाकायो मेघगम्भीरनिस्वनः ॥ २३

तं दृष्ट्वा कुञ्जरं मत्तमायान्तं मदगर्वितम् ।
व्याघ्रो हस्तिभयात्त्रस्तस्तमृषिं शरणं ययौ ॥ २४
ततोऽनयत्कुञ्जरतां तं व्याघ्रमृषिसत्तमः ।
महामेघोपमं दृष्ट्वा तं स भीतोऽभवद्गजः ॥ २५
ततः कमलषण्डानि शल्लकीगहनानि च ।
व्यचरत्स मुदा युक्तः पद्मरेणुविभूषितः ॥ २६
कदाचिद्रममाणस्य हस्तिनः सुमुखं तदा ।
ऋषेस्तस्योटजस्थस्य कालोऽगच्छन्निशानिशम् ॥ २७

रिपुभ्यो (for रिपुभिर्). K1 (marg.) रिपुनां बळवत्तरः. — e) D2 om. स. — f) K2 नाभ्यहंस्त; K3 B2 नाभ्यघ्नं (B2 °हं) तं; K5 V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn D2. 3, 5, 8 नाहनत्तं; D6 corrupt (for नाभ्यहंस्तं).

20 V1 reads up to बलवान् on marg. — a) B3 स तदा; M4 ततः श्वा (for स तु श्वा). V1 Bo. 1. 3–5 D2, 3, 5, 6, 8 यातो (for प्राप्य). — b) D4 बलवन्. K4 पिशिताशिन; D2 °तोशनः.

21 b) K1 corrupt; B1. 2 Da प्राकांक्षत (Da1 °तः); G3 M2 प्रकांक्षंति. — c) D8 सु-; T2 G1 च (for स). D1 माहाराज; D3. 6 महाभाग (for °राज). — After 21, K4. 5 V1 B Da Dn D2–8 S (G3 missing) ins. an additional colophon. [*Sub-parvan :* K4. 5 V1 B Dn D2. 3. 5–7 S (G3 missing) राजधर्म. — *Adhy. name :* K4. 5 V1 B Da D2. 3. 5. 6 श्व (K5 Da1 स्व) र्षिसंवादः; D4 श्वाऋषिसंवादः; M1–3 श्वर्षिसंवादे श्वसंपातनं (M2 श्वसंवादनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 119; B1 106; B3. 4 Dn1 115; Da1 Dn2 116; D2 112; D7 S (G3 missing) 118; D8 114. — *Śloka no. :* Da 23½; Dn 24.]

22 Before 22, Ś1 K2. 4. 5 V1 B Da Dn D2–7 T G1. 4 M ins. भीष्म उवाच (T2 श्री°). — a) T2 व्याघ्रं. K3. 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) च (for तु). Bo. 5 -मध्यस्थस्; T2 -मूलस्थं (for -मूलस्थस्). — b) T2 तृप्तं (for तृप्तः). D2. 3 तृप्तो (for सुप्तो). M4 गतैर् (for हतैर्). K5 Bo. 1. 3–5 Dn1 D2. 3. 6. 8 transp. हतैः and मृगैः. D5 स्वस्तसुप्तो मृगहतैः (corrupt). — c) K5 V1 B Da Dn D2. 3 गजश्चा (Bo Da D2 °श्वा) गात्; D5 गजैश्चागात्; D6 राजश्चागात्; D8 गजश्चागां (sic); G1 नागाश्चागान् (for नागश्चागात्). D4 नागश्चागतमुद्दशं (sic). — d) D1 सत्तो (for मत्तो). Da मत्त (for मेघ). M1 मत्तो मेघजवोत्थितः.

23 a) G1 प्रभिन्नः. Ś1 -करटि-; K1 D1 -करटिः. K1 M1 प्रांशु-; Dn2 प्राशुः; G1 प्रांशुं (for प्रांशुः). — b) Da पद्मां; D7 S (G3 missing) पद्मैर्. Ś1 K1 विनत- (for वितत-). Dn -कुंभकः (for -मस्तकः). — c) K1 स्वविश्वाणो; D1 सुविशाणो; M1. 3 सविषाणो (for सु°). D4 महाकारो. — d) K B1. 2. 4 Da Dn1 D1. 3–5. 7. 8 T G1. 2. 4 M2 -निःस्वनः.

24 a) K1 स (for तं). — b) D4 om. from मदगर्वितं up to तं (in 25b). K5 D2. 3. 5. 6. 8 बलदर्पितं; V1 B1–4 Da Dn बलगर्वितं; Bo. 5 बलवत्तरं (for मदगर्वितम्). — c) D6 हस्ते; G4 दंति- (for हस्ति-). V1 Da हस्तिभयस्त्रस्तस्; B1 °भयात्तत्र; B2 D8 G2 M °भयत्रस्तस्; T1 दंतिभयात्रस्तस् (for हस्ति°). — d) B4 D7 T1 G2. 4 आययौ (hypermetric) (for ययौ).

25 D4 om. up to तं (cf. v. l. 24). — a) B1 तदा (for ततो). K5 Dn कुंजरत्वं. — b) K5 Dn T2 transp. तं and व्याघ्रम्. D1 ते (for तं). D6 ऋषिसत्तम. — c) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 -मेघनिभं (for -मेघोपमं). K5 महामेघसमं चैव; D1 मह्यमेघोपसंदृष्ट्वा (sic). — d) K5 दृष्ट्वा भीतो; Dn1 स भीतो हि; M4 तं संभीतो. K1 गणः; D4 तदा (for गजः).

26 a) K1 सकल-; V1 शकल-; Bo समल-; D1 कामल- (for कमल-). K3 V1 Da2 Dn D2. 4. 6. 8 -खंडानि; G2 -कंडानि (for -षण्डानि). — b) Ś1 K1–4 B2 Da D1. 7 T G1. 2. 4 M2–4 सल्लकी-; D8 शल्लकीं (for शल्लकी-). — c) D1 मदा- (for मुदा). M4 युक्तं. — d) K3 D4 पद्मखंड-; D6 °रेणुं (for °रेणु-).

27 a) M4 तथा तु (for कदाचिद्). K2. 3 Da Dn

अथाजगाम तं देशं केसरी केसरारुणः ।
गिरिकन्दरजो भीमः सिंहो नागकुलान्तकः ॥ २८
तं दृष्ट्वा सिंहमायान्तं नागः सिंहभयाकुलः ।
ऋषिं शरणमापेदे वेपमानो भयातुरः ॥ २९
ततः स सिंहतां नीतो नागेन्द्रो मुनिना तदा ।
वन्यं नागणयत्सिंहं तुल्यजातिसमन्वयात् ॥ ३०
दृष्ट्वा च सोऽनशत्सिंहो वन्यो भीसन्नवाग्वलः ।
स चाश्रमेऽवसत्सिंहस्तस्मिन्नेव वने सुखी ॥ ३१
न त्वन्ये क्षुद्रपशवस्तपोवननिवासिनः ।
व्यदृश्यन्त भयत्रस्ता जीविताकाङ्क्षिणः सदा ॥ ३२
कदाचित्कालयोगेन सर्वप्राणिविहिंसकः ।
बलवान्क्षतजाहारो नानासत्त्वभयंकरः ॥ ३३
अष्टपादूर्ध्वचरणः शरभो वनगोचरः ।
तं सिंहं हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनम् ॥ ३४
तं मुनिः शरभं चक्रे बलोत्कटमरिंदम ।
ततः स शरभो वन्यो मुनेः शरभमग्रतः ।

C. 12. 4292
B. 12. 117. 14
K. 12. 117. 15

D1. 4 भ्रम(D1 रस)माणस्य. — b) K1 D4 M4 समुखं; K3 Da Dn1 संमुखं; K4 Dn2 D1. 7 T M2 सुसुखं; K5 स्वमुखं; B1. 4 D2. 3. 5. 6 स्वसुखं; G1. 2. 4 सुखदं (for सुसुखं). K2 सदा (for तदा). — c) D6 [ड]दरस्थस्य; D8 °टजस्तस्य. — d) D7 T G1. 2. 4 M दिवानिशं (for निशा°). K3 कालोगच्छत सोनिशं. ❀ Ca. b. n : निशानिशं बहुरात्रम् । ❀

28 b) Da केशरारुणः. K5 केशरी केशरान्वितः; B0. 3–5 D3. 5. 6. 8 के(D5 om. के)शरी केशरा(D6 °दा)रुणः. — d) D1 सिंह° (for सिंहो).

29 b) K3. 5 V1 B D (except D1) T1 G2. 4 M -भयार्दितः; T2 G1 -भयात्ततः (for °कुलः).

30 a) D4 om. स. K5 स चैव; Dn स ततः (by transp.). D1 सिंहतो नाम (for सिंहतां नीतो). M2 यातो (for नीतो). — b) D4 नागेंद्रै; D7 T1 G1. 4 M गजेंद्रो. K4 ततः (for तदा). — c) S (except T2; G3 missing) तं च (for वन्यं). K1 D4 नागणयन्; K4 नागं नयत्; D1 नागणयात्. D7 T G1. 2. 4 सिंहस. — d) K2 Dn2 D1. 4 तुल्यजातिं. K4 D4 -समन्वियात्.

31 a) K1 (marg.) स दृष्ट्वा; D2. 8 तं दृष्ट्वा; D6 दृष्ट्वा वा. K1. 4 [ऽ]नम(K4 °य)त्; K1 m. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 [ऽ]भवत् (for ऽनशत्). K4 सिंहं. — b) D7 भिसन्न-; G1 हि सन्न-. Ś1 K2 D1 वन्यो भीमाद(Ś1 °न)वाचलत् (D1 °लं); K1 m. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 वन्यो भयसमन्वितः; K4 वन्यो भीमो यवाचलन् (sic); text as in K3 D4 T2 G2. 4 M. — c) D2 वाश्रमे. K1 D4. 8 वसन्. K5 सिंहे; D6 सिंहं. — d) K1. 3 वने सुखं (K1 also °खः); K5 V1 B1–3. 5 Da Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 महावने; B0 महामुने; B4 मुनेर्वने; Dn2 वराश्रमे (for वने सुखी).

32 a) K3 D4 ततोन्ये; T2 G1. 2 M न चान्ये (for न त्वन्ये). V1 B1. 2 Da Dn तद्भयात्पशवो नान्ये. — b) D8 ततो वन- (for तपोवन-). K3 V1 B1. 2 Da Dn D4. 7 S (G3 missing) -समीपतः (for -निवासिनः). — c) K1 व्यतिष्ठंत; K5 B3–5 D2. 3. 5. 6. 8 अदृश्यंत; D7 T1 G1. 2 प्राद° (for व्यद°). B2 D7 T2 G1 भयाभ्रस्ता; B5 T1 G4 भयात्तत्र; Dn2 तदा त्रस्ता (for भयत्रस्ता). — d) V1 B0–2. 5 Da D7 T1 G4 तदा; B3. 4 Dn1 D3. 5 तथा (for सदा).

33 b) K4 सर्वप्राण-; D1 °प्राणा-; M4 °प्राणी- (for °प्राणि-).

34 a) K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 T G1. 2. 4 -नयनः (for -चरणः). K1 अभ्ययादूर्ध्वचरणः; D1 अष्टपदुःखचरणः; M अष्टपादोर्ध्वनयनः. — b) K4 शरभौ; D4 सरभो (for शरभो). — c) T2 M1. 3. 4 स (for तं). K4 हर्तुम् (for हन्तुम्). T2 अन्विच्छन् (for आगच्छन्). D7 G1. 4 सिंहं संहर्तुमागच्छन्; T1 सिंहं स हंतुमा°. — d) V1 अस्य (for तस्य). D7 S (G3 missing) निवेशने. — After 34, D7 S (G3 missing) ins. :

272* तं दृष्ट्वा शरभं यान्तं सिंहः परभयातुरः ।
ऋषिं शरणमापेदे वेपमानः कृताञ्जलिः ।

35 a) D1 शदर्भं; D4 सरभं (for शरभं). G1 तं मुनिं शरभश्चेति. — b) D1 om. बलो. K4 B2 D4 अरिंदमः (B2 °मं); D1 अरिदंम. — f) D1 द्रुतां; D6 द्रुतः. K1 D3. 4. 6 M4 स प्रा(M4 संप्र)द्रवद् (for संप्रा°). K1. 3. 5 V1 B Da2 Dn D2–4. 6. 8 वनात्; Da1 द्रुमात्; D7 T G1. 2. 4 M वनं (for भयात्). D5 हतमप्राद्रवद्वनात्.

36 a) D7 S (G3 missing) transp. स and एवं. K3 D6 एव; Da एव (for एवं). D6 शरभं (for

C. 12. 4293
B. 12. 117. 15
K. 12. 117. 15

दृष्ट्वा बलिनमत्युग्रं द्रुतं संप्राद्रवद्भयात् ॥ ३५
स एवं शरभस्थाने न्यस्तो वै मुनिना तदा ।
मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शारभ्यं सुखमाप्तवान् ॥ ३६
ततः शरभसंत्रस्ताः सर्वे मृगगणा वनात् ।
दिशः संप्राद्रवन्राजन्भयाज्जीवितकाङ्क्षिणः ॥ ३७
शरभोऽप्यतिसंदुष्टो नित्यं प्राणिवधे रतः ।
फलमूलाशनं शान्तं नैच्छत्स पिशिताशनः ॥ ३८
ततो रुधिरतर्षेण बलिना शरभोऽन्वितः ।
इयेष तं मुनिं हन्तुमकृतज्ञः श्वयोनिजः ॥ ३९
ततस्तेन तपःशक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा ।
विज्ञाय च महाप्राज्ञो मुनिः श्वानं तमुक्तवान् ॥ ४०
श्वा त्वं द्वीपित्वमापन्नो द्वीपी व्याघ्रत्वमागतः ।

शरभ-). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 G_2 व्यस्तो; T_2 न्यस्ता (for न्यस्तो). D_1 च (for वै). K_5 V_1 $B_{0.2-5}$ D_a D_n $D_{2.3.5.6}$ संन्यस्तो; B_1 मन्यंतो; D_8 स न्यस्तो (for न्यस्तो वै). — [c]) B_1 मुनि-. K_4 D_1 पार्श्व(D_1 °श्व)-रविद्; D_4 पार्श्वगता; D_6 पार्श्वे गतो (for पार्श्वगतो). — [d]) $K_{2.4}$ शारभ्यां; K_3 शारभ्या; V_1 B D_a D_n $D_{1-3.5-8}$ T $G_{1.2.4}$ शरभः; M_{1-3} शार(M_1 °रा)-भ्यात् (for शारभ्यं). K_5 शरभः सुखमावसत्; D_4 सार-भ्यात्सुखमाप्नुयात्; M_4 शारभात्सु*माप्तवान्.

37 [a]) $D_{2.3.6}$ ततस्तं शरभं दृष्ट्वा; D_4 ततः सरभसं-त्रासात्; D_7 T_1 G_4 ततस्तु शरभात्र(G_4 °भत्र)स्ताः. — [b]) $K_{2.3.5}$ B D_a D_n $D_{2.3.5.6.8}$ तदा; T_2 वने (for वनात्). V_1 D_4 सर्वे मुनिगणास्तदा (D_4 °णा वने). — [c]) V_1 संप्राद्रावन्; D_a D_6 M_4 संप्रद्रवद् (for संप्राद्रवन्).

38 [a]) D_4 सरभो. K_3 $B_{1.2}$ D_a S (G_3 missing) -संतुष्टो; K_5 $B_{0.3-5}$ D_n $D_{2.3.5.6.8}$ -संहृष्टो (for -संदुष्टो). V_1 शरभोप्यनिशं तुष्टो. — [b]) D_a -विहिंसकः (for -वधे रतः). — [c]) K_3 D_n D_4 कर्तुं; D_7 S (G_3 missing) दांतं (for शान्तं). K_4 फलमूलाशनोशांता (sic); K_5 V_1 B $D_{2.3.5.6.8}$ फलमूलाशनान्हंतुम्; D_a °शनाद्धंतुम्. — [d]) K_5 V_1 B D_a $D_{2.3.5.6.8}$ ऐच्छत् (for नैच्छत्). B_0 पिशितासनः.

39 [a]) $Ś_1$ K V_1 $D_{4.8}$ रु(K_1 रु on marg.)धिर-वर्षेण; B_1 °दर्षेण; D_1 दधिरवर्षेण. D_7 S (G_3 missing) ततः क्षुद्रसमाचारो. — [b]) D_a बलवान् (for बलिना). $Ś_1$ K_{1-4} D_1 बलिना स सम(D_1 सुसम)-न्वितः; K_5 D_6 भूरिणा (D_6 बलिना) शरभोक्षितः; D_4 बलेनातिसमन्वितः; D_7 S (G_3 missing) बलेन च (M_2 °ले च न) सम°. — [c]) K_3 om. (hapl.) from निं up to मु (in 40[d]). — [d]) D_1 न कृतज्ञः (for अकृतज्ञः). $B_{0.5}$ श्व(B_5 स्व)योनिषु; D_4 स्वयोनिजः; $D_{6.8}$ च योनिजः; D_7 T_1 $G_{2.4}$ M_2 [अ]कृतान्वयः; T_2 शुनोन्वयः; $M_{1.3.4}$ कृशान्वयः (for श्वयोनिजः). — After 39, D_7 S (G_3 missing) ins.:

273* चिन्तयामास च तदा शरभः श्वानपूर्वकः ।
अस्य प्रभावात्संप्राप्तो वाङ्मात्रेण तु केवलम् ।
शरभत्वं सुदुष्प्रापं सर्वभूतभयंकरम् ।
अन्येऽप्यत्र भयत्रस्ताः सन्ति सत्त्वा भयार्दिताः ।
मुनिमाश्रित्य जीवन्तो मृगाः पक्षिगणास्तथा । [5]
तेषामपि कदाचिच्च शरभत्वं प्रयच्छति ।
सर्वसत्त्वोत्तमं लोके बलं यत्र प्रतिष्ठितम् ।
पक्षिणामप्ययं दद्यात्कदाचिद्गारुडं बलम् ।
यावदन्यत्र संप्रीतः कारुण्यं तु समाश्रितः ।
न ददाति बलं तुष्टः सत्त्वस्यान्यस्य कस्यचित् । [10]
तावदेनमहं विप्रं वधिष्यामि च शीघ्रतः ।
स्थातुं मया शक्यमिह मुनिघातान्न संशयः ।

[(L. 1) T_2 $G_{1.2}$ श्वानपूर्वकं; M_2 शुनिपूर्वकं. —(L. 2) T_2 G_1 ऋषि- (for अस्य). T_2 G_1 [ए]व (for तु). —(L. 4) D_7 स्वत्वा; T_1 G_4 हस्ति- (for सत्त्वा). —(L. 5) G_2 तदा (for तथा). —(L. 7) G_1 M_2 लोको (for लोके). —(L. 9) G_2 यावदन्यस्य. D_7 T_1 G_4 च (for तु). —(L. 11) T_2 $G_{1.2}$ विप्र; M क्षिप्रं (for विप्रं).]

40 K_3 om. up to मु (cf. v. l. 39). — [a]) D_4 तपस्विनातः शक्त्या (submetric). — [b]) G_2 विज्ञातो (for विदितो). — [c]) D_n D_8 स (for च). B_1 महाप्रज्ञो; T_2 G_1 मुनिः प्राज्ञः. — [d]) K_1 D_4 तदुक्तवान्; K_5 $D_{2.3.5.6.8}$ तमब्रवीत् (for तमुक्तवान्). D_1 मुनिं स्वानं सनुक्तवान् (sic); D_7 S (G_3 missing) शुनि (T_2 G_1 ततः) शापं प्रयुक्तवान्. — After 40, D_7 S (G_3 missing) ins.:

274* मुनिरुवाच ।
अहमग्निप्रभो नाम मुनिर्भृगुकुलान्वयः ।
मनसा निर्दहे सर्वं जगत्संधारयामि च ।
मम वश्यं जगत्सर्वं देवान्वर्ज्य चराचरम् ।
सन्ति देवाश्च मे भीताः स्वधर्मं न त्यजन्ति ये ।
स्वधर्माच्चलितान्सर्वान्वाङ्मात्रेणैव निर्दहे । [5]

व्याघ्रो नागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमाप्तवान् ॥ ४१
सिंहोऽतिबलसंयुक्तो भूयः शरभतां गतः ।
मया स्नेहपरीतेन न विसृष्टः कुलान्वयः ॥ ४२
यस्मादेवमपापं मां पाप हिंसितुमिच्छसि ।
तस्मात्स्वयोनिमापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि ॥ ४३
ततो मुनिजनद्वेषाद्दुष्टात्मा श्वाकृतोऽबुधः ।
ऋषिणा शरभः शप्तः स्वं रूपं पुनराप्तवान् ॥ ४४

C. 12. 4302
B. 12. 117. 23
K. 12. 117. 34

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

किमङ्ग त्वं मया नीतः शरभत्वमनामयम् ।
क्रूरः स सर्वभूतेषु हीनश्चाशुचिरेव च ।

[G1 om. the ref. D7 M ऋषिर् (for मुनिर्). — (L. 2) D7 T1 G2. 4 M1. 3. 4 निर्दयेत्सर्वं; G1 निर्दहेयं च. — (L. 3) G2 देवा यच्च (for देवान्वर्ज्य). — (L. 4) T2 G1 ये (for मे). M2 ते (for ये). — (L. 5) T1 G2. 4 च्यावितान्. D7 T G1. 2. 4 [अ]पि (for [ए]व). T2 G1. 2 निर्दहेत्. — (L. 7) T2 -सत्त्वेषु (for -भूतेषु). M1. 3. 4 कक्कु (M4 °क्कि)रः सर्वसत्त्वेषु (for the prior half). T2 स (for the second च).]

41 Before 41, Bo. 4. 5 ins. मुनिरुवाच. — ^{a}) Dn2 श्वत्वं; D1 श्वाश्वा; D4 श्वाश्व; T2 श्वा तु; G2 श्वत्वाद् (for श्वा त्वं). K4 द्वीपत्वम्; D1 द्वीपितम् (for द्वीपित्वम्). D2 om. पन्नो. — K3 om. (hapl.) 41^{c}–42^{b}. K1 reads 41^{cd} twice. V1 reads 41^{e}–42^{b} on marg. — ^{c}) Dn व्याघ्रान् (for व्याघ्रो). D1 नाम (for नागो). K1 D1 मदपटुन्; D7 T1 G1. 4 °परो (for °पटुर्). V1 B2 व्याघ्रो नागत्वमापन्नो (B2 °मगमो). — ^{d}) K1. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S (G3 missing) आगतः (for आप्तवान्). D4 repeats सिंहत्वमाप्तवान्.

42 K3 om. 42^{ab} (cf. v. l. 41). V1 reads 42^{ab} on marg. — ^{a}) K5 -बलमापन्नो; V1 B Da D2–6. 8 °संपन्नो (for °संयुक्तो). Dn सिंहस्त्वं (Dn1 °त्वं) बलमापन्नो. — ^{b}) K1 (marg.) पुनः (for भूयः). D4 सरभतां. D7 S (G3 missing) शरभतामियात् (D7 T1 G2 °मयाः; M °मियाः). — ^{c}) D2 स्नेहत्यमीतेन (sic); G1 [अ]द्वेषपरीतेन (for स्नेह°). — ^{d}) T2 om. न. Ś1 K1–4 V1 B5 Da न विसृष्टः; K5 Bo. 4 Dn D2. 3. 5. 6. 8 विसृष्टो न (Bo °ष्टो नः); D7 M2 विसृष्टो (M2 °ष्टं) न (by transp.). K5 कुलात्तु यः; V1 °न्वितः (for °न्वयः). B3 D4 G1 विसृ (G1 ° द्वि)ष्टः कुशला (D4 °लजा)-न्वयः; D1 विसृष्टः कुलाच्च यः (sic).

43 ^{a}) Da2 तस्माद् (for य°). K1 (marg.) कृतं मां तु; D7 T G2. 4 M महापाप (G2 °पं) (for अपापं मां). G1 तस्मादेव महापाप. — ^{b}) D7 T G2. 4 M2 मां त्वं; M1. 3. 4 मा त्वं (for पाप). K1. 3 इच्छति; K5 D2. 3. 5. 6. 8 अर्हसि (for इच्छसि). — Bo om. (hapl.) 43^{cd}. — ^{c}) K1 T G2. 4 M1. 3. 4 स्वां; V1 B1. 2. 5 Da श्व-; B3 सु-; M2 स्वं (for स्व-). D4 -योनिसंपन्नः. — ^{d}) T2 पुनः श्वैव; M1–3 पुनः श्वानो (for श्वैव त्वं हि). D1. 6 भविष्यति (for °ष्यसि). — After 43, T2 ins.:

275* श्वा पूर्वं द्वीप्यसि व्याघ्रः गजः सिंहस्तथाश्व[ष्ट]पात् ।
निजेन च स्वभावेन पुनः श्वानो भविष्यसि ।

44 ^{a}) M4 om. जन. K1. 3. 5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 G2 M2. 4 -द्वेष्टा; K4 Da -द्वेषा (for -द्वेषाद्). — ^{b}) M1. 3. 4 दुरात्मा (for दुष्टात्मा). K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 T2 M प्राकृतो (for श्वाकृतो). D7 T1 G1. 2. 4 दुरात्मा प्राकृतोधमः. — ^{c}) D2. 4 सरभः (for शरभः). K4 D1. 4. 8 G1 सप्तः (for शप्तः). — ^{d}) K1. 5 B2 m. 4. 5 D1. 4. 6 T1 G1. 4 M4 स्वरूपं; K2. 3 V1 B1. 2 Da Dn तद्रूपं; Bo. 3 D2. 3. 8 M1–3 श्वरूपं (for स्वं रूपं). D7 T G1. 2. 4 M1. 3. 4 आगमत्; M2 आगतः (for आप्तवान्).

Colophon: G3 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K V1 B Da Dn1 D1–6 श्वर्षिसंवादः; D7 T1 G2. 4 ऋषिशापः; M1–3 श्वर्षिसंवादे पुनःश्वत्वापादनं (M2 °श्वापादनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K4 D2 113; B1 107; B3 Dn1 116; Da1 Dn2 117 (as in text); D7 S (G3 missing) 119; D8 115. — *Śloka no.:* Dn1 24; Dn2 23; D2 113 (?).

११८

C. 12. 4303
B. 12. 118. 1
K. 12. 118. 1

भीष्म उवाच ।

स श्वा प्रकृतिमापन्नः परं दैन्यमुपागमत् ।
ऋषिणा हुंकृतः पापस्तपोवनबहिष्कृतः ॥ १
एवं राज्ञा मतिमता विदित्वा शीलशौचताम् ।
आर्जवं प्रकृतिं सत्त्वं कुलं वृत्तं श्रुतं दमम् ॥ २
अनुक्रोशं बलं वीर्यं भावं संप्रशमं क्षमाम् ।
भृत्या ये यत्र योग्याः स्युस्तत्र स्थाप्याः सुशिक्षिताः ३
नापरीक्ष्य महीपालः प्रकर्तुं भृत्यमर्हति ।
अकुलीननराकीर्णो न राजा सुखमेधते ॥ ४
कुलजः प्रकृतो राज्ञा तत्कुलीनतया सदा ।
न पापे कुरुते बुद्धिं निन्द्यमानोऽप्यनागसि ॥ ५
अकुलीनस्तु पुरुषः प्रकृतः साधुसंक्षयात् ।
दुर्लभैश्वर्यतां प्राप्तो निन्दितः शत्रुतां व्रजेत् ॥ ६
कुलीनं शिक्षितं प्राज्ञं ज्ञानविज्ञानकोविदम् ।

118

☞ G_3 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 112. 1).

1 D_8 om. the ref. — ^{a}) T_2 श्वा तु (for स श्वा). — ^{b}) D_4 पदं ; D_8 पुनः (for परं). K_{3-5} $Bo._{3-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ उपागतः (for °गमत्). — ^{c}) K_5 धिक्कृतः (for हुंकृतः). — ^{d}) D_8 ततो वन- ; T_2 G_1 ततः साधु- (for तपोवन-). D_4 तपोबलविगर्हितः.

2 ^{a}) Dn_2 राजा ; T_2 ज्ञात्वा ; G_1 राज्ञां (for राज्ञा). D_1 मतिमतः ; G_1 °मतां (for °मता). — ^{b}) G_1 विधित्वा. K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ सत्यशौचतां (D_8 °तं) ; T_2 G_1 शौचशीलतां (for शीलशौचताम्). — ^{c}) D_4 प्रकृति-. B_1 सर्वं ; Da सर्वं ; Dn सत्यं (for सत्त्वं). — ^{d}) $K_{1.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ transp. कुलं and श्रुतं. G_2 कुल- (for कुलं). M_1 वृत्त- (for वृत्तं).

3 ^{a}) K_1 V_1 आनुक्रोशं ; K_4 D_1 अनुक्रोधं (D_1 °ध-) (for °क्रोशं). K_5 दयां शौचं ; B_1 Da बलं सत्त्वं (for बलं वीर्यं). — ^{b}) $K_{2.3}$ V_1 B Dn $D_{2.3.5-8}$ S (G_3 missing) प्रभावं प्रशमं (Dn °श्रयं) क्षमां (D_8 G_2 °मं) ; K_5 बलं च प्रशमं क्षमं ; Da भावं सप्रशमं क्षमां ; D_4 भावसंप्रशयं क्षमां. — ^{c}) Da तुल्या (for भृत्या). Da_1 D_6 योगाः ; Da_2 योगां (for योग्याः). D_7 S (G_3 missing) भृ(M_4 वृ)त्या ये मंत्रिणो योग्याः. — ^{d}) D_4 om. (hapl.) from सुशिक्षिताः up to राजा (in 4^{d}). $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ सुरक्षिताः (for सुशि°). D_7 S (G_3 missing) स्थाप्याः स्युः सुपरी(G_1 $M_{1.2}$ °रि)क्षिताः.

4 D_4 om. up to राजा (cf. v. l. 3). — ^{a}) K_3 महीपालाः ; G_2 °पाल (for °पालः). — ^{b}) G_2 प्रवर्तुं (for प्रकर्तुं). K_1 भृतिम् (for भृत्यम्). K_3 भृतमर्हसि. $K_{1m.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ सचिवं कर्तुमर्हति. — ^{c}) $D_{6.8}$ अकुलीनं (D_8 °लीन-). D_7 S (G_3 missing) -जनाकीर्णो (for -नरा°). K_4 अकुलीनरकाकीर्णो (sic). — ^{d}) Da_1 om. सुख.

5 ^{a}) K_5 D_7 T_1 $G_{2.4}$ कुलीनः ; M कुलज- (for °जः). $K_{4.5}$ V_1 $B_{1.4}$ Da Dn D_{4-8} T_1 G_4 प्राकृतो. Dn_2 D_8 M राजा ; D_7 G_2 राजंस् (for राज्ञा). T_2 G_1 कुलजप्रकृती राजा. — ^{b}) K_8 D_4 न ; K_5 $Bo._{4.5}$ Dn $D_{3.5}$ T_1 G_4 स्व- ; M_2 तां (for तत्). D_4 तथा ; T_2 सह (for सदा). — ^{c}) D_1 पापी. — ^{d}) K_1 निर्स्यमानो (sic) ; K_{2-4} V_1 B Da Dn $D_{1-3.5.6.8}$ भि(D_1 om. भि)द्यमानो ; K_5 [अ]प्रिय° (for निन्द्य°). D_7 S (G_3 missing) निंद(T_1 निंद्य- ; M विंद)मानोप्यनागसं.

6 ^{a}) K_8 च (for तु). M_2 पुरुषं. — ^{b}) K_{2-5} V_1 B D (except D_1) S (except G_1 ; G_3 missing) प्राकृतः. K_1 -संक्षयं ; $K_{3.5}$ V_1 $Bo._{2-5}$ Da_2 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ -संश्रयात् (for -संक्ष°). — ^{c}) K_1 दुर्लभैस मतां (sic) ; D_6 °श्वर्यता (for °श्वर्यतां). — ^{d}) K_1 निर्मितः ; D_1 निर्दितः (for निन्दितः). — After 12. 118. 6, D_7 S (G_3 missing) ins. a passage (given in App. I. No. 12).

7 ^{a}) D_1 प्राज्ञ. — ^{b}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ -पारगं (for -कोविदम्). — K_5 D_6 om. (hapl.) 7^{d}–9^{a}. — ^{d}) $D_{2.3.5}$ सहजं ; D_7 T_1 $G_{2.4}$ तेजनं ; D_8 देवजं ; G_1 देशजस् (for देशजं).

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सहिष्णुं देशजं तथा ॥ ७
कृतज्ञं बलवन्तं च क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
अलुब्धं लब्धसंतुष्टं स्वामिमित्रबुभूषकम् ॥ ८
सचिवं देशकालज्ञं सर्वसंग्रहणे रतम् ।
सत्कृतं युक्तमनसं हितैषिणमतन्द्रितम् ॥ ९
युक्ताचारं स्वविषये संधिविग्रहकोविदम् ।
राज्ञस्त्रिवर्गवेत्तारं पौरजानपदप्रियम् ॥ १०

खातकव्यूहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम् ।
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञं यात्रायानविशारदम् ॥ ११
हस्तिशिक्षासु तत्त्वज्ञमहंकारविवर्जितम् ।
प्रगल्भं दक्षिणं दान्तं बलिनं युक्तकारिणम् ॥ १२
चोक्षं चोक्षजनाकीर्णं सुवेषं सुखदर्शनम् ।
नायकं नीतिकुशलं गुणषष्ठ्या समन्वितम् ॥ १३
अस्तब्धं प्रश्रितं शक्तं मृदुवादिनमेव च ।

C. 12. 4316
B. 12. 118. 14
K. 12. 118. 25

---

8 K5 D6 om. 8 (cf. v. l. 7). — b) Ś1 K2.4 D1 दांतं शांतं; K1 D4 शांतं दांतं; B1 दाक्षं दांतं; G2 दांतं क्षांतं (by transp.). — c) T2 अलब्ध- (for अलुब्धं). D1 लुब्ध-; D4 lacuna (for लब्ध-). — Bo om. 8^{d}–9^{a}. — d) K4 स्वामिमंत्र-; D4 °मित्रं (for °मित्र-). B2 -विभूषकं; Da1 -बुभूषितं; G1 -बभूषकं (for -बुभू°). K1 स्वामिमित्रानुभूषकं. ❀ Cn: बुभूषकमैश्वर्यलिप्सुम् । ❀

9 K5 Bo D6 om. 9^{a} (cf. v. l. 7, 8). — b) K2.3.5 V1 B (except B1) Da Dn D2.3.5.7.8 G4 सरव-; D6 सत्य- (for सर्व-). D1 -संग्राहणे; M4 -सग्रहणे (for -संग्रहणे). D2.3.6 तरं (for रतम्). — c) K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 सततं; D1 सत्कृते; M2 संस्तुतं (for सत्कृतं). D5 सुक्तमनसं (for युक्त°). D7 T G1.2.4 M1.3.4 संस्कृतं युक्तवचनं.

10 a) B1.2.4 D8 युक्तचारं; D2 M4 युक्ताचारः. — K1.2.4 om. (hapl.) 10^{c}–11^{b}. Ś1 reads 10^{c}–11^{b} on marg. D1 reads 10^{cd} after 11. — c) K3 राजा; D7 T1 G2.4 शुचिं; T2 शक्तं; M1.3.4 शुक्तं; M2 शक्तिं (for राज्ञस्). — d) D2 पौरा (for पौर-). D6 -जानपदं.

11 K1.2.4 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). D1 transp. 11^{ab} and 11^{cd}. Ś1 reads 11^{ab} on marg. — a) D7 S (G3 missing) सेनाव्यूहन(G1 °हेन)तत्त्वज्ञं. — b) K5 D8 बलकर्षण- (for °हर्षण-). — c) D1 -तत्त्वज्ञा. — Ś1 reads 11^{d} on marg. — d) K3.5 Dn1 यात्राज्ञान-; B2 Da पारावार-; Dn2 D2.3.5.8 पात्रापात्र-; D6 यात्रायात्र-; D7 T1 G2.4 °सेना-; T2 G1 °नय- (for °यान-). — After 11, D1 reads 10^{cd}; while D4 ins.:

276* भिन्नानां राजसंघातं संहतानां च भेदति ।
एकः क्रुद्धो रणे कुर्यात्कुञ्जरः साधुनोदितः ।
मदक्लिन्नकपोलस्य किंचिदञ्चितचक्षुषः ।
स्विद्यदाभोगगण्डस्य कः शोभां वर्णितुं क्षमः ।
वेगेनाधावमानस्य प्रसारितकरस्य च । [5]
कः समर्थः पुरः स्थातुं स्तब्धकर्णस्य दन्ति[नः] ।
.... दिशो दश ।
तत्सैन्यं कुञ्जरा यत्र स नृपो यस्य कुञ्जराः ।
मूर्तिमान्विजयो राजन्कुञ्जरा मददर्पिताः ।

12 D1 reads 12^{a}–13^{b} twice; D4 reads 12^{ab} twice. — a) K1 हस्त-; D1 हय- (for हस्ति-). D4 (second time) -कक्षासु (for -शि°). Ś1 K3.4 D3.5 हस्तिशिक्षास्व(K3° श्व)तत्त्वज्ञम्; K5 B Dn2 D2.6.8 हस्त्य(D2 °स्त्वा)श्वशिक्षा(D6 °श्या)त°; D7 S (G3 missing) हस्तिशिक्षाश्वतत्त्व(M1.3.4 °श्वतंत्र-; M2 °स्वतंत्र)ज्ञम्. — b) K3 आनाहंकारवर्जितं; D4 (first time) अनहंकारमुर्जिते; D4 (second time) °कारविवर्जितं; D7 S (G3 missing) सर्वसंग्रहणे रतं (= 9^{b}). — c) K1 om. दक्षिणं. T2 G1 शांतं (for दान्तं). — d) K3 युक्तचारिणं; D7 T1 G2 M °मंत्रिणं; T2 G1 शुभमंत्रिणं (for युक्तकारिणम्).

13 a) Ś1 चारचार-; K1 (*sup. lin. sec. m.*) T2 दक्षं दक्ष-; K2 चरं चार-; K3 V1 Bo–2.4.5 Dn2 M चौक्षं चौक्ष-; K4 चोक्षं चौक्ष-; Da चाक्षं चौक्ष-; D4 चौक्षं चोक्ष- (for चोक्षं चोक्ष-). Bo om. जना. K1 चौरं चक्षणनाकीर्णं (sic); K5 शौचं शौचसमाकीर्णं; B3 D2.3.5.6.8 शुद्धं (B3 D5 चौक्षं; D6 शुद्धि-) चौक्षसमाकीर्णं; D1 दक्षं दक्षणनकीर्णं. ❀ Cb.n: चौक्षं शुद्धम् । ❀ — b) Ś1 K1.2.4 Da D3.5.6 सुवेशं; K5 सुखेशं; Dn सुमुखं; D1 सवेशं; D3 सुवेष- (for सुवेषं). — c) Da -तत्त्वज्ञं (for -कुशलं). — d) K5 B Dn D2m.3.5m.6.8 गुणचेष्टा-; D4 °षष्ठ्या (for °षष्ठ्या). D7 S (G3 missing) गुणैः षष्टिभिरन्वितं.

14 a) K1 अस्तब्ध-; M2 अस्कंदं. K2 Cn प्रसृतं; G2 प्रद्युतं (for प्रश्रितं). K1 शुक्तं; B5 D7 T1 G4 श्लक्ष्णं; M2 रक्तं; M4 शक्तुं (for शक्तं). K3.5 V1 Bo–4 Da Dn D2–6.8 अस्तब्धं प्रसृतं (K3 °थितं) श्लक्ष्णं. — b) K3 D4 स्फुट (for मृदु-). D2 वा

C.12.4316 B.12.118.14 K.12.118.25

धीरं श्लक्ष्णं महर्द्धिं च देशकालोपपादकम् ॥ १४
सचिवं यः प्रकुरुते न चैनमवमन्यते ।
तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ॥ १५
एतैरेव गुणैर्युक्तो राजा शास्त्रविशारदः ।
एष्टव्यो धर्मपरमः प्रजापालनतत्परः ॥ १६
धीरो मर्षी शुचिः शीघ्रः काले पुरुषकारवित् ।
शुश्रूषुः श्रुतवाञ्श्रोता ऊहापोहविशारदः ॥ १७
मेधावी धारणायुक्तो यथान्यायोपपादकः ।
दान्तः सदा प्रियाभाषी क्षमावांश्च विपर्यये ॥ १८
दानाच्छेदे स्वयंकारी सुद्वारः सुखदर्शनः ।
आर्तहस्तप्रदो नित्यमाप्तंमन्यो नये रतः ॥ १९
नाहंवादी न निर्द्वंद्वो न यत्किंचनकारकः ।
कृते कर्मण्यमोघानां कर्ता भृत्यजनप्रियः ॥ २०
संगृहीतजनोऽस्तब्धः प्रसन्नवदनः सदा ।
दाता भृत्यजनावेक्षी न क्रोधी सुमहामनाः ॥ २१
युक्तदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुशासकः ।

(for च). —c) K3 Dn D4 शूरं; D8 श्लक्ष्ण- (for श्लक्ष्णं). K1 महर्षिं च; Da महद्धं (Da2 °र्द्धिं) च; D7 T G2.4 M2.4 महर्धीकं (for महर्द्धिं च). G1 M1.3 वीरं (M1.3 धीरं) श्लक्ष्णमहर्धीकं. —d) Da कारकं; D1 -पापदं (for -पादकम्).

15 b) K1 चैदम्; Da1 D4 T2 G2 चैवम्; G1 नैनम् (for चैनम्). —c) D2.3.5.6 राष्ट्रं; G2 राज्ये (for राज्यं). D8 तस्य विस्तार्यते राष्ट्रं. —d) Dn2 G1 गृहपतेर्.

16 Da2 om. 16. —a) K1 युक्तै. —b) Dn2 D4 M1.3 राज- (for राजा).

17 a) Da धीर-; G1 वीरो (for धीरो). K5 मनीषी (hypermetric); D8 मर्षि (for मर्षी). K2.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 तीक्ष्णः; D7 T2 दीर्घः (for शीघ्रः). —b) D2 कालं (for काले). K2 Dn -कालवित्; M2 -कारवान् (for °वित्). —c) M1.3 श्रांतवान्. M2 ज्ञाता (for श्रोता). —d) K5 V1 Bo.1.4 D2.3.6.8 व्यूहापोह (for ऊहापोह-).

18 a) K5 om. from मेधावी up to सुद्वारः (in 19b). K2 दारुणा-; K4 दारणा-; D1 करणा- (for धारणा-). —b) Bo.3-5 D2.3.5.6.8 यथायुक्तोप- (for °न्यायोप-). M3 -वादकः (for -पादकः). —c) B2 Da सदा दांतः (Da1 °तं) (by transp.). K1 M2 प्रियभाषी; K3 प्रियभाये (sic). —d) B1 क्षमायाश्च (for °वांश्च). ❀ Cn: विपर्यये अक्षमावति । ❀

19 K5 om. up to सुद्वारः (cf. v. l. 18). —a) B3.4 D3.5 दानच्छेदे; D7 S (G3 missing) नातिच्छेत्ता (M1.3 °त्तं; M2.4 °त्त) (for दानाच्छेदे). —b) Ś1 सद्वारः; K1.4 सुदा(K4 °द्वा)रः; K3 B1.2 Da Dn श्रद्धालुः; D4 सुचारः; D7 G1.2 सुस्वादुः; T1 G4 सस्वादुः; T2 स्वादुरः (for सुद्वारः). Bo.3-5 D2.3.5.6.8 साध्वाचारः सुदर्शनः. — V1 reads 19c-21d on marg. —c) B2 m.5 (marg. as in text) आर्त्त- (for आर्त-). —d) K1 आप्तमन्यो; K4.5 V1 Bo-4 Da D2.3.5-7 T G2.4 M1.2 आप्तामात्यो; B5 आप्तमाप्तो (for आप्तंमन्यो). K3 अमात्यप्रिये रतः (submetric); Dn अमात्यो हि हिते रतः; D8 आप्तामाप्तो रतो रतः (sic).

20 V1 reads 20 on marg. —a) D4 च (for न). —b) K1 यं; M2 च (for यत्-). —c) D4 क्षते; M4 कृत- (for कृते). B2 m.3.4 Dn D2.3.5.6.8 [अ]मात्यानां; D1 (also as in text) [अ]योगानां (for [अ]मोघानां). —d) Dn G2 भक्त-; M2 गृह्य- (for भृत्य-).

21 V1 reads 21 on marg. —a) G1 [ऽ]स्तब्धः (for ऽस्तब्धः). K1 सुसंगृहस्तनोस्तब्धः (sic). —b) V1 तथा; Da1 तदा (for सदा). D8 धर्मार्थकुशलः सदा. —c) K2.4 D1 दंड-; K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 सदा; D7 S (G3 missing) त्राता (for दाता). M2 सर्व- (for भृत्य-). K2.3 V1 B2.4 Da Dn D7 S (G3 missing) -जनापेक्षी; D4 °न्वेक्षी (for °वेक्षी). —d) V1 Bo.3-5 Dn1 D2.3.5.6.8 अक्रोधी (for न क्रोधी). D7 S (G3 missing) जितक्रोधो महामनाः.

22 a) K4 युक्तदंडे; D2 युक्तं दंडो. G1 युक्तदंभो विनिर्दंडो. —b) K5 धर्मकामोनु- (for °कार्यानु-). V1 -साधकः; Bo.3-5 Dn -शासनः; Da1 -शासकाः; G2 -शंसकः (for -शासकः). —c) B1 चारुनेत्रः. V1 कृतावेक्षी; Da य(Da1 प)थावेक्षी; Dn प्रजावेक्षी; D7 T G (G3 missing) M1-3 परापेक्षी; M4 परान्वेषी (for परावेक्षी). D4 चारनेत्रपरावक्षी (sic). —d) D8 धर्मार्थ-. D4 T2 तथा (for सदा).

चारनेत्रः परावेक्षी धर्मार्थकुशलः सदा ॥ २२
राजा गुणशताकीर्ण एष्टव्यस्तादृशो भवेत् ।
योधाश्चैव मनुष्येन्द्र सर्वैर्गुणगणैर्वृताः ॥ २३
अन्वेष्टव्याः सुपुरुषाः सहाया राज्यधारणाः ।
न विमानयितव्याश्च राज्ञा वृद्धिमभीप्सता ॥ २४
योधाः समरशौटीराः कृतज्ञाः शस्त्रकोविदाः ।
धर्मशास्त्रसमायुक्ताः पदातिजनसंयुताः ॥ २५
अर्थमानविवृद्धाश्च रथचर्याविशारदाः ।
इष्वस्त्रकुशला यस्य तस्येयं नृपतेर्मही ॥ २६
सर्वसंग्रहणे युक्तो नृपो भवति यः सदा ।
उत्थानशीलो मित्राढ्यः स राजा राजसत्तमः ॥ २७
शक्या अश्वसहस्रेण वीरारोहेण भारत ।
संगृहीतमनुष्येण कृत्स्ना जेतुं वसुंधरा ॥ २८

C. 12. 4230
B. 12. 118. 28
K. 12. 118. 46

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

---

23 a) G2 M2 राज्ञा (for राजा). D7 T1 G2.4 शतगुणाकीर्ण. — b) D5 पृष्टव्यस्; M1 यष्ट° (for पृष्ट°). — c) D1 योधान्वैव; D7 S (G3 missing) यो(G1 M1.3.4 यौ)धाश्चापि. K1 मनुष्येंद्राः. — d) K V1 B D (except D1.7) T2 G1 सर्वै (for सर्वैर्). Da ·गुणैर्; M2 ·मयैर् (for ·गणैर्). K3.4 D7 T G1.4 M1.3.4 युताः; D1 G2 युतः; D8 वृतः (for वृताः).

24 a) D4 च (for सु°). — b) D2.3.5.6 राज· (for राज्य·). K1 ·धारिणः; K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 ·धारणे; D7 T1 G2.4 ·कारिणः; T2 G1 M1.3.4 ·कारणे; M2 ·कर्मणि (for ·धारणाः). — c) D3.5.6.8 नावि(D8 °व)मानयितव्याश्. Dn ते (for च). — d) K4 D1 बुद्धिम् (for वृद्धिम्). Da अभी(Da1 °नी)प्सते; G1 अभीप्सिताः (for °प्सता).

25 a) D1 योधः; T2 G2 M1.3.4 यौधाः. K1 समरशौंढीराः; K3 Dn2 °शौडीराः; K4.5 Dn1 D2–8 T G (G3 missing) M4 °शौंडीराः; M1 °शौडीर्याः; M3 °शौंडीर्याः (for °शौटीराः). M2 यौधाः समानशौंडीराः. — b) Ś1 K2–4 V1 B Da Dn D3.5–8 T G1.4 M2 शास्त्र· (for शस्त्र·). — c) K3 D1 धर्मशास्त्रे (for °शास्त्र·). — d) K3.5 V1 B0.1.3m.3–5 D (except D1) S (except T2 G1; G3 missing) ·संवृताः; B2 ·संभृताः (for ·संयुताः).

26 a) B5 अनुमान· (for अर्थमान·). K3 ·निबद्धाश्च (for ·विवृद्धाश्च). Dn अभया गजपृष्ठस्था. — b) Da रथचार· (for °चर्या·). V1 Dn1 ·विशारदः. — c) K2 इष्वस्त्रे (for इष्वस्त्र·). G1 यस्या. M1.3 ·कुशलो यः स्यात्. — V1 reads 26d–27a on marg. — d) D7 T1 G2.4 तस्यैव (for तस्येयं). K1 D8 नृपते (for नृपतेर्). — After 26, D7 S (G3 missing) ins.:

277* ज्ञातीनामनवज्ञानं भृत्येष्वशठता सदा ।
नैपुण्यं चार्थचर्यासु यस्यैते तस्य सा मही ।
आलस्यं चैव निद्रा च व्यसनान्यतिहास्यता ।
यस्यैतानि न विद्यन्ते तस्येयं सुचिरं मही ।
वृद्धसेवी महोत्साहो वर्णानां चैव रक्षिता । [5]
धर्मचर्या सदा यस्य तस्येयं सुचिरं मही ।
नीतिवर्त्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च ।
रिपूणामनवज्ञानं तस्येयं सुचिरं मही ।
उत्थानं चैव दैवं च तयोर्नानात्वमेव च ।
मनुना वर्णितं पूर्वं वक्ष्ये शृणु तदेव हि । [10]
उत्थानं हि नरेन्द्राणां बृहस्पतिरभाषत ।
नयानयविधानज्ञः सदा भव कुरूद्वह ।
दुर्हृदां छिद्रदर्शी यः सुहृदामुपकारवान् ।
विशेषविच्च भृत्यानां स राज्यफलमश्नुते ।

[(L. 2) D7 T1 G4 नैपुणं. M4 चार्तचर्यासु. T2 G1.2 यस्यैतत् (for यस्यैते). — (L. 3) G2 आकुलं (for आलस्यं). G1 M2 [अ]तिहासता (for °हास्यता). — (L. 6) D7 T1 G4 धर्मचर्याः. — (L. 7) T2 G1.2 नीतिवर्त्मानुसारेण (for the prior half). — (L. 8) T2 G1.2 M2 सुचिरे. — (L. 10) G1.2 तदैव (for तदेव). — (L. 13) T2 G1.2 च (for यः).]

27 V1 reads 27a on marg. — a) B5 ·संहरणे (for ·संग्रहणे). — b) D1 नृपे. T2 G1 सर्वदा (for यः सदा). — c) Da मित्राद्यः; D7 T1 G2.4 मंत्राढ्यः (for मित्राढ्यः). — d) D1 राज· (for राजा). K2.3 D1 T2 M2 ·सत्तम (for ·सत्तमः).

28 a) Ś1 K1.3 T2 G1 M2.4 शक्यं; K2.4 शक्तो; K5 शक्त्या; D1 शक्तौ (for शक्या). K2.4 D1 अश्व·;

११९

C. 12. 4331
B. 12. 119. 1
K. 12. 119. 1

भीष्म उवाच ।

एवं शुनासमान्भृत्यान्स्वस्थाने यो नराधिपः ।
नियोजयति कृत्येषु स राज्यफलमश्नुते ॥ १
न श्वा स्वस्थानमुत्क्रम्य प्रमाणमभि सत्कृतः ।
आरोप्यः श्वा स्वकात्स्थानादुत्क्रम्यान्यत्प्रपद्यते ॥ २
स्वजातिकुलसंपन्नाः स्वेषु कर्मस्ववस्थिताः ।
प्रकर्तव्या बुधा भृत्या नास्थाने प्रक्रिया क्षमा ॥ ३
अनुरूपाणि कर्माणि भृत्येभ्यो यः प्रयच्छति ।
स भृत्यगुणसंपन्नं राजा फलमुपाश्नुते ॥ ४
शरभः शरभस्थाने सिंहः सिंह इवोर्जितः ।
व्याघ्रो व्याघ्र इव स्थाप्यो द्वीपी द्वीपी यथा तथा ॥ ५
कर्मस्विहानुरूपेषु न्यस्या भृत्या यथाविधि ।

K5 V1 B Da Dn D2-3 S (G3 missing) चाश्व- (G1 वाश्वं-) (for अश्व-). —^{b}) D5 वीरारोहेन; G1 वरारोहेण (for वीरारोहेण). — After 28^{ab}, Da1 reads 12. 119. 1^{b} (for the first time), repeating it in its proper place. —^{c}) K4 संग्रहीत-. —^{d}) D8 वसं- धुराः (sic). Ś1 K1. 2. 4 Da1 D1 कृत्स्नां जेतुं वसुंधरां.

Colophon : G3 missing. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 B Dn D1-3. 5. 7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name :* K5 V1 B Da2 D2-6 ऋषिसंवादः; D1 ऋषि- संवादः; D7 T1 G2. 4 कुशलगु(G2 °ग)णप्रशंसा; M1-3 ऋषिसंवादे यौधलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 108; B3. 4 Dn1 117; Da1 Dn2 118 (as in text); D2 114; D7 S (G3 missing) 120; D8 116. — *Śloka no. :* Da1 29; Da2 Dn D8 28.

119

☞ G3 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 112. 1).

1 D8 om. the ref.; T2 G2 श्रीभीष्मः. —^{a}) Da1 शुभान्समान्; D7 T G1 गुणयुतान्; G2 M गुणो- पमान् (for शुनासमान्). G4 तस्माच्छुगुणमान्भृत्यान्. — Da1 reads 1^{b} after 118. 28^{ab}. —^{b}) Ś1 K1. 4 B4 D1 श्व(K1 श्वा-; B4 स)स्थाने यो; K5 Dn स्वे स्वे स्थाने; V1 B0-3. 5 D2. 3. 5. 6. 8 स्वे स्थाने यो (for स्वस्थाने यो). D2. 3. 5. 6. 8 महीपतिः; D7 S (G3 missing) नरे(D7 T2 G1. 4 जने)श्वरः. —^{c}) D4 (also as in text) कृतिषु; M4 भृत्येषु (for कृत्येषु). —^{d}) Da D3. 8 राजा; M2 राष्ट्र- (for राज्य-).

2 ^{a}) K5 स्व-; D7 G1. 4 वा (for श्वा). Ś1 K1. 2. 4 D1. 4 संस्थानम्; V1 B Dn D3. 5. 6. 8 T1 M2. 4 स्वं स्थानम् (for स्वस्थानम्). Da न स्वार्थं स्थानमुत्क्रम्य. —^{b}) K5 V1 B4 प्रमाणयति (for °णमभि). K1 D4 अति; G1. 2 अपि (for अभि). D7 S (except G4; G3 missing) सत्कृतं (for सत्कृतः). — K4 repeats 2^{cd} after 3^{ab}. —^{c}) V1 B3-5 D2 आरोप्य (for आरोप्यः). B1 स्वकस्थानाद्. —^{d}) B3 वक्त्रस्य (for उत्क्रम्य). B0. 5 Dn D5 प्रमाद्यति; B1 प्रपद्यत; Da प्रमौद्यति (sic) (for प्रपद्यते). K5 व्युत्क्रमेण प्रयोजयेत्; D2. 3. 8 उत्क्रा(D8 °त्क्र)मादुत्प्रमाद्यति.

3 ^{a}) K3 सभृत्य- (for स्वजाति-). K2. 3. 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) -गुण- (for -कुल-). —^{b}) D3 स्वे स्वे; M2 येषु (for स्वेषु). B2 स्था- नेषु; B5 कर्मणि; T G1. 2. 4 धर्मेषु (for कर्मसु). K5 Dn संस्थिताः. — After 3^{ab}, K4 repeats 2^{cd}. —^{c}) T2 प्रनर्तव्या (for प्रक°). K3 D4 नृपैर्; D5 बुद्धैर्; G1. 2 स्वया; M2 युधा (for बुधा). K1 कृत्या; D7 जात्या (for भृत्या). K5 Dn ह्यमात्यास्तु (K5 °श्च); B3 वधामृत्या (sic) (for बुधा भृत्या). —^{d}) K3 स्वस्थाने (for नास्थाने). B0 M2 प्रक्रियाः; B3 स्वक्रिया. K3 V1 B0-3 D7 T1 G1. 4 M1. 3. 4 क्षमाः. K5 B2 m. 4. 5 D2. 3. 5. 6. 8 नास्थानेषु (D2. 3. 6 नानास्थाने) क्रियाः क्षमाः (D2 °मा); T2 G2 स्वस्थाने प्रक्रियाः क्षमाः. ❀ Ca : प्रक्रिया अधिकारः । ❀

4 K3 om. 4^{a}-8^{b}. —^{a}) D7 S (G3 missing) अनुकूलानि (for °रूपाणि). Da1 अनुकर्माणि रूपाणि. —^{c}) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M -संपन्नो (for -संपन्नं). —^{d}) V1 अवाश्नुते; G1 उपश्नुते (for उपा- श्नुते). D4 राज्यस्य फलमश्नुते.

5 K3 om. 5 (cf. v. l. 4). —^{a}) K1 शरभश्च (hypermetric). —^{b}) Da2 om. सिंह. D7 T G1. 2. 4 इवोच्छ्रितः; M1. 3. 4 °ज्झितः (for °र्जितः). —^{c}) Ś1 M4 [अ]स्थाप्यो (for स्थाप्यो).

6 K3 om. 6 (cf. v. l. 4). —^{a}) T2 सुरूपेषु (for

प्रतिलोमं न भृत्यास्ते स्थाप्याः कर्मफलैषिणा ॥ ६
यः प्रमाणमतिक्रम्य प्रतिलोमं नराधिपः ।
भृत्यान्स्थापयतेऽबुद्धिर्न स रञ्जयते प्रजाः ॥ ७
न बालिशा न च क्षुद्रा न चाप्रतिमितेन्द्रियाः ।
नाकुलीना नराः पार्श्वे स्थाप्या राज्ञा हितैषिणा ॥ ८
साधवः कुशलाः शूरा ज्ञानवन्तोऽनसूयकाः ।
अक्षुद्राः शुचयो दक्षा नराः स्युः पारिपार्श्वकाः ॥ ९
न्यग्भूतास्तत्पराः क्षान्ताश्चौक्षाः प्रकृतिजाः शुभाः ।
स्वे स्वे स्थानेऽपरिक्रुष्टास्ते स्यू राज्ञो बहिश्चराः ॥ १०
सिंहस्य सततं पार्श्वे सिंह एव जनो भवेत् ।
असिंहः सिंहसहितः सिंहवल्लभते फलम् ॥ ११
यस्तु सिंहः श्वभिः कीर्णः सिंहकर्मफले रतः ।
न स सिंहफलं भोक्तुं शक्तः श्वभिरुपासितः ॥ १२
एवमेतैर्मनुष्येन्द्र शूरैः प्राज्ञैर्बहुश्रुतैः ।
कुलीनैः सह शक्येत कृत्स्नां जेतुं वसुंधराम् ॥ १३
नावैद्यो नानृजुः पार्श्वे नाविद्यो नामहाधनः ।

C. 12. 4344
B. 12. 119. 14
K. 12. 119. 14

[अ]नुरू°). D_5 कर्मसिद्धासुरूपेषु. —^{b}) K_1 M_2 न्यस्त·; $K_{4.5}$ $D_{2.3.5.6.8}$ न्यस्य; T_2 स्थाप्या; M_4 न्यस्ता (for न्यस्या). K_5 Bo.$_{2.4.5}$ Da $D_{1-3.5.6.8}$ T_1 G_4 भृत्यान् (for भृत्या). —^{c}) D_5 प्रतिलोम्ये; D_7 T $G_{1.4}$ M_2 °लोमा (for °लोमं). $M_{1.3.4}$ प्रतिलोम्या (M_4 °मे) न भृत्या (M_4 °त्ये) स्वे. —^{d}) G_1 om. स्थाप्याः. V_1 Bo$_{-2.5}$ Da Dn_2 $D_{2.3.5.6}$ G_2 $M_{2.4}$ ·फलैषिणः.

7 K_3 om. 7 (cf. v. l. 4). —^{b}) D_4 प्रातिलोमं; D_7 T_1 G_4 M_4 प्रतिलोमान्. $Ś_1$ K_4 D_1 M_2 नराधिप. —^{c}) D_7 T $G_{1.4}$ M [ऽ]बुद्ध्या (for ऽबुद्धिर्). —^{d}) D_7 T $G_{1.2.4}$ transp. न and स. T_2 $G_{1.2.4}$ M रंजयति.

8 K_3 om. 8^{ab} (cf. v. l. 4). —^{b}) K_5 V_1 B D (except D_1) S (G_3 missing) नाप्रा(G_1 °प्र)ज्ञा नाजितेंद्रियाः. —^{c}) D_7 S (G_3 missing) जनाः (for नराः). B_1 Dn सर्वे (for पार्श्वे). —^{d}) D_5 प्राप्या (for स्थाप्या). K_5 V_1 B $D_{2.3.5-8}$ T_1 $G_{2.4}$ M गुणैषिणा; Da_1 फलैषिणा; T_2 जयैषिणा (for हितैषिणा). Dn स्थाप्या गुणगणैषिणः (Dn_1 °णा).

9 ^{a}) K_3 $B_{1.2}$ Da Dn_1 T_2 $G_{1.2}$ M कुलजाः (for कुशलाः). D_1 corrupt. —^{b}) D_1 जानवंतो (for ज्ञान°). —^{c}) M_4 अक्षुद्रः. G_1 अक्षुद्राः स्युर्नरा राजन्. —^{d}) K (except K_4) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ T_1 $G_{2.4}$ स्युर्नराः (by transp.); T_2 G_1 वर्तंतः. Bo.$_{2.4.5}$ Da_2 Di पारिपार्श्विकाः (D_1 °श्वंकः); D_4 S (G_3 missing) परिपार्श्वकाः (T $G_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ °तः); Ca पारिपार्श्वकाः (as in text).

10 D_4 om. 10. —^{a}) D_7 S (G_3 missing) उद्भूतास् (for न्यग्भूतास्). K_3 Dn D_7 T_1 शांताश्; D_1 क्षांत्याश्; $M_{1.3}$ क्षंताश् (for क्षान्ताश्). —^{b}) $Ś_1$ K_1 दक्षाः; $Ś_1$ (*inf. lin.*) चाराः; Dn_1 T_1 G_4 M_4 चोक्षाः (for चौक्षाः). $K_{3.5}$ B_2 Dn_2 $D_{2.3.5-8}$ प्रकृतिजैः; Dn_1 प्रकृतितः (for °जाः). G_1 शुभैः (for शुभाः). —^{c}) K_3 $B_{1.2}$ Da Dn_1 D_7 S (G_3 missing) [ऽ]नुपक्रुष्टास्; V_1 [ऽ]नुपक्रांतास् (for ऽपरिक्रुष्टास्). K_5 Bo.$_{3.5}$ $D_{2.3.5.6.8}$ स्वस्थानानु(D_8 °न्यु)पसृ(K_5 °संपृ)ष्टास्ते; B_5 (marg.) स्वे स्वे स्थानेषूपकृष्टास्; Dn_2 स्वस्थानानपकुष्टा ये. —^{d}) K_3 B_1 तेस्य (for ते स्यू). K_3 राजन्; K_5 V_1 Bo.$_{2-5}$ Da Dn_1 $D_{3.5.6.8}$ राज्ञां (for राज्ञो). D_1 बलिश्चराः. Dn_2 ते शूरा बहिश्चराः (submetric).

11 ^{a}) B_4 पार्श्व (for पार्श्वे). —^{b}) Dn एवानुगो (for एव जनो). —^{c}) K_3 अहिसा (sic); G_1 M ससिंहः (for असिंहः). K_5 V_1 B Da $D_{2.3.5.6.8}$ असिंहः स($D_{2.3.5}$ सिं)हितः सिंहैः; D_7 T $G_{2.4}$ सिंहः सिंहेन सहितः. —^{d}) D_7 S (G_3 missing) विंदते (for लभते).

12 ^{b}) K_3 तरः (for रतः). —^{c}) G_1 हि (for स). —^{d}) D_1 उपास्थितः; D_2 उपसितः.

13 ^{a}) K_3 च ते; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ एतन्; D_4 भृत्यैर्; M_2 एते (for एतैर्). $Ś_1$ K_4 D_1 मनुष्येंद्रः. —^{b}) K_1 शूरः. —^{d}) G_2 M_2 transp. कृत्स्नां and जेतुं. B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ कृत्स्ना (Dn_2 कृत्स्नां; D_2 कृष्णा) जेतुं वसुंधरा; D_7 T $G_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ जेतुं कृत्स्ना वसुंधरा.

14 ^{a}) $K_{4.5}$ V_1 Bo.$_{3.4}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ नाविद्यो; G_1 नावैद्ये (for नावैद्यो). D_6 नानुजः (for नानृजुः). —^{b}) $K_{2.3.5}$ V_1 Bo.$_{2-4}$ Da_2 Dn $D_{2.3.5-8}$ T $G_{1.2.4}$ $M_{1.3.4}$ नाप्राज्ञो; D_1 नाविद्ये; M_2 न प्राज्ञो (for नाविद्यो). B_3 नामहाबलः; Dn_2 नामहाधनाः; G_1 नामहायशाः (for °धनः). Da_1 नाम प्राज्ञो महाधनाः. —^{c})

C. 12. 4344
B. 12. 119. 14
K. 12. 119. 14

संग्राह्यो वसुधापालैर्भृत्यो भृत्यवतां वर ॥ १४
बाणवद्विसृता यान्ति स्वामिकार्यपरा जनाः ।
ये भृत्याः पार्थिवहितास्तेषां सान्त्वं प्रयोजयेत् ॥ १५
कोशश्च सततं रक्ष्यो यत्नमास्थाय राजभिः ।
कोशमूला हि राजानः कोशमूलकरो भव ॥ १६
कोष्ठागारं च ते नित्यं स्फीतं धान्यैः सुसंचितम् ।
सदास्तु सत्सु संन्यस्तं धनधान्यपरो भव ॥ १७
नित्ययुक्ताश्च ते भृत्या भवन्तु रणकोविदाः ।
वाजिनां च प्रयोगेषु वैशारद्यमिहेष्यते ॥ १८
ज्ञातिबन्धुजनावेक्षी मित्रसंबन्धिसंवृतः ।
पौरकार्यहितान्वेषी भव कौरवनन्दन ॥ १९
एषा ते नैष्ठिकी बुद्धिः प्रज्ञा चाभिहिता मया ।
श्वा ते निदर्शनं तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

D1 संग्राह्ये; M2 संप्राप्तो (for संग्राह्यो). Da1 वसुधापार्श्वै (for °पालैर्). — d) Ś1 Dn2 D3. 5 भृत्यैर्. K4 D1 भृत्यभृतां (for °वतां). Ś1 Bo. 1 Da D4. 7 T G1. 4 M1. 3 वरः; K3. 4 D1 वरैः (for वर).

15 K3 om. 15ab. — a) K4 बलवद् (for बाण°). D1 हि सृता; T2 विवृता; G1 न सृता (for विसृता). ❀ Cn: विसृता अपरावर्तिनः । ❀ — b) D1 स्वामिकार्या; M3 °काल-. D4 T2 G1 M2 -परायणाः (D4 °णः); G2 -नराः पराः (for -परा जनाः). K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T1 G4 M1. 3. 4 नराः (for जनाः). — c) Ś1 K4 ते; D4 यो (for ये). D1 पार्थिवं. — d) V1 शांत्वं (for सान्त्वं). D7 G4 सदाचरेत्; T1 समाचरेत् (for प्रयोजयेत्). T2 G1. 2 M तेषु सांत्वं समाचरेत्.

16 a) K5 V1 B Da D3. 5 कोषश्च; T2 कोशस्तु. — b) G4 भूमिपैः (for राजभिः). — c) V1 B Da D3. 5 कोषमूला. — d) K3 D4. 7 T G1. 2. 4 M1. 3. 4 कोशवृद्धिकरो. K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M2 कोषो (K5 Dn D3 कोशो; B1 कोष-; M2 कोश-) वृद्धिकरो भवेत्.

17 K3. 4 D1 om. (hapl.) 17. Ś1 reads 17 on marg. (*sec. m.*). — a) K1 कोष्ठागारे; B3. 5 कोषागारं; G1. 2 गोष्ठागारं (for कोष्ठागारं). Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 नित्यं ते (by transp.); M1. 3. 4 सुस्फीतं; M2 संपूर्णं. — b) V1 Bo–4 Dn1 D3. 5. 7 T1 G2. 4 स्फीतैर् (for स्फीतं). K5 D2 चान्यैः (for धान्यैः). K5 V1 Bo. 2. 3 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 सुसंवृतं; B1. 4. 5 सुसंभृतं; D4. 7 T G1. 2. 4 सुसंचितैः (for °तम्). M1. 3. 4 नानाधान्यैः सुसंचितैः; M2 नानाद्रव्यस्तु संचिते (sic). — c) K3 तदस्तु; T2 G1 सदा त्वं (for सदास्तु). B1 सन्त्यः (for सत्सु). Ś1 संतृप्तं; K1 संतप्तं; D6 मन्यंस्तं; M2 सुन्यस्तं (for संन्यस्तं). T1 G2. 4 सदा स्वरस्सु संन्यस्तं. — d) M2 -धरो (for -परो).

18 a) Da तु (for च). D1 ये (for ते). G2 युक्ता (for भृत्या). — b) D3 भवंति (for भवन्तु). D1 -कोविदः; G1 -कोविदां (for -कोविदाः). — c) K4 वाजिनश् (for वाजिनां). K1 om. च. T1 G2. 4 चात्र योगेषु (for च प्रयोगेषु). — d) K5 वैशारदम् (for °रद्यम्). D3 इहोष्यते; T2 इहेष्यसे; G1 इहेष्यति (for इहेष्यते). Da1 वैशारक्षमिहेक्षते (sic).

19 a) K3 V1 Da D4 G1 M1. 3 -जनापेक्षी; T1 G4 -धनापेक्षी (for -जनावेक्षी). — b) K2 -संवृताः; D7 T G1. 2. 4 M2. 4 -सत्कृतः; M1 -संकृताः; M3 -सत्कृताः (for -संवृतः). — c) K1 -हितान्वेशी; Da1 -हितान्वेक्षी; D1 -हितान्वीक्षी; D6 -हितान्वेषा; D7 T G2. 4 M1–3 -हितापेक्षी; G1 -हितापेक्षा; M4 -हितावेक्षी (for -हितान्वेषी). D4 पौरजानपदावेक्षी. — d) B2 भवेः; Da भवेत् (for भव). D2 -नंदनः; D7 S (G3 missing) नित्यदा (for -नन्दन).

20 a) K1 एष; B3 तेषां; T2 एषां (for एषा). Da D5 च (for ते). — b) K4 प्राज्ञा; T1 G4 प्रजा (for प्रज्ञा). K1 चाभिहता; V1 B D2. 3. 6. 8 च विहिता; Dn2 स्वभि*ता; D4 वाभिहिता; D5 ते विहिता; T2 चाभिमता; G1 चारिमता (for चाभिहिता). K5 प्रजा च विहिता मया; Dn1 प्रजास्त्वभिहिता मया. — c) K4 स्वतो; K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 8 शुनो; Da शून्यो; D6 सुनो; T2 श्वाने; M2 श्वानो (for श्वा ते). Dn2 निदर्शने. — d) B2 भूयः किं (by transp.). D3 अर्हसि (for इच्छसि).

१२०

युधिष्ठिर उवाच ।
राजवृत्तान्यनेकानि त्वया प्रोक्तानि भारत ।
पूर्वैः पूर्वनियुक्तानि राजधर्मार्थवेदिभिः ॥ १
तदेव विस्तरेणोक्तं पूर्वैर्दृष्टं सतां मतम् ।
प्रणयं राजधर्माणां प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ २
भीष्म उवाच ।
रक्षणं सर्वभूतानामिति क्षत्रे परं मतम् ।
तद्यथा रक्षणं कुर्यात्तथा शृणु महीपते ॥ ३
यथा बर्हाणि चित्राणि बिभर्ति भुजगाशनः ।
तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्वीत धर्मवित् ॥ ४
तैक्ष्ण्यं जिह्मत्वमादान्त्यं सत्यमार्जवमेव च ।
मध्यस्थः सत्त्वमातिष्ठंस्तथा वै सुखमृच्छति ॥ ५
यस्मिन्नर्थे हितं यत्स्यात्तद्वर्णं रूपमाविशेत् ।
बहुरूपस्य राज्ञो हि सूक्ष्मोऽप्यर्थो न सीदति ॥ ६
नित्यं रक्षितमन्त्रः स्याद्यथा मूकः शरच्छिखी ।
श्लक्ष्णाक्षरतनुः श्रीमान्भवेच्छास्त्रविशारदः ॥ ७

C. 12. 4357
B. 12. 120. 7
K. 12. 120. 7

Colophon: G_3 missing. —*Sub-parvan:* Ś$_1$ K V_1 B_{1-4} Dn D_{1-7} T $G_{1.2.4}$ M राजधर्म. —*Adhy. name:* Ś$_1$ K V_1 B Da $D_{2.3.5.6}$ M_{1-3} श्चर्षिसंवादः; D_4 ऋषिसंवादः; D_7 T_1 $G_{2.4}$ भृत्यसंरक्षणं; M_{1-3} (also) कर्मप्रयोगः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): B_1 109; B_4 Dn_1 118; Da_1 Dn_2 119 (as in text); D_7 T $G_{1.2.4}$ M 121; D_8 117. —*Śloka no.:* Da_1 Dn_1 D_8 20.

120

☞ G_3 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 112. 1).

1 D_8 om. the ref. —^{a}) Ś$_1$ K_4 D_1 T_2 पूर्वं पूर्वैर्; K_1 D_4 $M_{1.3.4}$ पूर्वैः पूर्वं. $M_{1.3.4}$ प्रयुक्तानि (for -नियु°). —^{d}) Da राजधर्मान्व(Da_1 °न्वि)वेक्षिभिः.

2 ^{a}) K_3 Da D_4 तदेवं; B_2 तदैव (for तदेव). —^{b}) $K_{2.3}$ B_3 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ पूर्वदृष्टं; Da_1 पूर्वं दृष्टं; Da_2 पूर्वौ दृष्टं; D_1 पूर्वैर्मृष्टं; D_7 T $G_{1.2.4}$ पूर्ववृत्तं (for पूर्वैर्दृष्टं). —^{c}) K_3 Da Dn $D_{6.8}$ Cn. v प्रणेयं (for प्रणयं). —^{d}) D_2 भरतर्षभः.

3 D_8 om. the ref. —^{a}) Da_1 सर्वलोकानाम्; D_1 °भूतानि (for °भूतानाम्). —^{b}) K_{3-5} $Bo._1$ Dn_2 $D_{2.6-8}$ S (G_3 missing) क्षात्रं; V_1 B_2 Da D_4 क्षात्रे (for क्षत्रे). —^{c}) Ś$_1$ K_4 $D_{1.3}$ यद् (for तद्). K_3 कुर्युस् (for कुर्यात्). —^{d}) Ś$_1$ K_4 D_1 तच्छृणुष्व (for तथा शृणु). V_1 महामते; D_7 S (G_3 missing) नरा(G_1 जना)धिप (M_2 °पः).

4 ^{b}) D_1 बिभर्ता. D_2 विभर्तं भुजगाशन (sic). —^{c}) G_1 यथा (for तथा). M_4 बहुविधा.

5 ^{a}) K_1 B_3 तैक्ष्णां; B_4 $D_{3.5.8}$ तैक्ष्णं; Da D_4 तीक्ष्णं (for तैक्ष्ण्यं). D_5 नित्यत्वम्; D_6 जिह्मत्वम्; D_7 T_1 $G_{2.4}$ मृदुत्वम् (for जिह्म°). Ś$_1$ K_{1-4} V_1 B_1 $D_{1.4.5.7}$ T $G_{1.2.4}$ आदानं; K_5 आदत्ते; B_4 आदात्तं; Da आदातु; Dn D_8 आदात्म्यं; D_2 आदात्वं; D_3 आदात्यं; D_6 औदानं; M आदाय (for आदान्त्यं). —^{b}) G_1 सत्त्वम् (for सत्यम्). —^{c}) Ś$_1$ माध्यस्थः; K_1 D_1 म(D_1 मा)ध्यस्थ-; K_4 मध्यस्थ्यं; B_2 मध्यमः. Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1 सत्त्वे चातिष्ठंस्. —^{d}) D_4 तथा स; D_7 T_1 G_4 तथैव (for तथा वै). K_1 इच्छति; $K_{3.5}$ $Bo._{3-5}$ Da $D_{4.6.8}$ अर्छति; V_1 अर्हति; B_2 अर्चति; D_2 अर्छिति (for ऋच्छति).

6 ^{a}) D_7 T G (G_3 missing) यथै(D_7 °दै)व (for हितं यत्). M यस्मिन्नये स्याद्यद्वर्णं (M_4 °र्णंस्). —^{b}) G_1 तत्राणं; M_2 lacuna (for तद्वर्णं). K_3 V_1 B Da Dn_1 $D_{2.3.5-8}$ T_1 $G_{1.4}$ M आदिशेत्; D_1 आविशत् (for आविशेत्). ❀ Cv: शिरः कदाचिद्ग्रीवां दीर्घीकृत्य प्रकटीकरोति कदाचिद्ध्रस्वं कृत्वा गूहयति । ❀ —^{c}) D_1 राजो (for राज्ञो). G_1 वै (for हि).

7 ^{a}) Ś$_1$ K_4 रक्षति; D_1 रक्षिति (for रक्षित-). D_4 -मंत्रं स्याद्; D_6 -मंत्रस्य (for -मन्त्रः स्याद्). —^{b}) D_1 सूकः (for मूकः). K_2 शरच्छशी; D_6 °स्थली (for °च्छिखी). —^{c}) K_1 श्रुक्ष्णाक्षर-; D_1 श्लाक्ष्णाक्षरे (for श्लक्ष्णाक्षर-). D_7 T_2 $G_{1.4}$ -पद-; T_1 -पदः; G_2 -गात्र-; $M_{1.3}$ -वचा; M_2 -वचः; M_4 -वचाः (for

C. 12. 4338
B. 12. 120. 8
K. 12. 120. 8

आपद्द्वारेषु यत्तः स्याज्जलप्रस्रवणेष्विव ।
शैलवर्षोदकानीव द्विजान्सिद्धान्समाश्रयेत् ॥ ८
अर्थकामः शिखां राजा कुर्याद्धर्मध्वजोपमाम् ।
नित्यमुद्यतदण्डः स्यादाचरेच्चाप्रमादतः ।
लोके चायव्ययौ दृष्ट्वा वृक्षाद्वृक्षमिवाप्लुवन् ॥ ९
मृजावान्स्यात्स्वयूथ्येषु भावानि चरणैः क्षिपेत् ।
जातपक्षः परिस्पन्देद्रक्षेद्वैकल्यमात्मनः ॥ १०
दोषान्विवृणुयाच्छत्रोः परपक्षान्विधूनयेत् ।
काननेष्विव पुष्पाणि बर्हीवार्थान्समाचरेत् ॥ ११
उच्छ्रितानाश्रयेत्स्फीतान्नरेन्द्रानचलोपमान् ।
श्रयेच्छायामविज्ञातां गुप्तं शरणमाश्रयेत् ॥ १२
प्रावृषीवासितग्रीवो मज्जेत निशि निर्जने ।

-तनुः). — d) D7 भवेच्चात्र; M1 °च्छात्र- (for °च्छास्त्र-).

8 a) Ś1 K1. 4 D1. 4 G1 M1. 3. 4 आयद्वारेषु; V1 Bo. 5 (marg. as in text) अप°; D7 T1 G2. 4 आयव्ययेषु (for आपद्द्वारेषु). K4. 5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5–8 T1 G2. 4 युक्तः स्याज्; T2 G1 यत्तस्य (for यत्तः स्याज्). B2 Da आपधारे (B2 अपद्वारे) प्रयुक्तः स्याज्. — b) V1 Da M2 -जलं (for जल-). D4 -प्रश्रवणेषु. K4 [इ]ह (for [इ]व). — c) Ś1 K4 शैलो; D7 S (except G2 M2; G3 missing) शैलाद् (for शैल-). ❀ Cv: शैलं वर्षोदकानीवेत्यत्र वर्षोदकानि शैलमिव ।❀ — d) V1 सर्वान् (for सिद्धान्). K1 द्विजासिद्धसमाश्रये (sic).

9 a) D7 T G1. 2. 4 M आत्मार्थं (T2 G1 °र्नं) हि (for अर्थकामः). V1 B1. 2 Da1 शिखा; Da2 शिषा; D6 शिखी; D7 T G (G3 missing) सदा; D8 शिखं (for शिखां). M4 कुर्याद् (for राजा). ❀ Cn: शिखां योग्यलिङ्गं क्रूरत्वादिकम् ।; Cv: शिखां शौर्याग्निर्ज्वालाम् ।❀ — b) K1 धर्मध्वजोपमान्; K4 V1 B1. 2 Da °पमाः; G1 °पमं; G2 धर्मविदुत्तमं. — c) D1 उद्धतदंडाः. — d) K4 D1 आचरेश्च. K1 D1 [अ]प्रसादतः; T2 [अ]प्रमादतान्; M2 प्रमादवान् (for [अ]प्रमादतः). K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 आचरेदप्रमा(K3 °सा)दतः; D4 corrupt; D7 G1. 2. 4 M1. 3. 4 आचारे चा(G1 °रक्षा-)प्रमादवान् (D7 °दतः); T1 आचारे चाद्रमाद्रवान् (sic). — e) D8 चायव्ययो. D4 पश्यन् (for दृष्ट्वा). — f) K1 [अ]ध्रुवं; B1. 2. 5 M1. 3. 4 प्लुवन्; B4 प्रवन्; Da प्लुवत्; D4 [अ]व्रजन्; D7 T1 G2. 4 व्रजेत्; T2 G1 M2 प्लुवेत् (for [आ]प्लुवन्). K3 वृक्षवृक्षमिवाव्रजेत्; K4 B3 Dn D2. 3. 5. 6. 8 बृहद्वृक्षमिवास्रवत् (K4 °वाप्लुवन्; D2 °व स्रवत्; D5 °वाश्रवत्; D6 °व श्रवत्; D8 °व श्रवन्); K5 बृहक्षमिव जिह्मवत्; Cv बृहद्वृक्ष इवास्रवन्. ❀ Cn: बृहन्तो वृक्षा यत्र तद्बृहद्वृक्षं तालवनम् । आस्रवत् रसं प्रस्रवत् । यथा रसग्राही प्रदेशविशेषे एव प्रहृत्य रसं गृह्णाति न तु कृत्स्नवृक्षच्छेदेन इक्षुकाण्डादिवत् ... एवं प्रजानामायव्ययौ ज्ञात्वा ... ताभ्यो रसमादद्यात् । ❀

10 a) K5 प्रज्ञावान्; D7 S (G3 missing) आ-(T1 अ)ज्ञा° (for मृजा°). D7 स्वस्व- (for° स्यात्स्व-). Ś1 K2. 4 V1 Bo. 2 D5. 8 स्वयूथेषु; B1 corrupt (for °थ्येषु). — b) Ś1 (*inf. lin.* as in text) K2–5 V1 B Da Dn D2–8 S (G3 missing) भौमानि; D1 भमानि (sic) (for भावानि). D7 S (G3 missing) किरन् (for क्षिपेत्). ❀ Cn: भौमानि परेषां सस्यानि चरणैः रश्वादिगमनैः क्षिपेन्नाशयेत् । ❀ — D4 om. (hapl.) 10c–11b. — c) G1 ज्ञातिपक्षं (for जातपक्षः). K1 परिसंदेद्; D1 °स्पर्देद्; D3 °स्वंदेद्; T1 G2. 4 °स्पंदो (for °स्पन्देद्). — d) K3. 5 Dn D2 T2 M2 Cn प्रेक्षेद् (for रक्षेद्). K4 D2. 6. 8 वैकल्पम्; D1 corrupt.

11 D4 om. 11ab (cf. v. l. 10). — a) K5 शत्रुया (for शत्रोः). — b) K3 D1 परपक्षं (for °पक्षान्). D1 निधूनयत्; D7 T G1. 2. 4 च सूदयेत्; M विसूदयेत् (for विधून°). — c) D6 कारणेषु (for काननेषु). G1 [इ]ह (for [इ]व). — d) K1 बर्हीवार्थं; K2 बहिर्वार्थान्; K3 B3 Da Dn2 बहिरर्थात्; K4 बही-वार्थान्; K5 V1 Bo–2. 4. 5 Dn1 D2. 6. 8 T1 G2. 4 बहिर-(K5 °रा)र्थान्; D4 बहीवीर्थान् (sic); D7 T2 G1 बहिश्चार्थान्; M1. 3. 4 बर्ही चा(M4 °र्हीव)र्थान्; M2 बलीवार्थान् (for बर्हीवार्थान्). B4 Dn1 D8 समाचरन्; M1. 3. 4 °येत् (for °रेत्). Cv बहूनर्थान्समाचरेत्.

12 a) K1 उश्रितान्. K5 V1 B D (except D4) T1 G1. 2. 4 M2 नाशयेत् (for आश्र°). T2 उच्छ्रितान्याश्रयेत्स्फीतान्. — b) Ś1 K4 नगेंद्रान् (for नरेन्द्रान्). D8 नचलोपमान्. — D4 om. 12cd. — c) Ś1 शयेच् (for श्रयेच्). V1 B2 इवाज्ञातां; B1 M1. 3. 4 इवाज्ञातं; D7 T G2. 4 इव ज्ञातिं; G1 M2 इव ज्ञातं (for अविज्ञातां). K1 च्छ्राय्येशायामविज्ञातं (sic). — d) D6 गुप्त-. D2. 3. 6. 8 कारणम् (for शरणम्). Dn गुप्तं रणमुपाश्रयेत्.

13 a) Bo प्रावृषां. B1 उषित- (for असित-). K1 -ग्रीबां. — b) K1 सज्जितो; K4 सज्जते; D1

मायूरेण गुणेनैव स्त्रीभिश्चालक्षितश्चरेत् ।
न जह्याच्च तनुत्राणं रक्षेदात्मानमात्मना ॥ १३
चारभूमिष्वभिगमान्पाशांश्च परिवर्जयेत् ।
पीडयेच्चापि तां भूमिं प्रणश्येद्गहने पुनः ॥ १४
हन्यात्क्रुद्धानतिविषान्ये जिह्मगतयोऽहितान् ।
नाश्रयेद्बालबर्हाणि सन्निवासानि वासयेत् ॥ १५
सदा बर्हिनिभः कामं प्रसक्तिकृतमाचरेत् ।
सर्वतश्चाददेत्प्रज्ञां पतंगान्गहनेष्विव ।
एवं मयूरवद्राजा स्वराष्ट्रं परिपालयेत् ॥ १६
आत्मवृद्धिकरीं नीतिं विदधीत विचक्षणः ।
आत्मसंयमनं बुद्ध्या परबुद्ध्यावतारणम् ।
बुद्ध्या चात्मगुणप्राप्तिरेतच्छास्त्रनिदर्शनम् ॥ १७

C. 12. 4269
B. 12. 120.18
K. 12. 120.

सज्जेत; D1. 7 T G4 माद्येत (for मज्जेत). D6 तर्जने (for निर्जने). — c) D4 मयूरेण. K1. 3 V1 B Da D2–5. 8 T2 M1. 3. 4 गुणेनैवं. — d) K3. 5 V1 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 चावेक्षितश्च; B1. 2 Da चारक्षितश्च; D4 चालक्षितं; D7 T1 G1. 2. 4 M1. 3. 4 आरक्षितश्च; M2 आरक्षिते; Cv चालक्षितश्च (as in text). — e) K1 जह्याश्च; K4 जह्यश्च (for जह्याच्च). D6 तमुत्राणं (for तनु°). — f) T2 रक्षेत (for रक्षेद्).

14 Dn2 om. 14ab. — a) D6 चोर- (for चार-). K3. 5 V1 Bo–4 Da Dn1 D5. 8 [अ]भिगतान्; K4 °गमात्; B5 D2. 3. 6 [अ]नुगतान्; D4 [अ]भिमतान्; D7 S (G3 missing) [अ]वततान् (for [अ]भिगमान्). — b) D1 पाशाच्च (for पाशांश्च). — c) K1. 4 D1 पीडयेश्चापि; K5 Dn D2. 8 प्रणयेद्वापि; V1 D6 प्रणीयेच्चा(D6 °च्छा)पि; Bo. 3–5 D3 प्रणीयेद्वापि; B1. 2 प्रणीयेतापि; Da प्रालीयेतापि; D5 प्रीणयेद्वापि; D7 S (G3 missing) प्रक्रीडे(M1. 3 °डा)च्चापि; Cv प्रस्थापयेद्वा (for पीडयेच्चापि). — d) D6 M1. 3. 4 प्रणश्यद्; M2 °मन्. V1 Bo. 1. 3. 4 Dn1 D3. 5. 7 S (G3 missing) ग्रहणे (for गहने). — After 14, D7 S (except G1; G3 missing) ins.:

278* एवं मयूरधर्मेण वर्तयन्सततं नरः ।

15 a) Ś1 हन्येत्; G1 हन्यत्; G2 अन्यात् (for हन्यात्). D7 T1 G2. 4 अभिषहन्; T2 G1 अतिद्वेषान् (T2 °द्) (for °विषान्). — b) K4 V1 Bo. 4. 5 Da D2. 3. 5. 6. 8 G2 अजिह्म-; B3 Dn2 ताञ्जिह्म- (for ये जिह्म-). K3 B1. 3. 5 (marg.) D7 M1. 3. 4 [ऽ]हिताः; T2 G1 जनाः (for ऽहितान्). — c) B (except B1) Dn2 D6. 8 G2 Cn. v नाशयेद्; Da लोम° (for नाश्रयेद्). Ś1 K V1 B Dn D1. 3. 5. 6. 8 बलबर्हाणि; Da वन°; D4 Cv पर°; D7 T G1. 2. 4 चावगर्ह्याणि; M3 बालबार्हाणि (for °बर्हाणि). ❀ Cn: बलबर्हाणि स्थूलान्पक्षान् सैन्यस्य पक्षस्थानीयान्महाशिबिरवारवनितानटनर्तकादीन् ।; Cv: परबर्हाणि वैरिणां बर्हस्थानीयान्यङ्गरक्षकबलानि । ❀

— d) Ś1 K V1 B (except B1. 2) Da Dn D1–3. 5–7 S (except M2; G3 missing) सन्निवासान्नि(Ś1 K4 D1 °स्यान्नि-; K5 Da °सान्वि-; T2 °सं नि)वास(K3. 5 °श्र)येत्; D4 सन्निवासात्तियासयेत् (sic).

16 K5 om. (hapl.) 16. — a) K4 बर्हिनिभा; D7 T1 G4 M4 °समं; T2 M1–3 °समः; G1 बर्हिःसमं; G2 बर्हिसतं (for °निभः). M1. 3 कामः. — b) K1. 4 D1 प्रसक्तो (sic); K2 Dn1 प्रशस्तं; K3 V1 B2–5 Da D2–7 T G (G3 missing) M1. 2 प्रसक्तं; Bo Dn2 D8 प्रशक्तं; M3. 4 प्रसक्त- (for प्रसक्ति-). B1 -कृत्यम् (for -कृतम्). — c) Ś1 K1. 4 D1 M2 चाचरेत्; D4 चाददेत्; D6 चाददीत्; D7 T1 G2. 4 °दत्; T2 G1 M4 °दे (for °देत्). K3 प्राज्ञः; D1 प्रज्ञा. — d) K2 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 पतंगं; D4 पन्नगं; D6 पतंगा (for पतंगान्). K3 गहने श्रितः; Da गहने यथा; Dn2 °नेष्वपि (for °ष्विव). K4 पतंगानाहतेष्विव. — e) K4 राज्ञाः. — f) V1 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 स्वराज्यं; D4 स्वं राष्ट्र- (for स्वराष्ट्रं). V1 Bo. 1. 3–5 प्रतिपालयेत्; D4 -परिपालनं (for °पालयेत्).

17 a) K3 Bo. 2. 5 D2. 6 T2 G2 M2 आत्मबुद्धि-; K4 D1. 8 आत्मवृद्धिं; D4 °वृत्ति- (for °वृद्धि-). K3 -करं; D1. 6 M4 -करी; D2 -करां (for -करीं). K3 D4 नीत्या (for नीतिं). — c) B1 अर्थं- (for आत्म-). — d) T2 परमिथ्या- (for °बुद्ध्या). K3 V1 Bo. 3. 4 D8 च धा(K3 ता)रणं; K5 B1. 2. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6 [अ]वधारणं; D7 S (G3 missing) विचारणा (T2 G1. 2 M1. 3. 4 °णं; M2 °णां) (for [अ]वतारणम्). — Dn2 om. 17ef. — e) Da1 M1. 3. 4 चार्थगुण-; Da2 चार्थगुणं; D6 वात्मगुण-; D7 G2 चाति° (for चात्म°). T2 G1 बुद्ध्यार्थगुणसंप्राप्तिर्; M2 अबुद्ध्या च गुणप्राप्तिर्. — f) D4 -निदर्शने.

18 a) K4 D4. 7 S (G3 missing) विश्वासयेत् (for चाश्वा°). K1 स्वानां; K3 प्राज्ञः; D4 प्राज्ञा (for साज्ञा). — b) G1 स्वशक्तिर्. Da1 वा; Da2 D7

C. 12. 4370
B. 12. 120. 19
K. 12. 120. 19

परं चाश्वासयेत्साम्ना स्वशक्तिं चोपलक्षयेत् ।
आत्मनः परिमर्शेन बुद्धिं बुद्ध्या विचारयेत् ।
सान्त्वयोगमतिः प्राज्ञः कार्याकार्यविचारकः ॥ १८
निगूढबुद्धिर्धीरः स्याद्वक्तव्ये वक्ष्यते तथा ।
संनिकृष्टां कथां प्राज्ञो यदि बुद्ध्या बृहस्पतिः ।
स्वभावमेष्यते तप्तं कृष्णायसमिवोदके ॥ १९
अनुयुञ्जीत कृत्यानि सर्वाण्येव महीपतिः ।
आगमैरुपदिष्टानि स्वस्य चैव परस्य च ॥ २०
क्षुद्रं क्रूरं तथा प्राज्ञं शूरं चार्थविशारदम् ।
स्वकर्मणि नियुञ्जीत ये चान्ये वचनाधिकाः ॥ २१
अप्यदृष्ट्वा नियुक्तानि अनुरूपेषु कर्मसु ।
सर्वांस्ताननुवर्तेत स्वरांस्तन्त्रीरिवायता ॥ २२
धर्माणामविरोधेन सर्वेषां प्रियमाचरेत् ।
ममायमिति राजा यः स पर्वत इवाचलः ॥ २३
व्यवसायं समाधाय सूर्यो रश्मिमिवायताम् ।
धर्ममेवाभिरक्षेत कृत्वा तुल्ये प्रियाप्रिये ॥ २४

T1 G4 न (for च). —V1 reads 18^cd on marg. —^c) Da आत्मानं. Ś1 K1. 2. 4. 5 V1 B Da Dn1 D1. 2. 6. 8 परिमर्षेण; D4 G2 M2 परमर्शेन (for परि°). ❀ Cn: बुद्धिपरिमर्शेन सर्वतोऽतीतानागतविचारणेन बुद्धिं कार्यनिश्चयं बुद्ध्या ऊहापोहकौशलरूपया मेधया विचारयेत् साधकबाधकभूमौ संचारयेत् । ❀ —^d) K4 बुध्यं बुद्ध्या; Da1 बुद्ध्या बुद्धिं (by transp.). —^e) V1 B1. 2 शांत्व- (B1 °त)योग-; B4 सांत्वमंत्र-; Da सांत्वयोग्य-. D1 प्राज्ञाः; D5 प्रज्ञः; D6 प्रज्ञ. K4 Dn2 G1 सांत्वयोगमतिप्राज्ञः. —^f) K1 कार्यकार्य-; Dn1 कार्याकार्या-; D4 कार्यैकार्य-. K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 T2 G1 M -प्रयोजकः (for -विचारकः).

19 ^a) K1 वीरः स्याद्; K3 धीरस्य (for धीरः स्याद्). K2. 5 V1 B Da Dn1 D2. 3. 5–8 S (G3 missing) निगूढबुद्धेर्धीरस्य. —^b) D1. 7 G1 Cv वक्तव्यो. K3 वक्षते; K5 D2 वा कृते; B0. 3–5 D3. 5 वाक्कृते; Da वाक्छले; Dn D8 वा कृतं; D6 चाकृते (for वक्ष्यते). —^c) K2–5 Cn स निकृष्टां; Dn2 सोनिकृष्टां; D6 सन्निविष्टां (for संनिकृष्टां). D1 कथं; D8 lacuna; G2. 4 तथा (for कथां). K3 D4 प्राप्य- (for प्राज्ञो). —^e) D4 स्वं भावम् (for स्वभावम्). Ś1 तप्तुं; D4 तत्त्वे (for तप्तं). —^f) K2 कालायसम्; G1 कार्ष्णा°; M4 कृष्णो° (for कृष्णा°).

20 ^a) K1 अनुयुज्येत; T2 अभियुंजीत (for अनुयुञ्जीत). D7 S (G3 missing) सत्यानि (for कृत्यानि). —^b) K1 सर्वान्येव; G2 पर्वाण्येव (for सर्वा°). Da1 महीपते (for °पतिः). —^c) M1 उपविष्टानि (for °दिष्टानि).

21 ^a) K3. 5 V1 B Da D2. 6–8 T G1. 2. 4 M1. 3. 4 मृदुं क्रूरं; Dn M2 मृदुशीलं; D4. 5 मृदुक्रूरं (for क्षुद्रं क्रूरं). Da2 D4 तथा प्राज्ञ; Dn1 यथा प्राज्ञं. —^b) B0 चापि; D4 वार्थ- (for चार्थ-). K1 -विचारवत्; K3. 5 V1 B Da Dn D2–7 S (G3 missing) -विधानवित्; D8 -विघातवित् (for -विशारदम्). —^c) B1 वियुंजीत (for नियुञ्जीत). —^d) K4. 5 B1–4. 5 (marg.) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 च बलाधिकाः; B0 निरुपद्रवाः; B5 निरपत्रपाः (for वचनाधिकाः).

22 ^a) Ś1 K4 G1 अप्यदृष्टा; K2. 3. 5 Dn1 D4 अथ दृष्ट्वा; Da अथ तृष्णा; Dn2 अथ दिष्ट्या; D1 अप्यदृष्टां; D2. 3 अर्थदृष्टा; D5 अथ हस्ता; D6 अर्थदृष्ट्वा; D8 अथ दृष्टा; T2 अप्रदृष्टा (for अप्यदृष्ट्वा). K1 नियोगानि; Da नियुंक्तानि (for नियुक्तानि). D7 T1 G2. 4 अप्य(G2 °पि)दृष्टान्यनेकानि; M अवि(M3. 4 °पि)युक्तान्वि- (M2 °नि)युक्तान्हि; Cv अथ दृष्टानि युक्तानि. —^b) Ś1 K2 D1 ह्यनुरूपेषु; K3–5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 7 T G2. 4 M2 स्वानुरूपेषु; D4. 8 स्वानि रूपेषु; G1 M1. 3 स्वनुरू°; M4 स्वर° (for अनु°). —^c) M2 सर्वासांश्च. V1 reads from ननु up to मध्ये व (in 25^c) on marg. K1. 3 D4 M चानु-; G1 आनु- (for अनु-). —^d) K1 स्वरस्; K3 T G2. 4 स्वरास् (for स्वरांस्). Ś1 K1 D1 तंत्रीम्; G1 तंत्रिर्. Ś1 K1 D1 [आ]यताः; B1 [आ]यतान् (for °ता). Da स्वरांस्तंत्री (Da1 °स्त्रीत्री) विभीयता.

23 V1 reads 23 on marg. —^a) M1. 3. 4 अनुरोधेन (for अवि°). —^c) G2 राजानः (for राजा यः). —^d) D2. 3 पर्वतम्. M2 उदाचलः.

24 V1 reads 24 on marg. —^a) D7 G1. 2. 4 M1. 3 व्यवहारं; M2 व्यवहारा; M4 °हारान् (for °सायं). V1 D7 T1 G2. 4 समादाय; Da समाधीय (for समाधाय). —^b) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 G1. 2 M2. 4 रश्मीन्; T1 G4 रश्मिर् (for रश्मिम्). K2 D7 T1 G4 M1. 3 [आ]यतं; K5 V1 B Da

कुलप्रकृतिदेशानां धर्मज्ञान्मृदुभाषिणः ।
मध्ये वयसि निर्दोषान्हिते युक्ताञ्जितेन्द्रियान् ॥ २५
अलुब्धाञ्शिक्षितान्दान्तान्धर्मेषु परिनिष्ठितान् ।
स्थापयेत्सर्वकार्येषु राजा धर्मार्थरक्षिणः ॥ २६
एतेनैव प्रकारेण कृत्यानामागतिं गतिम् ।
युक्तः समनुतिष्ठेत तुष्टश्चारैरुपस्कृतः ॥ २७
अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुधैव वसुंधरा ॥ २८
व्यक्तश्चानुग्रहो यस्य यथार्थश्चापि निग्रहः ।
गुप्तात्मा गुप्तराष्ट्रश्च स राजा राजधर्मवित् ॥ २९
नित्यं राष्ट्रमवेक्षेत गोभिः सूर्य इवोत्पतन् ।
चारांश्च नचरान्विद्यात्तथा बुद्ध्या न संज्वरेत् ॥ ३०
कालप्राप्तमुपादद्यान्नार्थं राजा प्रसूचयेत् ।
अहन्यहनि संदुह्यान्महीं गामिव बुद्धिमान् ॥ ३१
यथा क्रमेण पुष्पेभ्यश्चिनोति मधु षट्पदः ।
तथा द्रव्यमुपादाय राजा कुर्वीत संचयम् ॥ ३२

C. 12. 4385
B. 12. 120. 34
K. 12. 120. 34

Dn D1–3. 5. 6. 8 M2. 4 °तान्; T2 G1 [आ]ततं; G2 [आ]युतं (for [आ]यताम्). — c) M1. 3 हि (for [अ]भि-). D4 -रक्ष्येत. — d) K4 Bo. 4. 5 तुल्यं; M2 कार्ये (for तुल्ये). Bo. 3–5 प्रियाप्रियं (for °प्रिये).

25 V1 reads up to मध्ये व on marg. — a) B1 कुलानां प्रति-; D5 कुलप्रवृत्ति-; G1 मूलप्रकृति- (for कुलप्रकृति-). — b) T2 धर्मज्ञा. — c) K5 D2. 6. 8 निवृत्तान्; V1 Bo. 3–5 D3. 5 निर्वृत्तान् (for निर्दोषान्). — d) T2 G1 M हितान्. K3 यतेंद्रियान्; B1. 2 Da D7 T G1. 4 M जितक्लमान्; Dn अविक्लवा(Dn2 °मा)न्; D1 जितेंद्रियं (for जितेन्द्रियान्). G2 नीतान्यत्ताञ्जितक्लमान्.

26 a) D6 शिष्यितान् (for शिक्षितान्). Da2 D1 om. दान्तान्. — b) K1 नंदेषु (for धर्मेषु). K3. 4 परिनिश्रि(K4 °ष्ट)तान्. — d) D7 S (G3 missing) सर्वार्थ- (for धर्मार्थ-). K4 D1. 7 T G1. 2. 4 -दक्षिणः (for -र°). B1 राजधर्म निरक्षिणः; D8 राजधर्मार्थरक्षितः.

27 V1 reads 27^{a}–28^{b} on marg. D1 repeats 27^{ab} after 28^{ab}. — a) K5 V1 Bo. 2–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 एतेन च; B1 एवमेव (for एतेनैव). — b) B1 Da1 D2. 3 G1 अगतिं. — c) D7 T1 G2. 4 युक्त्या (for युक्तः). Da समर्थस् (for समनु-). D6 -तिष्ठेते; M2 -तिष्ठेद्धि (for -तिष्ठेत). G1 युक्तस्वमनुतिष्ठेत. — d) Da तुष्टचारैर्; D4 दुष्टचारैर्; G1 तुष्टैश्चारैर् (for तुष्टश्चारैर्). D7 S (G3 missing) पुरस्कृतः (M3 °ताः) (for उपस्कृतः).

28 =(var.) 5. 38. 23. V1 reads 28^{ab} on marg. — a) D4 -हर्षश्च; G1 -हर्षः स्यात् (for -हर्षस्य). — K1 om. (hapl.) 28^{b}–29^{a}. — b) G1 lacuna for यं कृ. K4 स्वयं कृत्यानुवेक्षिणः; B1 °र्थवेक्षिणः; B4 D4 °न्ववेक्षणः; Dn °न्ववेक्षितुः; D7 S (G3 missing) °नुदर्शि(G1 °र्शि)नः. — After 28^{ab}, D1 repeats 27^{ab}. — c) K3 आत्मा- (for आत्म-). V1 B Da D2. 5. 6 -कोषस्य; G1 -कोशः स्याद् (for -कोशस्य). — d) K3. 5 V1 Bo–2 Da D1. 4. 6. 8 वसुदैव; K4 वसुद्धैव; Dn D2 वसुदेव; D7 S (G3 missing) वसुधेयं (for वसुधैव).

29 K1 om. 29^{a} (cf. v. l. 28). — a) D6 व्यक्ताश् (for व्यक्तश्). — b) Da यथाप्तश्; D7 T G1. 2. 4 M2. 4 यथोक्तश् (for यथार्थश्). D1 विग्रहः (for निग्रहः). M1. 3 यथोक्तश्च विनिग्रहः. — c) Ś1 K4 गुप्तराष्ट्रस्य; K1 °धर्मश्च (for °राष्ट्रश्च). — d) Da राजसत्तमः (for °धर्मवित्).

30 a) D1 अवैक्षेत; G1 अवेक्ष्येत; G2 अपेक्षेत (for अवे°). — b) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 इवोदितः; D7 T G2. 4 इवातपन्; G1 इवातपत्; M1. 3. 4 तपन्निव; M2 तपानिव (for इवोत्पतन्). — c) K1. 5 B2. 3. 5 Dn D2. 3. 5–8 T1 G4 चरान् (K1 B2 D7 T1 G4 °रांश्); K2–4 चराश्; Da चारैश्; D1 चराच्; D4 G1 चाराश् (for °रांश्). K5 V1 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 स्व(K5 स्वा)नुचरान्; B1. 2 Da D4. 7 T G1. 2. 4 चानुचरान् (for च नचरान्). K1. 3 D4. 7 S (G3 missing) विद्युस्; D6 विंद्यात् (for विद्यात्). K5 Dn D7 S (G3 missing) स्वयं चरेत्; V1 B Da D8 [अ]नुसंचरेत्; D2. 3 [अ]नुसंज्वरेत् (for न सं°).

31 a) K3 काले; K5 V1 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 कालं (for काल-). D1 कालप्राप्तनुवादयान् (sic). — b) Ś1 K2. 4 B1. 2 Da2 D1 प्रसादयेत्; K1 V1 T2 G2 प्रसू(K1 °सी)दयेत्; B4 प्रपूजयेत्; D5 प्रसंचरेत् (for प्रसूचयेत्). — c) D1 संगुह्यान्. Da2 अहमहनि संदुग्धान् (sic).

32 a) D1 अथ (for यथा). — d) G1 राज्ञा (for राजा). Dn1 संचयान्; D1 °येत्.

C. 12. 4386
B. 12. 120. 35
K. 12. 120. 35

यद्धि गुप्तावशिष्टं स्यात्तद्धितं धर्मकामयोः ।
संचयानुविसर्गी स्याद्राजा शास्त्रविदात्मवान् ॥ ३३
नाल्पमर्थं परिभवेन्नावमन्येत शात्रवान् ।
बुद्ध्यावबुध्येदात्मानं न चाबुद्धिषु विश्वसेत् ॥ ३४
धृतिर्दाक्ष्यं संयमो बुद्धिरग्र्या
धैर्यं शौर्यं देशकालोऽप्रमादः ।
स्वल्पस्य वा महतो वापि वृद्धौ
धनस्यैतान्यष्ट समिन्धनानि ॥ ३५
अग्निस्तोको वर्धते ह्याज्यसिक्तो
बीजं चैकं बहुसाहस्रमेति ।
क्षयोदयौ विपुलौ संनिशाम्य
तस्मादल्पं नावमन्येत विद्वान् ॥ ३६
बालोऽबालः स्थविरो वा रिपुर्यः
सदा प्रमत्तं पुरुषं निहन्यात् ।
कालेनान्यस्तस्य मूलं हरेत
कालज्ञाता पार्थिवानां वरिष्ठः ॥ ३७

---

33 [a]) B_3 यद्वि-; G_2 बुद्धिर् (for यद्धि). Dn_2 भुक्तावशिष्टं; D_1 G_1 $M_{1.3}$ गुप्ताविं°; D_4 गुह्याव°; M_4 गुप्त्या वि°. V_1 B_2 Da यद्गुप्तादवशिष्टं स्याद्; B_1 यज्ञसाधनशिष्टं स्यात्. — [b]) $K_{1-3.5}$ $B_{1.2}$ Da_1 Dn D_4 तद्वित्तं; V_1 $Bo.3.4$ $D_{3.5.6.8}$ वित्तं तद्; D_2 वित्तं ते (for तद्धितं). Dn_2 धर्मकामवित्; D_4 कर्मकामयोः (for धर्म°). — [c]) $K_{2.3.5}$ $Bo.5$ Da Dn $D_{4.6}$ T_2 संचयान्न (for संचयानु-). K_4 -विसर्गः स्याद्; Da_1 विसर्गाश्च (for °र्गी स्याद्). D_7 T_1 $G_{1.4}$ संचयादपि सर्गस्य (T_1 G_4 °र्गी स्याद्); G_2 M संचयादविसर्गः स्याद्. — [d]) D_1 राज- (for राजा). Da आप्तवान् (for आत्मवान्).

34 [a]) K_1 नाल्पमर्थे; K_5 B Da_1 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ G_2 M_2 नार्थमल्पं; V_1 न चात्मानं; Da_2 नात्यर्थमलं (hypermetric); D_1 शल्यमर्थं (for नाल्प°). — [b]) $Ś_1$ K_4 शास्त्रवान्; K_3 D_4 शात्रवं (for शात्रवान्). — [c]) $K_{3.4}$ $Bo.2.3.5$ Da Dn_1 $D_{6.8}$ तु बुध्येद् (B_2 $D_{6.8}$ °त); K_5 V_1 B_4 $D_{2.3.5}$ [अ]नुबुध्येद् ($B_{3.5}$ °त); B_1 प्रबुद्ध्वा; D_7 T_1 $G_{2.4}$ M [अ]नुबुद्ध्वा (T_1 G_4 °बुध्येच्); G_1 [अ]नुबुध्याद् (for [अ]वबुध्येद्). B_1 D_7 T_1 $G_{2.4}$ M चात्मानं (for आ°). — [d]) Da_1 चाबुध्ये तु; Da_2 D_7 T $G_{1.2.4}$ M चाबुद्धेषु; D_4 च बुद्धिषु (for चाबुद्धिषु). M_4 चाश्वसेत्. B_1 न चावृद्धेष्वविश्वसेत्.

35 [a]) D_2 दाक्षां (for दाक्ष्यं). $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn D_{2-6} G_2 M_2 बुद्धिरात्मा; D_7 T_1 $G_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ भूतिरात्मा (for बुद्धिरग्र्या). — [b]) M_4 वीर्यं (for धैर्यं). D_1 om. शौर्यं. K_5 V_1 B Da $D_{2.3.5.8}$ शौर्यं धैर्यं (by transp.); D_6 शौर्यं तेजो. $K_{2.4}$ B_1 $D_{2.4}$ देशकालप्रमादः; K_3 B_3 Dn $D_{5.8}$ T_1 $G_{2.4}$ $M_{1.3.4}$ °कालाप्रमादः (T_1 $G_{2.4}$ °दाः); K_5 °कालौ प्रमादः; B_3 °कालोप्रमादतः; D_1 °कालोप्रसादः. — [c]) $K_{2.3.5}$ V_1 B Dn $D_{2.3.5-8}$ S (G_3 missing) अल्पस्य. Dn बहुनो (for महतो). K_1 M_2 वा विवृद्धे (M_2 °द्धो); $K_{2.3}$ V_1 B_{1-3} Dn $D_{1.7}$ T $G_{2.4}$ $M_{1.3.4}$ वा विवृद्धौ; D_4 वापि बद्धौ (for वापि वृद्धौ). Da अल्पस्य वा महातेषा विवृध्यै (sic). — [d]) Da_1 धनस्यैवानष्ट-; D_2 °स्यैतान्यस्त-; D_4 °स्यैतान्यष्टे (for °स्यैतान्यष्ट). B_5 (marg.) सवर्धनानि (for समिन्ध°).

36 [a]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ अग्निः स्तोकं; K_5 V_1 $B_{3.4}$ Da $D_{1-3.5.6.8}$ अग्निस्तोकं; $Bo.5$ m अंतस्तोपं; B_1 अग्निस्तोयो (for °स्तोको). V_1 $Bo.1.5$ $D_{1.6}$ ह्याज्यसिक्तं (B_1 °शिष्टं); Da प्राज्यसि(Da_1 °शि)क्तं; Dn_1 [ऽ]थाज्यसिक्तो (for ह्याज्य°). — [b]) B_1 वातेरितं; D_4 बीजे चैकं; M वाहश्चैको (for बीजं चैकं). $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ M रो(K_3 D_4 M वा)हसहस्रम् (for बाहु°). — [c]) K_5 $Bo.3-5$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ आयव्ययौ; $B_{1.2}$ M_2 क्षयोदयं (M_2 °यो) (for °दयौ). V_1 D_1 विपुलः; Da विपुलं. $B_{1.2}$ Da D_4 संनिशम्य; D_7 T $G_{1.2.4}$ M_{1-3} °यम्य (for °शाम्य). — [d]) $D_{2.6}$ तस्मादन्यं. D_6 च (for न). $K_{2.3.5}$ V_1 B D (except D_1) S (G_3 missing) वित्तं (for विद्वान्).

37 [a]) $Ś_1$ Dn_1 D_7 T_1 $G_{2.4}$ M बालोबलः; K_2 बालोप्यबालः; K_3 बालौ बालः; K_4 बलोबलः; D_1 बालोबला; T_2 बालो वा (for बालोऽबालः). D_1 याः (for यः). K_5 V_1 $Bo-4$ Da Dn_2 $D_{2.3.5.6.8}$ बालोप्यबालः ($Bo.1.4$ Da °लं; $D_{2.6.8}$ °ल-) स्थवि(D_2 °वी)रो रिपुर्यः; B_5 बालोप्यबालं स्थविरोपि धूर्यं; D_4 बालस्थविरा वा रिपुर्वार्यः. — [b]) Da_1 प्रमत्त-; Da_2 प्रमत्तः. G_2 न हन्यात् (for निह°). — $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 om. (hapl.) 37^c–38^b. — [c]) B Da $D_{2.3.5.6.8}$ T_1 $M_{1.3.4}$ कालो न (for कालेन). D_8 वित्तं (for मूलं). — [d]) Da काले ज्ञाता; D_7 S (G_3 missing) कालज्ञानं (for कालज्ञाता). D_7 S (G_3 missing) वरिष्ठं.

हरेत्कीर्तिं धर्ममस्योपरुन्ध्या-
दर्थे दीर्घं वीर्यमस्योपहन्यात् ।
रिपुर्द्वेष्टा दुर्बलो वा बली वा
तस्माच्छत्रौ नैव हेडेद्यतात्मा ॥ ३८

क्षयं शत्रोः संचयं पालनं चा-
प्युभौ चार्थौ सहितौ धर्मकामौ ।
अतश्चान्यन्मतिमान्संदधीत
तस्माद्राजा बुद्धिमन्तं श्रयेत ॥ ३९

बुद्धिर्दीप्ता बलवन्तं हिनस्ति
बलं बुद्ध्या वर्धते पाल्यमानम् ।
शत्रुर्बुद्ध्या सीदते वर्धमानो
बुद्धेः पश्चात्कर्म यत्तत्प्रशस्तम् ॥ ४०

सर्वान्कामान्कामयानो हि धीरः
सत्त्वेनाल्पेनाप्नुते हीनदेहः ।
यथात्मानं प्रार्थयतेऽर्थमानैः
श्रेयःपात्रं पूरयते ह्यनल्पम् ॥ ४१

तस्माद्राजा प्रगृहीतः परेषु
मूलं लक्ष्म्याः सर्वतोऽभ्याददीत ।

C. 12. 4395
B. 12. 120. 44
K. 12. 120. 44

---

38 Ś1 K1.2.4 D1 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). — a) D6 हरेत (for हरेत्). M1.3 धनं कीर्तिम् (for कीर्तिं धर्मम्). D8 [उ]पसंध्याद्; M2 [अ]परुंध्याद् (for [उ]परुन्ध्याद्). B1 हरेत्काले तस्य शत्त्योपरुंध्याद्. — b) D2 अर्थे. V1 B1.2 Da D2.3.6.7 S (G3 missing) विघ्नं (for दीर्घं). D4 अर्थं तविनिघ्नं प्रियम् (corrupt) (for अर्थे दीर्घं वीर्यम्). — c) K2.3 Dn2 M2 रिपु-; Da विप्र-; T2 रिपुं. D8 दुष्टो (for द्वेष्टा). K4 बलो; D8 नलो (for बली). — d) All MSS. (except Ś1 K1 D1.4 T1; G3 missing) शत्रोर् (for शत्रौ). K1 नैव हेत्वेद्; K3-5 V1 B Da Dn D3.5 नैव हीये(K3 °ड्ये)द्; D4 नावमन्येद्; D7 T1 G4 नैव भिभ्येद् (sic); T2 G1.2 M2 नैव बिभ्येद्; M1.3.4 नैव पीड्येद् (for नैव हेडेद्). T2 यथात्मा; G2 यदात्मा.

39 a) K1 क्षयः. K3 संचये; D8 संचलं (for संचयं). K4 पालने; G2 पालयन्. D7 T1 G1.4 पालयस्व (for पालनं च). K2-5 Bo.1.3-5 Da D2.3.5.6.8 G2 वा (for च). Dn T2 अयं वृद्धिं (Dn2 क्षयं वृद्धिं; T2 क्षयं शत्रौ) पालनं संचयं वा; D1 corrupt. K2 वा (for च). — b) K5 Bo.3-5 Dn D2.3.5.6.8 बुद्ध्या- (Dn1 D2.5 °द्धा)प्युभौ; D7 T1 G4 M [अ]प्युभावर्थौ; T2 ह्युभावर्थौ; G1.2 उभावर्थौ (for [अ]प्युभौ चार्थौ). K3 Dn संह(Dn1 °य)तौ; V1 B1.2 Da D5 संहितौ (for सहितौ). K3 Dn1 D3.5 M2 सर्वकामौ (for धर्म°). D4 [अ]प्युभौ लोकौ सहितौ चार्थावप्युभौ धर्मकामो (sic). — c) K2.3.5 V1 B1.3.4 Dn2 D2.6.8 ततश् (for अतश्). K1 Bo.5 त(K1 अ)तश्चान्यं; B2 ततश्चान्यान् (for अतश्चान्यन्). — d) K1 मतिमंतं; K5 Dn1 बुद्धिमत्तां; D1 °सतं; D4 °मिमां; D8 °मतां; G2 °मातं (sic) (for °मन्तं). D2.6 श्रयत्; T2 G1.4 श्रयीत.

40 a) B1 दांतो (for दीप्ता). Da1 om. बलवन्तं हिनस्ति. D7 T G1.4 M1 धनवंतं (for बलवन्तं) — b) D7 T1 G1.4 वर्तते (for वर्धते). K4 पाल्यमाणं. K5 Bo.3-5 Dn D2.3.5.6.8 पाल्य(B5 पश्य)ते वर्धमानं (for वर्धते पाल्यमानम्). — c) Ś1 K2 G1.2.4 M शत्रून्; B1 सकृद् (for शत्रुर्). B5 बुद्धा (for °द्ध्या). Ś1 (before corr.) K2.4 V1 B2 Da D1-3.5.6.8 वर्ध(Da °र्त)ते सीद(B2 m वर्ध)मानो; B1 वर्धते गाहमानो; Dn1 सीदते वर्तमानो; D4 °ते वर्धमाने; T2 G1.2 M °ते पीड्यमानो (for °ते वर्धमानो). — d) B1 Da2 बुद्धिः पश्चात्; S (G3 missing) बुद्धिपूर्वं (for बुद्धेः पश्चात्). D7 G2 यत्नं (for यत्तत्). — After 40, D7 T1 G4 read 43^{ab}.

41 T1 G4 om. 41^{ab}. — a) K3 Da D4 वीरः (for धीरः). — b) V1 सत्त्वे चाल्पे न; Bo.3-5 सर्वान्कामान्; D5 सत्त्वेनान्येन (for °नाल्पेन). K2.5 Dn2 प्राप्नुते; K3 V1 Bo.2-5 Dn1 D6-8 G1.2 M [आ]प्नुते; B1 [आ]प्यते; Da [आ]प्नु(Da1 °प्नु)ते; D2.3.5 [आ]श्नुते (for [आ]प्नुते). K2.5 Bo.1.3.4.5 (marg. as in text) D2-8 G2 ही(B1 दी)नदोषः (for °देहः). — G2 reads 41^{c}–42^{d} after 43^{ab}. — c) K5 B Dn D2.3.5.6 यथात्मानं. D7 S (G3 missing) प्रार्थयन् (for °यते). Bo [ऽ]र्थदानैः; B1 [ऽ]र्थ्यमानैः; D6 [ऽ]र्थलाभैः (for °मानैः). — d) D1 श्रयः पात्रं; D5 T1 G1.4 M1.3 श्रियः पात्रं; D7 श्रेयं पा°; G2 श्रियं पा°; M4 प्रियः पा°. Dn1 च नाल्पं; D1.7 T1 G (G3 missing) [ऽ]प्य(D1 °भ्य)नल्पं (for ह्यनल्पम्).

42 For the sequence in G2, cf. v. l. 41. — a) K4 प्रग्रहीतः. K1 परासुर् (sic); K3.5 V1 Bo.1.3-5 Dn D2-8 S (G3 missing) प्रजासु; B2 Da प्रजानां

C. 12. 4395
B. 12. 120. 44
K. 12. 120. 44

दीर्घं कालमपि संपीड्यमानो
विद्युत्संपातमिव मानोर्जितः स्यात् ॥ ४२
विद्या तपो वा विपुलं धनं वा
सर्वमेतद्व्यवसायेन शक्यम् ।
ब्रह्म यत्तं निवसति देहवत्सु
तस्माद्विद्याद्व्यवसायं प्रभूतम् ॥ ४३
यत्रासते मतिमन्तो मनस्विनः
शक्रो विष्णुर्यत्र सरस्वती च ।
वसन्ति भूतानि च यत्र नित्यं
तस्माद्विद्वान्नावमन्येत देहम् ॥ ४४

लुब्धं हन्यात्संप्रदानेन नित्यं
लुब्धस्तृप्तिं परवित्तस्य नैति ।
सर्वो लुब्धः कर्मगुणोपभोगे
योऽर्थैर्हीनो धर्मकामौ जहाति ॥ ४५
धनं भोज्यं पुत्रदारं समृद्धिं
सर्वो लुब्धः प्रार्थयते परेषाम् ।
लुब्धे दोषाः संभवन्तीह सर्वे
तस्माद्राजा न प्रगृह्णीत लुब्धान् ॥ ४६
संदर्शने सत्पुरुषं जघन्यमपि चोदयेत् ।
आरम्भान्द्विषतां प्राज्ञः सर्वानर्थांस्तु सूदयेत् ॥ ४७

(for परेषु). —^{b}) K4 [अ]मूलं. K5 V1 B Dn D2. 3. 5–8 T1 G4 सर्वशो (for सर्वतो). T2 ह्यादधीत (for ऽभ्याददीत). K1 दूलं लक्ष्या सर्वतोभ्यारुदीत (sic). —^{c}) D1 दीर्घ- (for दीर्घं). K2. 3. 5 V1 B Da2 Dn D2–6. 8 M ह्यपि (for अपि). Da1 दीर्घं कालं ह्यपि पीड्यमानैर्; D7 T G1. 2. 4 दीर्घं कालं ह्य(T2 G1 °लम)रिभिः पीड्यमानो. —^{d}) D1 मानोर्जिताः. K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 -संपातमपि वा नोर्जितः; D4 °मपि मानार्जितः; D6 -संपातवानोर्जितः; T2 -संपत्स्वपि नो निर्जितः; M -संपातस्त्वपि नो निर्जितः (for °मिव मानोर्जितः). D7 T1 G1. 2. 4 ड्युष्पा(T1 G4 पुष्पा-; G1 विद्यु)त्संपद्व्यवसायेन शक्या (D7 G2 °क्त्या).

43 For the sequence in G2, cf. v. l. 41. D7 T1 G4 read 43^{ab} after 40. —^{a}) D1 धनैर् (for धनं). —^{b}) K2–5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S (G3 missing) ह्येतद् (for एतद्). D1 corrupt. —^{c}) K1 D1. 7 T1 G1. 4 ब्रह्मायत्तं; V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 बुद्ध्यायत्तं (Dn2 °त्नं) (for ब्रह्म यत्तं). D2 om. from निवसति up to यत्र (in 44^{c}). K5 बुद्ध्यायत्तं नित्यं तस्माद्विद्वान्नावमन्येत देहं (sic; cf. 44^{d}). — D7 om. (hapl.) 43^{d}–44^{c}. —^{d}) Da राजन् (for विद्याद्). K3 प्रधानं (for प्रभूतम्).

44 D2 om. up to यत्र; D7 om. 44^{abc} (cf. v. l. 43). —^{a}) M1 मतिमतो. —^{b}) Ś1 D4 शक्राविष्णू; D1 शक्राविष्णुर्. M ब्रह्म (for यत्र). —^{d}) D4 कस्माद्विद्वानवमन्येत. T2 G1 वित्तं (for देहम्).

45 ^{a}) D1 लब्धं (for लुब्धं). D7 S (G3 missing) संप्रदानाद्धि (for °दानेन). —^{c}) Ś1 K1 D1 G2 सर्वे लुब्धाः; T2 स वै लुब्धः. B3 Da D5. 6. 8 कर्मगुणोपभोगैर्; D7 T G1. 2. 4 M1. 3. 4 सर्वगुणोपभोगे (G1 °गो). —^{d}) K1 योर्थे; D3 योर्थैन (for योऽर्थैर्). D5 हीने. K4. 5 D5. 8 धर्मकामो (for °कामौ). D7 S (G3 missing) योर्थैर्हीनः काम(G2 कर्म)धर्मौ हिनस्ति (T2 G1 M जहाति).

46 ^{a}) K2 Dn भोगं (for भोज्यं). K1 पुत्रदारा; K3 Da2 Dn1 °दारैः; Da1 °दारे; G2 °दारान्. B4 समृद्धं; M परेषां (for समृद्धिं). —^{b}) K2. 3. 5 Bo. 2–5 Dn D4–7 T G1. 2. 4 सर्वं; D2. 3. 8 धनं (for सर्वो). M समृद्धिं (for परेषाम्). K1 सर्वे लुब्धाः प्रार्थयंते परेषां. —^{c}) B3 लुब्धैर्; Da2 लुब्धो; D1 लुब्ध- (for लुब्धे). B1 लोके (for सर्वे). —^{d}) B1. 2 Da प्रकुर्वीत; D2 प्रगृह्णाति; M [ए]व गृह्णीत (for प्रगृह्णीत). K2. 3 Dn D4 लुब्धं (for लुब्धान्).

47 ^{a}) D4 संदर्शनेन (hypermetric); G1 स दर्शने. K2. 5 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 संदर्शनेन (Dn2 संघर्षणेन) पुरुषं. —^{b}) Ś1 जघन्यमभि-; K2. 4 D1 प्रधानमभि- (for जघन्यमपि). D4 नोदयेत् (for चोदयेत्). ❀ Cv: चोदयेत् द्वाःस्थान्प्रति प्रेरयेत् । ❀ —^{c}) K1. 4 Bo–2. 5 D7. 8 T1 G4 आरंभा; D1. 2 आरंभाद्; M आरंभे. D4 द्विषता; T1 G2. 4 द्विषतः; T2 द्विषद्दे; G1 विषद्दे. D1 प्राज्ञाः; M1–3 प्राज्ञं. —^{d}) K1. 2 V1 B Da D1–3. 5. 8 T2 सर्वार्थांस्तु; K3. 4 Dn D4 °र्थांश्च; K5 D6 °र्थास्तु; T1 G1. 2. 4 M पापा(G1 M °पो)र्थास्तु (for सर्वानर्थांस्). K1. 3. 5 V1 Bo–3. 5 Da Dn D2–4. 6–8 S (G3 missing) प्रसूदयेत्; K2 D1 प्रसीद्°; K4 D5 G2 प्रसाद°; B4 प्रचोद° (for तु सूदयेत्).

धर्मान्वितेषु विज्ञातो मन्त्री गुप्तश्च पाण्डव ।
आप्तो राजन्कुलीनश्च पर्याप्तो राज्यसंग्रहे ॥ ४८

विधिप्रवृत्तान्नरदेवधर्मा-
नुक्तान्समासेन निबोध बुद्ध्या ।
इमान्विदध्याद्व्यनुसृत्य यो वै
राजा महीं पालयितुं स शक्तः ॥ ४९

अनीतिजं यद्यविधानजं सुखं
हठप्रणीतं विविधं प्रदृश्यते ।
न विद्यते तस्य गतिर्महीपते-
र्न विद्यते राष्ट्रजमुत्तमं सुखम् ॥ ५०

धनैर्विशिष्टान्मतिशीलपूजिता-
न्गुणोपपन्नान्युधि दृष्टविक्रमान् ।
गुणेषु दृष्टानचिरादिहात्मवा-
न्सतोऽभिसंधाय निहन्ति शात्रवान् ॥ ५१

पश्येदुपायान्विविधैः क्रियापथै-
र्न चानुपायेन मतिं निवेशयेत् ।
श्रियं विशिष्टां विपुलं यशो धनं
न दोषदर्शी पुरुषः समश्नुते ॥ ५२

C. 12. 4405
B. 12. 120. 54
K. 12. 120. 54

---

48 a) B1 धर्मार्थितेषु; D4 °न्वितश्च. K2. 3. 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) विज्ञाता. — b) K3 मंत्री गुप्ताश्च; D7 T1 G4 मंत्रगुप्तश्च; T2 G1. 2 M मंत्रगुप्तिश्च (for मन्त्री गुप्तश्च). D6 पांडवः. — c) K4 क्षतो; Da आप्तौ; D1 आप्ते; D4 आप्ता. K2 B1 Dn2 D2. 5. 6. 8 राजा; K3 राज- (for राजन्). — d) K1 Dn2 पर्याप्ते; D6 पर्याप्तौ. D7 S (G3 missing) राष्ट्रसंग्रहे (for राज्य°).

49 a) K2. 3. 5 Dn D2. 4. 6–8 S (G3 missing) विधिप्रयुक्तान् (for °प्रवृत्तान्). D6 -धर्मौ (for -धर्मान्). — b) Bo समाविन (sic); Da समानेन; D1 समये ते (for समासेन). D2 om. from ध up to 12. 121. 7. — c) B3 D8 इमां; Da हेमान्; D3. 5 इमं. B1. 3 Da D3. 5. 6. 8 G1 निदध्याद्; D4 अविद्याद् (for विदध्याद्). K4. 5 Bo. 3. 4. 5 (marg.) Dn D3. 5. 8 व्यति- (K4 °न)सृत्य; B1. 5 D7 T1 G2. 4 M2 अनु°; B2 व्यनुसृज्य; D4 ह्यनुसृत्य; D6 अभिसृज्य; T2 G1 अभिसृत्य (for व्यनु°). — d) M2 न (for स). D1 शक्यः (for शक्तः).

50 D2 om. 50 (cf. v. l. 49). — a) Da अनी- (Da2 om. अनी)तिनं; D6 अनीनजं; D7 S (G3 missing) सुनीति(G1 °त)जं. K2. 3. 5 V1 B Dn D3. 5–8 S (G3 missing) यस्य विधानजं; K4 D1 यद्यविधानजं; Da यस्य विधी(Da2 °धि)नजं (for यद्यविधानजं). — b) Bo हठप्रयुक्तं; B1 हयप्रणीतं. K2. 5 V1 B Da Dn D3. 5. 6. 8 विधिवत् (for विविधं). D7 T1 G4 धर्मप्रणीतं विधिवत्प्रसिध्यति; T2 G1. 2 M बुधप्रणीतं (G1 बुधः प्रणीता) विधिवत्प्रसिध्यते. — c) D1 om. न विद्यते. D7 निंदिते; T1 G2 निंदिता; T2 G1 निंद्यते; G4 निंदितं (for विद्यते). B2 (marg.) मतिर् (for गतिर्). D7 महीपते. — d) D7 स विद्यते; T2 G1. 2. 4 M स विंदते (for न विद्यते). K3 राष्ट्रगतं महत्सुखं; Dn राज्य(Dn1 °ज)सुखं ह्यनुत्तमं.

51 D2 om. 51 (cf. v. l. 49). — a) B2 बलैर् (for धनैर्). Dn2 D5 -पंडितान् (for -पूजितान्). — b) B1 अधि- (for युधि). T2 G1 सत्य- (for दृष्ट-). — c) D7 T G1. 4 M युक्तान् (for दृष्टान्). K2. 3 V1 B2 दृष्ट्वा नचिराद्. K4 D6 इव (for इह). K5 Bo. 3–5 Dn D3. 5. 8 गुणेषु दृष्ट्वा नचिरादिवात्मवान् (B5 °वांधान्); B1 °षु दृष्ट्वा नचिरादिहार्थवान्; Da °षु दृष्ट्वा नचिरात्मवान्; D1 °षु दृष्ट्वा नचरादिहत्मवान् (sic); G2 °षु युक्तानचिरान्महात्मवान्. — d) K2. 3. 5 Bo. 3–5 Dn2 D6. 8 यतो; D1 हतो; G2 ततो (for सतो). G1 सदोपसंधाय (for सतोऽभि°). G2 न हंति (for निहन्ति).

52 D2 om. 52 (cf. v. l. 49). — a) K3 D4 उपायं (for उपायान्). K5 V1 B D3. 6. 8 विविधे (B1 °धिवत्; D6 °विधैः) क्रियापथे; D7 S (G3 missing) विविधेषु कर्मसु (for विविधैः क्रियापथैर्). — b) K3 D4 S (G3 missing) चानुपायेषु; K4 चा[illegible]येन; Da जातुपायेन (for चानु°). K4 T2 मतिर् (for मतिं). — c) Da च शिष्टां; D7 S (G3 missing) समृद्धां (for विशिष्टां). D7 S (G3 missing) transp. यशो and धनं.

53 D2 om. 53 (cf. v. l. 49). — a) K1. 4 D4 विनिवर्तते; K2. 3. 5 Dn D6. 8 °वर्तितौ; V1 Bo. 3. 5 D3. 5 °वर्तिनौ; B1. 2 Da °वर्तिनो (for °वर्तने). K2. 3. 5 V1 B Da Dn D3–6. 8 यथा (for तथा). D1 प्रीतिप्रवृत्ते विनिवर्ते तथा; D7 S (G3 missing) प्रीति(D7 T1 G4 °तिं)प्रवृत्तिं विनिवर्तनं च. — b) B1 नेच्छन्स्य (sic);

C. 12. 4406
B. 12. 120. 55
K. 12. 120. 55

प्रीतिप्रवृत्तौ विनिवर्तने तथा
सुहृत्सु विज्ञाय निवृत्य चोभयोः ।
यदेव मित्रं गुरुभारमावहे-
त्तदेव सुस्निग्धमुदाहरेद्बुधः ॥ ५३

एतान्मयोक्तांस्तव राजधर्मा-
न्नृणां च गुप्तौ मतिमादधत्स्व ।
अवाप्स्यसे पुण्यफलं सुखेन
सर्वो हि लोकोत्तमधर्ममूलः ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१

युधिष्ठिर उवाच ।
अयं पितामहेनोक्तो राजधर्मः सनातनः ।
ईश्वरश्च महादण्डो दण्डे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १

देवतानामृषीणां च पितॄणां च महात्मनाम् ।
यक्षरक्षःपिशाचानां मर्त्यानां च विशेषतः ॥ २
सर्वेषां प्राणिनां लोके तिर्यक्ष्वपि निवासिनाम् ।

B2 Da विवृत्य; D1 निवृत्ति-; D7 T1 G1. 2. 4 विचार्य (for निवृत्य). — D1 om. 53c–54b. — c) K3 M2 गुरु-भावम् (for °भारम्). K1 G2 आहवेत्; K4 आवहत्; B1 आवहे; D6 आर्तवं (for आवहेत्). — d) D6 हे देव (for तदेव). G1 उदावहेद् (for °हरेद्).

54 D2 om. 54 (cf. v. l. 49). D1 om. 54ab (cf. v. l. 53). — a) K1–3 Dn2 M2 एतां (for एतान्). K2. 3. 5 V1 B Da Dn2 D3–6. 8 चर; D7 T2 G1. 2 M स्मर; T1 G4 सर (for तव). D5 दान-धर्मान् (for राज°). — b) B1. 2 च गुप्तां; D4 सुगुप्तौ (for च गुप्तौ). K1 मतिमाददत्स्व; K2. 4 D4. 8 °मादद- (D8 °ध)स्व; Da °मादधत्सु; M1. 3. 4 °मन्विधत्स्व (for °मादधत्स्व). — c) Da2 om. से पुण्य. K1–4 Dn2 D7 G2 M2 अवाप्यसे (K3 °प्य स); K5 आवा-प्यसे; D5 अवाप्ससे; T2 G1 तत्प्राप्स्यसे (for अवा-प्स्यसे). Da सुखेन ते (for सुखेन). — d) K3 D4 लोकोत्र सु-; K4. 5 V1 B Da Dn D3. 5. 6. 8 G2 M1. 3. 4 लोको नृप- (for लोकोत्तम-). D1 T1 G1 लोको हि सर्वो (D1 सर्वे हि लोको) नृपधर्ममूलः; M2 सर्व हि लोको नृपधर्ममूलं.

Colophon om. in D2: G3 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1, 3–7 T2 G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Da1 धर्मोपाख्यानं; Da2 धर्माख्यातं; D7 T1 G2. 4 राजवृत्तं; M1. 3 राजवृत्तिर्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 110; B3 Dn1 119; B4 116; Da1 Dn2 120 (as in text); D7 S (G3 missing) 122; D8 118. — *Śloka no.:* Da 57; Dn 56.

121

☞ G3 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 112. 1).

1 D2 om. 1–7 (cf. v. l. 12. 120. 49). Ś1 D8 om. the ref. — a) D1 अहं (for अयं). — b) D6 धर्मराज्ञः (for राजधर्मः). — c) D7 S (G3 missing) कीदृशश् (for ईश्वरश्). K1. 4 B1. 3. 5 D3. 5–7 T1 G4 महान्दंडो; B2 Da सदा दंडो; B4 (marg. as in text) D4 महादंडे. — d) V1 G2 M1. 3 सर्वं दंडे (by transp.); D1 दंडे सर्व-; D7 T M2. 4 सर्वदंडे; G1 सर्ववर्मे; G4 सर्वदंड-. T2 G1 प्रतिष्ठितः.

2 D2 om. 2 (cf. v. l. 1). — d) K5 V1 B Da Dn D6. 8 साध्यानां (for मर्त्यानां). D3. 5. 6. 8 विशां पते (for विशेषतः).

3 D2 om. 3 (cf. v. l. 1). — b) Dn तिर्यग्योनि- (for तिर्यक्ष्वपि). K1 निवासिवान्; D4 °सितां; D6 °सिनं (for °सिनाम्). K3 तिरश्चां पिशिताशिनां. — c) D7 T2 G1. 2 सर्वस्यापि (for °ष्वपि).

सर्वव्यापी महातेजा दण्डः श्रेयानिति प्रभो ॥ ३
इत्येतदुक्तं भवता सर्वं दण्ड्यं चराचरम् ।
दृश्यते लोकमासक्तं ससुरासुरमानुषम् ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
को दण्डः कीदृशो दण्डः किंरूपः किंपरायणः ॥ ५
किमात्मकः कथंभूतः कतिमूर्तिः कथंप्रभुः ।
जागर्ति स कथं दण्डः प्रजास्ववहितात्मकः ॥ ६
कश्च पूर्वापरमिदं जागर्ति परिपालयन् ।
कश्च विज्ञायते पूर्वं कोऽपरो दण्डसंज्ञितः ।
किंसंस्थश्च भवेद्दण्डः का चास्य गतिरिष्यते ॥ ७

भीष्म उवाच ।

शृणु कौरव्य यो दण्डो व्यवहार्यो यथा च सः ।
यस्मिन्हि सर्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः ॥ ८
धर्मस्याख्या महाराज व्यवहार इतीष्यते ।
तस्य लोपः कथं न स्याल्लोकेष्ववहितात्मनः ।
इत्यर्थं व्यवहारस्य व्यवहारत्वमिष्यते ॥ ९
अपि चैतत्पुरा राजन्मनुना प्रोक्तमादितः ।
सुप्रणीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना ।

C. 12. 4419
B. 12. 121. 11
K. 12. 121. 11

---

4 D2 om. 4 (cf. v. l. 1). — a) K3 V1 B1.2 Da Dn M2 एवम् (for एतद्). — b) K5 V1 B Da Dn D3.5.6.8 दंडे; D7 G1 M2 सर्व- (for सर्वं). B2 (marg.) दंडेनैव (for सर्वं दण्ड्यं). K1.2.4 D1 दंडं; K3 D4.7 S (G3 missing) दंडे; K5 B Da Dn D3.5.6.8 वै स- (for दण्ड्यं). — c) K2 दृश्यता; K3 Bo.3–5 Dn D3.5.6.8 M पश्यता; K5 V1 B1.2 Da D7 T G1.2.4 पश्यतां (for दृश्यते). D4 दंडमासक्तं; D7 T G1.2.4 लोक आयत्तं (G1 °त्ता); M लोकमायत्तं (for °सक्तं). — d) G1 -मानवं (for -मानुषम्).

5 D2 om. 5 (cf. v. l. 1). — a) B4 इच्छामहे (for °म्यहं). K5 Bo.3–5 Da D3.5–8 S (G3 missing) श्रोतुं (for ज्ञातुं). — D4 om. (hapl.) 5^{d}–7^{e}. — d) K4 D1 किंतपः; G1 किंदंडः (for किंरूपः). K1 किंपराजयः; K3 G1.2 °यणं; B4 °क्रमं (for °यणः).

6 D2.4 om. 6 (cf. v. l. 1, 5). — a) D8 किमात्मनः (for °त्मकः). G2 किमात्मा किमयं भूतः. — b) K5 Bo.3–5 Dn D3.5.6.8 कथंमूर्तिः (for कतिमूर्तिः). K4.5 V1 B1.3 Da Dn D3.5.6.8 कथं प्रभो; Bo.2.4.5 T1 G1.4 कथंप्रभः (for कथंप्रभुः). — c) K2.3.5 V1 B Da Dn D7 S (G3 missing) च; D3.5.6.8 हि (for स). — d) B2 Da प्रजासु च हितात्मकः; D6.7 S (G3 missing) प्रजा(M2 °ज्ञा)सु विहि°.

7 D2 om. 7 (cf. v. l. 1). D4 om. 7^{abcde} (cf. v. l. 5). — a) B1 Da कथं; G2 काश्चित् (for कश्च). — b) K1 जगंति; D1 जागंति (for जागर्ति). Dn D3.5 प्रतिपालयन् (for परि°). — c) Da कथं; D1 G2 काश्चित् (for कश्च). G2 प्रज्ञायते (for वि°). K5 पूर्वैं; T2 दंडः; G1 पूर्वः (for पूर्वं). — d) K4 V1 B Dn D3.5.6.8 [ऽ]वरो; Da [ऽ]वधो; D1 [ऽ]परे; M1.3 [ऽ]परा (for ऽपरो). K3 T2 G1.2 M दंडसंज्ञकः; B1 °संस्थितः; D1 °संतितः (for °संज्ञितः). — B3 om. 7^{e}–9^{d}. — e) D6 किं सत्यंस्व (sic); M2.4 किंसंज्ञश्च (for किंसंस्थश्च). D7 T1 G1.4 [अ]भवद्; T2 G2 भवद्. Da1 दंडं. — f) Ś1 K2–5 B1.2.4.5 D2–5.8 M2 वास्य; T2 चात्र (for चास्य). K3 D1 इष्यति; K5 Dn2 D3.5.6.8 उत्तमा; V1 Bo–2.4.5 Da Dn1 उच्यते (for इष्यते).

8 B3 om. 8 (cf. v. l. 7). D3 om. the ref. — a) Da D7 S (G3 missing) कौरव (for कौरव्य). K3 को (for यो). — b) K5 V1 B (B3 om.) Da Dn D1–3.5–8 T G1.2.4 M1.3.4 व्यवहारो (D1 °र्यं). D7 S (G3 missing) [ए]व (for च). — c) K1 आयातं (for आयत्तं). — d) D7 S (G3 missing) धर्म (for दण्ड). V1 Bo–2.4.5 Da Dn2 D2.3.5–8 S (G3 missing) इति (for इह).

9 B3 om. 9^{abcd} (cf. v. l. 7). — a) K5 B4 Dn D2.3.5.6.8 धर्मसंख्या (for °स्याख्या). K4 समाराज (for महा°). D7 S (G3 missing) Cv धर्मस्यार्थे महीपाल. — b) K5 B4 D2.3.5.6.8 इहेष्यते (for इती°). — c) Ś1 लोकः; G3 लोपाः; Cv लोपः (as in text). K1–4 तु; G2 च (for न). G2 स्युर् (for स्याल्). — d) D1 लोकेष्वलोहतात्मनः (sic); D7 T G1.2.4 लोकेष्विह (T2 °व) महात्मनः; M1.3 लोकेष्वपि हितात्मनः; M2.4 लोकेषु विहि°. — e) K V1 B Da Dn D1–3.5.6.8 इत्येवं (K4 °व) (for इत्यर्थं).

10 b) G2 आत्मनः (for आदितः). — c) K1 सुप्रनेतेन (sic). — d) K4 प्रियाप्रिये समात्मना; D6 प्रिय-

C. 12. 4419
B. 12. 121. 11
K. 12. 121. 11

प्रजा रक्षति यः सम्यग्धर्म एव स केवलः ॥ १०
अथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा ।
जन्म चोक्तं वसिष्ठेन ब्रह्मणो वचनं महत् ॥ ११
प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः ।
व्यवहारस्य चाख्यानाद्व्यवहार इहोच्यते ॥ १२
दण्डात्त्रिवर्गः सततं सुप्रणीतात्प्रवर्तते ।
दैवं हि परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोच्छिखः ॥ १३
नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ।
अष्टपान्नैकनयनः शङ्कुकर्णोर्ध्वरोमवान् ॥ १४
जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छदः ।
एतद्रूपं बिभर्त्युग्रं दण्डो नित्यं दुरावरः ॥ १५
असिर्गदा धनुः शक्तिस्त्रिशूलं मुद्गरः शरः ।
मुसलं परशुश्चक्रं प्रासो दण्डर्ष्टितोमराः ॥ १६
सर्वप्रहरणीयानि सन्ति यानीह कानिचित् ।
दण्ड एव हि सर्वात्मा लोके चरति मूर्तिमान् ॥ १७
भिन्दंश्छिन्दन्रुजन्कृन्तन्दारयन्पाटयंस्तथा ।
घातयन्नभिधावंश्च दण्ड एव चरत्युत ॥ १८
असिर्विशसनो धर्मस्तीक्ष्णवर्त्मा दुरासदः ।

माशंसमात्मना ; M2 प्रियाः प्रियसमा°. — c) K4 रक्षत ; V1 D4 रक्ष्यति. T2 G1 सत्यं (for सम्यग्). — f) B1 स एव (by transp.) ; D7 T1 G2.4 एव हि.

11 a) All MSS. (except Ś1 K1.3 D4 ; G3 missing) यथा (for अथ). — b) B1.2 Da तदा (for पुरा). — c) K1 तंमचोक्तं (sic) ; K2.3 D4 जन्मयोक्तं ; K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 T2 G1 यन्मयो(Bo °मो)क्तं (for जन्म चोक्तं). K5 B2 Dn D2.3.5.6.8 मनुष्येंद्र ; V1 Bo.1.5 वशिष्ठेन. — d) G1 ब्रह्मणा. K3 D4 हिं तत् (for महत्).

12 a) D1 प्रागर्धं (for प्रागिदं). Da1 चयनं ; Da2 चयतं ; D8 वचनः (for °नं). — D4 om. 12^{bc}. — b) G1 ततः (for अतः). — c) Da1 व्यवहाराश्च. B1.2 व्याख्यानाद् (for चा°). — d) D4 सुप्रणीतात्प्रवर्तते (= 13^{b}).

13 a) Ś1 दंडस् ; K2.5 V1 B Da Dn D2.3.5.8 दंडे ; K4 D1.6 दंड- (for दण्डात्). D7 G2 त्रिवर्गे. — b) K2.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 सुप्रणीते. K5 च वर्तते (for प्रव°). — d) B1 रूपचाग्निर् (sic). All MSS. (except Ś1 K1.4 D1 ; G3 missing) [उ]त्थितः (for [उ]च्छिखः).

14 b) Da1 D8 चतुर्दंडश् (for °दंष्ट्रश्). — D1 reads 14^{cd} twice. — c) K3 Bo.1.2 (marg. as in text) D4 T1 G1.2.4 M3 एकनयनः ; T2 नैकवदनः ; G2 नैननयनः (for नैक°). M2 अष्टपालो नैकनैय (sic). — d) Ś1 (before corr.) K1 D1 (second time) चतुर्दंष्ट्रोर्ध्व(K1 °व)- (for शङ्कुकर्णोर्ध्व-). D1 (first time) चतुर्द्रोंष्ट्रश्चतुर्भुजः (sic).

15 a) D1 जटी द्विजिह्वास्ताम्रास्या. — c) D1 एतद्रुपं न्विदुंत्युग्रं (corrupt). — d) T2 G1 M3 नित्यं दंडो (by transp.) ; M1.2.4 नित्यदंडो. K2.3.5 V1 B3.5 Dn D2.3.4 (also as in text).6.8 दुराधरः ; Bo-2.4 Da D7 T2 G1 दुरासदः (Da °दं) (for दुरावरः).

16 a) K2.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 धनुर्गदा (by transp.) ; D1 गदायनः. — b) Ś1 Dn1 मुद्गरं (for °रः). D6 शिरः ; M1 शरं ; M4 शराः (for शरः). T2 G1 त्रिशूलशरमुद्गरः. — c) Ś1 K1 D1 मुसुलं ; K2.3 V1 B3 Da Dn D2-6 मुशलं ; Bo-2.4.5 मुषलं (for मुसलं). K4 परशुं चक्रं ; Da2 lacuna. — d) K5 B1.3.4 Dn D2.3.5.6.8 पाशो ; V1 B2 प्राशो ; T G2.4 M2-4 प्रास- ; G1 M1 प्रासा (for प्रासो). K4 दंडश्च ; D1 दंडोर्ष्टि- ; T1 G4 दंडाष्टि- ; G1 दंषाष्टि- (for दण्डर्ष्टि-). Da -तोमरः ; G1 -तोमरं. D7 प्रासादं यष्टितोमराः.

17 a) K4 सर्वप्रहरणेयानि ; D8 सर्वत्र हरणीयानि. — b) B5 D7 S (G3 missing) यानि (for सन्ति). K1.2.4 B2 Da D1.2.6 यानि हि (Da1 °नि ह) ; B5 संतीह (for यानीह). — c) M4 दंडा. B3.4 D2.3.5.6.8 एवं दंडः (for दण्ड एव). K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5-8 T1 G4 M स ; D4 lacuna (for हि). Bo.5 धर्मात्मा (for सर्वात्मा). T2 प्रगृह्य दंडः सर्वात्मा.

18 18^{ab} = (var.) B. 12. 166. 57^{cd}. — a) D2.3 भिंदच्छिदन् ; D7 T2 G1.2.4 M1-3 छिंदन्भिंदन् ; M4 छिंदान्भंदन् (for भिन्दंश्छिन्दन्). K1 कूजन् ; D1 मजन् ; T2 सृजन् (for रुजन्). — b) M2 मारयन् (for दार°). T2 पालयंस् (for पाटयंस्). G2 तदा (for तथा). — c) K5 D2.6.8 चाभि- (for अभि-). — d) B5 D5 एवं (for एव). D4 चरत्ययं ; D6 चरेत्युत ; M1.3 चरंत्युत (for चर°).

श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः प्रजागरः ॥ १९
शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्रश्च शास्ता प्राग्वचनं गतः ।
धर्मपालोऽक्षरो देवः सत्यगो नित्यगो ग्रहः ॥ २०
असङ्गो रुद्रतनयो मनुर्ज्येष्ठः शिवंकरः ।
नामान्येतानि दण्डस्य कीर्तितानि युधिष्ठिर ॥ २१
दण्डो हि भगवान्विष्णुर्यज्ञो नारायणः प्रभुः ।
शश्वद्रूपं महद्बिभ्रन्महापुरुष उच्यते ॥ २२
यथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्नीतिः सरस्वती ।
दण्डनीतिर्जगद्धात्री दण्डो हि बहुविग्रहः ॥ २३
अर्थानर्थौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ बलाबले ।
दौर्भाग्यं भागधेयं च पुण्यापुण्ये गुणागुणौ ॥ २४
कामाकामावृतुर्मासः शर्वरी दिवसः क्षणः ।
अप्रसादः प्रसादश्च हर्षः क्रोधः शमो दमः ॥ २५
दैवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भयाभये ।
हिंसाहिंसे तपो यज्ञः संयमोऽथ विषाविषम् ॥ २६
अन्तश्चादिश्च मध्यं च कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।

C. 12. 4436
B. 12. 121. 28
K. 12. 121. 28

---

19 Cf. B. 12. 166. 84. — a) D2. 3. 6 खसिर्; M शास्ता (for असिर्). Ś1 K1 विशसने; D1 तिशमनो (sic); M4 विशसना. D4 वर्मस् (for धर्मस्). — b) K4 B1. 3. 4 Dn D3. 5. 7 T1 G2. 4 तीक्ष्णवर्मा; K5 V1 B0. 2. 5 Da D2. 6. 8 °कर्मा; T2 M2 °धर्मा (for °वर्मा). K5 V1 B0. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 G1 दुराधरः (for °सदः). — c) M1. 3. 4 [s]सिश्च (for शास्ता). — d) B1 प्रजापतिः; Dn सनातनः (for प्रजागरः).

20 a) G1 शस्त्र- (for शास्त्रं). K1 ब्राह्मणं. All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 T2; G3 missing) मंत्राश्च. — b) D4 अतः; M1. 3 धर्म-; M4 शर्म (for शास्ता). K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्राग्वदतां; D7 T1 G1. 2. 4 प्रवचनं (for प्राग्वचनं). K3 वरं; K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 M1–3 वरः; D4 विदुः; D7 T1 G1. 2. 4 परं; M4 परः (for गतः). — c) D1 om. from धर्मपालो up to नारायणः (in 22b). D4 [s]वरो (for sक्षरो). D7 S (G3 missing) गोपः (for देवः). — d) K5 V1 B Da Dn [s]प्रजः; B2 (marg.) व्रजः (for ग्रहः). D7 S (G3 missing) सत्यको नित्यको ग्र- (D7 गृ)हः.

21 D1 om. 21 (cf. v. l. 20). — a) D4 आसगो (for असङ्गो). — b) Ś1 K1. 2. 4 मनोज्येष्ठः; K3 V1 B1 Da Dn D6. 7 T G1. 4 M4 मनुर्ज्येष्ठः; K5 मनुनेष्ठः; B0. 2–5 D2. 3. 5. 8 मुनिर्ज्येष्ठः (for मनुर्ज्येष्ठः). K3 शिवंकरं. — c) Da1 दंडश्च; D2. 3 खड्गस्य (for दण्डस्य). — d) D6 युधिष्ठिरः.

22 D1 om. up to नारायणः (cf. v. l. 20). — a) M1 [s]पि (for हि). Da विष्णुं. — b) K4. 5 V1 B1. 2 Da Dn दंडो (for यज्ञो).

23 a) K2. 5 B0. 3–5 Dn D2. 3. 6–8 T1 G1. 4 M1. 2. 4 तथोक्ता; K3 T2 G2 M3 तथोक्तो (for यथोक्ता). D2. 3 Cv ब्रह्मकल्पेति; D4 T2 ब्राह्मकन्येति (for ब्रह्म°). ❀ Cv: ब्रह्मकल्पेत्यत्र ब्रह्मणो वेदस्य कल्पा कल्पना । ❀ — b) K1. 4 D1 G1 लक्ष्मीन् (sic); K2. 3 D4 M2 लक्ष्मी (for लक्ष्मीर्). K3 T2 G1 M4 नीति-; K5 B0. 2–5 D2. 3. 5. 6. 8 इति; Da इव; Dn वृत्तिः (for नीतिः). — d) K5 विष्णुविग्रहः.

24 a) K1 Dn2 D1. 2 अर्थानर्थः (K1 °र्थं). — b) K2 धर्माधर्मं; D1 lacuna; D4 °धर्मो. K3 महाबले; K4 V1 B Da D2. 3. 5–8 T2 G2 M2 बलाबलौ (K4 °लं). — c) B4 सौभाग्यं; D1 दुर्भग्यं (sic) (for दौर्भाग्यं). — d) B1 Da पुण्यापुण्यौ (Da2 °ण्य-). K1. 2. 4 गुणागुणे.

25 a) T2 G2 दिवस-. D7 T1 G1. 2. 4 क्षणं. — c) N (except Ś1) अप्रमादः प्रमा(D1 °सा)दश्च. — d) K1. 4 हर्षक्रोधः; K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 हर्षक्रोधौ; D1 हर्षाः क्रोधः; D7 T G1. 2. 4 M1. 3. 4 हर्षः शोको; M2 हर्षशोकौ (for हर्षः क्रोधः). D7 T2 G1. 2 M1. 3. 4 दमः शमः (by transp.); T1 G4 M2 मदः शमः.

26 b) D1 भयाभवे; D2 M4 °भयौ; G1 °वहे (for °भये). — Da1 om. 26cd. — c) D6 तथा (for तपो). — d) D4 विषाविषे; D7 T G1. 2. 4 °मृते (for °विषम्).

27 a) B1. 5 D7 T1 G1. 4 मध्यश्च. — b) D7 T1 G2. 4 कृतानां (for कृत्यानां). M2. 4 प्रपंचना. — c) K1–3 V1 B1 Da1 D1. 4. 8 दमः; D6 M1. 3 मंद- (for मदः). D1. 4 प्रसादो; D2 प्रमादौ; D8 प्रमदो (for प्रमादो). K1. 2. 4 D1 [s]मर्षश्; K3 हर्षश्; D4 [s]धर्मश् (for दर्पश्). D7 T1 G4 मदप्रमोददर्पाश्च. — d) Ś1

C.12.4436
B.12.121.28
K.12.121.28

मदः प्रमादो दर्पश्च दम्भो धैर्यं नयानयौ ॥ २७
अशक्तिः शक्तिरित्येव मानस्तम्भौ व्ययाव्ययौ ।
विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत ॥ २८
अनृतं ज्ञाज्ञता सत्यं श्रद्धाश्रद्धे तथैव च ।
क्लीबता व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ ॥ २९
तीक्ष्णता मृदुता मृत्युरागमानागमौ तथा ।
विराद्धिश्चैव राद्धिश्च कार्याकार्ये बलाबले ॥ ३०
असूया चानसूया च धर्माधर्मौ तथैव च ।
अपत्रपानपत्रपे ह्रीश्च संपद्विपच्च ह ॥ ३१
तेजः कर्मणि पाण्डित्यं वाक्शक्तिस्तत्त्वबुद्धिता ।
एवं दण्डस्य कौरव्य लोकेऽस्मिन्बहुरूपता ॥ ३२
न स्याद्यदीह दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परम् ।
भयाद्दण्डस्य चान्योन्यं घ्नन्ति नैव युधिष्ठिर ॥ ३३
दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राजन्नहरहः प्रजाः ।
राजानं वर्धयन्तीह तस्माद्दण्डः परायणम् ॥ ३४
व्यवस्थापयति क्षिप्रमिमं लोकं नरेश्वर ।

शस्त्रं; D7 दंभा-; T2 G2 M डंभो; G1 डंभं (for दम्भो). D7 -धैर्यौ. K4 नयाययौ; D1 बथानयौ.

28 G1 om. (hapl.) 28^{ab}. —a) K3 अशक्ति; D4 अशक्ति-. K5 V1 B2-5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 M2 एवं (for एव). —b) K1 मनः-. D1 -स्तंभो; D7 -स्तंभं. —c) Da विलयश् (for विन°). B2 विसक्तश् (for °र्गश्). B0. 3-5 D2. 3 (before corr.). 5. 6. 8 विनयश्चापि सर्ग(B0. 5 संग)श्च; D1 विरसं यश्च विसर्जश्च (corrupt). —d) K5 V1 B0. 3-5 D3. 5. 6. 8 लोकालोकश्च; D2 लोकश्चय**; M2 लोकालोकौ च (for कालाकालौ च). D7 S (G3 missing) कौरव (for भारत).

29 K2 om. 29^{a}-30^{b}. —a) K5 अनृत-. K1 ज्ञज्ञता; K3. 5 V1 B Da Dn D2-6. 8 ज्ञानिता (D4 °नना); K4 ज्ञानता; D7 T G1. 2. 4 M चाज्ञता (for ज्ञाज्ञता). B1 नित्यं (for सत्यं). —b) Ś1 श्रद्धाश्रद्धा. —c) B1 क्लीबतो. —d) G1 लोभालोभौ (for लाभालाभौ). B2 लाभो जयपराजयौ.

30 K2 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). —a) D4 -मन्युर्; D7 T G1. 2. 4 [अ]स्युर्म (for मृत्युर्). —b) K1 आगमानागमा; D1 आगमानगमौ. —c) K2. 3 विशुद्धिश्चाविशुद्धिश्च; K4 विगंधिश्चैव गंधिश्च; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 विरोधश्चाविरोधश्च; D4 विशुद्धिश्चैव शुद्धिश्च; T2 विराधिश्चाविराधिश्च; G1 विराधिश्चापराद्धिश्च; G2 विराद्धिं चैव राद्धिं च. —d) K3 M2 कार्याकार्यं (M2 °र्यौ). K3 D4 बलाबलं.

31 M2 om. 31^{ab}. V1 reads 31^{ab} on marg. —a) D1 वा (for the first च). K5 [अ]नुसूया. —b) D1 धर्माधर्मो; D7 S (M2 om.; G3 missing) धर्मचर्या (for धर्माधर्मौ). —c) Ś1 K1. 2. 4 D1 अपत्रापोनपत्रापो (K1 °पत्रपौ; D1 °पुत्रापै); B0. 3-5 D2. 3. 5. 6 अपत्रपानपत्रपा; B1 सापत्रपानपत्रपे; Da अपत्रपानपत्राप; D4 °नपत्रपवे च (sic); G2 °पत्रेह; M2 °पत्रपौ; M4 °बनत्रपे*. —d) D1 ह्रीच्च; D8 भीश्च; G1 ह्रीश्री (for ह्रीश्च). K1 समृद् (for संपद्). K5 विपद एव च (hypermetric); D4 lacuna (for विपच्च ह). Dn -पदं (for च ह).

32 a) K5 तेजाः. K2-5 B D (except D1. 5) S (G3 missing.) कर्माणि. D1 पंडितं (for पाण्डित्यं). —b) V1 B1. 2 Da वाग्मित्वं; D2 चावच्छक्तिस (sic) (for वाक्शक्तिस्). K4 तत्त्वबुद्धिना; D4 तनुबुद्धिता; D6 तत्त्वबुद्धिताः; D7 S (G3 missing) बुद्धितत्त्वता (D7 T1 G4 °ताः). —c) D6 दंडश्च. D7 T1 G2. 4 लोकेस्मिन् (for कौरव्य). —d) D4 लोकास्मिन्; D7 T1 G2. 4 जागर्ति (for लोकेऽस्मिन्).

33 a) K3 तथा (for न स्याद्). B1 Da D7 T G1. 4 M2. 4 यदि ह; B4 G2 यदि हि; D8 यदा ह (for यदीह). G2 दंडे. K5 B3. 4 D2. 3. 5. 6. 8 वै दंडः (by transp.). D7 S (G3 missing) हि (for वै). —b) K1. 2. 4 प्रमाथेयुः; D1 प्रमाप्येयुः; M2 प्रथमेयः (for प्रमथेयुः). —c) Da1 दंडश्च. All MSS. (except Ś1 K1. 2 D1; G3 missing) न (for च). —d) K2. 3. 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) च (for न). B3 Da युधिष्ठिरं (Da °रः).

34 a) Dn2 दंड्येन; M4 दंडे ह (for दण्डेन). K4 D2. 4 रक्षमाणा; D1 वक्ष्यमाणा. —c) D7 वर्तयंतीह (for वर्ध°). —d) D1 दंड-. T2 परायणः.

35 a) B1 D7 S (G3 missing) व्यवस्थापयते. D7 T G1. 2. 4 नित्यम् (for क्षिप्रम्). —b) K1. 2. 4 B0 D1. 4 इदं (for इमं). K3 धर्मं; D6 लोक- (for लोकं). K1 नरेश्वरे; K4 B3. 4 G1 °रं; B1. 2 Da °रः. —c) T1 G2. 4 व्यवसितो. —d) K1 ब्रह्मणेषु. K1.

सत्ये व्यवस्थितो धर्मो ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते ॥ ३५
धर्मयुक्ता द्विजाः श्रेष्ठा वेदयुक्ता भवन्ति च ।
बभूव यज्ञो वेदेभ्यो यज्ञः प्रीणाति देवताः ॥ ३६
प्रीताश्च देवता नित्यमिन्द्रे परिददत्युत ।
अन्नं ददाति शक्रश्चाप्यनुगृह्णन्निमाः प्रजाः ॥ ३७
प्राणाश्च सर्वभूतानां नित्यमन्ने प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात्प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्ति तासु च ॥ ३८
एवंप्रयोजनश्चैव दण्डः क्षत्रियतां गतः ।
रक्षन्प्रजाः प्रजागर्ति नित्यं सुविहितोऽक्षरः ॥ ३९
ईश्वरः पुरुषः प्राणः सत्त्वं वित्तं प्रजापतिः ।
भूतात्मा जीव इत्येव नामभिः प्रोच्यतेऽष्टभिः ॥ ४०
अददद्दण्ड एवास्मै ध्रुवमैश्वर्यमेव च ।
बले नयश्च संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः ॥ ४१
कुलबाहुधनामात्याः प्रज्ञा चोक्ता बलानि च ।
आहार्यं चाष्टकैर्द्रव्यैर्बलमन्यद्युधिष्ठिर ॥ ४२
हस्तिनोऽश्वा रथाः पत्तिर्नावो विष्टिस्तथैव च ।

C. 12. 4452
B. 12. 121. 44
K. 12. 121. 44

---

2. 4 एव तिष्ठते; $K_{3.5}$ D_7 T_1 G_4 $M_{1.3.4}$ अवतिष्ठति; D_4 T_2 G_2 M_2 एव तिष्ठति.

36 [a]) M_4 कर्मयुक्ता (for धर्म°). K_{3-5} V_1 B (except B_1) D S (G_3 missing) द्विज- (K_4 D_8 °जः) (for द्विजाः). — [b]) Dn_1 $D_{2.6}$ देवयुक्ता; Dn_2 दैव°; G_1 वद्य° (sic) (for वेद°). D_4 M_1 हि; $M_{3.4}$ ह (for च). — [c]) Bo Da Dn_1 $D_{3.5-8}$ $M_{1.4}$ देवेभ्यो (for वेदेभ्यो). — [d]) G_1 यः प्रीणयति देवताः.

37 K_5 om. (hapl.) 37^{a}–38^{b}. — [a]) B_1 प्रीत्या; Dn_1 प्रीतिश्; G_1 युताश् (for प्रीताश्). D_7 S (G_3 missing) लोकम् (T_2 G_1 °के) (for नित्यम्). — [b]) T_2 मित्रं; G_1 मित्रे (for इन्द्रे). $K_{1.3}$ परिददंति; K_4 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ परिवदंति; D_7 T_1 $G_{1.2.4}$ $M_{1.3.4}$ प्रतिददति; T_2 प्रतिपदति; M_2 प्रतिददाति (for परिददति). Dn [अ]पि (for [उ]त). — [c]) B_1 अर्घं (for अन्नं). T_2 G_1 दास्यति (for ददाति). G_1 शक्तं (for शक्रश्). — [d]) D_7 S (G_3 missing) अनुगृह्णन् (for [अ]प्यनु°).

38 K_5 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). — [a]) Da भूतात्मा (for प्राणाश्च). — [b]) Da D_1 प्रतिष्ठितः. — [c]) D_7 T $G_{2.4}$ M प्रतिष्ठंति. — [d]) K_1 दंडौ; K_4 दंडे. B_1 वः (for च).

39 [a]) $B_{1.2}$ Da प्रयोजयंश्; D_7 T_1 G_4 °जनं. $M_{1.3.4}$ [ए]ष (for [ए]व). — [c]) G_2 नित्यं (for रक्षन्). $K_{2.3.5}$ V_1 B D S (G_3 missing) स जागर्ति (for प्रजागर्ति). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ दंडः (for नित्यं). $B_{1.4.5}$ Da Dn स्ववहितो; G_2 संविहितो (for सु°). D_6 सुविहिताक्षरः.

40 [b]) D_1 सत्त्व-. $K_{2.3}$ V_1 $Bo_{.3-5}$ Dn $D_{1-3.5.8}$ चित्तं; D_7 S (G_3 missing) वृत्तं (for वित्तं). — [c]) D_4 भूत (for जीव). $K_{2.3.5}$ $B_{3.4}$ Dn $D_{3-5.7}$ M_2 एवं (for एव). — [d]) K_1 प्रइयते (sic) (for प्रोच्यते).

41 [a]) K_3 सौददद्; B_1 आददद्; D_7 T_1 G_4 आयत्ता-; T_2 आयत्त-; $G_{1.2}$ M_{1-3} आधत्त (G_1 °त्तं); M_4 असक्त (for अददद्). All MSS. (except $Ś_1$; G_3 missing) दंडम्. K_5 B_2 एवासौ; D_7 S (G_3 missing) एतस्मै (for एवास्मै). — [b]) G_1 धूपम् (for ध्रुवम्). — [c]) D_7 S (G_3 missing) बलं (for बले). K_5 $Bo_{.3-5}$ $D_{2.3.5.6.8}$ न चापि; D_7 T $G_{1.4}$ नयैश्च; $M_{1.3.4}$ नयेन; M_2 नयं च (for नयश्च). D_7 T $G_{1.4}$ M संयुक्तं. — [d]) $Ś_1$ स वा (for सदा). $K_{1.4}$ D_1 स पापे च (for सदा पञ्च-). D_7 T $G_{1.4}$ M -विधात्मकं.

42 [a]) K_{2-4} $Bo_{.3-5}$ Dn $D_{1-3.5.6.8}$ कुलं (D_1 °ले) बहुधनामात्याः; K_5 कुलं वर्गध°; V_1 B_1 कुलं चाहुधं°; B_2 Da कुलं बहुविधामात्याः; D_7 क्षुद्रमूला धना°; T_1 G_2 मूलमाहुधं°; T_2 कुलमूला ध°; G_4 M_2 corrupt. — [b]) $Bo_{.5}$ प्रज्ञाश्. $K_{2.5}$ Dn T_2 G_2 प्रोक्ता (for चोक्ता). D_7 T_1 $G_{2.4}$ धनानि (for बलानि). $K_{2.3.5}$ V_1 B_{2-4} Dn $D_{2-6.8}$ तु (for च). — [c]) K_4 आहार्यैश्; $B_{3.4}$ $D_{3.5.6}$ अहार्यं; G_1 अभयं (for आहार्यं). K_2 D_7 T $G_{2.4}$ $M_{3.4}$ चाष्टकं; K_3 $Bo_{.5}$ Dn अष्टकैर्; V_1 $B_{1.2}$ Da अष्टकं; D_1 चाध्वकैर् (for चाष्टकैर्). Dn_1 दिव्यैर्; D_7 T_1 $G_{2.4}$ द्रव्ये. ❀ Cn: आहार्यमर्जनीयम् । ❀ — [d]) B_1 धनम् (for बलम्). K_3 D_4 एकं; M_4 अन्ये (for अन्यद्). K_4 D_6 युधिष्ठिरः.

43 [a]) T_1 [s]श्व-. D_4 तथा (for रथाः). K_5 om. (hapl.) from पत्तिर् up to अश्वारोहाः (in 44^{c}). T_1 पत्तीर्. — [b]) M_2 गावो (for नावो). K_4 चिह्न (sic)

C. 12. 4452
B. 12. 121. 44
K. 12. 121. 44

देशिकाश्चारकाश्चैव तदष्टाङ्गं बलं स्मृतम् ॥ ४३
अष्टाङ्गस्य तु युक्तस्य हस्तिनो हस्तियायिनः ।
अश्वारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रसदाश्च ये ॥ ४४
भिक्षुकाः प्राड्विवाकाश्च मौहूर्ता दैवचिन्तकाः ।
कोशो मित्राणि धान्यं च सर्वोपकरणानि च ॥ ४५
सप्तप्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः ।
राज्यस्य दण्ड एवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च ॥ ४६
ईश्वरेण प्रयत्नेन धारणे क्षत्रियस्य हि ।
दण्डो दत्तः समानात्मा दण्डो हीदं सनातनम् ।
राज्ञां पूज्यतमो नान्यो यथाधर्मप्रदर्शनः ॥ ४७
ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्मस्थापनाय च ।
भर्तृप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथापरः ।
तस्माद्यः सहितो दृष्टो भर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥ ४८
व्यवहारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय उच्यते ।
मौलश्च नरशार्दूल शास्त्रोक्तश्च तथापरः ॥ ४९
उक्तो यश्चापि दण्डोऽसौ भर्तृप्रत्ययलक्षणः ।

(for विष्टिस्). — c) K2.3 D6 T2 G1.2 M1.3.4 देशि- (T2 °श)काश्. K2 V1 B Dn D2.3.5.6 चाविकाश्; K3 Da D1.4.7.8 S (G3 missing) चारिकाश् (D1 °कात्) (for चार°). B2 Da चापि (for चैव). — d) D1.2 अष्टांग-.

44 K5 om. up to अश्वारोहाः (cf. v. l. 43). — a) K1 सुयुक्तस्य; K2.3 [अ]नु°; D4 [अ]नुरक्तस्य (for तु युक्तस्य). V1 Da Dn2 D6–8 T G1.2.4 M1.3.4 अथ चांगस्य युक्तस्य; B Dn1 D2.3.5 M2 अथ वां(B1 सं)गस्य युक्तस्य; D1 corrupt. — b) B Dn D2.3.5–8 T G1.2.4 M रथिनो (for हस्तिनो). D6 हस्त- (for हस्ति-). K4 -यायनः. — c) D6 अश्वरोहाः. K5 पादाताश्चाथ; D1 पदाताश्च. — d) K5 om. रसदाश्च ये. K4 मंत्रदाश्; D1 मंत्रदाचू; D7 T1 G1.2.4 रथिकाश्; T2 रथकाश्; M2–4 रथदाश् (for रसदाश्).

45 a) K4 B1 प्राड्विकाकाश्; D4 प्राड्विवा°; D6 प्राड्विवाकश्. — b) K1–3 Da1 D1.4.7 T G1.2.4 देवचिंतकाः. — c) K5 V1 B Da D3.5 कोषो; D1 केशो; D7 T G1.2.4 M2 कोशं; M1.3.4 कोश-.

46 a) D1 [आ]रंगं; D2.6 [अ]ष्टांग- (for [अ]ष्टाङ्गं). — K4 om. (hapl.) 46^{bc}. V1 reads 46^{bc} on marg. — b) K3 B2 D4 M2 इति; K5 इव (for इह). D7 T1 G2.4 तं; T2 G1 M तद् (for यद्). D1 विदः. — c) K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.8 दंडम् (for दण्ड). S (G3 missing) [अं]तो (T2 °ते) (for [अ]ङ्गं). — d) D4 दंडाः; G1 M1.3 दंड-. B1 प्रभवम्.

47 a) D1 ईश्वरस्य. D7 S (G3 missing) प्रसङ्गेन (for प्रयत्नेन). — b) K5 Dn D7 S (G3 missing) कारणात्; V1 Bo.1.3–5 D2.3.5.6.8 धारणात्; B2 धीरेण; Da धारणा (for धारणे). K1.2.4 B2 Da D1 इ; K3.5 V1 Bo.1.3–5 Dn D2–6.8 T G1.4 च (for हि). — c) Da दंडः; T2 दक्षः (for दत्तः). B1 समानार्थ-; D7 S (G3 missing) सदा गोप्ता (for समानात्मा). — d) B1 हीनं (for हीदं). K5 T2 G1 दंडो हीदः (T2 G1 दंडोपायः) सनातनः. — e) Ś1 राज्ञः; K1.4 Da1 D1 राज्ञा; K3 D4 दंडात्; D7 S (G3 missing) राजा (for राज्ञां). K5 Bo.3–5 D2.3.5.6.8 पुण्यतमो; K4 पूजि° (sic); Da पूज्यतमा (for °तमो). — d) K3 V1 Bo.2.3.5 Da D2.3.6 यथाधर्मं; K5 B4 Dn D4.7 T1 G2.4 M2 °धर्मः; D1 °शर्मं (for °धर्म-). K3.5 V1 B1.3–5 Dn D2.3.5.6.8 M2 प्रदर्शितः; K4 D1 T2 G1 °र्शनः; V1 Da प्रदर्शितं; B2 प्रदेशयेत्; D4 प्रदिशितः; D7 T1 G2.4 तथात्मभिः; M1.3.4 -प्रदर्शकः (for °नः).

48 a) B1 T2 ब्राह्मणा; D7 T1 G1 ब्राह्मणो; G2.4 ब्रह्मणो (for ब्रह्मणा). — b) D1 D2.6..8 स्वकर्म-; M1 स धर्म- (for स्वधर्म-). — c) G2 भर्तुः. K3 Da उत्पन्ना. ❀ Cn: भर्तृप्रत्ययः। भर्तारौ द्वौ विवदमानौ प्रत्ययः कारणं यस्य। ❀ — d) G1 व्यवस्थानस् (for °हारस्). D7 S (G3 missing) तथाविधः; D8 °परं (for °परः). — e) Ś1 K1 D1 तस्याद्य; V1 तस्माद्यत् (for तस्माद्यः). D4 सिंहतो; M1.3.4 विहितो; M2 कथितो (for सहितो). — f) M2 -लक्षणं. — After 48, D7 T G1.2.4 read (for the first time) 50^{cd} (with var.), repeating it in its proper place.

49 Da2 D5 om. (hapl.) 49^{a}–50^{b}. — b) D6 om. (hapl.) from उच्यते up to प्रत्यय (in 50^{d}). — c) K4 मौलिश्; B1 D2 मौनश्; D1 इमौ; D7 G1.2 एवं; T1 G4 मूलं; T2 मौलं (for मौलश्). — d) D1 corrupt; D7 S (G4 missing) शिष्टोक्तश् (for शास्त्रोक्तश्).

50 Da2 D5 om. 50^{ab}; D6 om. up to दण्डप्रत्यय (cf. v. l. 49). — c) K3 भक्तो (for उक्तो).

ज्ञेयो न स नरेन्द्रस्थो दण्डप्रत्यय एव च ॥ ५०
दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्मृतः ।
व्यवहारः स्मृतो यश्च स वेदविषयात्मकः ॥ ५१
यश्च वेदप्रसूतात्मा स धर्मो गुणदर्शकः ।
धर्मप्रत्यय उत्पन्नो यथाधर्मः कृतात्मभिः ॥ ५२
व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर ।
त्रीन्धारयति लोकान्वै सत्यात्मा भूतिवर्धनः ॥ ५३
यश्च दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः ।
व्यवहारश्च यो दृष्टः स धर्म इति नः श्रुतः ।
यश्च वेदः स वै धर्मो यश्च धर्मः स सत्पथः ॥ ५४
ब्रह्मा प्रजापतिः पूर्वं बभूवाथ पितामहः ।
लोकानां स हि सर्वेषां ससुरासुररक्षसाम् ।
सम‍नुष्योरगवतां कर्ता चैव स भूतकृत् ॥ ५५
ततो नो व्यवहारोऽयं भर्तृप्रत्ययलक्षणः ।

C. 12. 4467
B. 12. 121. 59
K. 12. 121. 59

K3 यस्यापि; D4 यथापि (for यश्चापि). — b) M2 भर्तुः. D8 -लक्षणाः; M2 -लक्षणं. — D7 T G1.2.4 read 50cd (for the first time) after 48. — c) K2.3.5 V1 B0.2.5 Dn D2.6.8 T1 (first time).2 G2 (both second time).4 (first time) नः; B3.4 D3.5 यः; T2 G1.2 (all first time) [ऽ]न्यः (for न). K4 सु- (for स). K4 सुरेंद्रस्थो; B1 नरेंद्राणां; G1 (first time) °द्रः स. ❋ Cn: नः अस्माभिः क्षत्रियैः। ❋ — d) K2.3.5 B0-4 Dn1 D4.5.8 T2 (first time) G1.2 (both both times) M2 दंडः. B3 उच्यते (for एव च).

51 a) K3 Dn1 D4 G1 दंडः; K5 lacuna; D1 दृष्ट- (for दण्ड-). K4 [ऽ]सि; Da M हि (for [ऽ]पि). — b) D4 व्यवहारात्मका; G1 °त्मक-. — c) D1 व्यवहाराः. T1 G4 ततो (for स्मृतो). — d) K3 देव-; G2 दैव- (for वेद-).

52 a) Da देव- (for वेद-). B1 -प्रसूतार्था; B4 -प्रसूतात्मा. — b) K5 V1 B D (except D1.4.8) S (G3 missing) गुणदर्श(T1 G4 °र्शि)नः (for °र्शकः). — c) K3 D4 -दृष्टोपि; K5 V1 B Da Dn D2.3.5-8 S (G3 missing) उद्दिष्टो (for उत्पन्नो). — d) D7 S (G3 missing) यश्च (for यथा-). K1.2 B0.4 Da D1.7 G2 -धर्म-; K3.4 V1 B1.3 Dn D2.3.5.8 -धर्मं; K5 D6 -धर्मै (for -धर्मः). D4 क्षतात्मभिः (for कृता°).

53 a) B2 व्यवहार-; D1 °हाराः. D6 स्मृतो यश्च (for प्रजागोप्ता). — b) V1 B2 ब्रह्मविद्यो; B4 D2.3.5-7 S (G3 missing) °दृष्टो; Da धर्मविद्यो; D4 धर्मदर्शि-; D7 ब्रह्मादिष्टो (for ब्रह्म°). Da युधिष्ठिरः; M1-3 यथाविधि. — c) D4 धारयते; M4 सारयति (for धार°). K2.4 लोको. — d) B1 सत्यार्थ- (for सत्यात्मा). D8 भूतिदर्शनः (for °वर्धनः).

54 a) D7 यच्च. K4 दंडा; D7 G1 दृष्टः (for दण्डः). D1 दृष्टोतो; D4 दृष्टौ नो; T2 दृष्टोन्यो (for दृष्टो नो). — b) D1 व्यवहाराः; D6 °हार-. — c) K4.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 दृष्टो यः (by transp.). — d) K5 V1 B1.2 Da Dn D6.7 S (G3 missing) वेद (for धर्म). K1 D1 G1.2 न श्रुतः; K2.5 B3.4 D2.3.5.6.8 M1.3.4 नः (M1.3.4 न) श्रुतं; K3 V1 B1.2 Da Dn निश्चितं; K4 B0.5 विश्रुतः; D4 हि श्रुतः; D7 G4 T M2 नः (T M2 न) श्रुतिः (for नः श्रुतः). — e) D2 वेदा; D4 देवः (for वेदः). G2 नो (for वै). — f) D1 स*त्पथः (for स सत्पथः).

55 a) D2 ब्रह्म. K3-5 V1 B Da Dn D3-8 S (G3 missing) पितामहः (D6 °ह; D8 °हा) (for प्रजापतिः). — b) D7 S (G3 missing) भगवांश्च (for बभूवाथ). K3-5 V1 B Da Dn D3-8 T1 G1.2.4 M प्रजापतिः (for पितामहः). — c) D7 T G1 M स लोकानां (by transp.); G2.4 सर्वलोका. D7 च (for हि). D4 सर्वेण (for °षां). — f) K1 भूभूतां; D1 भूतभृत्; D4 भूतिकृत् (for भूत°).

56 a) K2-5 V1 B D (except D1.7) [ऽ]न्यो (for नो). G1 यो (for ऽयं). Ś1 K1.4 V1 D1 [ऽ]यं व्यवहारो (by transp.). — b) M2 भर्तुः (for भर्तृ-). — c) K2.3 B0.2-5 Dn D2.3.5.6.8 अथोवाच; K5 अथावोचं; V1 B1 अवोचं यद्; Da अवोचं च (for अवोचाम).

57 Cf. Manu. 8. 335. — b) B3 Dn चैव; D4 वाथ (for चाथ). — c) K4 Da G1 नादंडो. K3.5 V1 B D (except D1.4.7) T G1.2.4 M2 राज्ञो; K4 राज्ञा (for राज्ञां). — d) K1-3 V1 B (except B5) Dn D1.4 T2 स्वधर्मेण; D5 सधर्मेव; D6 सधर्मे स; D8 सधर्मेण; G4 सधर्मो न (for स्वधर्मे न). K4 M2 (before corr.) यस्य धर्मेण (M2 यस्य धर्मो न) तिष्ठति; D7 स्वधर्मे न तु तिष्ठति.

C. 12. 4467
B. 12. 121. 59
K. 12. 121. 56

तस्मादिदमवोचाम व्यवहारनिदर्शनम् ॥ ५६
माता पिता च भ्राता च भार्या चाथ पुरोहितः ।
नादण्ड्यो विद्यते राज्ञां यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

१२२

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अङ्गेषु राजा द्युतिमान्वसुहोम इति श्रुतः ॥ १
स राजा धर्मनित्यः सन्सह पत्न्या महातपाः ।
मुञ्जपृष्ठं जगामाथ देवर्षिगणपूजितम् ॥ २
तत्र शृङ्गे हिमवतो मेरौ कनकपर्वते ।
यत्र मुञ्जवटे रामो जटाहरणमादिशत् ॥ ३
तदाप्रभृति राजेन्द्र ऋषिभिः संशितव्रतैः ।
मुञ्जपृष्ठ इति प्रोक्तः स देशो रुद्रसेवितः ॥ ४
स तत्र बहुभिर्युक्तः सदा श्रुतिमयैर्गुणैः ।

Colophon: G_3 missing. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ K V_1 B Da Dn D_{1-7} T $G_{1.2.4}$ M राजधर्म. — *Adhy. name:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1 M_{1-8} दंडोत्पत्तिः; K_3 D_4 दंडवृत्तिः; V_1 B Da_1 दंडप्रजागरोत्पात्तिः; Da_2 प्रजागरोत्पात्तिः; T_1 $G_{2.4}$ दंडलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_{3-5} Dn_1 120; Da_1 122; Dn_2 121 (as in text); D_7 T_2 $G_{1.2}$ M 123; D_8 119; T_1 G_4 124. — *Śloka no.:* Da Dn 60.

122

☞ G_3 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 112. 1).

1 Before the ref., G_1 ins. वसुहोममांधातृसंवादः on marg. D_8 om. the ref. — ^{a}) T_1 om. from प्युदा up to पुरा (in 1^b). — ^{c}) K_4 राज्य- (for राजा). M_4 द्युतिमान्राजा (by transp.). K_4 B_1 मतिमान्; D_2 द्युतिमद् (for °मान्). — ^{d}) D_7 वसुहोत्र (for °होम). K_1 श्रुतिः; B_2 $D_{4.7}$ T_2 M_4 स्मृतः (for श्रुतः).

2 ^{a}) V_1 $B_{0.4.5}$ $D_{2.3.6}$ T_1 G_4 राज- (for राजा). $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ धर्मवि(K_5 Da °वा-; B_1 °कृ)श्रित्यं (for °नित्यः सन्). T_2 G_1 स च राजा धर्मनित्यः. — ^{b}) B_2 सहभार्यो (for सह पत्न्या). D_7 S (G_3 missing) सहदेव्या महायशाः. — ^{c}) G_1 मुंजं पृष्ठं. G_2 जगाम हिमवत्पृष्ठं. — ^{d}) K_3 om. from वर्षि up to दिशत् (in 3^d). D_8 -पूजितैः; T_2 $G_{1.2}$ M -सेवितं (for -पूजितम्). K_2 Dn पितृदेवर्षिपूजितं.

3 K_3 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) $B_{1.2}$ अत्र; Cv यत्र (for तत्र). K_1 शृंग-; Da गंगे (for शृङ्गे). D_1 हि वसतो; D_4 हैमवति (for हिमवतो). — ^{b}) K_2 मेघो; K_4 $B_{1.2}$ $D_{4.8}$ मेरोः; D_1 नरो (for मेरौ). D_7 S (G_3 missing) वसतिं समुपागमत्. ❀ Cv: हिमवत्पर्वतेऽपि एकं मेरोः शृङ्गमानीतमस्तीति भावेनाह यत्रेति । ❀ — ^{c}) B_1 M_2 तत्र; G_2 अत्र (for यत्र). $Ś_1$ मुंजवने; K_1 D_4 °वतो; $K_{2.4}$ D_1 °वता; K_5 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ मुंजावटे (for मुञ्ज°). Da वासो (for रामो). — ^{d}) $D_{4.7}$ जटाधरणम्; T_1 G_4 M_2 °भरणम् (for °हरणम्). $Ś_1$ $K_{1.4}$ $D_{1.6}$ G_1 (orig).$_2$ आविशत् (for आदिशत्).

4 ^{a}) D_7 S (G_3 missing) तदादि च महाप्राज्ञैर् (D_7 T_1 G_4 ^{b}प्राज्ञो). — ^{b}) M मुनिभिः (for ऋषिभिः). K_3 Da D_4 शंसितव्रतैः (for संशि°). — ^{c}) V_1 B_1 Da मुंजपृष्ठम्; D_7 मुंजीवट (for मुञ्जपृष्ठ). V_1 प्रोक्तं; D_7 ख्यातः (for प्रोक्तः).

5 ^{a}) M_4 युक्तं. — ^{b}) $K_{2.3.5}$ V_1 B D (except D_1) S (G_3 missing) तदा (for सदा). K_5 V_1 B Da $D_{2.3.5.6}$ श्रुतमयैर्; G_1 श्रित°. D_7 गणैः (for गुणैः). — ^{c}) K_5 Da $D_{1.2.3}$ (by corr.).$_{5.6}$ अनुगतो; T_2 G_2 °ज्ञातो (for °मतो). — ^{d}) T_2 G_1 ब्रह्मर्षि- (for देवर्षि-). B_1 Da D_6 G_1 भवेत् (for ऽभवत्).

ब्राह्मणानामनुमतो देवर्षिसदृशोऽभवत् ॥ ५
तं कदाचिददीनात्मा सखा शक्रस्य मानितः ।
अभ्यागच्छन्महीपालो मान्धाता शत्रुकर्शनः ॥ ६
सोऽभिसृत्य तु मान्धाता वसुहोमं नराधिपम् ।
दृष्ट्वा प्रकृष्टं तपसा विनयेनाभ्यतिष्ठत ॥ ७
वसुहोमोऽपि राज्ञो वै गामर्घ्यं च न्यवेदयत् ।
अष्टाङ्गस्य च राज्यस्य पप्रच्छ कुशलं तदा ॥ ८
सद्भिराचरितं पूर्वं यथावदनुयायिनम् ।
अपृच्छद्वसुहोमस्तं राजन्किं करवाणि ते ॥ ९
सोऽब्रवीत्परमप्रीतो मान्धाता राजसत्तमम् ।
वसुहोमं महाप्राज्ञमासीनं कुरुनन्दन ॥ १०
बृहस्पतेर्मतं राजन्नधीतं सकलं त्वया ।
तथैवौशनसं शास्त्रं विज्ञातं ते नराधिप ॥ ११
तदहं श्रोतुमिच्छामि दण्ड उत्पद्यते कथम् ।
किं वापि पूर्वं जागर्ति किं वा परममुच्यते ॥ १२
कथं क्षत्रियसंस्थश्च दण्डः संप्रत्यवस्थितः ।

C. 12. 4481
S. 12. 122. 13
K. 12. 122. 13

---

6 a) D1 ते (for तं). K5 तं चैव नियतात्मासौ. — b) Ś1 D1 तदा; K1 सदा (for सखा). K3 B1 Dn D1.2.4 मानिता; G1 M4 मानिनः (for मानितः). — D2 om. 6^{c}–7^{d}. — c) K1–3.5 V1 B Da Dn D3–8 T G1.2.4 M2.4 अभ्यगाच्छन्. — d) D6 मांधाताः. Ś1 K1.2.4 V1 B1–4 D1.5 शत्रुकर्षणः; T2 शल्यकर्शनः (for शत्रु°).

7 D2 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) K1.3.5 V1 B D (except D1; D2 om.) S (G3 missing) [उ]पसृत्य (Da °स्पृश्य; T1 G4 °स्मृत्य) (for ऽभिसृत्य). — b) D7 T2 G1 वसुभौमं (for °होमं). — c) K2.3 V1 B4 Da Dn D4 G2 M1–3 प्रकृष्ट-; K5 Bo.5 D3.5.8 प्रहृष्टं; B1.2.5 (marg.) D6 प्रहृष्ट- (for प्रकृष्टं). K2.3 V1 B1.2.4.5 (marg.) Da Dn D3.5.7 T1 G4 -तपसं; G1 (before corr.) तमसा; M1.3 -वयसं; M2 -पयसं (for तपसा). — d) Dn विनतोग्रे (for विनयेन). K1 [अ]त्यतिष्ठत; D7 T G1.4 M [उ]पतिष्ठते; G2 [उ]पदृश्यते (for [अ]भ्यतिष्ठत).

8 K5 om. 8–9. — a) K1 वसुहोमा; D7 T2 G1 °भौमो (for °होमो). Da1 ह (for ऽपि). D2 राजो वै; D4 राज्ञेसौ; D7 T G1.2.4 M2.4 वै राज्ञो (by transp.); M1.3 वै राज्ञे. — b) Dn पाद्यमर्घ्यं (for गामर्घ्यं च). V1 [अ]नुवेदयत्; B1 निवेद°; Da M [अ]न्ववेद°. — c) K2 Dn D7 T G1.2.4 M सप्तांगस्य (for अष्टां°). K1.2 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 G2 तु (for च). — d) K3 V1 B Da Dn D2–7 S (G3 missing) कुशलान्वये (K3 B2 °यं; D7 S [G3 missing] °यौ); D8 कुलशान्वये (for कुशलं तदा).

9 Ś1 K1.2 D1 om. 9^{a}–11^{b}. K5 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) D6 पूर्वें; M4 धर्मं (for पूर्वं). — b) K4 D4.8 अनुपायिनं (sic). — c) K3 D4 पप्रच्छ; D7 S (G3 missing) अब्रवीद् (for अपृच्छद्). T2 G1 वसुभौमस; M4 अनुहोमस (for वसु°).

10 Ś1 K1.2 D1 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) D6 परमं प्रीतो. — b) K3.4 Dn2 G2 M2 राजसत्तम; K5 V1 B Da Dn1 D3–8 T G1.4 M1.3.4 °मः; D2 °माः (for °मम्). — c) D7 T2 G1 वसुभौमं (for °होमं). — d) K4 D4.6 G2 कुरुनंदनः (D4 °नं).

11 Ś1 K1.2 D1 om. 11^{ab} (cf. v. l. 9). Before 11, K4.5 Bo.2–5 Da Dn D2.3.5.6 ins. मांधातोवाच. — a) K3 बृहस्पति-. — b) D7 च यत् (for त्वया). — c) Ś1 B1.4.5 Da Dn1 तथैवोशनसं; D1 °वाशतसं (sic); D8 °वोसनशं (sic). — d) D6 विज्ञानं ते; D7 कथितं ते; T1 G4 विदितं ते; G1 विदितांतं (for विज्ञातं ते). K1.3.5 V1 B Da Dn D2–6.8 नरोत्तम; D7 S (G3 missing) नरेश्वर (for नराधिप).

12 a) K1 एवं (for अहं). K1.4.5 V1 B (except B5) Dn2 D2.3.5.6.8 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). — b) K5 दंडेति (for दण्ड). — c) K2.4 चापि; K3.5 B Da Dn D2–6.8 चास्य; V1 D7 S (G3 missing) वास्य (for वापि). Ś1 K1.2.4 सर्वं (for पूर्वं). D1 corrupt. — d) Ś1 K2.4 [अ]पि परम्; K5 V1 Bo.4.5 D2.3.5.6.8 परम; M1.3.4 चरमम् (for परमम्). D1 किं वापि परमुच्यते.

13 a) K1 कार्य- (for कथं). Da -संस्थानं (Da2 °ने); D1.7 M2 -संस्थं च; D6 -संस्था च (for -संस्थश्च). — c) V1 प्रब्रूहि (for ब्रूहि मे). B1 त्वं; D2.3.5.6.8 [ऽ]द्य (for सु-). K2 D4 सुमहाप्रज्ञ (D4 °प्राज्ञा); D1 सुमह्यप्राज्ञा (sic); D7 S (G3 missing) तद्यथातत्त्वं (for सुमहाप्राज्ञ). — d) T2 M2.4 दद्याम्; G1 M1.3 दद्याद् (for ददामि). D2.6.8 आचार्यचेतनं (D8 °नां).

14 D8 om. the ref. Da वासुदेव उवाच; D2

C. 12. 4481
B. 12. 122. 13
K. 12. 122. 13

ब्रूहि मे सुमहाप्राज्ञ ददाम्याचार्यवेतनम् ॥ १३

वसुहोम उवाच ।

शृणु राजन्यथा दण्डः संभूतो लोकसंग्रहः ।
प्रजाविनयरक्षार्थं धर्मस्यात्मा सनातनः ॥ १४
ब्रह्मा यियक्षुर्भगवान्सर्वलोकपितामहः ।
ऋत्विजं नात्मना तुल्यं ददर्शेति हि नः श्रुतम् ॥ १५
स गर्भं शिरसा देवो वर्षपूगानधारयत् ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु स गर्भः क्षुवतोऽपतत् ॥ १६
स क्षुपो नाम संभूतः प्रजापतिररिंदम ।
ऋत्विगासीत्तदा राजन्यज्ञे तस्य महात्मनः ॥ १७
तस्मिन्प्रवृत्ते सत्रे तु ब्रह्मणः पार्थिवर्षभ ।
हृष्टरूपप्रचारत्वाद्दण्डः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥ १८
तस्मिन्नन्तर्हिते चाथ प्रजानां संकरोऽभवत् ।
नैव कार्यं न चाकार्यं भोज्याभोज्यं न विद्यते ॥ १९
पेयापेयं कुतः सिद्धिर्हिंसन्ति च परस्परम् ।
गम्यागम्यं तदा नासीत्परस्वं स्वं च वै समम् ॥ २०
परस्परं विलुम्पन्ते सारमेया इवामिषम् ।
अबलं बलिनो जघ्नुर्निर्मर्यादमवर्तत ॥ २१
ततः पितामहो विष्णुं भगवन्तं सनातनम् ।
संपूज्य वरदं देवं महादेवमथाब्रवीत् ॥ २२

वासुहोम उ° ; D_7 T_2 G_1 वसुभौमः (for वसुहोम उवाच). — ^{b}) T_2 संघातो (for संभूतो). B_5 लोकविग्रहः (for °संग्रहः). — ^{c}) D_7 T_2 प्रज्ञा- (for प्रजा-). D_4 -विनाश- (for -विनय-). — ^{d}) K_4 D_1 दंडस्य (for धर्मस्य). M_4 सनातनं.

15 ^{a}) K_1 यियुक्षुर् ; D_1 *यक्षुं (for यियक्षुर्). — ^{c}) D_7 T $G_{1.2.4}$ ऋत्विजो. $K_{2.4.5}$ Dn $D_{1.4.7}$ S (G_3 missing) नात्मनस् (for नात्मना). D_4 तुल्या ; D_7 T $G_{1.2.4}$ तुल्यान् (G_1 °ल्यां). — ^{d}) D_7 T_2 ददृशे ह ; T_1 $G_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ ददर्शेह (for ददर्शेति). K_1 lacuna ; D_1 G_2 ह ; D_7 T $G_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ [इ]ति (for हि). D_7 शत्रुहन् (for नः श्रुतम्).

16 ^{a}) K_1 गर्भां ; D_1 गर्थ्यं (for गर्भं). D_7 S (G_3 missing) भगवान् (for शिरसा). — ^{b}) Dn बहुवर्षाणि ; D_1 वेयपूगान् ; $D_{3.5}$ वर्षपूगानि ; D_7 वर्गपूगान् ; T_2 G_1 वर्षपूगेन (for °गान्). K_3 B_1 D_4 अधारयेत् ; D_8 °यन्. — ^{c}) D_4 ins. अथ before पूर्णे. K_3 V_1 $B_{1.2}$ Da D_7 S (G_3 missing) अथ पूर्णे; D_6 पूर्णं वर्ष- (for पूर्णे वर्ष-). K_1 [s]थ (for तु). — ^{d}) K_1 क्षुवयो ; B_1 क्षुभितो ; D_4 क्षवतो ; G_1 M_1 क्षुपतो ; $M_{3.4}$ क्षुत्पतो (sic) (for क्षुवतो). M_3 पतन्.

17 V_1 reads 17^{a}–19^{b} on marg. — ^{a}) D_4 T_1 G_4 $M_{3.4}$ क्षुवो ; D_7 T_2 G_1 क्षुवान् (for क्षुपो). — ^{b}) $K_{1.3}$ V_1 B_1 Da $D_{4.6.7}$ T $G_{1.2.4}$ $M_{2.4}$ अरिंदमः. — ^{c}) $K_{2.3}$ $D_{1.4}$ तदा राज- ; B_3 Dn D_7 T_1 $G_{2.4}$ M महाराज ; T_2 G_1 महातेजा (for तदा राजन्). — ^{d}) V_1 तस्य यज्ञे (by transp.); Bo यज्ञे यस्य.

18 V_1 reads 18 on marg. — ^{b}) D_1 ब्राह्मणः. Da M_4 पार्थिवर्षभः ; D_4 पुरुषर्षभ (for पार्थिव°). — ^{c}) $K_{2.3.5}$ V_1 $B_{0-3.5}$ Da Dn $D_{1-3.5.6.8}$ दृष्टरूप- ; B_4 अष्ट° ; D_4 हृष्टरूपः ; D_7 T_1 $G_{1.4}$ $M_{1.3}$ इष्टरूप- ; T_2 शील° ; M_2 इष्टं रूपं ; M_4 इष्टभूप- (for हृष्टरूप-). K_5 V_1 B_3 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ M_2 -प्रधानत्वात्. — ^{d}) D_1 संतर्हितो ; $D_{2.4}$ सांतर्हितो (for सोऽन्त°). D_1 भवेत्.

19 V_1 reads 19^{ab} on marg. — ^{a}) $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn_1 $D_{2.3.5-8}$ S (G_3 missing) चापि ; Dn_2 D_4 वापि (for चाथ). — ^{b}) B_1 शंकरो (for सं°). — ^{c}) Bo नैक- (for नैव). $B_{1.2}$ Dn $D_{4.7}$ $G_{1.2}$ वा (for च). D_6 नैव कार्येषु न त्वाकार्यं (hypermetric). — ^{d}) D_1 भोज्यभाज्यं ; D_4 भाज्याभोज्यं. M च (for न). Da वर्तते (for विद्यते).

20 ^{a}) $K_{3.5}$ V_1 B Dn_2 $D_{2.3.5.8}$ पेयापेये ; D_1 पापे पेयं ; D_6 ये पापे ये ; D_7 पेयापेयः. Dn_1 सद्भिर् (for सिद्धिर्). Da ये तु पापास्ततः क्रूराः. — ^{c}) T_2 तथा (for तदा). K_1 वासन् (for नासीत्). — ^{d}) B_4 M_2 परस्व- ; Dn $D_{3.5}$ स्वं पर- (for परस्वं). M_2 स्वबलैः (for स्वं च वै).

21 ^{a}) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn_2 $D_{2-6.8}$ विलुंपंति ; D_1 विलंपंते. — ^{b}) D_4 सारमेयाम् ; G_1 °मेव (for °मेया). Dn यथा (for इव). — ^{c}) $K_{3.5}$ V_1 B D (except $D_{1.4}$) S (G_3 missing) अबलान्. K_3 V_1 $B_{1.2}$ Da Dn घ्नंति ; D_1 M_2 जघ्नन् (for जघ्नुर्). — ^{d}) T_2 G_1 प्रवर्तते (for अवर्तत).

22 ^{a}) $Ś_1$ K_1 विष्णुर् ; Cv विष्णुं (as in text). — D_7 om. 22^{cd}. — ^{c}) D_1 वरदे. V_1 $B_{1.2}$ देवो.

अत्र साध्वनुकम्पां वै कर्तुमर्हसि केवलम् ।
संकरो न भवेदत्र यथा वै तद्विधीयताम् ॥ २३
ततः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलजटाधरः ।
आत्मानमात्मना दण्डमसृजद्देवसत्तमः ॥ २४
तस्माच्च धर्मचरणां नीतिं देवीं सरस्वतीम् ।
असृजद्दण्डनीतिः सा त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २५
भूयः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः ।
तस्य तस्य निकायस्य चकारैकैकमीश्वरम् ॥ २६
देवानामीश्वरं चक्रे देवं दशशतेक्षणम् ।
यमं वैवस्वतं चापि पितॄणामकरोत्पतिम् ॥ २७
धनानां रक्षसां चापि कुबेरमपि चेश्वरम् ।
पर्वतानां पतिं मेरुं सरितां च महोदधिम् ॥ २८

C. 12. 4496
B. 12. 122. 28
K. 12. 122. 54

23 ^{a}) T1 G2.4 तत्र (for अत्र). K3 Dn D1 त्वम्; G1 एव (for साधु). K4 नु कंपां; D1 [अ]नुकंपो; M2 [आ]नुकंपां. D7 च (for वै). — ^{b}) K1 D4 केवलां; K5 V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 केशव; D7 S (G3 missing) शंकर (for केवलम्). — After 23^{ab}, D7 S (G3 missing) Cv ins.:

279* अयं विष्णुः सखा तुभ्यं धर्मस्य परिरक्षणे ।
त्वं हि सर्वविधानज्ञः सत्त्वानां त्वं गतिः परा ।

[(L. 1) Cv कृतो (for तुभ्यं). — (L. 2) T1 G4 स (for त्वं). D7 M1. 3. 4 सर्वविधानज्ञ. D7 सतां च; M2 सखीनां (for सत्त्वानां). T G1 च (for त्वं).]

— ^{c}) Da1 lacuna; Da2 D7 T G1. 2. 4 M4 तत्र (for अत्र). — ^{d}) V1 Da D4 तथा (for यथा). K V1 B1 Dn D4. 7 S (G3 missing) तद्वै (by transp.); Bo. 2–5 Da D2. 3. 5. 6. 8 तन्मे.

24 ^{a}) K3 D4 च (for स). — ^{b}) D7 T1 G1. 2. 4 M तदा; T2 ततः (for चिरं). G2 शूलं. K1. 3 V1 B D (except D1) S (G3 missing) Cv -व(Bo °ध)-रायुधः (D4 °धं); K4 -जंगधरः (for -जटाधरः). K5 चिरं भूत्वा च सुस्थिरः. ❀ Cv: शूलाद्वरं श्रेष्ठं चक्रमायुधं यस्य । अन्यथा प्रक्रमविरोधः । शूलवरायुधः शिवान्तर्यामी विष्णुरेवेति ज्ञेयम् । ❀ — After 24^{ab}, D7 S (G3 missing) Cv ins.:

280* देवदेवो महादेवः कारणं जगतः परम् ।
ब्रह्मविष्ण्विन्द्रसहितः सर्वैश्च स सुरासुरैः ।
लोकसंधारणार्थं च लोकसंकरनाशनम् ।

[(L. 2) T2 G1. 2 सर्वैश्चैव सुरासुरैः (for the post. half). — (L. 3) G2 -नंदनः; M2 -नाशनः (for -नाशनम्).]

— For the repetition of 24^{cd} in Ś1 K1, cf. v.l. 26. — ^{c}) D2 आत्मनां (for °ना). K5 आत्मना दंडम-सृजद्. — ^{d}) K2. 3 D1. 7. 8 सोसृजद्; B1 अभवद्; Dn1 ससृजे (for असृजद्). K4 G2 M2 देवसत्तम. K5 देवदेवो जनार्दनः.

25 B3 is not collated for 25. — ^{a}) K3 स; D4 तु (for च). K2. 5 V1 Bo–2. 4. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6 S (G3 missing) धर्मचरणान्; K3 °चराणां; K4 D8 °चरणा; D1 °चाराणां; D4 °चरणं; D7 °चरणाद् (for °चरणां). — ^{b}) K3. 4 नीति-; K5 Da2 Dn D2–6. 8 नीतिर्; B4 नीतं; D7 इति (for नीतिं). Ś1 K1. 4. 5 Da2 Dn D2–6. 8 देवी-. K5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 -सरस्वती. — ^{c}) K2–5 V1 Bo–2. 4. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 ससृजे (for असृजद्). K2. 3. 5 V1 Bo. 1. 4. 5 D (except D1. 4) S (G3 missing) दंडनीतिं. K5 तां; Da स; D1 मा; D4 स्यात्; S (G3 missing) वै (for सा). — ^{d}) K2. 5 V1 Bo. 5 Da Dn D7. 8 S (G3 missing) विश्रुतां; B1 °ताः (for °ता). — After 25, D7 S (G3 missing) ins. a passage given in App. I (No. 13).

26 ^{b}) Ś1 (also as in text) -जटाधरः; D4 -धरा-युधं (for -वरायुधः). — After 26^{ab}, Ś1 K1 repeat 24^{cd}; V1 reads 26^{c}–27^{b} on marg.

27 V1 reads 27^{ab} on marg. — ^{a}) D4 देवताम् (for देवानाम्). Da1 ईश्वरे चक्रे. — ^{b}) D4. 7 देवदेवं (for देवं दश-). D2 -शतैक्षणं. — ^{c}) D1 यम-. Da विवस्वतं. D2 वापि; D4. 7 M4 चैव (for चापि). — ^{d}) K1. 3. 5 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 M प्रभुं; V1 B2 Da प्रभुः; D4 विभुः (for पतिम्). — After 27, D7 S (G3 missing) read 29^{ab}.

28 ^{a}) K5 यक्षानां (for धनानां). Ś1 D1 रक्षमाणं च; K1 °माणानां; K2 °माणे च; K4 °सानां च; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 राक्षसानां च; D7 S (G3 missing) रक्षसां चैव (for °सां चापि). — ^{b}) V1 Bo. 2–5 Da D3. 5. 6. 8 अथ; B1 lacuna (for अपि). — ^{c}) D1 मेदं (for मेरुं).

29 D7 S (G3 missing) read 29^{ab} after 27. — ^{a}) D4 राज्य-; D7 T1 G1. 4 तथा (for राज्ये). D1 [s]मराणां (for सु°). — ^{b}) D4 विदधद् (for विदधे).

C. 12. 4497
B. 12. 122. 29
K. 12. 122. 53

अपां राज्ये सुराणां च विदधे वरुणं प्रभुम् ।
मृत्युं प्राणेश्वरमथो तेजसां च हुताशनम् ॥ २९

रुद्राणामपि चेशानं गोप्तारं विदधे प्रभुः ।
महात्मानं महादेवं विशालाक्षं सनातनम् ॥ ३०

वसिष्ठमीशं विप्राणां वसूनां जातवेदसम् ।
तेजसां भास्करं चक्रे नक्षत्राणां निशाकरम् ॥ ३१

वीरुधामंशुमन्तं च भूतानां च प्रभुं वरम् ।
कुमारं द्वादशभुजं स्कन्दं राजानमादिशत् ॥ ३२

कालं सर्वेशमकरोत्संहारविनयात्मकम् ।
मृत्योश्चतुर्विभागस्य दुःखस्य च सुखस्य च ॥ ३३

ईश्वरः सर्वदेहस्तु राजराजो धनाधिपः ।
सर्वेषामेव रुद्राणां शूलपाणिरिति श्रुतिः ॥ ३४

तमेकं ब्रह्मणः पुत्रमनुजातं क्षुपं ददौ ।
प्रजानामधिपं श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतामपि ॥ ३५

महादेवस्ततस्तस्मिन्वृत्ते यज्ञे यथाविधि ।
दण्डं धर्मस्य गोप्तारं विष्णवे सत्कृतं ददौ ॥ ३६

— [c]) D_4 मृत्युः (for मृत्युं). — [d]) K_1 तै**नां; D_1 तेजसं च; D_4 °सानां; D_6 °साथ (for °सां च).

30 [a]) Da अथ (for अपि). Da $D_{4.6}$ चेशानां (D_4 °न); T_2 G_1 गोप्तारम् (for चेशानं). — [b]) T_2 G_1 ईशानं (G_1 °नां) (for गोप्तारं). $D_{4.6}$ विदधत्. $K_{2.3.5}$ V_1 B D (except Da_1 $D_{1.7}$) T_2 G_2 M_2 प्रभुं (for प्रभुः). — K_5 om. 30[c]–31[d]. — [cd]) G_2 विशालाक्षं महादेवं (by transp.). — After 30, D_7 S (G_3 missing) ins.:

281* दश चैकं च ये रुद्रास्तस्यैते मूर्तिसंभवाः ।
नानारूपधरो देवः स एव भगवाञ्शिवः ।

[(L. 1) T_1 $M_{1.3}$ चैकश (for चैकं). G_1 ते (for ये).]

31 K_5 om. 31 (cf. v. l. 30). — [a]) B_1 T_1 वशिष्ठम्; Da_1 D_4 विशिष्ठम् (for वसिष्ठम्). — [b]) D_8 om. from वसूनां up to वरुणो (in 43[a]). — [c]) D_4 वापि (for चक्रे). $M_{1.3.4}$ तेजस्विनां भास्करं च.

32 D_8 om. 32 (cf. v. l. 31). — [a]) Da विरुद्धा-विं(Da_2 °वं)शुमंतं च (sic); D_1 विदथासंशुमंतं च (sic); D_7 S (G_3 missing) वीरुधां वसु(G_2 °धानां सु)-मंतं च. — [b]) B_3 T_1 G_4 प्रभुं परं; Dn_2 प्रभुर्वरं; D_4 शुभं प्रभुं; G_1 परं प्रभुं (for प्रभुं वरम्). — [d]) T_2 स्कंधं. K_3 आदिशेत्; M_2 आविशत्; M_4 आदिशं (for °शत्). D_4 स्कंदं राजा समादिशत्.

33 D_8 om. 33 (cf. v. l. 31). — [a]) D_1 काले. K_1 D_1 सर्वेषाम् (for सर्वेशम्). — [b]) D_4 संहारं. M_2 -विनयात्मकः. ❀ Cn: विनयो विवृद्धिः । ❀ — K_5 om. 33[cd]. — [c]) K_1 T_2 मृत्युश्च. Da_1 -विभागश्च. K_4 D_1 मृत्योश्च (D_1 °श्च-) दुर्विभागस्य. ❀ Cn: चत्वारो विभागाः । शस्त्रं शत्रुर्यमः कर्म च, रोगो रागो यमः कर्म चेति वा । ❀

34 D_8 om. 34 (cf. v. l. 31). — [a]) $K_{2.3}$ V_1 B Da Dn D_{2-6} सर्वदेवस्तु; K_5 सर्वभूतानां; D_7 S (G_3 missing) देवदेवस्तु (for सर्वदेहस्तु). — [b]) M_4 राजा राजो. K_3 T_1 G_4 धनेश्वरः; K_5 B_{2-5} Da D_6 नरा-धिपः; B_1 Dn $D_{2.3.5.7}$ नराधिप; D_4 महेश्वरः (for धनाधिपः). — [d]) K_4 Da_1 श्रुतः (for श्रुतिः). — After 34, D_7 S (G_3 missing) ins.:

282* ईश्वरश्चेतनः कर्ता पुरुषः कारणं शिवः ।
विष्णुर्ब्रह्मा शशी सूर्यः शक्रो देवाश्च सान्वयाः ।
ज्ञानात्मकः शिवो ह्यत्र एतेषामपि कारणम् ।
सृजते ग्रसते चैव तमोभूतमिदं यथा ।
अप्रज्ञातं जगत्सर्वं तदा ह्येको महेश्वरः । [5]

[(L. 2) T_2 G_1 सहान्वयाः; $M_{1.3.4}$ च ये नराः; M_2 च सान्वयः. — T $G_{1.2.4}$ M_2 om. line 3. — (L. 4) T_1 G_3 चैतत् (for चैव). T_2 $G_{1.2}$ M_2 तमोभृतम् (for °भूतम्). — (L. 5) T_1 G_4 अज्ञातं च (for अप्रज्ञातं). D_7 यदा (for तदा).]

35 D_8 om. 35 (cf. v. l. 31). — [a]) $K_{2.3.5}$ V_1 B_{1-4} Da Dn $D_{2.3.5}$ Cv एनं; Bo एवं; B_5 $D_{6.7}$ S (G_3 missing) एव (for एकं). G_4 ब्राह्मणः. — [b]) Dn_2 D_6 अनुज्ञातं; D_7 °जानः; T $G_{2.4}$ M °जानन्; G_1 °जातः (for °जातं). D_1 क्षुतं; D_7 T_1 $G_{1.4}$ M_4 क्षुवं (for क्षुपं). Da दधे; G_2 दधौ (for ददौ). — [c]) D_1 प्रजानमधिपश्रेष्ठं. — [d]) D_1 -कर्मभृताम्; G_2 -धर्मवताम् (for °भृताम्).

36 D_8 om. 36 (cf. v. l. 31). — [b]) B_5 देशे (for यज्ञे). D_1 यथा विधिः; D_7 T_2 G_1 सनातनं (D_7 °नः);

विष्णुरङ्गिरसे प्रादादङ्गिरा मुनिसत्तमः ।
प्रादादिन्द्रमरीचिभ्यां मरीचिर्भृगवे ददौ ॥ ३७
भृगुर्ददावृषिभ्यस्तु तं दण्डं धर्मसंहितम् ।
ऋषयो लोकपालेभ्यो लोकपालाः क्षुपाय च ॥ ३८
क्षुपस्तु मनवे प्रादादादित्यतनयाय च ।
पुत्रेभ्यः श्राद्धदेवस्तु सूक्ष्मधर्मार्थकारणात् ।
तं ददौ सूर्यपुत्रस्तु मनुर्वै रक्षणात्मकम् ॥ ३९
विभज्य दण्डः कर्तव्यो धर्मेण न यदृच्छया ।
दुर्वाचा निग्रहो बन्धो हिरण्यं बाह्यतःक्रिया ॥ ४०

व्यङ्गत्वं च शरीरस्य वधो वा नाल्पकारणात् ।
शरीरपीडास्तास्तास्तु देहत्यागो विवासनम् ॥ ४१
आनुपूर्व्या च दण्डोऽसौ प्रजा जागर्ति पालयन् ।
इन्द्रो जागर्ति भगवानिन्द्रादग्निर्विभावसुः ॥ ४२
अग्नेर्जागर्ति वरुणो वरुणाच्च प्रजापतिः ।
प्रजापतेस्ततो धर्मो जागर्ति विनयात्मकः ॥ ४३
धर्माच्च ब्रह्मणः पुत्रो व्यवसायः सनातनः ।
व्यवसायात्ततस्तेजो जागर्ति परिपालयन् ॥ ४४
ओषध्यस्तेजसस्तस्मादोषधिभ्यश्च पर्वताः ।

C. 12. 4513
B. 12. 122. 45
K. 12. 122. 73

T1 G2.4 M समाहितः (for यथाविधि). — c) K1 दंड-. K3 om. from स्य up to मरीचिभ्यां (in 37^c). — d) D7 T G2.4 M सत्कृतं विष्णवे (by transp.). B1 स तु तं (for सत्कृतं).

37 D8 om. 37 (cf. v. l. 31). K3 om. up to मरीचिभ्यां (cf. v. l. 36). — a) K1 अंगिरसं. — b) K1 अग्निरा; D1.7 अंगिरो (for अङ्गिरा). — c) D1 इंद्रं. K4 D4 -मरीच्या(K4 °चा)भ्यां.

38 D8 om. 38 (cf. v. l. 31). — a) D1 भृगुं. — b) K4 lacuna; D7 T1 G4 तद्- (for तं). T2 दंडं तं (by transp.). D4 -संहतं (for -संहितम्). Dn दंडं धर्मसमाहितं. — d) Ś1 D1 लोकपालः. D1.7 क्षयाय; T1 G1.4 क्षुवाय (for क्षुपाय). K5 B2.3.5 D2–7 S (G3 missing) तु (for च).

39 D8 om. 39 (cf. v. l. 31). — a) D1 क्षपस्; D7 T1 G1.4 क्षुवस् (for क्षुपस्). Bo दद्याद्; D1 प्राह (for प्रादाद्). — b) D1 दंडदित्य- (sic) (for आदित्य-). K1 ह; K5 Bo.3–5 Dn2 D2.3.5.6 वै; V1 हि; D4 सः; D7 T G1.4 तु (for च). — c) Ś1 प्रेतेभ्यः; K1 प्रेस्येत्यः; D7 पितृभ्यः (for पुत्रेभ्यः). D1 श्रद्धवेदैस्तु (sic). — d) K1 सूक्ष्मं. Da धर्मसूक्ष्मार्थदर्शनात्. — K4.5 V1 B Da Dn D2.3.5–7 S (G3 missing) read 39^{ef} after 41. — e) K4.5 V1 B Da D2.3.5–7 S (G3 missing) सूर्यपुत्राय (for °पुत्रस्तु). — f) K4.5 V1 B Da D2.3.5–7 S (G3 missing) मनवे (for मनुर्वै). K2.3 B4 Dn रक्षणार्थकं.

40 With 40, cf. B. 12. 166. 70. D8 om. 40 (cf. v. l. 31). — b) D7 T2 G1 दंडेन; T1 G2.4 दंडे तु (for धर्मेण). K1 [ए]व; Dn1 तु (for न). D7 S (G3 missing) नयमिच्छता (for न यदृच्छया). — c) K3 B1 Da D4 दुर्वचो; K4 दुर्वानि (sic); K5 B2–4 Dn D2.3.5.6 दुष्टानां (for दुर्वाचा). K4 Da निगृहो (for निग्रहो). K2.5 V1 B Da Dn D2.3.5–7 S (G3 missing) दंडो (for बन्धो). — d) Bo.5 Da D2.4.6.7 M2.4 -क्रियाः.

41 D8 om. 41 (cf. v. l. 31). 41^{ab} = (var.) B. 12. 166. 71^{ab}. — a) D2 व्यामत्वं; M2 व्यंगतश् (for व्यङ्गत्वं). — b) K1 वा नान्यकारणात्; K3 D4 चानल्पकारणे; K5 B Da Dn D2.3.5.6 नाल्पस्य कारणात्; D1.7 T2 G1.2 M1.3.4 वानल्प°. — c) B1 तीक्ष्णाश्च; D7 T1 G1.2.4 M1–3 कार्या तु; M4 कर्तव्या (for तास्तास्तु). K2.3.5 V1 Bo.2–5 Da Dn D2–6 च (for तु). — d) Dn1 देहत्याग-; D7 T G1.2.4 स्वदेशाच्च; M1.3.4 देशाच्चापि; M2 देवाच्चापि (for देहत्यागो). K4 Da2 D6 निवासनं; Bo विनाशनं; Da1 corrupt; M4 विवाससं (for °सनम्). — After 41, K4.5 V1 B Da Dn D2.3.5–7 S (G3 missing) read 39^{ef}.

42 D8 om. 42 (cf. v. l. 31). — a) K1 M1 आनुपूर्वाच्; K2.3.5 B1 Dn1 D3.5.7.8 T G1.2.4 M1.3.4 °पूर्व्याच्; K4 अनुपूर्व्या; D1 आनुपूर्वा; D8 अनुपूर्व्याच्. K3.5 V1 Bo.2.5 Da Dn [ऽ]यं (for ऽसौ). — b) K2.4 D1 पुरा (for प्रजा). — c) V1 B Da D2.3.5 बलवान् (for भगवान्).

43 D8 om. 43^a (cf. v. l. 31). — a) Da1 इंद्रेर् (for अग्नेर्). — b) K1 वरुणाश्; B2 वारुणाच्. — c) Da2 प्रजापत्ये; G1 °पतिस्. — d) D8 नियमात्मकः (for विनया°).

44 a) Ś1 K1.4 D1 धर्मश्च (for धर्माच्च). D1 ब्रह्मणा; D6 T1 ब्राह्मणः. — c) B2 D6 T2 G2 व्यवसा-

C. 12. 4514
B. 12. 122. 46
K. 12. 122. 74

पर्वतेभ्यश्च जागर्ति रसो रसगुणात्तथा ॥ ४५
जागर्ति निर्ऋतिर्देवी ज्योतींषि निर्ऋतेरपि ।
वेदाः प्रतिष्ठा ज्योतिर्भ्यस्ततो हयशिराः प्रभुः ॥ ४६
ब्रह्मा पितामहस्तस्माज्जागर्ति प्रभुरव्ययः ।
पितामहान्महादेवो जागर्ति भगवाञ्शिवः ॥ ४७
विश्वेदेवाः शिवाच्चापि विश्वेभ्यश्च तथर्षयः ।
ऋषिभ्यो भगवान्सोमः सोमाद्देवाः सनातनाः ॥ ४८
देवेभ्यो ब्राह्मणा लोके जाग्रतीत्युपधारय ।
ब्राह्मणेभ्यश्च राजन्या लोकान्रक्षन्ति धर्मतः ।
स्थावरं जङ्गमं चैव क्षत्रियेभ्यः सनातनम् ॥ ४९
प्रजा जाग्रति लोकेऽस्मिन्दण्डो जागर्ति तासु च ।
सर्वसंक्षेपको दण्डः पितामहसमः प्रभुः ॥ ५०
जागर्ति कालः पूर्वं च मध्ये चान्ते च भारत ।
ईश्वरः सर्वलोकस्य महादेवः प्रजापतिः ॥ ५१
देवदेवः शिवः शर्वो जागर्ति सततं प्रभुः ।
कपर्दी शंकरो रुद्रो भवः स्थाणुरुमापतिः ॥ ५२

यास. — d) K1. 5 Dn2 D1. 4 T2 G2 M2 परिपालयत्.

45 D8 repeats 45 after 48ab. — b) K2. 3 Dn D2. 7 T2 G1. 2. 4 M2 ओषधीभ्यश्; K4 D8 औषधि° (for ओषधि°). K5 D4 पर्वतः. — c) B1 यथा तेभ्यश् (for पर्वतेभ्यश्). — d) D2 om. from रसो up to प्रभु (in 47b). Ś1 K1. 3 V1 B0-4 Da Dn2 D3. 5. 6 रसगुणास्; K5 °गुणस्. D7 S (G3 missing) अपि (for तथा).

46 D2 om. 46 (cf. v. l. 45). — a) K1 निर्वृतिर्; D1 निर्वृतिर् (for निर्ऋतिर्). Ś1 K4 D1 देवो (for देवी). — b) K1 निर्वृतेर्; D1 निवृतेर् (for निर्ऋतेर्). D7 S (G3 missing) निर्ऋती(G1. 2 M2 °ति)मनु (for °तेरपि). — c) D7 S (G3 missing) देवाः (for वेदाः). D7 T1 G4 प्रसूता (for प्रतिष्ठा). K1. 5 D4 G1 ज्योतिभ्यस्. — d) Ś1 K1. 4 D1. 4 तथा (for ततो). K1 D1 हयशिरः; G1 भयशिराः (for हय°).

47 D2 om. up to प्रभु (cf. v. l. 45). — a) T2 G1 प्रजापतिस् (for पितामहस्). — b) Da प्रभुरीश्वरः (Da2 °र); D8 परिपालयन् (for प्रभुरव्ययः). — D8 om. (hapl.) 47c–48b. — c) G2 पितामह- (for °महान्). T1 G2. 4 महातेजा (for °देवो).

48 D8 om. 48ab (cf. v. l. 47). — a) M1 विश्वदेवाः. K3 om. (hapl.) from शिवाच्चापि up to सनातनाः (in 48d). K1. 4 Bo. 1. 2 (marg. as in text) शिवाश् (for शिवाच्). D7 वा (for च). — b) K2. 4 D1 विश्वे देवास्; Da देवेभ्यश्च (for विश्वे°). K4 तथार्षयः; D1 corrupt; D4 महर्षयः (for तथ°). D7 S (G3 missing) विश्वेभ्य ऋषयस्ततः (T2 G1. 2 °था). — After 48ab, D8 repeats 45. — c) Da ऋत्विग्भ्यो (for ऋषिभ्यो). D1 सर्वैः (for सोमः). — d) Ś1 K1 D1 देवः; G1 देवात्. Ś1 K4 G1 सनातनः; D5 प्रजागिरे (for सनातनाः).

49 a) D8 देवेभ्यो ब्राह्मणाल्लोके. — b) K5 जायति; Da Dn2 D2. 8 जागर्ति (for जाग्रति). B1 Da अवधारय; D6 उपधारयः. — c) D7 S (G3 missing) तु (for च). K1 राजन्यां; D6 राजन्य. — d) G1 लोका. D2. 4. 8 M4 रक्षति; D8 रक्ष्यंति. M1. 3 सर्वतः (for धर्मतः). — f) K3 D4 क्षत्रियस्य (for °येभ्यः). B1 T2 सनातनः.

50 a) K4 om. (hapl.) from जाग्रति up to प्रभुः (in 50d). K1. 5 B1 Da D1. 4 G1 जागर्ति (for जाग्रति). — b) G1 जाग्रंत (for जागर्ति). — c) K1 D4 सर्व संक्षेपको दंडः; K2. 5 V1 Bo. 2–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 सर्व संक्षिप(Dn1 °प्य)ते दंडः; B1 Da M2 सर्वसंक्षेपतो दंडः. — d) K2. 3 Bo. 3. 5 D6 -समप्रभुः; K5 V1 B1. 2. 4 Da Dn D2. 3. 5. 8 -समप्रभः; S (G3 missing) -सुतः प्रभुः. — After 50, T2 reads 52cd.

51 a) K5 D1 काल-. G2 कालाच् (for पूर्वं). D4 तु (for च). — b) B2 चान्ये (for चान्ते). Cv भारते (for °त). — c) Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 सर्वभूतस्य (for °लोकस्य). D7 S (G3 missing) ईशः सर्वस्य कालो हि (D7 लोकस्य).

52 a) K2–5 B2. 3 Da Dn D1. 2. 6–8 सर्वो (for शर्वो). — b) M2 सततः (for °तं). V1 शिवः (for प्रभुः). — T2 reads 52cd after 50. — c) D4 भद्रो (for रुद्रो). — d) K2 Dn शिवः (for भवः). D4 रमापतिः (for उमा°).

53 a) D4 अत्र (for एष). K1. 2. 4 D4. 7 T1 G1. 2. 4 M व्याख्यात; D1 व्याख्याता; T2 आख्यातस् (for विख्यात). — b) Ś1 आद्यो मध्ये; D7 S (G3 missing) तथौषध्यस्. K3–5 V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn2 D2–8

इत्येष दण्डो विख्यात आदौ मध्ये तथावरे ।
भूमिपालो यथान्यायं वर्तेतानेन धर्मवित् ॥ ५३
भीष्म उवाच ।
इतीदं वसुहोमस्य शृणुयाद्यो मतं नरः ।
श्रुत्वा च सम्यग्वर्तेत स कामानाप्नुयान्नृपः ॥ ५४
इति ते सर्वमाख्यातं यो दण्डो मनुजर्षभ ।
नियन्ता सर्वलोकस्य धर्माक्रान्तस्य भारत ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

युधिष्ठिर उवाच ।
तात धर्मार्थकामानां श्रोतुमिच्छामि निश्चयम् ।
लोकयात्रा हि कार्त्स्न्येन त्रिष्वेतेषु प्रतिष्ठिता ॥ १
धर्मार्थकामाः किंमूलास्त्रयाणां प्रभवश्च कः ।

C. 12. 4556
B. 12. 123. 2
K. 12. 123. 2

S (G3 missing) तथापरे (for °वरे). — c) Da भूमिपाला· — d) D4 प्रवर्तेत (hypermetric); D8 वर्तिता (for वर्तेत). Da D1 वर्तेतानेव (sic).

54 D8 G1 om. the ref. — a) Bo. 5 इत्येवं; D4 प्रतीदं (for इतीदं). D7 T2 G1 वसुभौमस्य (for °होमस्य). — b) D7 S (G3 missing) योत्मवान् (D7 यद्वधवान्; T1 G4 योक्तवान्; T2 यो विद्वान्; G1 यो वाभि-) श्रृणुयान्मतं· — c) T2 G1. 2 तु (for च). K2. 3 D6 श्रुत्वा सम्यक्प्रवर्तेत· — d) D8 om. from कामा up to ख्यातं (in 55a). D7 S (G3 missing) लोकान् (for कामान्). B1. 2. 4. 5 D3. 5 प्राप्नुयान् (for आप्नु°). Ś1 K2. 4 D1. 4. 5 नरः; K1 न्रयः (sic); K5 V1 B1. 2. 4. 5 Da D7 M1–3 नृप (for नृपः). K3 Dn1 सर्वान्कामानवाप्नुयात्·

55 D8 om. up to ख्यातं (cf. v. l. 54). — a) Ś1 K1. 2 D1 दंडम् (for सर्वम्). B4 इति सर्वं समाख्यातं· — D8 reads 55b twice. — b) D7 T2 G1 मनुजाधिप; M2 मनुजर्षभः· — c) B5 नियतः (for नियन्ता). Da1 सर्वलोकश्च· — d) K3 धर्मकामस्य; V1 B Da D2. 3. 5. 8 चक्रा(D8 °क्री)क्रांतस्य; D4 धर्मक्रांतस्य; G2 धर्मकांतस्य (for धर्माक्रान्तस्य). —After 55, D7 S (G3 missing) ins. :

283* वसुहोमाच्छ्रुतं राज्ञा मान्धात्रा भूभृता पुरा ।
मयापि कथितं पुण्यमाख्यानं प्रथितं तथा ।

[(L. 1) D7 वसुभौमाच्छ्रुतं; T2 G1 °भौमाश्रितं· — (L. 2) D7 T1 G4 तु (for [अ]पि). G1 कथितं (for प्रथितं). M4 पृथिवीपते (for प्रथितं तथा). T2 M2 तव; G1 त्वया; M1. 3 तदा (for तथा).]

Colophon : G3 missing. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 T G1. 2. 4 M राजधर्म· — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2 B1. 2 Da D1 वसुहोमोपाख्याने दंडोत्पत्तिः; Bo. 3–5 Dn1 D3. 5 दंडोत्पत्तिः; D4 वसुहोमोपाख्याने दंडजागरोत्पत्तिः; D6 दंडोत्पत्त्युपाख्यानं; T1 G2. 4 वसुहोममांधातृसंवादः; M1–3 दंडप्रजागरोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B3. 4 Dn1 121; Da1 123; Dn2 D6 122 (as in text); D7 T2 G1. 2 M 124; D8 110; T1 G4 125. — *Śloka no. :* Da Dn 56.

123

☞ G3 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 112. 1).

1 Before the ref., G1 ins. कामंदारिष्टसंवादः on marg. D8 om. the ref. — a) B1 D1 ततो; D7 अथ (for तात). D4 om. from धर्मार्थ up to प्रतिष्ठिता (in 1d). — d) K2. 3 तिष्ठेत्रेषु; K5 ष्ठेतेत्त्रेव; Dn तिष्ठेत्केषु; D7 क्षत्रियेषु (for त्रिष्वेतेषु). G1 M1. 4 प्रतिष्ठिताः.

2 a) K1. 4 Da1 D1 धर्मार्थकामः. G1 किंमूलः. — b) D7 प्रभवः प्रलये च के; T1 G2. 4 M प्रभवः प्रलयश्च कः; T2 G1 प्रलयः प्रभवश्च कः. —Ś1 K2. 4 D1 om. 2cd. — c) K1 V1 B Da1 D3. 3. 5. 6. 8 [अ]नु-

अन्योन्यं चानुषजन्ते वर्तन्ते च पृथक्पृथक् ॥ २

भीष्म उवाच ।

यदा ते स्युः सुमनसो लोकसंस्थार्थनिश्चये ।
कालप्रभवसंस्थासु सज्जन्ते च त्रयस्तदा ॥ ३
धर्ममूलस्तु देहोऽर्थः कामोऽर्थफलमुच्यते ।
संकल्पमूलास्ते सर्वे संकल्पो विषयात्मकः ॥ ४
विषयाश्चैव कार्त्स्न्येन सर्व आहारसिद्धये ।
मूलमेतत्त्रिवर्गस्य निवृत्तिर्मोक्ष उच्यते ॥ ५
धर्मः शरीरसंगुप्तिर्धर्मार्थं चार्थ इष्यते ।
कामो रतिफलश्चात्र सर्वे चैते रजस्वलाः ॥ ६
संनिकृष्टांश्चरेदेनान्न चैनान्मनसा त्यजेत् ।
विमुक्तस्तमसा सर्वान्धर्मादीन्कामनैष्ठिकान् ॥ ७
श्रेष्ठबुद्धिस्त्रिवर्गस्य यदयं प्राप्नुयात्क्षणात् ।
बुद्ध्या बुध्येदिहार्थे न तद्धा तु निकृष्टया ॥ ८

सज्जंते; D7 T G2.4 M °षज्यंते; G1 °कर्षते (for °षजन्ते). — d) D4.7 S (G3 missing) वा (for च). B2 कथं नृप; B3 पुराकृतः; Da1 कथंचन; D7 S (G3 missing) कथं पृथक् (for पृथक्पृथक्).

3 B2 D3 om. the ref. — a) Ś1 K1-3 D1.4 यदा तेभ्यः; D7 S (G3 missing) य एते स्युः (for यदा ते स्युः). — b) K3.5 B0.3-5 Dn D3.5.6.8 लोके धर्मार्थनिश्चये; B2 D2.4 लोकधर्मार्थनिश्चये (D4 °यः); Da लोकसंस्थात्म°; M2 लोके संस्थास°. — c) Ś1 K1.2 D1 काले; D7 T G1.2.4 काम- (for काल-). Ś1 K2 D1 -प्रभाव- (for -प्रभव-). K1 -संस्थाने (for -संस्थासु). ❀ Cv: कालात्प्रभव उत्पत्तिः संस्था मरणं यासु तासु प्रजासु सजन्ते इति योजना । ❀ — d) K1 सज्यंते; D1 G1.2 M मज्जंते; D2 सजते; D4 सज्जते; T2 मज्यंते (for सजन्ते). K5 V1 B Da D2.3.5-8 T G1.2.4 M1.3.4 सदा (for तदा).

4 a) K3 Dn D4 स; K5 lacuna (for तु). K1 देहार्थः; K3.5 Dn1 दैवार्थः; K4 V1 B D2.3.5.8 देहार्थः; Da देहार्था; Dn2 वेदार्थः; D4 देवार्थः (for देहोऽर्थः). B5 (marg.) धर्ममूलः सदाचारः; D7 S (G3 missing) धर्म(G2 मंत्र)मूलोर्थ इत्युक्तः. — b) Ś1 K1.2.4 D1 कामार्थं; V1 B0.3-5 Da1 D2.8 (by corr.). 5.8 कामार्थः; B2 D3 (before corr.) कामार्थ-; Dn2 कामोर्थ (for कामोऽर्थ-). K2 D1 धनम्; K4 धर्मम्; K5 D6 M1.3.4 -फल (for -फलम्). — c) D4 om. from सर्वे up to मूलमे (in 5c). — d) M2 संकल्प-.

5 D4 om. up to मूलमे (cf. v. l. 4). — a) T G4 M1.3.4 विषयाश्चापि; G1.2 M2 °यश्चापि (for °याश्चैव). — b) T1 G4 भारत-; T2 -भावार्थ- (for आहार-). — c) B0 एव (for एतत्). — d) D4 निर्वृत्तिर्.

6 a) K3-5 B0.2-5 Da Dn D2.3.5.6.8 धर्मात् (for धर्मः). K2.4 शरीरे; D1 शरीरं (for शरीर-). K1.4 D1 संगुप्ति-; D4 -संशुद्धि- (for -संगुप्तिर्). K1 वर्त्मार्थं; T1 G1.4 M1.3.4 धर्मार्थश्च (for धर्मार्थं). B5 हि (for च). Dn2 इष्यते प्रजा (for चार्थ इष्यते). K1 दुष्यंते; K3 Dn1 D4 G2 उच्यते (for इष्यते). D7 धर्मार्थाश्च त्रयः सदा. — c) Dn2 कामा; D1 कामे (for कामो). D1 (before corr.) चार्थं. — d) K2.5 Dn ते च; K3 D4 एते; D2 वै ते (for चैते). D7 S (G3 missing) सर्वे रति(G2 सुख)फलाः स्मृताः. ❀ Cv: रजस्वलाः रजोगुणविकाराः । ❀

7 a) D1 संनिविष्टांश्च; D7 S (G3 missing) °कृष्टश्च. B1 च विदितान् (for चरेदेनान्). K2.3.5 V1 B Dn2 D2.3.5-8 G1.2 M1.2 एतान् (for एनान्). — b) K2-5 V1 B D G2 [ए]तान् (for [ए]नान्). — c) K3 D4 वियुक्तान् (for विमुक्तस्). K1 तु समा; K2.4.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 T1 G2.4 M2 तपसा; K3 मनसा; D1 lacuna (for तमसा). — K5 reads from 7^d up to the end of this adhy. on marg. — d) D4 कामादीन् (for धर्मादीन्). B1 मम नैष्ठिकान् (for कामनै°).

8 K5 reads 8 on marg. — a) K5 Dn श्रेष्ठे; V1 B0-2 Da श्रेष्ठां; B5 श्रेष्ठं; D1.4 श्रेष्ठा (for श्रेष्ठ-). Ś1 K1.2 -वृद्धिस्; V1 B1.2 Da -बुद्धिं (for -बुद्धिस्). Da त्रिगर्तस्य (for त्रिवर्गस्य). K3 श्रेष्ठादीनि त्रिवर्गस्य. — b) K2.4 यदायं; D4 यदिदं; D7 S (G3 missing) उदयं (for यदयं). K3 प्राप्नुयां. K3 D4 क्षणं; K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 नरः (for क्षणात्). — B2.3 D8 T2 G2 M2 Ca ins. after 8^{ab}: Da after 8:

284* कर्मणा बुद्धिपूर्वेण भवत्यर्थो न वा पुनः ।

[= (var.) 12. 128. 7^{ab}. B2 Da भवत्याद्यो (for °त्यर्थो).]

B2.3 Da D3 Ca cont.:

285* अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरम् ।
अनर्थार्थमवाप्यार्थमन्यत्राद्योपकारकम् ।

अपध्यानमलो धर्मो मलोऽर्थस्य निगूहनम् ।
संप्रमोदमलः कामो भूयः स्वगुणवर्तितः ॥ ९
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
कामन्दस्य च संवादमङ्गारिष्ठस्य चोभयोः ॥ १०
कामन्दमृषिमासीनमभिवाद्य नराधिपः ।
अङ्गारिष्ठोऽथ पप्रच्छ कृत्वा समयपर्ययम् ॥ ११

यः पापं कुरुते राजा काममोहबलात्कृतः ।
प्रत्यासन्नस्य तस्यर्षे किं स्यात्पापप्रणाशनम् ॥ १२
अधर्मो धर्म इति ह योऽज्ञानादाचरेदिह ।
तं चापि प्रथितं लोके कथं राजा निवर्तयेत् ॥ १३

कामन्द उवाच ।

यो धर्मार्थौ समुत्सृज्य काममेवानुवर्तते ।

C. 12. 4538
B. 12. 123. 15
K. 12. 123. 15

[Ca om. line 2. — (L. 2) B2 Da अथाप्यन्यद् (for अवाप्यार्थम्). Da अन्यद्राजोपहारकं (for the post. half).]

— After 285*, Da repeats 8cd with var. — c) K3 बुद्धे (for बुद्ध्वा). K3 corrupt; K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 बुद्धिर् (B5 °द्धेर्); D7 T G2.4 M2 बुद्ध्या; G1 M1.3.4 बुद्धा (for बुध्येद्). K1 इवार्थेन; D2.3.5 अहार्थेन; D4 इहार्थे च; M3 इहात्मेन (for इहार्थे न). Cv बुद्ध्वा बुद्धिरिहार्थेषु. — d) K3.5 V1 Bo.2–5 Dn D2.3.5.6.8 Cv तदज्ञान-; B1 Da (first time) तत्त्वज्ञान-; B5 (marg.) तदाप्नोति; Da (second time) न वाप्नोति; D7 तदहाय (for तदह्ना तु). D4 वनिःक्रियात् (sic) (for निकृष्टया). — After 8, Da ins. 284*, 285*.

9 a) D7 अपश्यन्नमलो; T G1.4 M1.3.4 अवध्यानमलो (G1 °ला); M2 अलब्धानमलो (for अपध्या°). ❀ Ca: अपध्यानं परानिष्टचिन्तनम् । ❀ — b) D1 मूलार्थस्य (for मलोऽर्थस्य). T1 G2.4 विनिग्रहं (G2 °हः) (for निगूहनम्). — c) Ś1 K4 D1 सप्रमोदमलः; K3 V1 B2 (marg.) Da अप्रमोदमलः (Da °तः); D7 संप्रमोहोबलः; S (G3 missing) संप्रमोहमलः (for °मोदमलः). K1 कामा; Da कर्म (for कामो). — d) D7 तु गुण-; D8 सगुण-; T1 G2.4 तद्गुण-; G1 स्वगुण- (for स्वगुण-). K2–4 V1 B1 D4 M2 -वर्तिनः; K5 Bo.3–5 Dn D2.3.5.6 Cv -वर्जितः; Da -वर्धिनः; D7 T G1.2.4 M4 -वर्धितः (for -वर्तितः). ❀ Ca.b: स्वगुणवर्धितः यः पुनर्धर्मोऽर्थः कामो वा स्वगुणैरहिंसादानभोगप्रमोदादिभिर्वर्धितः (Cb अनुकूलितः) स भूयोऽतिशयेनोत्कृष्टो भवति । ❀

10 a) T1 om. from रन्तीम up to पुरातनम् (in 10b). — c) K2.4 D1 कामर्दस्य च; K5 Bo.2–4 Dn D3.5 कामंदकस्य; D7 S (G3 missing) अरिष्टस्य च (for कामन्दस्य च). K1 कामार्दकशमो वादम्. — d) K3 V1 B1–5 Da D8 अंगरिष्ठस्य; K5 Dn D3 आंग°; Bo D3.5.6 अंगि° (for अङ्गा°). Da [उ]भयः (Da2 °याः). D7 S (G8 missing) कामंदस्य च भारत.

11 a) K2 D1 कामर्दम्; K4 कामार्थम् (for कामन्दम्). — b) V1 B1 D7 T1 G1.2.4 M नराधिप; B2 Da महामनाः; D3.5.6.8 जनाधिपः (for नरा°). — c) K5 Dn D6 आंगरिष्ठो; V1 B1–4 Da D1.3 अंग°; Bo.5 D2.3.5 अंगि°; D7 अंगोनिष्ठो; T G1.4 M1.3.4 अंगोरिष्ठो (for अङ्गा°). D7 S (G3 missing) [s]नु- (for sथ). — d) D7 S (G3 missing) समयमध्यर्थं (for °पर्ययम्).

12 Before 12, D7 T G1.4 ins. अरिष्ट उवाच. — b) T1 G2.4 कामलोभ- (for °मोह-). G2 (*inf. lin.* as in text) -भयाश्रुतः. — c) D4.7 T G1.2.4 M1.3.4 प्रत्यापन्नस्य; M2 प्रत्युत्पन्नस्य (for प्रत्यासन्नस्य). K1.4 B1.5 D5.7 T1 G4 M1.3 तस्यर्षेः; V1 Bo Da राजर्षेः; D4 तस्यार्थे (for तस्यर्षे). — d) Bo पापप्रनासनं; D1 °प्रणाशकृत्; D8 °प्रशाशनं (for °प्रणाशनम्).

13 a) K3.5 V1 B D (except D4) S (G3 missing) अधर्म (D1.7 °र्मे) (for अधर्मो). B2 धर्मम् (for धर्म). K1.3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 T2 G1 च; K4 हि; D4 [ए]वं; D7 T1 G2.4 यो (for ह). — b) K3.5 B4 Dn D2–6.8 नरः; V1 Bo–3.5 Da नृपः (for इह). D7 T1 G2.4 मोहादाचरते नृप (T1 G4 °पः); T2 G1 M1–3 यो मोहादाचरेन्नृपः (G1 °प); M4 यो मोहादनुवर्तते. — c) V1 B1 Da तच्चापि; M2 तस्यापि (for तं चापि). — d) B3.4 D2.5.6.8 तु वर्तयेद्; Da1 निवर्तते; D8 तु वर्तयत् (for निवर्तयेत्).

14 D8 G1 om. the ref. K2 कामदेव; D1.7 कामद; T2 कामदक (for कामन्द). — a) D7 S (G3 missing) transp. यो and धर्मार्थौ. K3 धर्मार्थेस्; K4 D1 धर्मर्थौ. K3 असमसृजत्; K5 V1 B Da Dn D2–6.8 परित्यज्य (for समुत्सृज्य). — b) Bo [अ]थ वर्तते; D4 [अ]नुवर्तयेत्. — c) Da1 धर्मार्थि-. — d) K1 इच्छति; K4.5 B3.4 D2.3.5.6.8 G2 M2 इहेच्छति; B1 इहाश्नुते; B2 इहासुते; Da इहाश्नुते; Dn2 इहेच्छसि; T1 G4 M1.3.4 इहच्छेति (for इहा°). D7 T2 G1

G. 12. 4538
B. 12. 123. 15
K. 12. 123. 15

स धर्मार्थपरित्यागात्प्रज्ञानाशमिहार्छति ॥ १४
प्रज्ञाप्रणाशको मोहस्तथा धर्मार्थनाशकः ।
तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥ १५
दुराचारान्यदा राजा प्रदुष्टान्न नियच्छति ।
तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ १६
तं प्रजा नानुवर्तन्ते ब्राह्मणा न च साधवः ।
ततः संक्षयमाप्नोति तथा वध्यत्वमेति च ॥ १७
अपध्वस्तस्त्ववमतो दुःखं जीवति जीवितम् ।
जीवेच्च यदपध्वस्तस्तच्छुद्धं मरणं भवेत् ॥ १८
अत्रैतदाहुराचार्याः पापस्य च निबर्हणम् ।
सेवितव्या त्रयी विद्या सत्कारो ब्राह्मणेषु च ॥ १९
महामना भवेद्धर्मे विवहेच्च महाकुले ।
ब्राह्मणांश्चापि सेवेत क्षमायुक्तान्मनस्विनः ॥ २०
जपेदुदकशीलः स्यात्सुमुखो नान्यदास्थितः ।
धर्मान्वितान्संप्रविशेद्बहिः कृत्वैव दुष्कृतीन् ॥ २१
प्रसादयेन्मधुरया वाचाप्यथ च कर्मणा ।

प्रज्ञाया (D7 यः प्रज्ञा·) नाशमृच्छति.

15 a) K1.2.4 D1.4 प्रज्ञाप्रनाशको (D1 °के; D4 °का); K5 V1 Bo.2.3 Da Dn D7 S (G3 missing) °ना(G1 °नौ)शात्मको; B1 °नाशान्महा- (for °प्रणाशको). — b) Da D7 T2 G1 -नाशनः (for -नाशकः). — c) V1 नास्तिक्यता; D4 °कतां (for °कता). M2 तस्मान्नास्तीति कर्ता वै. — d) Bo दुराचारस्य; B2 M1 °राश्च; M2 °रं च (for °रश्च). B2 Da जातयः (for जायते). D8 दुराचारप्रजाश्च ये.

☞ With 16–23, cf. B. 12. 134. 9a–15ab.

16 a) K1 Bo.4 Dn1 D4 T2 G1.2 दुराचाराद् (for °रान्). Bo यथा; D7 तथा (for यदा). — b) K1 प्रदुष्टात्मा; B1 प्रदुष्टाश्च; D3.5.6.8 प्रहृष्टान्न (for प्रदु°). — d) K3 D4 गृहात्सर्पवतो यथा.

17 a) Dn2 ते (for तं). D7 S (G3 missing) नानुरज्यंते (for °वर्तन्ते). — b) K1 D1 ब्रह्मणा; D7 S (G3 missing) न विप्रा (for ब्राह्मणा). — c) V1 B3 Da Dn2 D2.4.8 अतः; B2 अथ; D1 तथा (for ततः). K2.3.5 Dn D4.6 T2 G2 संशयम् (for संक्ष°). — d) Da1 यथा (for तथा). B3.4 Da D2.3.5.8 T1 G2.4 M एव च; T2 G1 एष्यति (for एति च).

18 a) Dn2 अपध्वस्त्ववतो दुःखं; D4.5 अपध्वस्तम(D5 °व)तो दुःखं; T2 G1 अपध्वस्तः सत्वमंदो. ❀ Cv: अपध्वस्तः सज्जनैर्धिक्कृतः । ❀ — b) K3 जीवंति; K5 Dn1 जीवितम् (for जीवति). K2.4 D4 जीवितुं; K5 Dn1 ऋच्छति; Dn2 D5 जीवतां; G1 M4 जीवतं (for जीवितम्). — c) K1.4 D1 जीवेश्च; Bo.5 जीवितं; D4 जीवतु; D6 जीवे च; D7 T G2.4 M2.4 जीवते; G1 M1.3 जीविते (for जीवेच्च). D7 T1 G4 अवध्वस्तस् (for अप°). — d) V1 B1.3.4 D2.3.5.6.8 तद्ध्रुवं; B2 Da ध्रुवं तं (for तच्छुद्धं). D7 S (G3 missing) शुद्धं मरणमेव तत्.

19 a) D7 T G1.2.4 तस्यैतद्; M1–3 तत्रैतद्; M4 ततैतद् (for अत्रैतद्). D6 corrupt. — b) K2.3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 परिगर्हणं; D4 परिगर्हा*; D7 T G1.4 M2 परिवर्तनं; G2 M1.3.4 परिवर्जनं (for च निबर्हणम्). — d) K1 D1 ब्रह्मणेषु; D4 ब्राह्मणैस्तु (for ब्राह्मणेषु).

20 a) Ś1 K1 D1 महामनो; D4 °नतो; T2 °स्मना (for °मना). D4 [s]भवद् (for भवेद्). D4.7 T1 धर्मो (for धर्मे). — b) Ś1 K4 विवाहश्च; K1 D1 विवहेश्च; K2 विवाहाश्च; D5 विरहेच्च; D7 विवाहेच्च; D8 विहवेच्च; T G1.2.4 विवदेच्च (for °हेच्च). T G1.2.4 महाबलैः; M2.4 °कुलैः (for °कुले). — c) K3 om. च. — d) G1 क्षमायुक्तं; M4 °युक्ता.

21 a) G4 जीवेद् (for जपेद्). D4 om. from दुदक up to कृत्वैव (in 21d). K3 सन् (for स्यात्). — b) D1 सुमुखि; T2 °खं; M2 समुखो (for सु°). K3 नान्यथा स्थितः; D7 S (G3 missing) न च नास्तिकः (for नान्यदास्थितः). K5 V1 Bo.2–5 Da Dn D2.3.5.6.8 सततं सु(Da1 दुः)खमास्थितः; B1 सततं स्वसुखे स्थितं. — c) G1 धर्मान्वितात्. V1 B3.4 D2.3.5.8 संविविशेद्; Dn1 स प्रविशेद्; G2 संप्रणयेद् (for °विशेद्). — d) K V1 B Da Dn D2.6.8 कृत्वेह; D1.3.5 T2 कृत्वेव; D7 T1 G1.2.4 M कृत्यैव (for कृत्वैव). K5 दुष्कृतान्; D4 दुःकृतात्; D7 S (G3 missing) दुष्कृतं (M4 °तः).

22 a) B1 प्रसादयन्. — b) K5 V1 Bo.3–5 Dn D2–6 S (G3 missing) वाप्यथ; B1 चाप्य*; D7 वाप्यधि· (for [अ]प्यथ च). — c) K4.5 Dn तव (for इति). G1 M1.3.4 अस्तीति (for असीति). B1 वदे; D7 वदन्; G1 पदे (for वदेन्). — d) D7 T G1.2.4

इत्यसीति वदेन्नित्यं परेषां कीर्तयन्गुणान् ॥ २२
अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं बहुमतो भवेत् ।
पापान्यपि च कृच्छ्राणि शमयेन्नात्र संशयः ॥ २३
गुरवोऽपि परं धर्मं यद्ब्रूयुस्तत्तथा कुरु ।
गुरूणां हि प्रसादाद्धि श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

युधिष्ठिर उवाच ।
इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसन्ति सदा भुवि ।
धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ॥ १
यदि तच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातुं धर्मभृतां वर ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं यथैतदुपलभ्यते ॥ २
कथं नु प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
किंलक्षणं च तत्प्रोक्तं ब्रूहि मे वदतां वर ॥ ३
भीष्म उवाच ।
पुरा दुर्योधनेनेह धृतराष्ट्राय मानद ।
आख्यातं तप्यमानेन श्रियं दृष्ट्वा तथागताम् ॥ ४

C. 12. 4582
B. 12. 124. 4
K. 12. 124. 4

M4 पूर्वेषां; M1. 3 सर्वेषां (for परेषां). K1 कीर्तये; D1 केतुयन्; G2. 4 M2 कीर्तयेद् (for °यन्).

23 [a]) Da D7 अपापे. D4 अपापी ह्यघनाचारा (sic). — [b]) K1 बहु च ते; K4 बहु*ते; D1 चवद्रुते; D4 बहुमता (for °मतो). — [c]) K3. 5 V1 B Da Dn D2-6. 8 हि; D7 T G4 M सु; G1 स्व-; G2 [इ]ह (for च). — [d]) Bo. 2 D7 (before corr.) समयेन्; Da प्रशमेन्; G1 शमयन् (for °येन्). D7 S (G3 missing) नेह (for नात्र).

24 K1 om. (hapl.) 24^{ab}. — [a]) K8 गुरवे. K8 om. from पि परं up to प्स्यसि (in 24^{d}). K4. 5 V1 Bo. 2-5 Dn D2-8 S (G3 missing) हि (for ऽपि). Da हि यं (for परं). D4 धर्म्यं; G1 धर्मो (for धर्मं). — [b]) K2. 5 Dn1 D1. 4 T G1. 2. 4 यं (for यद्). K2. 5 Dn1 D7. 8 T G1. 2. 4 तं (for तत्). — [c]) D8 कुरूणां (for गुरूणां). M1. 3 प्रसादेन. — [d]) Da M1 अवाप्स्यति.

Colophon: G3 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1-7 T2 G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K2. 4 V1 B Da Dn1 D2. 3. 5. 6 कामंदांग(Ś1 °गा-; D2 °गि)रिष्ठसंवादः; K1. 3 D4 T1 G2. 4 M1-3 कामंदारिष्ठसंवादः; D1 कामादंगारिष्ठसंवादः; D7 धर्मार्थकामनिश्चयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K4 Dn2 D2 123 (as in text); B1 113; B4 Dn1 122; B5 110; Da1 124; D7 T2 G1. 2 M 125; D8 111; T1 G4 126. — *Śloka no.:* Dn 24; D8 25.

124

☞ G3 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 112. 1).

1 Before the ref., G1 ins. शीलविवरणं on marg. D8 om. the ref. — [a]) D7 S (G3 missing) मनुष्येंद्र (for नरश्रेष्ठ). — [b]) T1 जना (for सदा). D8 शुचि (for भुवि). — Before 1^{cd}, K5 ins. युधिष्ठिर उवाच. — D4 om. 1^{d}-2^{a}. — [d]) Ś1 K1. 4 D1. 7 [स]सौ; B2 Da सै (for मे).

2 D4 om. 2^{a} (cf. v. l. 1). — [a]) Ś1 K2 D1. 4 तच्छून्यम्; K1 तः छूलम् (sic); D7 T G1. 2. 4 चेच्छक्यम् (for तच्छक्यम्). — [b]) Ś1 K1. 4 D1 ज्ञातं (for ज्ञातुं). K3 D4 धर्मविदां (for °भृतां). B1 Da वरः; D4 चरः (for वर). — V1 reads 2^{c}-3^{d} on marg. — [d]) T2 G1 M [इ]दम् (for [ए]तद्).

3 V1 reads 3 on marg. — [a]) K1. 3. 5 D2. 4. 8 T1 G1 तु; Dn तत्; D1 न (for नु). K5 शीले. — [c]) D1 यत् (for तत्). T2 G1 लक्षणं च तदा (G1 °था) प्रोक्तं. — [d]) B2 तन्मे ब्रूहि पितामह.

4 D8 om. the ref. — [a]) D1 [इ]यं; D7 T1 G1. 4

C. 12. 4553
B. 12. 124. 5
K. 12. 124. 5

इन्द्रप्रस्थे महाराज तव सभ्रातृकस्य ह ।
सभायां चावहसनं तत्सर्वं शृणु भारत ॥ ५
भवतस्तां सभां दृष्ट्वा समृद्धिं चाप्यनुत्तमाम् ।
दुर्योधनस्तदासीनः सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥ ६
श्रुत्वा च धृतराष्ट्रोऽपि दुर्योधनवचस्तदा ।
अब्रवीत्कर्णसहितं दुर्योधनमिदं वचः ॥ ७
किमर्थं तप्यसे पुत्र श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
श्रुत्वा त्वामनुनेष्यामि यदि सम्यग्भविष्यसि ॥ ८
यथा त्वं महदैश्वर्यं प्राप्तः परपुरंजय ।
किंकरा भ्रातरः सर्वे मित्राः संबन्धिनस्तथा ॥ ९
आच्छादयसि प्रावारानश्नासि पिशितोदनम् ।
आजानेया वहन्ति त्वां कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ १०

दुर्योधन उवाच ।

दश तानि सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ११
दृष्ट्वा च तां सभां दिव्यां दिव्यपुष्पफलान्विताम् ।
अश्वांस्तित्तिरकल्माषान्रत्नानि विविधानि च ॥ १२
दृष्ट्वा तां पाण्डवेयानामृद्धिमिन्द्रोपमां शुभाम् ।

M1.3.4 [इ]दं (for [इ]ह). — b) Bo.3–5 D2.3.5.6.8 T2 G1 भारत (for मानद). — c) D1 M1.3 तप्तमानेन (for तप्य°). — d) K3 श्रेयं (for श्रियं). K3.4 Dn2 D6 तथागतं; D1 तथा*गां; D7 S (G3 missing) तथाग(M2 °ग्र)तां (for तथागताम्).

5 For the incident, cf. 2. 43–45. — b) K1 भव (for तव). K2.3 B5 D1.4.7.8 T G1.2.4 M1.3.4 च (for ह). — c) Ś1 K1 D1 चाथ हसने; K2.3 B3 चाह वचनं; Dn2 चाहवसनं; D2 वातहसनं; D7 S (G3 missing) चापहसनं (for चाव°). — d) Bo सर्वं तत् (by transp.).

6 a) D1 भवतांस् (for °तस्). — b) K4 समृद्धं (for °द्धिं). K1 चापिनुत्तमां (sic); Da1 चास्यनुत्तमां; D6 चाप्यनुत्तमं. — c) Bo तदाशीलः; T2 G1 M1.3 तदा दीनः; G2 तदा दृष्ट्वा; M4 तदादि स (for तदासीनः). — d) Dn2 पित्र्यं. D1 न्यवेदयेत्.

7 a) K2.3.5 V1 Bo.2–5 Da Dn D2.3.5.6.8 श्रुत्वा हि; B1 M2 श्रुत्वापि; D7 G1 श्रुत्वाथ; T1 G2.4 स श्रुत्वा; M1.3.4 श्रुत्वा तु (for श्रुत्वा च). B1 Dn2 धृतराष्ट्रो हि; Dn1 °ष्ट्रश्च (for °ष्ट्रोऽपि). — b) Bo.4 T1 G2 तथा (for तदा). — d) T1 दुर्योधनहितं वचः.

8 a) Da तप्यते. D1 पुत्रं. — b) D1 इच्छसि. D4 om. from त्त्वतः up to नेष्यामि (in 8c). — c) D1 अनुनेष्यामि; T1 G2.4 अनशिष्यामि (for अनुनेष्यामि). — d) K1.3.5 B1.3–5 D (except D4) S (G3 missing) भविष्यति.

9 a) K3.5 V1 B Da D3–6.8 यदा त्वं; Dn2 त्वया च; D2 यया त्वं; D7 T2 G1 यदा त्वां; T1 G2.4 M यदा त्वा (for यथा त्वं). K2.4 Da D1 परमैश्वर्यं; D6 महदैश्वर्ये (for °र्यं). — b) K1 प्राप्ताः; K2–4 B4 Dn1 D3.5.7 S (G3 missing) प्राप्तं (for प्राप्तः). D4.8 परपुरंजयः; G1 परमदुर्जय (for परपुरंजय). — c) K4 D6 भ्रातराः. — d) N (except Ś1 K1) मित्र- (for मित्राः). K3 Da तदा; Dn1 D3.5 सदा (for तथा). S (G3 missing) मित्रसंबंधिबांधवाः.

10 = 2. 45. 9. — a) K3 प्राच्छादयसि; M1.3 आच्छादयति. K3 प्रावरान्; Da1 G1 प्रवरान् (for प्रावारान्). — b) K3.5 D2 नाश्नासि; D4 नास्नासि (for अश्नासि). K3–5 V1 B Dn D1–3.5–8 T1 G2.4 पिशितौदनं; M1.3 पिशितोशनं (for °दनम्). — c) Ś1 K2.4 D1 आ(D1 अ)जानीया; K1 आज्ञा**; V1 Bo.1.4 अजा(B4 °ज)नेया. K5 V1 B Da Dn D2.3.5–8 M4 [अ]श्वाः; D1 M1–3 त्वा; D4 त्वं (for त्वां). — d) K4 [अ]पुत्रक; M2–4 पुत्रकः (for पुत्रक). K5 V1 B Da Dn D2–6.8 G4 केनासि हरिणः कृशः.

11 With 11, cf. 2. 45. 18. D3 om. the ref. — a) M4 अष्ट (for दश). K3 B1 [ए]तानि; B5 चापि; D7 T G2.4 M1–3 तात; M4 [अ]शीति- (for तानि). D4 प्रसिद्धा त्रिसहस्राणि. — c) Ś1 K1.2.4 D1.4 रुक्मपात्रेषु; V1 Bo.1.3–5 D7 S (G3 missing) रुक्म-(M1.3.4 °ग्म)पात्रीभिर्. — d) Da1 -निवेशनं.

12 a) K2 Dn1 तां च (by transp.); Bo.5 चैतां. D4.6 सभा दिव्या (D6 °व्यां) (for सभां दिव्यां). D7 S (G3 missing) दृष्ट्वा सभां च तां दिव्यां. — b) B1 पुष्पमूल- (for दिव्यपुष्प-). T2 G1 -फलायुतां (for -फलान्विताम्). — c) Dn2 अश्वा-; D1.4 अश्व- (for

अमित्राणां सुमहतीमनुशोचामि मानद ॥ १३
धृतराष्ट्र उवाच ।
यदीच्छसि श्रियं तात यादृशीं तां युधिष्ठिरे ।
विशिष्टां वा नरव्याघ्र शीलवान्भव पुत्रक ॥ १४
शीलेन हि त्रयो लोकाः शक्या जेतुं न संशयः ।
न हि किंचिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेत् ॥ १५
एकरात्रेण मान्धाता त्र्यहेण जनमेजयः ।
सप्तरात्रेण नाभागः पृथिवीं प्रतिपेदिवान् ॥ १६
एते हि पार्थिवाः सर्वे शीलवन्तो दमान्विताः ।
अतस्तेषां गुणक्रीता वसुधा स्वयमागमत् ॥ १७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदेन पुरा प्रोक्तं शीलमाश्रित्य भारत ॥ १८
प्रह्रादेन हृतं राज्यं महेन्द्रस्य महात्मनः ।
शीलमाश्रित्य दैत्येन त्रैलोक्यं च वशीकृतम् ॥ १९
ततो बृहस्पतिं शक्रः प्राञ्जलिः समुपस्थितः ।
उवाच च महाप्राज्ञः श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २०
ततो बृहस्पतिस्तस्मै ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ।
कथयामास भगवान्देवेन्द्राय कुरूद्वह ॥ २१

C. 12. 4570
B. 12. 124. 22
K. 12. 124. 22

अश्वांस्). Bo-3. 5 Da D3. 5. 7 S (G3 missing) तित्तिरि- (for तित्तिर-). — ^{d}) Dn1 वस्त्राणि; G1 नृत्तानि (for रत्नानि).

13 ^{b}) B3 D2 वृद्धिम्; D4 ऋद्धि-; G1 उर्वीम् (for ऋद्धिम्). K1. 3 D4 चेंद्रोपमां; V1 B1. 2 Da Dn वैश्रवणीं (for इन्द्रोपमां). D4 शुभा. — ^{c}) D8 सुमहता. — ^{d}) K3 चानघ; Dn T2 G1 भारत; D4 वानघ; D6 नारद; M3 मानदः (for मानद).

14 D8 om. the ref. — ^{a}) D8 T2 G1 M2. 4 यदिच्छसि. M3 प्रियं (for श्रियं). — ^{b}) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T1 G1 M यादशी; D4 तादशी (for यादशीं). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 M2. 4 सा; D1 तं (for तां). D8 युधिष्ठिर. — ^{c}) Da वसिष्ठा; D2. 4. 6 विशिष्टा (for °ष्टां). D4 च (for वा). B1 D7 T1 G1. 4 नरश्रेष्ठ (for °व्याघ्र).

15 ^{a}) G1 लोकान्. — ^{b}) K5 D2. 6. 8 नरेश्वर; M2 नरसंशयं (for न संशयः). — ^{c}) V1 D7 कश्चिद् (for किंचिद्). Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 हि; V1 स्वे; D7 S (G3 missing) स्याद् (for वै). — ^{d}) D7 S (G3 missing) सतां (for भवेत्).

16 With 16^{a}, cf. 3. 126. 37 : 12. 29. 80. — ^{b}) K4 G2 त्र्यहेन. K5 त्र्यहेण जयमासवान्. — With 16^{c}, cf. B. 7. 64. 1–5. — ^{d}) K4 M1. 3 पृथिवी. K3 V1 B Da Dn D2–6. 8 प्रतिपेदिरे (for °पेदिवान्).

17 ^{b}) K3 V1 B1–4 Da Dn D3. 5 दयान्विताः; D4 हया°; D7 S (G3 missing) यशो° (for दमा°). — ^{c}) T1 G1. 2. 4 ततस् (for अतस्). K5 गुणक्रांता; D6 Cnp °क्रीडा (for °क्रीता). — ^{d}) K4 स्वसुम् (for स्वयम्). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T1 G2. 4 आगता (for आगमत्). — After 17, K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 ins. :

286* दुर्योधन उवाच ।
कथं तत्प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
येन शीलेन संप्राप्ताः क्षिप्रमेते वसुंधराम् ।

[D8 om. the ref. — (L. 2) B1 Dn1 तैः (B1 ते) प्राप्ताः; Dn2 तैः प्रोक्ताः (for संप्राप्ताः). K5 Bo. 2. 5 Dn D6 एव; Da एकां (for एते). B3 Da2 Dn D2. 6 वसुंधरा.]

18 Before 18, K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 ins. धृतराष्ट्र उवाच. — ^{a}) T1 om. from प्युदा up to पुरा (in 18^{b}). — ^{b}) D4 पुरातन. — ^{c}) V1 B1 प्रह्लादेन; B2 (marg. as in text). 3. 4 Da D2. 3. 5. 6. 8 T1 G2. 4 M1. 3. 4 नरदेव (for नारदेन). D4 गीतं; D7 S (G3 missing) वृत्तं (for प्रोक्तं). — ^{d}) G2 आवृत्य (for आश्रित्य).

19 ^{a}) Some MSS. प्रह्लादेन. D1 हृतं; D8 कृतं (for हृतं). — ^{b}) T2 G1. 2 M देवेंद्रस्य (for महेन्द्रस्य). — ^{c}) D1 शूलम् (for शीलम्). — ^{d}) Ś1 K2. 4 V1 B1–4 Da Dn1 D2. 3. 8 वशे कृतं. D6 त्रैलोक्यं वचसे कृतं.

20 ^{a}) D1 शुक्रः (for शक्रः). — ^{b}) D4 समुपास्थितः. — ^{c}) Dn D2. 6 तमुवाच; D7 S (G3 missing) उवाच स (T1 G4 सु-) (for उवाच च). V1 B1 Da महाप्रज्ञं; Bo. 2 °प्राज्ञं; D1 °प्राज्ञाः; M1–3 °प्राज्ञ (for °प्राज्ञः). — ^{d}) Ś1 K4 D1 शीलम्; Da1 श्रेयम् (for श्रेय). K1 इच्छसि. K4 D1 वेदितं.

21 ^{b}) K3 Da D2–6 G1 निः (G1 न) श्रेयसं; B1 नैश्रेयं*. — ^{d}) D7 देवेंद्रोयं (sic). D6 कुरूद्वहा; T1 महात्मने; T2 कुरूत्तम (for °द्वह).

C. 12. 4571
B. 12. 124. 23
K. 12. 124. 23

एतावच्छ्रेय इत्येव बृहस्पतिरभाषत ।
इन्द्रस्तु भूयः पप्रच्छ क्व विशेषो भवेदिति ॥ २२

बृहस्पतिरुवाच ।

विशेषोऽस्ति महांस्तात भार्गवस्य महात्मनः ।
तत्रागमय भद्रं ते भूय एव पुरंदर ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

आत्मनस्तु ततः श्रेयो भार्गवात्सुमहायशाः ।
ज्ञानमागमयत्प्रीत्या पुनः स परमद्युतिः ॥ २४
तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेण महात्मना ।
श्रेयोऽस्तीति पुनर्भूयः शुक्रमाह शतक्रतुः ॥ २५
भार्गवस्त्वाह धर्मज्ञः प्रह्लादस्य महात्मनः ।
ज्ञानमस्ति विशेषेण ततो हृष्टश्च सोऽभवत् ॥ २६
स ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रह्लादं पाकशासनः ।
*सृत्वा प्रोवाच मेधावी श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २७
प्रह्लादस्त्वब्रवीद्विप्रं क्षणो नास्ति द्विजर्षभ ।
त्रैलोक्यराज्ये सक्तस्य ततो नोपदिशामि ते ॥ २८
ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कस्मिन्काले क्षणो भवेत् ।
ततोपदिष्टमिच्छामि यद्यत्कार्यान्तरं भवेत् ॥ २९

---

22 a) K1 D4 एतावान् (for °वच्). — d) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 को; D7 S (G3 missing) किं (for क्व). K3 विशेषा. K1 भवेदिह; Da भविष्यति; M1. 3. 4 भवेत्कचित्.

23 D3 G2. 4 om. the ref. — a) K3 D4 विशेषो हि; Da श्रेयोप्यस्ति (for विशेषोऽस्ति). Ś1 K2 D1 महाभाग; D6 महीं स्नात (for महांस्तात). — B1 om. (hapl.) from भार्गवस्य up to महात्मनः (in 26b). — c) K3. 4. 5 V1 Bo. 2–4 D (except D7) अत्र (for तत्र). B5 (marg.) भवभार्गवे. D1 [आ]गमये; D5 °मते (for °मय). D5 om. (hapl.) from भद्रं up to द्युतिः (in 24d). — d) K5 V1 Bo. 4. 5 Da Dn1 सुरर्षभ; B2. 3 Dn2 D2. 3. 6. 8 नरर्षभ; D1 पुनर्दर (sic); D7 S (G3 missing) सुरोत्तम (for पुरंदर).

24 B1 D5 om. 24 (cf. v. l. 23). — a) D7 ततं (for ततः). — b) Da भार्गवान्; D1 भार्गव (sic); D7 T G1. 2. 4 भार्गवः. K2 T2 M1. 3. 4 स (T2 तु) महायशाः; K5 V1 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 6. 8 सु (Da स) महातपाः; D1 सुमहायशः; M2 °त्मनः (for °यशाः).

25 B1 om. 25 (cf. v. l. 23). — b) Ś1 भार्गवेन. D1 महात्मनः. — c) D7 परं (for पुनर्). K3 D4 श्रेयः (for भूयः). — Da2 om. 25d–26a. — d) K3 D7 G1 M2 शक्रम् (for शुक्रम्). D7 T2 (before corr.) G1 M2 बृहस्पतिः; T1. 2 (by corr.) G2. 4 M1. 3. 4 शचीपतिः (for शतक्रतुः).

26 B1 om. 26ab (cf. v. l. 23). Da2 om. 26a (cf. v. l. 25). — a) D7 S (G3 missing) [अ]थ (for [आ]ह). K3. 5 V1 B (B1 om.) Da1 Dn D2–6. 8 सर्वज्ञः; G1 M2 धर्मज्ञ (for °ज्ञः). — b) Some MSS. प्रह्लादस्य. — d) All MSS. (except Ś1 D1; G3 missing) [इ]त्युक्तो (for ततो). B1 भवेत्.

27 a) D7 S (G3 missing) तत्र (for ततो). K1 Da1 ब्रह्मणो. — b) Some MSS. प्रह्लादं (K1 प्रह्लादे). Da1 D4 M2 पाकशासनं. — c) Ś1 K1. 2 D1 श्रुत्वा; K3–5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 गत्वा; D4 स्तुत्वा; D7 S (G3 missing) स्तुत्वा (for *सृत्वा). Da चोवाच (for प्रो°). — d) D1 इच्छसि.

28 a) Some MSS. प्रह्लादस्. D5 वाक्यं (for विप्रं). — b) B1. 2 Da क्षणं; D1 क्षीणो; D8 क्षणे (for क्षणो). D7 S (G3 missing) द्विजोत्तम (for द्विजर्षभ). — c) K1 शक्तस्तु; G1 (before corr.) सिक्तस्य (for स°). K2–5 V1 B D (except D1) T G1. 2. 4 त्रैलोक्यराज्यस(B1 D6 °श)क्तस्य. — d) V1 B1. 2 Da तेन (for ततो). K1 ह (for ते). K4 ततोन्होयदिशामि ते (sic).

29 a) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 राजन्; G2 नित्यं (for वाक्यं). — b) K1 तस्मिन्; K3–5 V1 B Da Dn D2. 4. 6. 8 S (G3 missing) यस्मिन् (for कस्मिन्). — c) K1–3 Dn1 D1. 4. 6 T2 G1 M4 तदा; K4. 5 V1 B1–5 Da Dn2 D2. 3. 5. 8 T1 G2. 4 तत्र (for ततः). K1 [उ]पदिष्टुम्; Dn1 D6 T2 [उ]पादेष्टुम्; D7 [उ]पदेशम्; T1 G1. 2. 4 M4 °देष्टुम् (for °दिष्टम्). — d) K3 D4 यदा; D7 S (G3 missing) यदि (for यद्यत्). K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 यदाचार्य- (K4. 5 Dn D2. 3. 6. 8 यदाचार्यं; V1 Da °श्रर्यं; B1 यदा कार्यं)मनंतरं (Dn °मनुत्तमं).

30 b) Some MSS. प्रह्लादो. K1 ब्रह्मवादने; K3–5 V1 B Da Dn D2–6. 8 °दिनः (for °दिने). — c) D7

ततः प्रीतोऽभवद्राजा प्रह्लादो ब्रह्मवादिने ।
तथेत्युक्त्वा शुभे काले ज्ञानतत्त्वं ददौ तदा ॥ ३०
ब्राह्मणोऽपि यथान्यायं गुरुवृत्तिमनुत्तमाम् ।
चकार सर्वभावेन यद्वत्स मनसेच्छति ॥ ३१
पृष्टश्च तेन बहुशः प्राप्तं कथमरिंदम ।
त्रैलोक्यराज्यं धर्मज्ञ कारणं तद्ब्रवीहि मे ॥ ३२

प्रह्लाद उवाच ।

नासूयामि द्विजश्रेष्ठ राजास्मीति कदाचन ।
कव्यानि वदतां तात संयच्छामि वहामि च ॥ ३३
ते विस्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा ।
ते मा कव्यपदे सक्तं शुश्रूषुमनसूयकम् ॥ ३४
धर्मात्मानं जितक्रोधं संयतं संयतेन्द्रियम् ।
समाचिन्वन्ति शास्तारः क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः ॥ ३५
सोऽहं वागग्रपिष्टानां रसानामवलेहिता ।
स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ३६
एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।

C. 12. 4587
B. 12. 124. 38
K. 12. 124. 38

S (G3 missing) ददौ (for शुभे). — d) D1 ज्ञानतत्त्वे. D7 S (G3 missing) द्विजे (for ददौ). T2 तथा (for तदा).

31 a) Da ब्राह्मणेषु (for °णोऽपि). D4 तथा (for यथा-). Ś1 D1 यथान्याय्यं. — b) B1. 2 गुरुवृत्तम्. B1. 2 Da D1 अनुत्तमं. — d) K3. 5 V1 B Da1 Dn2 D2. 3. 5. 6 M यद्यत्स; K4 Dn1 यदस्य; D4 यद्यत्स्व-; D7 T G1. 2. 4 यद्यच्च; D8 यद्वच्छ (for यद्वत्स). B3 D1. 8 [इ]च्छसि; Dn D4 [ई]प्सितं (for [इ]च्छति).

32 a) B1 पृष्टं च. Ś1 D1 शतशः (for बहुशः). — b) D7 T2 G1 M2 प्राप्तः. Dn2 अनुत्तमं; D1 अरिंदमं; M4 अरिंदमं (for °दम). — c) G1 त्रैलोक्यराजन्. — d) M2 ब्रवीमि ते (for °हि मे). — After 32, K4. 5 V1 (marg.) Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 ins.:

287* प्रह्लादोऽपि महाराज ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ।

[Some MSS. प्रह्लादो. B4 हि (for [ऽ]पि). K4 B4 Da D8 महातेजा (for °राज).]

33 D8 om. the ref. K1 काव्य उवाच; some MSS. प्रह्लाद उवाच. — a) Ś1 K1. 2 नाश्रयामि; D1 न श्र° (for नासू°). K3–5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) द्विजाग्निप्र (for द्विजश्रेष्ठ). — b) D6 न वा (for राजा). K3 D4. 7 S (G3 missing) कथंचन (for कदा°). — c) K1 D7 S (G3 missing) काम्यानि; K2–5 V1 B Da Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 Cn काव्यानि; Dn2 D4 वाक्यानि (for कव्यानि). Ś1 K2 D1 हव्यतां; K1 वहतां (for वदतां). K3–5 V1 B2–5 D (except D1. 7) T2 G2 M2 तेषां; B1 श्रेष्ठ (for तात). — d) D1. 4 स यच्छामि (sic). K3 D1 सहामि; V1 वदामि; D7 वहंति (for वहामि).

34 a) K3. 4 V1 Bo–2. 5 Da Dn D2. 4. 6. 8 विश्रब्धाः (D2 °ब्धः); D1 विस्तब्धाः (for विस्रब्धाः). — b) Dn1 D2. 3. 8 संयच्छामि (for °च्छन्ति). Dn1 [इ]ति (for च). K5 Bo. 3–5 D2. 8 ते (for मां). — c) K1. 3–5 Bo. 3–5 Da Dn D2–6 ते मां; V1 B1. 2 D7 S (G3 missing) तेषां (for ते मा). K1 काव्यपदे; K3–5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 काव्यपथे; D7 T G1. 2. 4 M1. 3. 4 कार्यपथे (for कव्यपदे). K3–5 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 युक्तं; V1 B1 सूक्तं (for सक्तं). — d) Ś1 (before corr.) D1 शुश्रूषुर्. D4 अनुसूयकं; D7 S (G3 missing) अनहंकृतं (for अनसूयकम्).

35 a) D1 जितं क्रोधं. — b) K5 B1 om. (hapl.) संयतं. K1. 3. 4 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2–8 S (G3 missing) नियतं (for सं°). K5 D4 नियतेंद्रियं; Bo संयतेंद्रियः. — c) K1 समाविधंति; K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 7 S (G3 missing) °सिंचंति; K3 °विशति; K4 D8 ते मां सिंचंति; D1 समाचिंचंति; D4 °विचंति; D6 °सिंचति (for °चिन्वन्ति). D7 S (G3 missing) शास्त्रज्ञाः (for शास्तारः). — d) D6 मध्विव; D8 अधिच (for मध्विव). Ś1 Dn2 M2 माक्षिकाः; Da1 मक्षिकां (for मक्षिकाः).

36 a) K3–5 V1 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 Cn सोहं वागग्रविद्यानां; B1. 2 सोहं रागं (B2 वाचा) प्रविष्टानां; Da सोहं वागग्रमिष्टानां; D4 सोहं चाग्रे सपिष्टानां; D7 सोहं वाग्रसपुष्टानां; T G1. 2. 4 सोहं वागन्यपुष्टानां; M सोहं वागभ्यस्त (M2 °पृ°) ष्टानां. ❀ Cn: वागग्रविद्यानां वागग्रे एव न तु पुस्तके विद्या येषां तेषाम् । ❀ — b) K5 B1 Dn2 D2. 8 अवलोहिता; D1 °लोहिताः; D4 °लेहिताः. D7 S (G3 missing) मधूनां परिलेहिता (D7 °लोहिताः; T2 °लोभिता). — c) G1 स्वजात्या न हि तिष्ठामि.

37 a) M2 अतः (for एतत्). D8 एतन्मे (for अमृतम्). — b) K4 D8 अनुत्तमां; V1 B1. 2 Da निदर्शनं

यद्ब्राह्मणमुखे कव्यमेतच्छ्रुत्वा प्रवर्तते ॥ ३७

धृतराष्ट्र उवाच ।

एतावच्छ्रेय इत्याह प्रह्रादो ब्रह्मवादिनम् ।
शुश्रूषितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३८
यथावद्गुरुवृत्त्या ते प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रदातास्मि न संशयः ॥ ३९
कृतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच स च वै द्विजः ।
प्रह्रादस्त्वब्रवीत्प्रीतो गृह्यतां वर इत्युत ॥ ४०

ब्राह्मण उवाच ।

यदि राजन्प्रसन्नस्त्वं मम चेच्छसि चेद्धितम् ।
भवतः शीलमिच्छामि प्राप्तुमेष वरो मम ॥ ४१

धृतराष्ट्र उवाच ।

ततः प्रीतश्च दैत्येन्द्रो भयं चास्याभवन्महत् ।
वरे प्रदिष्टे विप्रेण नाल्पतेजायमित्युत ॥ ४२
एवमस्त्विति तं प्राह प्रह्रादो विस्मितस्तदा ।
उपाकृत्य तु विप्राय वरं दुःखान्वितोऽभवत् ॥ ४३
दत्ते वरे गते विप्रे चिन्तासीन्महती ततः ।
प्रह्रादस्य महाराज निश्चयं न च जग्मिवान् ॥ ४४
तस्य चिन्तयतस्तात छायाभूतं महाद्युते ।
तेजो विग्रहवत्तात शरीरमजहात्तदा ॥ ४५
तमपृच्छन्महाकायं प्रह्रादः को भवानिति ।
प्रत्याह ननु शीलोऽस्मि त्यक्तो गच्छाम्यहं त्वया ॥ ४६

(for अनुत्तमम्). — c) D1 ब्राह्मणे. K3 D4 -मुखात्. K1. 3-5 V1 B Da Dn D1-6. 8 काव्यम्; D7 S (G3 missing) हव्यम् (for कव्यम्). — d) K4 कृत्वा (for श्रुत्वा). V1 B1. 2 (marg. as in text) प्रवर्तय; D4 °र्तत.

38 MSS. om. the ref. — a) T2 यथावच् (for एता°). — b) Some MSS. प्रह्लादो; T2 प्रह्लादो. Ś1 K1. 2 D1 धर्मवादिनं (K1 °नां); K3 D4 ब्रह्मवादिनां. — Da1 om. 38cd. — c) K1 D4 शुश्रूषितास; D1 °षेन; T2 G1 °षया; M4 °षतस्. D5 G2 M2. 4 सदा (for तदा). — d) K1 दैत्येंद्रे.

39 a) K4 V1 B1. 3. 4 D2. 3. 5. 8 तु (for ते). — c) D4 वृणीय (for °ष्व).

40 a) K2 कृत्यमित्येव; M1 कृतकृत्येव. — b) K4 B0. 3. 5 Dn2 D3. 5. 6. 8 [अ]थ स (for स च). D7 S (G3 missing) उवाच द्विजसत्तमः. — c) Some MSS. प्रह्लादस; T2 प्रह्लादस. K3 प्रह्लादमब्रवीत्प्रीतो. — d) Da वरम्; M1 वद (for वर).

41 D3 om. the ref. V1 reads 41-42 on marg. — b) K1. 3 V1 B Da D4 यद्धितं; D3 सिद्धितं (for चे°). K5 Dn D2. 3. 5. 6 मम चेदिच्छसि प्रियं; D7 S (G3 missing) ममेच्छासि च यद्धितं. — c) D3 शीघ्रम् (for शीलम्). — d) Ś1 K2 D1 प्राप्त (for प्राप्तुम्). D7 G1 वरोत्तमं (for वरो मम). Ś1 K2. 4 मया (for मम).

42 Some MSS. om. the ref. V1 reads 42 on marg. — a) K1-3. 5 V1 B Da Dn D2-6. 8 तु; D7 S (G3 missing) स (for च). — b) Dn1 D3. 5 अस्य (for चास्य). — c) K3 वरं (for वरे). T2 G1. 2 प्रविष्टे (for प्रदिष्टे). M2 विप्रस्य (for विप्रेण). — d) Ś1 K1 D4 [अ]ल्पतेजोयम्; T2 G1. 2 M °चेतायम्; Cn °तेजायम् (as in text).

43 D1 om. 43. — a) K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 स (for तं). — b) Some MSS. प्रह्लादो; T2 प्रह्लादो. — c) Ś1 K1 D4 उपकृत्य; B1. 2 D2. 6. 8 उपाहृत्य; D7 अवाकृत्य; T G1. 2 M1. 3. 4 अपा° (for उपा°). T2 G1 M च (for तु). — d) D4 वर-; D7 G1 परं (for वरं). D6 महत्; M1 भवेत् (for ऽभवत्).

44 a) M4 गते वरे (by transp.). — b) K5 V1 B D (except D1) T2 G1 तदा (for ततः). — c) Some MSS. प्रह्लादस्य; Da1 D2. 6. 7 T1 G4 प्रह्लादश्च (T1 G4 °स्तु). — d) Dn2 निश्चये. K3 नावजग्मिवान्; D2 तव ज° (for न च ज°).

45 a) Dn तावच् (for तात). — V1 reads 45bc on marg. — b) K3 B1-4 Da D4. 8 महाद्युति; K5 Dn D2. 3 5. 6 °द्युतिं; B5 D7 G1 M1. 3 °द्युतेः (for °द्युते). — c) Ś1 K4 तत्र (for तात). — d) Ś1 अजहत्; M2 अभजत् (for अजहात्). G1 ततः (for तदा).

46 a) D2 महाकाय; D7 °राजा; T G2. 4 °राज; G1 °राजः (for °कायं). — b) Some MSS. प्रह्लादः. — c) K5 Dn तं तु; D4. 7 T G1. 4 M तव (for

तस्मिन्द्विजवरे राजन्वत्स्याम्यहमनिन्दितम् ।
योऽसौ शिष्यत्वमागम्य त्वयि नित्यं समाहितः ।
इत्युक्त्वान्तर्हितं तद्वै शक्रं चान्वविशत्प्रभो ॥ ४७
तस्मिंस्तेजसि याते तु तादृग्रूपस्ततोऽपरः ।
शरीरान्निःसृतस्तस्य को भवानिति चाब्रवीत् ॥ ४८
धर्मं प्रह्राद मां विद्धि यत्रासौ द्विजसत्तमः ।
तत्र यास्यामि दैत्येन्द्र यतः शीलं ततो ह्यहम् ॥ ४९
ततोऽपरो महाराज प्रज्वलन्निव तेजसा ।
शरीरान्निःसृतस्तस्य प्रह्रादस्य महात्मनः ॥ ५०
को भवानिति पृष्टश्च तमाह स महाद्युतिः ।
सत्यमस्म्यसुरेन्द्राग्र्य यास्येऽहं धर्ममन्विह ॥ ५१
तस्मिन्ननुगते धर्मं पुरुषे पुरुषोऽपरः ।
निश्चक्राम ततस्तस्मात्पृष्टश्चाह महात्मना ।
वृत्तं प्रह्राद मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहम् ॥ ५२
तस्मिन्गते महाश्वेतः शरीरात्तस्य निर्ययौ ।
पृष्टश्चाह बलं विद्धि यतो वृत्तमहं ततः ।
इत्युक्त्वा च ययौ तत्र यतो वृत्तं नराधिप ॥ ५३
ततः प्रभामयी देवी शरीरात्तस्य निर्ययौ ।

C. 12. 4605
B. 12. 124. 56
K. 12. 124. 56

नतु). —^{d}) M2 त्यक्त्वा (for त्यक्तो).

47 Da2 om. 47^{ab}. —^{a}) D2 यस्मिन् (for त°). K1. 3. 5 V1 Bo. 2–5 Da1 Dn D2–8 S (G3 missing) द्विजोत्तमे ; B1 तेजोत्तमे (for द्विजवरे). —^{b}) Ś1 (*sup. lin.*) K5 वसामि ; Ś1 (*inf. lin.*) K1 वदामि (for वत्स्यामि). K3–5 V1 B Da1 Dn D2. 3–6. 8 M अनिंदिते (D4 °मः ; M1–3 °तः) ; D7 T G1. 2. 4 अरिंदम (for अनिन्दितम्). D1 corrupt. — D8 om. 47^{c}–47^{f}. —^{d}) D7 S (G3 missing) तव (for त्वयि). D7 (before corr.) समाहितं. — D4 erroneously reads 47^{ef} twice followed by the repetition of 47^{cd}. —^{e}) M4 [अं]तर्हितस्. K3 तत्तु ; D4 (second time) तं तु ; G2 चैव (for तद्वै). D7 T2 G1 इत्युक्त्वा धैर्यसहितः (D7 °तं). —^{f}) D2 वा (for च). K1 श्चावाशिवत् (sic) ; K3 Da Dn1 D4 (both times) M [अ]न्वाविशत् ; K5 V1 Bo. 4. 5 Dn2 D2. 3. 5. 6 [अ]नु° ; B1 [अ]न्य° ; B2 [अ]भ्या° ; D7 T G1. 2. 4 [ए]वा° (for [अ]न्व°).

48 ^{a}) D4 गते ; D8 जाते (for याते). —^{b}) K5 Dn2 -भूतस् ; G1 -शापस् ; G2 M2 -रूपं (for -रूपस्). V1 D7 T2 M तथा (for ततो). — D8 om. (hapl.) 48^{c}–50^{b}. —^{c}) M2 निःसृतं. T2 तं च (for तस्य). — D7 om. (hapl.) 48^{d}–50^{c}. V1 reads 48^{d}–50^{c} on marg. —^{d}) T1 G1. 2. 4 सो (for च).

49 D7. 8 om. 49 (cf. v. l. 48). V1 reads 49 on marg. —^{a}) D1 M1. 3 धर्मः. Some MSS. प्रह्लाद. —^{b}) S (G3 missing) यत्र चासौ (T2 G1 °सि) द्विजोत्तमः. — K8 om. 49^{c}–50^{b}. —^{c}) G1 यत्र (for तत्र). —^{d}) K2. 4 यस्य (for यतः). B1 Da शीलस् (for °लं). T G1. 2. 4 M वयं (for ह्यहम्). Ś1 K2. 4 यत्र शीलस्य संस्थितिः.

50 K3 D8 om. 50^{ab} ; D7 om. 50^{abc} (cf. v. l. 49, 48). V1 reads 50^{abc} on marg. —^{a}) D4 T1 G1. 4 परो (for ऽपरो). G2 महातेजा (for °राज). —^{b}) T1 G4 तेजसा प्रज्वलन्निव (by transp.). —^{c}) K4 D1 निःस्मृतस् ; T1 निर्गतस् (for निःसृतस्). —^{d}) Some MSS. प्रह्लादस्य.

51 ^{a}) K4 पृष्टस्य (for °श्च). —^{c}) D1 om. (hapl.) from मस्म्यसु up to तस्मि (in 52^{a}). Dn विद्धि ; D8 G1 असि (for अस्मि). Ś1 K2 D1 अस्मि महाराज ; K1 Da1 Dn1 D4. 6. 8 असुरेन्द्राद्य (D4 °द्राय ; D6. 8 °द्राइय) (for °द्राग्र्य). —^{d}) K1 D4 यास्स्यहं ; K2. 4 यास्ये ह ; K3 Dn2 प्रयास्ये ; D8 यास्येयं (for यास्येऽहं). K3 Da1 D2 T1 G2. 4 अन्वितः ; Dn अन्वहं ; D5 अस्त्वहं (for अन्विह).

52 D1 om. तस्मि (cf. v. l. 51). —^{a}) K2 D4 G2 यस्मिन् (for त°). D1 अपगते (for अनु°). Da2 धर्मः ; Dn सत्ये ; D2. 3. 5. 6 M2 धर्मे (for धर्मं). —^{b}) Dn महान्वै (for पुरुषे). —^{c}) D7 S (G3 missing) पश्चात् (for तस्मात्). —^{d}) Ś1 K4 D1 पृष्ठतश्च ; K1 पृष्ट्वाश्चाहं (sic) (for पृष्टश्चाह). Ś1 K2–4 Bo. 5 (marg. as in text) D1 महात्मनः ; V1 B1 Da Dn °बलः ; D4 °त्मनाः ; D7 T G1. 4 M °तपाः ; G2 °द्युतिः (for °त्मना). —^{e}) Ś1 K1. 4 D1 वित्तं ; Da वृत्तिं (for वृत्तं). Some MSS. प्रह्लाद. —^{f}) D7 G1 अतो ह्यहं ; T1 G2. 4 ततोऽस्म्यहं.

53 ^{a}) K2 D1. 7 G1 महाश्वेता ; K3 M महाञ्छ्वेतः ; K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 महा(V1 B1 °हान्)-शब्दः ; T2 महत्तेजः (for महाश्वेतः). — Ś1 K1–3 D1

तामपृच्छत्स दैत्येन्द्रः सा श्रीरित्येवमब्रवीत् ॥ ५४
उषितास्मि सुखं वीर त्वयि सत्यपराक्रमे ।
त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बलं यत्र ततो ह्यहम् ॥ ५५
ततो भयं प्रादुरासीत्प्रह्लादस्य महात्मनः ।
अपृच्छत च तां भूयः क्व यासि कमलालये ॥ ५६
त्वं हि सत्यव्रता देवी लोकस्य परमेश्वरी ।
कश्चासौ ब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५७

श्रीरुवाच ।

स शक्रो ब्रह्मचारी च यस्त्वया चोपशिक्षितः ।
त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृतं प्रभो ॥ ५८
शीलेन हि त्वया लोकाः सर्वे धर्मज्ञ निर्जिताः ।
तद्विज्ञाय महेन्द्रेण तव शीलं हृतं प्रभो ॥ ५९
धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलं चैव तथा ह्यहम् ।
शीलमूला महाप्राज्ञ सदा नास्त्यत्र संशयः ॥ ६०

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा गता तु श्रीस्ते च सर्वे युधिष्ठिर ।
दुर्योधनस्तु पितरं भूय एवाब्रवीदिदम् ॥ ६१
शीलस्य तत्त्वमिच्छामि वेत्तुं कौरवनन्दन ।

om. (hapl.) 53^{c}–54^{b}. — ^{c}) M_2 [अ]हं (for [आ]ह). — ^{d}) $D_{2.8}$ G_1 यत्तो (for यतो). K_5 T_1 $G_{2.4}$ ततो-स्म्य(K_5 °तो ह्य)हं (for अहं ततः). — ^{e}) $B_{3.4}$ Dn $D_{3.5.7}$ T $G_{1.2.4}$ प्रययौ; M_4 [अ]नुययौ (for च ययौ). — ^{f}) Da वृद्धं (for वृत्तं). B_1 Da नराधिपः; D_8 °पं.

54 $Ś_1$ K_{1-3} D_1 om. 54^{ab} (cf. v. l. 53). — ^{a}) V_1 $B_{1.2}$ Da पद्मालया (for प्रभामयी). — Da om. 54^{cd}. — ^{c}) $M_{3.4}$ अपृच्छत (for °च्छत्स). — ^{d}) $K_{4.5}$ $B_{0.4.5}$ Dn $D_{2.3.5}$ एनम् (for एवम्).

55 ^{a}) K_1 इषितास्मि (for उ°). B_1 Dn स्वयं (for सुखं). T_2 $G_{1.2}$ M नित्यं (for वीर). — ^{b}) $K_{2.3.5}$ V_1 B D (except D_1) S (G_3 missing) -पराक्रम (B_1 M_2 °मः; D_8 °मं). — ^{c}) $B_{0.3-5}$ $D_{2.3.5.6.8}$ त्यक्ता त्वया (by transp.). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 यतो वित्तं; $D_{5.6}$ बलं तत्र. K_3 बलवतो; V_1 $B_{1.2}$ Da Dn ह्यनुगता (for यत्र ततो). K_1 om. ततो. T_1 $G_{2.4}$ [ऽ]स्म्यहं; $M_{1.3.4}$ [ऽ]प्यहं (for ह्यहम्).

56 ^{a}) M प्रादुरभूत् (for °रासीत्). — ^{b}) Some MSS. प्रह्लादस्य. — ^{c}) T_2 स (for च). K_5 V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ अपृच्छत्स ततो (V_1 °त्स तदा; D_4 °च्च स तां) भूयः. — ^{d}) M_4 कमलासने (for °लये).

57 ^{a}) $M_{1.3}$ त्वं सि (sic) (for त्वं हि). V_1 $B_{0.2.3}$ $D_{1.4}$ G_1 देवि. K_5 $D_{2.3.5.6}$ सत्यव्रता त्वं हि देवि ($D_{3.5}$ °वी). — ^{c}) M_2 कस्य (for कश्च). D_4 ब्राह्मणोदवित् (sic) (for °णश्रेष्ठस्). — ^{d}) K_1 तत्त्व (for तत्त्वम्).

58 D_8 $G_{1.2.4}$ om. the ref. D_5 श्रीदेव्युवाच. — ^{a}) Dn_2 D_8 शक्तो; M_2 चक्रो (for शक्रो). $K_{1.3}$ Dn_1 M यस; B_5 T_1 [इ]व (for च). — ^{b}) K_1 त्वत्तस्यैव; $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn D_{2-8} T $G_{2.4}$ M_{1-3} त्वत्तश्चैव; G_1 ततश्चैव; M_4 त्यक्तश्चैव (for यस्त्वया च). — ^{c}) B_2 M_2 ये तद् (for ते यद्). — ^{d}) D_7 T $G_{1.2.4}$ $M_{1.3.4}$ तेन तत्ते (for तत्तेनाप-). $M_{1.3}$ वृतं (for -हृतं). G_2 त्वया (for प्रभो). D_4 तत्तेजोपहृतं प्रभो.

59 K_3 om. (hapl.) 59. $Ś_1$ reads 59 on marg. — ^{a}) D_4 शीले सति (for शीलेन हि). $K_{1.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ T_1 $G_{2.4}$ M त्रयो (for त्वया). D_7 शीलेन तेन लोकाश्च; T_2 G_1 शीलेन लोका वै राजंस्. — ^{b}) $K_{1.5}$ V_1 B Da Dn D_{2-8} S (G_3 missing) त्वया (for सर्वे). G_2 निश्चिताः (for निर्जिताः). — ^{c}) B_4 Dn $D_{3.5}$ सुरेंद्रेण (for महेन्द्रेण). — ^{d}) D_4 शीले. K_1 D_6 हितं (for हृतं).

60 ^{a}) B_1 धर्मं. $Ś_1$ K_4 वित्तं (for वृत्तं). — ^{b}) K V_1 B_{0-4} D (except D_1) T_1 $G_{1.2.4}$ M_4 [अ]पि (for हि). — ^{c}) D_1 शीलं. G_1 -मूलं. $B_{0.2-5}$ $D_{2.3.5.6}$ महाप्रज्ञ; Da_1 °प्राज्ञस्; D_7 S (G_3 missing) °राज (for °प्राज्ञ). — ^{d}) Da_1 तदा; D_7 S (G_3 missing) तथा (for सदा).

61 $D_{7.8}$ G_1 om. the ref. — ^{a}) Dn_2 एकम् (for एवम्). $K_{1.3.5}$ V_1 B D (except D_1) S (G_3 missing) श्रीस्तु (by transp.). — ^{d}) Dn D_6 वचः; D_7 S (G_3 missing) तदा (for इदम्).

62 ^{a}) $D_{3.5}$ चेच्छामि (for इच्छामि). D_7 T $G_{1.2.4}$ M_{1-3} शीलं समधिगच्छामि; M_4 शीलं तत्सम्यगिच्छामि. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 वक्तुं; D_4 चेत्तुं (for वेत्तुं). Da_1 D_6 M_2 कौरवनंदनः (D_6 °नं). — ^{c}) Da न (for च). B_0 D_1 तथा; T_2 कथं (for यथा). — ^{d}) K_{1-3} V_1 $B_{1.2}$ Da Dn $D_{2.6-8}$ T G_4 $M_{1.3.4}$ तं

प्राप्यते च यथा शीलं तमुपायं वदस्व मे ॥ ६२
धृतराष्ट्र उवाच ।
सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रह्लादेन महात्मना ।
संक्षेपतस्तु शीलस्य शृणु प्राप्तिं नराधिप ॥ ६३
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत्प्रशस्यते ॥ ६४
यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम् ।
अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कथंचन ॥ ६५
तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघेत संसदि ।
एतच्छीलं समासेन कथितं कुरुसत्तम ॥ ६६
यद्यप्यशीला नृपते प्राप्नुवन्ति क्वचिच्छ्रियम् ।
न भुञ्जते चिरं तात समूलाश्च पतन्ति ते ॥ ६७
एतद्विदित्वा तत्त्वेन शीलवान्भव पुत्रक ।
यदीच्छसि श्रियं तात सुविशिष्टां युधिष्ठिरात् ॥ ६८
भीष्म उवाच ।
एतत्कथितवान्पुत्रे धृतराष्ट्रो नराधिप ।
एतत्कुरुष्व कौन्तेय ततः प्राप्स्यसि तत्फलम् ॥ ६९

C. 12. 4621
B. 12. 124. 71
K. 12. 124. 71

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

सोपायं; K5 Bo. 3–5 D3–5 G2 तथो°; G1 M2 तचो° (for तमु°). D7 S (G3 missing) ब्रवीहि; D8 दरस्व (sic) (for वदस्व).

63 D8 om. the ref. — a) T G4 सोपायः; G2 उपायः. Ś1 K1. 2 सर्वम् (for पूर्वम्). Da निर्दिष्टं; T G2. 4 उद्दिष्टः (for उद्दिष्टं). — b) Some MSS. प्रह्लादेन. D1 M3 महात्मनः. — c) K3 संक्षेपात्तस्य; K5 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 °पेण च; V1 B1. 2 Da Dn D6 °पेण तु (for °पतस्तु). K3 om. from शीलस्य up to प्रशस्यते (in 64d). — d) K4 प्राप्ते; T1 G1 प्राप्तं (for प्राप्तिं). Dn नरेश्वर; D7 T G1. 2. 4 M1–3 जनाधिप; M4 जनेश्वर (for नराधिप).

64 K3 om. 64 (cf. v. l. 63). — c) B1 अनुग्रहं. — d) V1 वदंति हि; D4 प्रचक्षते (for प्रशस्यते).

65 a) K1 हिते (for हितं). — c) D7 T G1. 2. 4 पापेन (for वा येन). K1 (marg. by corr.) अपि त्रपेत वाक्येन.

66 a) K1 D4 तत्तत्; T G2. 4 कर्ता; G1 तत्तु (for तत्तु). K1 यथा (for तथा). — b) K2–5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2–6. 8 G1 श्लाघ्येत; G2 श्लाघेत्तु. — c) K4 शीले. K1. 3. 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) शीलं (G1 शिवं) समासेनैतत्ते (K5 °त्तु).

67 a) G1 यदल्पशीला; M2 यदस्य शीलां. — b) K1. 3. 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) श्रियं क्वचित् (by transp.). — c) D4 संजते; M1 भुंजेत (for भुञ्जते). Ś1 K1. 2 D1 श्रियं; G2 चिरात् (for चिरं). — Ś1 reads 67d–68c on marg. — d) K4 D1 समूलाच्; M1 सर्वमूलाश्च (hypermetric) (for समूलाश्च). Ś1 (*sup. lin.* as in text; *inf. lin.*) भवंति; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 न संति (for पतन्ति).

68 Before 68, K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 ins. धृतराष्ट्र उवाच. Ś1 reads 68abc on marg. — a) D6 एवं (for एतद्). — c) T2 G1 M4 यदिच्छसि. — d) K1 सुविचित्रां; D6 सुविशिष्टो; M2 सविशिष्टां (for सु°). T2 G1 युधिष्ठिरे. — After 68, Ś1 K1. 2 D1 ins.:

288* जिता सभा शास्त्रवता समासा[? °मस्या] गोमता जिता ।
अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ।

[= (var.) 5. 34. 45. — (L. 1) K1. 2 वस्त्रवता (for शास्त्र°). K1 समांसा. — (L. 2) Ś1 जिता; D1 जितौ (for जितो). K1 सर्वे.]

On the other hand, D7 T G1. 2. 4 M ins. after 68:

289* अधिकां वापि राजेन्द्र ततस्त्वं शीलवान्भव ।

[G1 यापि; G2. 4 अपि (for वापि). G1 संशीलवान् (for त्वं शी°).]

69 M om. 69ab. D4 om. the ref. — a) D6 G2 पुत्र (for पुत्रे). — b) K V1 Bo. 2–4 Da2 Dn D2. 3. 5. 6. 8 नराधिपः; D7 T G1. 2. 4 महीपतिः (for नराधिप). — c) K5 D2. 3. 5. 6. 8 G2 राजेंद्र (for कौन्तेय). — d) V1 Bo यतः; M4 तत्त्वं (for ततः). G1 प्राप्स्यथ (for °सि). D7 T G1. 2. 4 यत्फलं; M1, 3. 4 यद्फलं (for तत्फलम्).

१२५

C. 12. 4622
B. 12. 125. 1
K. 12. 125. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
शीलं प्रधानं पुरुषे कथितं ते पितामह ।
कथमाशा समुत्पन्ना या च सा तद्वदस्व मे ॥ १
संशयो मे महानेष समुत्पन्नः पितामह ।
छेत्ता च तस्य नान्योऽस्ति त्वत्तः परपुरंजय ॥ २
पितामहाशा महती ममासीद्धि सुयोधने ।
प्राप्ते युद्धे तु यद्युक्तं तत्कर्तायमिति प्रभो ॥ ३
सर्वस्याशा सुमहती पुरुषस्योपजायते ।
तस्यां विहन्यमानायां दुःखो मृत्युरसंशयम् ॥ ४
सोऽहं हताशो दुर्बुद्धिः कृतस्तेन दुरात्मना ।
धार्तराष्ट्रेण राजेन्द्र पश्य मन्दात्मतां मम ॥ ५
आशां महत्तरां मन्ये पर्वतादपि सद्रुमात् ।
आकाशादपि वा राजन्नप्रमेयैव वा पुनः ॥ ६
एषा चैव कुरुश्रेष्ठ दुर्विचिन्त्या सुदुर्लभा ।
दुर्लभत्वाच्च पश्यामि किमन्यद्दुर्लभं ततः ॥ ७
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध तत् ।
इतिहासं सुमित्रस्य निर्वृत्तमृषभस्य च ॥ ८

Colophon om. in V1: G3 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K B1-5 Da Dn D2-7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K B Da Dn1 D2-6 M1-3 शील(Ś1 शाला; K1 शूला; K2. 4 D1 शीला)-वर्णनं; T1 G2. 4 शीलविवरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 114; B3. 4 Dn1 123; Da1 Dn2 124 (as in text); D2 119; D8 112; T1 G4 127; T2 G1. 2 M 126. — *Śloka no.:* Da1 Dn2 71; Da2 Dn1 72; D8 69.

125

☞ G3 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 112. 1).

1 D8 om. the ref. B1 om. 1[ab]. — [a]) K1 शीलप्रदानं. G1. 2 पुरुषं (for °षे). — D8 om. 1[b]-2[a]. — [b]) D4 नराधिप (for पितामह). — [c]) K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 स्वाशा; D4 वा सा (for आशा). — [d]) K3 Dn1 D6 चाशा; Da च वा; D4 वाशा (for च सा). D7 S (G3 missing) का च सा प्रब्रवीहि मे.

2 D8 om. 2[a] (cf. v. l. 1). — [a]) D7 S (G3 missing) तु (for मे). K1 एव (for एष). — [b]) D7 S (G3 missing) ममोत्पन्नः (for समु°). — [c]) K3 D4 वै (for च).. Da1 हि (for ऽस्ति). — [d]) D4. 8 M4 ·पुरंजयः (for °य). K5 त्वत्तः कुरुपितामह.

3 K5 om. 3. — [a]) K4 [आ]शां (for [आ]शा). — B2 om. (hapl.) 3[b]-4[a]. — [b]) B1 कथमासीत्; Dn2 ममासिद्धिः; D7 S (G3 missing) °सीत्तु (for °सीद्धि). — [c]) Bo च (for तु). K2 Dn2 तद्युक्तं; D8 युक्तं तु; G1 यद्वृत्तं (for यद्युक्तं). K1 प्राप्ते युजेतयद्यार्थं (sic). — [d]) D4 corrupt.

4 B2 om. 4[a] (cf. v. l. 3). — [a]) D1 [अ]त्र (for सु-). — [b]) D1 प्रजायते (for [उ]पजा°). — [c]) Ś1 K2 D1 निहन्यमानायां (for विहन्य°). — [d]) D1 दुःखे; D4. 7 T1 G1. 4 M1. 3. 4 दुःखं; G2 दुःख- (for दुःखो). Ś1 K1. 4 D1 मृत्योर् (for मृत्युर्). K3 V1 B2 Da Dn D4 न संशयः; K5 Bo. 1. 3-5 D2. 3. 5. 6. 8 G2 M4 असंशयः (for °यम्).

5 [a]) D7 बोधं (for सोऽहं). K4 हतासो. — [b]) K3 D4 M2 महात्मना; D2 दुहा° (for दुरा°). — [c]) Da1 धृतराष्ट्रेण.

6 [a]) K4 Bo-2 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 महत्तरीं (K4 D2. 8 °री); D7 T1 G (G3 missing) M बृहत्तरीं (D7 T1 M2 °रां) (for महत्तरां). — [b]) K1 दुर्गमां; K5 चाद्रुमात्; D2. 3. 5 वाद्रु°; D4 सुद्रु° (for सद्रु°). — After 6[ab], D2 repeats दपिसद्रुमात्. — [d]) Ś1 अप्रमेये च; D7 S (G3 missing) °मेया(D7 °ये)थ (for °मेयैव).

7 [a]) K1 एष; Bo. 5 D1. 7 एषां (for एषा). B2 D3. 5 चैतत् (for चैव). — [b]) T2 दुर्विनीता; G1 M4 दुर्विचिंत्य· (for °चिन्त्या). — [c]) K5 V1 Bo. 3-5 Da D2. 3. 6. 8 न; D5 lacuna (for च). Ś1 K1. 2. 4 D1 वक्ष्यामि; D8 मस्यामि (sic) (for पश्यामि).

सुमित्रो नाम राजर्षिर्हैहयो मृगयां गतः ।
ससार स मृगं विद्ध्वा बाणेन नतपर्वणा ॥ ९
स मृगो बाणमादाय ययावमितविक्रमः ।
स च राजा बली तूर्णं ससार मृगमन्तिकात् ॥ १०
ततो निम्नं स्थलं चैव स मृगोऽद्रवदाशुगः ।
मुहूर्तमेव राजेन्द्र समेन स पथागमत् ॥ ११
ततः स राजा तारुण्यादौरसेन बलेन च ।
ससार बाणासनभृत्सखड्गो हंसवत्तदा ॥ १२
तीर्त्वा नदान्नदीश्चैव पल्वलानि वनानि च ।
अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्य ससारैव वने चरन् ॥ १३
स तु कामान्मृगो राजन्नासाद्यासाद्य तं नृपम् ।
पुनरभ्येति जवनो जवेन महता ततः ॥ १४
स तस्य बाणैर्बहुभिः समभ्यस्तो वनेचरः ।
प्रक्रीडन्निव राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ १५
पुनश्च जवमास्थाय जवनो मृगयूथपः ।
अतीत्यातीत्य राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ १६
तस्य मर्मच्छिदं घोरं सुमित्रोऽमित्रकर्शनः ।
समादाय शरश्रेष्ठं कार्मुकान्निरवासृजत् ॥ १७

C. 12. 4638
B. 12. 125. 17
K. 12. 125. 17

---

8 D$_8$ om. the ref. — ^{a}) K$_1$ मे (for ते). Ś$_1$ K$_4$ वर्णयिष्यामि (for वर्त°). — ^{b}) K$_3$ B$_{0.5}$ D$_4$ तं; B$_4$ यत्; D$_7$ S (G$_3$ missing) मे (for तत्). — ^{d}) B$_1$ D$_{4.6}$ T$_2$ G$_1$ M$_4$ निवृत्तम्; D$_2$ निर्वृत्यम् (for निर्वृत्तम्).

9 ^{b}) Some MSS. हेहयो. G$_2$ मृगतां (for मृगयां). — V$_1$ reads 9^{c}–10^{d} on marg. — ^{c}) D$_7$ T$_1$ G (G$_3$ missing) M$_4$ च (for स). Ś$_1$ K$_4$ D$_1$ हत्वा (for विद्ध्वा). — ^{d}) K$_{2.3.5}$ B Da Dn D$_{2.3.5.6.8}$ [आ]नत- (for नत-). D$_1$ corrupt.

10 V$_1$ reads 10 on marg. — ^{b}) D$_8$ अमिति- (for अमित-). D$_7$ S (G$_3$ missing) ययाव(M$_2$ °वं)तिपराक्रमः. — ^{c}) K$_1$ राज- (for राजा). K$_{1.4.5}$ B$_{2-4}$ Dn D$_{3-6.8}$ T बलात् (for बली). K$_3$ D$_4$ राजन् (for तूर्णं). — ^{d}) Dn ससार मृगयूथपं.

11 ^{a}) K$_4$ नतः; K$_5$ D$_{4.6.7}$ T$_1$ G$_{2.4}$ M$_{2.4}$ निम्न- (for निम्नं). — ^{b}) K$_5$ [ऽ]व्रजद्; D$_{2.6.8}$ M$_{1-3}$ [ऽ]द्रवत (for ऽद्रवद्). Da$_1$ आशुभा (sic). — G$_1$ repeats 11^{cd} after 12. — ^{c}) K$_{3.5}$ B Da Dn D$_{2.3.5-8}$ S (G$_3$ missing) इव; V$_1$ अपि; D$_4$ एवं (for एव). — ^{d}) D$_6$ सममेव (for °मेन स). Da D$_6$ यथा (for पथा). K$_5$ B$_{0.4.5}$ Dn$_2$ D$_{2.3.5.6.8}$ गतः (for [अ]गमत्).

12 K$_5$ om. (hapl.) 12^{c}–14^{d}. — ^{c}) K$_{1.4}$ D$_1$ समान-; G$_1$ (before corr.) चकार; G$_1$ (by corr.) चचार (for ससार). B$_2$ बाणाशन- (for °सन-). Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_1$ -धृत् (for -भृत्). Dn$_2$ ससार बाणान्व्यसृजत्. — ^{d}) K$_2$ V$_1$ B D (except D$_{1.4.7}$) सखड्गोसौ (B$_2$ °ड्गः स) तल(V$_1$ B$_{1.2}$ Da Dn ततु)न्नवान्. — After 12, G$_1$ repeats 11^{cd}.

13 K$_5$ om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{a}) All MSS. (except Ś$_1$ K$_{2.4}$ D$_1$; K$_5$ om.; G$_3$ missing) ततो (for तीर्त्वा). B$_1$ Da D$_4$ नदान्नदीं; Dn$_2$ D$_{2.3.5.6.8}$ नदीर्न(Dn$_2$ °न)दांश्च; D$_7$ T$_1$ G$_4$ M$_2$ नगान्नदीश्च; G$_2$ [ऽ]न्वगा° (for नदा°). — ^{b}) B$_2$ च सर्वशः (for वनानि च). — ^{c}) K$_2$ B$_1$ Da [अ]त्यतिक्रम्य; K$_3$ D$_4$ व्यति°; D$_1$ अति°; D$_7$ T G (G$_3$ missing) ह्यति° (for [अ]भ्यति°). K$_4$ D$_6$ अतिक्रम्यान्यति° (sic); Dn$_2$ अतिक्रम्यान्परिक्रम्य. — ^{d}) B$_{0.5}$ च; B$_2$ D$_4$ G$_1$ [इ]व; Dn D$_{2.3.5.6.8}$ [ए]को (for [ए]व). K$_1$ [ऽ]चरत्; V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.6.8}$ S (G$_3$ missing) -चरः; D$_7$ मृगः (for चरन्).

14 K$_5$ om. 14 (cf. v. l. 12). — ^{a}) T$_2$ G$_2$ तु तावन्; G$_1$ दुदाव (sic) (for तु कामान्). — ^{b}) D$_7$ S (G$_3$ missing) पार्थिवं (for तं नृपम्). — ^{c}) B$_1$ Da D$_4$ अत्येति; M अप्येति (for °भ्येति). B$_1$ यवनो (for जव°). — ^{d}) M$_{1.3}$ वनेन (for जवेन).

15 D$_1$ reads 15^{a} on marg. — ^{a}) K$_{3.5}$ B$_{3.4.5}$ (marg. as in text) D$_{2-6.8}$ ततः स (for स तस्य). — ^{b}) B$_{1.2}$ सु(B$_2$ स्व)संन्यस्तो (for समभ्य°). Da स संन्यस्तो वनेश्वरः; D$_1$ समभ्यस्ते वने वनः (sic). ❀ Cn: समभ्यस्तो विद्धः । ❀ — ^{c}) B$_{3.4}$ D$_{2.3.5.6.8}$ प्रनृत्यन्; D$_7$ °ब्रुवन् (for °क्रीडन्). — ^{d}) D$_1$ चाभ्येति (for अभ्येति). M$_2$ पातितं (for चान्तिकम्).

16 K$_{1.4}$ om. (hapl.) 16; T G$_{2.4}$ read 16^{ab} after 17. — ^{a}) Da$_2$ यवम् (for जवम्). — ^{b}) B$_1$ यवनो; Dn$_2$ जवेन; D$_1$ जवने (for जवनो). — D$_7$ G$_1$ om. (hapl.) 16^{c}–18^{b}; T G$_{2.4}$ om. (hapl.) 16^{cd}. — ^{d}) Ś$_1$ चात्येति; B$_1$ Da अत्ये°; D$_1$ चाभ्ये° (for अभ्ये°).

17 D$_7$ G$_1$ om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) K$_3$ मर्मभिदं; K$_4$ मर्दच्छिदं (for मर्म°). — ^{b}) B$_3$ Dn D$_2$

C. 12. 4639
B. 12. 125. 18
K. 12. 125. 18

ततो गव्यूतिमात्रेण मृगयूथपयूथपः ।
तस्य बाणपथं त्यक्त्वा तस्थिवान्प्रहसन्निव ॥ १८
तस्मिन्निपतिते बाणे भूमौ प्रज्वलिते ततः ।
प्रविवेश महारण्यं मृगो राजाप्यथाद्रवत् ॥ १९
प्रविश्य तु महारण्यं तापसानामथाश्रमम् ।
आससाद ततो राजा श्रान्तश्चोपाविशत्पुनः ॥ २०
तं कार्मुकधरं दृष्ट्वा श्रमार्तं क्षुधितं तदा ।
समेत्य ऋषयस्तस्मिन्पूजां चक्रुर्यथाविधि ॥ २१
ऋषयो राजशार्दूलमपृच्छन्स्वं प्रयोजनम् ।
केन भद्रमुखार्थेन संप्राप्तोऽसि तपोवनम् ॥ २२
पदातिर्बद्धनिस्त्रिंशो धन्वी बाणी नरेश्वर ।
एतदिच्छाम विज्ञातुं कुतः प्राप्तोऽसि मानद ।

तीक्ष्णं च (for सुमित्रो). Ś1 K1. 2. 4 B (except B3) Da D1 -कर्षणः; D6 -कर्शनं (for -कर्शनः). — c) K1. 3. 5 V1 B (except B3) Da1 D2-6. 8 T1 G2. 4 M समाधाय (for °दाय). K2. 3 B1-3 Da Dn D4. 5 M3. 4 शरं (for शर-). — d) K1 M1. 3. 4 कार्मुकाच्चिरवा(K1 °वरा)सृजत्; K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 कार्मुके तु (D2. 3. 6. 8 नु) व्यवा(K3 B3 Dn D6 तथा-; B1. 2 Da व्यपा)सृ°; D4 कार्मुके समवासृ°; T2 कार्मुकाच्चिरसादयत्; G2 M2 कार्मुकाच्चिरवासयत् (M2 °रकृत्तत). — After 17, T G2. 4 read 16ab.

18 D7 G1 om. 18ab (cf. v. l. 16). T G2. 4 om. (hapl.) 18ab. — a) K4 Da2 गव्यूत- (for गव्यूति-). Ś1 K4 D1 -मात्रे स; K1 -मात्रेन; M1. 3 -मात्रे तु (for -मात्रेण). — b) D4 om. (hapl.) यूथप. D8 -यूथकः (for -यूथपः). — c) M1. 3 बाणफलं (for °पथं). K (except K4) V1 B (except B6) Dn D2. 3. 5. 6. 8 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). — d) K2. 3 D7 S (G3 missing) स्थितवान् (for तस्थि°).

19 ab) T2 भूमौ बाणे (by transp.). D4 प्रज्वालिते (for प्रज्व°). K1. 3 D4. 7 T G2. 4 M1. 3. 4 तदा; G1 [ऽ]पि च (for ततः). K2. 4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 भूमौ ज्वलिततेजसि (for b). — c) D7 T G2. 4 M1. 3. 4 मृगोरण्यं (for महा°). G1 तदा प्रविवेश मृगो. —G1 repeats 19d–20a after 20a. — d) M2 हि (for [अ]पि). K3 D4 [अ]थाश्रमं; V1 [अ]थोद्रवत्; T2 M2 [अ]भिद्र° (for [अ]थाद्र°). D7 T1 G (G3 missing) M1. 3. 4 मृगं राजाप्यभिद्रवत्. — After 19, K3-5 V1 B D (except D1) T1 G1. 2. 4 M ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* K3-5 V1 B (except B1) Da Dn D2-8 T1 G1. 2. 4 M1-3 राजधर्म. — *Adhy. name :* K3-5 V1 B Da Dn1 D2. 3. 5. 6 ऋषभगीता; T1 G1 m. 2. 4 °गीतासु सुमित्रचरित्रं; M1-3 सुमित्रोपाख्याने मृगानुधावनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 115; B3-5 Dn1 124; Da1 Dn2 125; D7 G2 M1-3 127; T1 G4 128. — *Śloka no. :* Da1 17; Da2 Dn 19; D8 18.]

20 Before 20, K3-5 V1 B D (except D1. 8) T1 G1. 2. 4 M ins. भीष्म उवाच. — a) Dn1 प्रविशन् (for प्रविश्य). Dn1 स; D7 च (for तु). — After 20a, G1 repeats 19d–20a. — d) D8 आर्तश्च (for श्रान्तश्च). B1 [उ]पाविशन्; Dn2 °वसत्; D4 M1. 3 [उ]पविशत् (for °पाविशत्). All MSS. (except Ś1 K1. 2 D1; G3 missing) तदा (for पुनः).

21 B1 om. (hapl.) 21ab. — a) Da1 तत् (for तं). M2 -परं; M4 -धनुं (for -धरं). — b) D4 श्रमार्तं; G1 क्षमार्तं (for श्रमा°). K3 D4 T G1. 4 M1. 3 तथा (for तदा). — c) K4 सर्वे; D4. 7 S (G3 missing) तस्मै (for तस्मिन्). Ś1 B2 Da D1 समभ्येत्यर्षयः सर्वे (B2 Da °यस्तस्मिन्; D1 °यः सर्वा). — d) D7 S (G3 missing) चक्रुः पूजां (by transp.). K1 यथावयः (for °विधि). — After 21, all MSS. (except Ś1 K2. 4 D1; G3 missing) ins. :

290* स पूजामृषिभिर्दत्तां प्रतिगृह्य नराधिपः ।
अपृच्छत्तापसान्सर्वांस्तपसो वृद्धिमुत्तमाम् ।
ते तस्य राज्ञो वचनं प्रतिगृह्य तपोधनाः ।

[K1 om. line 1. — (L. 1) G1 संपूजाम् (for स पू°). K3. 5 Dn D2. 6. 8 संप्रगृह्य (for प्रति°). B1. 2 M2. 4 नराधिप; D7 G1 जनाधिपः (for नरा°). — (L. 2) Da1 स तपो-. Da1 उत्तमं. D7 S (G3 missing) तपोवृद्धिमनुत्तमां (for the post. half). — (L. 3) K3 Dn D6 संप्रगृह्य; K5 D2. 3. 5. 8 प्रतिपूज्य (for °गृह्य). D2 तपोधनः.]

22 a) B D2. 3. 5 -शार्दूल (for °लम्). — b) Ś1 K1. 4 अपृ(K4 °प्र)च्छत् (for °च्छन्). D4 ते; D7 S (G3 missing) तत् (for स्वं). K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तमपृच्छन्प्रयोजनं. — c) M2 तेन (for केन). K (except K4) B6. 3 Dn D2-6. 8 G2 केन भद्र सुखा(G2 विना)र्थेन. — d) Da D4 संप्राप्तोस्मि (D4 °स्म) (for °प्तोऽसि). B1 तपोधनं; D4 °वने (for °वनम्). D7 S (G3 missing) तपोवनमुपागतः.

23 a) G2 पदाति- (for पदातिर्). — b) V1 खड्गी

कस्मिन्कुले हि जातस्त्वं किं नामासि ब्रवीहि नः ॥ २३
ततः स राजा सर्वेभ्यो द्विजेभ्यः पुरुषर्षभ ।
आचख्यौ तद्यथान्यायं परिचर्यां च भारत ॥ २४
हैहयानां कुले जातः सुमित्रो मित्रनन्दनः ।
चरामि मृगयूथानि निघ्नन्बाणैः सहस्रशः ।
बलेन महता गुप्तः सामात्यः सावरोधनः ॥ २५
मृगस्तु विद्धो बाणेन मया सरति शल्यवान् ।
तं द्रवन्तमनु प्राप्तो वनमेतद्यदृच्छया ।
भवत्सकाशे नष्टश्रीर्हताशः श्रमकर्शितः ॥ २६
किं नु दुःखमतोऽन्यद्वै यदहं श्रमकर्शितः ।
भवतामाश्रमं प्राप्तो हताशो नष्टलक्षणः ॥ २७
न राजलक्षणत्यागो न पुरस्य तपोधनाः ।
दुःखं करोति तत्तीव्रं यथाशा विहता मम ॥ २८
हिमवान्वा महाशैलः समुद्रो वा महोदधिः ।
महत्त्वान्नान्वपद्येतां रोदस्योरन्तरं यथा ।
आशायास्तपसि श्रेष्ठास्तथा नान्तमहं गतः ॥ २९
भवतां विदितं सर्वं सर्वज्ञा हि तपोधनाः ।
भवन्तः सुमहाभागास्तस्मात्प्रक्ष्यामि संशयम् ॥ ३० C. 12. 4655 B. 12. 126. 15 K. 12. 126. 15

(for बाणी). B2 Da शरी तथा; D6 नरेश्वरः; D7 S (G3 missing) जनेश्वर (for नरे°). — e) Ś1 K2 V1 Da D1. 7 T1 G1. 2 इच्छामि (for इच्छाम). V1 Da G1 [अ]हं ज्ञा(G1 श्रो)तुं; D1. 4 विज्ञानं (D1 °तं) (for °ज्ञातुं). K3. 5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 M2 एतदिच्छामहे ज्ञा(K3. 5 Dn T2 श्रो)तुं. — e) M2 तस्मिन् (for कस्मिन्). K3. 5 V1 B Da D2. 3. 5–8 S (G3 missing) च; Dn तु; D4 [s]व- (for हि). — f) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S (G3 missing) किंनामा चा(D5 वा)सि ब्रूहि नः.

24 b) B4 D4. 7 पुरुषर्षभः. — c) Da1 आचख्यु; Da2 D4 °चक्षौ; D7 T2 आसाद्य (for °चख्यौ). Ś1 D1 M3 यथा न्याय्यं; G2 °थावृत्तं (for °थान्यायं). Dn आचचक्षे यथान्यायं.

25 a) Some MSS. हेहयानां. — b) K2 -कर्षणः; D7 S (G3 missing) -कर्शनः (for -नन्दनः). D4 सुमित्रोतिबनंदनः (corrupt). — After 25^{ab}, D8 reads (for the first time) 25^{ef}, repeating it in its proper place. D2 repeats 25^{cd} after 25. — d) K3 D4 वने विघ्नन्; D7 S (G3 missing) बाणैर्निघ्नन् (by transp.). — D6 om. 25^{ef}. — e) K3 प्राप्तः; V1 Da युक्तः; D7 S (G3 missing) ब्रह्मन् (for गुप्तः). — f) D1 सत्त्वरोधनः (for सात्र°).

26 a) K3 D4 च (for तु). Da1 वध- (sic) (for विद्धो). K3 बालेन (for बाणेन). — b) Da1 शरति; D3 T2 G1 चरति; D4 शिरसि; D6 सरसि (for सरति). — c) G1 तद् (for तं). D4 द्रवतम्. — d) K5 यदृक्षया (for °च्छया). — e) All MSS. (except Ś1 K4 D1; G3 missing) -सकाशं (for -सकाशे). B1 संनष्टश्रीर् (hypermetric) (for नष्ट°). — f) M2 हताश्च (for हताशः). D7 G1 शम- (for श्रम-). Ś1 K3. 4 V1 B Dn2 D1–3. 5. 6. 8 -कर्षितः; D7 (before corr.) -कर्शनं (by corr. *sec. m.* °नः) (for -कर्शितः).

27 D4 om. (hapl.) 27^{ab}. V1 reads 27^{ab} on marg. — a) K1 न; K5 D2. 6. 7 तु (for नु). B1 तु (for वै). — b) Some MSS. -कर्षितः. — c) D1 आश्रमः. — d) K1. 5 V1 B (except B2) Da Dn2 D2. 3. 5–8 T1 G4 M Cb भ्रष्ट-; G2 सृष्ट-; Ca नष्ट- (as in text).

28 b) D7 S (G3 missing) पुनरस्य (M1. 3. 4 °द्य) (for न पुरस्य). — c) D1 तं; D7 S (G3 missing) मे (for तत्). D7 प्रीतिं (for तीव्रं). — d) Ś1 K4 D1 यदा (for यथा). B0 G2 M4 विहिता; Dn2 विमता; D7 निहता; T2 G1 महती (for विहता).

29 b) D1 महे(marg. °द)धिपः (for महोदधिः). — c) Ś1 K4 B4 नाभ्यपद्येतां; K1 नार्थ्यंपद्येतां (corrupt); V1 B0. 5 Da नानुपद्येतां; B2 न विप°; D1 नाभिप°; D7 T2 G2. 4 M नानुपद्ये(M2 °स्ये)त; T1 G1 नान्वपद्येता (for °द्येतां). — d) K1 नांतरं (for अन्तरं). K2. 3 रोदस्योर्वांतरं तथा; K5 V1 B D (except D1. 4. 7) Cn नभसोर्वा(V1 B1. 2 Da °नं-; B0. 4. 5 D2. 6 °नां)तरं य(Dn1 Cn त)था. ❀ Cn : अवान्तरम् एकांशमपि । ❀ — e) Ś1 K4 D1 तपसां; M2 °ति (for तपसि). Ś1 K4 D1 G2 श्रेष्ठ; G1 श्रेष्ठस् (for श्रेष्ठास्). — f) Dn2 नाशम्; D4 भांतम् (sic); G1 नंशम् (for नान्तम्).

30 a) T2 भवता. — c) D5 भवतः. — d) K4. 5 B (except B2) Dn D2. 3. 5–8 S (G3 missing) पृच्छामि; D1. 4 वक्ष्यामि (for प्रक्ष्यामि).

C. 12. 4655
B. 12. 126. 15
K. 12. 126. 15

आशावान्पुरुषो यः स्यादन्तरिक्षमथापि वा ।
किं नु ज्यायस्तरं लोके महत्त्वात्प्रतिभाति वः ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं किमिह दुर्लभम् ॥ ३१
यदि गुह्यं तपोनित्या न वो ब्रूतेह माचिरम् ।
न हि गुह्यमतः श्रोतुमिच्छामि द्विजपुंगवाः ॥ ३२
भवत्तपोविघातो वा येन स्याद्विरमे ततः ।
यदि वास्ति कथायोगो योऽयं प्रश्नो मयेरितः ॥ ३३
एतत्कारणसामग्र्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
भवन्तो हि तपोनित्या ब्रूयुरेतत्समाहिताः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

भीष्म उवाच ।
ततस्तेषां समस्तानामृषीणामृषिसत्तमः ।
ऋषभो नाम विप्रर्षिः स्मयन्निव ततोऽब्रवीत् ॥ १
पुराहं राजशार्दूल तीर्थान्यनुचरन्प्रभो ।

---

31 a) K1 D7 यस्माद् (for यः स्याद्). — b) Bo. 1.5 अंतरीक्षम् (for °रिक्षम्). D4 अथाधि (for अथापि). Da च (for वा). — c) D2. 8 तु (for नु). V1 Da ज्यायस्ततो; B1 °स्तरो; Dn1 ज्यायतरं; M4 °स्तमं. — d) D7 T G (G3 missing) महत्त्वे (for °त्वात्). Ś1 K2. 4 D1 यः; Da D4 च; D7 हि (for वः). — f) D7 (before corr.) किमह; D7 (by corr. *sec. m.*) किं बहु; T1 G4 किमपि (for °मिह).

32 Da om. 32ab. — a) K3 D4 G4 यद्यगुह्यं; G1 यद्यद्गु° (for यदि गु°). K3 T2 तपोनित्यं; Dn न वो नित्यं (for तपोनित्या). K5 यदि गुह्यं[ह्य]तमं न स्यान्. — b) K1 G (G3 missing) मम; K3 D4 तन्मे; T1 न वा (for न वो). K3 प्रब्रूहि (for ब्रूतेह). K4 D7 न वा (D7 वो) ब्रूते महा(D7 °मा)चिरं; K5 न चाप्रब्रूत कारणं; V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 न वा (Dn तदा) प्रब्रूत माचिरं; D1 तवो ब्रूतो हि मा°; T2 तन्मे ब्रूत ममा°. — c) K3 D1. 4. 7 T2 G1 M4 गुह्यतमं (D1 °मः); K5 V1 B Da D2. 3. 5. 6. 8 गुह्य(Da °ह्य)तरं; T1 G2. 4 M1-3 °महं (for °मतः). Dn न गुह्यं श्रोतुमिच्छामि. — d) Dn युष्मत्त्वो (for इच्छामि). K3 Dn -सत्तमाः (for -पुंगवाः).

33 a) K1 भवतु यो (for भवत्तपो-). D1 -विघाते. — b) K5 V1 B Da Dn D2-6. 8 यदि; D1 यते (sic) (for येन). D1. 4. 6 विरमेत् (for °रमे). D4 तमः; M2 सुखं (for ततः). — c) B2 D7 कथायोगे; D4 कथायोगा; M2 तथा ** (for कथायोगो). Ś1 K1. 3. 4 D1 यदि चास्ति तदा (K3 कथा-) योग्यो (K1 योग्ये; K3 लोके). — d) K5 D2. 3. 5. 6. 8 ममेरितः (for मयेरितः).

34 a) K2. 3 -सामर्थ्यं; Dn D7 °मर्थ्यं (for °मग्र्यं). — c) Da2 भवतां (for भवन्तो). Dn D6 [s[पि (for हि). D1. 7 (before corr. as in text) तपोनित्यं (for °नित्या). — d) T2 ब्रुवंत्वे° (for ब्रूयुरे°). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 समन्विताः (V1 °तं); D1 समाहिताः (for समा°).

Colophon: G3 missing. *Sub-parvan:* Ś1 K V1 Bo. 2-5 D1-7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1-4 V1 B2-5 Da2 Dn1 D1-6 ऋषभगीता; T G2. 4 आशाप्रश्नः; M1. 3 सुमित्रोपाख्याने आशामहत्त्वप्रश्नः; M2 सुमित्रोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 116; B3 125; Da1 126; T1 G4 129; T2 G1. 2 M 128. — *Śloka no.:* Da 18½; Dn 19.

126

☞ G3 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 112. 1).

1 D8 om. the ref. — a) T2 G1 M समेतानाम् (for समस्ता°). — b) B1 om. (hapl.) मृषीणा. — c) G2 ऋषभो हैहयाधीशं. — d) K2. 3 D4. 7 S (G3 missing) इदमथ (for इव ततो). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 विस्मयन्निदमब्रवीत्.

2 b) K2. 4 D1 [अ]नुसरन् (for °चरन्). — c) V1 B1-3 Da नित्यं (for दिव्यं). — d) Ś1 K4 D1 वरं; K1 वने (for नर-). B4 -नारायणाश्रयं.

3 a) K5 अत्र (for यत्र). — b) Da1 नदो; D7 S

समासादितवान्दिव्यं नरनारायणाश्रमम् ॥ २
यत्र सा बदरी रम्या ह्रदो वैहायसस्तथा ।
यत्र चाश्वशिरा राजन्वेदान्पठति शाश्वतान् ॥ ३
तस्मिन्सरसि कृत्वाहं विधिवत्तर्पणं पुरा ।
पितॄणां देवतानां च ततोऽऽश्रममियां तदा ॥ ४
रेमाते यत्र तौ नित्यं नरनारायणावृषी ।
अदूरादाश्रमं कंचिद्वासार्थमगमं ततः ॥ ५
ततश्चीराजिनधरं कृशमुच्चमतीव च ।
अद्राक्षमृषिमायान्तं तनुं नाम तपोनिधिम् ॥ ६
अन्यैर्नरैर्महाबाहो वपुषाष्टगुणान्वितम् ।
कृशता चापि राजर्षे न दृष्टा तादृशी क्वचित् ॥ ७
शरीरमपि राजेन्द्र तस्य कानिष्ठिकासमम् ।
ग्रीवा बाहू तथा पादौ केशाश्चाद्भुतदर्शनाः ॥ ८
शिरः कायानुरूपं च कर्णौ नेत्रे तथैव च ।
तस्य वाक्चैव चेष्टा च सामान्ये राजसत्तम ॥ ९
दृष्ट्वाहं तं कृशं विप्रं भीतः परमदुर्मनाः ।
पादौ तस्याभिवाद्याथ स्थितः प्राञ्जलिरग्रतः ॥ १०
निवेद्य नाम गोत्रं च पितरं च नरर्षभ ।
प्रदिष्टे चासने तेन शनैरहमुपाविशम् ॥ ११
ततः स कथयामास कथा धर्मार्थसंहिताः ।

C. 12. 4671
B. 12. 127. 12
K. 12. 127. 12

(G3 missing) सरो (for ह्रदो). K1 D7 S (G3 missing) वैहा(K1 °वा)यसं; D4 वैयासकस्; D8 वैहायशस् (for °यसस्). V1 तदा (for तथा). ❀ Cn: विहायसा गच्छन्त्या मन्दाकिन्या वैहायस्या अयं वैहायसः । ❀ — c) K1 चास्वशिरा; Da1 वाश्वशशि; Da2 G1 वाश्वशिरा; D4 M2.4 चाश्वशिरो; D7 पार्श्वशिरा (for चाश्व°). — d) K3 शास्वतान्; D6 साश्वतान्.

4 b) K4 तर्पणे. Ś1 K2.4 D1 T2 (before corr.) तदा (for पुरा). — K2 om. (hapl.) 4^{cd}. — d) K4 D1 ततो मिश्रम्; T1 M1.3 तत्राश्रमम्; M4 तमा° (for ततोऽऽश्रमम्). K5 B1 D7 इयात् (for इयां). K1 ततः श्रमितवांस्तदा.

5 a) Ś1 रमेते; K1 रम्या ते; K4 D1 रेमेते (for रेमाते). D4 ते (for तौ). D7 S (G3 missing) रेमाते र(T2 ते)जसौ (D7 T2 °सा; G1 M4 °सो) यत्र. — c) D7 T1 G2.4 आश्रमात् (for °मं). V1 B1.5 D4.7 T G1.2.4 M2 किंचिद्; Da कश्चिद्; D1 केचिद् (for कं°). — d) K4 धामार्थम् (for वासा°). K1.4 G2 अगमत्; D5 °मस् (for °मं). Dn G2 तदा; T2 तथा (for ततः).

6 a) All MSS. (except Ś1 K2.4 D1; G3 missing) तत्र (for ततश्). K1 चीनाजिन-; Da वीरा° (for चीरा°). — d) K1 तनु नाम; D7 नरनामा. K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 T2 (also as in text) तपोधनं (for °निधिम्).

7 a) Da अन्यैरन्यैर्; D1 अन्यंतरैर् (for अन्यैर्न°). — D8 om. 7^{bc}. — b) D2 नृ- (for [अ]ष्ट-). D7 S (G3 missing) वपुषा(T2 °षो)प्रतिमं तथा. — c) K1 ऋषिता (for कृशता). D7 T2 G1 चैव; T1 G2.4 यापि (for चापि). K1 राजर्बेर्; D1 corrupt. — d) K1 अदृष्टा; D1 अदृष्टं. D7 T G1.2.4 मया (for क्वचित्).

8 b) D7 S (G3 missing) तनु (for तस्य). D7 कानिषुणा- (for °ष्ठिका-). K3 D4 मम; Da1 -सनः; Da2 -सतः (for -समम्). D8 तस्य कानिष्ठिकोपमं. — c) Bo तदा (for तथा). K3 D4 ग्रीवा पादौ तथा बाहुः (D4 °हू).

9 a) M4 शिराः. D6 कार्यानुरूपं; D7 कायानुरूपौ. — b) Ś1 K2 D1.6 कर्णे; K1 D4 कर्णों (for कर्णौ). — c) D8 तथा (for तस्य). — d) K4 सामन्ये; D1.4 समान्ये; T1 G2 सामान्या.

10 b) Ś1 K4 D1 दीनः; M4 प्रीतः (for भीतः). G2 अभितः परिदुर्मनाः. — c) K3 G1 [अ]भिवंद्य (for °वाद्य). K5 Bo.3–5 D2.3.5.6.8 [अ]हं (for [अ]थ). — d) B1 इत्युतः; B2 Da अच्युतः (for अग्रतः).

11 K1 om. 11^{a}–12^{b}. — a) K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 -गोत्रे (for गोत्रं). — b) Da वेपितां च; D7 S (G3 missing) तथा कार्यं (for पितरं च). D2 नरर्षभं. — c) Ś1 K2 प्रविष्टे; D1 प्रविष्टा (sic); D4 आदिष्टे. — d) B1 शरैर् (for शनैर्). K4 Dn2 D6 इदम् (for अहम्). K4 उपाविशत्. Da शेतेरहनुपाविशं (sic).

12 K1 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). — b) K2–5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 कथां (for कथा). K5 V1 B D2.3.5.6.8 -संहितां (B1 °तान्); Da -संहितं; D4

C. 12. 4671
B. 12. 127. 12
K. 12. 127. 12

ऋषिमध्ये महाराज तत्र धर्मभृतां वरः ॥ १२

तस्मिंस्तु कथयत्येव राजा राजीवलोचनः ।
उपायाज्जवनैरश्वैः सबलः सावरोधनः ॥ १३

स्मरन्पुत्रमरण्ये वै नष्टं परमदुर्मनाः ।
भूरिद्युम्नपिता धीमान्रघुश्रेष्ठो महायशाः ॥ १४

इह द्रक्ष्यामि तं पुत्रं द्रक्ष्यामीहेति पार्थिवः ।
एवमाशाकृतो राजंश्चरन्वनमिदं पुरा ॥ १५

दुर्लभः स मया द्रष्टुं नूनं परमधार्मिकः ।
एकः पुत्रो महारण्ये नष्ट इत्यसकृत्तदा ॥ १६

दुर्लभः स मया द्रष्टुमाशा च महती मम ।
तया परीतगात्रोऽहं मुमूर्षुर्नात्र संशयः ॥ १७

एतच्छ्रुत्वा स भगवांस्तनुर्मुनिवरोत्तमः ।
अवाक्शिरा ध्यानपरो मुहूर्तमिव तस्थिवान् ॥ १८

तमनुध्यान्तमालक्ष्य राजा परमदुर्मनाः ।
उवाच वाक्यं दीनात्मा मन्दं मन्दमिवासकृत् ॥ १९

दुर्लभं किं नु विप्रर्षे आशायाश्चैव किं भवेत् ।
ब्रवीतु भगवानेतद्यदि गुह्यं न तन्मयि ॥ २०

महर्षिर्भगवांस्तेन पूर्वमासीद्विमानितः ।

-संहताः (for -संहिताः). D7 G1. 2. 4 धर्मार्थसहिताः कथाः. —[d]) K5 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 तनुर् (for तत्र). M4 धर्मविदां (for °भृतां). Ś1 V1 B1 D1. 7 वर (for वरः).

13 [ab]) D4 तस्मिन्कथाः कथयति ऋषिमध्ये महात्मनि. —[d]) M2 सानुरोधनः (for साव°).

14 [a]) D4 सूनुम् (for पुत्रम्). D7 S (G3 missing) अरण्येषु. —[b]) M1. 3 नष्टः. M4 चरम- (for परम-). D1 -दर्शनाः (for -दुर्मनाः). D4 नष्ट इष्टो- सकृद्ब्रुवन्. —[c]) K5 B4 Dn2 D2. 3. 5. 6 G1 भूरिद्युम्नं (G1 °म्नः) (for °द्युम्न-). K5 D5 सुतं (for -पिता). K5 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 M4 राजन्; Dn श्रीमान् (for धी°). — K5 om. 14[d]–16[a]. —[d]) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 वीरद्युम्नो; D7 ऊचुः (D7 m रथ-) श्रेष्ठो; T1 G1. 2. 4 नृपश्रेष्ठो (for रघु°).

15 K5 om. 15 (cf. v. l. 14). —[a]) D4 द्रक्षामि; D6 प्रक्ष्यामि. —[b]) K1 B1 द्रक्ष्यामीहीति (sic); D2 द्रक्ष्यामहेति. D7 T G1. 2. 4 M1–3 भारत; M4 राघव (for पार्थिवः). —[c]) K3 B1 Dn D4. 6 M2 आशा- हतो; V1 D7 T1 G1. 2. 4 °कृशो; B5 आसादितो (for आशाकृतो). K1. 3 V1 B D (except D1) S (G3 missing) राजा (for राजंश्च). —[d]) M2 तदा (for पुरा). M1. 3 वदन्वच इदं तदा.

16 K5 om. 16[a] (cf. v. l. 14). —[a]) D1 दुर्लभाः. T2 सुदुर्लभः स मा द्रष्टुं. —[b]) K5 वीरं; V1 Bo. 5 नृपं; D7 S (G3 missing) भूयः (for नूनं). D7 T G4 एव स; G1. 2 एव च (G2 हि); M1. 2. 4 एव सु- (M4 तु); M3 एवं सु- (for परम-). B4 -धार्मिक. —[c]) K1. 4 D4 एक- (for एकः). K3 D4 ममापुण्यैर्; B1 ममारण्ये (for महा°). —[d]) Da तथा; D4 ब्रुवन् (for तदा). K1 (marg.) नष्टद्रव्य इवापरः.

☞ The portion from 17[a] up to 41[c] is lost in D1 on missing fol.

17 K1 om. 17[a]. —[a]) D7 S (G3 missing) न स शक्यो (for दुर्लभः स). —[c]) G1 तथा (for तया). G1 परित-. K2. 4 -गात्रोयं; K3 -गोत्रोहं; B1 D8 -मात्रोहं; D4 -गात्रा वै.

18 D1 missing (cf. v. l. 17). —[a]) K2. 3. 5 V1 B Da Dn2 D2. 3. 5–8 T2 G1. 2 तु (for स). —[c]) B1 अवाकिरा; D8 अर्वाक्शिरा. —[d]) Bo. 3–5 अव- (for इव).

19 D1 missing (cf. v. l. 17). —[a]) Dn D4. 6 T2 G2 अनुध्यातम् (for °ध्यान्तम्). B2 D7 T2 G1 M4 आलोक्य; B3 आलंब्य; G2 M2 आचक्ष्व (for आलक्ष्य). —[b]) Bo -धार्मिकः; T1 -दुर्जनाः (for -दुर्मनाः). —[c]) Da वाचं (for वाक्यं). M2 मंदात्मा (for दीनात्मा). —[d]) K4 मंद- (for मन्दं).

20 D1 missing (cf. v. l. 17). —[a]) Ś1 K1. 4 दुर्लभश्च (for °भं). Ś1 K4 चैष; K1 M2 चैव; B1 किं न (for किं नु). K1 विप्रर्षेर्; K3. 5 V1 B1–5 D (except D7; D1 missing) देवर्षे; Bo M राजर्षे. —[b]) All MSS. (except Ś1 K2. 4; D1 G3 missing) महत् (for भवेत्). —[c]) B1 ब्रवीहि (for °तु). —[d]) T1 G1. 4 अति-; M1. 3. 4 मयि (for यदि). K1. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 ते मयि; D7 S (G3 missing) चेत्तदा (M1. 3 °था; M4 °व) (for तन्मयि).

21 D1 missing (cf. v. l. 17). Before 21, K2–5

बालिशां बुद्धिमास्थाय मन्दभाग्यतयात्मनः ॥ २१
अर्थयन्कलशं राजन्काञ्चनं वल्कलानि च ।
निर्विण्णः स तु विप्रर्षिर्निराशः समपद्यत ॥ २२
एवमुक्त्वाभिवाद्याथ तमृषिं लोकपूजितम् ।
श्रान्तो न्यषीदद्धर्मात्मा यथा त्वं नरसत्तम ॥ २३
अर्घ्यं ततः समानीय पाद्यं चैव महानृपिः ।
आरण्यकेन विधिना राज्ञे सर्वं न्यवेदयत् ॥ २४
ततस्ते मुनयः सर्वे परिवार्य नरर्षभम् ।
उपाविशन्पुरस्कृत्य सप्तर्षय इव ध्रुवम् ॥ २५
अपृच्छंश्चैव ते तत्र राजानमपराजितम् ।
प्रयोजनमिदं सर्वमाश्रमस्य प्रवेशनम् ॥ २६

राजोवाच ।

वीरद्युम्न इति ख्यातो राजाहं दिक्षु विश्रुतः ।
भूरिद्युम्नं सुतं नष्टमन्वेष्टुं वनमागतः ॥ २७
एकपुत्रः स विप्राग्र्य बाल एव च सोऽनघ ।
न दृश्यते वने चास्मिंस्तमन्वेष्टुं चराम्यहम् ॥ २८

ऋषभ उवाच ।

एवमुक्ते तु वचने राज्ञा मुनिरधोमुखः ।

C. 12. 4689
B. 12. 128. 3
K. 12. 128. 3

V1 m Bo. 2–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 T1 G4 ins. मुनि(T1 G4 तनु)रुवाच. —[a]) G1 महर्षि-. D7 S (G3 missing) तात (for तेन). —[b]) D2. 3. 5. 6. 8 एव (for आसीद्). —[d]) Bo. -बुद्धितया (for -भाग्य°). B4 Da पुनः (for [आ]त्मनः).

22 D1 missing (cf. v. l. 17). —[a]) D3. 4 G1 M2 अर्थयत्; D6 °वत् (for °यन्). B4 कलसं. — After 22[ab], K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 ins. :

291* अवज्ञापूर्वकेनापि न संपादितवांस्ततः ।
[D8 -पूर्वकेण. D5 नः (for न).]

—[c]) K3 निर्विन्नः; B1 विवर्णः; D6 निर्विष्टा (for °ण्णः). K2 V1 B Da Dn D3. 5–7 T1 G2. 4 M राजर्षिर् (B1 °र्षैर्); K5 देवं° (for विप्र°).

23 D1 missing (cf. v. l. 17). —[a]) M1. 3. 4 एतद् (for एवम्). V1 B (except B1) Da Dn1 D3. 5. 7. 8 T1 G2. 4 उक्तो (for उक्त्वा). M2 विवाद्य; M4 [अ]भिवद्य (sic) (for °वाद्य). —[b]) D7 T G1. 4 -सत्कृतं; M -संमतं (for -पूजितम्). —[c]) K5 Bo–2. 4 Dn D2. 3. 5. 6. 8 [ऽ]त्र(B1 [ऽ]प्या)सीदद्; B3. 5 न्यसी°; D4 निषी° (for न्यषी°). —[d]) M2 [अ]यं (for त्वं). B1 Da M2 नरसत्तमः.

24 D1 missing (cf. v. l. 17). —[a]) K3. 5 V1 B4 Dn D2. 3. 6 अर्घं (for अर्घ्यं). M2 तपः (for ततः). —[b]) G1 वाद्यं (for पाद्यं). D7 S (G3 missing) महायशाः (for °नृपिः). —[c]) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 Cb. n आ(V1 अ)रण्येनैव; Ca आरण्यकेन (as in text). —[d]) D4 राज्ञा. Ś1 K1. 4 चैव; K5 चार्घं (for सर्वं). D4 निवेदयेत्.

25 D1 missing (cf. v. l. 17). —[a]) D7 S (G3 missing) तमृषयः (for ते मुनयः). —[b]) K2 D8 T G1. 2. 4 नरर्षभ (for °भम्). —[c]) D6 अपाविशन्. K5 Dn D3. 5 नरव्याघ्र (for पुरस्कृत्य).

26 D1 missing (cf. v. l. 17). —[a]) K1 अपृच्छञ्. K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T1 G2. 4 M तं तत्र; D7 तत्रैनं; T2 G1 ते सर्वे (for ते तत्र). —[d]) M2 आगमस्य (for आश्र°). K5 V1 Bo. 3. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 निवेशने; B2. 4 D7 T1 G1. 2. 4 M प्रवेशने (for °शनम्). — After 26, K3–5 V1 B D (except D7; D1 missing) T G1. 2. 4 M ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* K5 V1 B1–5 Da Dn D2–7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. —*Adhy. name :* K3 V1 B Da Dn1 D4 ऋषभगीता; T1 G2. 4 तनुवीर्यसंवादः; M1–3 ऋषिदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 117; B3. 4 Dn1 126; Da Dn2 127; D2 121; D7 T1 G4 130; T2 128; G1. 2 M 130. — *Śloka no. :* Dn1 D3 26.]

27 D1 missing (cf. v. l. 17). D3 om. the ref. —[a]) D7 S (G3 missing) वीर्यद्युम्न (for वीर°). —[b]) K3 लोक- (for दिक्षु). —[c]) G1 भूरिद्युम्न-.

28 D1 missing (cf. v. l. 17). —[a]) K3. 5 V1 B D (except D4; D1 missing) S (except M1; G3 missing) एकः (for एक-). K3 पुत्रश्च; D4 G1 पुत्रस्य (for -पुत्रः स). B1 D3 S (except G2; G3 missing) विप्राड्या (M2 °ड्यो) (for °ग्र्य). —[b]) D8 om. च.' K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 सेनघ (B1 °घाः); D7 S (except M2; G3 missing) सोनघः (for सोऽनघ). —[c]) G2 गृह्यते (for दृश्यते). D7 तस्मिंस्; S (G3 missing) ह्य° (for चा°).

29 D1 missing (cf. v. l. 17). Ś1 K1–3 Da D4.

C. 12. 4689
B. 12. 128. 3
K. 12. 123. 3

तूष्णीमेवाभवत्तत्र न च प्रत्युक्तवान्नृपम् ॥ २९
स हि तेन पुरा विप्रो राज्ञा नात्यर्थमानितः ।
आशाकृशं च राजेन्द्र तपो दीर्घं समास्थितः ॥ ३०
प्रतिग्रहमहं राज्ञां न करिष्ये कथंचन ।
अन्येषां चैव वर्णानामिति कृत्वा धियं तदा ॥ ३१
आशा हि पुरुषं बालं लालापयति तस्थुषी ।
तामहं व्यपनेष्यामि इति कृत्वा व्यवस्थितः ॥ ३२

राजोवाच ।

आशायाः किं कृशत्वं च किं चेह भुवि दुर्लभम् ।
ब्रवीतु भगवानेतत्त्वं हि धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ३३

ऋषभ उवाच ।

ततः संस्मृत्य तत्सर्वं स्मारयिष्यन्निवाब्रवीत् ।
राजानं भगवान्विप्रस्ततः कृशतनुस्तनुः ॥ ३४
कृशत्वे न समं राजन्नाशाया विद्यते नृप ।
तस्या वै दुर्लभत्वात्तु प्रार्थिताः पार्थिवा मया ॥ ३५

राजोवाच ।

कृशाकृशे मया ब्रह्मन्गृहीते वचनात्तव ।
दुर्लभत्वं च तस्यैव वेदवाक्यमिव द्विज ॥ ३६
संशयस्तु महाप्राज्ञ संजातो हृदये मम ।
तन्मे सत्तम तत्त्वेन वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ ३७

$_{7.8}$ S (G_3 missing) om. the ref.; Dn_2 ऋषिरुवाच; D_2 ऋषय ऊचुः. —^{a}) $K_{1.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ इत्येवमुक्ते वचने; D_7 S (G_3 missing) इत्युक्ते तेन व°. —^{b}) D_8 राजा (for राज्ञा). D_4 om. (hapl.) from रधो up to मानि (in 30^{b}). D_7 अथोमुखः. —^{c}) D_6 [अ]जवत् (for [अ]भ°). —^{d}) $Ś_1$ स (for न). K_4 नृप.

30 D_1 missing (cf. v. l. 17). D_4 om. up to मानि (cf. v. l. 29). —^{a}) T_2 G_1 तु (for हि). —^{b}) V_1 D_7 G_1 राज्ञा ना(D_7 सो)त्यवमानितः. —^{c}) $K_{1.3}$ D_4 आशाकृ(K_1 °नृ)तं; $K_{4.5}$ V_1 B Da Dn_2 $D_{2.3.5.6.8}$ $G_{2.4}$ M_{1-3} °तश्च; Dn_1 D_7 T G_1 °कृशश् (for °कृशं). —^{d}) K_4 दीर्घं-. K_2 Da Dn $D_{4.5}$ M_2 समाश्रितः; G_2 तपस्थितः (for समा°).

31 D_1 missing (cf. v. l. 17). —^{a}) $M_{1.3.5}$ अहं जानन्; M_2 अलज्जानो (for अहं राज्ञां). —^{b}) $D_{2.3.5.6.8}$ कदाचन (for कथं°). —^{c}) T_2 G_1 चापि; M_2 एव (for चैव). —^{d}) K_3 विशं; B_4 मतिं (for धियं). K_5 $Bo_{.3-5}$ D_{2-8} T $G_{2.4}$ तथा (for तदा).

32 D_1 missing (cf. v. l. 17). —^{b}) K_1 V_1 $B_{1.2.5}$ Da D_4 लो(K_1 D_4 ल)लापयति; K_5 $Bo_{.3.4}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ उत्थाप°; D_7 S (G_3 missing) आलाप° (for लालाप°). D_6 तस्थुषां. —^{d}) $B_{1.2}$ Da तपः-स्थितः (for व्यव°). — After 32, Dn ins.:

292* वीरद्युम्नस्तु तं भूयः पप्रच्छ मुनिसत्तमम् ।

33 D_1 missing (cf. v. l. 17). in B_4, 33^{a} (with the ref.) is damaged. —^{a}) T_2 आशायां. M_2 का (for किं). D_7 S (G_3 missing) च वृत्तं (M_2 °त्ता) वै (for कृशत्वं च). K_3 D_4 हि (for च). —^{b}) K_1 B_2 (marg. as in text) किं त्वेह; D_2 किं च ह. —^{c}) D_7 G_1 एव (for एतत्). —^{d}) D_4 नु (for हि). K_5 V_1 B Da $D_{3.5.7}$ सर्वार्थं-; D_2 सर्वोर्थं- (for धर्मार्थं-). K_3 -दर्शितात्; Da_1 D_7 M_{1-3} -दर्शनः (D_7 °नं) (for -दर्शिवान्).

34 D_1 missing (cf. v. l. 17). D_6 om. 34 with the ref.; $Ś_1$ K_{1-4} V_1 Bo_{-2} Da Dn $D_{3-5.7.8}$ S (G_3 missing) om. the ref. —^{a}) K_1 संसृत्य; D_4 स स्मृत्य. —^{b}) Da $M_{1.3}$ स्मरयिष्यन्; D_4 साध° (for स्मार°). D_2 अव- (for इव). Da उदारधीः (for इवाब्रवीत्). —^{d}) K_3 V_1 $Bo_{-2.5}$ Da $D_{3-5.7.8}$ T_1 $G_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ त(D_4 ता)पः- (for ततः). $K_{2.4.5}$ V_1 B Da Dn $D_{5.7}$ S (G_3 missing) तदा; K_3 ततः; $D_{2.3.8}$ तथा (for तनुः).

35 D_1 missing (cf. v. l. 17). Before 35, $Ś_1$ K V_1 B Da Dn $D_{2-5.7}$ T $G_{1.2.4}$ M_4 ins. ऋषिरुवाच; D_6 ऋषभ उ°. —^{a}) D_7 T $G_{1.2.4}$ तदा; M समा (for समं). —^{b}) K_1 Dn_2 आशया. D_7 S (G_3 missing) आशायाः सदृशी ($M_{1.3.4}$ °शीं) न च. —^{c}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S (G_3 missing) च (for तु). D_4 तस्य वै दुर्लभश्चैव. —^{d}) D_4 om. from प्रार्थिताः up to त्वं च (in 36^{c}). D_6 T $G_{2.4}$ पार्थिवः (D_6 °व-) प्रार्थितो (D_6 °ता) मया; D_7 G_1 M प्रार्थितः (M °तं) पार्थिवो म(M °वान्म)या.

36 D_1 missing (cf. v. l. 17). D_5 om. up to त्वं च (cf. v. l. 35). D_3 M_2 om. the ref. —^{a}) K_1 कृशाकृशं; Da D_8 °कृशो; T_1 °कृते; M_2 कृशो कृशे. $Ś_1$ $K_{2.4}$ राजन् (for ब्रह्मन्). —^{c}) $M_{1.3}$ तत्रैव; M_4 तस्या वै. —^{d}) V_1 देव- (for वेद-). B_1 Da द्विजः; D_7 T_1

त्वत्तः कृशतरं किं नु ब्रवीतु भगवानिदम् ।
यदि गुह्यं न ते विप्र लोकेऽस्मिन्किं नु दुर्लभम् ॥ ३८

कृशतनुरुवाच ।

दुर्लभोऽप्यथ वा नास्ति योऽर्थी धृतिमवाप्नुयात् ।
सुदुर्लभतरस्तात योऽर्थिनं नावमन्यते ॥ ३९
संश्रुत्य नोपक्रियते परं शक्त्या यथार्हतः ।
सक्ता या सर्वभूतेषु साशा कृशतरी मया ॥ ४०
एकपुत्रः पिता पुत्रे नष्टे वा प्रोषिते तथा ।
प्रवृत्तिं यो न जानाति साशा कृशतरी मया ॥ ४१
प्रसवे चैव नारीणां वृद्धानां पुत्रकारिता ।
तथा नरेन्द्र धनिनामाशा कृशतरी मया ॥ ४२

ऋषभ उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा ततो राजन्स राजा सावरोधनः ।
संस्पृश्य पादौ शिरसा निपपात द्विजर्षभे ॥ ४३

राजोवाच ।

प्रसादये त्वा भगवन्पुत्रेणेच्छामि संगतिम् ।

C. 12. 4707
B. 12. 128. 20
K. 12. 128. 20

G1. 2. 4 द्विजे; D8 द्विजा; T2 M [अ]द्विजे (for द्विज).

37 D1 missing (cf. v. l. 17). — a) B1. 2 Da1 D2. 3. 6 महाप्रज्ञ; D4 M1. 3 महान्प्रा(D4 °हाप्रा)ज्ञः. — b) D4 संजाता. — c) Ś1 K2. 4 स त्वं; K1 उत्से (sic); G4 M3. 4 तं मे; M2 स मे (for तन्मे). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तन्मुने मम; D4 तं मे सर्वं च (for तन्मे सत्तम). M2 सत्त्वेन (for त°). — d) G2 अर्हति. D8 पृष्टतः; T2 (also as in text) तत्त्वतः.

38 D1 missing (cf. v. l. 17). — a) M कृशतरः (for °तरं). K2 Da Dn1 D2. 5. 6. 8 किं तु; K3 किंचिद्; K4 कं नु; M को नु (for किं नु). — b) D7 भगवन्. — c) B1 गुह्यं (for गुह्यं). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 किंचिद् (for विप्र). — d) D7 M किं चेह; T G1. 2. 4 किं चैव (for ऽस्मिन्किं नु). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 विद्यते मुनिसत्तम.

39 D1 missing (cf. v. l. 17). D8 T1 om. the ref. B1 Dn1 ऋषिर् (for कृशतनुर्). — a) D4 ह्यथ वा; T2 ह्यन्यथा; G1 [ऽ]प्यन्यथा (for °थ वा). — c) K2 Bo. 4 Dn1 D2. 3. 5. 6 स (for सु-).

40 D1 missing (cf. v. l. 17). — a) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 सत्कृत्य; D7 T1 G1. 2. 4 M2. 4 संश्रित्य (for संश्रुत्य). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 नोपकुरुते (for °क्रियते). — b) D7 S (G3 missing) यथार्थतः (for °र्हतः). — c) K5 शक्त्याथ; Dn D6 या सक्ता; T G2. 4 भक्त्या यः (for सक्ता या). — d) V1 आशा (for साशा). Ś1 K1. 3. 4 D4 कृशतरा; M2 °तरं (for °तरी). T1 G2. 4 मता (for मया). — After 40, K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S (G3 missing) ins.:

293* कृतघ्नेषु च या सक्ता नृशंसेष्वलसेषु च ।
अपकारिषु या सक्ता साशा कृशतरी मया ।

[(L. 1) T G2. 4 नृशंसेषु (for कृतघ्नेषु). V1 ये सक्ता; B1 या शक्ता; Da2 या शक्त्या; G2 सा शक्ता. T G2. 4 कृतघ्नेषु (for नृशंसेषु). — (L. 2) K5 V1 B1–4 Dn D2. 3. 5. 6. 8 चास(D6 °श)क्ता (for या सक्ता). K5 सा कृशा (hypermetric); G1 आशा; M2 न सा (for साशा). T G1. 2. 4 मता (for मया).]

41 D1 missing for 41[abc] (cf. v. l. 17). D8 om. (hapl.) 41. — a) B1 M2 एकपुत्र- (for °पुत्रः). — b) Bo च; D4 वि- (for वा). G1 प्रोषितो. K2 मया; K3. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5–7 S (G3 missing) [ऽ]पि वा; B1 D4 [ऽ]थ वा (for तथा). — K2 om. 41[c]–42[b]. — d) Ś1 K1. 4 D1. 4 कृशतरा (for °तरी). T1 G1. 2. 4 मता; T2 तथा (for मया). ❀ Cb : कृशतरीति कृशतरेति साधीयान्पाठः । ❀ — After 41, T2 G1. 2. 4 M2. 4 ins. 294*.

42 K2 om. 42[ab] (cf. v. l. 41). G2 M1. 3 om. (hapl.) 42. — a) K4 प्रसवं; T2 प्रवेशे. — b) K5 पृच्छतां (for वृद्धानां). M2 -कारितः. — c) D4 G1 M4 नरेंद्रा. — d) K2. 3. 5 V1 B D (except D1) T G1. 4 M2. 4 साशा (for आशा). Ś1 K1. 4 D1. 4 कृशतरा (for °तरी). T G1. 2. 4 मता; M4 मम (for मया). — K3. 5 V1 (marg.) B Da Dn D2–6. 8 ins. after 42: T2 G1. 2. 4 M2. 4 after 41:

294* प्रदानकाङ्क्षिणीनां च कन्यानां वयसि स्थिते ।
श्रुत्वा कथास्तथायुक्ताः साशा कृशतरी मया ।

[(L. 1) B4 प्रदाना°; Da प्रसान-; D2–6 प्रदानं (for °न-). Da1 M2 -कांक्षिणानां. — (L. 2) K5 Bo. 3–5 Da D2. 3. 5. 6. 8 कथां (for कथास्). K5 Bo. 3–5 Da D2. 3. 5. 6. 8 -युक्तां; T G1. 2. 4 तास्ताः (for -युक्ताः). D4 कृशतरा. T G2. 4 मता (for मया).]

43 MSS. om. the ref. V1 reads 43–45 on marg. — a) M4 om. ततो. — c) K1 संस्मृत्य. D7 S (G3

C. 12. 4707
B. 12. 128. 20
K. 12. 128. 20

वृणीष्व च वरं विप्र यमिच्छसि यथाविधि ॥ ४४

ऋषभ उवाच ।

अब्रवीच्च हि तं वाक्यं राजा राजीवलोचनः ।
सत्यमेतद्यथा विप्र त्वयोक्तं नास्त्यतो मृषा ॥ ४५
ततः प्रहस्य भगवांस्तनुर्धर्मभृतां वरः ।
पुत्रमस्यानयत्क्षिप्रं तपसा च श्रुतेन च ॥ ४६
तं समानाय्य पुत्रं तु तदोपालभ्य पार्थिवम् ।
आत्मानं दर्शयामास धर्मं धर्मभृतां वरः ॥ ४७
संदर्शयित्वा चात्मानं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
विपाप्मा विगतक्रोधश्चचार वनमन्तिकात् ॥ ४८
एतद्दृष्टं मया राजंस्ततश्च वचनं श्रुतम् ।
आशामपनयस्वाशु ततः कृशतरीमिमाम् ॥ ४९

भीष्म उवाच ।

स तत्रोक्तो महाराज ऋषभेण महात्मना ।
सुमित्रोऽपनयत्क्षिप्रमाशां कृशतरीं तदा ॥ ५०
एवं त्वमपि कौन्तेय श्रुत्वा वाणीमिमां मम ।

---

missing) संस्पृश्य (M4 °स्मृत्य) शिरसा पादौ. — d) K3. 5 Bo. 3–5 Dn D2–6. 8 द्विजर्षभं (Dn2 D4 °भ) (for °र्षभे).

44 D8 om. the ref. V1 reads 44 on marg. — a) K1 प्रसादयित्वा; K2–5 V1 B Da Dn D2–6. 8 °दये त्वां. D6 भगवान्. — b) All MSS. (except Ś1 K1. 4 D1 T2 G1; G3 missing) संगमं (B2 °तं) (for संगतिम्). — For 44^{ab}, K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 subst. :

295* यदेतदुक्तं भवता संप्रति द्विजसत्तम ।

— c) G1 क्रीणीष्व (for वृ°). D7 T G1. 2. 4 M2. 4 वरान् (for वरं). — d) D7 T G1. 2. 4 M2. 4 यानीच्छसि; M1. 3 यदि° (for यमि°). Ś1 K4 यथाविधिं; K1 °विधं.

45 Some MSS. om. the ref. K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 om. 45^{ab}. V1 reads 45^{ab} on marg. — a) D7 T1 G4 चैव तद्; T2 G1. 2 M2 चैव यद्; M1. 3. 4 चापि तं (for च हि तं). — c) Ś1 K1. 2. 4 D1. 7 T2 G1 त्वया विप्र; K5 V1 B Da D2. 3. 5. 6. 8 असंदेहं (B1 °हो); Dn न संदेहो (for यथा विप्र). — d) K2 नास्म्यतो; K3 नास्मृतो; M1 नास्तुतो (for नास्त्यतो). K5 V1 B Da D2. 3. 5. 6. 8 न मिथ्या व्याहृतं मया; Dn यदेतद्व्याहृतं मया; D7 T G1. 2. 4 यथोक्तं नान्यथा मृषा.

46 Before 46, some MSS. ins. ऋषभ उवाच. — a) M4 स तं (for ततः). — b) G4 ततो (for तनुर्). V1 D7 वर. — c) M2 पुत्रस्यं तनय क्षिप्रं (sic).

47 a) V1 Bo. 2–5 Da D3. 5. 6. 8 स (for तं). B1 स समानीयाथ पुत्रं; Dn D2 स समानीय तत्पुत्रं. — b) K1. 4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तमु(K1 °तो)पालभ्य; M समालभ्य च. B1 पार्थिवः. D7 T G2. 4 ततो (T2 °पो) लभ्य च भूपतिः; G1 तमालभ्य च भूपतिः. — d) Da धर्मै; D7 धर्मो; T1 G1. 4 ततो (for धर्मं). B1 D8 G2. 4 M1–3 वर.

48 Da om. 48^{ab}. — a) K3. 5 V1 Bo. 2–5 Dn D2–5. 8 G2 M1. 3. 4 स (for सं-). D7 S (G3 missing) त्वा(M2 [अ]था)त्मानं (for चा°). — b) D8 -दर्शिनी. — c) K5 B3. 4 D2. 3. 5. 6. 8 विपापो (D2 °यो) (for °प्मा). — d) K1 शसार; Bo चकार; M4 चत्वारो (for चचार). D1 अंतिकं.

49 a) Ś1 K1. 4 D1 एतच्छ्रुत्वा महा(K1 °था)राजंस्. — b) Dn तथा; D7 S (G3 missing) त्वत्तश् (for ततश्). Ś1 K1. 2. 4 D1 ततश्चराचरं श्रुतं. — c) K3 M1. 3. 4 अपानयस्वा(K3 °यश्वा-; M4 °यं चा)शु; D4 अपनयश्वाशु; D7 °यत्याशु; T1 G2. 4 °य त्वं च; T2 °यित्वाशु; G1 °यत्वाशु; M2 °यं चाशु (for °यस्वाशु). — d) D1 तमः- (for ततः). Ś1 K1. 2. 4 D1. 4 कृशतराम् (for °तरीम्).

50 D7. 8 S (G3 missing) om. the ref. K5 B3 Dn2 D3. 5. 6 transp. 50^{ab} and 50^{cd}. — a) All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1; G3 missing) स त(T2 तत्त)थोक्तस्तदा (Bo G1. 2 °था) राजन्. — b) Ś1 K2. 4 D1 ऋषभेन; K3 स्वयं तेन; D4 नृपस्तेन; D5 वृषभेण. D1 महात्मनः (for महात्मना). — D8 om. 50^{cd}. — c) Ś1 K2. 3 D1. 7 T1 G2. 4 [ऽ]पानयत् (for ऽप°). — d) Ś1 K1–4 D1. 4. 8 कृशतरां (for °तरीं). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 ततः (Bo °था) (for तदा).

51 b) D1 वाजीम् (for वाणीम्). — c) K2 V1 B1. 2 Da Dn D7 S (G3 missing) महाराज; K5 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 यथा चायं (for यथा राजन्). — d) K5 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 हिमवान्पर्वतोत्तमः; V1 B1. 2 Da Dn °निव पर्वतः; D7 S (G3 missing) °निव निश्चलः (D7 चंचलः; T2 चाचलः).

स्थिरो भव यथा राजन्हिमवानचलोत्तमः ॥ ५१
त्वं हि द्रष्टा च श्रोता च कृच्छ्रेष्वर्थकृतेष्विह ।
श्रुत्वा मम महाराज न संतप्तुमिहार्हसि ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

युधिष्ठिर उवाच ।
नामृतस्येव पर्याप्तिर्ममास्ति ब्रुवति त्वयि ।
तस्मात्कथय भूयस्त्वं धर्ममेव पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गौतमस्य च संवादं यमस्य च महात्मनः ॥ २
पारियात्रगिरिं प्राप्य गौतमस्याश्रमो महान् ।
उवास गौतमो यत्र कालं तदपि मे शृणु ॥ ३
षष्टिं वर्षसहस्राणि सोऽतप्यद्गौतमस्तपः ।
तमुग्रतपसं युक्तं तपसा भावितं मुनिम् ॥ ४
उपयातो नरव्याघ्र लोकपालो यमस्तदा ।
तमपश्यत्सुतपसमृषिं वै गौतमं मुनिम् ॥ ५

C. 12. 4721
B. 12. 129. 6
K. 12. 129. 6

52 [a]) D4 सं॰ (for हि). K3 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M1. 3. 4 प्रष्टा; K4. 5 D4 पृष्टा; M2 दृष्टा (for द्रष्टा). D7 T G1. 4 त्वं हि श्रुत्वा च पृ(T1 G4 दृ-; T2 सृ)ष्ट्वा च; G2 M1. 3. 4 त्वं हि दृ(M4 पृ)ष्ट्वा च श्रुत्वा (M1. 3 पृष्ट्वा) च. — [b]) K5 V1 B2. 3 Dn D2. 3. 6. 8 [अ]नुगतेषु; Bo Da [अ]थ गतेषु; B1 सुगतेषु; B2 m. 4. 5 D5 [अ]र्थगतेषु; D4 °कृशेषु; S (G3 missing) [अ]र्थेषु तेषु (for [अ]र्थकृतेषु). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K4 [इ]व; K5 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 [अ]पि; V1 B1. 2 Da च (for [इ]ह). D7 कृच्छ्रोवर्थेषु तेष्विह. — [c]) M2 श्रुत्वा (for मम).

Colophon om. in D8 : G3 missing. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K V1 B Da Dn1 D1–6 ऋषभगीता; T1 G2. 4 आशानिराकरणं; M1. 3 सुमित्रोपाख्याने आशापनयनं; M2 सुमित्रोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 115; B3. 4 Dn1 127; Da Dn2 128; D7 G1. 2 M 130; T1 G4 131; T2 129. — *Śloka no.:* Dn D8 27.

127

☞ G3 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 112. 1).

1 D8 om. the ref. — [a]) Da2 असृतस्य; D7 नाभृत्यस्य (for नामृतस्य). Bo. 4 D5. 6 [इ]ह; D7 G2 [ए]व (for [इ]व). — [b]) T1 यथा (for मम). D5 स्तुवति (for ब्रुवति). — After 1[ab], N ins. :

296* यद्यपि स्यात्परावृत्तिस्तथातृप्तोऽस्मि भारत ।

[K4 यथा हि (for यद्यपि). D4 परावृत्तेस् (for °वृत्तिस्). K5 Bo. 2–5 (B2. 5 also as above) Dn D2. 6. 8 यथा हि स्वात्म(Bo स्वार्थ)वृत्तिस्थस् (D6 °स्था; B2 m °स्तु) (for the prior half). K5 वृत्तो (for [अ]तृप्तो).]

— [c]) K3 कष्टाय (for कथय). S (G3 missing) भूयोपि (for भूयस्त्वं). — [d]) D7 T2 त्वमेवेह; T1 G1. 2. 4 त्वं ममेह; M1–3 धर्मश्रेष्ठं (for धर्ममेव). —After 1, N ins.:

297* न हि तृप्तिं परां यामि धर्मे कौतूहलं हि मे ।

[K2. 3 परा; V1 B1. 2 Da Dn अहं; D1 परं (for परां). K5 V1 B Da Dn D2. 6. 8 पिबन्धर्मामृतं हि ते (D2 तं) (for the post. half).]

2 D8 om. the ref.

3 [a]) K2. 3. 5 B3. 4 Da Dn D2–8 S (G3 missing) पारियात्रं; V1 Bo. 2. 5 °पात्रं; B1 °पत्रं; D1 परिप्वात्र- (for पारियात्र-). — [b]) Dn1 D7 [आ]श्रमं; M2 [आ]श्रमे. K1 Dn1 D7 महत्; K5 [ऽ]भवन् (for महान्). — [c]) Ś1 K2. 4 उवाच; S (G3 missing) वसते (for उवास). K5 V1 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 यं च; D4 [ऽ]थात्र (for यत्र). — [d]) K1. 3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 तम् (for तद्). D7 S (G3 missing) तपसा (D7 गौतमो) दग्धकिल्बिषः.

4 [a]) K3 B1 Da Dn1 D4 षष्टि-; D6–8 G1 षष्टिर् (for षष्टिं). T2 -सहस्राणां (for °णि). — [b]) M1 तप्यन् (for ऽतप्यद्). Bo. 3–5 D2. 3. 6. 8 तदा; D5 तथा (for तपः). D7 T2 तपस्तप्यन्स (T2 तपस्तप्यात्स)

C. 12. 4722
B. 12. 129. 7
K. 12. 129. 7

स तं विदित्वा ब्रह्मर्षिर्यममागतमोजसा ।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा उपसृप्तस्तपोधनः ॥ ६
तं धर्मराजो दृष्ट्वैव नमस्कृत्य नरर्षभम् ।
न्यमन्त्रयत धर्मेण क्रियतां किमिति ब्रुवन् ॥ ७
गौतम उवाच ।
मातापितृभ्यामानृण्यं किं कृत्वा समवाप्नुयात् ।
कथं च लोकानश्नाति पुरुषो दुर्लभाञ्शुभान् ॥ ८
यम उवाच ।
तपःशौचवता नित्यं सत्यधर्मरतेन च ।
मातापित्रोरहरहः पूजनं कार्यमञ्जसा ॥ ९
अश्वमेधैश्च यष्टव्यं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
तेन लोकानुपाश्नाति पुरुषोऽद्भुतदर्शनान् ॥ १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

गौतमः. — c) D4 अत्र; D8 उक्त- (for उग्र-). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5-8 T G2. 4 -तपसा; G1 -तपसां; (for °सं). — d) D7 S (G3 missing) भावितं तपसा (by transp.). M1. 3 मुनिः (for मुनिम्). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 भावितं सुमहामुनिं.

5 a) K3 B2 उपायातो; D1 उपयाते (for °यातो). D8 नरव्याघ्रे. — b) G1 यमं (for यमस्). B0. 4 D4. 7 तथा. — c) K3 V1 समपश्यत्. D4 तपस्यभिरतं संतं. — d) K3 D4 तमृषिं; D7 ऋषिं तं; D8 ऋषिवैं; T1 G2. 4 स मुनिर् (for ऋषिं वै). K1 T1 G2. 4 M4 गौतमस् (for °तमं). K1 सदा; K5 V1 B Da Dn D2-8 S (G3 missing) तदा (for मुनिम्).

6 a) K4 सत्वं (for स तं). — b) Da2 धर्मम् (for यमम्). K3 D4 अंजसा (for ओ°). — c) M4 प्रांजलिं. D1 प्रियतो; D7 S (G3 missing) प्रणतो (for °यतो). D7 गत्वा (for भूत्वा). — d) K1 उपतस्थे; K4. 5 V1 B D1. 3. 5. 6. 8 °सृष्टस्; Da Dn D2 °विष्टस्; D4 °सृत्य (for °सृप्तस्). K4 तपोधन.

7 a) K1 धर्मराजा; D8 °राज्ञो (for °राजो). G1 सद्दृष्ट्वा; M1 वृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K4 [इ]व (for [ए]व). — b) K5 B3-5 D2. 3. 5. 6. 8 सत्कृत्य च; V1 B0-2 Da Dn सत्कृत्यैव (for नमस्कृत्य). K5 V1 B Da Dn D2-6. 8 द्विजर्षभं; D7 S (G3 missing) द्विजोत्तमं (G1 °मः) (for नरर्षभम्). — c) K1 निमंत्रयति; D1 न मंत्रयत; D4 अमंत्र° (for न्य°). — d) K1 नियतस् (for क्रियतां). B5 प्रभो (for ब्रुवन्).

8 D8 om. the ref. — a) B1 अनृण्यं. — b) V1 B2 Da कृत्वा किं (by transp.). D7 S (G3 missing) गत्वा (D7 दत्वा) सुखमवाप्नुयात्. — c) All MSS. (except Ś1 K1. 4 D1. 4; G3 missing) आप्नोति (for अश्नाति). — d) K5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 शुचीन् (for शुभान्).

9 D8 om. the ref. — After the ref., K3 ins.:

298* नान्यत्तीर्थं न देवोऽन्यो धर्मोऽन्यो न कथंचन ।
नरं तावदजानन्तं पावयन्ति महीपतिम् ।
तस्मात्पापं परित्यज्य भक्तिमास्थाय शाश्वतीम् ।
कर्मणा मनसा वाचातो भजन्ननृणो भवेत् ।

— a) K1 तपःशौचवतां; D2. 8 तपःसो (D8 °शो) चवता; G1 तपशौचवदा (for तपःशौचवता). — b) M4 सत्यं (for सत्य-).

10 a) G2 अश्वमेधश्च यष्टव्यो. — b) B0 प्राप्त-; Da1 स्वात्म-; D1 corrupt.; D4 G1 चाप्त-; D7 T G2. 4 त्वाप्त- (for स्वाप्त-). — c) K4. 5 V1 B D (except D1. 4) S (G3 missing) अवाप्नोति (for उपाश्नाति). — d) D1 पुरुषोभूत-; D7 T2 °नंत-; G2 °षाद्भुत- (for °षोऽद्भुत-). K2 B1-3 Dn2 D2. 3. 5-8 T G1. 2. 4 M1. 3 -दर्शनात्.

Colophon: G3 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1-7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K2. 3 T1 G2. 4 M1-3 यमगौतमसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 119; B3 125; B4 126; Da1 Dn2 129; Dn1 128; D2 123; D7 G1. 2 M 131; T1 G4 132; T2 130. — *Śloka no.:* Dn1 D8 11.

१२८

युधिष्ठिर उवाच ।
मित्रैः प्रहीयमाणस्य बह्वमित्रस्य का गतिः ।
राज्ञः संक्षीणकोशस्य बलहीनस्य भारत ॥ १
दुष्टामात्यसहायस्य स्रुतमन्त्रस्य सर्वतः ।
राज्यात्प्रच्यवमानस्य गतिमन्यामपश्यतः ॥ २
परचक्राभियातस्य दुर्बलस्य बलीयसा ।
असंविहितराष्ट्रस्य देशकालावजानतः ॥ ३
अप्राप्यं च भवेत्सान्त्वं भेदो वाप्यतिपीडनात् ।
जीवितं चार्थहेतोर्वा तत्र किं सुकृतं भवेत् ॥ ४
भीष्म उवाच ।
गुह्यं मा धर्ममप्राक्षीरतीव भरतर्षभ ।
अपृष्टो नोत्सहे वक्तुं धर्ममेनं युधिष्ठिर ॥ ५
धर्मो ह्यणीयान्वचनाद्बुद्धेश्च भरतर्षभ ।
श्रुत्वोपास्य सदाचारैः साधुर्भवति स क्वचित् ॥ ६
कर्मणा बुद्धिपूर्वेण भवत्याढ्यो न वा पुनः ।
तादृशोऽयमनुप्रश्नः स व्यवस्यस्त्वया धिया ॥ ७

C. 12. 4724
B. 12. 130. 7
K. 12. 130. 7

128

☞ G3 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 112. 1).

1 Ś1 K1 D8 T2 प्रहीयमानस्य; K4 °नमाणस्य; V1 B1. 2 Da प्रक्षीय° (for प्रहीय°). —ᵇ) K1 D1. 8 बहुमित्रस्य; B1 वृद्धामित्रस्य (for बह्वमित्रस्य). K1 वा (for का). —ᶜ) K5 V1 B Da D3. 5 -कोषस्य (for -कोशस्य). —ᵈ) Ś1 K1 D1 बहुमित्रस्य भारत.

2 ᵇ) Ś1 K1. 2. 4. 5 V1 B Da D1–3. 5. 7. 8 T G1. 2. 4 M2 श्रुत-; K3 श्रुतं; Dn D4. 6 च्युत- (for स्रुत-). V1 B1. 2 Da Dn2 D2. 3. 6. 7 S (except M2; G3 missing) सर्वशः (for °तः). —ᶜ) B1 क्षपेतमानस्य (for प्रच्यव°). —ᵈ) Dn1 क्षड्याम् (for अन्याम्). G1 M2 क्षपश्यत.

3 ᵃ) V1 Da -घातस्य; Cv -यातस्य (as in text). — After 3ᵃ, K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 ins.:

299* परराष्ट्राणि मृद्नतः ।
विग्रहे वर्तमानस्य·

[(L. 1) D5. 8 गृह्णतः (for मृद्नतः). — (L. 2) Dn2 निग्रहे (for वि°).]

—ᵇ) K2 दुर्लभस्य (for दुर्बलस्य). Da च भूयसा; D7 बलीयसः. —ᵈ) D1 -कालानजानतः; G1 -कालाप° (for -कालाव°).

4 ᵃ) K3 D4 किं प्राप्यं; T1 G1. 2. 4 अप्राप्य (for °प्यं). K1 Da D4 सात्वं; V1 शांत्वं; D5 सांत्वे; G2 सत्त्वं (for सान्त्वं). —ᵇ) D4 च (for वा). K1 -पीडवान्; Da °येत्; D1 -पीडिनात्; D2 -पीडितात्; M4 -पीडनां. —ᶜ) Ś1 जीवितुं; B4 Dn1 D3. 5 जीवित्वं; D7 T2 विजितं (for जीवितं). K2–5 B (B2 marg.) Dn D2. 3. 5. 6. 8 त्व(K4 चा)र्थहेतुर्वा; V1 Da सुखहेतुर्वा; B2 तच्च हेतुर्वा; D1 वार्थहेतोर्वा; D4 चार्थहेतुत्वात्; T2 चार्थहेतोर्वै; Cv °हेतोर्वा (as in text). ❀ Cv: अर्थहेतोः अर्थदानाख्यहेतोः । ❀

5 D8 om. the ref. —ᵃ) Ś1 K3. 4 V1 B0–2. 5 Da D4 T2 मां (for मा). K3 V1 B0. 1 Da आप्राक्षीर्. K5 B3. 4. 5 (marg.) Dn D2. 3. 5. 6. 8 Bom. ed. गुह्यं धर्मज्ञ मां प्रा(Dn1 D3 °र्मज्ञ मा प्रा-; D2 °र्मज्ञ मां धा-; Bom. ed. °र्मज्ञ मा प्रा)क्षीर्. — D1 om. (hapl.) 5ᶜ–6ᵇ. —ᶜ) Da1 अदृष्टो; D5 अपृष्टे. D7 S (G3 missing) प्रवक्तुं नो(G1 चो)त्सहे पृष्टो. —ᵈ) K3 V1 B D (except D4; D1 om.) T1 G1. 2. 4 धर्ममेतं (B5 °तद्); T2 गुह्यधर्मं (for धर्ममेनं). K4 युधिष्ठिरं.

6 D1 om. 6ᵃᵇ (cf. v. l. 5). —ᵃ) K4 ह्मनीयान्; D4 [s]म्यणी°. —ᵇ) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 बुद्धिश्च; Cv बुद्धेश्च (as in text). ❀ Cv: धर्मो वाचा वक्तुं शक्यते मनसा स्मर्तुं च शक्यते कर्तुं तु न शक्य इति भावः । ❀ —ᶜ) Dn1 D4. 5. 7 श्रुत्वोपास्यः (D7 °स्यं); T1 G2. 4 M श्रु(M1. 3. 4 ग)त्वौपम्यं; T2 श्रुत्वा-सत्यं; G1 श्रुत्वोपम्यं (for °पास्य). B2 तदाचारैः; Da D8 सदारैश्च; D1 सदा*रैः. —ᵈ) B1 सन्नवेत्; B2. 5 Da M1–3 त(B2. 5 स)त्ववित्; T2 न क्वचित् (for स क्व°).

7 With 7ᵃᵇ, cf. B. 12. 123. 8ᶜᵈ (=284*). —ᵃ) Dn1 -रूपेण (for -पूर्वेण). —ᵇ) K1. 4 T2 G1. 2. 4 भवत्याढ्ये (K4 °ढ्या); D7 °त्याद्ये; D8 °त्याख्यो; Cv

C. 12. 4724
B. 12. 130. 8
K. 12. 130. 7

उपायं धर्मबहुलं यात्रार्थं शृणु भारत ।
नाहमेतादृशं धर्मं बुभूषे धर्मकारणात् ।
दुःखादान इहाढ्येषु स्यात्तु पश्चात्क्षमो मतः ॥ ८
अनुगम्य गतीनां च सर्वासामेव निश्चयम् ।
यथा यथा हि पुरुषो नित्यं शास्त्रमवेक्षते ।
तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥ ९
अविज्ञानादयोगश्च पुरुषस्योपजायते ।
अविज्ञानादयोगो हि योगो भूतिकरः पुनः ॥ १०
अशङ्कमानो वचनमनसूयुरिदं शृणु ।
राज्ञः कोशक्षयादेव जायते बलसंक्षयः ॥ ११
कोशं संजनयेद्राजा निर्जलेभ्यो यथा जलम् ।
कालं प्राप्यानुगृह्णीयादेष धर्मोऽत्र सांप्रतम् ॥ १२
उपायधर्मं प्राप्यैनं पूर्वैराचरितं जनैः ।
अन्यो धर्मः समर्थानामापत्स्वन्यश्च भारत ॥ १३
*प्राक्कोशः प्रोच्यते धर्मो बुद्धिर्धर्माद्गरीयसी ।
धर्मं प्राप्य न्यायवृत्तिमबलीयान्न विन्दति ॥ १४

°त्याद्यो (for °त्याढ्यो). ❀ Cv : आद्यः आदिकालीनो धर्मः । ❀ — ^{c}) G$_{1}$ -प्राप्तः (for -प्रश्नः). — ^{d}) K$_{2.3.5}$ Bo.$_{3-5}$ Da Dn D$_{2.3.7}$ (marg.) संव्यवस्यस् ; K$_{4}$ V$_{1}$ D$_{5.6.8}$ संव्यवस्य ; B$_{1.2}$ तद्व्यवस्य (B$_{1}$ °स्यस्); D$_{7}$ S (G$_{3}$ missing) तं ध्या(T$_{1}$ G$_{4}$ तद्ध्या)यस्व (for स व्यवस्यस्). K$_{3-5}$ V$_{1}$ Bo.$_{2}$ m.$_{3-5}$ D$_{2.3.5-8}$ T G$_{1.2.4}$ M$_{1.3.4}$ स्वया (G$_{2}$ °यं) धिया ; Dn त्वयाधुना ; M$_{2}$ यथा धिया (for त्वया धिया).

8 ^{a}) Bo.$_{4}$ D$_{2.3.7}$ G$_{1}$ उपाय- (for °यं). D$_{7}$ -धर्मं ; M कर्म- (for धर्म-). D$_{1}$ -बहलं ; T$_{2}$ -बहुळं. — ^{b}) ❀ Cn : यात्रार्थं राज्ञां व्यवहारनिर्वाहार्थम् । ❀ — ^{c}) D$_{8}$ धर्मे. D$_{7}$ S (G$_{3}$ missing) नाहमेतादृशो धर्मे. — ^{d}) G$_{1.2}$ M$_{2}$ बभूषे. — ^{e}) K$_{1}$ दुःखोदान ; K$_{4}$ दुःखादानम्. K$_{1}$ इहाढ्येष ; K$_{2.3.5}$ V$_{1}$ B D (except D$_{1}$) S (G$_{3}$ missing) इह (T$_{2}$ M °व) ह्येष (for इहाढ्येषु). — ^{f}) K$_{3}$ D$_{1}$ क्षयो (D$_{1}$ °मे) मतः ; K$_{4.5}$ V$_{1}$ B Da Dn D$_{2.3.5.6.8}$ क्षयोपमः ; D$_{4.7}$ T G$_{1.2.4}$ M$_{2.4}$ क्षमो मम ; M$_{1.3}$ क्षमोपि मे (for क्षमो मतः).

9 ^{a}) K$_{4.5}$ Bo.$_{2-5}$ Dn D$_{2.3.5.6.8}$ अभिगम्य ; D$_{4}$ अ*गम्य (for अनुगम्य). K$_{3.5}$ V$_{1}$ B Da Dn D$_{2.3.5.6.8}$ मतीनां(for ग°). K$_{3-5}$ B Da Dn D$_{2-6.8}$ हि ; V$_{1}$ D$_{7}$ S (G$_{3}$ missing) तु (for च). — ^{b}) B$_{1}$ सर्वेषाम् ; D$_{1}$ lacuna. Da इव ; M$_{1.3.4}$ एष (for एव). K$_{1}$ निश्चियन् ; K$_{5}$ V$_{1}$ B (except B$_{1}$) Da Dn D$_{2.4.6.8}$ M निश्चयः (D$_{4}$ °यात्) (for °यम्). — 9^{cdef} = (var.) Manu. 4. 20. — ^{c}) M$_{3}$ तथा (for the first यथा). — ^{d}) Dn$_{2}$ नित्य- (for नित्यं). K$_{3}$ अवेक्षति ; D$_{4.6.8}$ °क्ष्यते. — ^{e}) M$_{2}$ हि (for वि-). — ^{f}) T$_{2}$ प्रज्ञानं (for वि°). K$_{5}$ Bo.$_{3-5}$ Dn D$_{2.3.5.6.8}$ अथ ; M$_{2}$ चास्मि (for चास्य). B$_{2}$ रोहति (for रोचते).

10 The sequence in M$_{1.3}$ is : 10^{c}, 10^{b}, 10^{a}, 10^{d}. — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ D$_{1}$ अयोगाच्च (Ś$_{1}$ °श्च); Dn D$_{4}$ M$_{1.3}$ °गो हि ; G$_{2}$ °गस्य (for °गश्च). B$_{4}$ अविज्ञायाय योगश्च (sic). — K$_{5}$ D$_{4.5}$ om. (hapl.) 10^{bc}. — ^{c}) B$_{2}$ (marg.) अयं ज्ञानाद् (for अविज्ञा°). Dn$_{1}$ M$_{1.3}$ विज्ञानादपि (M$_{1.3}$ °स्य) योगश्च (M$_{3}$ °गं च). ❀ Ca. n : अयोगः उपायाभावः । ❀ — ^{d}) K$_{2.3}$ V$_{1}$ B Da Dn D$_{2-6.8}$ -करः परः ; K$_{5}$ -करः स्मृतः ; D$_{7}$ S (G$_{3}$ missing) -सुखं परं (for -करः पुनः).

11 ^{a}) D$_{6}$ न शंकमानो (for अशङ्क°). — ^{b}) D$_{7}$ T G$_{1.2.4}$ M$_{1.3.4}$ अनसूयन् (for °सूयुर्). M$_{2}$ असूयनियमं शृणु (sic). — ^{c}) V$_{1}$ B Da D$_{3.5}$ कोष- ; D$_{3}$ कोशः. — ^{d}) K$_{1}$ Da D$_{4}$ M$_{1.4}$ -संक्षयं (for °यः).

12 ^{a}) K$_{5}$ V$_{1}$ B Da D$_{3.5}$ कोषं. K$_{2.5}$ V$_{1}$ B Da Dn D$_{2.3.5.6.8}$ च (for सं-). Da$_{1}$ राजन् (for राजा). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ D$_{1}$ निर्जये(Ś$_{1}$ °पे)भ्यो ; K$_{3}$ D$_{4}$ निर्झरेभ्यो ; D$_{7}$ S (G$_{3}$ missing) नित्यमेभ्यो ; Cv निर्जलेभ्यो (as in text). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ D$_{1.7}$ T G$_{1.2.4}$ यथाबलं ; Da महाजलं ; M बलादपि (for यथा जलम्). — ^{c}) K$_{3}$ Bo बा(Bo ज)लं प्राप्य ; D$_{7}$ प्राप्यं चैव. — ^{d}) B$_{1}$ एवं ; D$_{5}$ एव (for एष). V$_{1}$ B$_{1.2}$ Da Dn$_{1}$ सनातनः ; M$_{1.3}$ [ऽ]त्र सांप्रतः.

13 ^{a}) K$_{3.5}$ V$_{1}$ B (except B$_{2}$) Da Dn D$_{2.3.5.6.8}$ प्राप्येमं (Dn$_{2}$ °यं); D$_{4}$ प्राप्यैवं (for °नं). D$_{7}$ corrupt. ❀ Cn : उपायधर्ममुपधर्ममसुख्यधर्ममिति यावत् । ❀ — ^{b}) B$_{2}$ Da उच्चैर् (for पूर्वैर्). Bo नरैः ; M शुभैः (for जनैः). — ^{c}) M$_{1.3}$ समस्थानाम् (for °र्थानाम्).

14 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ प्राक्कोशः ; K$_{2}$ Dn D$_{2.6.8}$ Cn प्राक्को(K$_{2}$ °क्रो)शात् ; K$_{4}$ D$_{1}$ प्राक्को(D$_{1}$ °क्रो)शान् ; K$_{5}$ V$_{1}$ B Da D$_{3.5}$ प्राक्कोषात् ; D$_{4}$ अक्रोधः ; D$_{7}$ T$_{2}$ प्रतार्यं ; T$_{1}$ G$_{1.2.4}$ M$_{2}$ प्रकार्यं (T$_{1}$ G$_{4}$ °र्यः); M$_{1.3.4}$

यस्माद्धनस्योपपत्तिरेकान्तेन न विद्यते ।
तस्मादापद्यधर्मोऽपि श्रूयते धर्मलक्षणः ॥ १५
अधर्मो जायते यस्मिन्निति वै कवयो विदुः ।
अनन्तरः क्षत्रियस्य इति वै विचिकित्ससे ॥ १६
यथास्य धर्मो न ग्लायेन्नेयाच्छत्रुवशं यथा ।
तत्कर्तव्यमिहेत्याहुर्नात्मानमवसादयेत् ॥ १७
सन्नात्मा नैव धर्मस्य न परस्य न चात्मनः ।
सर्वोपायैरुज्जिहीर्षेदात्मानमिति निश्चयः ॥ १८
तत्र धर्मविदां तात निश्चयो धर्मनैपुणे ।
उद्यमो जीवनं क्षत्रे बाहुवीर्यादिति श्रुतिः ॥ १९
क्षत्रियो वृत्तिसंरोधे कस्य नादातुमर्हति ।
अन्यत्र तापसस्वाच्च ब्राह्मणस्वाच्च भारत ॥ २०
यथा वै ब्राह्मणः सीदन्नयाज्यमपि याजयेत् ।
अभोज्यान्नानि चाश्नीयात्तथेदं नात्र संशयः ॥ २१

C. 12. 4749
B. 12. 130. 21
K. 12. 130. 22

प्राकार्यात् (for *प्राक्रोशः). K1 पश्यते; K2. 4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्राप्यते; D1 योध्यते (for प्रोच्यते). —[b]) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 Cv वृत्तिर्धर्माद्; D7 T2 G1. 2 M वृत्तिधर्मैं; T1 G4 वृत्तिधर्म- (for बुद्धि-धर्माद्). ❀ Cv: वृत्तिः शरीरधारणम् । ❀ —[c]) D4. 8 प्राप्यं; D6 प्राप्यां (for प्राप्य). K1 V1 B1. 3. 4 न्यायवृत्तिर्; Da राजवृत्तिर्; D4 न्यायदत्तम्; D7 S (G3 missing) यथान्यायम् (for न्यायवृत्तिम्). —[d]) K2. 3. 5 Bo. 3. 5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 नबलीयान् (for अब°). D5 निंदति; D7 निषीदति (hypermetric) (for विन्दति).

15 D7 om. 15[ab]. V1 reads 15[ab] on marg. —[a]) B3. 4 D8 यत्नाद्; D3. 5 T1 G1. 2. 4 तस्माद् (for य°). K5 V1 B1 Da Dn D8 बलस्य; D4 S (except T2; G3 missing) धर्मस्य (for धनस्य). T1 G1. 2. 4 [उ]प-चितिम् (for °पत्तिर्). —[c]) V1 B2 Da Dn1 आप-त्सु (for °दि). V1 Da धर्मो (for [अ]धर्मो). D7 हि (for ऽपि). B1 तस्माद्धर्मात्स्वधर्मोपि.

16 [a]) B2 स धर्मो; D7 T2 M नाधर्मो (for अ°). K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M2 तस्मिन् (for य°). —[b]) K1 त्रिधुः. —[c]) K3. 5 B D S (G3 missing) अनंतरं (D1 °रा) (for °रः). —[d]) K3. 5 V1 B D (except D1) T2 G1. 2. 4 M तत्र (D7 °तः) किं; T1 तत्र वै (for इति वै). K5 Dn1 D4. 6. 7 T2 विचिकित्सते (K5 Dn1 °त्स्यते; T2 °त्स्यसे); V1 B2. 5 (marg.) °कित्सया; Da Dn2 चिचिकित्स्यतां (Da2 °त्सित; Dn2 °त्स्यते).

17 [a]) K4 D6 यस्यास्य; B1. 2 (marg. as in text) Da यथा स्व-; G2 यदास्य; M1. 3 यथात्र; M2 यथार्थ- (for °स्य). G1 दग्धा ये (for न ग्लायेन्). —[b]) D4. 6 तथा (for यथा). —[c]) K5 Bo. 3–5 Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 इति प्राहुर्; T1 इवेत्याहुर् (for इहे°). —[d]) K1 आत्मानम्; M4 नाज्ञानम् (for नात्मा°). D1 अवसाधयेत्.

18 [a]) T1 G1. 2. 4 स्व(G2 य)स्वात्मा (for सन्नात्मा). D4 नैष (for नैव). Cv सर्वात्मनैव धर्मस्य. —[b]) D1 वा (for च). —[c]) D6 धर्मोपायैर् (for सर्वो°). Ś1 K1. 4 D1 जिहीर्षेत; Ca. n उज्जिहीर्षेद् (as in text). —[d]) Dn2 इव (for इति).

19 [a]) Ś1 K1. 2. 4 D1 यत्र (for तत्र). D7 S (G3 missing) धर्मविदस् (for °विदां). —[b]) K3. 5 Bo. 3 Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 Cv -नैपुणं; V1 B1. 2. 4. 5 -नैपुणः; Dn2 -नैर्गुणः; T G1. 2. 4 -नैपुणैः (for °णे). —[c]) V1 Bo. 1 G2 उद्यमाज्; B4. 5 Da Dn2 उद्यमा; D7 (before corr. as in text) T G1. 4 M उद्यमं (M4 °म्य) (for °मो). K5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 नैपुणं क्षात्रे; V1 Bo. 2–5 Da D4 जीवनं क्षा(V1 Bo. 5 क्ष)त्रं (for °नं क्षत्रे). —[d]) B2 Da स्मृतिः (for श्रुतिः).

20 [a]) D1 M3 क्षत्रिये. B2 भूति-; D7 M1. 3 वृद्धि- (for वृत्ति-). K3 -संकार्यं (sic); D1 -संबाधैः (for -संरोधे). —[b]) T1 G1. 2. 4 Cv कस्मान् (for कस्य). K3 नो दातुम्. D7 G1 अर्हसि. —[cd]) Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 ब्राह्मणस्वाच्च तापसस्वाच्च (by transp.). D7 S (G3 missing) श्रो(T2 क्ष)त्रियस्वाच्च (for ब्राह्मण°).

21 [a]) Bo T1 G1. 2. 4 तथा (for यथा). D7 S (G3 missing) च (for वै). G1 स्वीदं; G2 स्वीयं (for सीदन्). —[b]) D5 जघन्यम् (for अयाज्यम्). D1 योजयेत्; M2 सीद° (for याज°). —[c]) K3 D4. 7 S (G3 missing) अभोज्यम(K3 D4 °ज्याद्)पि; D1 अतो ह्यन्नानि (for अभोज्या°). Ś1 K1. 2 D1. 7 नाश्नीयात्; D5 T1 G1. 2 वाश्नी° (for चाश्नी°). —[d]) K1 तवेदं; T1 G1. 2. 4 तथैतन् (for तथेदं). D7 तथोदनमत्र संशयः (sic).

22 [a]) K1 किमु द्वारम्; B1 किमर्थो वा; D4 सुहृद्वाक्यम् (for किमद्वारम्). —[b]) Ś1 K2. 4. 5 B5 D4 उत्पथो निर्वृ(K5 B5 विवृ)तस्य वा (K5 B5 च); K3 'थो वै मृतस्य च; V1 Bo–4 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8

C. 12. 4749
B. 12. 130. 22
K. 12. 130. 23

पीडितस्य किमद्वारमुत्पथो निधृतस्य वा ।
अद्वारतः प्रद्रवति यदा भवति पीडितः ॥ २२
तस्य कोशबलज्यान्या सर्वलोकपराभवः ।
भैक्षचर्या न विहिता न च विड्शूद्रजीविका ॥ २३
स्वधर्मानन्तरा वृत्तिर्यान्यानुपजीवतः ।
वहतः प्रथमं कल्पमनुकल्पेन जीवनम् ॥ २४
आपद्गतेन धर्माणामन्यायेनोपजीवनम् ।
अपि ह्येतद्ब्राह्मणेषु दृष्टं वृत्तिपरिक्षये ॥ २५
क्षत्रिये संशयः कः स्यादित्येतन्निश्चितं सदा ।
आददीत विशिष्टेभ्यो नावसीदेत्कथंचन ॥ २६
हन्तारं रक्षितारं च प्रजानां क्षत्रियं विदुः ।
तस्मात्संरक्षता कार्यमादानं क्षत्रबन्धुना ॥ २७
अन्यत्र राजन्हिंसाया वृत्तिर्नेहास्ति कस्यचित् ।
अप्यरण्यसमुत्थस्य एकस्य चरतो मुनेः ॥ २८
न शङ्खलिखितां वृत्तिं शक्यमास्थाय जीवितुम् ।
विशेषतः कुरुश्रेष्ठ प्रजापालनमीप्सता ॥ २९
परस्पराभिसंरक्षा राज्ञा राष्ट्रेण चापदि ।
नित्यमेवेह कर्तव्या एष धर्मः सनातनः ॥ ३०

°थो विधृतस्य च (V_1 $B_{1.2}$ वा); D_1 अन्यथोनिर्वृतस्य वा; D_7 T $G_{1.2.4}$ $M_{1.3.4}$ उत्पथे($M_{1.3.4}$ °थो)नार्दितस्य च; M_2 अन्यायेनार्दितस्य च; text as in K_1. — ^{c}) K_5 अथ येन; $B_{0.3-5}$ $D_{3.5.6.8}$ अपथेन; D_4 अद्वारेण (for °रतः). K_1 V_1 T प्राद्रवति; B_1 पुत्रवति; D_1 प्रद्रवंति; D_8 प्रद्रवती. — ^{d}) K (except K_4) Dn_2 $D_{2.5.7.8}$ T_2 $M_{2.4}$ यथा (for यदा). D_1 (before corr.) याजयेत्; D_1 (by corr.) पीडिता.

23 ^{a}) $K_{3.5}$ $B_{0.1.5}$ D (except D_7) M यस्य (for तस्य). K_1 लोक-; V_1 B Da $D_{2.3.5.6}$ कोष-. K_1 -बलहान्या; $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T G_4 M_2 °ग्लान्या; D_4 °ज्यायान्; D_7 °न्यासः; G_1 $M_{1.3.4}$ °ग्लान्यां; G_2 °श्रान्यां (for °ज्यान्या). — ^{b}) B_2 सर्वलोके. D_7 -परो भव (for -पराभवः). — ^{c}) All MSS. (except $Ś_1$ $B_{1.2}$ $M_{1.3.4}$; G_3 missing) भैक्ष्यच(D_4 °व)र्या (for भैक्ष°). D_4 नभिहिता (for न वि°). — ^{d}) $B_{0.3-5}$ $D_{3.5.6.8}$ विट्शूद्रस्य; Da च विण्मूत्र- (for च विट्शूद्र-). D_1 G_1 -जीविकाः; $M_{2.4}$ -जीविता.

24 ^{a}) D_6 अधर्मानंतरा; D_7 $M_{2.4}$ स्वा एवानंतरा. — ^{b}) K_1 यात्यान्; K_{3-5} V_1 B (except B_1) Da Dn $D_{2-6.8}$ जात्यान्; D_1 यामान्; D_7 S (G_3 missing) यान्याम् (for यान्यान्). K_3 Da G_2 -जीवितः; K_5 V_1 B Dn_2 $D_{2.3.5.6}$ -जीविनः; D_3 -जीवनं (for °तः). — ^{c}) B_4 $D_{2.3.5.6}$ बहवः; D_7 (before corr.) अर्हतः; D_7 (by corr.) S (G_3 missing) जहतः (for व°). — ^{d}) $B_{3.4}$ अकल्पे न च जीवनं. ❀ Cn: नित्यं प्रथमं कल्पं वहतोऽप्यापद्यनुकल्पेन जीवनं युक्तमित्यर्थः ।; Cv: अनुकल्पेनानन्तरपक्षेण जीवितुं शक्यते । तज्जीवनमन्यायेनोपजीवनम् । ❀

25 ^{a}) B_1 आपद्गते अधर्माणाम्. — ^{b}) D_1 -जीवितं; D_5 -जीनने. — ^{c}) K_5 आपदि (for अपि हि). — ^{d}) K_1 -परिक्षयः; K_4 Dn_2 -परीक्षये.

26 ^{a}) Dn_2 निश्चयः; D_4 यस्य यत्; D_3 M_4 संशयं. $K_{1.4.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.7}$ (before corr.).$_8$ T $G_{1.2.4}$ कस्माद्; D_4 कष्टाद् (for कः स्याद्). — ^{b}) Dn [ए]वं (for [ए]तन्). V_1 D_4 निश्चयं (for निश्चितं). D_4 विदुः; M सतां (for सदा). — D_4 om. 26^{c}–27^{b}. — ^{c}) B_1 विशेषेभ्यो (for विशिष्टेभ्यो). — ^{d}) $Ś_1$ K_2 D_1 M_4 नावसीदत् (for °सीदेत्). B_1 कदाचन.

27 D_4 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — ^{a}) D_7 अत्तारं; T_1 $G_{1.2}$ आर्तानां; G_4 आत्मानां (sic); $M_{1.3}$ भर्तारं; M_4 हर्तारं; Cv दातारं (for हन्तारं). — ^{c}) $Ś_1$ D_4 T_2 संरक्षिता. — ^{d}) B_2 अदानं.

28 ^{a}) D_7 T_2 $M_{1.3.4}$ चापि; T_1 G_4 तु वि-; $G_{1.2}$ [अ]पि वि- (for राजन्). Da हिंसायां. — ^{b}) D_7 वृत्तिं. K_3 D_4 नैवास्ति; B_2 नास्त्येह; D_7 नेच्छंति; G_2 नेहास्य (for °स्ति). B_2 कर्हिचित् (for कस्य°). — ^{c}) D_8 अथ (for अपि). K_1 -समुक्तस्य; D_1 -समर्थस्य (for -समुत्थस्य). D_4 अप्यरण्ये सुसंस्थस्य. — ^{d}) D_7 T_1 $G_{1.2.4}$ चैकस्य (for ए°). D_7 कस्यचिन् (for चरतो).

29 ^{a}) D_4 शंखं; $M_{1.3}$ शंक-. Dn_2 -लिखितं. ❀ Cv: शङ्खपदेन शङ्खवच्छुभ्रं ललाटास्थि गृह्यते । मम शिरसि यथा लिखितं तथा भवतीति स्थितिः शङ्खलिखिता वृत्तिः । ❀ — ^{b}) B_2 भावितुं; D_1 जीवितं. — ^{c}) D_4 कुरुश्रेष्ठः; D_6 °क्षेत्र (sic). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2.4}$ D_1 ईप्सतः; $B_{3.4}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ Cn ईप्सया; Da_1 G_2 ईप्सिता (G_2 °तं); Da_2 इच्छता (for ईप्सता).

30 ^{a}) K_5 $D_{2.3.6.8}$ परस्परेण; $B_{0.3-5}$ Dn D_5 परस्परं हि (for °स्पराभि-). B_4 D_4 -संरक्ष्या; D_7 T

राजा राष्ट्रं यथापत्सु द्रव्यौघैः परिरक्षति ।
राष्ट्रेण राजा व्यसने परिरक्ष्यस्तथा भवेत् ॥ ३१
कोशं दण्डं बलं मित्रं यदन्यदपि संचितम् ।
न कुर्वीतान्तरं राष्ट्रे राजा परिगते क्षुधा ॥ ३२
बीजं भक्तेन संपाद्यमिति धर्मविदो विदुः ।
अत्रैतच्छम्बरस्याहुर्महामायस्य दर्शनम् ॥ ३३
धिक्तस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रे यस्यावसीदति ।
अवृत्त्यान्त्यमनुष्योऽपि यो वै वेद शिबेर्वचः ॥ ३४
राज्ञः कोशबलं मूलं कोशमूलं पुनर्बलम् ।
तन्मूलं सर्वधर्माणां धर्ममूलाः पुनः प्रजाः ॥ ३५
नान्यानपीडयित्वेह कोशः शक्यः कुतो बलम् ।
तदर्थं पीडयित्वा च दोषं न प्राप्तुमर्हति ॥ ३६
अकार्यमपि यज्ञार्थं क्रियते यज्ञकर्मसु ।
एतस्मात्कारणाद्राजा न दोषं प्राप्तुमर्हति ॥ ३७
अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरम् ।
अनर्थार्थमथाप्यन्यत्तत्सर्वं ह्यर्थलक्षणम् ।

C. 12. 4766
B. 12. 130. 38
K. 12. 130. 39

$G_{1.4}$ M -हरणं. G_2 परद्रव्यस्य हरणं. —^{b}) D_4 राजा; D_7 T $G_{1.2.4}$ राज्ञां. K_4 राष्ट्रेन. D_8 वा यदि (for चापदि). —^{c}) K_5 $Bo._{3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ हि; D_7 T $G_{1.4}$ M च; G_2 तु (for [इ]ह). D_7 S (G_3 missing) कर्तव्यम्.

31 ^{a}) M_3 राज्ञा (for राजा). $D_{4.6}$ तथापत्सु; T_1 $G_{2.4}$ यथा यावद् (for यथापत्सु). —^{b}) K_1 $D_{1.6}$ द्रव्योघैः; Da द्रव्येभ्यो. K_1 प्रवि-; K_3 अपि; Da योभि-; Dn अभि- (for परि-). K_1 -वक्षति; D_4 -रक्ष्यति. —^{c}) K_1 (*sup. lin.* as in text). 4 राष्ट्रेन. K_1 राज्य-; B_1 राज-; Da राष्ट्र- (for राजा). Da -व्यसनं; D_7 S (G_3 missing) नित्यं च (for व्यसने). —^{d}) K_5 Dn रक्षितव्यस; B_1 D_7 G_1 परिरक्षस (for °रक्ष्यस).

32 ^{a}) K_3 कोशो; K_5 कोष-; V_1 B $D_{3.5}$ कोषं; D_4 कोशा; D_7 T_1 G_1 $M_{2.4}$ कोश- (for कोशं). K_3 दंडो. —^{cd}) D_6 नरं; M_4 [अं]तरा. K_1 राष्ट्रं. D_7 S (G_3 missing) transp. राष्ट्रे and राजा. K_5 $B_{3.5}$ Dn $D_{2.3.5-8}$ परिगतः; T_2 G_1 °गतं (for °गते). D_6 क्षुता; D_7 क्षयात् (for क्षुधा).

33 ^{a}) B_1 जीवं; S (G_3 missing) बीज-; Cv बीजं (as in text). D_7 (marg.) T_2 M_2 सत्कार्यम्; T_1 $G_{2.4}$ $M_{1.3.4}$ संतार्यम् (for संपाद्यम्). D_7 (before corr.) बीजभक्तेरसत्कार्यम्. —^{c}) K_3 D_4 श्रुत्वा; T_2 न च (for अत्र). K_1 D_1 शस्त्ररस्य (for शम्ब°). —^{d}) K_1 मथा मायस्य.

34 ^{a}) T_2 धिगस्तु; G_1 धिगस्म; G_4 सिक्तस्य (for धिक्तस्य). D_1 जीवतं; D_7 T_2 जीवनं (for जीवितं). B_1 राष्ट्रो (for राज्ञो). —^{b}) K_1 राष्ट्रो; $K_{4.5}$ B (except B_1) D (except D_1) T_1 $G_{2.4}$ M_3 राष्ट्रं (for राष्ट्रे). —^{c}) $K_{2.3}$ V_1 $Bo._{2-5}$ Da Dn $D_{1.5.8}$ Cn अवृत्त्यान्य-; K_4 D_6 Cnp. °त्त्याल्प-; K_5 अकृत्यान्य-; B_1 अवृत्यान्ये; $D_{2.3}$ श्ववृत्त्याल्प-; D_4 अवृत्त्यां च; D_7 T_2 G_1 °त्त्यांतं; T_1 G_2 °त्त्यांत-; M_2 °त्त्यात्व-; M_4 °त्त्याश्य- (for °त्त्यान्त्य-). $Ś_1$ K_1 D_7 -मनुष्ये (for °ष्यो). —^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1.7}$ G_1 M शिनेर् (for शिबेर्). $K_{4.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ Cn यो वैदेशिक एव च (Dn Cn इत्यपि); T $G_{2.4}$ यो वेदौशनसं वचः.

35 ^{a}) D_6 G_2 राज्ञा; D_7 राज्ञां (for राज्ञः). V_1 B $D_{2.3.5}$ कोष-; Da कोषं; D_7 T $G_{1.2.4}$ M_4 कोशो; D_8 M_{1-3} कोशं (for कोश-). —^{b}) V_1 B Da $D_{3.5}$ कोष-; G_2 कोशं (for कोश-). — $Ś_1$ Da_1 D_1 om. (hapl.) 35^{c}–36^{b}. —^{c}) K_2 om. from तन्मूलं up to पीडयि (in 36^{a}). K_4 तं (for तन्). —^{d}) M_2 धर्ममूलं. T_2 सदा; $G_{1.2}$ प्रजाः (for पुनः). K_5 पुनः; G_1 स्मृताः; G_2 सदा (for प्रजाः).

36 $Ś_1$ Da_1 D_1 om. 36^{ab}; K_2 om. up to पीडयि (cf. v. l. 35). —^{a}) K_3 मान्यान्; B_2 न चान्यान् (hypermetric); D_8 नान्याम्. K_5 D_8 G_1 अपीडय(K_5 °ये)त्वा; Da_2 संपीडयित्वा (for अपीड°). K_4 [ए]व (for [इ]ह). D_4 नान्योन्यं पीडयित्वेह. —^{b}) V_1 B $D_{3.5}$ कोषः; $M_{1.3.4}$ कोशं (for कोशः). K_1 S (except T_1 M_4; G_3 missing) शक्यं; D_7 सत्यं (for शक्यः). —^{c}) D_4 तदर्धं; M_2 तदित्थं. —^{d}) D_7 S (G_3 missing) transp. दोषं and न. B_2 Da M_2 अर्हसि (for °ति). $K_{2.5}$ $Bo._{3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ दोषं प्राप्तुं (B_4 Dn_1 $D_{3.5.6}$ °सं) न सोऽर्हति (K_5 °सि).

37 $K_{1.2}$ $D_{1.4}$ $G_{1.2}$ om. (hapl.) 37. —^{a}) K_3 यज्ञार्थे; T_2 M Cv कार्यार्थं. —^{b}) Da धर्म-; T_1 G_4 यत्र (for यज्ञ-). G_4 धर्मसु; M_2 -कर्मणि (for -कर्मसु). —^{c}) B_2 राजन् (for राजा). D_7 T G_4 M_2 एतस्मिन्कारणे राजा. —^{d}) B_2 अर्हसि. K_4 न दोषं प्राप्नुयान्महीं.

C. 12. 4766
B 12. 130. 38
K. 12. 130. 39

एवं बुद्ध्या संप्रपश्येन्मेधावी कार्यनिश्चयम् ॥ ३८
यज्ञार्थमन्यद्भवति यज्ञे नार्थस्तथापरः ।
यज्ञस्यार्थार्थमेवान्यत्तत्सर्वं यज्ञसाधनम् ॥ ३९
उपमामत्र वक्ष्यामि धर्मतत्त्वप्रकाशिनीम् ।
यूपं छिन्दन्ति यज्ञार्थं तत्र ये परिपन्थिनः ॥ ४०
द्रुमाः केचन सामन्ता ध्रुवं छिन्दन्ति तानपि ।
ते चापि निपतन्तोऽन्यान्निघ्नन्ति च वनस्पतीन् ॥ ४१
एवं कोशस्य महतो ये नराः परिपन्थिनः ।
तानहत्वा न पश्यामि सिद्धिमत्र परंतप ॥ ४२
धनेन जयते लोकावुभौ परमिमं तथा ।
सत्यं च धर्मवचनं यथा नास्त्यधनस्तथा ॥ ४३
सर्वोपायैराददीत धनं यज्ञप्रयोजनम् ।
न तुल्यदोषः स्यादेवं कार्याकार्येषु भारत ॥ ४४
नैतौ संभवतो राजन्कथंचिदपि भारत ।
न ह्यरण्येषु पश्यामि धनवृद्धानहं क्वचित् ॥ ४५
यदिदं दृश्यते वित्तं पृथिव्यामिह किंचन ।

---

38 a) K5 अर्थार्थमन्यो द्रवति. — c) D4 अनुप्राप्य; G1 अथान्यच्च; M4 अवाप्यन्या (for अथाप्यन्यत्). Ś1 K2.4 D1.8 अर्थार्थमन्य(K2 °प्य)थाप्यन्यत्. — d) G4 तं (for तत्). Da मूर्खं; D1 अत्र (for ह्यर्थ-). K3.5 V1 Bo.3-5 D (except D1) S (G3 missing) -कारणं (for -लक्षणम्). B1 सर्वं ह्यर्थस्य कारणं. — e) K1 संप्रपदेन्; Dn2 °विश्येन्; G1 °पश्यन्. — f) D7 मायावी (for मेधावी). Dn1 कर्म- (for कार्य-). T1 G2.4 -दर्शनं (for -निश्चयम्).

39 Dn2 D5 om. (hapl.) 39ab. — b) K3.5 V1 B Dn1 D2-4.6.7 T2 G1.2 M यज्ञोन्यार्थस् (K3 D4 °र्थम्); Da यज्ञे व्यच्च (sic); T1 G4 यज्ञो नान्यस् (for यज्ञे नार्थस्). K3 D4 अथापरः; Da तथा पुनः (for तथापरः). — c) V1 Bo.3-5 D2.3.6 M2 यज्ञश्च (for °स्य). B1.2 Da [अ]प्यर्थम्; D2.3.6 [आ]त्मार्थम्; T2 G1.2 M [अ]न्यार्थम् (for [अ]र्थार्थम्). D2.3.6 एवात्मन्; D4.8 G1.2.4 M1.3 एवान्यस्; D7 ते चान्यस् (for एवान्यस्). — d) G2 ह्यर्थ- (for यज्ञ-). K3 D7 T2 G1.2.4 M1.3.4 -साधकं; Da -कारणं (for -साधनम्). Bo.3-5 D2.6.8 सर्वं (D6 °र्वे) यज्ञस्य कारणं.

40 b) D7 S (G3 missing) तत्त्व(T2 G1 सर्व-; M2 तत्र)धर्म- (for धर्मतत्त्व-). Bo -प्रकाशनीं. — c) K3 D4 यज्ञार्थे. — d) M4 तस्य (for तत्र). K1 -पक्तिनः; D2 -पंथितः (for -पन्थिनः).

41 a) V1 B1 Da D4 द्रुमान् (for द्रुमाः). D4 सोमं वा (for सामन्ता). ❀ Cv: सामन्ताः समन्ताद्विद्यमानाः । ❀ — b) B1 Da हिंसंति; D2 छिंदति. — c) K1 तदापि; D4 तवापि (for ते चापि). D4 न पतं नो; D6.8 नियतं यो (D8 °तं तो); T2 G1 निपतंति (for °तन्तो). G1 [अ]न्यां. D7 ते चापि निपतंत्यानि. — d) D6 तृसंति (for निघ्नन्ति). K2.5 Bo.3-5 Dn D2.3.5.6.8 [ए]व; D7 G1 M1-3 [अ]थ; T1 G2.4 [अ]पि; T2 [अ]न्यान् (for च). M4 जघ्नुरन्यान्वनस्पतीन्.

42 a) V1 B Da D2.3.5.6 कोषस्य. — b) K1 -पक्तिनः. — c) D4 हत्वा (for अहत्वा). D7 S (G3 missing) न तानहत्वा (by transp.). D2.7 पश्यंति (for पश्यामि). — d) B2 D2 परां नृप; M2 परंतपः.

43 a) D7 न तेन (for धनेन). Ś1 (before corr.) D5.7 यजते; D2.3.6.8 जायते (for जयते). D1 लोकान्; D7 S (G3 missing) लोकम्. — b) K3 इदं (for इमं). D7 S (G3 missing) इमं चामुं च भारत. — D4 reads 43cd twice. — c) D4 (both times) वा (for च). — d) K5 D4 (both times).5 अधनं; Cn °नस् (as in text).

44 a) K2 om. सर्वोपायैर्. K1 आदधीत; K4 उपार्ज्येयं. — D4 om. 44c-45b. — c) D5 स्वल्प- (for तुल्य-). Ś1 K4 D1 -दोषात् (for -दोषः). K1 Bo एव. M1.3 न दोषस्तुल्यदोषः स्याद्. — d) K1 कार्या येपु च; K5 कार्येकार्येषु; T2 कार्याकार्यस्य. M1.3 एवं कार्येषु भारत.

45 Ś1 K2.4 D1.4 om. (hapl.) 45ab (for D4, cf. v. l. 44). — a) D7 S (G3 missing) Cv नोभौ (for नैतौ). D6 संभावतो; M1 संभवते. D6 राजा. — b) K1.3.5 Bo.3-5 D2.3.5.6.8 कदाचिद् (for कथं°). K1 V1 B1.2 Da Dn पार्थिव (for भारत). — c) D5 न वा (for न हि). D4 न ह्यनिच्छं प्रपश्यामि. — d) K1 धर्म-; K3 धनं. V1 B2 Da -वृक्षम् (for -वृद्धान्).

46 a) D2.3.5.6.8 विश्वं; D7 T1 G4 M2 वृत्तं (for वित्तं). B1 यदि संदृश्यते वित्तं. — b) T2 अपि (for इह). D1 किंचिन. — c) D4 स्यान्ममेदं स्यान्ममेदम्. — d) K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 हृत्येवं;

ममेदं स्यान्ममेदं स्यादित्ययं काङ्क्षते जनः ॥ ४६
न च राज्यसमो धर्मः कश्चिदस्ति परंतप ।
धर्मं शंसन्ति ते राज्ञामापदर्थमितोऽन्यथा ॥ ४७
दानेन कर्मणा चान्ये तपसान्ये तपस्विनः ।
बुद्ध्या दाक्ष्येण चाप्यन्ये चिन्वन्ति धनसंचयान् ॥ ४८
अधनं दुर्बलं प्राहुर्धनेन बलवान्भवेत् ।
सर्वं धनवतः प्राप्यं सर्वं तरति कोशवान् ।
कोशाद्धर्मश्च कामश्च परो लोकस्तथाप्ययम् ॥ ४९

C. 12. 4778
B. 12. 130. 50
K. 12. 130. 51

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ समाप्तं राजधर्मपर्व ॥

D1 इत्यर्थः ; D7 T1 G1. 4 इति यं ; G2 इतीयं ; M इतीदं (for इत्ययं). D7 S (G3 missing) मन्यते (for काङ्क्षते). G1 मनः (for जनः).

47 ^{a}) K1 D4 M राज- ; K3 D7 T1 G1. 4 राज्ञः (for राज्य-). K3 शमो (for -समो). — ^{b}) K3 क्वचिद् (for कश्चिद्). D7 T G1. 2. 4 कथंचन ; M2 परंतपः. — ^{c}) K1 धर्मः. K3. 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) Cv धर्मः संशब्दि(D2. 3. 5. 6 स शब्दि- ; M2 सुरंजि)तो राज्ञाम्. ❀ Cv : सं समीचीन इति शब्दितः । ❀ — ^{d}) B1 D2 आपदर्थे ; D7 T G1. 4 °दर्थंस्. K3-5 V1 B Dn1 D2-6. 8 अतो ; D7 S (G3 missing) ततो (for इतो).

48 K3 om. 48. — ^{a}) K4 दान्येन ; B1 D7 S (G3 missing) ज्ञानेन ; B5 (marg.) दाक्ष्येण (for दानेन). D4 चान्यः. — ^{b}) K1. 4 D1 तपसा ये ; B1 lacuna ; D7 T2 G1 M तपंत्यन्ये ; T1 G2. 4 तपसा च (for °सान्ये). — ^{c}) D2 वध्या (for बुद्ध्या). Bo. 5 भैक्ष्येण ; B3 दाक्षेण ; D1 दक्ष्येण ; D7 चाक्षेण ; G1 दाक्ष्येण. K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 7. 8 S (G3 missing) चैवान्ये ; D6 वै चान्ये (for चाप्यन्ये). — ^{d}) K2 V1 B1. 2 Da Dn विंदंति ; D4 वध्नंति ; M1. 3 चिन्वती (sic) (for चिन्वन्ति).

49 ^{a}) G1 अबलं (for अधनं). B1 दुर्लभं (for दुर्बलं). M3 चाहुर् (for प्राहुर्). — ^{b}) D5 om. from धनेन up to तं च in 299*. D6 धर्मेन (for धनेन). — ^{c}) K2 Dn G2 धनवता ; K3 V1 Bo. 3. 4 Da D7 T G1. 4 M बलवतः (K3 M °ता) (for धन°). K3 B3 D2. 6 प्राप्य (for प्राप्यं). — ^{d}) D1 सर्वस्. B2 (marg.) भरति ; Da भवति (for तरति). K5 V1 B Da D2. 3. 6 कोषवान्. — ^{e}) K5 V1 B Da D2. 3. 6 कोषाद् ; D7 T G1. 2. 4 कोशो ; M1-3 कोशं. Dn1 कोशेन धर्मः कामश्च. — ^{f}) K1 परोकालस् (sic) ; K2. 3. 5 V1 B Da Dn D1-3. 5-8 S (G3 missing) परलोकास् ; D4 य*स्तोकम् (for परो लोकस्). K5 Bo. 3-5 Dn D2. 3. 6-8 S (G3 missing) तथा ह्ययं (G2 °हं) ; V1 B1. 2 Da तथाप्युत. — After 49, Ś1 K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 ins. :

300* तं च धर्मेण लिप्सेत नाधर्मेण कदाचन ।

Colophon : G3 missing. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 B Da Dn D1-7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name :* K3 D4 कोशप्रशंसा ; T1 G1. 2. 4 कोशधर्मप्रशंसनं ; M1-3 कोशसंचयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B1 120 ; B3 Dn1 129 ; B4 126 ; Da Dn2 130 ; D2 124 ; D7 G1. 2 M 132 ; D8 115 ; T1 G4 133 ; T2 131. — *Śloka no. :* Dn 50 ; D8 52.

After the last colophon, Ś1 concludes with :

अथात आपद्धर्मा भविष्यन्ति । येषामयं प्रतिसंधिश्लोकः ।

युधिष्ठिरः ।

क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बन्धुषु ।
विरक्तपौरराष्ट्रस्य निर्द्रव्यनिचयस्य च ॥ इति ।

अत्र राजधर्मेष्वमी वृत्तान्ताः । कर्णोत्पत्तिः । अश्मकगीताः । नारदोपाख्यानम् । षोडशराजकीयम् । सुवर्णष्ठीविसंभवः । प्रायश्चित्तीयम् । प्रायश्चित्तविधिः । नगरप्रवेशः । चार्वाकनिग्रहः । युधिष्ठिराभिषेकः । भीमसेनयौवराज्यप्राप्तिः । श्राद्धक्रिया । स्तवराजः । गृहप्रविभागः । महापुरुषध्यानोपगमः । महापुरुषस्तवः । जामदग्न्योपाख्यानम् । भीष्माभिगमनम् । ऋषिसमागमः । भीष्मव्याहारिकः । राज्योत्पत्तिः । चातुर्वर्णिकः । चातुराश्रमिकः । राजकारणिकः । षट्त्रिंशद्गुणिकः । मुचुकुन्दोपाख्यानम् । कैकेयोपाख्यानम् । अमात्यपरीक्षा । नारदवासुदेवसंवादः । काकपंजरिकम् । अमात्यविभागः । दुर्गपरीक्षा । राष्ट्रगुप्तिः । उतथ्यगीताः । वामदेवगीताः । जिगीषमाणवृत्तम् । गुरुपूजा । सत्यानृतिकम् । दुर्गातितरणम् । व्याघ्रगोमायुसंवादः । उष्ट्रग्रीवकम् । सरित्सागरसंवादः । टीटिभोपाख्यानम् । ऋषिसंवादः । दंडप्रजागरोत्पत्तिः । वसुहोमोपाख्यानम् । कामदारिष्टसंवादः । शीलवर्णनम् । ऋषभगीताः । यमगोमायुसंवादः । कोशप्रशंसेति । इति राजधर्माः समाप्ताः ॥

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे भवन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखभाग्भवेत् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो रामलक्ष्मणसीया[ता]भ्यः । ॐ नमो गुरुभ्यः ।

K_2 concludes with :

अथात आपद्धर्मा भविष्यन्ति । येषामयं प्रतिसंधिश्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बन्धुपु ।
विरक्तपौरराष्ट्रस्य निर्द्रव्यनिचयस्य च ॥

अत्र राजधर्मेष्वमी वृत्तान्ताः । कर्णोत्पत्तिः । अश्मकगीताः । नारदोपाख्यानम् । षोडशराजकीयम् । सुवर्णष्ठीविसंभवः । प्रायश्चित्तीयम् । प्रायश्चित्तविधिः । नगरप्रवेशः । चार्वाकनिग्रहः । युधिष्ठिराभिषेकः । भीमसेनयौवराज्यप्राप्तिः । श्राद्धक्रिया । स्तवराजः । गृहप्रविभागः । महापुरुषध्यानोपगमः । महापुरुषस्तवः । जामदग्न्योपाख्यानम् । भीष्माभिगमनम् । ऋषिसमागमः । भीष्मव्याहारिकिः । राज्योत्पत्तिः । चातुर्वर्णिकः । चातुराश्रमिकः । राजकारणिकः । षट्त्रिंशद्गुणिकः । मुचुकुंदोपाख्यानम् । कैकेयोपाख्यानम् । अमात्यपरीक्षा । नारदवासुदेवसंवादः । काकपंजरिकम् । अमात्यविभागः । दुर्गपरीक्षा । राष्ट्रगुप्तिः । उतथ्यगीताः । वामदेवगीताः । विजिगीषमाणवृत्तम् । गुरुपूजा । दुर्गातितरणम् । व्याघ्रगोमायुसंवादः । टिटिभोपाख्यानम् । श्वर्षिसंवादः । दंडप्रजागरोत्पत्तिः । वसुहोमोपाख्यानम् । कामंदारिष्टसंवादः । शीलवर्णनम् । ऋषभगीताः । यमगौतमसंवादः । कोशप्रशंसेति । इति राजधर्माः समाप्ताः । श्रीगणेशाय नमः ।

K_3 concludes with :

अस्यापद्धर्माणामयमादिश्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बन्धुपु ।
विरक्तपौरराष्ट्रस्य निर्द्रव्यनिचयस्य च ॥

राजधर्मेष्वमी वृत्तान्ताः । कर्णप्रादुर्भावः । अश्मकगीता । नारदपर्वतोपाख्यानम् । स्वर्णष्ठीविसंभवः । षोडशराजकीयम् । प्रायश्चित्तविधिः । नगरप्रवेशः । चार्वाकनिग्रहः । भक्ष्याभक्ष्यविधिः । युधिष्ठिराभिषेकः । भीमसेनयौवराजप्राप्तिः । श्राद्धक्रिया । विष्णोः स्तवराजः । गृहप्रवेशः । महापुरुषध्यानोपगमः । महापुरुषस्य स्तवः । जामदग्न्योपाख्यानम् । भीष्माभिगमनं । **समागमः । भीष्मव्याह*कः । राजोत्पत्तिः । धर्माधर्मविवेकः । वासुवर्णिकम् । मुचुकुदोपाख्यानम् । कैकयोपाख्यानम् । अमात्यपरीक्षा । वासुदेवनारदसंवादः । इंद्रसंवादम् । दुर्गातितरणम् । विजिगीषमाणवृत्तम् । शक्रांबरीषसंवादः । यज्ञोपवीतिकम् । सेनानीतिः । शक्रबृहस्पतिसंवादः । कालकवृक्षीयगणदम् । गुणपूजा । सत्यानृतकम् । दुर्गातितरणम् । व्याघ्रगोमायुसंवादः । उष्ट्रग्रीवम् । सरित्सागरसंवादः । सप्तऋषिसंवादः । दंडोत्पत्तिः । दंडप्रजागरोत्पत्तिः । वसुहोमोपाख्यानम् । कामंदकगारिष्टसंवादः । शीलवर्णनम् । ऋषभगीता । यमगौतमसंवादः । कोशविवर्धनं चेति । एते राजधर्मवृत्तांताः । समाप्ता राजधर्माः ॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां शान्तिपर्वणि राजधर्माः समाप्ताः ॥ श्रीरस्तु ।

K_5 concludes with :

संवत् १८५१ चैत्र वदि १० सोमवासरे लिखि मिश्र राधाकृष्ण गोपालगढमध्ये.

Dn_2 concludes with :

ग्रंथसंख्या ४७१२ शके १७०४ शुभकृत्संवत्सरे पौषमासि शुक्लपक्षे दशम्यां रविवासरे राजधर्मस्येदं पुस्तकम्.

D_1 concludes with :

तथा आपद्धर्मा भविष्यन्ति । येषामयं प्रतिसंधिश्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बन्धुपु ।
विरक्तपौरराष्ट्रस्य निर्द्रव्यनिचयस्य च ॥

D_3 concludes with :

शुभमस्तु ॥ संवत् १६६७ समये माघ वदि चतुर्थी रविवासरे लिखितं वनमालिनेन ॥ राम राम ॥

D_8 concludes with :

अतः परमापद्धर्मः । अथ राजधर्मवृत्तान्ताः । तत्रादौ नारदवाक्यम् । युधिष्ठिरपरिदेवनम् । अर्जुनवाक्यम् । नकुलवाक्यम् । सहदेववाक्यम् । द्रौपदीवाक्यम् । अर्जुनोक्तिः । युधिष्ठिरप्रत्युक्तिः । अर्जुनप्रतिवचनम् । देवस्थानसंवादः । व्यासोपदेशः । वासुदेवोपदेशः । षोडशराजोपाख्यानम् । प्रायश्चित्तीयम् । भक्ष्याभक्ष्यविधिः । चार्वाकवधः । युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकः । भीमसेनस्य यौवराज्याभिषेकः । श्राद्धक्रिया । वासुदेवस्तुतिः । गृहप्रवेशः । श्रीकृष्णविचारणा । स्तवराजः । रामोपाख्यानम् । भीष्माभिगमनम् । राजधर्मकथनम् । अमात्यविभागः । सरित्सागरसंवादः । बृहस्पतींद्रसंवादः । सुमित्राख्यानम् । गौतमयमसंवादः । सारमेयाख्यानम् । टैट्टिभकम् । वसुहोमाख्यानम् ।

* *

चत्वारिंशत्तथा श्लोकाः प्रोक्ता नृपतिबुद्धिदाः ।
शान्तिपर्वणि राजेन्द्र हविष्यं भोजयेद्विजान् ॥
वक्तृश्रवणकृत्त्वोभौ हविष्यं चैव भुञ्जतः ।
निष्कद्वयं प्रदेया तु दक्षिणा वाचकाय तु ।
एवं कृत्वा फलं सर्वं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥

इति श्लोकत्रयं कथाभागसंज्ञानि श्लोकरुद्रसंख्यानि । इति श्री अध्यायसंपूर्णाक्षराणि श्लोकः । उवाचाक्षराणि श्लोकः । मुख्यग्रंथश्लोकसंख्यानि कर्तव्यः ।

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus.

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS., and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as संजय उवाच) have been uniformly ignored here.

For convenience, Appendix passages of each of the three sub-parvans of the Śānti are given immediately after the conclusion of the text of that sub-parvan, rather than assembling them all together at the end of the text of the major parvan. The Appendix passages will be followed by the Critical Notes of the respective sub-parvan and, as the sub-parvans are going to be issued in separate volumes, this departure from the arrangement followed in the other published parvans will, it is hoped, meet the convenience of the readers. The sub-parvans of the Śāntiparvan are more or less self-contained units appealing to distinct classes of readers, which is generally not the case with the other books of the epic.

1

After 12. 12. 23, D_7 S ins.:

इदमन्यन्महाराज विद्वद्भिः कथितं मम ।
भूमिरग्निश्च वायुश्च न चापो न दिवाकरः ।
नक्षत्राणि न चन्द्रश्च न दिशः काल एव च ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च न गन्धो न रसः क्वचित् ।
न च सन्ति प्रमाणानि यैः प्रमेयं प्रसाध्यते । [5]
प्रत्यक्षमनुमानं च नोपमानमथागमः ।
नार्थापत्तिर्न चैतिह्यं दृष्टान्तो न च संशयः ।
न क्वचिन्निर्णयो राजन्नाधर्मो धर्म एव च ।
तिर्यक्च स्थावरं चैव न देवा न च मानुषाः ।
वर्णाश्रमविभागश्च न च कर्ता न कर्मकृत् । [10]
न चार्थश्च विभूतिश्च न चार्थस्य विचेष्टितम् ।
तमोभूतमिदं सर्वमनालोकं जगन्नृप ।
न चात्मा विद्यमानोऽपि मनसा योगमृच्छति ।
अचेतनं मनस्त्वासीदात्मा एव सचेतनः ।
ईश्वरश्चेतनस्त्वेकस्तेनेदं गहनीकृतम् । [15]
मन्त्राश्च चेतना राजन्न च देहेन योजिताः ।
ते च विश्वसृजो नाम ऋषयो मन्त्रदेवताः ।
चैतन्यमीश्वरात्प्राप्य ब्रह्माण्डं तैर्विनिर्मितम् ।
दृष्ट्वा विश्वसृजं यज्ञं निर्मितः प्रपितामहः ।
सृष्टिस्तेन समारब्धा प्रसादादीश्वरस्य च । [20]
चैतन्यमीश्वरस्यैतद्येनेदं चेतनं जगत् ।
योगेन च समाविष्टं जगत्कृत्स्नं च शंभुना ।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च उक्तो मोक्षश्च संक्षये ।
ब्रह्मणः परमेशस्य ईश्वरेण यदृच्छया ।
अज्ञो जन्तुरनीशश्च भाजनं सुखदुःखयोः । [25]
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ।
प्रधानं पुरुषं चैव आत्मानं सर्वदेहिनाम् ।
मनसा विषयं चैव चेतनेन प्रचोदिताः ।
सुखदुःखेन युज्यन्ते कर्मभिश्च प्रचोदिताः ।
वर्णाश्रमविभागश्च ईश्वरेण प्रवर्तितः । [30]
सदेवासुरगन्धर्वं तेनेदं निर्मितं जगत् ।
त्वं चान्ये च महाराज ईश्वरस्य वशे स्थिताः ।
जीवन्ते च म्रियन्ते च न स्वतन्त्राः कथंचन ।
हित्वा हित्वा च भूतानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
यजते कर्मणा देवं न स पापेन लिप्यते । [35]
हिंसात्मकानि कर्माणि सर्वेषां गृहमेधिनाम् ।
देवतानामृषीणां च ते च यान्ति परां गतिम् ।
पातिताः शत्रवः पूर्वं सर्वत्र वसुधाधिपैः ।
प्रजानां हितकामैश्च आत्मनश्च हितैषिभिः ।

1

(L. 3) G_1 $M_{2.4}$ च (for the first न). T_2 न नक्षत्राणि (by transp.). — (L. 4) G_2 M_2 स्पर्शं च. G_4 रूपश्च. — (L. 5) T_2 प्रबोध्यते ; G_1 प्रबाध्यते. — (L. 7) D_7 नार्थापत्ति. G_1 M_2 न वैतिह्यं ; G_3 न चैतीहं. M_4 अर्थापत्तिस्तथैतिह्यं (for the prior half). M_3 दृष्ट्वातो (for दृष्टान्तो). D_7 G_1 न दृष्टांतो न सं°. — (L. 8) G_1 M_2 वापि (for राजन्). G_2 न धर्मो. — (L. 9) D_7 तिर्यंच ; M_2 न तिर्यक् (for तिर्यक्च). G_1 om. the first च. — (L. 10) G_1 -विभागं च. D_7 T G_1 कामकृत्. — (L. 11) G_2 चार्थाश्च ; $M_{1.3.4}$ चार्थस्य. — (L. 12) D_7 G_1 M अनालोक्यं. — (L. 13) D_7 G_3 इच्छति ; M_2 ऋच्छसि. — (L. 14) T_1 $G_{3.4}$ पुनस् (for मनस्). $M_{1.3}$ चासीद् (for त्वासीद्). G_1 वै तु (for एव). G_2 सनातनः (for सचे°). — (L. 15) G_3 गहिनीकृतं. — (L. 16) G_1 M_2 च वेदना ; M_4 सचेतना (for च चे°). $M_{1.3}$ योमिताः (for योजिताः). — (L. 17) M_2 ये (for ते). D_7 ते चारब्धा विश्वसृजो (for the prior half). D_7. नार्षयो (for ऋषयो). — (L. 18) D_7 ब्रह्मांडांतैर्. — (L. 19) G_1 निर्ममः ; Cv निर्मितं (for निर्मितः). — (L. 20) M_2 इष्टिस्. D_7 समारब्धात् ; M_1 समालब्धा. M हि (for च). — (L. 21) G_1 ईश्वरस्येदं ; Cv °स्यैतद् (as above). D_7 नेतीदं (for येनेदं). $G_{1.2}$ सचेतनमिदं जगत् (for the post. half). — (L. 23) G_1 संयुगे (for संक्षये). — (L. 26) D_7 T $G_{1.4}$ M_2 -प्रेषितो. — (L. 27) T_1 $G_{3.4}$ पुरुषश् (for °षं). G_1 स्वस्य (for सर्व-). — (L. 28) D_7 G_3 विषयैश् ; G_1 M_4 °याश् ; M_2 °यांश् (for °यं). T_1 $G_{3.4}$ प्रयोजिताः ; G_2 प्रयोजितः ; M_{1-3} प्रचोदितः. — D_7 om. (hapl.) line 29. — (L. 29) $M_{2.4}$ स्वैः (for च). — (L. 32) D_7 त्वं चाद्यैव. G_3 महाभाग (for °राज). D_7 स्थितः. — (L. 33) D_7 G_1 M_{1-3} जीवंत्येते (for °न्ते च). D_7 T_1 $G_{3.4}$ मृयंते ; T_2 G_1 भ्रियंते. — (L. 34) D_7 हत्वा हत्वा ; $G_{1.2}$ भित्त्वा भित्त्वा ; $M_{1.3}$ हित्वा भित्त्वा ; $M_{2.4}$ छित्त्वा भित्त्वा (for हित्वा हित्वा). T_1 हित्वा ; G_2 हुत्वा (for हत्वा). — (L. 35) D_7 यतते ; T_1 G_3 यजंते. T_1 G_3 M_2 देवान् ; T_2 $G_{1.2}$ यो वै (for देवं). — (L. 37) D_7 G_2 M देवानां च (for देवतानाम्). D_7 G_1 M ते च नाके (D_7 तेन चान्ये ; G_1 ते चान्ये च) प्रतिष्ठिताः (for the post. half). — (L. 38) D_7 सर्वथा (for °त्र). — (L. 39) D_7 G_4 हितकाम्यैश्. D_7 $G_{3.4}$ आत्मानश्च.

यदि तत्र भवेत्पापं कथं ते स्वर्गमास्थिताः । [40]
न प्राप्ता नरकं राजन्वेष्टिताः पापकर्मभिः ।

2

After 12. 14. 14, D_7 S ins. :

सदेवासुरगन्धर्वैरप्सरोभिर्विभूषितम् ।
रक्षोभिर्गुह्यकैर्नागैर्मनुष्यैश्च विभूषितम् ।
त्रिवर्गेण च संपूर्णं त्रिवर्गस्यागमेन च ।
दण्डेनाभ्याहृतं सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ।
स्वयंभुवं महीपाल आगमं शृणु शाश्वतम् । [5]
विप्राणां विदितश्चायं तव चैव विशां पते ।
अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य लोकस्य राजानमसृजत्प्रभुः ।
महाकायं महावीर्यं पालने जगतः क्षमम् ।
अनिलाग्नियमार्काणामिन्द्रस्य वरुणस्य च । [10]
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ।
यस्मादेषां सुरेन्द्राणां संभवत्यंशतो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ।
तपत्यादित्यवच्चैव चक्षूंषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् । [15]
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमश्च धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रतापवान् ।
पितामहस्य देवस्य विष्णोः शर्वस्य चैव हि ।
ऋषीणां चैव सर्वेषां तस्मिंस्तेजः प्रतिष्ठितम् ।
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः । [20]
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ।
एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ।
धृतराष्ट्रकुलं दग्धं क्रोधोद्भूतेन वह्निना ।
प्रत्यक्षमेतल्लोकस्य संशयो न हि विद्यते । [25]
कुलजो वृत्तसंपन्नो धार्मिकश्च महीपतिः ।
प्रजानां पालने युक्तः पूज्यते दैवतैरपि ।
कार्यं योऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं वैश्वरूप्यं पुनः पुनः ।
तस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे । [30]
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ।
तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यति मानवः ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजापि कुरुते मनः ।
तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्यति पार्थिवः ।
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तद्धर्मं न विचालयेत् । [35]
तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ।
तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
भयाद्भोगाय कल्पन्ते धर्मान्न विचलन्ति च ।
देशकालौ च शक्तिं च कार्यं चावेक्ष्य तत्त्वतः । [40]
यथार्हतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ।

— (L. 40) G_4 (*inf. lin.* as above) स्वर्गगामिनः. — (L. 41) D_7 Cv प्राप्तं. D_7 द्वेषिताः; G_1 ये भीताः (for वेष्टिताः).

2

(L. 1) M साप्सरोभिर्. — After line 1, D_7 repeats 12. 14. 10 [v. l. -द्विपान् for -गजान्]. — (L. 5) T_2 G_1 स्वयं मम; G_2 $M_{1.3.4}$ स्वायंभुवं. — (L. 6) D_7 T_1 वंदितश्. — Lines 7–8 = Manu. 7. 3. — (L. 7) M च (for हि). D_7 G_4 विद्रुतो. — (L. 8) M सर्वस्य (for लोक°). D_7 विराजम् (for राजानम्). — Lines 10–17 = (var.) Manu. 7. 4–7. — (L. 11) T_2 रुद्र-; G_1 इंद्र- (for चन्द्र-). D_7 G_4 -विष्णवीश°. T_2 G_1 मात्रां निर्भिद्य (T_2 मात्रा निर्विद्य) शाश्वतीं; Cv as above. — (L. 12) G_1 $M_{1.2}$ नरेंद्राणां. D_7 $M_{1.3}$ [अं]शको. D_7 नृप. — (L. 14) D_7 प्रेष्ठ (for चैव). — (L. 15) D_7 चैवं. T_2 G_1 अभि- (for भुवि). G_3 इति (for अपि). — (L. 18) D_7 सर्वस्य (for श°). — Lines 20–23 = Manu. 7. 8–9. — (L. 20) T_2 G_1 देवांश (for मनुष्य). — (L. 22) D_7 एतदेव; $M_{1.3}$ एक एव. D_7 हत्यंसमर्पणं (sic); T_1 $G_{3.4}$ दुरुप॰सर्पणं. — (L. 24) T_2 G_1 दग्ध्वा; G_2 दग्धुं (for दग्धं). T_2 G_1 क्रोधोद्धतेन. — (L. 25) T_2 G_1 एव (for एतल्ल). D_7 T_2 G_1 $M_{2.4}$ हि न (by transp.); $M_{1.3}$ [ऽ]पि न. — (L. 26) D_7 G_4 व्रत- (for वृत्त-). — (L. 27) M_{1-3} रक्तः (for युक्तः). — Lines 28–77 = (var.) Manu. 7. 10–33. — (L. 28) M सो (for यो). — (L. 29) D_7 वैरूप्यं च; T_2 G_1 Cv वैश्वरूपं. — (L. 30) T_2 G_1 पद्म- (for तस्य). D_7 पराक्रमः; Cv °क्रमे (as above). — (L. 32) G_3 यस्तु तं (by transp.). T_2 G_1 वै (for सं-). — (L. 33) T_2 G_1 हि (for [अ]पि). — (L. 34) T_2 G_1 M_2 यदिष्टेषु. D_7 corrupt; G_3 सुव्यवस्यति; M सं($M_{1.3}$ स)व्यवस्येत (M_4 °व). — (L. 35) D_7 अरिष्टश्; $G_{3.4}$ अरिष्टं; M_1 अनिष्टा; M_3 अनिष्टश्. T_1 वापि; $G_{2.4}$ नापि (for चापि). $M_{2.4}$ तं धर्मं. D_7 च (for वि-). $M_{1.3}$ Cv विचारयेत्. — (L. 36) $G_{2.3}$ धर्म्यम्. — (L. 37) G_2 उत्सृजत्. — (L. 38) T_2 G_1 भूतानि सर्वाणि (by transp.). — (L. 39) D_7 कल्प्यंते. G_4 चलयंति (for विचलन्ति).

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।
वर्णानामाश्रमाणां च धर्मप्रभुरथाव्ययः ।
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः । [45]
सुसमीक्ष्य धृतो दण्डः सर्वा रञ्जयति प्रजाः ।
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ।
यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः ।
शूले मत्स्यानिवाधक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ।
काकोऽद्याच्च पुरोडाशं श्वा चैवावलिहेद्धविः । [50]
स्वामित्वं न क्वचिच्च स्यात्प्रपद्येताधरोत्तरम् ।
सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभस्तु शुचिर्नरः ।
दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ।
देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः ।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैवाभिपीडिताः । [55]
दूष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ।
सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ।
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ।
आहुस्तस्य प्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् । [60]
समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ।
तं राजा प्रणयन्सम्यक्स्वर्गायाभिप्रवर्तते ।
कामात्मा विषयी क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ।
दण्डो हि सुमहातेजा दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् । [65]
ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ।
अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्देवांश्च हिंसति ।
सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।
अशक्यो न्यायतो नेतुं विषयांश्चैव सेवता ।
शुचिना सत्यसंधेन नीतिशास्त्रानुसारिणा । [70]
दण्डः प्रणेतुं शक्यो हि सुसहायेन धीमता ।
स्वराष्ट्रे न्यायवर्ती स्याद्भृशं दण्डश्च शत्रुषु ।
सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ।
एवंवृत्तस्य राज्ञस्तु शिलोञ्छेनापि जीवतः ।
विस्तीर्येत यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि । [75]
अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरकृतात्मनः ।
संक्षिप्येत यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ।
देवदेवेन रुद्रेण ब्रह्मणा च महीपते ।
विष्णुना चैव देवेन शक्रेण च महात्मना ।
लोकपालैश्च भूतैश्च पाण्डवैश्च महात्मभिः । [80]
धर्माद्विचलिता राजन्धार्तराष्ट्रा निपातिताः ।
अधार्मिका दुराचाराः ससैन्या विनिपातिताः ।
तान्निहत्य न दोषस्ते स्वल्पोऽपि जगतीपते ।
छलेन मायया वाथ क्षत्रधर्मेण वा नृप ।

3

D_7 S ins. after 12. 14. 35 (D_7 T_2 G_1, after 14*):

— (L. 40) D_7 चापेक्ष्य. — (L. 41) G_1 यथाहतं; $M_{1.3}$ यथागतं (for °हृतः). M_{1-3} अन्यायवृत्तिषु (for °वर्तिषु). — (L. 42) D_7 च यः (for च सः). — (L. 44) G_1 हि (for [अ]भि-). — (L. 45) G_1 दक्षः (for दण्डः). — (L. 46) G_1 सुतो (for धृतो). — (L. 47) D_7 सुसमीक्ष्याप्रणीतस्तु (for the prior half). G_2 सर्वशः. — (L. 48) $G_{1.3}$ दंड्यं (for दण्डं). — (L. 49) = (var.) 12. 15. 30^{cd}. D_7 T $G_{1.2.4}$ जले (for शूले). D_7 [अ]पक्ष्याद्; T_2 G_1 [अ]भक्ष्यन्; G_{2-4} [अ]धक्ष्य(G_3 °क्ष्या)द्. D_7 G_{2-4} बलवत्तरः. — (L. 50) = (var.) 12. 15. 45^{cd}. D_7 काकोद्यं च. G_1 चैवालीलहेद्; G_4 चैव च लिहेद्. — (L. 51) G_1 स्वामी वै. G_4 M_3 [अ]धरोत्तमं. — Lines 52–53 = (var.) 12. 15. 34. — (L. 52) D_7 दंडे (for दण्ड-). T_2 G_1 सर्वे दंडजिता लोका. T_2 $G_{1.2}$ दुर्बलस्तु. — (L. 53) G_1 दंडस्यैव (for °स्य हि). — (L. 55) D_7 ते विभेयतु (sic); T_2 G_1 तेषां भोगाय. M_3 कल्प्यंते. — (L. 56) D_7 M_4 दुष्येयुः. D_7 भिद्येयुः (for °रन्). M_4 सर्वंतेवतः (sic). — (L. 57) T_2 G_1 सर्वकाल-. — (L. 59) M_3 प्रशास्. M_4 मुह्यंति.

— (L. 61) D_7 $M_{1.3}$ -कारणं (for °कारिणं). — (L. 62) D_7 प्रणयेत्; G_3 °यात् (for °यन्). $M_{1.3.4}$ [अ]भिप्रकल्पते. — (L. 63) M विषये (for °यी). G_1 क्रुद्धो. D_7 $M_{2.4}$ वि-; G_2 हि (for नि-). — (L. 64) M सुमहत्तेजो (for सुमहातेजा). M दुर्धार्यश् (for दुर्धरश्). — (L. 65) T_2 G_1 प्रचलितं. — (L. 67) D_7 मुनि-; G_1 M_2 मुनिं (for मुनीन्). — (L. 68) G_1 मूढेन. — (L. 69) M न शक्यो. D_7 दंडो (for नेतुं). D_7 M चाति- (for चैव). — (L. 71) G_1 दंडः प्रणिहितुं शक्यो (for the prior half). $M_{1.3.4}$ ससहायेन. — (L. 72) G_1 M_2 सुराष्ट्रे. D_7 T_2 $G_{1.3}$ -वृत्तिः; M -वृत्तः (for -वर्ती). T_1 भृश-. — (L. 73) D_7 सुहृत्स्वधर्मसंघेषु (for the prior half). — (L. 74) $M_{1.3}$ जीवितः. — (L. 75) M विस्तीर्यंते. G_1 तैलबिंदुम्. — (L. 77) M संक्षिप्यते. — (L. 79) D_7 देवदेवेन; G_4 [अ]पि च दे°. — (L. 81) T_2 विचरिता; $G_{1.2}$ M_2 विचलितो; M_1 हि चालितो; M_3 हि चलिता. — (L. 84) $G_{3.4}$ बलेन (for छलेन). G_1 चाथ. T_2 G_1 पुनः (for नृप).

धृतराष्ट्रसुता राजन्नित्यमुत्पथगामिनः ।
तादृशानां वधे दोषं नाहं पश्यामि कर्हिचित् ।
इमांश्चोशनसा गीताञ्श्लोकाञ्शृणु नराधिप ।
आत्महन्तार्थहन्ता च बन्धुहन्ता विषप्रदः ।
आथर्वणेन हन्ता च यश्च भार्यां परामृशेत् । [5]
निर्दोषं वधमेतेषां षण्णामप्याततायिनाम् ।
ब्रह्मा प्रोवाच भगवान्भार्गवाय महात्मने ।
ब्रह्मक्षत्रविशां राजन्सत्पथे वर्ततामपि ।
प्रसह्यागारमागम्य हन्तारं गरदं तथा ।
अभक्ष्यापेयदातारमग्निदं च निशातयेत् । [10]
मार्ग एष महीपानां गोब्राह्मणवधेषु च ।
केशग्रहे च नारीणामपि युध्येत्पितामहम् ।
ब्रह्माणं देवदेवेशं किं पुनः पापकारिणम् ।
गोब्राह्मणार्थे व्यसने च राज्ञां
राष्ट्रोपमर्दे स्वशरीरहेतोः । [15]
स्त्रीणां च विक्रुष्टरुतानि श्रुत्वा
विप्रोऽपि युध्येत महाप्रभावः ।
धर्माद्विचलितं विप्रं निहन्यादाततायिनम् ।
तस्यान्यत्र वधं विद्वान्मनसापि न चिन्तयेत् ।
गोब्राह्मणवधे वृत्तं मन्त्रत्राणार्थमेव च । [20]
न हन्यात्क्षत्रियो विप्रं स्वकुटुम्बस्य चात्यये ।
तस्करेण नृशंसेन धर्माप्रचलितेन च ।
क्षत्रबन्धुः परं शक्त्या युध्येद्विप्रेण संयुगे ।
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन भ्रूणहा भवेत् । [25]
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्यन्त्यजोऽथ वा ।
न हन्याद्ब्राह्मणं शान्तं तृणेनापि कदाचन ।
ब्राह्मणायावगुर्येत स्पृष्टे गुरुतरं भवेत् ।
वर्षाणां त्रिशतं पापः प्रतिष्ठां नाधिगच्छति ।
सहस्रं त्वेव वर्षाणि निहत्य नरके पतेत् । [30]
तस्मान्नैवापगुर्याद्धि नैव शस्त्रं निपातयेत् ।
शोणितं यावतः पांसून्गृह्णातीति हि धारणा ।
तावतीः स समाः पापो नरके परिवर्तते ।
त्वगस्थिभेदं विप्रस्य यः कुर्यात्कारयेत वा ।
ब्रह्महा स तु विज्ञेयः प्रायश्चित्ती नराधमः । [35]
श्रोत्रियं ब्राह्मणं हत्वा तथात्रेयीं च ब्राह्मणीम् ।
चतुर्विंशतिवर्षाणि चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ।
द्विगुणा ब्रह्महत्येयं सर्वैः प्रोक्ता मनीषिभिः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वाणं कृताङ्कं विप्रवासयेत् ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं वा घातयेन्नृपः । [40]
ब्रह्मघ्नं तस्करं चैव मा भूदेवं चरिष्यति ।
छित्त्वा हस्तौ च पादौ च नासिकोष्ठौ च भूपतिः ।
ब्रह्मघ्नं चोत्तमं पापं नेत्रोद्धारेण योजयेत् ।
शूद्रस्यैष स्मृतो दण्डस्तद्वद्राजन्यवैश्ययोः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वाणं ब्राह्मणं तु प्रवासयेत् । [45]
क्षत्रियं वैश्यशूद्रौ वा शस्त्रेणैव तु घातयेत् ।

3

(L. 1) D_7 -सुतान् (for -सुता). — (L. 2) G_3 वधं (for वधे). M_4 भारत (for कर्हिचित्). — (L. 3) M_1 लोकाञ्; M_4 शोकाञ् (for श्लोकाञ्). M महीपते (for नराधिप). — (L. 4) D_7 G_1 M आहंता चार्थहंता च (for the prior half). — (L. 5) D_7 आधर्मणेन; T_1 अथर्वणेन; T_2 आथर्वणनि-; G_3 अधर्मेण न; M_4 आथर्वेण न. — (L. 8) M_2 राजा (for °जन्). G_{2-4} वर्तिनामपि. — (L. 9) G_7 ह्याहारम्. G_2 यथा. — (L. 10) G_1 अभक्ष्यपेय-. D_7 G_1 निपातयेत्; M विशात° (for निशात°). — (L. 11) D_7 मार्गानेतान्; T_2 मार्गो नैष; G_1 मार्गो नैव; M मार्गनेता. — (L. 13) M_4 ब्राह्मणं (for ब्रह्माणं). — (L. 15) $M_{1.3.4}$ राष्ट्रावमर्दे. — (L. 17) G_2 वध्येत (for युध्येत). $M_{2.4}$ महानुभावः; $M_{1.3}$ °प्रभावं. — (L. 20) M -हिते (for -वधे). D_7 यत्तन्-; G_1 M_2 यत्तं; $M_{1.3}$ युक्तं. G_1 आंत्रत्राणनम्; G_2 आत्मत्राणार्थम्. M वा (for च). — (L. 21) T G_2 नि-; G_1 स (for न). D_7 विप्रः. T_2 G_1 चाप्तये; M वात्यये. — (L. 22) G_1 M_{1-3} प्रव्यथितेन (for प्रचलि°). — (L. 23) $M_{1.3}$ क्षत्रबंधुं. — (L. 24) D_7 -पारगं; G_3 -रंगणे (for -गं रणे). — (L. 25) M ब्रह्महा (for भ्रूणहा). — (L. 26) T_2 G_1 [ऽ]पि वा (for ऽथ वा). — With lines 28–29, cf. Manu. 4. 165. — (L. 28) D_7 corrupt; T_2 अवकुर्याद्यो; G_1 °गुर्याद्यो; M °गूर्यैव. T_2 स्पृष्ट्वा गुरुतरं महत् (for the post. half). — (L. 29) G_3 त्रिंशतं (for त्रिशतं). — (L. 30) T_1 M_3 सहस्रं चैव; T_2 °स्रमिव; G_{2-4} °स्राणि च. $M_{1.3}$ वर्माणां; $M_{2.4}$ वर्षा[illegible]. M निपात्य. — (L. 31) With lines 32–33, cf. Manu. 4. 168. T_1 G_{2-4} तस्मै (for तस्मान्). D_7 T_2 G_1 $M_{2.4}$ नैवाव-. D_7 -गुह्यापि; T_2 -कुर्याद्धि; $G_{1.2}$ M -गूर्याद्धि. Cv न ब्राह्मणायावगुरेद् (for the prior half). M जातु (for शस्त्रं). — (L. 32) T_2 G_1 गृह्णाति हि धरागतान्; Cv गृह्णातीह धारुणान् (for the post. half). — (L. 33) T_2 G_1 च (for स). — (L. 34) $M_{1.3}$ यत् (for यः). $M_{1.3.4}$ कारयीत. — (L. 35) M_3 स इति ज्ञेयः. — (L. 37) M ब्रह्महण-. — (L. 38) T_1 $G_{3.4}$ महर्षिभिः. — (L. 39) M_3 ब्राह्मणं तु; Cv कृताङ्कं नि- (as above). — (L. 40) G_1 पातयेन्. $M_{1.3.4}$ नृप. — (L. 43) T_1

ब्रह्मघ्नान्ब्राह्मणान्राजा कृताङ्कान्विप्रवासयेत् ।
विकलेन्द्रियांस्त्रिवर्णांश्च चण्डालैः सह वासयेत् ।
तैश्च यः संपिबेत्कश्चित्स पिबन्ब्रह्महा भवेत् ।
प्रेतानां न च देयानि पिण्डदानानि केनचित् । [50]
कृष्णवर्णा विरूपा च निर्णीता लम्बमूर्धजा ।
दुनोत्यदृष्टा कर्तारं ब्रह्महत्येति तां विदुः ।
ब्रह्मघ्नेन पिबन्तश्च विप्रा देशाः पुराणि च ।
अचिरादेव पीड्यन्ते दुर्भिक्षव्याधितस्करैः ।
ब्राह्मणं पापकर्माणं विप्राणामाततायिनम् । [55]
क्षत्रियं वैश्यशूद्रौ च नेत्रोद्धारेण योजयेत् ।
दुर्बलानां बलं राजा बलिनो ये च साधवः ।
बलिनां दुर्बलानां च पापानां मृत्युरिष्यते ।
सदोषमपि यो हन्यादश्राव्य जगतीपतेः ।
दुर्बलं बलवन्तं वा स पराजयमर्हति । [60]
राजाज्ञां प्राड्विवाकं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ।
साक्षिणं साधुवाक्यं च जितं तमपि निर्दिशेत् ।
बन्धनान्निष्पतेद्यश्च प्रतिभूर्न ददाति च ।
कुलजश्च धनाढ्यश्च स पराजयमर्हति ।
राजाज्ञया समाहूतो यो न गच्छेत्सभां नरः । [65]
बलवन्तमुपाश्रित्य सायुधः स पराजितः ।
तं दण्डेन विनिर्जित्य महासाहसिकं नरम् ।
वियुक्तदेहसर्वस्वं परलोकं विसर्जयेत् ।
मृतस्यापि न देयानि पिण्डदानानि केनचित् ।
दत्वा दण्डं प्रयच्छेत मध्यमं पूर्वसाहसम् । [70]
कुलस्त्रीव्यभिचारं च राष्ट्रस्य च विमर्दनम् ।
ब्रह्महत्यां च चौर्यं च राजद्रोहं च पञ्चमम् ।
महान्ति पातकान्याहुर्ऋषयः पातकानि ह ।
युद्धादन्यत्र हिंसायां सुरापस्य च कीर्तने ।
महान्तं गुरुतल्पे च मित्रद्रोहे च पातकम् । [75]
न कथंचिदुपेक्षेत महासाहसिकं नरम् ।
सर्वस्वमपहृत्याशु ततः प्राणैर्वियोजयेत् ।
त्रिषु वर्णेषु यो दण्डः प्रणीतो ब्रह्मणा पुरा ।
महासाहसिकं विप्रं कृताङ्कं विप्रवासयेत् ।
साहस्रो वा भवेद्दण्डः काञ्चनो देहनिष्क्रयः । [80]
चतुर्णामेव वर्णानामेवमाहोशनाः कविः ।
नारीणां बालवृद्धानां गोः पाते च महामतिः ।
पापानां दुर्विनीतानां प्राणान्तं च बृहस्पतिः ।
दण्डमाह महाभाग सर्वेषां चाततायिनाम् ।
सर्वेषां पापबुद्धीनां पापं कर्मेह कुर्वताम् । [85]
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां दण्डो निर्दोष इष्यते ।
सौबलस्य च दुर्बुद्धेः कर्णस्य च दुरात्मनः ।
पश्यतां चैव शूराणां याहं द्यूते सभां तदा ।
रजस्वला समानीता भवतां पश्यतां नृप ।
वाससैकेन संवीता भवद्दोषेण भूपते । [90]
मा भूद्धर्मविलोपस्ते धृतराष्ट्रकुलक्षयात् ।
क्रोधाग्निना तु दग्धं च सपशुद्रव्यसंचयम् ।

G_1 M_2 ब्राह्मणं (for ब्रह्मघ्नं). G_2 नोत्तमं. — (L. 44) G_1 शूद्रस्यैव. — (L. 45) D_7 तु प्रसादयेत्; G_1 तु विवासयेत्; G_2 विप्रवा° (for तु प्रवा°). — (L. 46) G_2 वैश्यशूद्राणां; G_3 °शूद्रांश्च. T_2 च (for वा). T_1 कारयेत्; G_2 M_{1-3} पातयेत् (for घात°). — (L. 47) G_1 M ब्रह्मघ्नं ब्राह्मणं राजा (for the prior half). G_1 M कृतांकं (for °कान्). — (L. 48) Prior half hypermetric. D_7 G_1 त्रीन्वर्णांश्च; M तु त्रीन्वर्णांश्. — (L. 49) G_{2-4} संपिबन्. — (L. 50) D_7 $G_{3.4}$ प्रेतान्नं; $M_{1.3.4}$ मृतानां. — (L. 51) D_7 कृष्णायसातपत्रं च; M कृष्णवर्णा स्व(M_2 स)रूपा च; Cv कृष्णवर्णा असुरूपा (for the prior half). D_7 निर्णया; T_1 G_3 निर्नीता; T_2 निर्णताल्ऌ; G_1 निर्णयाल्ऌ; G_2 निर्णदा; $M_{1.3}$ निर्दष्ना; $M_{2.4}$ निर्नष्ना; Cv नर्मघ्ना (for निर्णीता). — (L. 52) D_7 दुनोमि (for °ति). T_2 M [अ]दृष्ट्वा (M_2 °दुष्टा); Cv [अ]दृष्ट-. — (L. 58) D_7 उच्यते (for इष्यते). — (L. 59) T_2 G_1 आश्रयं (for अश्राव्य). G_3 जगतीपतिः. — (L. 60) D_7 तं (for वा). — (L. 63) T_2 G_1 बलिनां (for बन्धनान्). $M_{1.3}$ यं च. — (L. 64) T_2 G_1 राजन्वधम् (for पराजयम्). — (L. 66) D_7 T_1 $G_{3.4}$ अपाश्रित्य. G_1 साधु यस्त्व-; M साधु यो वा (M_2 यश्च). — (L. 69) M पुण्य- (for पिण्ड-). — (L. 72) D_7 शौर्यं (for चौर्यं). — (L. 73) G_3 तत्त्वदार्शिनः; M पातकादिह. — (L. 75) D_7 मित्रद्रोहेन; G_1 °द्रोहेण. — (L. 77) G_1 M [अ]स्य (for [आ]शु). — (L. 78) G_1 M_2 वर्षेषु (for वर्णेषु). G_3 [अ]यं (for यो). — (L. 79) D_7 कृतांगं; $G_{1.2}$ M_2 कृतांतं. — (L. 80) T_2 $G_{1.2}$ M_2 सहस्रो. G_1 M_2 देहानिष्क्रिया; G_2 °निष्क्रियः. — (L. 81) D_7 T_2 G_1 M अपि (for एव). $M_{1.3}$ [उ]शना. — (L. 82) T_1 गोपाते च; $G_{3.4}$ गोपतेश्च. — (L. 83) T_2 विप्राणां (for प्राणान्तं). — (L. 84) T_2 $G_{1.2}$ M_2 महाभागः. $M_{1.3}$ om. च. — (L. 85) D_7 पापकर्मैव; T_2 पापमेवेह. — (L. 86) D_7 T_1 $M_{1.3}$ उच्यते (for इष्यते). — (L. 88) G_{2-4} $M_{1.3.4}$ द्यूत-. $M_{2.4}$ इयां (for तदा). — (L. 89) T_2 तदा (also as above). — (L. 90) D_7 तावद्-; T_2 G_1 M तव (for भवद्-). — (L. 92) D_7 त्वद्दग्धं च; T_2 न दग्धं च; G_1 M_2 न दंडं च; $G_{2.4}$ तु दंडं च; G_3 [ए]व दंडं तत्; $M_{1.3.4}$ [अ]नुदग्धं च.

साहमेवंविधं दुःखं संप्राप्ता तव हेतुना।
आदित्यस्य प्रसादेन न च प्राणैर्वियोजिता।
रक्षिता देवदेवेन जगतः कालहेतुना। [95]
दिवाकरेण देवेन विवस्त्रा न कृता तदा।

4

After adhy. 12. 26, N (except D_7) ins.:

अस्मिन्नेव प्रकरणे धनंजयमुदारधीः।
अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः।
यदेतन्मन्यसे पार्थ न ज्यायोऽस्ति धनादिति।
न स्वर्गो न सुखं न श्रीर्निर्धनस्येति तन्मृषा।
स्वाध्याययज्ञसंसिद्धा दृश्यन्ते बहवो जनाः। [5]
तपोरताश्च मुनयो येषां लोकाः सनातनाः।
ऋषीणां समयं शश्वद्ये रक्षन्ति धनंजय।
आश्रिताः सर्वधर्मज्ञास्तान्देवा ब्राह्मणान्विदुः।
स्वाध्यायनिष्ठांश्च मुनीञ्ज्ञाननिष्ठांस्तथापरान्।
बुध्येथाः संततं चापि कर्मनिष्ठान्धनंजय। [10]
ज्ञाननिष्ठेषु कार्याणि प्रतिष्ठाप्यानि पाण्डव।
वैखानसानां वचनं यथा नो विदितं पुरा।
अजाश्च पृश्नयश्चैव सिकताश्चैव भारत।
अरुणाः केतवश्चैव स्वाध्यायेन दिवं गताः।
अवाप्यैतानि कर्माणि वेदोक्तानि धनंजय। [15]
दानमध्ययनं यज्ञो निग्रहश्चैव दुर्ग्रहः।
दक्षिणेन च पन्थानमर्यम्णो ये दिवं गताः।
एतान्क्रियावतां लोकानुक्तवान्पूर्वमप्यहम्।
उत्तरेण तु पन्थानं नियमाद्यं प्रपश्यसि।
एते त्यागवतां लोका भान्ति पार्थ सनातनाः। [20]
तत्रोत्तरां गतिं पार्थ प्रशंसन्ति पुराविदः।
संतोषात्स्वर्गगमनं संतोषः परमं सुखम्।
तुष्टेर्न किंचित्परतः सा सम्यक्प्रतितिष्ठति।
विनीतक्रोधहर्षस्य सततं सिद्धिरुत्तमा।
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा गीता ययातिना। [25]
यास्मिः प्रत्याहरेत्कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः।
यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति।

— G_3 om. (hapl.) lines 94–95. — (L. 94) M प्रसादाच्च. — $M_{1.3}$ om. (hapl.) the post. half of line 95 and the prior half of line 96.

4

D_3 om. the ref. — (L. 1) $\acute{S}_1$ K V_1 D_1 तस्मिन् (for अस्मिन्). K_2 $D_{2.3}$ एवं (for एव). K_2 Da_2 $D_{2.3}$ प्रकारेण (for प्रकरणे). — (L. 2) $\acute{S}_1$ युधिष्ठिरं. — Before line 3, B_2 Da_2 ins. युधिष्ठिर उवाच. — (L. 3) K_3 D_4 ऋते (for इति). — (L. 4) Dn नार्थो (for न श्रीर्). B_1 [अ]पि (for [इ]ति). — (L. 5) $D_{2.3.5}$ स्वाध्यायधर्मसंपन्ना (for the prior half). D_1 मुच्यंते (for दृश्यन्ते). — (L. 6) $\acute{S}_1$ $K_{1.2}$ D_1 तपोवंतश्च. — (L. 7) K_5 अपीताः (sic) (for ऋषीणां). Da समयः. $\acute{S}_1$ $K_{2.3}$ यद्वद्; B_2 Da सम्यग् (for शश्वद्). — (L. 8) D_4 damaged. D_1 प्रश्रिताः; D_3 आश्रितात् (for आश्रिताः). K_5 B_5 Dn देवास्तान् (by transp.). K_4 D_1 ब्राह्मणा (for °णान्). — D_4 om. line 9. — (L. 9) $K_{3.5}$ Dn_1 D_4 हि ऋषीन् (for च मुनीञ्). V_1 B Da Dn_2 $D_{2.5.6.8}$ स्वाध्यायनिष्ठा मुनयो (B_2 Da ऋषयो) (for the prior half). V_1 B Da Dn_2 $D_{3.5.6}$ ज्ञाननिष्ठास्तथापरे (for the post. half). — (L. 10) V_1 B Da_2 सततं (for संततं). K_5 $B_{0-2.4.5}$ $D_{2.4.8}$ धर्मनिष्ठान्; D_6 कर्मनिष्ठा (for °निष्ठान्). Da धनंजयः. — (L. 11) $\acute{S}_1$ $K_{1.2.4}$ B Da $D_{1-6.8}$ क($\acute{S}_1$ $K_{1.2}$ B_1 का)न्यानि (for कार्याणि). B_2 Da भारत (for पाण्डव). — (L. 12) $K_{3.5}$ V_1 $B_{0.1.3-5}$ Dn $D_{2-6.8}$ प्रभो; B_2 Da तथा (for पुरा). — (L. 13) K_2 प्रजाश् (for अ°). K_4 सिकताश्; K_5 वृष्णयश्; B_2 D_6 पृष्ण°; B_5 प्रश्न° (for पृश्न°). Da अश्वजापृश्नया(Da_2 °श्नमा)-श्चैव (sic) (for the prior half). — (L. 14) V_1 केतकाश्; Da केशवश् (for केतवश्). $\acute{S}_1$ $K_{1.4.5}$ D_1 चापि (for चैव). — (L. 15) V_1 कार्यानि (for कर्माणि). $\acute{S}_1$ $K_{1.4}$ D_1 यथोक्तानि (for वेदोक्तानि). — $\acute{S}_1$ K_1 D_1 om. line 16. — (L. 16) K_3 जज्ञं; D_4 यज्ञं (for यज्ञो). K_3 Da D_4 निग्रहं. K_{3-5} V_1 B Da $D_{2-6.8}$ दुष्करः (K_3 D_4 °रं) (for दुर्ग्रहः). — (L. 17) K_2 Dn तु (for च). D_4 अर्यम्णा. $\acute{S}_1$ $K_{1.2.4}$ V_1 D_1 परं (for दिवं). — (L. 18) K_3 Da D_4 एते (for एतान्). D_4 लोका (for लोकान्). K_4 अर्थवान् (for उक्त°). B_1 अव्ययं (for अप्यहम्). — (L. 19) $\acute{S}_1$ $K_{1.4}$ D_1 आश्रित्यैव; B_1 नियमार्थं; Da विषमाद्यं (for नियमाद्यं). K_4 प्रपद्यसि; B_0 प्रशंसति; Da Dn_2 $D_{3.6}$ प्रपश्यति; D_4 प्रशंश्यति (for प्रपश्यसि). — (L. 20) $K_{2.5}$ B_4 Dn_2 $D_{1.3}$ यागवतां; V_1 $B_{0.1.3}$ (marg.) योगवतां; B_3 क्रिया°; Da [ऽ]भ्यास° (for त्याग°). Da संति (for भान्ति). — (L. 22) D_5 संतोषः. Dn स्वर्गमाप्नोति. — (L. 23) $K_{1.4}$ तुष्टेन्न; K_2 तुष्येन्न; V_1 $B_{0.1.3-5}$ तुष्टया न; Da तुष्टा न; D_1 तुष्टिं न; $D_{4.8}$ तुष्टेन (for तुष्टेर्न). K_5 Dn परमं; D_4 परतरं (hypermetric) (for परतः). $\acute{S}_1$ $K_{1.4}$ D_1 यस्य (for सम्यक्). — (L. 24) V_1 $B_{0.1.3-5}$ Dn_2 D_6 क्रोधहर्षविनीतस्य; B_2 Da हर्षक्रोधविनीतस्य (for the prior half). B_1 सिद्धिसत्तम; D_8 बुद्धिरुत्तमा (for सिद्धि°).

यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ।
यदा न भावं कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा । [30]
विनीतमानमोहस्य बहुसङ्गविवर्जिनः ।
तदात्मज्योतिषः साधोर्निर्वाणमुपपद्यते ।
इदं तु श्रृणु मे पार्थ ब्रुवतः संयतेन्द्रियः ।
धर्ममन्ये वृत्तमन्ये धनमीहन्ति चापरे ।
धनहेतोर्य ईहेत तस्यानीहा गरीयसी । [35]
भूयान्दोषो हि वित्तेषु यश्च धर्मस्तदाश्रयः ।
प्रत्यक्षमनुपश्यामस्त्वमपि द्रष्टुमर्हसि ।
वर्जनं वर्जनीयानामीहमानेन दुष्करम् ।
ये वित्तमभिपद्यन्ते सम्यक्तेषु सुदुर्लभम् ।
द्रुह्यतः प्रैति तत्प्राहुः प्रतिकूलं यथातथम् । [40]
यस्तु संभिन्नवृत्तः स्याद्वीतशोकभयो नरः ।
अल्पेन तृषितो द्रुह्यन्भ्रूणहत्यां न बुध्यते ।
दुष्यन्त्याददतो भृत्या नित्यं दस्युभयादिव ।
दुर्लभं च धनं प्राप्य भृशं दत्त्वानुतप्यते ।
अधनः कस्य किं वाच्यो विमुक्तः सर्वतः सुखी । [45]
देवस्वमुपगृह्यैव धनेन न सुखी भवेत् ।
अत्र गाथां यज्ञगीतां कीर्तयन्ति पुराविदः ।
त्रयीमुपाश्रितां लोके यज्ञसंस्तरकारिकाम् ।
यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा
यज्ञाय सृष्टः पुरुषो रक्षिता च । [50]
तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं

— (L. 25) K$_{1-3.5}$ B$_1$ Dn D$_{1-6.8}$ [इ]मां (for [इ]मा). K$_{1-3.5}$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4.6.8}$ गाथां गीतां ययातिना (K$_1$ °नां) (for the post. half). — (L. 26) Da यानि (for याभिः). Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_1$ प्रत्याहरत्. K$_{3.5}$ D$_4$ योभिप्रेत्याहरेत्कामान् (for the prior half). B$_5$ कूर्मवत् (for सर्वशः). Bo सर्वांगानीव कूर्मवत्; Da सर्वशोंगानि कूर्मवत् (for the post. half). — With lines 27–30, cf. B. 12. 326. 33–34. — (L. 27) K$_2$ Da$_1$ बिभ्येति (for बिभेति). D$_1$ न बिभेति यदा यं च (for the prior half). — (L. 28) Da नेच्छसि; D$_1$ नैच्छति (for नेच्छति). — (L. 29) V$_1$ B$_2$ Da D$_{3.5}$ भावं न (by transp.); D$_8$ भावं तु. Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_{1.4}$ transp. भावं and कुरुते. B$_2$ D$_8$ पावकं (for पापकम्). — (L. 31) K$_{1.3.5}$ Dn D$_{1.4.6}$ -मोहश्च (for °स्य). K$_2$ विनीतमोहमानस्य; B$_2$ मानमोहविनीता स्युर्; Da मानमोहविनीतस्य (for the prior half). K V$_1$ Da Dn D$_{1.2.4.6.8}$ -विवर्जितः (for °नः). — (L. 32) K$_4$ V$_1$ B Da D$_{2.3.5.6}$ तथात्म- (for तदात्म-). K V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.6.8}$ साधो (for साधोर्). — (L. 33) B$_2$ Da च (for तु). K$_3$ श्रृणुमः (for श्रृणु मे). K$_3$ D$_4$ संयतेंद्रियान्. — D$_8$ om. lines 34–35. — (L. 34) V$_1$ Bo.$_{2-5}$ D$_1$ तु मन्यंते (for वृत्तमन्ये). Ś$_1$ K$_{1.4.5}$ इच्छंति; Da ईहति (for ईहन्ति). — (L. 35) K$_4$ D$_{3.5}$ यद् (for य). B$_2$ Da ईहते धनहेतोर्यस्; D$_{1.4}$ धने हेतोर्य ईहेतां (for the prior half). — (L. 36) D$_{4.6}$ भूयाद्‌ (for भूयान्). D$_{2.3.5}$ [s]स्ति; D$_4$ च (for हि). K$_5$ B$_{1.3-5}$ Dn D$_{2.3.5.8}$ वित्तस्य; Bo संवित्तस्य (hypermetric); D$_6$ चित्तस्य (for वित्तेषु). D$_3$ यथाश्रया (for तदाश्रयः). — (L. 37) K$_5$ अनुपश्याम; B$_2$ Da °मि (for °मस्). — (L. 38) Da वर्जयीनानाम्; D$_6$ °मानानाम्. — (L. 39) D$_8$ चित्तम् (for वित्तम्). D$_{2.3.5.8}$ अनुपश्यंते; D$_4$ अभिपद्यंत (for °पद्यन्ते). K$_{2.3.5}$ B$_1$ Dn$_1$ D$_4$ सम्यक्त्वं तेषु दुर्लभम् (for the post. half).

— Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_1$ om. lines 40–42. — (L. 40) K$_4$ द्रुह्यते; B$_1$ द्रुह्यतां; Dn$_2$ द्रुह्यतत्; D$_{2.3.6}$ द्रुह्यति (for °तः). K$_{3.5}$ प्रति; D$_4$ प्रेति (for प्रैति). D$_4$ यथा तथा. — (L. 41) K$_{3.5}$ यदि (for यस्तु). K$_{3.5}$ [अ]संपन्न-; D$_6$ [अ]यं भिन्न-; D$_8$ संनिभ- (for संभिन्न-). — (L. 42) Da स्वल्पेन. Da ह्रस्वन्; Dn$_2$ द्रुह्याद् (for द्रुह्यन्). V$_1$ भ्रूणहत्या. — (L. 43) K$_3$ D$_{2-5}$ दुःखानि; B$_1$ दृश्यंति; B$_{3.5}$ (marg.) ईर्ष्यंति; D$_6$ द्रुह्यंति (for दुष्यन्ति). Ś$_1$ K$_{1.2}$ V$_1$ B$_4$ Da अददतो; Dn D$_8$ ददतो; D$_1$ [आ]ददते (for [आ]ददतो). K$_4$ दुष्यान्न ददतो भृत्यान् (for the prior half). Da$_1$ नित्य- (for °त्यं). Ś$_1$ K D$_{1.4}$ -भयं (K$_3$ °ये) तथा; Da -भयात्ततः (for °दिव). — (L. 44) D$_2$ om. from दुर्लभं up to गाथां (in line 47). B$_1$ मत्वा; D$_6$ हत्वा (for दत्त्वा). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ च तप्यते; D$_6$ न तप्यते (for [अ]नुतप्यते). — (L. 45) Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_1$ केन (for कस्य). V$_1$ -चिद्‌ (for किं). K$_2$ Dn$_1$ D$_2$ सर्वशः; K$_3$ D$_4$ संगतः (for सर्वतः). — (L. 46) Ś$_1$ K$_1$ उरगम्; D$_1$ द्विजिह्वम्; D$_4$ देवस्यम् (for °स्वम्). K$_1$ V$_1$ B$_4$ D$_{1.3.5}$ न धनेन (by transp.); D$_6$ स धनेन; D$_8$ अनेन न. Ś$_1$ K (except K$_2$) Da D$_{1.4}$ सदा (for भवेत्). — (L. 47) K$_1$ अथ; K$_3$ B$_5$ Dn$_1$ D$_{2.6}$ तत्र (for अत्र). Da अत्र गाथा यज्ञगीता (for the prior half). Da कथयंति. D$_4$ पुरातन. — (L. 48) K$_2$ V$_1$ Bo.$_{3.5}$ Da D$_{2.3.5.6}$ अपा(D$_6$ °या)श्रिते; Dn अपा(Dn$_2$ °या)श्रितां; D$_1$ सयाःस्थिता (sic); D$_4$ उपाश्रिता (for °श्रितां). Ś$_1$ K$_{1.4}$ त्रयीमयाः स्थिता लोके (for the prior half). K$_{3.5}$ D$_4$ -संस्तव- (K$_5$ °र)कारिणीं; Da -संभवकारिते; D$_6$ -संसारकारिका. — D$_8$ om. lines 49–52. — (L. 49) D$_1$ दृष्टो निधनानि; D$_2$ corrupt. — (L. 50) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1.4}$ यज्ञा(K$_3$ D$_4$ °था)दिष्टः (for यज्ञाय सृष्टः). B$_1$ पूरुषो. D$_4$ न; D$_6$ वा (for च). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_1$ रक्षकं (for रक्षिता).

धनं न कामाय हितं प्रशस्तम् ।
एतस्यार्थे च कौन्तेय धनं धनवतां वर ।
धाता ददाति मर्त्येभ्यो यज्ञार्थमिति विद्धि तत् ।
तस्माद्बुध्यन्ति पुरुषा न हि तत्कस्यचिद्ध्रुवम् । [55]
श्रद्दधानस्ततो लोके दद्याचैव यजेत च ।
लब्धस्य त्यागमेवाहुर्न भोगं न च संक्षयम् ।
तस्य किं संचयेनार्थः कार्ये ज्यायसि तिष्ठति ।
ये स्वधर्मादपेतेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
शतं वर्षाणि ते प्रेत्य पुरीषं भुञ्जते जनाः । [60]
अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।
अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानधर्मोऽपि दुष्करः ।
लब्धानां द्रव्यजातानां बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ।

5

After 12. 40. 22, T2 ins. :

श्रीमहाभारताख्यानं वाञ्छितार्थफलप्रदम् ।
आयुष्यं पुष्टिजननं पुत्रपौत्राभिवृद्धिदम् ।
सर्वसौभाग्यदं पुंसां सर्वाघौघनिवारणम् ।
श्रीमतो वासुदेवस्य नित्यभक्त्येकसाधकम् ।
शिवस्य वासुदेवस्य देवदेवस्य चोभयोः । [5]
माहात्म्येन विशुद्धेन सर्वतः समलंकृतम् ।
राजर्षीणां पुण्यकृतां मुनीनां च महात्मनाम् ।
माहात्म्यं च महापुण्यं युद्धानां चैव कौशलम् ।
क्षेत्राणां चैव तीर्थानां नदीनां च प्रकीर्तनम् ।
महाभारतमाख्यानमितिहासं महाफलम् । [10]
आरभ्य शंतनोर्जन्म पाण्डवानां महात्मनाम् ।
राज्याभिषेकपर्यन्तं प्रयतः सुसमाहितः ।
श्रुणुयादर्थसिद्ध्यर्थं सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।
अभिषेचनिकाध्यायं श्रुत्वा नित्यं समाहितः ।
पयसा सर्पिषा चैव भक्ष्यभोज्यान्नसंचयैः । [15]
भोजयेद्ब्राह्मणान्मुख्याञ्श्रेयसः साधनं हि तत् ।
महाभारतवक्तारं व्यासबुद्ध्या प्रपूजयेत् ।
वस्त्रालंकारगन्धाद्यैरुपचारैः समाहितः ।

6

D7 ins. after 76* following 12. 47. 30 : T1 G1. 2 (which ins. 76*-77*) after 77* : T2 after 12. 47. 54 :

अव्यक्तं बुद्ध्यहंकारो मनो बुद्धीन्द्रियाणि च ।
तन्मात्राणि विशेषाश्च तस्मै तत्त्वात्मने नमः ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च भूतादिप्रभवाप्ययः ।
योऽग्रजः सर्वभूतानां तस्मै भूतात्मने नमः ।
यस्य यज्ञे वराहस्य विष्णोरमिततेजसः । [5]
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ।
यं हि सूक्ष्मं विचिन्वन्ति परं सूक्ष्मविदो जनाः ।
सूक्ष्मासूक्ष्मं च यद्ब्रह्म तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः ।

—(L. 52) Dn2 धनाय (for धनं न). D4 वामाय (for का°). Ś1 K1. 2. 4. 5 Dn2 D1. 4 हि तत्; D8 धनं (for हितं). Da1 प्रशस्ते. —(L. 53) K3 D4 एतदर्थं; K5 Dn D5 एतत्स्वार्थे (for एतस्यार्थे). K2. 4 हि (for च). Ś1 K1. 4 D1 वरं; Da1 वरः (for वर). —(L. 54) Ś1 K1. 2. 4 D1 दाता (for धाता). B3 m. 4 दधाति (for ददाति). K1 मंत्रेभ्यो. — K3 om. lines 55-56. —(L. 55) Ś1 K1. 4 D1 वृध्यंति; D4 रुध्यंति (for बु°). Ś1 K1. 4 Da D1. 4 च (for हि). —(L. 56) K2 B1-5 D3. 5. 6. 8 लोको (for °के). V1 न जायते; D6. 8 यजेति च (for यजेत च). —(L. 57) K5 D2-5. 8 इत्याहुर् (for एवा°). K2 B4 Dn1 संचयं (for संक्षयम्). K3 D4 न च भोगं न संचयं (for the post. half). —(L. 58) B2 Da तत्र; Dn2 यस्य (for तस्य). Ś1 K Bo. 3 m. 5 D1. 4 कः; Da यः (for किं). B3 (marg.) [अ]थ (for [अ]र्थः). D2 om. from कार्ये up to यद्ददाति (in line 61). D6 तिष्ठसि. —(L. 59) K5 च; D1 स- (for स्व-). D4 अपेताभ्यः (for °तेभ्यः). B2 अपात्रेभ्यः स्वधर्मेभ्यः (for the prior half). —(L. 60) Da तत्प्रेत्य (for ते प्रेत्य). B1 Da नराः (for जनाः). —(L. 62) Bo हि (for ऽपि). —(L. 63) K2. 4 B5 लु(K2 ल)- ब्धानां द्रव्यम(K3 °स)त्तानां; K3. 5 Dn D4. 5 लब्धानामपि वित्तानां; V1 लब्धानां हि द्रव्यवतां (for the prior half). K2. 4 द्वावपि क्रमात्. —(L. 64) D2 अपात्र- (for °त्रे). B3 गात्रे (for पात्रे). Bo प्रतिपादनं; B2 [अ]प्रतिपालनं.

5

[App. No. 5, printed here for convenience, is the same as 59*.]

6

D7 T2 read lines 1-6 after line 42, followed by 77* (cf. v. l. 30). —(L. 1) D7 अव्यक्त- (for अव्यक्तं). T2 बुद्धयहंकारौ. —(L. 3) G2 भविष्यं (for °ष्यच्). D7 T2 भूतानां (for °दि-). T2 -प्रभवाव्ययः (for °प्ययः). — Lines 5-6 = 96*. T1 G1. 2 om. lines 5-6. D7 T2 read lines 7-8 after

मत्स्यो भूत्वा विरिञ्चाय येन वेदाः समाहृताः ।
रसातलगताः शीघ्रं तस्मै मत्स्यात्मने नमः । [10]
मन्दराद्रिर्धृतो येन प्राप्ते ह्यमृतमन्थने ।
अतिकर्कशदेहाय तस्मै कूर्मात्मने नमः ।
वाराहं रूपमास्थाय महीं सवनपर्वताम् ।
उद्धरत्येकदंष्ट्रेण तस्मै क्रोडात्मने नमः ।
नारसिंहवपुः कृत्वा सर्वलोकभयंकरम् । [15]
हिरण्यकशिपुं जघ्ने तस्मै सिंहात्मने नमः ।
पिङ्गेक्षणसटं यस्य रूपं दंष्ट्रनखैर्युतम् ।
दानवेन्द्रान्तकरणं तस्मै दृप्तात्मने नमः ।
वामनं रूपमास्थाय बलिं संयम्य मायया ।
त्रैलोक्यं क्रान्तवान्यस्तु तस्मै क्रान्तात्मने नमः । [20]
जमदग्निसुतो भूत्वा रामः शस्त्रभृतां वरः ।
महीं निःक्षत्रियां चक्रे तस्मै रामात्मने नमः ।
त्रिःसप्तकृत्वो यश्चैको धर्मव्युत्क्रान्तिगौरवात् ।
जघान क्षत्रियान्संघे तस्मै क्रोधात्मने नमः ।
रामो दाशरथिर्भूत्वा पुलस्त्यकुलनन्दनम् । [25]
जघान रावणं संख्ये तस्मै क्षत्रात्मने नमः ।
यो हली मुसली श्रीमान्नीलाम्बरधरः स्थितः ।
रामाय रौहिणेयाय तस्मै भोगात्मने नमः ।
शङ्खिने चक्रिणे नित्यं शार्ङ्गिणे पीतवाससे ।
वनमालाधरायैव तस्मै कृष्णात्मने नमः । [30]
वसुदेवसुतः श्रीमान्क्रीडितो नन्दगोकुले ।
कंसस्य निधनार्थाय तस्मै क्रीडात्मने नमः ।
वसुदेवत्वमागम्य यदोर्वंशसमुद्भवः ।
भूभारहरणं चक्रे तस्मै कृष्णात्मने नमः ।
सारथ्यमर्जुनस्याजौ कुर्वन्गीतामृतं ददौ । [35]
लोकत्रयोपकाराय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
दानवांस्तु वशे कृत्वा पुनर्बुद्धत्वमागतः ।
सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै शुद्धात्मने नमः ।
हनिष्यति कलौ प्राप्ते म्लेच्छांस्तुरगवाहनः ।
धर्मसंस्थापको यस्तु तस्मै कल्क्यात्मने नमः । [40]
क्षत्रियाणां सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
योऽवधीद्भारते युद्धे तस्मै क्रीडात्मने नमः ।
तारान्वये कालनेमिं हत्वा दानवपुंगवम् ।
ददौ राज्यं महेन्द्राय तस्मै मुख्यात्मने नमः ।
यः सर्वप्राणिनां देहे साक्षीभूतो व्यवस्थितः । [45]
अक्षरक्षरमाणानां तस्मै साक्ष्यात्मने नमः ।
नमोऽस्तु ते महादेव नमस्ते भक्तवत्सल ।
सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु प्रसीद परमेश्वर ।
अव्यक्तव्यक्तरूपेण व्याप्तं सर्वं त्वया विभो ।
नारायणं सहस्राक्षं सर्वलोकमहेश्वरम् । [50]
हिरण्यनाभं यज्ञाङ्गममृतं विश्वतोमुखम् ।
सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् ।
येषां हृदिस्थो देवेशो मङ्गलायतनं हरिः ।
मङ्गलं भगवान्विष्णुर्मङ्गलं मधुसूदनः ।
मङ्गलं पुण्डरीकाक्षो मङ्गलं गरुडध्वजः । [55]

7

After 12. 47. 47, D2.6 ins.:

सुतले तलमध्यस्थो हत्वा तु मधुकैटभौ ।

84*. —(L. 7) T2 लक्ष्यविदो. —(L. 9) T2 देवाः (for वेदाः). —(L. 10) T2 शीघ्रास्. D7 T2 (also as above) मोहात्मने (for मत्स्या°). —(L. 11) T2 मंदरस्तु (for °राद्रिर्). D7 प्राप्तो. G1 -मंथरे (for °ने). —(L. 13) D7 T1 G1 वराह- (G1 °हं); G2 वरांगं (for वाराहं). —(L. 14) D7 T2 उद्धार. D7 कालात्मने (for क्रोडा°). —(L. 15) D7 T2 -क्षयंकरं (for -भयं°). —Lines 17–18 = lines 3–4 of 80*. —(L. 17) D7 सिंहेक्षण- (for पिङ्गे°). G2 -सदं (for -सटं). T2 G2 दंष्ट्रा-; G1 दृष्ट्वा (for दंष्ट्र-). —(L. 18) T1 (*sup. lin.* also as above) -हरणं (for -क°). —G2 om. (hapl.) lines 21–22. —(L. 22) D7 T2 क्रोधात्मने (for रामा°). —Lines 23–24 = lines 7–8 of 79*. D7 T2 om. lines 23–24. (L. 23) T1 -गौरवान् (for °वात्). —(L. 24) T1 संख्ये (for संघे). —(L. 25) T2 पौलस्त्य-. —(L. 26) T1 G1 संघे; G2 संखे (for संख्ये). —(L. 27) D7 भूत्वा (for श्रीमान्). D7 T2 प्रभुः (for स्थितः). —D7 T2 om. (hapl.) lines 31–36. G2 om. (hapl.) lines 33–34. —(L. 33) T1 वासुदेवत्वम् (for वसु°). —(L. 35) T1 [आ]दौ (for [आ]जौ). —(L. 36) G2 कृष्णात्मने (for ब्रह्मा°). —D7 reads lines 37–38, followed by 76*, after 12. 47. 53; T2 after 88* (for both, cf. pp. 194–195. —(L. 38) T1 बुद्धात्मने; G2 अध्या° (for शुद्धा°). —D7 T2 read lines 39–42, followed by 77*, and lines 1–6 after line 44. —(L. 39) D7 T2 वधिष्यति (for हनि°). —T1 G1.2 om. (hapl.) lines 41–42. —(L. 43) D7 T2 तारामये. —(L. 44) D7 T2 transp. ददौ and राज्यं. T1 G2 सां(G2 सं)ख्यात्मने; T2 ख्याता° (for मुख्या°). —D7 T G2 om. (hapl.) lines 45–46. D7 reads lines 47–55 after 12. 47. 54. Lines 50–51 = 94*. D7 repeats and T2 reads lines 50–51 (followed by 96* in T2) after 92* (cf. v. l. 12. 47. 60). T2 om. lines 52–55. —(L. 53) D7 भगवान् (for देवेशो).

उद्धृता येन वै वेदास्तस्मै मत्स्यात्मने नमः ।
ससागरनगां बिभ्रत्सप्तद्वीपां वसुंधराम् ।
यो धारयति पृष्ठेन तस्मै कूर्मात्मने नमः ।
एकार्णवे महीं मग्नां वाराहं रूपमास्थितः । [5]
उद्दधार महीं योऽसौ तस्मै क्रोडात्मने नमः ।
नारसिंहं ततः कृत्वा यस्त्रैलोक्यभयंकरम् ।
हिरण्यकशिपुं जघ्ने तस्मै सिंहात्मने नमः ।
वामनं रूपमास्थाय बलिं संयम्य मायया ।
इमे क्रान्तास्त्रयो लोकास्तस्मै क्रान्तात्मने नमः । [10]
जमदग्निसुतो भूत्वा रामः परशुधृक्प्रभुः ।
सहस्रार्जुनहन्ता यस्तस्मा उग्रात्मने नमः ।
रामो दाशरथिर्भूत्वा पौलस्त्यकुलनन्दनम् ।
जघान रावणं संख्ये तस्मै क्षत्रात्मने नमः ।
वसुदेवसुतः श्रीमान्वासुदेवो जगत्पतिः । [15]
जहार वसुधाभारं तस्मै कृष्णात्मने नमः ।
बुद्धरूपं समास्थाय सर्वधर्मपरायणः ।
मोहयन्सर्वभूतानि तस्मै मोहात्मने नमः ।
हनिष्यति कलेरन्ते म्लेच्छांस्तुरगवाहनः ।
धर्मसंस्थापनार्थाय तस्मै कालात्मने नमः । [20]
अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः ।

8

After 12. 74. 2^{ab}, D_7 S ins.:

तेषामर्थश्च कामश्च धर्मश्चेति विनिश्चयः ।
श्लोकांश्चोशनसा गीतांस्तान्निबोध युधिष्ठिर ।
उच्छिष्टः स भवेद्राजा यस्य नास्ति पुरोहितः ।
रक्षसामसुराणां च पिशाचोरगपक्षिणाम् ।
शत्रूणां च भवेद्वध्यो यस्य नास्ति पुरोहितः । [5]
ब्रह्मत्वं सर्वयज्ञेषु कुर्वीताथर्वणो द्विजः ।
राज्ञश्चाथर्ववेदेन सर्वकर्माणि कारयेत् ।
ब्रूयाद्गर्ह्याणि सततं महोत्पातान्यघानि च ।
इष्टमङ्गल्युक्तानि तथान्तःपुरकाणि च ।
गीतनृत्ताधिकारेषु संमतेषु महीपतेः । [10]
कर्तव्यं करणीयानि वैश्वदेवबली तथा ।
पक्षसंधिषु कुर्वीत महाशान्तिं पुरोहितः ।
रौद्रहोमसहस्रं च स्वस्य राज्ञः प्रियं हितम् ।
राज्ञः पापमलाः सप्त यान्नृच्छति पुरोहितः ।
अमात्याश्च कुकर्माणो मन्त्रिणश्चाप्युपेक्षकाः । [15]
चौर्यमव्यवहारं च व्यवहारोपसेविनाम् ।
अदण्ड्यदण्डनं चैव दण्ड्यानां चाप्यदण्डनम् ।
हिंसा चान्यत्र संग्रामाद्यज्ञाच्च मल उच्यते ।
कुभृत्यैस्तु प्रजानाशः सप्तमस्तु महामलः ।
रौद्रैर्होमैर्महाशान्त्या घृतकम्बलकर्मणा । [20]
भृग्वङ्गिरो विधिज्ञो वै पुरोधा निर्णुदेन्मलान् ।
एतान्हित्वा दिवं याति राजा सह महामलान् ।
सामात्यः सपुरोधाश्च प्रजानां पालने रतः ।
एतस्मिन्नेव कौरव्य पौरोहित्ये महामते ।
श्लोकानाह सुरेन्द्रस्य गुरुर्देवो बृहस्पतिः । [25]

7

(L. 7) D_6 वपुः (for ततः). — (L. 11) D_2 -सूतो (for -सुतो). — (L. 15) D_6 वासुदेव- (for वसु°). — Line 21 = 12. 47. 47^{cd}.

8

$M_{1.3.4}$ om line 1. — (L. 1) T_2 G_1 M_2 transp. कामश्च and धर्मश्च. M_2 [ए]व (for [इ]ति). M_2 सुनिश्चितः (for विनिश्चयः). — (L. 2) M_1 गीतास्. — (L. 4) M_2 -रक्षसां (for -पक्षिणाम्). — (L. 6) G_4 सर्वमंत्रेषु (for °यज्ञेषु). D_7 सर्वयज्ञेषु ब्रह्मत्वं (for the prior half). — (L. 7) T_2 $M_{1.3.4}$ राज्ञां (for राज्ञश्). $G_{1.2}$ [अ]थर्ववेदेषु (for °वेदेन). — (L. 8) T_2 G_1 M भूयो (for ब्रूयाद्). T_2 G_1 M_2 ग्राह्याणि; G_2 कार्याणि (for गर्ह्याणि). M_{1-3} महोत्पातानघानि च; M_4 °ह्ययानि च (for the post. half). — (L. 9) D_7 T G_{2-4} इष्टमंगळ- (for °मङ्गल-). D_7 T_1 $G_{3.4}$ [अं]तःपुरिकाणि (for °पुरकाणि). — (L. 10) T_2 G_1 $M_{2.4}$ महीपते (for °पतेः). — (L. 11) T_2 G_1 कर्तव्य- (for कर्तव्यं). T_2 G_1 -करणीयादि; M_2 करणीयं च (for °यानि). T_2 $G_{1.2}$ M_2 -बलिस्; $M_{1.3.4}$ -बलिं (for -बली). M_2 यथा (for तथा). — (L. 13) G_1 राष्ट्र-; $M_{1.3.4}$ रौद्रं (for रौद्र-). M_4 तु (for च). M_2 राज्ञा (for राज्ञः). M प्रजाहितं (M_2 °तः) (for प्रियं हितम्). — (L. 14) G_3 यानि (for यान्). $G_{1.2}$ M_2 ऋच्छंति; G_3 [इ]च्छति (for ऋच्छति). — (L. 15) M_4 त्रिकर्माणो (for कु°). — (L. 16) T_2 G_2 शौर्यम् (for चौर्यम्). D_7 T_1 G_{2-4} अव्यवहारश्च (for °रं च). $M_{1.3}$ व्यवहाराप- (for °रोप-). T_2 M -सेवनं; G_1 -सेवने (for -सेविनाम्). — (L. 17) G_1 अदंड्यान्दंडयंश्चैव. — (L. 19) M च (for तु). M_4 सप्तमं (for °मस्). D_7 T G महाबलः (for °मलः). — (L. 20) T_2 कृतकंबल-; M_4 घृतकंबळ-. — (L. 21) G_1 निर्णिते; G_2 M_4 निर्नुदेन्; M_2 निमदेन् (for निर्णुदेन्). — (L. 22) M_4 यांति. S (except T_1 G_4 M_1) महाबलान् (for °मलान्). — (L. 25) D_7 T_1 G_{2-4} महेंद्रस्य (for सुरेन्द्रस्य). — (L. 26) D_7 महीपाल

तान्निबोध महाभाग महीपालहिताञ्शुभान् ।
ऋग्वेदे सामवेदे च यजुर्वेदे च वाजिनाम् ।
न निर्दिष्टानि कर्माणि त्रिषु स्थानेषु भूभृताम् ।
शान्तिकं पौष्टिकं चैव अनिष्टानां च शातनम् ।
शशास्ते याज्ञवल्क्येन यज्ञानां हितमीहता । [30]
ब्रह्मिष्ठानां वरिष्ठेन ब्रह्मणः संमते विभोः ।
बह्वृचं सामगं चैव वाजिनं च विवर्जयेत् ।
बह्वृचो राष्ट्रनाशाय राजनाशाय सामगः ।
अध्वर्युर्बलनाशाय प्रोक्तो वाजसनेयकः ।
अब्राह्मणेषु वर्णेषु मन्त्रान्वाजसनेयकान् । [35]
शान्तिके पौष्टिके चैव नित्यं कर्मणि वर्जयेत् ।
ब्राह्मणस्य महीपस्य सर्वथा न विरोधिनः ।
वेदाश्चत्वार इत्येते ब्राह्मणा ये च तद्विदुः ।
पौरोहित्ये प्रमाणं तु ब्राह्मणश्च महीपते ।
जात्या न क्षत्रियः प्रोक्तः क्षतत्राणं करोति यः । [40]
चातुर्वर्ण्यबहिष्ठोऽपि स एव क्षत्रियः स्मृतः ।
भार्गवाङ्गिरसैर्मन्त्रैस्तेषां कर्म विधीयते ।
वैतानं कर्म यच्चैव गृह्यकर्म च यत्स्मृतम् ।
द्विजातीनां त्रयाणां तु सर्वकर्म विधीयते ।
राजधर्मप्रवृत्तानां हितार्थं त्रीणि कारयेत् । [45]
शान्तिकं पौष्टिकं चैव तथाभिचरणं च यत् ।
अग्निष्टोममुखैर्यज्ञैर्दूषिता भूपकर्मभिः ।
न सम्यक्फलमिच्छन्ति ये यजन्ति द्विजातयः ।
पौरोहित्यं हि कुर्वाणा नाशं यास्यन्ति भूभृताम् ।
यज्ञकर्माणि कुर्वाणा ऋत्विजस्तु विरोधिनः । [50]
ब्रह्मक्षत्रविशः सर्वे पौरोहित्ये विवर्जिताः ।
तदभावे च पारक्यं निर्दिष्टं राजकर्मसु ।
ऋषिणा याज्ञवल्क्येन तत्तथा न तदन्यथा ।
भार्गवाङ्गिरसां वेदे कृतविद्यः षडङ्गवित् ।
यज्ञकर्मविधिज्ञश्च विधिज्ञः पौष्टिकेषु च । [55]
अष्टादशविकल्पानां विधिज्ञः शान्तिकर्मणाम् ।
सर्वरोगविहीनश्च संयतः संयतेन्द्रियः ।
श्वित्रकुष्ठक्षयक्षीणैर्ग्रहापस्मारदूषितैः ।
अशस्तैर्वातदुष्टैश्च दूरस्थैः संवदेन्नृपः ।
रोगिणं त्वृत्विजं चैव वर्जयेच्च पुरोहितम् । [60]
न चान्यस्य कृतं येन पौरोहित्यं कदाचन ।
यस्य याज्यो मृतश्चैव भ्रष्टः प्रव्रजितोऽथ वा ।
युद्धे पराजितश्चैव सर्वांस्तान्वर्जयेन्नृपः ।
नक्षत्रस्यानुकूल्येन यः संजातो नरेश्वरः ।
राजशास्त्रविनीतश्च श्रेयान्प्राज्ञः पुरोहितः । [65]
अधन्यानां निमित्तानामुत्पातानामथार्थवित् ।
शत्रुपक्षक्षयज्ञश्च श्रेयान्प्राज्ञः पुरोहितः ।
वाजिनं तदभावे च चरकाध्वर्यवानथ ।
बह्वृचं सामगं चैव नीतिशास्त्रकृतश्रमान् ।

(for महाभाग). D_{7} महाभागहिताञ्; G_{1} महीपालथिताञ्; M_{4} °युताञ्. — (L. 27) T_{2} G_{1} $M_{1.2}$ ऋग्वेद- (for °वेदे). — (L. 29) T_{2} G_{1} M_{1-3} नाशनं; M_{4} शासनं (for शातनम्). — (L. 30) D_{7} सप्त; G_{1} तप्तास् (for शशास्). G_{2} च (for ते). D_{7} M य(D_{7} या)ज्ञवल्के(M_{2} °ल्क्ये)न. T_{2} G_{1} प्रजानां (for यज्ञानां). T_{2} G_{2} $M_{2.4}$ इच्छता (for ईहता). —(L. 31) T_{2} ब्रह्मणा. M_{4} संमतो (for °ते). $G_{1.2}$ M विभो (for विभोः). — (L. 32) $M_{1.3}$ सामनं (for °गं). — G_{3} om. (hapl.) lines 33–36. — (L. 33) M_{4} राज्य- (for राष्ट्र-). M_{4} राजा (for राज-). — (L. 34) T_{2} G_{1} प्रोक्ता वाजसनेयकाः (for the post. half). —(L. 35) T_{2} मंत्रेषु (for वर्णेषु). D_{7} T_{1} $G_{2.4}$ वाजसनेयिकान्; M_{4} °यगान्. — (L. 36) $G_{1.2}$ पुष्टिके (for पौष्टिके). T_{2} G_{1} कर्माणि (for कर्मणि). — (L. 37) M_{4} सर्वस्थान- (for सर्वथा न). — (L. 38) M तद्विदः (for °दुः). — (L. 39) T_{2} $G_{1.2}$ M_{2} ब्राह्मणाश्च; $M_{1.3.4}$ ब्राह्मणस्य. D_{7} $M_{1.3.4}$ महीपतेः (for °पस्य). — (L. 40) G_{1} M_{1-3} हि; M_{4} नि- (*inf. lin.* ह) (for न). — (L. 41) T_{2} M चा($M_{1.3}$ च)तुर्वर्ण्य-. M चेह (for एव). — (L. 43) M वर्ज(M_{2} °र्त)येच् (for कर्म यच्).

M गर्ह्य (for गृह्य-). — (L. 45) T_{2} राजकर्म-; M °शब्द (for °धर्म-). M त्रीणि कर्माणि कारयेत् (for the post. half). — (L. 47) G_{3} पापकर्मभिः (for भूप°). — (L. 48) T_{2} बलम् (for फलम्). $M_{3.4}$ ऋच्छंति (for इच्छन्ति). — (L. 49) G_{2} तु (for हि). — (L. 50) D_{7} G_{1} यज्ञकर्मणि. T_{2} G_{2} M [अ]विरोधिनः (for विरो°). — (L. 51) T_{2} M ब्रह्मक्षत्रविशां. G_{1} M पौरोहित्य-. — (L. 52) $G_{1.2}$ M_{2} पारक्यौ; M_{3} चारक्यं. — (L. 53) M यज्ञवल्के(M_{2} °ल्क्ये)न. — (L. 54) M भार्गवांगिरसे. T_{2} तथा विद्वान् (for कृतविद्यः). — (L. 56) M_{2} त्रिधिज्ञाः. — (L. 57) T_{2} G_{1} सर्वतः; $M_{1.3}$ संयुतः (for संयतः). G_{2} त्वं यतेंद्रियः. — (L. 58) G_{1} M_{2} चित्र-; G_{4} श्वित्री-; M_{1} श्वित्रि-; $M_{3.4}$ श्रित्र- (for श्वित्र-). G_{4} -कुष्ठी- (for -कुष्ठ-). — (L. 59) T_{2} दूरस्थः. $G_{1.2}$ नृप. —(L. 60) M_{2} रोगिण[म्] (for °णं). T_{2} G_{1} M_{2} om. तु. M_{2} [ऋ]त्विजां (for °जं). — G_{2} om. (hapl.) from post. half of line 60 up to the prior half of line 63. — (L. 62) $M_{2.4}$ यज्ञो (for याज्यो). D_{7} T_{2} G_{1} यथा (for ऽथ वा). — (L. 64) T_{2} G_{1} यस्तु जातो; M यस्मिञ्जातो. — (L. 66) T_{2} अधान्यानां; G_{1}

कृतिनोऽथर्वणे वेदे स्थापयेत्तु पुरोहितान् । [70]
हिंसालिङ्गा हि निर्दिष्टा मन्त्रा वैतानिकैर्द्विजैः ।
न तानुच्चारयेत्प्राज्ञः क्षात्रधर्मविरोधिनः ।
प्रजागुणः पुरोधाश्च पुरोहितगुणाः प्रजाः ।

9

After 12. 77. 5, D7 S ins. :

म्लेच्छदेशास्तु ये केचित्पापैरध्युषिता नरैः ।
गत्वा तु ब्राह्मणस्तांश्च चण्डालः प्रेत्य चेह च ।
व्रात्यान्म्लेच्छांश्च शूद्रांश्च याजयित्वा द्विजाधमः ।
अकीर्तिमिह संप्राप्य नरकं प्रतिपद्यते ।
महावृन्दसमुद्राभ्यां पर्यायेणैकविंशतिम् । [5]
ब्राह्मणो ऋग्यजुःसाम्नां मूढः कृत्वा तु विप्लवम् ।
कल्पमेकं कृमिः सोऽथ नानाविष्ठासु जायते ।
व्रात्ये म्लेच्छे तथा शूद्रे तस्करे पतितेऽशुचौ ।
कुदेशे च सुरापे च ब्रह्मघ्ने वृषलीपतौ ।
अनधीतिषु सर्वत्र भुञ्जाने यत्र तत्र वा । [10]
बालस्त्रीवृद्धहन्तुश्च मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
मित्रद्रुहि कृतघ्ने च गोघ्ने चैव कथंचन ।
पुत्रघातिनि शत्रौ च न मन्त्रान्योजयेद्द्विजः ।
स तेषां विप्लवः प्रोक्तो मन्त्रविद्भिः सनातनैः ।
यदि विप्रो विदेशस्थस्तीर्थयात्रां गतोऽथ वा । [15]
यदि भीतः प्रपन्नो वा कुदेशं शौचवर्जितम् ।
सुसंयतः शुचिर्भूत्वा मन्त्रानुच्चारयेद्द्विजः ।
आर्तश्चोच्चारयेन्मन्त्रमार्तत्राणपरोऽथ वा ।
हीनेष्वपि प्रयुञ्जानो नासौ विप्लावकः स्मृतः ।
क्रूरकर्मा सुकर्मा वा कर्मभिर्वञ्चितोऽथ वा । [20]
तत्त्ववित्तरते पापं शीलवान्संयतेन्द्रियः ।

10

After 12. 95. 4, D7 S ins. :

दण्डो हि बलवान्यत्र तत्र साम प्रयुज्यते ।
प्रदानं सामपूर्वं च भेदमूलं प्रशस्यते ।
त्रयाणां विफलं कर्म यदा पश्येत भूमिपः ।
रन्ध्रं ज्ञात्वा ततो दण्डं प्रयुञ्जीताविचारयन् ।
अभिभूतो यदा शत्रुः शत्रुभिर्बलवत्तरैः । [5
उपेक्षा तत्र कर्तव्या वध्यतां बलिनां बलम् ।
दुर्बलो हि महीपालो यदा भवति भारत ।
उपेक्षा तत्र कर्तव्या चतुर्णामविरोधिनी ।
उपायः पञ्चमः सोऽपि सर्वेषां बलवत्तरः ।

अथान्यानां. — (L. 67) T2 G1. 2 राज- (for राज्ञः). — (L. 68) M2 वाजिना. T2 G1 चकारध्वर्यवान्; M3 राज्ञोक्ता°; M4 चरकाध्वर्यु°. — (L. 69) G3 नीतिश्रीशास्त्रकृत- (hypermetric). M1. 3. 4 -श्रमं (for -श्रमान्). — (L. 70) M1–3 कृती(M2 °ति)नाथर्वणे. T2 G1 M स्थापयेत. — (L. 71) T2 G1. 2 M2 हिंसालिंगादि- (for °लिङ्गा हि). M वैतानिका. — G3 om. lines 72–73. — (L. 72) G1 अचरयेत्; M1. 3 उच्चरयेत्. M1. 3 -धर्माविरोधिनः. — (L. 73) D7 G4 प्रजागुणाः.

9

(L. 1) M2 केचित्तु (for ये केचित्). — (L. 2) M1. 3 ब्राह्मणांस्(for °णस्). T2 G1 तु (for च). M4 चंडालाः. T2 चैव हि (for चेह च). — (L. 3) G1 व्रत्यान् (for व्रात्यान्). G1 द्विजाधमं (for °धमः). — (L. 5) T2 M महादुःखसमुद्राख्यं (for the prior half). — (L. 6) G2 त्वृग्यजुः-; M1. 3 बृग्यजुः-; M4 [ऽ]थर्वजुः-. — (L. 7) T2 G1 एवं (for एकं). T2 G1. 2 M2 कृमिस्थोथ (for कृमिः सोऽथ). — (L. 8) D7 वृत्त्या (for व्रात्ये). M2 शूद्रो (for म्लेच्छे). M1. 3. 4 व्राले शूद्रे तथा म्लेच्छे (for the prior half). — (L. 9) G1. 2 वृषलीपतौ. — (L. 10) G1 अनधीतेषु; M °ध्यायेषु (for °धीतिषु). D7 G1. 2 M2 भुंजानो (for °ने). G2 यत्र (for तत्र). — (L. 11) G1 तथैव च (also as above) (for गुरोस्तथा). — (L. 12) M न च गोघ्ने (for गोघ्ने चैव). — (L. 13) D7 G3. 4 न मंत्राद्यानयेद्द्विजः (for the post. half). — After line 13, T2 G1 read lines 18–19. — (L. 14) T2 G1 M2 मंत्रकृद्भिः; M1. 3. 4 °द्गिभिः. — (L. 15) G2 M1–3 तीर्थयात्रा-. G1 M2 यथा; G4 [ऽ]पि वा (for ऽथ वा). — (L. 16) G4 प्रमत्तो (for प्रपन्नो). T2 G1 अप्रमत्तः प्रमत्तो वा कुदेशः शौचवर्जितः. — (L. 17) T1 सुसंयुक्तः. T1 ततः (for द्विजः). — T2 G1 read lines 18–19 after line 13. — (L. 18) M2 -परीप्सया (for -परोऽथ वा). — (L. 19) G2 विप्लवकः. — (L. 20) D7 T1 G2–4 विकर्मा; M2 [अ]प्यकर्मा (for (for सु°). G1 सा (for वा). G2 र्व्यजितो; M1. 3. 4 वर्जितो (for वञ्चितो). — (L. 21) M1. 3 तरतो (for तरते).

10

(L. 1) G2 [ऽ]ति-; M1. 3. 4 [ऽ]पि (for हि). M1. 3. 4 बहुलो (for बलवान्). — (L. 2) G2 M दंडमूलं (for भेद°). — (L. 3) M1–3 यत्र; M4 तत्र (for यदा). T2 पश्यति (for पश्येत). — (L. 4) M1. 3 [अ]विचारय (for °यन्). — (L. 5) M4 om. यदा. — G1 M om. (hapl.) lines 6–7. — (L. 9) M3 उपायं. — (L.

भार्गवेण च गीतानां श्लोकानां कौसलाधिप । [10]
विज्ञाय तत्त्वं तत्त्वज्ञ तत्त्वतस्तत्करिष्यसि ।
यदि रक्षः पिशाचेन हन्यते यत्र कुत्रचित् ।
उपेक्षा तत्र कर्तव्या बध्यतां बलिनां बलिः ।
दुर्बलो हि महीपालः शत्रूणां शत्रुमुद्धरेत् ।
पादलग्नं करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम् । [15]
शठानां सचिवानां च म्लेच्छानां च महीपते ।
एष उक्त उपायानामुपेक्षा बलवत्तमा ।
अश्मना नाशयेल्लोहं लोहेनाश्मानमेव च ।
बिल्वानीवापरैर्बिल्वैर्म्लेच्छान्म्लेच्छैः प्रसादयेत् ।
दासानां च प्रद्वसानामेतदेवेह कारयेत् । [20]
चण्डालम्लेच्छजातीनां दण्डेन च निवारणम् ।
शठानां दुर्विनीतैश्च पूर्वमुक्तं समाचरेत् ।
अन्याः शठाश्च सचिवास्तथा कुब्राह्मणादयः ।
उपायैः पञ्चभिः साध्याश्चतुर्वर्गविरोधिनः ।

11

D_7 ins. after 232* following 12. 99. 10 : S after 12. 99. 11 :

ऐश्वर्यमीदृशं प्राप्तः सर्वदेवैः सुदुर्लभम् ।
शक्र उवाच ।
यदनेन कृतं कर्म प्रत्यक्षं ते महीपते ।
पुरा पालयतः सम्यक्पृथिवीं धर्मतो नृप ।
शत्रवो निर्जिताः सर्वे ये तवाहितकारिणः ।
संधमो विधमश्चैव सुधमश्च महाबलः । [5]
राक्षसा दुर्जया लोके त्रयस्ते युद्धदुर्मदाः ।
पुत्रास्ते शतशृङ्गस्य राक्षसस्य महीपतेः ।
अथ तस्मिञ्शुभे काले तव यज्ञं वितन्वतः ।
अश्वमेधं महायागं देवानां हितकाम्यया ।
तस्य ते खलु विघ्नार्थमागता राक्षसास्त्रयः । [10]
कोटीशतपरीवारां राक्षसानां महाचमूम् ।
परिगृह्य ततः सर्वाः प्रजा बन्दीकृतास्तव ।
विह्वलाश्च प्रजाः सर्वाः सर्वे च तव सैनिकाः ।
निराकृतस्त्वया चासीत्सुदेवः सैन्यनायकः ।
तत्रामात्यवचः श्रुत्वा निरस्तः सर्वकर्मसु । [15]
श्रुत्वा तेषां वचो भूयः सोपधं वसुधाधिप ।
सर्वसैन्यसमायुक्तः सुदेवः प्रेरितस्त्वया ।
राक्षसानां वधार्थाय दुर्जयानां नराधिप ।
नाजित्वा राक्षसीं सेनां पुनरागमनं तव ।
बन्दीमोक्षमकृत्वा च न चागमनमिष्यते । [20]
सुदेवस्तद्वचः श्रुत्वा प्रस्थानमकरोन्नृप ।
संप्राप्तश्च स तं देशं यत्र बन्दीकृताः प्रजाः ।
पश्यति स्म महाघोरां राक्षसानां महाचमूम् ।
दृष्ट्वा संचिन्तयामास सुदेवो वाहिनीपतिः ।
नेयं शक्या चमूर्जेतुमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः । [25]
नाम्बरीषः कलामेकामेषां क्षपयितुं क्षमः ।
दिव्यास्त्रबलभूयिष्ठः किमहं पुनरीदृशः ।

---

10) T_1 कोसलाधिप ; T_2 वसुधा° ; M केकया° (for कौसला°). — (L. 11) $M_{1.3}$ तत्त्व- (for तत्त्वं). G_1 तत्त्वं तत् (for तत्त्वतस्). D_7 करिष्यति. — (L. 13) G_1 वाच्यतां (for वध्यतां). G_2 बलिना ; G_3 $M_{1.3.4}$ कलिना ; M_2 कलिनां (for बलिनां). T_1 G_3 M कलिः ; G_1 बलः (for बलिः). — (L. 14) T_2 G_1 M_1 [ऽ]पि (for हि). G_1 M_1 मही-पाल. T_2 G_2 M_{2-4} शत्रुणा (for शत्रूणां). — (L. 16) T_2 चैव भूपते (for च मही°). — (L. 17) M_4 युक्त (for उक्त). M बलवत्तरः (M_2 °रा). — (L. 18) D_7 G_{2-4} साधयेल् (for नाश°). M_1 लोहेण. M_2 तु (for च). — (L. 19) D_7 G_1 बिल्वानिव (for °नीव). M करे (for [अ]परैर्). T_2 परानिचैर् (for [अ]परैर्बिल्वैर्). G_1 M प्रसाधयेत् (for प्रसाद°). T_2 विल्वैर्म्लेच्छान्प्रसाधयेत् (for the post. half). — (L. 20) M_4 प्रवृष्टानाम् (for °सानाम्). — (L. 21) T_2 $G_{1.2}$ M_2 चंडाळ-. D_7 -जातानां (for -जातीनां). — (L. 23) T $G_{1.2}$ M अंत्याः (for अन्याः). — (L. 24) G_2 साध्यैश् (for साध्याश्). M_4 धतुर्वंश- (for °वर्ग-).

11

(L. 3) T_2 $G_{1.2}$ $M_{2.4}$ पालयते (for पालयतः). T_2ससमुद्रां महीमिमां ; M_{1-3} महीं तव नरोत्तम (for the post. half). — (L. 5) D_7 T_1 $G_{3.4}$ संयमो ; T_2 संधर्मो ; G_1 सधर्मो (for संधमो). D_7 वियमश् ; G_2 विघमश् ; M_1 विधिमश् (for विधमश्). D_7 सुयमश् ; T_2 G_1 सुधर्मश्च ; $M_{1.3.4}$ धमश्चैव ; M_2 धर्मश्चैव (for सुधमश्च). — (L. 8) D_7 G_1 M_2 तथा (for अथ). $G_{1.2}$ धर्मं (for यज्ञं). — (L. 9) $M_{1.3.4}$ -यज्ञं (for -यागं). T_2 अश्वमेधमहायोगं (for the prior half). — (L. 12) M_{1-3} सर्वान्. M_3 वंतीकृतास् (for बन्दी°). — (L. 14) G_1 निराकृतास्. T_2 $G_{1.2}$ तु या ; M_1 तया (for त्वया). — (L. 16) D_7 G_2 सोपधा ; T_1 °थं (for °धं). — (L. 17) M_4 सुदेव-. T G_1 M प्रहितस् (for प्रेरितस्). — (L. 20) $M_{1.3.4}$ वंदि-मोक्षम् (for बन्दी°). G_1 तव ; $M_{1.3.4}$ नात्र (for न च). — (L. 21) M_3 नृपः. — (L. 22) M_4 संप्राप्य (for संप्राप्तश्). $M_{1.3.4}$ वंदीकृताः. — (L. 23) T_2 पश्यंति. — (L. 25) M_1 चमू ; M_2 महीं (for चमूर्). — (L.

ततः सेनां पुनः सर्वां प्रेषयामास पार्थिव ।
यत्र त्वं सहितः सर्वैर्मन्त्रिभिः सोपधैर्नृप ।
ततो रुद्रं महादेवं प्रपन्नो जगतः पतिम् । [30]
श्मशाननिलयं देवं तुष्टाव वृषभध्वजम् ।
स्तुत्वा शस्त्रं समादाय स्वशिरश्छेत्तुमुद्यतः ।
कारुण्याद्देवदेवेन गृहीतस्तस्य दक्षिणः ।
स पाणिः सह शस्त्रेण दृष्ट्वा चेदमुवाच ह ।
किमिदं साहसं पुत्र कर्तुकामो वदस्व मे । [35]
स उवाच महादेवं शिरसा त्ववनीं गतः ।
भगवन्वाहिनीमेनां राक्षसानां सुरेश्वर ।
अशक्तोऽहं रणे जेतुं तस्मात्त्यक्ष्यामि जीवितम् ।
गतिर्भव महादेव ममार्तस्य जगत्पते ।
नागन्तव्यमजित्वा च मामाह जगतीपतिः । [40]
अम्बरीषो महादेव क्षारितः सचिवैः सह ।
तमुवाच महादेवः सुदेवं पतितं क्षितौ ।
अधोमुखं महात्मानं सत्त्वानां हितकाम्यया ।
धनुर्वेदं समाहूय सगणं सहविग्रहम् ।
रथनागाश्वकलिलं दिव्यास्त्रसमलंकृतम् । [45]
रथं च सुमहाभागं येन तत्रिपुरं हतम् ।
धनुः पिनाकं खड्गं च रौद्रमस्त्रं च शंकरः ।
निजघानासुरान्सर्वान्येन देवस्त्रियम्बकः ।
उवाच च महादेवः सुदेवं वाहिनीपतिम् ।
रथादस्मात्सुदेव त्वं दुर्जयस्तु सुरासुरैः । [50]
मायया मोहितो भूमौ न पदं कर्तुमर्हसि ।
अत्रस्थस्त्रिदशान्सर्वाञ्जेष्यसे सर्वदानवान् ।
राक्षसाश्च पिशाचाश्च न शक्ता द्रष्टुमीदृशम् ।
रथं सूर्यसहस्राभं किमु योद्धुं त्वया सह ।
स जित्वा राक्षसान्सर्वान्कृत्वा बन्दीविमोक्षणम् । [55]
घातयित्वा च तान्सर्वान्बाहुयुद्धे त्वयं हतः ।
विधमं प्राप्य भूपाल विधमश्च निपातितः ।

12

After 12. 118. 6, D_7 S (G_3 missing) ins. :

काकः श्वानोऽकुलीनश्च बिडालः सर्प एव च ।
अकुलीना च या नारी तुल्यास्ते परिकीर्तिताः ।
लोकपालाः सदोद्विग्नाः पश्यन्त्यकुलजान्यथा ।
नारीं वा पुरुषं वाथ शीलं तत्रापि कारणम् ।
दुष्कुलीना च या स्त्री स्याद्दुष्कुलीनश्च यः पुमान् । [5]
अहिंसाशीलसंयोगाद्धर्माच्च कुलतां व्रजेत् ।
धर्मं प्रति महाराज श्लोकानाह बृहस्पतिः ।
श्रृणु सर्वान्महीपाल हृदि तांश्च करिष्यसि ।
असितं सितकर्माणं यथा दान्तं तपस्विनम् ।

---

26) T कळाम्. $M_{1.3}$ एषां ; M_2 तेषां ; $M_{1.3.4}$ एकः (for एषां). — (L. 27) M_2 -संपन्नः ; M_4 -भूयिष्ठा (for -भूयिष्ठः). T_2 किमंग (for किमहं). $M_{1.3}$ पुनः किमंग मादृशः ; M_2 किं पुनस्त्वंग मादृशः ; M_4 किमंग पुनर्मादृशः (for the post. half). — (L. 28) M_4 ततः सेना पुनः सर्वां (for the prior half). M_4 प्रैषयामास. T G M_2 पार्थिवः. — (L. 29) T_1 $G_{1.3.4}$ M_2 सहितैः ; T_2 मंत्रिभिः (for सहितः). M_4 सर्वे (for सर्वैर्). T_2 G_1 सोपधैर्मंत्रिभिर् (by transp.). T_1 नृपः ; $M_{1.3.4}$ वृतः (for नृप). — (L. 30) M_2 जगतां. T_2 पतिः. — (L. 31) D_7 T_1 G M_4 स्मशान-. — After line 31, M ins. :

301* धनुर्वेदोक्तविधिना हुत्वा ध्यात्वा प्रणम्य च ।

— (L. 33) M_1 दक्षिणं (for दक्षिणः). — (L. 34) G_1 पार्णि ; M_2 पाणीः. — (L. 36) $G_{1.2}$ M त्ववनिं. — (L. 37) M_2 भगवान्. M_2 एतां (for एनां). — (L. 38) T_2 $G_{1.2}$ M_2 जीवितुं (for जीवितम्). — (L. 40) M [इ]ति (for च). — (L. 41) M स्वकैः (for सह). — (L. 44) T_2 सपरिग्रहं (for सहवि°). — M_4 om. (hapl.) line 45. — (L. 45) T_2 G_1 बलं (for रथ-). — (L. 46) T_1 $G_{1.2}$ स (for सु-). T_2 $G_{1.2}$ M -भोगं (for भागं). M_4 गतं (for हतम्). — (L. 47) $M_{1.3.4}$ व्यादिशत् ; M_2 भूमिप (for शंकरः). — (L. 48) G_1 M_2 सुरान् (for [अ]सु°). $M_{1.2.4}$ देवस्त्र्यंबकः (submetric). T_2 G_1 येन त्रिपुरवासिनः (for the post. half). — (L. 49) T_2 G_1 ह (for च). — (L. 50) M_2 सुदेवस्. — (L. 51) M पादं (for पदं). — (L. 52) $M_{1.3}$ अत्रस्थ- (for °स्थस्). D_7 T G जेष्यते (for °से). M सह- (for सर्व-). — (L. 54) D_7 त्वया हतः ; $G_{2.4}$ त्त्रया हताः ; $M_{1.3}$ तमाहवे ; M_2 ममाहवे (for त्वया सह). M_4 किमु यो युद्धमाहवे (for the post. half). — (L. 55) M_2 विजित्वा (for स जित्वा). T_2 G_1 M बंदि- (for बन्दी°). — (L. 56) M तां सेनां (for तान्सर्वान्). T $G_{1.2}$ M क्षयं ग(G_2 ह)तः (for त्वयं हतः). — (L. 57) D_7 सधर्मं ; T_1 विधर्मः ; G_2 विसयं ; M_4 विधिमं ; Madras ed. वियमं (for विधमं). D_7 $G_{1.2}$ वियमश् ; G_3 M_4 विधमं (for विधमश्).

12

(L. 1) D_7 T_1 G_4 बिलालः ; G_1 M बिलाळः ; G_2 बिळाळः (for बिडालः). — (L. 3) M_2 पश्यति. M_2 अकुलजं (for °जान्). — (L. 4) T_1 G_2 M_3 नारी. T_1 G_2 पुरुषो (for °षं). — (L. 5) M_{1-3} यदि ; M_4 यथा (for च या). $G_{2.4}$ च (for स्याद्). — (L. 6) M_3 -संयोगान्. T_2 $G_{1.2}$

वृत्तस्थमपि चण्डालं तं देवा ब्राह्मणं विदुः । [10]
यदि घातयते कश्चित्पापसत्त्वं प्रजाहिते ।
सर्वसत्त्वहितार्थाय न तेनासौ विहिंसकः ।
द्वीपिनं शरभं सिंहं व्याघ्रं कुञ्जरमेव च ।
महिषं च वराहं च सूकरश्वानपन्नगान् ।
गोब्राह्मणहितार्थाय बालस्त्रीरक्षणाय च । [15]
वृद्धातुरपरित्राणे यो हिनस्ति स धर्मवित् ।
ब्राह्मणः पापकर्मा च म्लेच्छो वा धार्मिकः शुचिः ।
श्रेयांस्तत्र भवेन्म्लेच्छो ब्राह्मणः पापकृन्न च ।
दुष्कुलीनः कुलीनो वा यः कश्चिच्छीलवान्नरः ।
प्रकृतिं तस्य विज्ञाय स्थिरां वा यदि वास्थिराम् । [20]
शीलवानुत्तमं कर्म कुर्याद्राजा समाहितः ।
नियुञ्जीत महीपालो दुर्वृत्तं पापकर्मसु ।

13

After 12. 122. 25, D_7 S (G_3 missing) ins. :

यथासौ नीयते दण्डः सततं पापकारिषु ।
दण्डस्य नयनात्सा हि दण्डनीतिरिहोच्यते ।
भूयः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलधरः प्रभुः ।
असृजत्सर्वशास्त्राणि महादेवो महेश्वरः ।
दण्डनीतेः प्रयोगार्थं प्रमाणानि च सर्वशः । [5]
विद्याश्चतस्रः कूटस्थास्तासां भेदविकल्पनाः ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु । [10]
दश चाष्टौ च विख्याता एता धर्मस्य संहिताः ।
एतासामेव विद्यानां व्यासमाह महेश्वरः ।
शतानि त्रीणि शास्त्राणामाह तन्त्राणि सप्ततिम् ।
व्यास एव तु विद्यानां महादेवेन कीर्तितः ।
तन्त्रं पाशुपतं नाम पाञ्चरात्रं च विश्रुतम् । [15]
योगशास्त्रं च सांख्यं च तन्त्रं लोकायतं तथा ।
तन्त्रं ब्रह्मतुला नाम तर्कविद्या दिवौकसाम् ।
सुखदुःखार्थजिज्ञासा कारकं चेति विश्रुतम् ।
तर्कविद्यास्तथा चाष्टौ स चोक्तो न्यायविस्तरः ।
दश चाष्टौ च विज्ञेयाः पौराणा यज्ञसंहिताः । [20]
पुराणाश्च प्रणीताश्च तावदेव हि संहिताः ।
धर्मशास्त्राणि तद्वच्च एकार्थानीति नान्यथा ।
एकार्थानि पुराणानि वेदाश्चैकार्थसंहिताः ।
नानार्थानि च सर्वाणि तर्कशास्त्राणि शंकरः ।
प्रोवाच भगवान्देवः कालज्ञानानि यानि च । [25]
चतुःषष्टिप्रमाणानि आयुर्वेदं च सोत्तरम् ।
अष्टादश विकल्पान्तां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
गान्धर्वमितिहासं च नानाविस्तरमुक्तवान् ।

धर्मश्च् (for धर्मांच्). T_2 $G_{1.2}$ [अ]कुलतां ; $M_{1.3.4}$ गुरुतां (for कुलतां). — (L. 7) T_2 $G_{1.2}$ M_2 महाराजा. — (L. 8) G_1 सर्वां (for सर्वान्). — (L. 9) M_2 तथा. — (L. 10) M_4 पिंडालं (for चण्डालं). — (L. 11) M_2 किंचित्. G_1 काकसत्त्वं. T_2 G_1 प्रजाहितः. — (L. 12) $G_{1.2}$ वालस्त्रीरक्षणाय च (for the post. half ; cf. line 15). — G_1 om. lines 13–15. — (L. 17) $G_{1.2}$ ब्राह्मणः (for धार्मिकः). T_2 M कचित् (for शुचिः). — (L. 18) $M_{1.3.4}$ भूयांस् (for श्रे°). D_7 पापकर्मकृत् ; T_1 पापकृत्तमः (for °कृन्न च). — (L. 19) M अकुलीनः (for दुष्कु°). — (L. 20) G_1 तव (for तस्य). M_2 प्रकृतस्तत्र विज्ञेया (for the prior half). G_1 M_2 स्थिरा. G_1 [अ]स्थिरा. — (L. 21) T_1 शीलं (for शील-). M राज्ञां. — (L. 22) M_2 पापकर्मणि.

13

(L. 1) G_1 यथा ; G_2 यदा (for यया). — (L. 2) G_4 M_1 [आ]नयनात् (for नय°). — (L. 4) G_1 $M_{1.3}$ असृजन्. M_4 -शस्त्राणि (-शा°). — (L. 5) G_2 प्रमाणीकश् (for °णानि). — (L. 6) M_2 तास्ता (for तासां). M_2 वेद- (for भेद-). G_2 -विकल्पना (for °नाः). — (L. 10) G_2 M_{1-3} अर्थशास्त्र- (for °शास्त्रं). M_{1-3} -चतुर्थास्तु ; M_4 तु सकलं. — (L. 11) M ह्येता (for एता). — (L. 13) M_2 अस्त्राणाम् ; M_4 शस्त्राणाम् (for शा°). T_2 G_1 महा- (for आह). — (L. 14) G_2 विद्यां तां (for विद्यानां). G_2 कीर्तिताः. — (L. 15) G_1 M पंचरात्रं. T_2 तु (for च). — (L. 16) T_1 $G_{2.4}$ विख्यातं (for सांख्यं च). — (L. 17) M_2 मंत्रं (for तन्त्रं). T_1 ब्रह्मकुला ; $G_{2.4}$ °कुलं (for °तुला). — (L. 18) G_1 M_2 -दुःखार्त- (for -दुःखार्थ-). D_7 T_1 G_4 कारकश् ; T_2 G_1 M_2 कारणं (for कारकं). — (L. 19) T $G_{1.2.4}$ तर्कविद्यां (T_2 °द्या) ; M_2 कर्मविद्यास् (for तर्क°). D_7 श्लोको (for चोक्तो). D_7 T_1 G_4 नव- (for न्याय-). — (L. 20) D_7 पौराणां ; T_1 G_1 पुराणा (for पौराणा). M_3 -संहितां. — (L. 21) M पुराणस्य (for °णाश्च). M_2 प्रणीता (for °ताश्). G_2 च ; M_{1-3} [इ]ह (for हि). — (L. 22) D_7 तद्वाचः (for तद्वच्च). M_1 एकार्था नीतिरन्यथा ; M_2 °र्थानीक्षितान्यथा. — (L. 24) D_7 ततः (for तर्क-). — (L. 25) T_2 $G_{1.2}$ सर्वशः (for यानि च). — (L. 27) T_2 G_1 -विकल्पानां ; M_1 °ल्पांतं (for °ल्पान्तां). T_1 G_4 अष्टांगानि च कल्पांतां (for the

इत्येताः शंकरप्रोक्ता विद्याः शब्दार्थसंयुता: ।
पुनर्भेदसहस्रं च तासामेव तु विस्तरः । [30]
ऋषिभिर्देवगन्धर्वैः सविकल्पः सविस्तरः ।
शश्वदभ्यस्यते लोके वेद एव च सर्वशः ।
विद्याश्चतस्रः संक्षिप्ता वेदवादाश्च ते स्मृताः ।
एतासां पारगो यश्च स चोक्तो वेदपारगः ।
वेदानां पारगो रुद्रो विष्णुरिन्द्रो बृहस्पतिः । [35]
शुक्रः स्वायंभुवश्चैव मनुः परमधर्मवित् ।
ब्रह्मा च परमो देवः सदा सर्वैः सुरासुरैः ।
शर्वस्यानुग्रहाच्चैव व्यासो वै वेदपारगः ।
अहं शांतनवो भीष्मः प्रसादान्माधवस्य च ।
शंकरस्य प्रसादाच्च ब्रह्मणश्च कुरूद्वह । [40]
वेदपारग इत्युक्तो याज्ञवल्क्यश्च सर्वशः ।
कल्पे कल्पे महाभागैर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
ऋषिपुत्रैर्ऋषीकैश्च भिद्यन्ते मिश्रकैरपि ।
शिवेन ब्रह्मणा चैव विष्णुना च विकल्पितः ।
आदिकल्पे पुनश्चैव भिद्यन्ते साधुभिः पुनः । [45]
इदानीमपि विद्वद्भिर्भिद्यन्ते च विकल्पकैः ।
पूर्वजन्मानुसारेण बहुधेयं सरस्वती ।

prior half). — (L. 28) M4 पुराणम् . — (L. 29) D7 -संहिताः (for -संयुताः). — (L. 32) M1. 3. 4 शाश्वतः शश्वदुक्तस्तु (for the prior half). G2 वेदा. T2 G1 तु; M [इ]ह (for च). — (L. 33) T2 G1 वेदाश् (for विद्याश्). M1. 3. 4 ता (for ते). — (L. 34) D7 एतासां पारयोगश्च (for the prior half). D7 उक्तो. D7 -पारगैः (for °गः). — D7 om. (hapl.) lines 35–38. — (L. 36) T2 G1. 2 M4 शुक्र- (for शुक्रः). — (L. 37) M सुरैः प्रभुः (for सुरासुरैः). — (L. 38) G1. 2 सर्वस्य (for शर्वस्य).. — (L. 41) M1. 3. 4 यज्ञवल्क्यश्. — (L. 43) D7 ऋषिगणैर् (for ऋषीकैश्च). D7 भिद्यते श्रमिकैरपि (for the post. half). — (L. 45) M1. 3. 4 अधुना ; M2 च पुनः (for साधुभिः). — (L. 46) M3. 4 विकल्पिकैः.

CRITICAL NOTES

ON THE RĀJADHARMA

☞ Variant readings from V1, the Nepal Durbar Library MS., for adhy. 1–10 are given in these notes, as the MS. was not available earlier. The same applies also to the commentary of Vimalabodha (Cb) used in a transcript obtained somewhat late from the Raj Library, Darbhanga. Readings from both these for the subsequent adhyāyas will be found in the Crit. App. printed below the text. — Room is found in these notes for references to Purāṇa and Smṛti literature in addition to those given below the constituted text. Purely exegetical notes are given sparingly where necessary.

[*N. B.* — A few corrections and additions to the Crit. App. are included in these notes at the proper place, and in square brackets.]

1

V1 commences with ॐ नमो भगवते वासुदेवाय followed by 1*.

2 [b]) V1 पांडुनंदनाः. —[c]) V1 निर्वर्तयिष्यंतो. √ निर्वृत् *Caus.*, 'to cause to roll forth completely; to achieve in fulness.' √ निवृत् *Caus.*, 'to cause to return; to restore'. Cv explains: नितरां वर्तयिष्यन्तः. —[d]) Cb, like Ca, reads मासमात्रम्. — For persons killed in fighting no आशौच is observed; or rather each day's आशौच is removed by a bath in the evening after the battle, and a period of twelve days suffices for those killed otherwise (e. g., for those that perished in Aśvatthāman's night-attack). As this night-attack belongs to the last or the 18th day of the fight, and as the fighters were out of their capital during the whole of this period, Nīlakaṇṭha thus accounts for (18 + 12 =) 30 days of residence बहिः पुरात्. Under 12. 51. 14, however, Cn offers a different calculation, for which see notes to the passage. Cb says: मासशब्देन द्वादशसंख्या लक्ष्यते, thereby ignoring the eighteen days of daily आशौच and daily purification. The *Āndhra Mbh.* makes it a stay for *three months*, on what authority it is difficult to say. The *Bhāratamañjarī* does not specify any period. — बहिः पुरात् possibly implies that they were outside, but near enough to, the हास्तिनपुर, which was situated on the Bhāgīrathī (cf. st. 8).

3 [b]) V1 धर्मपुत्रं (for धर्मात्मानं).

5 [c]) V1 संतो (for सर्वे).

6 [a]) V1 तेभिगम्य (for अभि°). —[b]) V1 सिद्धा ब्रह्मर्षिसत्तमाः (= 3[d]).

9 [b]) V1 धर्मराजं (with D7 T G1–3 M). —[c]) V1 Cb संभाष्य (for विचार्य). —[d]) V1 कृष्णद्वैपायनादिभिः.

10 [a]) V1 भवता (for °तो).

11 [a]) V1 मुक्तस्तु (for मुक्ताः स्थ).

15 [b]) V1 सुतान्प्रियान् (by transp.).

16 [c]) V1 द्वारकावासिनं (with K4 D2–6). The adopted text presupposes that Subhadrā returned to Dvārakā soon after Abhimanyu's death. In B. 7. 78, per contra, she is described as being consoled by Kṛṣṇa, which could not have been in Dvārakā. In B. 11. 20. 15, nevertheless, there is a reference to Subhadrā, which of course need not necessarily imply that she was on the battlefield. But in B. 14. 52. 55 Subhadrā is said to have returned to Dvārakā with Kṛṣṇa after the coronation of Yudhiṣṭhira, and in B. 14. 66. 4 she returns

with Kṛṣṇa for the अश्वमेध and is present on the occasion of the birth of her grandson. The commentators Vimalabodha and Arjunamiśra observe: एतेन युद्धसमय एव पुत्रवधादनन्तरं द्वारकां गता सेति केचित् । तच्च पौर्वापर्यविरुद्धम् । The acceptance of the reading द्वारकावासिनं does not however help us out of the difficulty. Vimalabodha correctly explains the point by observing that although so long as वार्ष्णेयी is with the Pāṇḍavas she might control her grief, the grief would certainly transgress all bounds after her return with Kṛṣṇa to Dvārakā.

19 ᵃ) V1 यः स. — ᵇ) V1 चाप्रतिमो (for ऽप्रतिरथो). — ᶜ) V1 सिंहदर्पगतिर्. — ᵈ) V1 दाता (for दान्तो). — [Crit. App., line 7: *read* Da Dn D2-6. 8 *for* D (D1 missing).]

21 ᵈ) V1 असौ किल (for च सोदरः). — [Crit. App. line 2: *add* D1 between K1 and G4.]

22 ᵃ) V1 तं (for यं). For the incident, cf. B. 11. 27. 6-12. — After 22, V1, like the N MSS. generally, ins. 4*. — [Crit. App. line 1: *add* D1 between K1 and G4. — Line 4: *read* T1 *for* T.]

23 ᵈ) V1 मातृतः (for °जः). — [Crit. App., line 1, 2: *read* K4 *for* K5.]

24 ᵃ) V1 भ्राता (for संख्ये). — ᵇ) V1 पातितः (for घा°).

25 [Crit. App., line 8: *read* सुव्रतः *for* सुव्रत.]

27 ᶜ) अतिपश्चात् 'when far too late'. V1 अपि (for अति-). Cb मातरि (as in text), explained as द्वितीयार्थे.

28 ᶜ) V1 अनार्यतां नृशंसं च. — ᵈ) V1 कृतघ्नत्वं (for °घ्नं च).

29 ᵃ) V1 हि (for च).

31 ᵃ) V1 उवाच (for अवोचत्). — ᵈ) V1 फाल्गुनं.

33 ᵃ) V1 देवि (for मातर्). — ᵇ) V1 तव ध्रुवाः.

33 ᶜᵈ) V1 follows the generality of MSS. in reading सार्जुना वा हते कर्णे सकर्णा वा हतेऽर्जुने. But surely Karṇa was not expected to contemplate his own defeat by Arjuna as the first possible alternative: cf. 5. 144. 22ᶜᵈ.

35 ᵃ) V1 एवमुक्त्वा किल पृथा. — ᵈ) V1 भ्रात्रा भ्राता (by transp.).

36 ᵇ) V1 विभो (for मुने).

40 ᵃ) V1 यथा (for यदा).

41 ᵃ) V1 रोषः (for क्रोधः). — [Crit. App., line 2: *read* D2. 3. 5. 6. 8 for D2. 3. 5-8.]

42 ᵇ) V1 हि (for ह).

44 ᵇ) V1 यथाक्रमं.

— V1 gives the sub-parvan name as राजधर्म in the colophons of adhy. 1-10.

2

2 Before 2, V1 ins. नारद उवाच. — ᵈ) V1 अविसह्यं.

3 ᵇ) V1 [ऽ]नघ (for नृप). — ᶜ) V1 महाबाहो (for °राज).

4 ᶜ) V1 Cb संहर्ष- (for संघर्ष-). — ᵈ) V1 विसर्जितः. — The point is well brought out by Vādirāja: ❀ अयं भावः । कर्णस्य क्षत्रियायां जननाभावे क्षत्रं शस्त्रपूतं स्वर्गं गच्छेदिति प्रमेयं न सिध्येत् । अतः क्षत्रियायां जननमावश्यकम् । तत्तु अर्जुनादिवत्स्पष्टं कुन्त्यां जनने क्षत्रियत्वस्य सुप्रसिद्धत्वादर्जुनवद्द्रोणाद्वा परशुरामाद्वा ब्रह्मक्षत्रयोरुभयोरपि योग्यं ब्रह्मास्त्रं लभेतैव । ब्रह्मास्त्रलाभे च कर्णस्य न कुतश्चिच्छस्त्रघातः स्यात् । प्रत्युत स्वशस्त्रमेव तेन हन्यात् । अतश्च कर्णस्य शस्त्रघातसाध्यस्वर्गोऽपि न स्यात् । कन्यागर्भाज्जनने तु क्षत्रजातिरपि जाता, पुनः सूतपुत्रत्वप्रसिद्धौ च ब्रह्मास्त्रलाभोऽपि न स्यात् । अतः क्षत्रजातिमतः कर्णस्य शस्त्रपूतं मरणमपि न्यायप्राप्तमित्युभयलाभाय कन्यायां जननं दैवैर्निर्मितम् । ❀ Cn glosses संघर्षजननः by वैराद्युद्दीपकः.

5 ᶜ) V1 जहार; Cb चकार (as in text), explained by अधीतवान्. Cf. 18ᵃ. V1 श्रेष्ठाद् (for श्रेष्ठे). Preceptor Droṇa is meant. — ᵈ) V1 गुरोस् (for गुरौ).

6 ᵇ) V1 फाल्गुनस्य (for फ°).

8 ᵃ) V1 अकरोद् (for अगमद्). — ᵇ) V1 च (for वै).

10 ᶜᵈ) V1 समं चाहं युध्येयम् (for समो युद्धे भवेयम्).

11 ᵃᵇ) V1 transp. पुत्रेषु and शिष्येषु. — [Crit. App., line 6: *read* M1 *for* M3.]

12 ᵇ) V1 फाल्गुनं (for फ°). — ᶜ) V1 चैव (for

चापि). —[Crit. App., line 4: *read* G2.4 *for* G2-4.]

16 ^{b}) V1 सर्वतः (for सर्वशः).

17 ^{b}) V1 स्वर्गसंमिते (for पर्वतोत्तमे). —^{d}) V1 [अ]पि (for [आ]सीत्).

18 ^{a}) V1 अकरोत्, as in 5^{e} above, in the sense of अधीतवान्. —^{d}) V1 -दानव- (for -गन्धर्व-).

19 ^{d}) V1 सूर्यजः (for सूतजः).

20 ^{a}) V1 -प्रवृत्तस्य (for -प्रसक्तस्य).

21 It is to be noted that in B. 8. 42. 38-50, where Karṇa narrates the same story to Śalya, he is said to have killed the calf and not the cow. Cb notices the contradiction, but observes: वत्सवधेऽपि धेनुवध एवेति कृत्वा. Kṣemendra refers to होमधेनुनिकार only, and not °वध, while in the Karṇaparvan (st. 84), he refers to the killing of the calf only. The *Āndhra Mbh.* states that it was the calf that was killed and not the cow. —^{c}) V1 [ए]वम् (for [ए]नम्).

24 ^{b}) V1 भृशं (for ऽनिशम्). —^{d}) V1 transp. भूमिः and चक्रं.

25 ^{b}) V1 विचेष्टतः (for विचेतसः).

26 ^{c}) V1 तथारातिः (for [ए]वमेवान्यः).

27 ^{b}) V1 कर्णस्तं (for पुनस्तं).

28 ^{a}) V1 नेदमन्याहृतं (for नेदं मद्याहृतं). —^{b}) V1 केवलं (for वै मृषा). —^{d}) V1 transp. ते and तत्.

3

1 ^{b}) Cb प्रश्रयेण (as in text).

2 ^{c}) V1 प्रादाद् (for प्रोवाच). —^{d}) V1 स तपस्विने (for सुत°).

3 ^{a}) V1 चकारैव (for चकार वै).

4 ^{d}) V1 कर्षितः.

6 ^{a}) V1 श्लेष्ममेदो- (for °मयो). —^{d}) V1 [अ]भ्यासम् (for °शम्) and आगतः (for आगमंत्).

7 ^{d}) न हन्तुं, for that would not suit his assumed Brahmin character. V1 चापि (for वापि).

8 ^{a}) V1 स दश्यमानो (for संद°). —^{d}) V1 अपेक्षेत (for उपैक्षत). V1 सूर्यजः (for सूत°).

10 ^{a}) V1 यदास्य (for यदा तु) and [अं]गं (for [अ]ङ्गे). —^{b}) V1 परिस्पृष्टं (for °ष्टो). —^{c}) V1 ततः (for तदा).

12 ^{d}) V1 शूकर-:

13 ^{d}) नामतः (= नाम्ना) अलर्कं नाम (= प्रसिद्धम्). — Cb and Kṣemendra (st. 21) also give अलर्क as the name.

14 ^{c}) V1 तासिन्नेवास्तविक्षेदे. In the text, संछिन्न is to be interpreted as संक्लेद. Vādirāja supplies स्थले.

15 ^{b}) कराल, adj., does not need the possessive termination. Is कराल meant as contraction for करवाल? Ca glosses करालवान् by भीषणः, and Cb by विभीषणः.

17 ^{e}) V1 वंदे त्वां, an evident *lect. fac.* (for नन्दिश्च).

19 ^{b}) V1 दंशो (for गृत्सो); Kṣemendra (st. 25) gives the name as गृध्र. — V1 reads 19-22 on marg.

21 ^{a}) V1 हि (for तु).

22 ^{b}) V1 अहं (for एवं). —^{c}) V1 भार्गवाद्रामात् (with K3.5 B Da Dn D2.3.5-8) is evidently an improvement of भार्गवो राम of K3.4 D4 S, which suggests the emendation *भार्गवे राम.

23 ^{b}) V1 नकुशलस्. — It is worth noting that when Karṇa narrates this same episode to Śalya in B. 8. 42. 4-9, he makes the कृमि to be Indra himself, working in the interests of Arjuna. That serves of course the purpose of damaging the honour of Arjuna. Kṣemendra agrees in regarding the कृमि as a राक्षस.

25 ^{d}) Ca. b ❀ कामया इत्यव्ययम् । यदृच्छया (Cb. इच्छया) । ❀

26 [Crit. App., line 5: *read* B3 *for* B8.]

28 ^{b}) V1 देवविद्याप्रदः. —^{c}) V1 ततो (for अतो).

30 ^{a}) V1 मिथ्योपचीर्णोहम्, with most MSS., to avoid the hiatus. —^{b}) V1 न (for हि). With the reading न it would be necessary to obtain another न by reading सदृशेन as सदृशे न. सदृशे

समायुषस्ते वधकालादन्यत्र ब्रह्मास्त्रं न प्रतिभास्यतीति न. Cf. B. 8. 90. 82, which describes what actually took place. —[Crit. App., line 2: *read* G2-4 *for* G3-4.]

31 b) V1 समीयुषः (for समे°). — With 31cd, cf. B. 8. 42. 9b.

33 b) न्यायेन — Cb: ❀ अभिवादनादिना (understanding it with उपजगाम rather than with उक्तः) ।❀

4

2 d) चित्राङ्गद — This is the only reference in the Mbh. to a Kaliṅga king of this name.

4 d) V1 स कर्णसहितो.

5 d) V1 कन्यार्थे. The *Āndhra Mbh.* alone gives Śubhāṅgī as the name of the daughter.

6 b) वक्र=दन्तवक्र, for which see 5. 128. 47.

7 d) V1 नाम यः (for नामतः). —[Crit. App., line 7: *for* G2-4, *read* G2. 4.]

8 e) म्लेच्छाश्चार्याश्च, the S reading, is an improvement due to the ignorance of the fact that the म्लेच्छ kings of the West were also the आचार्यs or the spiritual heads of their domains. See Rām. (Kumbhakonam ed.) 3. 23-24 and Dr. Raghavan in the *Indian Culture*, V. 443-44 and in the *Journal of the Banaras Hindu University*, Vol. II, pt. i, p. 46. Cf. also 8. 17. 18, where the Crit. Ed. reads आचार्यपुत्रे (for अथाङ्गराजे), indicating that the son of the म्लेच्छ king can be properly called आचार्यपुत्र. —d) V1 तथैव च (for च भारत).

9 b) V1 -प्रभाः (for -स्रजः). —d) V1 बलोत्कटाः (for मदो°).

10 d) V1 -वर्षवरान्विता (for °धरान्विता).

13 b) V1 अपाश्रितः (for उपा°). —d) V1 आजहार (for °जुहाव). —[Crit. App., line 4: *for* K7 *read* K5.]

15 b) V1 युयुत्सतां (for युधिष्ठिर).

17 ed) V1 स शरानन्यान्पातयामास भूतले.

19 d) V1 स विजिग्ये (for अव°).

20 a) V1 वाहयंतो (for त्वरयन्तो).

21 [Crit. App., lines 1-2: *read* T1 G2-4 *for* G1 G3. 4.]

5

1 b) V1 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). V1 स (for तु).

4 a) V1 बाहुकंकट- (for °कण्टक-). बाहुकण्टक is from बहुकण्टक and has no relation with बाहु, 'arm'. Cn glosses: ❀ बा[ब]हुकण्टकं केतकपत्रं तद्वद्यत्र बलिना दुर्बलस्य शरीरं पात्यते तद्बाहुकण्टकं नाम युद्धम्। यथोक्तम् — एकां जङ्घां पदाक्रम्य परामुद्यम्य पात्यते। केतकीपत्रवच्छत्रुर्युद्धं तद्बाहुकण्टकम्॥ ❀ With the reading बाहुकङ्कट 'having the arms as the only protective armour' which a MS. of Ca cites, the sense is not as relevant to the context as with the v. l. °कण्टक-.

6 b) मालिनी is the earlier name of the city more commonly known as चम्पा. Cf. Harivaṁśa, C. 1699 (adhy. 31, st. 48-49):

> पृथुलाक्षसुतो राजा चम्पो नाम महायशाः।
> चम्पस्य तु पुरी चम्पा या मालिन्यभवत्पुरा॥

Kṣemendra cites Mālinī (st. 34).

7 a) V1 च (for तु).

11 e) V1 कुंत्यै (for कुन्त्याश्).

6

2 b) V1 शोकोपहतमानसं.

5 a) V1 यातितः (for यतितः).

7 cd) V1 वै गंतुं (for वा नेतुं).

8 b) V1 वैरस्योद्धरणे (for °द्धक्षणे). —[Crit. App., line 2: *for* S, *read* S (G1 om.).]

9 d) V1 -व्याकुललोचनः (for °चेतनः).

10 d) V1 योषितः (for च स्त्रियः). —f) V1 एवं दुःख° (for अतिदुःख°).

11 d) V1 [उ]द्विग्नचेतनः (for [अ]स्वस्थ°).

7

2 b) V1 निश्वसंश्च. —d) V1 -कर्षितः.

3 a) V1 आचरिष्यामो (for °ष्याम). —d) V1 प्राप्स्यामि.

4 b) V1 कृताः (for किल), an evident improvement by a later hand, found also in Dn Ds.

6 b) V1 अवैराग्यम् with Bo (for अवैरोध्यम्), and असत्सरं (for °रः).

7 ^{b}) V1 दंभं (for स्तम्भं). — ^{d}) V1 -बुभुत्सया (for °क्षया).

8 ^{d}) V1 विजयैषिणः (for आमिषैषिणः).

10 ^{b}) V1 पशूनां (for अशुनां). — ^{c}) V1 [ऽ]मीष्टम् (for नष्टम्). — ^{d}) V1 विवर्जनं (for च भोजिनः). The constituted text, reading अशुनाम् (going with नः) and च भोजिनः (supply नष्टाः ; cf. 11^{d} below) for विवर्जनम् in ^{d}, considerably improves the sense. — [Crit. App., line 6 : *delete* (except Bo) ; line 9 : *for* B3. 4 *read* Bo. 3. 4.]

11 ^{b}) V1 हिरण्यस्य (for सुवर्णस्य).

12 ^{ab}) V1 काममन्युपरीतास्ते क्रोधहर्षसमन्विताः.

13 ^{ab}) V1 बहुकल्याणसंयुक्तानिच्छंति. — ^{d}) V1 सत्येन च (for वन्दनेन).

15 ^{c}) V1 वामुत्र (for चामुत्र).

16 ^{c}) यदा संनिहताः (for यदासां निहताः).

18 ^{a}) V1 अंब (used as exclamation) (for अङ्ग). — ^{b}) V1 जातकामावुभावपि. The variant काममयौ पितरौ संजातबालरूपेण यदा जातौ is capable of being interpreted with the help of the text—आत्मा वै पुत्रनामासि. The loc. °रूपेषु goes with काममयौ. — [Crit. App., line 2 : *read* अंब *for* अंब- ; line 4 : *read* पितरो *for* -पितरो ; line 5 : *read* यथैवैपांव पि°.]

19 ^{b}) V1 कामक्रोधसमंजसाः. — ^{c}) V1 जयफलं (for जन्म°). — [Crit. App., line 2 : *read* D2. 3. 5. 6 *for* D2. 3. 5–7.]

20 ^{a}) V1 पंचालानां. — ^{cd}) V1 न चेत्सर्वोनयं लोकः पश्येत्स्वेनैव कर्मणा. — [Crit. App., line 3 : *read* B3 D3 *for* B2 D3. 7.]

21 ^{d}) 'We have been malignantly dealt with'. V1 निहत्या वंचिता वयं.

22 ^{c}) V1 मिथ्याविनीतः (for मिथ्यावृत्तः स).

23 ^{a}) V1 न सकामा (for अंशकामा). — ^{d}) V1 न भार्या (for न नार्यो).

24 ^{a}) V1 नामात्यसुहृदां वाक्यं (for °समितौ कथ्यं). For कथ्यं, पथ्यं would be a facile emendation. — After 24, V1 ins. 7*.

26 ^{c}) V1 अनपेक्ष्यैव विदुरं. — ^{d}) V1 च महाद्युतिं (for विदुरं तथा). — ^{e}) V1 क्षयं राजा (for धृतराष्ट्रो). — ^{f}) 'Reduced to same plight as myself'.

27 ^{d}) V1 पातयित्वा (for घातयित्वा).

28 ^{a}) V1 हि वृद्धौ (for वृद्धौ च). — ^{c}) V1 -संतप्तः (for -संयुक्तः).

29 ^{c}) V1 वाक्यं (for क्षुद्रो). — ^{d}) V1 युयुत्सुः कृष्णसंनिधौ. — [Crit. App., line 5 : *read* D2. 3. 5. 6 *for* D2. 3. 5–7.]

30 ^{d}) V1 transp. तेजसा and भास्करा इव.

31 ^{b}) V1 दुर्मतिः प्रग्रहं. — [Crit. App., line 4 : *read* Da *for* D.]

33 ^{b}) V1 विषयं (sic).

34 ^{d}) V1 श्रुतं (for श्रुतिः). After 34^{ab}, V1 ins. 8*. [(L. 1) V1 च (for वा).] — [Crit. App., to 8*, line 1 : *delete* K5 ; line 4 : *read* -जवेन *for* जवेन.]

35 ^{c}) V1 प्राप्तधर्मा (for °वर्मा).

38 ^{a}) V1 विसृष्टं (for निसृष्टं).

39 ^{d}) V1 विशोको निर्ममः कचित्.

40 ^{d}) V1 भोगैर्वा कुरुसत्तम.

41 [Crit. App., line 1 : *read* Before 41.]

8

1 ^{b}) V1 विधिक्षिप्त (for अधिक्षिप्त). — ^{d}) V1 दृढवाक्यपरिग्रहं.

2 ^{d}) V1 सृक्कणी लेलिहन्निव.

3 Before 3, V1 ins. अर्जुन उवाच.

6 ^{f}) न is to be taken, by देहलीदीपन्याय, with विख्यातो and °संहितः.

9 ^{b}) V1 हित्वा (for जित्वा).

10 ^{c}) V1 विप्रहीनानि (for °णानि).

11 ^{a}) V1 अनीशस्य (with following hiatus ; also cited by Ca) (for अनाशास्यम्). — ^{c}) V1 कृत्वानृशंस्यं (for कृत्वा नृशंसा). 'For, an impecunious person is possessed by an evil-sprite'. The explanation of Cn is wide of the mark. — [Crit. App., line 8 : *for* Da, *read* Da1.]

12 ^{a}) Cf. B. 12. 245. 6 ; also Manu. 4. 7 ; 11. 16.

13 [c]) V1 क्रियमाणे (for ह्रिय°). — [d]) V1 धनं (for वयं). कस्य क्षमेमहि 'of what can we be capable', rather than 'whom (and why) should we tolerate?' Cf. Śiśupālavadha 1. 38, 9. 65.

14 [a]) V1 दरिद्रं पापकं लोके.

16 [Crit. App., line 4: *read* (G2 °द्रे).]

17 [d]) V1 विना ह्यर्थं न सिध्यति.

18 [d]) V1 ग्रीष्मेषु सरितो (for ग्रीष्मे कु°).

20 [b]) V1 विधित्सितुं (for विवित्सता).

21 [ab]) V1 हर्षश्च धृतिः (for स्वर्गश्च हर्षः).

22 [b]) V1 प्रवर्धते (for °र्तते).

25 [d]) 'Gods prosper by killing their kinsmen: is'nt it so?' V1 वधादेव परस्परं.

26 [b]) V1 आचरेत् (for आरभेत्). — [c]) V1 धर्मेषु (for वेदेषु).

27 [a]) V1 नित्यं (for विद्या).

28 [a]) V1 यागाद् (for द्रोहाद्). The blunt द्रोहाद् seems to have been deliberately changed to यागाद्; cf. st. 25. — V1 does not give 9*.

29 [a]) V1 [ऽ]ध्यापयंति (for तपस्यन्ति).

30 [a]) V1 [ऽ]नपकृतं (for °हृतं).

31 [ab]) पुत्राः पितुर्धने ब्रुवते (put in a claim to ownership), having first obtained actual possession. — [d]) V1 निरुच्यंते (for निगद्यते).

34 [c]) V1 स चेन्न (for तं चेन्न). — [d]) V1 राजकिल्बिषं. — [Crit. App., line 5; *read* M1. 3. 4 *for* M2–4; and D7 *for* D6. Line 6: *read* D2. 3. 5. 6. 8 and *delete* the v. l. for D7.]

36 Cf. 12. 20. 12.

37 [c]) दाशरथः, Cn: ❀ एकः पशुः, द्वौ पत्नीयजमानौ, त्रयो वेदाः, चत्वार ऋत्विजः इति दश रथाः प्रचरन्त्यस्मिन् स दाशरथः । ❀

9

1 [cd]) V1 धारयन्नपि तच्छ्रुत्वा रोचते.

2 [a]) V1 साधुगम्यम् (for सार्थं°). — [c]) V1 तं गमिष्यामि (for तद्ग°). — सार्थ, 'the herd of common people.'

7 [d]) V1 नदतां (for वसतां).

9 [c]) V1 नप्रियं न चरिष्यामि.

12 [d]) V1 क्षयविष्ये (for क्षप°).

13 [a]) V1 पांशुभिः समपध्वस्तः.

14 [d]) V1 निःपरिग्रहः.

15 [c]) V1 किंचित् (for कंचित्). — [d]) V1 कैरपि (for केनचित्).

17 [a]) V1 किंचिन् (for कंचिन्). — [b]) V1 भ्रुकुटिं. — [d]) V1 -सुसंयमः (for °यतः).

18 [b]) V1 व्रजन्नेव तु (for °न्येनैव).

19 [b]) V1 नात्मानमवलोकयन्. — [c]) V1 प्राणिश्रुतो (sic) (for °हितो). — [d]) त्रस, 'a moving body,' for which जङ्गम is the more usual synonym: cf. 6. 5. 10. — Cv reads त्रसन् and explains: ❀ त्रसन् पापात्रसन् । स्थावरवर्जकः स्थावराणां छेदादिवर्जकः । ❀ Cn takes त्रसं = लिङ्गशरीरं and स्थावरं = स्थूलशरीरं, वर्जकः being explained as अभिमानशून्यः. — [Crit. App., line 1: *read* D3. 5–7 *for* D3. 5; line 8: *read* G2–4 *for* G3–4.]

20 [a]) V1 भवति (for प्रयाति). — [c]) V1 निरुद्धानि (for वि°).

21 [a]) V1 transp. वा and भोज्यं. — [d]) V1 अलाभेष्वपपूरयन् (sic). सप्त, supply गृहाणि, the normal allowed number of 2 + 5: cf. 23[b].

22 [a]) V1 न्यस्तमुषले.

23 [a]) V1 भैक्षं (for °क्ष्यं). — [b]) V1 त्रीनथ द्वेथ पंच च. — [c]) V1 स्पृहापाशाद्. — After 23, V1, like the majority of N MSS., ins. 10*.

24 [Crit. App., line 1: *read* 15 *for* 16.]

25 Cf. Milindapañha 9. 25 (Treckner, p. 383):

> एकं चे बाहं वासिया तच्छेय्य कुपितमानसा ।
> एकं चे बाहं गन्धेन आलिम्पेय्य पमोदिता ॥
> असुस्सि पटिघो नत्थि रागो अस्सिं न विज्जति ।
> पठवी समचित्ता ते तादिसा समणा मम ॥

[c] The expression वासीचन्दनकप्प, occurring in the Jain Āvassakasutta, adhy. 5, should preferably be interpreted as above, although the traditional explanation (अपकारिणि उपकारकरणम्) is different. — [Crit. App., line 1: *read* 110 *for* 11 and 36 *for* 10.]

26 ^{a}) V_1 जीविता (for जीवता). — ^{d}) V_1 -व्यवस्थिताः (for °तः).

27 ^{d}) V_1 सुनिर्निक्तात्म-.

28 ^{b}) V_1 -संगराः (for -वागुराः).

29 ^{b}) V_1 मानसीं (for शाश्वतीम्).

33 ^{b}) V_1 अभिद्रुतं (for उप°). — V_1 does not repeat 33^{ab} after 37^{ab}. — ^{c}) V_1 अपारम् (for असारम्). • V_1 [अ]स्वस्थं (for [अ]स्वन्तं). — [Crit. App., line 1 : *read* IV. 91.]

35 ^{d}) V_1 अत्र- (for एव).

36 ^{b}) V_1 पर्युपस्थितं.

37 — V_1 does not repeat 33^{ab} after 37^{ab}. — ^{c}) संस्थापयिष्यामि in the technical sense of 'finally dispose of or put an end to'.

10

1 ^{c}) Cv : ❀ अनुवाकहता । अनुवाकः आपातरमणीयवेदवाक्यं, तेन हता बुद्धिः । ❀

2 ^{a}) V_1 हतचित्तस्य (for कृत°).

4 ^{b}) V_1 विचोम (for विश्राम). — ^{c}) V_1 अस्त्रं (for शस्त्रं) and ग्रहिष्यामो (for ग्रही°).

5 ^{a}) V_1 [आ]चरिष्यामः (for °म). — ^{b}) V_1 विमोचनात् (for °क्षणात्).

8 ^{a}) हतासामी (double saṁdhi). — ^{c}) V_1 क्षत्र- (for भुङ्क्ष्व).

9 ^{b}) V_1 कूपं प्राप्य न (for कूपमप्राप्य). — ^{d}) V_1 [ए]तन् (for [इ]दं). — [Crit. App., line 1 : *read* परुषः *for* पुरुषः.]

10 ^{d}) V_1 [ए]तन् (for [इ]दं). —After 10, V_1 reads 12.

11 ^{b}) V_1 व्रजन् (for पतन्). — ^{d}) V_1 [ए]तन् (for [इ]दं). — [Crit. App., line 3 : *read* D_4 *for* $D_{4.7}$.]

12 ^{d}) V_1 [ए]तन् (for [इ]दं).

13 ^{c}) V_1 कामीव (for कामी च). — ^{d}) V_1 [ए]-तन् (for [इ]दं).

14 ^{a}) V_1 एव हि (for एवात्र). — ^{b}) V_1 यद्वयं मंदचेतसं.

16 ^{a}) V_1 अगतीकगतीन्. — ^{d}) V_1 पश्यत (for °न्ति). The sense seems to be : 'Since people have been all this while, even during our days of stress and trial, looking up to us for the attainment of their ends, would they not hereafter (अनु) continue to look at us ?'

17 ^{a}) V_1 स न्यासः (for संन्यासः). — ^{d}) V_1 कपितेन (for व्यंसितेन).

18 ^{c}) V_1 चेमं (for चेदं).

19 ^{a}) V_1 समुत्पन्नास् (for °न्नस्). — ^{b}) V_1 ततो जाता[ः] सदाश्रयाः. — ^{c}) V_1 न देवनिंदां भाषेयुः. — ^{d}) V_1 धाता तत्र हि गर्ह्यते. Being born a Kṣatriya, one has to live up to the rôle. To do otherwise would be censuring the Creator (V_1 reading), and would avail nothing.

20 ^{c}) For वेदवाद, cf. 6. 24. 42ff.

21 ^{a}) V_1 पौरुषम् (for तु मौण्ड्यम्). — ^{d}) V_1 व्यसितुं (for आसितुं [with hiatus]). The comm. Nīlakaṇṭha seems to be anxious to protect his thesis : मौण्ड्ये क्षत्रियस्यानधिकारः. The *v. l.* मौढ्यम् would not suit 21^{b}; and even मौनम् can suggest संन्यास (cf. Bṛ. Up. 3. 5. 1.); so, the Bengali MSS. go one better and read पौरुषम्, thereby changing the entire aspect of the first line. Against the recluse life envisaged by Yudhiṣṭhira in the preceding adhyāya, Bhīma asserts that Yudhiṣṭhira's contemplated 'living' would have no trace of 'life' in it : it would be, as the Bengali reading has it, a sheer degradation. Cf. 18. 4. — [Crit. App., line 4 : *read* Bo-2 *for* $B_{1.2}$; line 7 : *read* $M_{1.3}$ *for* $M_{1.8}$.]

23 ^{c}) V_1 अथानेन (for अथैतेन).

24 ^{a}) V_1 स न्यासतः (for संन्यासतः).

25 ^{a}) V_1 पते हि नित्यं संन्यासा-

26 ^{b}) V_1 आप्नुते (for अश्नुते). — [Crit. App., line 7 : *ins.* D_7 *before* अकर्मिणां.]

27 ^{b}) V_1 क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः. — [Crit. App., line 2 : *read* D_7 *for* D.]

[Colophon, line 4 : *read* M_{1-3} *for* M ; last line : *read* S (G_1 M_4 om.) *for* S.]

11

☞ With the whole adhy., cf. Vighāsajātaka (393); Manu. 3. 115–118, 285. Also 3. 2. 58 ;

6. 25. 11–13 : B. 12. 221. 15 ; 243. 12–13 : B. 13. 93. 13–15. It will be noticed that whereas the Brahmins of the Mbh. story are ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिताः (st. 3), the seven brothers of the Jātaka story are false ascetics : yoge yogam akatvā kāyaḍḍhibahulā hutvā nānappakāraṁ kīḷikaṁ kīḷitvā cariṁsu. Though the words be similar, the intention and the application is different, the Jātaka being very probably a later adaptation.

2 [a]) गृहान् — 'wives' : cf. 3[c]. The contrast with वनं probably suggested the variant गृहं.

4[e]–5[d] Cf. Jātaka 393, Gāthā 1.

6 Cf., ibid., Gāthā 2.

7 Cf., ibid., Gāthā 3.

12 [b]) विधीयते, passive, for the active विधत्ते.

14 [a]) Cn reads आम्नायदृढवादीति, taking इति as an आर्ष form for एति. Understand °दृढवादीनि 'firmly testifying to the validity of the Vedas' as adj. to कर्माणि, the reason for the testimony being 14[b]. — 14[cd] is an abbreviated expression for the two मार्ग्s of क्रममुक्ति, सद्योमुक्ति being the third मार्ग. These three are referred to again in st. 17 and 19. — [e]) मासाः + अर्धमासाः, double saṁdhi.

15 [Crit. App., line 4 : *read* -संज्ञिनां *for* संज्ञिनां.]

18 [Crit. App., line 2 : *read* युक्तास् *for* -युक्तास ; line 9 : *ins.* full stop *for* semicolon after the bracket, and om. the following V1 reading ; line 10 : *read* T2 *for* T.]

19 [Crit. App., line 1 : *ins.* G1 *after* D4.]

21 [c]) कुटुम्बविधिना — As Cn points out, the ref. is to Ch. Up. viii. 15. 1 :" कुटुम्बे...स्वाध्यायमधीयानो...ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते । Vedāntasūtra III. 4. 48 refers to the same question, although Śaṁkara only grudgingly admits the plain implication of the passage.—[Crit. App., line 2 : *read* D2. 3. 5. 6 *for* D2. 3. 5–7.]

22 [e]) The B D majority, reading व्रतं for वनं, has the same motive of saving the संन्यास ideology from being assigned an inferior position : cf. the note on 12. 10. 21.

24 Some addl. references are : 3. 2. 58 : B. 12. 221. 15 ; 243, 12–13 : B, 13, 93, 13–15 : Manu. 3. 115–118, 285. —[Crit. App., line 1 : *for* 338 *read* 393.]

25 [d]) अनुपस्कृताः 'requiring nothing for completion ; self-sufficient.'

27 [Crit. App., line 7 : *read* Dn *for* Da.]

12

3 [a]) Cv explains its reading विशास्य° thus : ❀ विशास्यः पशुविशसनयोग्यो यूपः, तस्मिन् । ❀ For the technical विशाखयूप, cf. Taittirīyasaṁhitā 2. 1. 9. 3. The यूप must not be bifurcated into branches, at any rate up to the height of the रशना or rope for tying the sacrificial animal. °यूपे is to be understood as °यूपसमीपे, or °यूपे समुच्छ्रिते सति. There is also a certain definite place in the Himālayas called विशाखयूप (cf. 3. 174. 16), visited by the Pāṇḍavas.

4 [a]) A Dvaṁdva compound of अनास्तिक (= अ + नास्तिक = आस्तिक) + अनास्तिक (= अन् + आस्तिक = नास्तिक).

6 [a]) अयं (= गृहस्थाश्रमः) सर्वानाश्रमान् अति (= अतीत्य वर्तते). — [b]) वेदनिश्चयाः qualifies ब्राह्मणाः. On the subject, cf. st. 11 below ; also B. 12. 269. 5ff. ; Manu. 3. 77. 89–90.

8 Cn quotes Manu. 6. 37 on the point.

11 [Crit. App., line 5 : *ins.* वेदा *after* Da.]

12 [Crit. App., line 2 : *read* योधे and *delete* the variant of D7.]

20 [Crit. App., lines 5–6 : *read* V1 Dn2, and *delete* the separate *v. l.* for Dn2.]

24 [a]) The D4 reading, दानसमाध्यानं 'involving contemplation of the blessedness of giving', can also yield a good sense. The emended reading, it was discovered, is actually found in a MS. numbered 2935 belonging to the D. A. V. College, Lahore, but not included in our Crit. App.

25 [e]) कुटुम्बमास्थिते 'so long as you are associated with a family (and have duties incumbent upon you as a consequence)'.

33 [d]) Cv : ❀ यः हित्वा तूर्ष्णीं राज्यादिकं हित्वा [वनं] प्रतिष्ठते स त्यागी न । ❀ —[Crit. App., line 5 : *read* D2. 3. 5. 6. 8 *for* D2. 3. 5–8.]

13

Cn thus introduces the adhy.: ❀ अहंकारममकारौ त्यक्तव्यावित्युक्तम् । तत्राद्यत्यागे सर्वव्यवहारोच्छेदः स्यादिति ममकार एव त्याज्य इत्येतदर्थमध्याय आरभ्यते । ❀ 'Success depends upon inner effort much more than on external appurtenances.'

5 [Crit. App., line 3: *read* D2. 3. 5. 6 *for* D2. 3. 5–7.]

8 a) एकान्तम् 'one extreme position'.

14

4 d) It is possible, but not necessary, to read [अ]धर्मदर्शिनी by joining the two words.

6 b) शुष्यन्त स्तोककाः 'parched up Cātaka birds.' Cv glosses स्तोककाः as अल्पकाः. — [Crit. App., line 6: *read* D1 *for* Da1.]

8 b) The actual words are stanzas 9–11; but there is nothing corresponding to them in the Āraṇyakaparvan.

13 cd) The fish are believed to retire to a cool muddy spot at the bottom of the water for undisturbed nightly rest.

18 d) *उत्कोच 'bribery, crookedness, corruption'; cf. Manu. 9. 258. The *v. l.* संकोच, i. e., गात्रसंकोच in the act of begging, is tautologous with दान. The K4 D1 readings suggest the emendation.

21–25 The four Dvīpas जम्बू, क्रौञ्च, भद्राश्व and शाक are here said to be respectively to the south, west, north and east of the Meru. The names given in 6. 7. 11 do not agree. There is a strong temptation to drop this pedantic enumeration of the Dvīpas; but it is found in all the MSS. used.

24 [Crit. App., line 1: *read* 23 *for* 21; line 2: *read* °मेरोः *for* °मेरोर्.]

28 d) The B S reading मम is influenced by पतयो मे in 29b; but Draupadī is not here thinking of her own सुख, but of Yudhiṣṭhira. The *v. l.* अलं and योग्यः are paraphrases of the orig. reading क्षमः, of which मम can be a scribal mislection. — [Crit. App., line 4: *read* V1 B *for* B.]

30 a) माब्रवीत् — This downright accusation of falsehood, the variants try to mitigate by substituting न for मा (= माम्). The Madras ed. (st. 71) apparently understands मा as the prohibitive particle and separates it from ब्रवीत् (augmentless imperfect) in the sense of ब्रुवीत. This is questionable. The utmost we can do is to understand अब्रवीत् in the sense of ब्रुवीत. But, in view of 31cd, we need not suppose that Draupadī is mincing matters. — [Crit. App., line 2: *read* K3 *for* K8 and K5 *for* K3; line 3: *read* T1 *for* T.]

31 [Crit. App., line 3: *ins.* hyphen *before* पराक्रमात् and पराक्रमैः.]

32 b) उपचारिणः 'ministering to, or copying, his whims'.

36 b) In the S text there precedes a long extra passage where Draupadī recounts the tale of her sufferings: hence S reads अनयाः, instead of संपदः in our text, which refers to the Pāṇḍava brothers.

15

2 = Matsya Purāṇa 266. 14c–15b; Viṣṇudharmottara P. 2. 71. 14c–15b.

5 [Crit. App., line 8: *read* G3 *for* G8.]

5–6 = (var.) Matsya P. 226. 15c–16d; (var.) Viṣṇudharmottara P. 2. 71. 15c–16d.

7c–8d = (var.) Matsya P. 226. 17; (var.) Viṣṇudharmottara P. 2. 71. 17–18b.

9 b) भुजार्पणम् 'offer to settle by force of arms.' ❀ Cv: अन्योन्यं युद्धाय भुजयोरर्पणम् । ❀ — d) निर्दण्डः can also be read as [अ]निर्दण्डः: 'never to be chastised adequately (निर्)'. निर्दण्डः can also imply 'absence of monetary fine (since he can have no ownership in money: Manu. 8. 416),' or that fine would be futile in his case, as it can have no reformatory effect. It is possible, but not very satisfactory, to understand the genitives ब्राह्मणानां and क्षत्रियाणां to mean ब्राह्मणैः (क्षत्रियैः) कृतो दण्डः. The शूद्र in this interpretation can be said to be निर्दण्ड, as he has no power to impose any fine.

11 = (var.) Viṣṇudharmottara P. 2. 71. 6.

14 The ref. is to worms or insects used as baits.

18 ^{d}) पूषन् conceived as toothless and feeding on करंभ cakes. —[Crit. App., line 4: *read* ब्रह्माणं *for* ब्राह्मणं.]

19 ^{d}) प्रशान्ताः सर्वकर्मसु, 'past all active interest in life', gives the reason for the worship.

26 ^{d}) स्कन्धपर्ययः प्राणिपुञ्जानां संहारः ; or शरीरान्तरपरिग्रहः, 'mutation of habiliments': cf. 6. 24. 22. For the technical five स्कन्धs of Buddhist philosophy, cf. Mrs. Rhys Davids: *Buddhist Psychology*, p. 42. The word स्कन्ध in the sense of an 'organic unit' is, however, of much more early usage: cf. 5. 197. 7 (बलस्कन्ध); also Ch. Up. 2. 23 (धर्मस्कन्ध). For पर्यय, we more usually meet with पर्याय in phrases like कालपर्याय (3. 261. 29: 6. 2. 5: 12. 26. 5; 34. 4; etc.).

30 ^{a}) Cf. Rām. 2. 67. 31^{cd}. जले...अभक्ष्यन्, which suggests the मात्स्यन्याय, is less forceful than शूले... ...अपक्ष्यन् 'roast on spit'. Manu. 7. 20 gives our text and the comm. observes: शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् इत्येष मेधातिथिगोविन्दराजलिखितः पाठः ।

31 ^{c}) The *v. l.* पूत(or °ति)मापस्य भीताः has reference possibly to some purified, i. e. charmed, *māṣa* beans which can be effective in putting down blazing fire, unless पूतिमाष is a proper name and there is some lost or obscure legend connected with his exploit in putting down some fire. The variant पूतिमांसस्य can refer to the well-known legend about Agni refusing to officiate at sacrifices because he was also made to burn putrid flesh in the funerals: cf. 1. 7: 3. 212: B. 9. 47: B. 12. 282: B. 13. 85. —[Crit. App., line 10: *read* D3 *for* D3. 7.]

33 ^{c}) भोगाय कल्पन्ते 'become available for king's purposes', i. e., 'become amenable to discipline'. Cf. 34^d. **Cn** glosses by मर्यादापालनाय.

38 38^a = 12. 68. 16^c; 38^b = 12. 68. 27^b; 38^c = (var.) 12. 68. 19^c.

39 = (var.) 12. 68. 25.

49 ^{c}) अहिंसा — The prefix अ can be understood as absolute negation (अत्यन्ताभाव), or in the sense of अल्प (e. g., अकेश = अल्पकेश), or of सदृश (e. g., कुरून् अश्वा, i. e. श्वा इव, अभिरक्षति (Ch. Up. 4. 17. 10). The following word shows that the first sense is not here intended. The word in question can be [अ]-साधुहिंसा (suggesting the interpretation of अहिंसा as a मध्यमपदलोपी समासः, असाधूनां हिंसा), or it can be साधुहिंसा (as कर्मधारय, साध्वी हिंसा). In other words, अहिंसा does not here connote आत्यन्तिकी निवृत्तिः, but partial निवृत्तिः (as far as the साधु people are concerned), and partial प्रवृत्तिः (as far as the असाधु people are concerned). The instances of the latter are, as **Cn** points out, गोष्ठप्रविष्टव्याघ्रहिंसा, or, to take a classical example, यागीया हिंसा. It is better, the text says, to understand the धर्म of अहिंसा in this latter sense, because धर्म is for लोकयात्रा, and that necessarily implies दण्ड which is bound to involve कायिकी, वाचिकी or मानसी हिंसा. In view of 50^d, the text accepted favours the कर्मधारय rather than the तत्पुरुष mode of understanding the second word of 49^c.

51 ^{b}) नस्तः 'nose'; नस्तकं, more usually नस्तका, is the hole bored through the septum of the nose. **Cn**, reading मस्तकम्, observes: ❀ मस्तकं भिन्दन्ति, शृङ्गवृद्धिर्मा भूदिति । ❀ **Cv** glosses: ❀ नस्सु नासापुटेषु । तान् बलीवर्दान् । ❀ —[Crit. App., line 9: *separate* नस्सु तान्.]

52 ^{b}) विपथे 'trailing the adverse track of life'; वितथैर् 'by frauds and falsehoods'; विपथैर् is *lect. fac.*

54 [Crit. App., line 3: *read* Dn D1-3. 5. 6. 8 *for* D (except D4. 7).]

55 Cf. 12. 35. 19.

56 Reminiscent of 6. 24. 18-25.

58 [Crit. App., line 3: *read* G1. 3. 4 *for* G1. 3. 4.]

16

6 ^{b}) तदात्वे 'in matters relating to the present': cf. the variant to अग्रे in 6. 40. 38, 39: Amara 2. 8. 30.

12 [Crit. App., line 11: *transfer* M *before* प्रशामति.]

15 [Crit. App., line 7: *read* K5 *for* K.]

16 [Crit. App, line 5: *read* 16^{cd} for 16^{ab}.]

17^d, 18^d न तस्य स्मर्तुमर्हसि, question of appeal: 'should you not rather remember...... ?'

23 ^{b}) शुद्रस्य, supply पात्रम्; or gen. for dat.

—[Crit. App., line 5 : *for* D7, *read* D7 ; Ś1 missing ; line 18 : *read* D2. 3. 5. 6 *for* D2. 3. 5–7.]

25 [d]) पदवीं 'the [final] procedure in the matter of [reaping vengeance for] the seizure of Draupadī's hair'. **Cv** explains : ❀ यथा द्रौपद्याः केशपक्षस्पर्शकर्षणादिना तैर्घाततितं, तथा मयापि केशादौ पादस्पर्शेन इतस्तत आकर्षणेन च ते घातिता इति भावः । ❀

17

1 [d]) उद्वेगश्चापि सर्वशः 'An urge from all quarters for impetuousness (उद्रिक्तः वेगः)'. The normal sense of 'dejection' would not lead to hankering for kingdom; hence the S reading अनु°.

4 [Crit. App., line 4 : *read* D1. 8 *for* D1.]

8 [b]) Cf. 3. 2. 61. **Cv** explains the v. l. विशसं as विशसनं. The tiger kills more animals than he needs and so eats portions and casts away the rest as उच्छिष्ट, which can feed a number of other animals. "Many a poor can live upon the leavings from the tables of the rich."

9 [Crit. App., line 5 : *read* D2. 3. 5. 6. 8 *for* D2. 3. 5–8.]

10 Cf. Manu. 6. 17–18 ; also B. 12. 244. 12.

18 This famous stanza is also found in a slightly altered form in B. 12. 219. 50. Cf. Saṁyutta Nikāya I, p. 114 ; Mahāvaṁso III, p. 453 : Māra-Saṁyutta II, 8. 8, Gāthā 2. The Jātaka makes Janaka's Queen Sīvalī actually burn some barracks in Mithilā and report it to the king; but that obscures the philosophical meaning of the gāthā altogether.

19 Cf. Mahāvagga 1. 5. 7 (Vinaya, Old., I. p. 5):

सेले यथा पब्बतमुद्धिनि थितो
यथापि पस्से जनतं समन्ततो ।
तथूपमं धम्ममयं सुमेध
पासादमारुह्य समन्तचक्खु ।
सोकावतिण्णं जनतं अपेत-
सोको अवेक्खस्सु जातिजराभिभूतं ॥

20 [a]) For the **Ca** reading पश्यं (explained as द्रष्टारं), cf. Ch. Up. 7. 26. 2 ; Muṇḍaka 3. 1. 3.

21 [Crit. App., line 3 : *read* तां सं° *for* तासं ; line 4 : *read* K3. 5 *for* K3.]

18

2 It will be noted that Janaka is a general name of all the kings of Mithilā. The present Janaka who adopts asceticism must have been different from the Janaka of Yājñavalkya fame. Cf. Viṣṇupurāṇa 4. 5.

3 [Crit. App., line 3 : *read* D2. 3. 5 *for* D2. 3. 5.]

4 For मौण्ड्यम् (found in K0 G1 M1. 3. 4 and presumably also in K1 D4 Da1), the variant मौढ्यम् must have been due to the orthodox view that a Kṣatriya cannot resort to the saṁnyāsa. Cf. st. 29 below, where context requires मौण्ड्यात् and yet the same MSS. that read मौढ्यात् in st. 4 also read मौढ्यात् there !

5 [Crit. App., line 3 : *read* (G2 °त्तम्).]

7 [a]) धानामुष्टिः 'feeding only upon a handful of fried corn' obtained by begging. —[अ]चरः, indicating a recent-past action.

13 [b]) In understanding क्षत्रियाः as fem. plural, the text is based on D4 alone, Ś1 not being available. Corresponding to the eighty ladies of the harem, Queen Sīvalī of the Mahājanakajātaka mentions as many as seven hundred ladies. —[Crit. App., line 4 at the end : *add* 'Ś1 missing ;'.]

17 [c]) आढ्यो वनस्पतिः —Cf. the reference to the fruit-laden and the barren trees in the above Jātaka.

18 This probably refers to some beast-fable (similar to Pañcatantra I. 15) of an elephant who, being somehow induced to take to renunciation, thereby brings death and disgrace upon himself, but provides ample food to the flesh-eaters.

19 Ray's translation misses the point altogether. 'Suppose someone were to rob you — shorn of your royal prestige — of your only remaining possessions : the begging bowl, the three-knotted staff and the yellow garment — how would you feel and act in that case'?

20 [d]) मम, i. e., my share as your wife, which is bound to be slight. It will be noted that Janaka, in adopting the begging bowl, had taken the first step towards formal संन्यास. Other steps (including renouncing wife, etc.) are to follow. — [d]) प्रतिज्ञा — Since you must have the धानामुष्टि, you cannot truly aver that you have given up everything. If these small things, and your desire to make me share them, imply no defect in your asceticism, you can just as well, with the same mental attitude, take upon you the larger concerns of the state, and so confer wider and befitting अनुग्रह upon myself and others. — [Crit. App., line 4: *read* D2. 3. 5. 8 *for* D2. 3. 5–8.]

21 [Crit. App., line 3: *read* B (B1 om.) *for* B.]

22 [c]) सौखिकैः — cf. Pāṇini 4. 4. 12. Cv, reading सौष्ठिकैः, explains : सुष्ठु शोभनं भवेदित्याशा येषां ते । There are beggars who, although destitute of fortune and friends, still garner all their earnings from begging; and you give them all away. Where is, however, the radical difference between them and yourself ? Nīlakaṇṭha, under the influence of the Saṁnyāsa ideal of the traditional Vedānta, has often abandoned the plain sense of stanzas, besides adopting such variants as मौढ्य (folly) for मौण्ड्य in st. 4 and 29. His comment on 22 is : ❀ सौखिकैः परमसुखार्थिभिः संन्यासिभिः संभृतानर्थान् कुण्डिकादीन् वीक्ष्य यः स्वयमपि तथैव करोति स किं नु तद्राज्यादिकं त्यजति, अपि तु नैव त्यजति, किं तु उचितं परिग्रहं त्यक्त्वा दैवोपहतत्वादनुचितं परिग्रहान्तरमेव करोतीत्यसक्तत्वमस्य दुर्लभमित्यर्थः । ❀

24 [b]) सत्सु दम्भविवर्जितेषु (for which तथा दम्भान्वितेषु च is a *lect. fac.*) requires an अपि, suggested by the change of position of सत्सु. Janaka may be an honest beggar and not an imposter; and yet gift of alms to him must be दुर्हुतम्, because begging has become an end in itself (सदैव याचमानेषु) in his case, a sort of a second nature.

25 Cn, reading वै for न in 25[d], supplies क्लेशान् as object to दग्ध्वा. Very probably the intended object of दग्ध्वा is the दाता himself. —[Crit. App., line 10: *read* D2. 3. 5. 6 *for* D2. 3. 5–7.]

26 [Crit. App., line 6: *read* D2. 3. 5. 6 *for* D2. 3. 5–7.]

26–28 Besides knowledge (वेदाः), a minimum of sustenance (अन्नं) is the *sine qua non* for search after salvation. But one often finds the recluse making the householders (who supply the food) a target for censure (निन्दन्त)! — In 28[d] विन्दन्तः seems to be a deliberate improvement, which does not fit in with the context.

28 [Crit. App., line 1: *om.* 7; line 2: *for* D7 *read* D6.]

29 [cd]) The ऋजुत्यागी is described in st. 30, as distinguished from the कूटत्यागी of st. 31–32. Hopkins (*Great Epic*, p. 48f.) is not justified in understanding here a reference to the Buddhists. The description can apply to others also.

31 [Crit. App., line 2: *read* D6 *for* D7.]

32 [c]) For त्रिविष्टब्ध, cf. note on 19[b] above.

33 [Crit. App., lines 9–10: *for* V1 *read* V1 Dn3, and *om.* the separate *v. l.* for Dn2.]

35 [a]) पूर्वं 'as the first thing each morning'.

19

6 [Crit. App., line 1: *read* T2 G1 *for* G1.]

7 [Crit. App., line 5: *read* D1 *for* D1. 5.]

8 [b]) = B. 3. 69. 16[b].

9 [a]) तपस्त्यागो विधिरिति. Cn reads ऽविधिः and explains it by अनिर्देश्यं ब्रह्म, under the supposition that there is here a comparison between three things arranged in an *descending* order of preference. The order (परं परं) however is better understood as an *ascending order*, *tapas*, the first mentioned, being the best, and विधिः (गृहस्थाश्रमः) the last, according to Yudhiṣṭhira. Tapas (including स्वाध्याय which is one of its forms) is dilated upon in 11–12; tyāga in 13; while विधि (curtly nicknamed धन in 10[b]) is mentioned in 14 and again in 16–17.

10 [a]) For न त्वेतन्मन्यसे, यत्तु मन्यसे is a smoother construction. Our text (given by Ś1 K2 Dn2 D1) has to be thus understood : धनाज्ज्यायो नास्तीति कृत्वा एतत्तपस्ततः परं न मन्यसे । अत्र ते वर्तयिष्यामि etc.

12 [c]) For the S reading अरुणाः केतवः ... दिवं गताः, cf. App. I (No. 4), lines 13–14. Ca. n. v (which read the App. passage), understand अजाः, पृश्नयः, सिकताः, अरुणाः, and केतवः as proper names. — With

13-14, cf. Āp. Dh. Sūtra II. 9. 23. 3-4.

15 ^{c}) प्रधानेष्टः. Cn: ❀ प्रधानं च तदिष्टश्च । ❀ An easier way would be प्रधानत्वेनेष्टः by following the maxim भावप्रधानो निर्देशः.

16-17 St. 16-17 describe the futility of mere Śāstric learning; 18-19, the unwisdom of spurning contemplative life in retirement and investigation by analytic observation; 20, 26 give the true method of renunciation and contemplation; while 23-25 ridicule the disputing sophists who approach the problem with strong prejudice, and whom we refuse to recognise.

17 ^{cd}) Cf. Maitrī Up., 4. 2.

20

4 ^{a}) चतुष्पदी **Ca** explains as चतुर्वेदी, and **Ca, Cv** as चतुराश्रमिका. Possibly the four यज्ञs mentioned in 5^{c}-6^{b} can have been meant. The interpretation of **Ca. v** is endorsed by B. 12. 242. 15. — [Crit. App., line 4: *read* निःश्रेणिः at the beginning.]

7 ^{b}) तस्यानीहा गरीयसी. — Cf. App. I (No. 4), lines 34-35. A lower aim (like धन) is a crime. The Yajña has to be performed for itself, as a call of duty. — [Crit. App., line 9: *read* D2-6 *for* D2-7.]

8 ^{e}) **Cv** reads आत्मना for धनेन.

12 ^{b}) विभूतः = विभूतिं प्राप्तः. For Śiva's Sarvamedha sacrifice, cf. 12. 8. 36.

13 Cf. 12. 29. 16 and following.

14 Cf. Ait. Br., VII, 13-18.

21

2 ^{b}) = 3. 2. 44^{d}.

13 [Crit. App., line 4: *read* शस्त्रास्त्र- *for* शास्त्रास्त्र-.]

22

6 ^{d}) Cf. Bṛ. Up., I. 4. 11 — सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म.

9 ^{d}) वज्रसंहतम् 'firm, compact, solid like वज्र', वज्रसार. — Cf. वज्र- or सर्व-संहनन 1. 213. 68. — [Crit. App., line 2: *read* 3. 33. 8^{b}.]

23

5 [Crit. App., line 2: *read* Manu. 3. 78^{cd}.]

9 ^{b}) चेष्टाः, cf. 14^{a} below, and 12. 28. 24^{d}. The word is here used in a good sense: cf. the modern Bengali use of the same word. In most other modern languages of India, the word has depreciated in meaning.

14 [Crit. App., line 6: *read* D2. 3. 6-8 *for* D2-8.]

16 16^{cd} = 12. 24. 28^{cd}.

24

4 [Crit. App., line 4: *read* [अ]पि *for* [ऽ]पि and [ऽ]थ for [अ]थ.]

10 ^{c}) चौरस्य—चुरा शीलमस्य, acc. to Pāṇini 4. 4. 62; therefore more heinous than चोर. The st. gives the words that Likhita was asked by Śaṅkha to speak before the king.

21 ^{b}) 'Nor are you blaming me for what has happened'. That might have been the cause of my anger. With the Ś1 variant श्रमयसे, the sense would be: 'you cause no annoyance to me'.

25 ^{d}) दैवम् is not the only active potence: there is the मानुषं that can also be operative. — In 12. 116. 21; 128. 29; and 130. 16 do occur expressions like शङ्खलिखितः व्यवहारः, शङ्खलिखितां वृत्तिम्, and शङ्खलिखितप्रियाः वक्तारः, which can be interpreted in the light of the story in adhy. 24. However, the expression is known to the Pāli in the stock phrase: एकन्तपरिपुण्णं एकन्तपरिसुद्धं संखलिखितं ब्रह्मचरियं (Dīgha N. I. 63. 250; Saṃyutta N. II. 219; Aṅguttara N. V. 204; Puggalapaññatti 57; etc.). Buddhaghosa explains it by: लिखितसंखसदिसं धोतसंखसप्पटिभागं. In 12. 128. 29, **Cn** also explains: शङ्खे ललाटास्थि लिखितां वृत्तिं=दिष्टमात्रम्.

29 [Crit. App., line 5: *read* K3 *for* K3. 5.]

25

5, 6, 7 Evidently allude to the subject-matter of the Mahāprasthānika, Svargārohaṇa and Āśvamedhika parvans, which Vyāsa was supposed to foresee.

9 ^{c}) मच्च 'from me'.

10 — The construction is: धनमाददानस्य [चौरस्य] समानं [चौर्यानुरूपं] निग्रहं [शासनं] धर्मकुशलाः स्थापयन्ति । Time and circumstances can, however, modify the award of the punishment.

11 [Crit. App., line 1 end: *read* प्रती-.]

13 ^{a}) निग्रहात् etc. The D4 reading निग्रहान् is an attempt to supply an object to अनुरुध्यन्, which can, however, govern the genitive. धर्मशास्त्रानुरोधेन दण्ड्यदण्डनात् धर्मः ।

20 [Crit. App., line 4: *read* 20^{e} *for* 21^{e}.]

26

1 ^{b}) This is parenthetical; 1^{a} is not the cause of it, but it is the reason why युधिष्ठिर addresses Vyāsa by name, and not Arjuna.

2 ^{d}) In Ś1, the text can be read as नन्तयति or, preferably, अर्दयति, the latter signifying 'makes me rant aloud', which quite suits the context.

5 ^{b}) पुरुषस्य in the sense of the dative.

6 [Crit. App., line 6: *read* Da Dn D2–8 *for* D (except D1); line 7: *read* (for कार्यं).]

8 ^{d}) The M reading पुष्पन्ति (denom. from पुष्प) suits, but is tautologous with 9^{c}.

10 [Crit. App., line 3: *read* 10^{b}–11^{b} *for* 10^{b}.]

11 [Crit. App., line 2: *read* 11^{ab} *for* 11^{b}.]

12 ^{a}) योगं=रथयोगं at dawn. —[Crit. App., line 3: *read* K1 *for* D4 and take the *v. l.* before that of D1.]

14 [Crit. App., line 1: *read* मर्त्यः *for* °र्त्यो.]

21 [Crit. App., line 3: *ins.* hyphen *before* द्वेषाणि.]

22 —[Crit. App., line 1: *after* om., *ins.* (hapl.).]

25 ^{b}) दुःखमूर्छितः 'with preponderating pain'; Cn glosses दुःखेन वर्धितः. — ^{d}) तत्त्यजेत्, यद्यपि एकाङ्गं, स्वशरीरस्यैव भागः, सर्पदष्टाङ्गुलिवत्, as Cn observes.

27 ^{a}) ❀ Ca: अङ्ग संबोधने । यद्वा अङ्गदाराणामित्येकं पदम् । अङ्गानां दाराणां चेत्यर्थः । ❀ — [Crit. App., line 4: *read* D2. 3 च चर प्रियं.]

30 The idea seems to be that so long as there exists some sorrow in the world, one cannot have true happiness; for, that sorrow is bound to have its repercussions on your happiness in whatever secluded corner you might be residing. — [Crit. App., line 2: *read* D2. 3. 5. 8 *for* D2–5. 8.]

32 Five things are enumerated as making up the king's दीक्षा and as leading to holiness: पालनं, युद्धं, दण्डनीतियोगः, वित्तत्यागः and सम्यग्ज्ञानं. The last because, as Ch. Up. (1. 1. 10) says: तेनोभौ कुरुतः, यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति । Cn brings in his own pet idea of the king not being entitled to संन्यास. ❀ राज्ञो यागयोगसंन्यासस्थानीयाः युद्धं, पालनं, क्रतौ वित्तत्यागश्चेति । तान्येवास्य पावनानीत्यर्थः । ❀

27

4 Cf. 6. 103. 85–88.

7 Cf. 6. 114. 81. Cv takes पररथारुजं as adj. to भीष्म.

10 ^{a}) उग्रायुधः. This name does not occur elsewhere in the epic.

15 ^{e}) In Kashmirian MSS., श and ष are often confused: मां सत्यं (=सत्यवादिनं) मर्शयन् (=मत्वा). — [Crit. App., line 8: *add* D4 सत्यमां मर्षयद् *before* D6.]

16 [Crit. App., line 4: *read* 13^{ab} *for* 13^{cd}.]

17 Cf. Veṇīsaṁhāra Act 3, st. 11.

18 [Crit. App., line 1: *read* — ^{a}) *for* — ^{b}).]

26 [Crit. App., line 2: *read* (for तमेवं-).]

30 आलस्यं is सुखं to begin with, but is दुःखान्तम्; the reverse is दाक्ष्यं 'heedfulness, activity'.

31 ^{c}) The Bomb. ed. variant प्रजा is not supported by our MSS., though it yields a tolerable sense. प्रजा, however, is not likely to be seriously viewed as the cause for अर्थ; but प्रज्ञा can be so regarded. — [Crit. App., line 4: *ins.* Da *before* अर्थिभ्यो.]

28

7 ^{d}) प्रसिच्यति, corresponding to प्रसिक्त 'over-

drenched or effusive' in 8[c], is explained by Ca as पृथक् क्रियते. It means here 'gets saturated or quickened.' प्रसिध्यति can mean 'gets shaped'.

17 [d]) काङ्क्षिताश्च (*v. l.* काङ्क्षितापि with double saṁdhi, which could have been possibly adopted). It is quite certain that the evils of life are going to visit us some time, and equally certain that we would then wish them to be otherwise: they all follow an unchanging order: Ca. n explain विधानं (in 18 and 20) by अदृष्टम्.

19 [e]) प्राप्तिव्यायामयोगः 'liability to attainment and to exertion [for attainment]'. —[Crit. App., lines 4–5: *om.* the V1 variant.]

26 [Crit. App., line 12: *read* चाप्यति- *for* चाप्यति-.]

28 [d]) For पतंगवत्, D7 reads परागवत्.

31 [Crit. App., line 10: *read* संप्रसक्ता *for* सप्र-सक्ता.]

32 [ab]) The reading सर्वार्थानीप्सितानीप्सितानि च (found in Ś1 K1. 2. 4 V1 B1 D1 T1) is capable of being understood in three different ways: (1) सर्व-भूतानि सर्वार्थान्, i. e., ईप्सितानि अनीप्सितानि च [वस्तूनि], स्पृशन्ति; (2) सर्वभूताति ईप्सितानि अनीप्सितानि च [वस्तूनि], [तानि] सर्वार्थानि [इति हेतुना], स्पृशन्ति; or (3), with the G K reading, सर्वभूतानि ईप्सितान् ईप्सितान् (or ईप्सितान् अनीप्सितान्) सर्वार्थान् इह स्पृशन्ति. There is no material difference in the ultimate sense.

36 [c]) व्यतीयातां 'may part asunder leaving their fellows behind (अति).'

37 [Crit. App., line 4: *ins.* hyphen *before* नृत्तवाद्यैर्.]

38 Cf. B. 18. 4. 60.

42 [b]) धर्माणि (neut.): cf. ṚV. 1. 164. 43, 50; 10. 149. 3; etc. Cf. 12. 64. 2[a].

44 [ab]) केवलं सपरिग्रहमायुर्वेदम् — They study the Āyurveda with all its related branches, but only that and not the Philosophy of Time and Destiny, which can give them spiritual solace.

52 [c]) तान् refers not to पिता and पितामह alone, but to others like them; the *v. l.* °महाः is an improvement.

54 [b]) प्रजायेत, causal; or, 'be himself reborn as his own son': आत्मा वै पुत्रनामासि.

55 [b]) प्रविभक्तपक्षः — The S variant °भैक्षः can apply to the earlier ब्रह्मचर्याश्रम only (the M variants to the गृहस्थाश्रम as well). Since the earlier Brahmacarya Āśrama is purposely mentioned, and since Vedic study continues even in the Gṛhastha Āśrama, प्रविभक्तपक्षः can plausibly be understood to mean 'having severally allotted to both the Āśramas his assets and attention.' प्रविविक्तचक्षुः is an evident improvement.

29

6 [Crit. App., line 3: *ins.* hyphen before स्तंभ-निभं.]

12 With this stanza commences the story of the Sixteen Great Kings which is found duplicated in the Droṇaparvan (Bom. ed. adhy. 55. 37 to adhy. 70. 25). The occasion in the Droṇaparvan, the death of Abhimanyu, would lead one to suppose that these sixteen stories must have been first told in the Droṇaparvan and subsequently repeated in the Śāntiparvan. But the facts seem to have been otherwise. There are also some variations in the names of the kings and in the sequence of the stories, as can be seen at a glance from the Table on the next page.

In the Ādiparvan 1. 166–170, Nārada is said to have narrated stories of 24 (instead of 16) kings to Śaibya (*v. l.* Śvaitya), the names enumerated showing several additions and omissions which the variants attempt in vain to regularize. As far as the Droṇaparvan list is concerned, since the Kashmir version omits the chapters altogether, it is obvious that there it is a duplication from the Śāntiparvan original, probably by one interested in glorifying the Bhṛgus[1]. The name of Bhṛgu Jāmadagnya in the Droṇa list is a misfit, as we must have names of Cakravartins already dead and not of those who are going to die (*mariṣyati*) at some future time. And the incongruity

[1] See Sukthankar: Epic studies VI (*Annals B. O. R. I*, xviii. pt. 1, pp. 1–76).

is further heightened by the circumstance that the Droṇa account adds to the Ṣoḍaśarājakīya section a supplement (adhy. 71) in which the revival of Sṛñjaya's son takes place: a cruel tantalizer to Yudhiṣṭhira mourning helplessly the premature death of Abhimanyu[1].

The 'Ṣoḍaśarājakīyam' Table

Śāntiparvan Sequence			Droṇaparvan Sequence		
1	आविक्षित मरुत्त	(16–21)	1	आविक्षित मरुत्त	(55. 37–50)
2	सुहोत्र वैतिथिन्	(22–27)	2	सुहोत्र	(adhy. 56)
3	अङ्ग बृहद्रथ	(28–34)		Absent	——
	Absent	——	3	पौरव	(adhy. 57)
4	शिवि औशीनर	(35–39)	4	शिवि औशीनर	(adhy. 58)
5	भरत दौःषन्ति	(40–45)	5	राम दाशरथि	(adhy. 59)
6	राम दाशरथि	(46–55)	6	भगीरथ	(adhy. 60)
7	भगीरथ	(56–63)	7	दिलीप ऐलविल	(adhy. 61)
8	दिलीप ऐलविल	(64–73)	8	मान्धाता यौवनाश्व	(adhy. 62)
9	मान्धाता यौवनाश्व	(74–86)	9	ययाति नाहुष	(adhy. 63)
10	ययाति नाहुष	(87–92)	10	अम्बरीष नाभाग	(adhy. 64)
11	अम्बरीष नाभाग	(93–97)	11	शशबिन्दु (शशि°)	(adhy. 65)
12	शशबिन्दु चैत्ररथ	(98–103)	12	गय आमूर्तरयस	(adhy. 66)
13	गय आमूर्तरयस	(104–112)	13	रन्तिदेव साङ्कृति	(adhy. 67)
14	रन्तिदेव साङ्कृत्य	(113–121)	14	भरत दौःषन्ति	(adhy. 68)
15	सगर	(122–128)		Absent	——
16	पृथु वैन्य	(129–136)	15	पृथु वैन्य	(adhy. 69)
	Absent	——	16	भृगु जामदग्न्य	(adhy. 70)

13 ^{c}) अविमुक्तं, adv.; since pleasure-pain cannot be got rid of, let us learn to bear with them and carry on.

17 In B. 14. 6–10 the Saṁvarta-Bṛhaspati rivalry is detailed in the form of a diffuse dramatic dialogue.

18 ^{d}) चैत्य does not here, and in similar contexts in the epic, denote the Buddhist shrine, but *cayanas* or brick-piles for the Vedic sacrifices. Cf. 3. 121. 12; 126. 35.

19 Cf. A. B. 8. 21. — ^{cd}) = (var.) Viṣṇu P. 4. 1. 19^{cd}; Bhāgavata P. 9. 2. 28^{cd}.

23 [Crit. App., line 5: *add* D4 *before* हिरण्मय.]

24 ^{b}) शिशुकान्, not lexically recorded, must here denote a variety of fish, perhaps a freshwater variety of शिशुमारकs.

26 Construe: कुरुजाङ्गले अपर्यन्तम् आवृत्तम् (set infinitely in circulation) तद्धिरण्यं ब्राह्मणेभ्यः — the verb has to be supplied. The v. l. supply four distinct verbs, two with the variant दक्षिणाम् or दक्षिणार्थं for ब्राह्मणेभ्यः. In 65 below, where the same pāda occurs, the verb is already present.

27 ^{e}) ❀ Cn: संशाम्य ज्ञात्वा । ❀ — [Crit. App.,

[1] The *Mṛtyu-upākhyāna* (adhy. 52–54) which, in the vulgate edition of the Droṇa, precedes the stories of the Sixteen Kings is also not found in the Kashmir version of that parvan. In the Śāntiparvan it occurs as B. 12. 256–258. Dr. S. K. De, the editor of the Droṇa, has justifiably omitted both the upākhyānas from the critical text of that parvan.

line 4: *read* °रश्; line 11: *read* for श्वैत्य.]

28 [Crit. App., line 2: *add* M4 *before* संजय.]

29 Between सहस्रं सहस्राणां कन्याः (of st. 29) and शतं शतसहस्राणां वृषाः with attendant kine (of st. 30), some B D S MSS. insert सहस्रं सहस्राणां गजाः, which are unknown to Ś K (except K5). Incredible number of elephants figure as Dakṣiṇā gifts in stories no. 7 and 12 also.

31 The "Viṣṇupada" mountain referred to in 3. 130. 8 and other passages from the Tīrthayātrā sub-parvan and identified (*Indian Culture*, 1937, p. 512f.) with a hill near Kashmir, is evidently different from the Viṣṇupadagiri of the present passage, which, by reason of its association with the Aṅga country, can be equated with the modern Gayā. See *Journal B. O. R. Society*, Vol. XXIV, pt. iii., pp. 89-92.

32 [Crit. App., line 5: *read* वै पुनः.]

33 [d]) The seven Soma saṁsthās are: Agniṣṭoma, Atyagniṣṭoma, Ukthya, Ṣoḍaśin, Vājapeya, Atirātra and Āptoryāma.

43 Cf. A. B. 8. 23.

44 [b]) वेदीं विचित्य refers to the technical method of चयन or brick-piling.

53 [c]) जारूथ्यान् from जरूथ, a screaming monster (Ṛv. 7. 9. 6). ❀ Cn: जारूथ्यान् स्तुलान् । त्रिगुणदक्षिणानित्यन्ये (viz. Ca) । निरर्गलान् अवारितद्वारान् । ❀

59 [d]) पद्मिनः 'having spots on the body resembling lotuses'. Amara comm. explains: पद्मं बिन्दुजालमस्त्यस्य.

61 The spot in the Himalayas associated with the name of Bhagīratha would explain the difficulty in securing passage for the Gaṅgā stream through the mountainous clefts and caverns. If the engineering feat was Bhagīratha's, he deserved his name to be associated with the holy river. —[d]) उर्वशी 'sitting on the lap', by understanding उर्वशी = ऊर्वशी.

64 ऐलविलं seems to be the probable acceptable form amidst the confusing variants available.

70 Raghuvaṁśa, 6. 75, poetically embellishes this description of Dilīpa.

74 The story of मान्धाता is also given in 3. 126.

77 Cf. 3. 126. 28. —[b]) Note various attempts to avoid the hiatus.

79 [Crit. App., for 79[b]: the *v. l.* have got disarranged. The sequence should be — शयमह्ना, सममह्ना, समा अह्ना and शतमह्ना.]

88 [a]) ❀ Cn: शम्या स्थूलवुध्नः काष्ठदण्डः । स बलवता क्षिप्तो यावद्दूरं पतेत्तावान्देशः शम्यापातः । तावतान्तरेण...यज्ञवेदीं कुर्वाणो वसुंधरां पर्यगच्छत् । ❀ A fuller account of ययाति is to be found in 1. 70-88.

94 [b]) ❀ Cn: अयुत योजितवान् ब्राह्मणानामातिथ्यार्थम् । ❀

95 [ab]) = (var.) 3. 93. 25[ab].

96 [c]) सर्वे — Not only Ambarīṣa but the hundred thousand courteous (dakṣiṇāḥ) kings who were at A.'s instance employed in the horse-sacrifice went by the bright दक्षिणायन path reserved for the pious doers (cf. 12. 19. 14).

101 [Crit. App., last line: *ins.* a semicolon *before* G1.]

111 Cf. 3. 121. 8-9; Pañcatantra (B. S. S.) II. 58.

117 "When (यत्र) to the query 'what did you get?' — 'What did you get?', 'just a Niṣka?' was what the Brahmins loudly screamed, he [in appeasement] makes offerings, to the Brahmins by saying 'Here's a thousand to thee'. This is an echo of the Aitareya Brāhmaṇa VIII. 22. 8.

119 [b]) अवसद्, the subject intended is a guest, who then discovers that there are others like him already arrived.,

120 [cd]) सूपभूयिष्ठम् etc. — 'With plenty of sauce to flavour the meat (so that you can avoid satiety); there is no lack of meat as there used to be on other days.'

122 The story of Sagara is detailed in 3. 104ff.

129 For further account of Vainya, cf. 12. 59. 104-141.

130 Cf. Raghuvaṁśa 2. 53. With 130[cd], cf. 12. 59. 128[ab].

131 Cf. Raghuvaṁśa 4. 12 and 6. 21. Also see 12. 59. 127.

132 = (var.) Viṣṇupurāṇa 1. 13. 50. —[b]) ❀ Cn : पुटके पुटके पत्रे पत्रे इति प्राञ्चः । ❀ Perhaps crevice or chasm in hills or mountains is what is intended.

134 = (var.) Viṣṇupurāṇa 1. 13. 49. —[d]) ध्वजसङ्गः (for which °भङ्गः appears to be a *lect. fac.*) 'hindrance to the flag' from trees, etc.

141 [d]) हिरण्यनाभं, so re-named.

30

☞ In the Vulgate Droṇaparvan the story of Suvarṇaṣṭhīvin is much shortened and both precedes and follows the Ṣoḍaśarājakīyam : B. 7. 55. 5–33 ; 71. 6–11. There are also some discrepancies. The *Āndhra Mbh.* makes its own additions.

7 [d]) पर्यधावताम् 'went from place to place, or through their routine of life'.

12 [f]) -सुप्रभा seems to be an improvement.

19 [a]) अव्यग्रः 'not when absent-minded; in good faith'.

31

3 [Crit. App., line 3 : *read* V1 *for* V.]

11 [Crit. App., line 5 : *read* भवता भूप° (G2 तूप°).]

39 This reference to Nārada's clairaudience or divine omniscience, whereby he could hear the prayers of the distressed from a distance, is present in all the versions. In earlier parts of the epic it was possible to eliminate editorially other instances of the kind (see Introduction to the Āraṇyaka-parvan, p. xiii, foot-note), but that does not seem to be possible in the present case.

46 [b]) एतं and एनं, evident improvements.

33

9 [Crit. App., line 1, at the beginning : *ins.* —[a]).]

34

12 [b]) चित्तनैतंसिकं, 'whatever ensnares your mind, pricks your conscience'.

13 [d]) यवीयसः — the S reading gives the regular nom. plural form यवीयांसः.

15 [Crit. App., line 5 : *read* T1 *for* T2.]

20 Cf. the Aristotelian dictum : virtue is the mean between two extremes : such a mean as the wise man would choose.

26 Possibly, an anticipatory reference to the subject of the 14th parvan.

35

3 Cf. Manu. 2. 221 ; Tait. Br. III. ii. 8. 11–12.

4 Cf. Manu. 3. 171, 173, 160, 155 ; 11. 56. —[b]) Ś1 K1.2 alone preserve the correct reading ब्रह्मोज्झो, explained by Kullūka as अधीतस्य वेदस्यानभ्यासेन विस्मरणशीलः, an apostate. कुत्सकः = वेदनिन्दकः.

5 [Crit. App., line 2 : *read* Da1 अवकीर्णात्.]

6 [a]) ग्रामयाजी = पूगयाजी ; cf. Manu. 3. 151. —[b]) राज्ञः = सोमस्य ; cf. Manu. 3. 158. °वधकः 'doing hurt to'.

7 [Crit. App., line 1 : *read* व्यथा-.]

14 [a]) The active agent of separation is the पुत्र, and hence the sin : cf. Manu. 3. 159 ; Yājñavalkya 2. 114. —[d]) आधर्मिक by Vār. to Pāṇ. 4. 4. 41.

17 Cf. 12. 56. 29.

22 The texts do not give further details, but the statement is rendered probable by Ādi. 113. 11, 19.

29 [d]) It is possible to understand [अ]प्रतिपादनम्, which, if owing to valid reasons, can constitute no दूषण ; but who is to judge of the validity ? The stanza enumerates two अदूषणs : giving to the undeserved through your ignorance of the receiver's deserts ; and giving—no matter whether it is to the deserved or the undeserved—because of some ulterior motive. It is this सकारणत्व which constitutes the दूषण.

36

4 [c]) प्रलंबस्तु the S variant for समश्नंस्तु can possibly be interpreted in the light of B. 13. 127. 17[c] — अवाक्शिरा वा लम्बेत.

13 Cf. Manu. 11. 90. —[b]) अग्निवर्णो. ❀ Cv : पुनः पुनः कथनेन अग्निसमानवर्णाम् । ❀

14 Possible veiled reference even to parvan 17. According to Telugu commentators on the corresponding passage of the *Āndhra Mahābhāratamu*, Mahāprasthāna means "mounting up the Himalayas from the Kedāra-kṣetra."

24 [a]) कृच्छ्राद्. ❀ Cv: कृच्छ्रव्रतं संपाद्य । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । ❀

25 [a]) ❀ Cn: निवेश्यं विवाहान्तरं कर्तव्यम् । ❀

26 [ab]) 'If cohabitation has taken place, four successive months of menstruation would effect the purification.' भाजनं and भोजनं are misleading simplifications for भजने.

33 [c]) Cn, reading मंदकः, glosses it by रागद्वेषमानापमानशून्यः, which is hardly convincing. अमन्दकः refers to the attitude in the अध्ययन, which must not be merely mechanical and void of insight and enthusiasm.

36 This refers to the soul's post-mortem cross-examination before चित्रगुप्त, where the भूतs serve as the witnesses. The balance between शुभ and अशुभ being struck, the agent has to accept the fruit of the remainder.

37

The भक्ष्याभक्ष्य discussion in this adhy. appears singularly inept; but all MSS., and even the *Āndhra Mahābhāratamu* give it.

7 [d]) The variants available are attempts to make the धर्म eightfold (अष्टविध): cf. 3. 2. 71, where however both इज्या and क्षमा are present, besides two new items, while dropping अध्ययन from our list. The अष्टविधत्व need not be unnecessarily brought in.

8 [Crit. App., line 4: *read* M [s]देशकाल॰.]

10 [a]) The statement अप्रवृत्तेरमर्त्यत्वं is entirely out of context with the spirit of the discussion.

11-12 These stanzas are hard to construe: neither the translators nor the commentators afford much help. Stanza 10 having stated that there are good and bad fruits corresponding to good and bad karmans, the text goes on to say that actions, लौकिक or वैदिक, that are partly good and partly bad produce their divinely ordained consequence (दैवं), or their attendant [minor] results (दैवसंयुक्तम्), including sustenance (प्राणः) and dissolution of the body (प्रलयः). Where the actions are not deliberately willed, even an unrighteous act can lead to a propitious result after the point at issue (viz., is the action deliberately willed or otherwise) is adjudicated, pending which, it will bear fruition according to the normal rules of causation. Vādirāja explains differently. ❀ Cv: दैवं फलापेक्षया देवसंबन्धि पूजनादिकम् । दैवयुक्तं फलापेक्षया दैवेन युक्तं प्रयुक्तं वेदाध्ययनादिकं च यावत् । प्राणः प्रकृष्टचेष्टारूपं यज्ञादिकं च यत् । प्रलयः फलापेक्षया तदर्थं पशुहिंसादिकं च यत् ॥ ❀ In 12[c], Cv, reading संदोहाद्, explains it by — धर्माख्यकामधेनोः सं सम्यग्दोहात्, फलापेक्षां विना करणात्.

14 सर्वतः न हि तं धर्मं वर्जयेत्, since they belong to those who have no other religion, and some religion is better than no religion; or सर्वतः वर्जयेत् । येषां धर्मो न विद्यते [तेषां] ते । न हि धर्माः (the S reading), धर्मत्वेन स्वीकार्याः । The interpretation of Cn, which takes धर्म in 14[d] to mean प्रायश्चित्त, is hardly convincing. With the interpretation first suggested, the nom. कुलधर्माः in 14[b] would fit in better; otherwise, कुलधर्मान् in acc. plu. will have to be understood as referred to, collectively, as धर्म, which Cn also implies.

16 The list of prohibited articles of diet begins with vegetable and mineral articles, and then fish, fowl and flesh. The *v. l.* अनड्वान् for अरुणा is hence not original. अरुणा मृत्तिका = Marathi सोनकाव (ochre), which not only children but even some grown-ups are fond of eating. पिपीलक or क्षुद्रपिप्पलिका = fruit of the Udumbara tree which is supposed to contain small insects and which, like figs, is a prohibited article of food even for Jain monks. The श्लेष्मातक fruit, which Manu. (6. 14) also prohibits, is cordia latifolia roxb., Marathi भोकर. विष = वत्सनाभ (aconite, Marathi बचनाग, Hindi मीठा जहर), gloriosa superba.

17 [ab]) This should mean (i) that only scaleless fish (if there exists any such variety!) are prohibited; or (ii) fish whose scales are removed beforehand and offered in that ready-made condition should not be eaten; or (iii), reading [अ]-विवर्जिताः, fish should not be eaten of which the scales are not removed [but who ever would think of eating such a fish?]. The second interpretation seems preferable. [Crit. App., line 5: *delete* [द] *at the end of the line.*]

23 [c]) The emendation is near enough to the K3 D4 reading, and agrees in sense with the S variant.

24 [b]) शुक्तं 'gone sour'; cf. Manu. 5. 9, where the comm. Kullūka explains: स्वभावतो मधुररसानि यानि कालवशेनोदकादिना चाम्लीभवन्ति तानि शुक्तशब्दवाच्यानि ।

25 [Crit. App., line 12-13 : *read* चिरस्थितः.]

25-26 ❀ Cn: करंभा दधिसक्तवः । कृसरं तिलमिश्र ओदनः । वृथा कृताः देवताद्युद्देशं विना कृताः । ❀ Vide कुल्लूक on Manu. 5. 7 — देवताद्यनुद्देशेनात्मार्थं यत्पच्यते तद्वृथा ।

27 Cf. Manu. 3. 117.

31 [c]) मृतं 'does not conduce to immortality or any worthy result'.

39^{ab} = 12. 79. 41 ; Bodhāyana Smṛti 1. 1. 11^{ab}; (var.) Manu. 2. 157^{ab}. 39^{cd} = (var.) 12. 79. 42^{cd}; (var.) Manu. 2. 157^{cd}; Bodhāyana Smṛti 1. 1. 11^{cd}.

40^{ab} = Manu. 2. 158^{ab}.

41 [a]) ग्रामधान्यं, the granary of the village Panchāyat is probably meant.

38

10 [c]) सवैयाख्यं from व्याख्या by Pāṇini 7. 3. 3. The word occurs in 1. 1. 48^{a} (इतिहासाः सवैयाख्याः) and in B. 12. 50. 34^{a} (धर्मः सवैयाख्यः, where the Crit. Ed. reads स वैयाघ्रः). The reading स वैयाघ्रः is found in a solitary MS., B1, and can be understood to denote 'descendant of Vyāghra (short for Vyāghrapād)', who, we are told in B. 13. 14. 111 —

> पुरा कृतयुगे तात ऋषिरासीन्महायशाः ।
> व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥

The brothers धौम्य and उपमन्यु, descended from the sage, are hence called वैयाघ्रपद्य. This, as a gotra-name, is assumed by Yudhiṣṭhira in 4. 6. 10 — वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि ब्राह्मणः, and by that name he is accosted in 4. 32. 44. Yudhiṣṭhira gave out this as his gotra-name, since his grandfather Bhīṣma had the same gotra-name, and on the Bhīṣmāṣṭamī, which is observed to this day as the day of Bhīṣma's passing away, the water-libation (*tarpaṇa*) to Bhīṣma is given under this gotra-name. The readings सवैयाख्यं and स वैयाघ्रः can both suit the context, but the weight of MSS. authority is for the former, the comm. Ca. n. v all supporting our text. Further, from व्याघ्र the correct अपत्यार्थ formation will have to be वैयाघ्रिः and not वैयाघ्रः.

15 [d]) ज्ञानज्ञेयेषु. Bhīṣma both knows the theory (ज्ञान) and has the practical experience (ज्ञेय) of all things. The variant ज्ञानयज्ञेषु (found in a couple of unimportant MSS.) is likely to be only a scribal error.

26 [Crit. App., line 2 : *read* 'M1. 3; D3 om.' *for* M1. 3.]

29 [a]) श्रुतनिधिः— श्रुतं निधिः शेवधिर्यस्य ।

39 [b]) For the names of the horses yoked to Kṛṣṇa's chariot, cf. 5. 81. 19 ; 12. 53. 21. For सैन्य, शैब्य is a variant name adopted by the central and Bengali group of MSS.

40 [a]) नरयानेन — ❀ Cn : तखतरावा इति म्लेच्छभाषायां प्रसिद्धं, न तु शिबिका । ❀

44 [Crit. App., line 4 : *read* M4 बहु वाप्रतिमं.]

46 [b]) वेदिभिः — Probably small altars with earthen jars on them are intended. — [Crit. App., line 7 : *read* D1; T2 om. *for* D1.]

48 [Crit. App., line 8 : *read* D8 'सइछागः.]

39

9 [Crit. App., line 2 : *ins.* hyphen *before* जानपदास.]

13 [c]) विजयसंयुक्तं, supply वचः.

14 [Crit. App., line 6 : *read* D7 *for* D4.]

18 [d]) किमिच्छकैः ❀ Cn : किमिच्छसि किमिच्छसीति पृच्छद्भिर्भृत्यैर्विविधैर्गोवस्त्रादिद्रव्यैर्निमन्त्रयद्भिरित्यर्थः । ❀

44 [Crit. App., line 3 : *read* देवाः *for* देवास्.]

45 [Crit. App., line 2 : *read* D1. 6 *for* D1-6.]

40

2 [b]) परार्ध्य- or स्पर्ध्य- seems to be paraphrase of an orig. सैन्य-, for which Ś1 K1 erroneously read सव्य-.

9 [Crit. App., line 1 : *read* [c]) *for* [a]).]

11 [Crit. App., line 7 : *read* Da Dn D2. 3. 5–8 *for* D (except D1. 4).]

14 Ś1 K1. 2 correctly om. 56*. It is an afterthought to glorify Kṛṣṇa. Dhaumya was the only rightful person to make the first abhiṣeka. After him Dhṛtarāṣṭra, the most senior living member of the family; and lastly, the प्रकृतिस (ministers) successively perform the abhiṣeka. It is also to be noted incidentally that in a coronation-abhiṣeka, a cow-horn (जीवन्तीनां गवां शृङ्गकोशैरभिषिञ्चेत् — सामविधानब्राह्मण III. 5. 1), is used as the water-vessel, and not the conch, which 56* places in Kṛṣṇa's hands.

16 [a]) अनुवादयामासुः, supply अनुवादकाः 'music-players' as the subject. Accepting 56* in the text, the subject for अनुवादयामासुः can only be धृतराष्ट्र and the प्रकृतिस — surely an unbecoming rôle for the blind old king to play! To save the situation, some of the MSS. responsible for 56* have added 57*, which is entirely unknown to S.

17 [b]) वाचयत् augmentless past.

42

2 [b]) और्ध्वदेहिकम् by Pāṇini 4. 3. 53. The reading °दैहिकम् is also correct according to Pāṇini 7. 3. 20. Cf. 6[d] and 7[d] below.

43

9 [a]) वाचिष्ठः 'dwelling in speech'; वसिष्ठः would have been equally suitable; perhaps also *वाजिष्ठः (वाज = vigour). — [c]) The contrast between अच्युतः and च्यावनः is also present in संकृतिः (the Gatherer) and विकृतिः (the Scatterer).

13 [a]) नहुषः, lexically recorded as a name of विष्णु. The variant महिषः is also worth considering. — [c]) उक्षस् — the more usual form is उक्षन्. The Ś1 variant implies such a form, which is however likely to be an improvement.

14 [ab]) श्रीपद्मः and पुष्करः are lexically recorded as names of Viṣṇu. Here, apparently, the neuter forms are so used.

15 [a]) अम्भोनिधिः may have been a simplification of an original द्रप्सां निधिः, which is not however adequately supported. The actual names enumerated total 100; or 101, if एक (7[c]) is so counted.

44

1 [b]) प्रकृतयः, nom. pl., for acc. pl. The variants try to introduce the correct form by reading स सर्वाः and सर्वास्ताः, and by retaining the submetric प्रकृतीः. Cf. similar use of विभूतयः in 6. 32. 16, 19.

12 [Crit. App., line 4 : *read* वेश्माग्रः *for* °ग्रो.]

45

5 [cd]) सहस्रनिष्कं वाचयामास — सहस्रनिष्केन स्वस्त्ययनं वाचयामास। The variants दापयामास and तर्पयामास are evident *lect. fac.*

15 [a]) The hiatus is got over by various devices, the worst being शिरस्तेन, suggested by the following comparison of सूर्य with the किरीट.

46

2 [a]) चतुर्थं — ❀ Cn : जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभ्यः परम् । ❀

4 [Crit. App., line 5 : *read* बुद्धौ *for* बुद्धो ; line 11 : at the beginning of the line, *ins.* ते.]

6 [Crit. App., line 6 : *read* °सि *for* सि.]

13 [Crit. App., line 8 : *read* ततः *for* ततो.]

33 [c]) ❀ Cn : मसारो मरकतमणिः, गलुश्चन्द्रकान्तः, अर्कः सूर्यकान्तः, तन्मयैर्विभङ्गैः विस्तरैः । विटङ्कैरिति पाठे पक्ष्युपवेशनस्थानैः । ❀ विभङ्गः = रचनाविशेषः ।

47

5 [d]) In 12. 28. 2, the proper name is given as अश्मन्, but in the S variant it appears here as अश्म. Perhaps अश्मक is the name of the country from which सुमन्तु hails. — [Crit. App., line 2 : *read* वेद *for* वेद ; line 8 : *delete* the hyphen in तथाश्येन-.]

10 With this stanza begins the famous भीष्मस्तवराज which has given rise to several shorter and longer interpolations in between, mostly of a repetitious character : cf. the Tabular Statement on pp. 194–195. The formal salutations (st. 23–54) just number 32.

27 [b]) दशार्धहविराकृतिम् ❀ Ca. b : पञ्चाग्निसंबन्धात्पञ्चधा हविः । पञ्चत्वं यथा—लौकिकोऽग्निर्यत्र दाहपाकादिः क्रियते । तत

आनीय वैश्वदेवसिद्ध्यर्थं यः प्रणीयते स गार्हपत्यः। तस्माल्लौकिकाग्नेर्वा आनीय विवाहार्थं यः प्रणीयते स दक्षिणाग्निः। स एव यदा गृह्यकर्मसिद्ध्यर्थं प्रणीयते स आवसथ्यः । आधानादिसंस्कृतः अनलो यः स आहवनीयः । एषु पञ्चसु होतव्यं हविः । देवस्वामी तु ब्रह्मयज्ञादिरूपाणि पञ्च हवींष्याह । तत्तु न तथा ब्रह्मयज्ञे अध्ययनरूपे हविषोऽभावात् ॥ The reference is to Devabodha whose comm. on the Śāntiparvan is not available.

28 ^{c}) 'With Rathaṁtara and Bṛhatī (the two varieties of Sāmans) as the bird's two eyes'.

34 ^{a}) दृगात्मानम् — दृक्स्वरूपम् — cf. B. 12. 285. 35.

35 = B. 12. 284. 69.

36 Cf. Viṣṇupurāṇa 2. 8. 101.

41 = B. 12. 284. 71.

44 [Crit. App., line 2: *ins.* 'T1 G1, 2, 4 M read 44 after 36.' *after* 194–195.]

45 God is the protector of the विषयs inasmuch as He has endowed the विषयs with distinctive qualities which preserve their individuality.

47 ^{b}) सदसतोः, gen. for abl.

50 God is for ever an object of investigation and for ever eludes comprehension: hence चिन्त्यात्मन्.

51 = B. 12. 284. 70. Cf. Agnipurāṇa 49. 14.

चतुर्मुखश्चतुर्बाहुर्बृहज्जठरमण्डलः ।

लम्बकूर्चो जटायुक्तो ब्रह्मा हंसाग्रवाहनः ॥

52 [Crit. App., line 9: *read* Da Dn D2. 3. 5. 6 *for* D (except D4. 7. 8; D1 om.); line 17: *read* 88* *for* 52.]

60 [Crit. App., line 25: *read* 'before 93*' *for* 'after 60'.] — Lines 3–4 of 93* = Viṣṇupurāṇa 1. 19. 65.

62 It is exactly upon the conclusion of the recitation of this stanza that Kṛṣṇa and party reach the arrow-bed of Bhīṣma. This synchronization is cleverly indicated by the repetition of the same stanza in 51. 9. While approaching the bed, the party had also heard from a distance 47. 59^{ab} = 51. 7^{ab} and 47. 60^{ab} = 51. 8^{ab}. 12. 47. 68 may well be considered as a continuation in time of 12. 47. 35.

48

15 We have to suppose that when they remounted their chariots (st. 3), Yudhiṣṭhira (who was first seated in a different chariot — 47. 69) went over in Kṛṣṇa's own chariot the better to hear the story.

49

3ff. Other accounts in 1. 98: 3. 115–117: B. 7. 70: B. 13. 4. Cf. Pargiter: *Ancient Indian Hist. Tradition*, p. 152.

7 ^{d}) सोर्चीकाय, सः + ऋचीकाय, double saṁdhi.

21 ^{d}) The variant प्राप्स्यामि (for प्राप्स्यसि) is the indirect narration, which is contrary to genuine Sanskrit idiom.

36 ^{a}) आपव, patronymic for वसिष्ठ, cf. 1. 93. 5.

50 For the story, cf. 1. 88. When Yayāti fell down from heaven, Pratardana, his daughter's son, and others offered him their own worlds, which Yayāti would not accept.

67 For विडूरथ, cf. 1. 90. 41f.

50

7 ^{d}) For the river ओघवती, cf. 3. 130. 3.

15 ^{d}) 'That fact may not in itself be sufficient to give you peace'; or better still, as a question of appeal: 'Is not that fact enough to give you peace of mind?'. The emendation *शम° was found to be given by the Lahore D. A. V. MS. No. 3325, not included in the Crit. App.

17 ^{c}) ह्युपदिशेत्. हि is found only in M1–3. We could have omitted it, following the better documented reading उपदिशेत्.

20 Kṛṣṇa goes back in thought to the days of Bhīṣma's यौवराज्य, when he was ऊर्ध्वरेताः in the midst of the palace attractions (cf. 1. 94). Cn does not seem to be correct in inferring: इवशब्दात् प्रतिज्ञातः पूर्वमूर्ध्वरेतस्त्वं नासीदिति भावः ।

27 [Crit. App., line 9: *delete* V1.]

51

14 This is a very important stanza for determin-

ing the calendar of events, and has been subjected to diverse interpretations. Our understanding of the passage must depend upon the circumstance that the statement in the stanza is made upon a full-moon day (cf. 12. 52. 26, 33). We can combine this statement with others found in B. 7. 184. 16, 46, 49, 50, which indicate that on the night of the 14th day of the battle — the day of Ghaṭotkaca's fall — the moon arose a *muhūrta* or so after the midnight, which would be possible on either the 10th or the 11th *tithi* of the dark fortnight. Four days later, the Bhārata War itself came to an end. — Now, according to a statement found in B. 13. 167. 27, Bhīṣma was lying on his bed of arrows for 58 nights, beginning from the night of the 10th day of the battle. During this period only two full-moon nights can occur, the first about one fortnight, and the second about three fortnights, after the conclusion of the fighting. If 12. 51. 14 belongs to the first full-moon, it gives about 15 days for the period of death-impurity and the coronation ceremony, and thereafter about [58–(10+15) =] 33 days up to the passing away of Bhīṣma. In the other alternative, we have about 44 or 45 days, since the conclusion of the war, for death-impurities (30 days) *plus* the coronation activities (15 days); but only about 13 days for Bhīṣma's instruction to Yudhiṣṭhira, from which period we have to deduct 5 days[1] spent by Yudhiṣṭhira in his capital after the conclusion of the instructions. Now even if we, following one set of interpreters, accept 30 days after the conclusion of the battle as the mourning period (see note to 12. 1. 1.), a period of 15 days for the coronation would appear rather unreasonable when we remember (Viṣṇudharmottara P. II. 18. 2 — मृते राज्ञि न कालस्य नियमोऽत्र विधीयते) that in the circumstances in which the coronation was taking place, there need not have occurred any waiting for auspicious *muhūrta*, and that, during Bhīṣma's *śaraśayyā* period, prolonged feasting and festivity was not to be thought of. On the other hand, eight days only as the period of instruction would appear far too inadequate, even if we agree to ignore the Anuśāsanaparvan as an after-thought. For obtaining more time for the instruction, the only feasible way would be to curtail the period of death-impurity by following the Cb. n interpretation of 12. 1. 1. That Cn elsewhere offers other inconsistent interpretations of passages is no argument for rejecting such of his interpretations as are otherwise reasonable.

The problem then is to understand the words पञ्चाशतं षट्च in the first line of 12. 51. 14 to mean 35. Cn makes them mean (5 × 6 =) 30, while J. S. Karandikar (*Sahyādri*, December, 1948) makes them equal to (5 + 6 =) 11, both interpretations being unable to give satisfactory explanation of आ[अ]शतं. If अशतं can signify deficiency from hundred, and 'पञ्च षट्च' can mean '5 over 6' or sixty-five, we get the required number (100–65 =) 35. It may also be possible to emend पञ्चाश-तंषट्च as *पञ्चाथ त्रिंशच्च, from which reading the current text could well have been the result of a scribal error. — Cb gets over the difficulty by remarking: पञ्चाशतं षट्चेति पतनदिनमारभ्य ज्ञेयम् । This is not probable, and would go against B. 13. 167. 27, which mentions not 56 days, but 58 nights.

52

4 ^{d}) लोकाः 'visions, insight.' Or, 'the worlds are an emanation from your intellect.'

5 [Crit. App., line 9: *read* G1.4 *for* G1.3.4.]

8 ^{a}) 'My [failing] strength weakens (प्रजरति, for प्रजरयति in causal sense) my intellectual attainments'. Or, प्रजरति (is failing) can be made to agree with बलं, an appropriate verb being supplied for मेधाः. The text is found in Ś1 Ds only.

32 ^{d}) पुरः + ऋक्षवन्तं, double saṁdhi.

33 The moon's action in restoring the *rasas* to the sun-withered plants is quite in tune with Kṛṣṇa's restoring vigour to Bhīṣma.

53

4 ^{d}) प्रवाधन्त, irreg. causal: cf. Whitney: *Roots*, p. 153.

---

[1] Reading B. 13. 167. 5^{ab} as — उषित्वा शर्वरीं श्रीमान्पञ्चाहं नगरोत्तमे. With the current reading — उषित्वा शर्वरीः श्रीमान्पञ्चाशन्नगरोत्तमे, we will have to accomplish the mathematical feat of deducting 50 from 13! The Madras ed. reads शर्वरीः and पञ्चाहं.

6 [d]) 'Methodically arranged tunes, vocal and instrumental.'

7 [d]) अग्नीनाश्रित्य, i. e., अग्निशरणे, where gifts and interviews are usually granted to holy mendicants.

54

32 [c]) Text found in Ś1 only! But अक्षया कीर्तिः is tautologous with 32^{ab}. Cf. 3. 191. 21–22.

56

1 [Crit. App., line 2: *read* 'अभिवाद्य (for प्रणिपत्य)'.]

9 [Crit. App., lines 3–4: *om.* the D1 reading, which is as text.]

10 = 12. 60. 6.

15 [d]) निश्चित्यम् 'something yet to be, not a thing to be calculated upon, but something worth investigation. The variant दुश्चित्यम् or निश्चित्यम् is weakly supported and would denote 'hard to be correctly gauged'.

16 [e]) 'Vinaya (self-discipline) achieves success' that is the rudiment of राजनीति. The text is found in Ś1 only.

21 Cf. 12. 103. 33; 104. 33.

24 Cf. Ādi 1423*; 5. 38. 13.

29 = (var.) 12. 35. 17; Vasiṣṭha Smṛti 3. 20.

30 [d]) = Manu. 8. 351^d.

50 [a]) विकल्पन्ते 'proffer alternate plans, hesitate, take undue liberties.'

52 [b]) प्रतिरूपकैः, 'counterfeit coins, orders or edicts': cf. 12. 59. 49^b. ❀ Cn: प्रतिरूपकैः कृत्रिमैः शासनपत्रैः । ❀ Cf. Hopkins: *Great Epic*, p. 389 (footnote).

57

3 = B. 13. 36. 16; Śukranīti IV. 7. 303.

7 = (var.) Kūrma P. II. 14. 25.

8–9 Cf. 2. 36. 19–28; Rām. 1. 38. 20^a–22^b; etc. Also 3. 106. 10ff.

18 [cd]) ❀ Cn: दशवर्गः—अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चमः। इति प्रकृतिपञ्चकं स्वपक्षे परपक्षे चेति दशवर्गः। स च उभयोः साम्यं चेत् स्थानं स्थितिस्तत्कर्ता, स्वस्याधिकश्चेद्वृद्धिकर्ता, परस्याधिकश्चेत्क्षयकर्ता । ❀

35 [e]) असंघातरताः 'not given to forming associations of doubtful purpose; or, संघात = समाज. See note on 12. 59. 67.

41 Cf. Rām. 2. 67. 11; Hitopadeśa 1. 160. 41^{ab} = 1. 148. 12. Bhārgava is most probably Vālmīki: cf. Hopkins: *Great Epic*, p. 61. —[Crit. App., line 4: *after* om., *ins.* (hapl.).]

44–45 = (var.) 5. 33. 67–68; Pañcatantra 3. 74–75.

58

8 [Crit. App., line 4: *ins.* D5 *before* om.]

9 [Crit. App., line 5: *read* '(except D4. 7. 8; D5 om.)'.]

11 [b]) पुरदर्शनं, *lect. fac.* for परदर्शनात्, 'on the evidence of strangers', and not of the local men, who could be influenced by the भृत्यs.

18 [a]) एकाश्वेन 'by cavalry alone.' Ca, reading एकाङ्गेन, explains—हस्त्यश्वरथपदातीनां मध्ये एकाङ्गेनापि.

20 [b]) — Cf. 22^b. To divide 20^b as आर्जवे नैव धार्यते would be unfair to the context. Under a straightforward and honest deal, there can be room for preserving secrecy, for assuming an occasional policy of crookedness for a definite end, and for exercising strict control over the unruly.

59

5 [a]) राजा-राजेति, acc. to Pāṇini 8. 1. 4.

18 [b]) कुर्वन्तः, supply आसन् to complete the sense.

23 [Crit. App., line 2: *read* T2 *for* T3; line 3: *read* D8 *for* D6.]

32 Unless देशश्च कालश्च is regarded as one unit (as in 12. 79. 31^{cd}), or we read सहायकरणं with some M manuscripts, the only way to constitute the षड्वर्ग is to take, with Cn, कारणं as the predicate of the षड्वर्ग previously enumerated.

34 [a]) अमात्यरक्षाप्रणिधिः = अमात्यरक्षाप्रणिधानम्. In 34[d], प्रणिधिः is 'a secret agent.' —[Crit. App., line 2: *read* (M4 °ह्या-).]

39 [cd]) ❀ Cn: पञ्चवर्गः — अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि बलं कोशश्च पञ्चमः। त्रिविधं—उत्तममध्यमाधमभेदेन। ❀

41 [d]) देशिकाः 'guides.'

42 [c]) The जङ्गमविष might be विषकन्या.

44 [d]) For स्पशानां (which suits the context) several good MSS. read स्पर्शानां under the influence of 43[a]. —[Crit. App., line 8: *read* M1. 3. 4 *for* M.]

48 [a]) खातविधानं 'method of digging trenches'. Cn reads आख्यातविधानं and explains: आख्यातम्, अभिमन्त्रितदुन्दुभिध्वनिना प्रयाणादिकथनम्. — [b]) योगसंचारः is thus explained by Cn: योगः पताकादिमन्त्रणादि। तयोः [आख्यातयोगयोः] संचारः श्रवणदर्शनाभ्यां परमोहनम्।

50 [b]) आशङ्का 'fright, false alarm'. — [cd]) The current readings आराधनेन भक्तस्य and प्रत्ययोपार्जनेन च are singularly inept in the context.

60 Cf. Manu. 7. 50.

61 Enumerates the six क्रोधजव्यसनs to complete the tale. — [c]) आत्मनो निग्रहः = देहशासनं, self-castigation.' त्यागः 'suicide.'

63 [b]) कर्मान्तनाशनम्—Cv: explains as शत्र्वारब्धकर्मणः अन्ते मध्ये नाशनम्। Cn, reading कर्मानुशासनम्, explains: कर्मान्तः कृष्यादिफलम् तत्रानुशासनं रोधः।

63–64 The six policies or precautions to be adopted by an invading army are: (1) अपस्करः 'foraging, or combing the country for hostile elements'; (2) गमनम् 'steady advance'; (3) उपास्या 'lying in ambush; (4) उपार्जनम् 'collecting all instruments that can be used to communicate news and spread alarms, such as पणव etc.'; (5) द्रव्याणां (उपार्जनम्) 'laying by all stores'; (6) परमर्म 'gathering news about the enemy's weak spots.' Cn wrongly imagines that six द्रव्यs are intended, and gives a list of them.

65 [a]) लब्धस्य प्रशमनम् 'restoring peace in conquered territory.'

67 [a]) एकेन यथा उत्थेयम् 'how one can stand up [even though] unaided.' — [cd]) Specific customary convivial and temple festivities seem to have been intended. For समाज, see *Indian Ant.*, 1913, pp. 255–8; 1918, pp. 221–3. Cf. 1. 131. 3; 176. 28. There were two kinds of them. "In one the people were treated to dainty dishes in which meat played the most important part. In the other, they were treated to dancing, music, wrestling and other performances." Asoka condemned the former but encouraged the latter: Mansera Edict, 1. 2–3.

70 [d]) द्वादशराजिका ❀ Cn: मध्यस्थस्य विजिगीषोश्चतुर्दिक्षु चत्वारोऽरयस्तेभ्यः परे चत्वारो मित्राणि तेभ्यः परे चत्वार उदासीना इति। ❀

71 [a]) द्वासप्ततिमतिः—The 72 policies with which the 12 kingly groups in 70[d] are to be dealt with; there being six possible policies available in the case of each. A few such policies are illustrated in the Arthaśāstra of Kauṭilya, Prakaraṇas 124–126. Cn understands the number 72 to represent वैद्यशास्त्रप्रसिद्ध exercises or disciplines for health. That does not suit the context.

73 [b]) योग is a separate section discussed in the Arthaśāstra, Prakaraṇas 168–70.

79[a]–81[b] These stanzas give a synopsis of the concluding part of the पैतामहनीतिशास्त्र, which appears to have been ignored owing to its relative unimportance. They are preserved in their proper position in the Ś K version. When the omission was noticed, an attempt seems to have been made to rectify the error by putting the stanzas towards the end of the chapter.

97 [Crit. App., line 3: *read* D7 *for* D4.]

106ff. For वैन्य, cf. 12. 29. 129–136.

113[ab] 'Indicated for a righteous conduct of life and endorsed by Daṇḍanīti'.

115 The "Social Contract" between the king and the people may be said to have been now concluded. The Contract, however, comes not at the very beginning of man's political career, but after man had ruined, by his selfishness and passion, the original god-given kingless state (12. 59. 14): cf. *Annals, B. O. R. I*, Vol. xxix, p. 294–301.

118 After this st., some late N MSS. ins. 130*, apportioning the Magadha land to a group of people with a specific profession.

119 Lines 2–3 of 132* = (var.) Viṣṇu P. 1. 13. 52.

125 [Crit. App., 133* = (var.) 12. 29. 134; Viṣṇu P. 1. 13. 49.]

60

1 [a]) पुनः — It is possible to suppose that while the instruction contained in adhy. 56. 11—58. 24 was finished in the first day's session, and the second day's session was occupied by the contents of adhy. 59 (141 stanzas), with the present adhy. begins the third day's session, whence the formal salutation in 12. 60. 6 (= 12. 56. 10.). Or else, this might have been, at one stage, an alternative beginning of the Rājadharma proper.

9 [Crit. App., line 1 : *read* धर्मं *for* धर्म.]

18 [b]) The variants for योगः, and क्षेमो imply that these attributes in the present context were not regarded as befitting a Kṣatriya. But योगः 'acquiring a new position', and क्षेमः 'consolidating a position that has been earned' are the effects of प्रजापालन, involving as it does the दस्युनिवर्हण.

20 [d]) Cal. ed. reads जैत्रो for ऐन्द्रो.

33 [c]) विधेयानि 'should be set apart or refashioned for his use'.

34 [e]) अनपेताय (for which अनपत्याय is a *lect. fac.*), 'so long as he does not quit his master'.

35 [a]) The Madras ed. reads शूद्रेण न हि भर्तव्यो.

36–37 The central group of MSS. offers, as regards these stanzas, certain consistent variants which materially affect their sense and intention when compared with the variants found in the other (i. e., Śāradā-Kashmir-Southern) group of MSS., which we have followed.

Thus, in 36^b—

Ś1 K3. 4 T1 G M1. 3. 4 read त्रय्यै(य्ये)व, while,

K2. 5 V1 B (B2 missing) Da Dn D2. 3. 5–8 M2 read तस्य च (तस्यैव);

in 36^d—

Ś1 K1–3 D1. 4. 7 S read विधीयते (D1 न धीयते), while,

K4. 5 V1 B (B2 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 read न विद्यते ;

in 37^a—

Ś1 K1–4 D1. 4. 7 S read ताभ्यां, while,

V1 B (B2 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 read तस्माच्;

in 37^b—

Ś1 K B1 D1. 7 T G M1–3 read व्रतवान्, while,

V1 B0. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M4 read [अ]व्रतवान्.

It is easy to see that the central group of MSS. contrasts the yajña allowed to the Śūdra (तस्य च) with that declared for the other three Varṇas, categorically denying स्वाहाकार and नमस्कार (the variant वषट्कार is an improvement made by the Cal. ed. and by a section of our MSS.) and the use of *mantra* to the Śūdra, but permitting the Śūdra, as a consequence (तस्मात्), to perform, without a formal दीक्षाव्रत, only the पाकयज्ञ. The constituted text, on the other hand, declares that the त्रयी has plainly stated what the Varṇas have to do, allowing the Śūdra the use of स्वाहाकार, नमस्कार and मन्त्र, as also the right, with the help of the first two (ताभ्यां), to perform, with a formal दीक्षा, what are known as पाकयज्ञ. Thereafter comes the instance of the शूद्र पैजवन and the conclusion (अतः) that all the वर्णs (सर्ववर्णानां — glossed as त्रैवर्णिकानां by Cn !) have the right to perform the यज्ञ, with the important proviso that they have faith, the most crucial factor in any yajña. Compare 51–52.

38 [a]) The Kāmandakīya-Nītiśāstra 1. 14 reads —धर्माद्वैजवनः (*v. l.* वै यवनः) चिराय महीं बुभुजे, the comm. on the passage observing : सगरान्वये इन्द्रसेनाख्यधर्माचारा राजानः । तत्संततावेव वैजवनो बभूव । तेन सर्वाः प्रजा धर्मे नियोजिताः स्वयमपि धर्मपरो बभूव । For fuller references on Paijavana, cf. B. R. Ambedkar : *Who Were the Shudras*, Bombay (1946), pp. 126ff.

40 [a]) दैवतं परमं, i. e., श्रद्धारूपं, अयजन्. Most comm. regard दैवतं परमं as predicate of विप्राः. — [b]) स्वेन स्वेन 'each by his own individual method'.

41 As the विप्रs or Brahmins learned in Veda officiated not only at all the sacrifices performed by sacrificers of different Varṇas, but also amongst

themselves, the sacrificial procedures (सृष्टयः = कार्यप्रपञ्चः) of the three Varṇas were, as a consequence, the creations of the Brahmins themselves; and in view of their highly honoured position (देवानामपि ये देवाः), it has come about that all sorts of sacrifices have become associated with the different Varṇas, not necessarily through design or purpose (न काम्यया). The stanza has been differently understood by orthodox commentators. ❀ Ca. b : संसृष्टा ब्राह्मणैर्वर्णा विवाहादिसंबन्धेन संबद्धाः । Cn : सृष्टयः संतानानि । तेन सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणजत्वादस्त्येव शूद्रस्यापि यज्ञेऽधिकार इत्यर्थः । ❀ In a footnote to his translation, P. C. Ray observes: "For this reason the Śūdras earn the merit of the sacrifices performed by their Brahmana masters and progenitors"! —[Crit. App., line 8: *read* D2-6. 8 *for* D2. 6. 8.]

42 [cd]) The statement in 41 holds good of only learned Brahmins. The unlearned ones are worse than a nuisance in Prajāpati's fair creation. Cn reserves this condemnation for the Śūdra only: उपद्रवतीति तत्समीपगामित्वादुपद्रवो दासः शूद्रः — Prajāpati being the Śūdra's presiding deity as Indra is, for instance, of the Kṣatriyas. The extra passage 136*, which in effect says that the yajñas performed by the other three Varṇas are eventually for the Śūdra also, who need not hence have a separate yajña of his own, emanates from the MS. tradition of the same central group.

43 [abcd]) 'Sacrifice in its essential conception (मनीषया, i. e., as a godward aspiration in faith) is open to all the Varṇas. Neither gods nor men in general show any regard to one who kills, i. e. avoids, the yajña.'

44 [ab]) When the Brahmins officiate at the yajñas of the other Varṇas, they are all the while thereby offering worship to their own divinity (viz. śraddhā): such stands the situation'. Cn raises the issue (altogether of his own creation): ननु अग्निहीनस्य शूद्रस्य कथं पाकयज्ञेष्वधिकारः, and supplies the answer: त्रयाणामपि वर्णानां [क्षत्रियवैश्यशूद्राणां] ब्राह्मणः स्वं असाधारणं दैवतमतः कारणात् ते स्वे आत्मीया ब्राह्मणा न परान्वर्णानुद्दिश्य आयजन् इति नैव आसीत् । It will be seen that Cn separates स्वेन as स्वे न in 44[a], and reads आयजन् (for अयजन्) in 44[b], and justifies the parasmaipada of आयजन् (which can be used in both the padas) by remarking: परस्मैपदप्रयोगस्तु परगामित्वात्क्रियाफलस्य युक्तः. — [cd]) Cb complains: अयं श्लोकः पुस्तकेषु न सम्यग्दृश्यते and Ca reiterates it as a पूर्वदृष्ट observation. The central group of MSS. points to the reading — अथ(प)रोवितानः संसृष्टो (°सृष्टो) [वैश्यो] ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु दृष्टः (यज्ञसृष्टः) — the interpretation of which, as given by the commentators, appears very far-fetched. The constituted text is a compromise between the ŚK and the S readings. The latter half of the stanza can be thus rendered: 'That is a very great religion that we would all relish—that one which is seen established by the Brahmin amongst all the three Varṇas'.

45 'Hence it is that the Varṇas, possessing rites-and-customs proper to their parentage (जातिधर्माः), are being right-away assimilated (in society) or brought into harmonious cooperation; and this (viz. yajña) is the consequence of it'. Ca quotes Manu. 3. 44 and observes: यज्ञे चतुर्वर्णपरिग्रहो ब्राह्मणस्य विहितः, यतश्चतसृणां स्त्रीणां पृथक्कर्माणि दृश्यन्ते । The latter part of the stanza gives an illustration to prove that यज्ञ is विरुद्धानां समन्वयः. A Ṛc, a Yajus, and a Sāman have each a distinctness of its own; and yet one and the same *mantra* can appear in all these three forms. The same holds good in the case of the Brahmin. There is no distinctive or unmergeable individuality (निश्चय) about them or him. —[Crit. App., 138*: the first line of the extra passage should read — तस्माद्वर्णास्तत[तो] वै जातिधर्माः.]

48 [ab]) The sense is that failure is the [necessarily] prior stage of success.

61

3 [Crit. App., line 1: *read* K3 *for* the first K5.]

5 [c]) प्रजायित्वा, archaic; = भूत्वा; cf. 12. 76. 25[d].

8 [a]) Cf. 1. 41. 1[d]: 3. 13. 10[b]—यत्रसायंगृहो मुनिः.

12 [b]) Note several attempts to avoid the original hiatus here and in 18[c]. — [c]) Cn, reading सर्वलिङ्गप्रदाता, explains it as a मध्यमपदलोपी समासः in the sense of °लिङ्गयुक्तेभ्यः.

17 [b]) कामाक्षयाः, double saṁdhi.

19 [c]) 'Not too solicitous of even Vedic study';

or (reading [अ]वेदं) 'mindful of nothing save his Vedic studies'.

20 [c]) षट्कर्मसु, viz., अध्ययन, अध्यापन, यजन, याजन, दान, and प्रतिग्रह. Cf. 12. 62. 6 ; 63. 2 : B. 13. 141, 68. Contrast Manu. 4. 9.

62

9 [b]) जीवसंजीवनेन- ❀ Cn : जीवैः संजीवनं, मृगयाजीवित्वं तेन । Cv : गोरक्षणेन । ❀

63

6 [a]) नाशने (found in Ś1 K2-4). — The word seems to have been a puzzle as evidenced by the half a dozen *lect. fac.* in the field. Pāṇini, 5. 3. 117, speaks of an आयुधजीविसंघ named अशनि, from which आशन would be a derivative, denoting a 'storm-trooper'.

9 Having stated that the Brahmin should go through the four āśramas, the text discusses the liability of the other three Varṇas (beginning with शूद्र upwards) for the āśrama-duties. These Varṇas have certain natural propensities, certain inborn tendencies and inherent obligations (जातिधर्मs) which the right-minded people cannot forego (संश्रिताः). Hence Prajāpati does not desire the āśramas to be as binding on them as on the Brahmin.

13 [b]) दशधर्मगतस्य — ❀ Ca : पुरुषस्य दशभिर्वर्षैः बुद्धिवीर्यसंपद्विपाका अन्यथा भवन्तीत्यागमः —

वाल्यं वुद्धिर्बलं मेधा त्वग्दृष्टिः श्रोत्रविक्रमे ।
दशकेन नि[वि]वर्तन्ते मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥

तेन जीवनकालस्य निर्णेतुमशक्यत्वादल्पाल्पकालमुषित्वा आश्रमान्तरं ग्राह्यम् । ❀ In the present passage, as well as in 12. 69. 25 and in the Harivaṁśa 1. 13. 15, Cn understands the ten stages as —

मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ।
त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ॥

22 [b]) [अ]ध्वसेवया 'by mendicancy or going on pilgrimages. Since the king is अपेतगृहधर्म, he can beg and abjure fixed residence. The *v. l.* न सेवया (given by Dn D8 only) misses the point. The S variant [आ]चसेवया will have to be interpreted as आद्यस्य परमेश्वरस्य (अथ वा आद्यवर्णस्य) सेवया.

24 [a]) बह्वायत्तं 'much has been secured or achieved for the world of mortals.

27 [b]) Cf. धर्मो रक्षति रक्षितः, Manu. 8. 15[b]. भवन्ति 'attain perfection.'

30 [a]) प्रकृतौ 'in a state of unregenerate nature.'

64

2 [a]) धर्माणि — cf. 12. 28. 42[b].

4 [Crit. App., line 4 : *read* °निश्चये *for* निश्चये.]

6 Construe : यथा पुरा त्रयाणां वर्णानां ब्राह्मणानां [= ब्राह्मणेषु] उपश्रुतिः (inclusion, comprehension) संख्याता, तथा सुचरितविषये [तेषां वर्णानां] राजधर्मेषु [उपश्रुतिः] लोक्या (= ज्ञेया). In other words, just as, in the matter of holiness, the Brahmins are the source and stay of the other Varṇas, so are the Kṣatriyas in matters of good conduct. —[Crit. App., lines 14-15 : *for* 'D7 (second time) T1. 2 (second time) G2-4', *read* 'D7 T G2-4'.]

8 [d]) 'Taking their stand on injunctions which could be verified.'

16 [Crit. App., line 6 : *read* D8 *for* D2. 3.]

20 There is a bewildering mass of variants for the first two lines. Our text is based on Ś1 K4, individual words receiving additional support from a few MSS. "In abandoning your royal duty, you will be doing an unwarrior-like and an unrighteous act. You will secure the highest goal only if you are more heedful."

25 [ab]) For दृष्टाः, नष्टाः is an easier reading (given by all MSS. except Ś1 K1. 2 D1 T1 G3. 4), and goes well with पुनः प्रवृत्ताः, शाश्वतेन being understood as qualifying धर्मेण. Perhaps it is better to construe : शाश्वतेन [= प्रजापतिना] धर्माः शतधा दृष्टाः (= प्रत्यक्षीकृताः) ते क्षात्रेण धर्मेण पुनः पुनः (cf. युगे युगे below) प्रवृत्ताः [= प्रस्थापिताः].

26 [Crit. App., line 8 : *read* विद्यतः *for* विद्यतो.]

65

4 [b]) परस्य संहननात्, i. e., शत्रुविनाशात् ; or परस्य ब्रह्मणः स्वसन्निकीभावात्. — [c]) Reading वर्णे for धर्मे, we will have to begin a fresh sentence with क्षत्रियो.

5 [d]) औरसैः, Cn glosses by पौरुषैः.

7 c) 'Inasmuch as it leads from greed-of-possession (अर्थलोभ) to proper-conduct (नीति)'.

18 c) वेदधर्मक्रियाः, the reading is given by Ś1 K6 B3. 4 Dn D8. 8 and agrees with 21, where Vedic rites are recommended to all Dasyus. The central and the southern group of MSS., however, change it to देव° or देश°. The superimposition of Vedic rites upon the foreign ethnic elements was, in fact, an important process in their 'Aryanization'. The passage from st. 23 to the end of the chapter constitutes an important statement in this connection.

66

3 a) ❀ Cv : लिङ्गान्तरगतं ब्रह्मचर्यादीनां भिन्नाभिन्नाचिह्नैर्गतं प्राप्तम् । ❀ In discharging the various duties of his station, the king realizes the virtues of the various āśramas.

6 [Crit. App., line 14 : *change* the full stop after राज्यस्य *to* semi-colon, and *delete* the following — d).]

8 [Crit. App., line 15 : *read* 9 *for* 6.]

17 b) °नप्तृणाम् shortened *metri causa.*

25 a) Cf. note to 12. 63. 13. — [Crit. App., line 9 : *read* 23d *for* 23b.]

26 d) पादोंऽशः, whereas normally he is entitled to षडंश only. Cf. 12. 67. 26 ; Manu. 8. 18d.

31 b) धर्मसेतुवटाकरा. Cf. 3. 185. 29, 37. For वटाकर, वटारक seems to have been the late Kashmirian spelling. Cn glosses it by बन्धनरज्जुः. The comm. on Amara derives it from √ वट् वेष्टने. —[Crit. App., line 2 : *read* धर्मः *for* धर्मो.]

32 Cf. Kaṭha Up. 6. 14.

33 a) 'serene in temperament'.

36 [Crit. App., line 8 : *delete* the hyphen in -धर्म.]

67

☞ With the adhy., cf. Rām. 2. 67.

16 [Crit. App., line 3 : *om.* B2.]

21 [Crit. App., line 7 : *om.* D8.]

23 b) 'The sin will entail upon the [doer of the] act'.

26 Cf. 12. 66. 26 ; Manu. 8. 19c.

28 d) Bom. ed. reads जयोऽस्तु तव सर्वदा.

30 a) For the use of महिमा as fem. noun, cf. Rām. 1. 37. 13.

31 [Crit. App., line 1 : *read* °पापैः *for* °पापै ; line 5 : *read* D1 *for* D1. 4.]

35 c) ❀ Ca : पत्रं वाहनम् । ❀

68

4 c) दक्षिणा (adv.) + अनन्तरः 'close to the right'.

7 c) -सत्कारम् i. e. -सत्कारकारणम्.

11 a) अनुदके = अल्पोदके. — b) निराक्रन्दे = शून्ये, so that there is nothing to feed upon except each other's flesh. Cn renders it by हिंस्रभयरहिते. — d) 'making sallies again and again'.

16 c) = 12. 15. 38a.

19 c) = (var.) 12. 15. 38c.

20 a) For the use of आकाश in the sense of vacuity, emptiness, cf. Āśvalāyana Gṛhya Sūtra 4. 1. 12 : अश्रितआकाशं श्मशानम् । Cf. 12. 99. 38ab ; 101. 14ab.

22 c) For समाज, see note to 12. 59. 67.

23 b) ❀ Ca घर्घराः तक्राधानकलशाः । ❀ Cf. 12. 74. 9b ; B. 12. 342. 19.

25 = (var.) 12. 15. 39.

26 c) तपःस्नाताः — possibly some religious austerities which end with a concluding bath seem to be intended. There is the variant व्रतस्नाताः.

27 a) हस्तो हस्तं स मुष्णीयात् 'one hand (the left) will rob the other (the right)' seems more idiomatic than हस्तात् हस्तं, implying robbing something and passing it on from hand to hand. ❀ Cn : हस्तस्थमपि चोरा हरेयुः । ❀ Cf. Marathi हातोहात. ❀ Ca : हस्तः हस्तगतं चोरयेत् । ❀ — b) = Manu. 7. 24b.

28 a) धर्मसंश्लेष 'asylum of religion.' — c) हर्ता स्वस्वेन्द्रियः is a *lect. fac.* for कर्ता स्वेच्छेन्द्रियः, the more reliable MSS. supporting the latter. The sense is more or less similar. — [Crit. App., line 10 :

read 'V1 reads 28^e–30^d on marg'.]

29 [Crit. App., line 2: at the end, *add* **Cnp.**]

32 Cf. Raghuvaṃśa, 6. 75.

40 = (var.) App. I (No. 2), lines 20–21.

50 [Crit. App., line 2: *read* D1 उत्पलितैर्.]

52 [b]) ❀ **Cv**: कूटं कपटयन्त्रम् । ❀

57 [d]) निषिद्धजनम् (adv.) = निषिद्धान्यजनम्, having an exclusive audience. **Cn** explains it as qualifying the king: अहमेक एवेदं कार्यं करिष्यामि किमेतैरिति वादिनम् एकाङ्गवीरम् ।

58 [Crit. App., line 11: *delete* the hyphen in -[अ]मिपन्नं.]

69

3 [d]) पार्थिवप्रकृतेन 'by one commissioned by the king'. ❀ **Cv**: सप्तप्रकृतिस्थेन अमात्यादिना । ❀

7 [a]) संस्थानेषु, perhaps 'business-centres'. — [b]) पुटेषु for पुरेषु can mean any hollows or depressions serving as ambush. पुरेषु would denote smaller divisions within the city.

9 [b]) त्रिविधेषु — i. e., प्रकृतिमित्रेषु, मित्रमित्रेषु and अमित्रामित्रेषु ।

15 [a]) 'So long as his weakness is not detected'.

19 न्यासक्तं [नृपं] यात्रां यायात् is the principal sentence. The next three words after यायात् are better taken adverbially. **Cn**, however, glosses अनाक्रन्दं by मित्रहीनम्.

21 [d]) 'Beleaguer him and reduce his strength'.

26 [cd]) 'Their loyalty should be strengthened, subject to the maintenance of discipline, or on condition that the letter of the law is strictly adhered to'.

32 The added line 160* is wanting in the S recension, but it suits the context admirably. The measures recommended in 32^{cd}–38^{cd} can be adopted simultaneously even while the king is betaking himself to some fort; but it argues fright in the king, and the line is better treated as an addition. Durgas or forts are mentioned in 39ff. — [c]) आक्रन्द 'summoning'. For three classes of friends, cf. 9. — [d]) विधानम् 'stationing in proper positions'.

33 [d]) ❀ **Ca**: शाखानगरेषु उपपुरेषु । ❀

35 [a]) सस्याभिहारं 'gathering up of all standing crops'. **Ca** glosses अभिहार by लोटनम्. In B. 13. 60. 4, **Cn** explains it by तिरस्कार.

36 Note that crops in holy places are allowed to stand invitingly for the enemy, in whose rank the opportunity is to be availed of for spreading disaffection.

37 [b]) ❀ **Ca**: संक्रमान् 'च्योकी' इति प्रसिद्धान् । ❀

38 "Disputing every near-by strip of land both for immediate and continued (future) possession, there should be attempted an onslaught on the enemy in battle even on the verge of an expected friendly alliance (so as to ensure better terms!)".

41 [a]) प्रकण्ठीः, so called probably because they served to conceal the standing person upto the neck. Cf. also the explanation of **Cv**. ❀ **Ca. b**: (प्रगण्डीशब्दः नीतिशास्त्रे परिभाषितः । यदाह कौटिल्यः (*not* in the current text) —

> संचारो यत्र लोकानां दूरादेवावबुध्यते ।
> प्रगण्डी सा च विज्ञेया बहिःप्रासादसंज्ञिता ॥
> प्रणिधिस्तत्र यत्नेन नियोज्यो भूतिमिच्छता ।
> स एवाकाशरक्षीति उच्यते शास्त्रकोविदैः ॥

— [b]) For आकाशजननीस्, °जवनीस् is a good variant, fairly well supported, although °जननीस् is perhaps a *lect. diff.* **Ca** observes: एतच्च स्वामिना देवर्षिणा प्रपञ्चितं बहुप्रकारमिति न प्रतन्यते । The reference is probably to Devabodha's comm. on this parvan, which is not now available. — [d]) स्थाणुs to obstruct passage of boats etc. ❀ **Cn**: स्थाणवः सशूलाः, येषु पतन्विदीर्यते । ❀

42 [a]) कडङ्ग, cf. Marathi कळक or bamboo. कड also denotes 'mute' or 'dumb'. These may have been either 'emergency' exits (reading संकट°), or 'fake' or tortuous outlets or ventilators.

43 [Crit. App., line 5: *read* सदा *for* सद.]

45 [d]) ❀ पुरः, ablative: 'from the capital'.

47 [a]) ❀ **Cn**: अरिष्टं सूतिकागृहम् । ❀ — [d]) विधेयः विशेषेण योजनप्रकारेण निधातव्यः । **Cn**, reading अन्तर्विधेयः, explains [भस्मादिना] आच्छादितः कर्तव्यः । —[Crit. App., lines 8–9: *ins.* hyphen *after* प्रविश्यांतर् and प्रवेश्यांतर्.]

53 [b]) ❀ **Cv**: प्रतोलीः रथवीथीः । ❀ — [b]) संकटानि

'emergency exits'. The variant निष्कुटानि is explained by Cv as — शरप्रयोगार्थं छिद्राणि.

55 [b]) ❀ Cv: पर्णिनाम् ताम्बूलपर्णभोजनपर्णादिमतां लतौषधीनाम् ।

57 [c]) ❀ Cv: अश्ववैद्यगजवैद्यनरवैद्यशस्त्रवैद्यभेदेन चतुर्विधान् । ❀ Cn explains differently.

67 [Crit. App., line 7: *om.* D1; line 8: *ins.* 'D1 क्षयः स्थानश्' *before* D2. 3. 5.]

71 [Crit. App., line 4: *read* 'यः स्यात् (B1 यत्नः)'.]

70

3 [ab]) स्वधर्मेभ्यः नियच्छति 'restrains within the limits of svadharma'. — [d]) अधर्मेभ्यः यच्छति 'controls them from adharma.' It is not necessary, with Cv, to read असम्यग् and take यच्छति = परिददाति.

5 [a]) सोमे = देवतादीनुद्दिश्य सोमयागे. स्वाम्ये, साम्ये, and धर्मे are evidently *lect. fac.*; cf. 5[cd].

30 [a]) सीमन्तकरी. The more correct form, according to the Vārttika on Pāṇ. 1. 1. 64, would be सीमान्तकरी, but सीमन्त° has been accepted owing to माता being given as an उपमान in 30[d].

71

8 [b]) चोक्षः, 'clean, pure': cf. 12. 118. 13.

12 [Crit. App., line 5: *read* 'Ca ऋच्छति (as in text)' *for* '(for ऋच्छति)'.]

72

3 [Crit. App., line 4: *read* T2 G1 *for* T2 G.]

6 [c]) 'He should carefully (परि-) understand the real purpose for which wealth is to be acquired.' For such an understanding, 6[ab] is the needful pre-requisite. The next stanza indicates the consequences of not emphasizing the real अर्थार्थ.

8 [b]) कामे, निमित्तसप्तमी, in the sense of कामात्, the generally accepted *lect. fac.*

11 [Crit. App., line 9: *after* योगक्षेमम्, *ins.* semicolon *for* full point.]

73

6 [b]) पृथिवीमन्वजायत 'he became the inheritor of the earth'.

10 With 10[cd], cf. 12. 74. 30[cd].

21 [Crit. App., line 2: *ins.* hyphen *before* जीवंती.]

74

7 [c]) अन्वग्बलं, ❀ Cn: अनु पश्चात्प्रकाशमानं बलमन्वग्बलं यथा स्यात्तथा । Cv: अन्वक्, अनन्तरं बलं कतमे भजन्ते । ❀

8 [a]) Cn renders वृद्धं by छिन्नं. That is the sense of the root वर्ध छेदनपूरणयोः in words like नाभिवर्धन, not of वृधु वृद्धौ. The emendation *व्यृद्धं was therefore required, though perhaps not absolutely essential.

9 [b]) For गर्गरः, cf. 12. 68. 23; B. 12. 342. 19.

15 [a]) ❀ Ca: चरणात् वेदशाखायाः । Cv: चरणात् आचारात् । ❀ — [d]) दुःसहाः, Cn supplies मारीदुर्भिक्षादयः. — [Crit. App., line 7: *delete* the first V1, and *transf.* the K8. 5 variant in line 8 *before* the second V1; line 10: *read* G1. 2. 4 *for* G.]

26 [c]) For ब्रह्मचारी, there is the Southern reading धर्मचारी. As the discussion is only about ब्रह्म and क्षत्र, the constituted text suits better in view of st. 15.

27 [Crit. App., line 9: *read* K3 *for* K3. 5.]

30 With 30[cd], cf. 12. 73. 10[cd]; Manu. 1. 100[cd].

32 [Crit. App., line 3: *read* T1 *for* T.]

76

10 [d]) उपजीवता (for which S reads अपि जीवता): 'so long as the king has the wherewithal to live upon'; on condition, that is, that the restitution of stolen property does not bring actual starvation upon the king.

11 [c]) तेषु = तेन राज्ञा पालितेषु.

18 [cd]) 'Total absence of hard-heartedness cannot achieve anything substantial (महदुपासितुम्)'. — [Crit. App., line 3: *ins.* hyphen *before* गुणैर्युता and गुणैव.]

22 [Crit. App., under 188*, line 2 : *read* G3 *for* G3.4.]

25 ^{d}) अभ्यजायिथाः (Epic Imperfect : आर्ष form); cf. 1. 94. 31^{b} and प्रजायित्वा in 12. 61. 5^{c}.

32 ^{a}) ❀ Cv : वैद्याः विद्यावन्तः । ❀

77

3 [Crit. App., line 10 : *ins.* 'lines 1–2 of' *before* 189*.]

4 [Crit. App., line 8 : *delete* '(cf. v. l. 3)'.]

5 [Crit. App., line 2 : *before* — ^{a}), *ins.* 'After 5, G1 reads lines 1–2 of 189*'; line 5 : *before* 'while', *ins.* 'T2 G1 M read lines 1–2 of 189*'.]

7 ^{d}) ❀ Ca : विष्टिं वेतनेन विना क्रियासिद्धिम् । ❀

8 ^{a}) ❀ Ca : देवलकाः वेतनेन देवपूजकाः । ❀ — ^{d}) ❀ Ca : महापथिकः द्वीपान्तरवाणिज्यः । Cap : निष्प्रयोजनं वाणिज्यादिनिमित्तं वा विपथगाः । Cv : पथिकः वणिजां पथि शुल्कग्रहणाय नियुक्तः । ❀

14 ^{a}) Cv separates नो परिवर्तेत as नोपरि वर्तेत and explains उपरि by धर्मे.

78

15 [Crit. App., line 2 : *ins.* hyphen also *after* -गोरक्ष्य.]

16 ^{a}) संविभागं 'equitable and charitable disposal of property'; cf. संविभक्ताः (in 12^{a}, 18^{c}, 20^{c}) and संविभज्याः (in 12. 77. 11^{c}).

18 ^{ab}) Compare 12. 87. 24^{ab}; 92. 34^{ab}.

79

2 Cf. Manu. 10. 82. — [Crit. App., line 8 : *read* -गोरक्ष्यम्.]

4 ^{a}) सुरा लवणम् — both, in view of the following इति, can be understood as nominatives; or they can be both accusatives (सुरा=सुराः). — ^{b}) केसरिणः पशून् Cn renders by अश्वान्. Any beasts having mane are meant.

6 ^{a}) अजोऽग्निर् etc. 'The goat (because it) is Agni, etc. ❀ Cv : अजमेषादिषु अग्न्यादेः संनिधानम् । ❀ — ^{b}) ❀ Cn : विराडन्नमिति प्राञ्चः । ❀

7 ^{a}) ❀ Cv : निमयं विनिमयम्, पक्वं दत्वा आमस्वीकारमित्यर्थः । ❀

19 ^{c}) 'There would then be left no Brāhmaṇa to save the Kṣatra' — implying that safety can come only from a "Brāhmaṇa." Cf. 27^{cd}.

28 ^{c}) ❀ Cn : अनाशकाग्न्योर्विशताम् अनशनाग्निप्रवेशकारिणाम् । ❀ Cf. तपसानाशकेन Br. Up. 4. 4. 22. — [Crit. App., line 9 : *read* 5^{a} *for* 5^{d}.]

29 [Crit. App., line 1 : *read* 29 *for* 27.]

30 [Crit. App., line 2 : *ins.* hyphen *before* मेधावभृथ-.]

32 ^{a}) मैत्राः = ब्राह्मणाः (cf. 12. 60. 12^{d}). ❀ Cn : मैत्राः उत्तङ्कपराशरादयः । क्रूराणि सर्पराक्षससत्रादीनि । धर्म्याः धर्मादनपेताः क्षत्रियाः । पापानि परराष्ट्रावमर्दादीनि । ❀

33 ^{a}) कालेषु 'occasions', for which लोकेषु is a widely diffused metathesis. — ^{d}) 'When the fort is [beseiged and] under (so to say) martial law'. — [Crit. App., line 3 : *read* K1 m *for* K1; line 6 : *read the line thus* — 'Da Dn D2-6. 8 (all [except D4] first time ; but Da D8)'.]

34 ^{b}) 'When Varṇa-distinctions are abolished with a view to raise man-power'. The eventuality of an attack of the "Dasyus" and a country-wide effort to resist it is described in this and in the next few stanzas as if it had been an actual historical contingency.

36 ^{cd}) A question of appeal. A slight sneer is implied in क्षत्रबन्धुतः.

41 ^{c}) *शकटः — The reading is suggested by the variants ह्यनक्षः and ह्यनुक्षः for ह्यनेत्रः, and it was found in MS. no. 2935 of the D. A. V. College, Lahore, not included in the Critical Apparatus.

80

2 ^{a}) प्रतिकर्म to counteract present hostile activity; पुराकर्म anticipatory actions to thwart the enemy's future projects. — [Crit. App., line 3 : *read* पराचार *for* पराचारः.]

5 ^{d}) त्रिभिः शुक्लैः. ❀ Cv : त्रिभिर्वेदैः । यद्वा नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तरूपैस्त्रिभिः कर्मभिः । ❀

8 · Construe : इदं धनं प्रति (= धनविषयकं i. e. सर्वस्वदक्षिणाविधायकं) शास्त्रं, अशास्त्रतः (शास्त्रविरुद्धत्वात् or विधायकत्वा-

भावात् or अर्थवादमात्रत्वात्) आपद्धर्मे (आपद्येवानुष्ठेयं) शास्त्रं न भवति । सर्वस्वदक्षिणा न नाम शास्त्रस्य आज्ञा भवितुमर्हति । दातृशक्तिमनपेक्ष्य कृता चोरा एषा आज्ञा । The word आपद्धर्म is to be understood as an adjective.

9 [a]) आरभ्य, used in the old Vedic sense of आलभ्य; cf. the S variant.

13 [d]) ❀ Cn: वृथा यज्ञादिनिमित्तं विना । ❀

15 ❀ Cv: वेदी च पृष्ठा रोमाणि दर्भा जिह्वा च स्रुक्स्रुवाविति श्रुतेर्यज्ञपात्राणि शरीरम् । ❀ — [c]) तानि सम्यक्प्रणीतानि etc. — 'Only the high-souled Brahmins consider their body-and-limbs as properly proferred in, or exclusively dedicated to, the cause of sacrifice'.

81

9 [Crit. App., line 7: *transf.* 'Cv cites एकान्तेन' at the beginning of st. 10.]

20 [Crit. App., line 6: *read* 'K_4 यज्ञ' *for* 'K_4 च.']

26 = (var.) 12. 84. 11^{c}–12^{b}.

27^{cd} = (var.) 12. 84. 12^{cd}.

28 = (var.) 12. 83. 14.

37 [ab]) "No non-clansman feels sympathy for the clan's interests as such. Also no non-clansman indulges in mud-slinging [by excommunication and the like]".

40 [Crit. App., line 6: *ins.* hyphen *before* भवन्त्यपि.]

82

15 [b]) We can understand either द्वारा or [अ]द्वारा. The reason for the transfer of sovereignty may have been some [ulterior] purpose, or disgust (the regular motive for ऐश्वर्यत्याग), or some other normal or abnormal motive such as back-door influence. — [d]) अन्यत्र, i. e., उग्रसेने and अक्रूरे.

16 [b]) जातशब्दं 'which has attracted notoriety of a sort'.

17 [a]) बभ्रुः = अक्रूरः.

19 [d]) ❀ Cn: परिमार्जनं दोषापनयनं तितिक्षार्जवमार्दवैः कार्यस् । अनुमार्जनं प्रीतिगुणाधानं यथार्हपूजनादित्यर्थः । ❀

24 [e]) प्रतीकः 'paragon, true coin'; the word etym. means 'going uphill'.

83

2 [b]) ❀ Cv: भृतो, धनेन भृतो भृत्यः । अभृत्यः तूर्ष्णी पट्टणवासी । ❀

13 [Crit. App., line 1: *read* K_1 क्राक्रश्र.]

18 [b]) सर्वात्मना गतः 'attached out and out'. — [Crit. App., line 5: *read* '[अ]र्थः क्रियते'.]

20 [Crit. App., line 3: *read* 'D_4 °द्वं (for °द्वः)', and *om.* the D_6 variant.]

24 [c]) अगतीकगतिर्, metrical lengthening which can be justified by Pāṇini 6. 3. 137.

31 [e]) मयः (not a mistake for यमः), an ancient ruler mentioned in B. 12. 227. 49.

35 [c]) अन्तरैः 'with those who are most proximate to you'.

48 [a]) तेनैवोपेन्धनो — 'that (काष्ठ) serving as subsidiary fuel'. The text is found in $Ś_1$ only. — [Crit. App., line 3: *before* D_{2-7}, *ins.* D_{n2}.]

59 [Crit. App., line 5: *read* 59^{ab} *for* 58^{ab}.]

84

17 [c]) अव्यभीचारैः—While व्यभिचार and व्यभी° are both permissible forms, the $Ś_1$ variant अविभीचारैः also gives a good sense: 'whose movements are not absolutely dauntless, i. e., who, in his movements, is inspired by a proper sense of awe for his master'.

18 [a]) *स्रौवाः (from स्रुव the sacrificial ladle), 'connected with the holy sacrifice', same as श्रौताः, the *lect. fac.* — [b]) अवस्कृताः 'of lower ranks; commoners.'

19 [d]) It would be possible to regard अनुरागः as a separate word (with the visarga dropped: see Pāṇini 8. 3. 36, Vār.) rather than अनुरागस्थितिः as a compound word.

20 [b]) प्रौढभावान् 'of dignified sentiments.' The *v. l.* प्रौढभारान् 'who have [already] undertaken [and successfully accomplished] weighty tasks,' also gives a good sense. — [e]) पञ्चोपधा°. The Arthaśāstra (1. 6) mentions the four separate tests of धर्म, अर्थ, काम and भय. The fifth may be a combina-

tion of all the four together when applied to the self-same individual. For another explanation, see Cn on st. 49.

23 [a]) असंहृष्टः 'not enthused with the dignity of any task; morose.'

29 [c]) 'Through holes or crevices worked in by the wind'.

36 The extra stanza 206* (M reading विधार्मिकः for विधर्मतः) which speaks of a minister whose father had formerly been a religious renegade is interesting as reflecting possible contemporary happenings.

37 [b]) आक्षारितः, 'has turned sour or been tarnished' (as applied to a vessel); accused once of misdemeanour, and so not absolutely above suspicion.

39 [Crit. App., line 1: *delete* '(hapl.)'.]

46 = Kauṭilya 1. 11. (p. 29); B. 12. 140. 24; (var.) Manu. 7. 105. With 46, cf. also 12. 21. 3; App. I, (No. 4), line 26.

85

3 [Crit. App., line 1: *after* '(hapl.) 3', *ins.* '(for K3, cf. v. l. 1).]

9 [b]) आधित्सिताम् — gen. for instr. The latter is actually found in some MSS.

86

1 [c]) प्रति धर्मे 'in respect of Dharma'; cf. 4[b].

7 [d]) पूर्वके Cn glosses by निले.

8 [a]) ❀ Cn: अष्टाभिर्गुणैः । शुश्रूषा, श्रवणं, ग्रहणं, धारणं, ऊहनं, अपोहनं, विज्ञानं, तत्त्वज्ञानं चेति तैः । ❀

10 [b]) For the seven व्यसनs to which a king is liable, cf. 5. 33. 74. For the seven व्यसनs in general, cf. Kām. Nītisāra 14. 6. 7.

12 [a]) गूढं कार्यं, some secret objectives on your own that would militate against state policy.

18 [d]) ❀ Cn: विशेषतः, तत्परशुग्रहणादिना । ❀

21 [c]) आजीवकस्य स्तेनस्य, 'in the case of a robber who sticks at nothing for a morsel of food.' The well-known sect of Makkhali Gosāla (आजीविकs, not °वकs) could not of course have been meant. Cv. and the central group of MSS. *read* आदीपकस्य, 'of an incendiary', a *lect. fac.*

33 [Crit. App., Colophon, line 2: *ins.* D4 Dn *before* D2–7.]

87

12 [d]) -गदागदान् — There must be collections of diseases, i. e., diseases-producing devices, as well as of their antidotes. Most of the variants are evident *lect. fac.*

14 [a]) शणं, hemp; सर्जरसं, the resin of vatica robusta, now known as sharea robusta, the famous Sal tree which is noted for its very hard texture. — [d]) -धन्वनान् ❀ Cv: धनुर्योग्यवृक्षविशेषान् । ❀

15 [c]) निरोद्धव्याः 'should restrict their public use'.

24 [ab]) Cf. 12. 92. 34[ab].

31 [Crit. App., line 2: *read* D2, 4, 5, 8 *for* D2, 5 D4, 8.]

88

2 [Crit. App., line 5: *read* G1 *for* G4.]

4 [b]) परिपालयेत् 'might keep note of in his rounds'. The variant प्रतिभावयेत् can mean 'might discover or discern'.

10 The extra passage 211*, although found in Manu., may itself be a later idea, as requiring special espionage on the ग्रामिकs.

12 [ab]) उत्पत्तिं 'conditions of production (including) expenditure on raw materials'. दानवृत्तिं 'method of wealth-distribution (including expenditure on wages)'. शिल्पं 'quality of the artifact'. — [c]) शिल्पप्रतिकरान् 'per-piece taxes on the artifacts; or taxes in kind'.

17 [d]) संप्रियः, cf. Arthaśāstra 3. 75 (end), लोकसंप्रियाः (सं = all-round).

32 [cd]) 'He should watch the time and guardedly (अभि) should let the reins loose, keeping the yoke under control', so as to be ready at a moment's notice for any emergency. ❀ Cn: रश्मिभू-

तान् पदातीनधिकारिणः प्रजासु धनमुद्ग्रहीतुमभ्यवसृजेत् । Cv : स्वरश्मीन् स्वविनयपाशान् । ❀

33 [d]) गोमिनः Cn renders by वैश्यान्. They are the wandering tribes that tend herds of cattle. They dwell in forests (34[b]), sell milk-products, supply manure (36[d]) and are in some sense the itinerant capitalists of the realm.

36 [c]) प्रभावयति 'causes to flourish'.

89

5 Cf. पाणिनीयशिक्षा, st. 25. — Cb cites 212*.

9 [a]) सर्वसमारम्भः — सर्वेषु समः आरम्भः [सुकरः] यस्मिन्। 'All cannot be dealt with in the same fashion'.

10 [b]) परस्परविवक्षितान् 'those whom you desire to alienate (√ विवह्) from one another'. Cn glosses विवक्षितान् by वोढुमिष्टान्.

14 Cf. Manu. 9. 226.

20 [d]) भूतस्य भावकाः 'benefactors of human beings'.

22 [c]) प्रयोगं कारयेयुस्तान् 'processes should be instituted against them'.

25 [cd]) पूजाः मया सह अनुगृह्णीध्वं. The reading पूजाः for प्रजाः is given only by Ś1; but it seems evidently superior. The king should request the men of wealth to accept the यानाच्छादनभोजनानि. Should they express reluctance, they should be asked to share them along with the king himself, and then they would not refuse.

90

4 [b]) 'He should be requested or [mildly] reprimanded in the presence of the assembly of Brahmins'.

5 [b]) वक्ष्यति— the subject is the king. — [c]) 'The past should be kept out of sight or forgotten'. — 6[ab] continues the king's speech.

11 [cd]) ❀ Cn : भुञ्जीतेत्यत्र युञ्जीतेति पाठः । मनुष्यांश्चारानिति चार्थः । ❀ The constituted text can be interpreted as a question of appeal : 'Is not this (viz. the collection of knowledge from every quarter) the reason why, and the justification for, the king (who is after all a man) feeding upon the resources contributed by his fellow human beings'? If there is no advance in all-round knowledge, the institution of kingship is purposeless.

14 [Crit. App. for 216*, line 1 : *for* K4, *read* K3.]

17 [c]) सुपरिणीतान्, Cn glosses by सत्कृतान्.

22 [d]) The traders who undergo toilsome journeys in forests to carry commodities from place to place. The text found in K3 D4 only. Cv reading °निश्रयाः, explains : कान्तारेऽपि कुतो 'भयं नास्तीति' निश्रयो येषां ते ।

91

7 [Crit. App., line 5 : *read* D2 *for* D2, 4.]

10 [a]) Cn, reading वृद्धानाम्, glosses it by छिन्नदेहानाम्.

13 [b]) ❀ Cn : अलं, वारणं छेदनमिति यावत् । ❀

27 [a]) विकलाङ्गस्तु पोगण्डः (Amara 2. 46). पौगण्ड signifies the boyhood period from 5th to 16th year. — [c]) 'By habitual association with them'.

29 [c]) अत्यायं, 'excess', the orig. reading of Ś1, corrected to अन्यायं.

92

14 [Crit. App., line 5 : at the beginning of the line, *ins.* — [b]).]

17 [a]) हतोत्क्रुष्टः, double saṁdhi.

20 [Crit. App., line 2 : *read* 172[ab] *for* 173[ab].]

22 [a]) युक्ता जानपदाः 'officers of the people', who are conceived as starting begging campaigns under one pretext or another !

23 [Crit. App., line 4 : *read* अनयः *for* अनयो.]

27 [b]) 'The evil done to the good visits upon the kings'.

31 [Crit. App., line 8 : after the dash, *ins.* 'After 31, M4 ins. 222*.']

32 [a]) शारणिकाम् — cf. B. 13. 104. 17. Ca renders it as शरणागतान् or रक्षणार्थिनः. Cn, reading सार°, explains it by प्रसारिणीप्रधानान्वणिजः, प्रसारिणी (usually °रणी) prob. denoting distant travels. It is possible to understand सारणिकान् as (स + अरणि) अग्निहोत्रिणः also.

33 [Crit. App, line 1 : *after* K2, *ins.* (hapl.).]

34 a) = 12. 78. 18a. The king's ambition has to be "to wipe every tear from every eye".

36 a) प्राप्त्या, 'on every occasion, resolutely'. प्रीत्या is an obvious *lect. fac.*

37 [Crit. App., line 3 : *read* K2 Dn2 *for* K3 Dn3.]

93

7 [Crit. App., line 1 : *read* 7a *for* 7.]

14 a) धर्मसंरम्भी, 'ardently devoted to Dharma'.

17 a) Cn, reading दाम्न:, paraphrases it by दातु:. — b) Cn reads श्लक्ष्णस्य वशवर्तिन:. — c) स्वमिव स्वकीयं व्यसनमिव.

94

6 a) कृतकर्माणं 'who has done his duty of fighting as long as that was possible'. — [Crit. App., line 3 : *read* K3 *for* K8.]

10 b) अभिमन्यां गिरं 'grandiloquent words' meant to silence the opponent; the variant अविभाव्यां would mean 'vague or equivocal'.

11 a) = 34c.

15 [Crit. App., line 3 : *ins.* G4 *before* M1-3.]

20 cd) Cf. 36cd.

31 d) Ca glosses गाधम् by अन्तम् 'stay or support'.

32 Cf. 5. 89. 30. — b) The variant नानुबुभूषति can mean 'does not wish to help them': cf. Śatapatha Br. 10. 3. 5. 9; 14. 4. 1. 20; etc.

33 = 5. 89. 31.

36 cd) = 12. 90. 21cd.

95

2 [Crit. App., line 4 : *ins.* hyphen *before* मूलोस्य.]

3 [Crit. App., line 4 : *ins.* hyphen *after* संतुष्ट.]

6 [Crit. App., line 5 : *delete* 'om.;' *after* K1.]

7 a) 'Having no soft corner for dalliance; stern against it'.

11 c) कृत्यशेषेण 'only during the leisure left after fulfilling all his duties'. Cn is thinking of something else. — [Crit. App., line 4 : *read* नात्मन: *for* नात्मनो.]

12 a) इदंवृत्तं, adv. to वर्तेत. — [Crit. App., to colophon : *read* 'Colophon : K1 D1 missing'.]

96

1 [Crit. App, line 1 : *read* 'missing' *for* 'om.'.]

5 The construction is : त्राणायाप्यसमर्थं [तथापि आत्मानं] अतीव मन्यमानं (having an exaggerated opinion of himself) क्षत्रियं [परगार्थत:] अशक्तं मत्वा अपर: शस्त्रं गृह्णाति ।

11 a) ❀ Cn : कर्णी । ऋजु: प्रतीपकण्टको बाण: । ❀. — d) अजिघांसत:, supply सैनिकान्. Wounding the enemy, but not killing them (on the maxim that 'the dead alone do not return') is what is prescribed here.

17 [Crit. App., line 2 : *read* 172ab *for* 173ab.]

97

4 a) बलेन अवजित: 'one defeated by the [commander of the] troops'. — c) विप्रणयेत् = विशेषेण प्रणयं कुर्यात्; Cn glosses by दासोऽस्मीति वदेति तं शिक्षयेत्. — d) After a year's residence, he will have practically acquired the status of the conqueror's son (Cn : जात:, जेतु: पुत्र एव भवेत्).

6 d) क्षन्तव्यं 'should be remitted' thereafter.

13 c) संदुष्टा: 'open to suggestions of treachery on all sides'.

14 b) अतिच्छेद्य: 'excessively crossed or harassed'.

98

6 ab) The root is either दाप् लवने or दैप् शोधने; neither gives निर्दन् as the present part. It must be regarded as an आर्ष form. With निर्दन्, cf. Marathi निंदणें = खुरपणें, to weed out. — [Crit. App., line 8 : *ins.* Cv *after* S.]

8 a) The emendation *धनज्यानात् (from √ज्या वयोहानौ) is close enough to the variants of K4 V1 B and some D MSS.

13 [c]) It is not रुधिरं (= रक्तम्) that flows out, but रक्त (a friendly agent) that cleanses him of all sin.

16 [d]) 'People should make handsome acknowledgment, which, however, does not, take place'.

23-25 = (var.) Śukranīti 4. 7. 305-7.

25 [c]) ❀ Cn : शौटीराणां शूरत्वाभिमानवताम् । ❀

26 [d]) अमात्यान्, lit., 'attendants around him'.

29 [a]) सत्यमन्युभ्याम् — सत्त्व- (prowess or intrepidity) is an equally good reading for सत्य-.

99

3 [Crit. App., line 1 : *read* B_2 *for* B_1.]

7 [b]) S and a few D MSS. have alone preserved the hiatus.

8 [Crit. App., line 4 : *read* G_2 *for* $G_{1.2}$.]

19 [Crit. App., line 9 : *om.* D_8.]

20 [d]) The अभिघातs (blows) are वसु (wealth) because he dispenses them liberally all round.

28 [a]) 'With blue (steel) swords shaped like the [crescent] moon.

30 [a]) तोमरसंघाटा, the S reading, being *lect. diff.*, avoids needless repetition of शोणित in the metaphor. — [Crit. App., line 1 : *read* T_2 °ट्टैर्.]

31 [d]) -संक्रम, 'ford, or causeway of stepping stones'.

32 [b]) हतवाहनवाहिनी 'which swept away [in the current] every killed animal'.

33 [c]) अनूक = back part of the altar, where often miscellaneous articles are stored or lie in heaps ; corresponding to the wreckage floating on the river-surface.

36 [b]) परेषां goes with पत्नीशाला, which is in the rear, and serves as a resting place for the यजमान. There the attack is to be concentrated, and the man-power to be poured forth as oblations.

37 [a]) The सदोमण्डप and the आग्नीध्रमण्डप occupy the northern part of the महावेदी, where the warriors are to play the part of fires in the interior, the prize of the battle, to be won in the presence of all, being the army of the enemy.

38 [ab]) 'After the two sides are arranged in battle-array, keeping open space in front'. Cf. 12. 101. 13.

47 [a]) वृद्धं *वलं 'a fighting force cut off from the main army'. वृद्धवालौ and वृद्धवालं are evident *lect. fac.*, and, in the battle, the question of killing them cannot arise. In the case of the स्त्री and the द्विज, as represented by शिखण्डि and द्रोण, the question stands on a different footing.

101

2 "Absolute rectitude ought to be the basis of all righteous acts. A few may be argued out on grounds of reason and cogency. Some others, because they conform to the prevailing code of conduct; and a few others merely because they are useful as means-to-the-end". —[Crit. App., line 7 : *ins.* G_1 *after* D_4 ; line 10 : *read the line thus* — T_2 G_2 M_2 [औ]पाधिका (for [औ]पयिका).]

4 [Crit. App., line 4 : *read* T_1 *for* T.]

11 [c]) विदि(or चि)ताभ्याशः is not a bad variant ; the accepted text implies not only knowledge of the district but familiarity through frequent visits.

12 [a]) नव्यैः आरण्यैः (आरण्यकैः).

13 [b]) ❀ Cv : पर्याकाशः, परितः आकाशः, तरुगुल्मच्छेदनादिना अवकाशो यस्य । ❀

17 [b]) शक्रः (for शुक्रः) is explained by Cb as पर्जन्यो मेघाधिष्ठानः, and that is nearly as good as the constituted text.

19 [Crit. App., line 4 : *read* 'D_2 °रुक्षः'.]

24 [b]) It is noteworthy that $K_{3.4}$ $M_{1.3.4}$ read अभिघातयेत् for नाभिघातयेत् ! — [c]) मोक्षे = सेनामोक्षणसमये, not 'when his heart is set on final emancipation' (like that of Bhūriśravas), as Roy renders it. Cv renders चलने by पलायने.

25 [a]) 'Whose accoutrements have fallen off, and whose peace of mind is disturbed by some calamity'. ❀ Cv : अद्य मे महत्प्रयोजनम । तस्मिन्नवसिते सति योत्स्यामीति वदतः । ❀ — [c]) कृतारम्भान् — Roy explains : "One that has begun a sacrifice extend-

ing for a long period". — ^{d}) ❀ Cn: उपन्यासात् सुरुङ्गादिगुप्तोपायात् । Cv: उप समीपे न्यासेन शस्त्रपातेन । ❀ It is perhaps better to understand उपन्यासान् in *d* and *e* by 'dispositions or manœuvres', which can be sufficiently strenuous, requiring rest thereafter in a camp or sheltered place (वेश्म).

26 ^{c}) Those entrusted with the task of prohibiting free movement within the camp; the sentinels. — ^{d}) √वल्ग् denotes the horse's prancing movement; वल्गिनः 'mounted guards'.

30 ^{c}) प्रदरं ('tremor, division') कुर्वाणाः ❀ Cn: प्रदरं पलायनमित्येके, वधं वा स्त्रीयानाम् । Cv: प्रदरं प्रकृष्टं दरं छद्म कुर्वाणाः, प्रकर्षेण परबलविदारणं वधं वा । ❀

32 ^{c}) 'With quivering lips and teeth'. Text in Ś1 only !

34 ^{c}) राशिवर्धनमात्राः 'Furnishing merely 'food for powder'.

102

3 ^{c}) आभीरवः ईपन्धीरवः. सुवल्गिनः, of सुबल country (?).

5 ^{d}) Double saṁdhi.

7 ^{c}) -कुलिङ्गाक्षाः — Cn observes: सर्पाक्षत्वं शूरलक्षणम् ।

8 [Crit. App., line 6: *read* D2. 3. 5. 6. 8 *for* D2. 3. 5–8.]

13 ^{a}) निःसृताक्षाः 'With eyes popping out or bulging'.

14 ^{c}) -अङ्गुलीसक्तः : 'With fingers jointed, not freely separated.'

17 ^{ab}) 'With upward-turned and well-shapen necks [as of birds in the act of flying upwards], and [the same] downward-bent as of birds [in the act of alighting on the ground].' Cn understands सुग्रीव as a proper noun, being the name of one of Kṛṣṇa's horses. — ^{e}) Cn: renders पिण्डशीर्षाः by वृत्तशिरसः.

18 ^{b}) आरावसारिणः 'following where the battle's din is loudest.'

19 ^{b}) अन्त्यजाः 'belonging to border-lands or outlying districts.' ❀ Cn: प्रान्तदेशोद्भवाः कैवर्तभिल्लादयः । ❀

20 ^{b}) 'If [being placed in the front] they are defeated, that is eventually in the interest of the state' [as a riddance from an unruly element in the kingdom.]

103

8 [Crit. App., line 1: *read* 6. 4. 16 *for* 4. 6. 16.]

11 [Crit. App., line 6: *read* D7 *for* D3. 7.]

15 The corresponding stanza 6. 4. 22 gives वातः as the subject. Ś1 K4 give काकः as the subject, which Cn wants us to supply. The S variant of 6. 4. 22 (प्रयाणे वायसः) indirectly supports it. But why not understand any one of the शब्द, स्पर्श or गन्ध mentioned in st. 14 as the implied subject? शब्द is actually found in S MSS. — [Crit. App., line 3: *read* शब्दो *for* शब्दोः.]

20 ^{c}) Quite a large number of MSS. read पंचाशतं, some पंचशतं. The former does not suit as being in the acc. case. See 6. 4. 33^{c} where we have the variant पंचाशतं also. पञ्चाशतं is acc., and here the nom. form is needed. पञ्चाशतिः seems to have been formed on the analogy of विंशतिः and सप्ततिः. In the Rājataraṅgiṇī (1. 346) and Kāman. Nītisāra (8. 38), even त्रिंशतिः is found.

22 [Crit. App., line 1: *read* 104 *for* 105.]

26 ^{d}) योगं, coming to terms; Cn glosses संधिम्.

29 ^{a}) 'Forgiveness in the hands of the good (साधूनां) is of miraculous potency (माया)'. The variant अमाया (without any reservation or subterfuge whatsoever) is not equally forceful.

33 Cf. 12. 56. 39; 104. 33.

35 ^{b}) Note संप्राह, the use of the Perfect in the first person.

104

4 ^{c}) The word is इनान्, 'leaders,' and not एतान् or एनान्, i. e., all the अहितs.

5 ^{ab}) 'When two armies come into hostile contact, the chances of victory are even.'

7 [Crit. App., line 7: *read* वलम *for* वलम.]

10 ^{a}) ❀ Cn: वितंसः पक्षिबन्धनोपायस्तदुपजीवी वैतंसिकः । ❀ — ^{b}) 'imitating the notes of birds.'

16 [cd]) चेलसंसर्गरचना, mutual exchange of clothes, esp. of the headgear, is the traditional method of sealing an inviolable compact of amity.

17 [c]) यामयेत् 'be on the watch, count the यामs.'

18 "To inflict crushing defeat at one stroke is not prudent: victory after [long] surveillance does not rankle in the heart: such a defeat is not one which exacerbates an old sore or inflicts a new one." It is possible, by reading ज्वरः (for ऽज्वरः) and नयः (for न यः) to understand the stanza differently: "The enemy should not be completely routed in a day: victory at sight causes rankling. Protracted diplomatic exchanges only serve to aggravate an old sore or inflict a fresh one."

21 [a]) "Overweening sense of superiority [in the enemy] can thus be humiliated (विजयेद्)". Or, "thus he can achieve [for himself] (विजयेद्) a position of pre-eminence". और्जस्थ्य is a recondite formation from ऊर्जस्+स्थ. — [b]) It is possible to understand the pāda as संमतान् साधु (adv.) संगृह्णन्; but साधुसंमतान् संगृह्णन् gives a slightly better meaning.

23 [d]) साधयन्ति 'find an easy target in.'

25 [cd]) "The ministers are likely to deliver the secret, or, between them, can even cause it to percolate or melt away piecemeal."

32 [b]) संभवः 'consolidated effort': cf. संभूय समुत्थानम् in Manu. 8. 4.

33 Cf. 12. 56. 39; 103. 33.

34 Cf. वरणभेदः in Yogasūtra 4. 3, and the Bhāṣya thereon. —[Crit. App., line 4: *ins.* hyphen *also before* सु- and सं-.]

38 [d]) दस्यूनाम् — For they are Indra's enemies.

39 **Ca**.b give on this stanza a similarly-worded comm., which might be an extract from देवबोध (cf. 12. 47. 27, note). The comm. is given below:

अस्यार्थः । त्रिविधा खलु शत्रवो भवन्ति–सहजा अप्येकार्थसंबन्धिनः, प्राकृता अपि प्रदेशानन्तराः, कृत्रिमा अपि पारुष्यादिना कृताः । एते त्रयोऽपि विजिगीषुणा शोधनीयाः। शोधनं च चतुर्विधम्, मारणमुत्सादनं कारादिप्रवेशनं धनभ्रंशश्चेति । तत्र मुख्यतया चत्वार उपाया नीतिशास्त्रोद्दिष्टाः—साम, भेदो, दानं दण्डश्चेति। तत्र संदेहः, किमेते सर्वे सर्वत्र सर्वदा युगपत्प्रयोक्तव्याः उत नेति । तत्रेदमुपतिष्ठते वाक्यम् । न सामैकं प्रयुञ्जीत, नापि दण्डमेवैकं, नापि दानभेदौ च केवलौ। किं तु यादृशे शत्रौ य उपायः प्रशस्यते स एव तत्र योज्यः। उपनिषद् रहस्यम् । आर्यः संधिः । न मार्दवमिति । मृदुसाध्ये शत्रौ यात्रिकमुपक्रम्य नैकान्ततो मार्दवं प्रयुञ्जीत, अपि तु दण्डसाधनम् । न सस्यघात इति । सामदानभेदसाध्यान् शत्रूनुपक्रम्य न सस्यघातः कर्तव्यः । नापि संकरक्रिया विषदानादिना साधनहिंसा न कर्तव्या राष्ट्रोच्छेदभयात् । तथा च कौण्डिन्यः—

न दूषणं प्रयुञ्जीत राष्ट्रस्योत्सादशङ्कया ।
सामोपजापसाध्यानां शत्रूणामिति निश्चयः ॥ इति ।

न चापि भूयः अतिशयेन प्रकृतेरमात्यवर्गस्य विचारणा परीक्षा कर्तव्या । एते हि पिशुनवचनादिभिर्दूषितकर्णा विचार्यमाणा विरक्ता भवन्ति । तस्मादेवं न कर्तव्यमिति रहस्यम् ।

40 [a]) ❀ **Cn**: उपसर्जनानि परस्परामितरेषां शत्रूणामुत्थापनादीनि । ❀

43 [Crit. App., line 2: *read* 'D2. 3. 6. 8.']

44 [Crit. App., line 3: *read*: K4 *for* K1]

47 [c]) 'When your eye is not on him, makes grimaces'.

50 [Crit. App., line 4: *read* T2 *for* T.]

105

2 [a]) क्षेमदर्शीयम् is the name by which the इतिहास is designated. क्षेमदर्शीयः is an easy change.

15 [a]) **Ca** glosses पूर्वे समाहारे by पूर्वसंचये, and **Cb** by पूर्वसमवे.

32 [a]) ईर्ष्यातिच्छेद. The word अतिच्छेद is used in B. 13. 120. 9, where it seems to denote the tendency to make too nice distinctions; hair-splitting casuistry, which produces overweening confidence in oneself. It leads to स्मय which is next-door neighbour to ईर्ष्या or मत्सर. — [b]) पुरुषमानिनः, used in a derogatory sense.

35 [a]) संकसुकं is explained by **Ca** as संदिग्धं, by **Cn** as अस्थिरं. On the Uṇādi (2. 29), Ujjvaladatta and other Vṛttikāras explain it by दुर्बल, मन्द, संकीर्ण and अपवादशील. Cf. B. 12. 193. 13: B. 13. 104. 15; Manu. 6.43. —[b]) 'Finding [the अर्थ] very precarious, in the matter of ascertaining its whereabouts and the means for its attainment'. **Cn**, reading विधित्सा°, explains it by क्रियाणामनुपरमः.

39 [Crit. App., line 1: *read* रममाण- *for* रममाणः.]

51 [b]) ईषादन्तेन 'with a tusker having tusks like plough-shares'.

106

7 [b]) प्रग्रहं = तुलासूत्रं, the string for lifting the balance; honoured position of one that is sought after or consulted by everybody; the right-hand man; cf. प्रग्रहणं in 9[d]. Cf. 3. 287. 26[b] : 5. 90. 3[b].

8 [a]) स्वशाखे 'following thy own proper course of conduct.'

14 [c]) For श्वेतकाकीय, cf. 1. 43. 10[c] (where Cd explains it as बकचरितैः); also see मृच्छकटिक, Act 9, st. 41, where the comm. explains it by श्वेतकाकसदृशैः, उत्पातकल्पैरित्यर्थः ।

15 There is something uncomfortably modern about this advice to launch difficult and extensive projects. In what follows, the vein of irony is unmistakable.

21 [Crit. App., line 6: *read* °जनान् *for* जनान्.]

22 [cd]) 'Let us hope he relishes the renunciation programme and is cured of all earthly diseases (including the disease of greed and ambition)'. For अनामयम्, we have the *lect. fac.* अनाश्रयम्, 'an unprotected place'.

23 [Crit. App., line 2: *read* G2. 3 औपधभोगेन.]

24 [c]) विषहता 'by one who has endurance and patience'.

107

17 परः [जयं पराजयं च] भोजयितव्यः, जयः (पराजयश्च) स्वयं भोक्तव्यः ।

18 [cd]) =(var.) 12. 131. 18.

108

2 [Crit. App., line 7: *delete* the hyphen in -प्रजननं.]

3 [a]) षाड्गुण्यगुणकल्पश्च, 'exposition of the method of determining the characteristics of the six-fold policy of interstate relationship'.

8 [Crit. App., line 3: *delete* hyphen in मैत्र-.]

10 [Crit. App., lines 1-2: *ins.* full stop at the end of राजां, and *om.* the following D5 variant.]

27 [cd]) Too frequent instances of disunion in the families, not promptly composed by the elders, turn the *gotra* (to which the families belong) into a potent-cause (कारिका) for disunion in the clan (gaṇa) as a whole.

109

6 =(var.) Viṣṇusmṛti 31. 7.

10 [b]) ❀ Cb: नाल्श्नीयात्, न अतिक्रम्य अश्नीयात् । ❀ — [Crit. App., line 5: *read* G4 *for* M4.]

11 =(var.) Manu. 2. 234; B. 13. 7. 26; Viṣṇusmṛti 31. 9.

14 [b]) कृत्यया, 'with proper dedicatory rites'.

18 [cd]) The gods and sages take cognisance of, and make allowance for, the king, most anxious to preserve rectitude, who exempts his parents from deserved punishment. — Contrast 12. 121. 57.

20 [ab]) 248* is intended to complete the relative clause, but the line is omitted by K5 V1 B0. 3-5 Da D2. 3. 5. 6. 8 G1 M, and is redundant in view of 26[cd]. For 20[cd], the Nirukta reads —

यथैव ते न गुरोर्भोजनीया
तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥

This goes well with 21[ab]. When the negative statement was made affirmative, the need of 248* to complete 20[ab] was felt. But it is not impossible to interpret 20[cd] to suit the context. "In the degree in which, i. e. from zero to hundred, they desire the *gurus* to care for them, in that same degree will they be honouring the *gurus*".

22 =(var.) B. 13. 7. 25. — [b]) *पितामहः = प्रजापतिः. The current reading seems to be due to case-attraction. पितामहाः can be, possibly, the plural of respect as addressed to प्रजापति, in which case no emendation would be called for.

23 [ab]) = B. 13. 7. 26[ab].

28 [a]) Reading अतिदेशेन सृष्टं, Cv glosses अतिदेशेन by शास्त्रनिर्देशेन.

110

☞ 3-18: This discussion as to the permissible limits of truth and untruth occurs with

variations in the Karṇaparvan B. 8. 69. 31–62. Karṇa has an indirect reference to this Śāntiparvan passage (यद् ब्रूयात्तत्र भीष्मो हि—B. 8. 69. 29[e] = Crit. Ed. 8. 49. 25[c]) and shows several direct copyings from the present chapter. The stories of बलाक and कौशिक, which are merely mentioned in 12. 110. 7 and 8, are actually given in the Karṇa chapter, a circumstance which points to the Karṇa passage being possibly a later addition. It is found, however, in the majority of the Karṇaparvan MSS. and had to be retained in the constituted text of that parvan.

10 [a]) प्रभात्र signifies here an all round uplift. —[Crit. App, to 252*, line 1: *read* M2–4 *for* M1. 3. 4.]

12 [Crit. App., line 8 : *read* Bo. 1. 3–5 *for* B.]

13 This is the purport of the story of Kauśika in st. 8 above, where पापं must be the correct reading in 8[c], and not पुण्यं.

15 [Crit. App., line 5 : *ins.* colon at the end of the line. — Crit. App. to 255*, line 9 : *read* '(for न)'.]

16 [Crit. App., line 4 : *ins.* '(hapl.)' *after* om.]

17 "When, by practising duress (उपरोध) on your (स्व) body, the witnesses of (i. e. produced by) some person, with a view to elicit from you confession (संप्रतिपत्ति) of some (alleged) truth, were to make a statement anywhere, you should, without admitting what the other party want you to say, roundly declare that they are all liars." For the above technical use of संप्रतिपत्ति, see Mudrārākṣasa 5. 8[d]. ❀ Cv : सत्यसंप्रतिपत्त्यर्थं, सत्यस्य सम्यग्ज्ञापनार्थम् । ❀

18 "Where life is in jeopardy, or when a marriage-pact were to hang upon it, untruth has to be spoken : also for saving your treasure, or for keeping others within the bounds of Dharma. Desirous of preserving the others within the Dharma, one should even abase oneself and even go down on the knees so that the others might keep to their Dharma".

19 [b]) श्वःकारी, 'one always putting off due payment for the morrow', may be subdued by compulsion (बलात्कृतः अस्तु)'.

22 [d]) Supply a verb like जायते at the end.

23 [Crit. App., line 3 : *ins.* '(G4 damaged)' *after* S.]

25 [b]) Cv glosses उपधिजीविनः by चोराः.

111

☞ Some of these दुर्गातिरण stanzas recur (with var.) in B. 13. 31.

3 [b]) संवृता 'well-guarded'.

6 [b]) K2 T2 G1 give the reading न्यायवृत्ते ऋतावृतौ with the hiatus, which, however, does not appear to be original. न्यायवृत्तेषु, said of दारेषु, corresponds to the epithet अग्निहोत्रपराः. न्यायवृत्त, as an adj. to ऋतु, will need some special interpretation.

11 [Crit. App., line 7 : *read* सुमनसो *for* °सः.]

18 [c]) 'Who, treated with respect, do not get elated'.

112

7 [d]) नान्यत् [स्थलं] वासं (= वासत्वेन) अरोचयत्. The majority reading नान्यं is evidently a *lect. fac.*

9 [b]) लिप्सितुम् for the more usual लिप्सितुम्, desiderative from लभ्. The irregularity of the form has led to several attempts at improvement.

13 [b]) 'Observe my unruffled disposition'. — [c]) 'The inward-disposition (आत्मा) bears fruit in actions'.

16 [a]) अप्रत्ययकृतां वृत्तिं 'a mode of life not warranted by inward conviction'.

18 [d]) परिहार्याः 'bounties or largesses'. Cf. Manu. 7. 201.

19 "Cruel as we are known to be, we (ते वयं) wish, thanks to you (भवत्तो), to become, and to make ourselves known as, killers [only] after trying milder methods : [in other words, whereas hitherto, I (the tiger) dealt with each case fiercely, now you as prime minister would try milder methods first] and your honour will get the credit for it".

23 [b]) अनुपसंहितान् 'not secretly suborned'; Cb glosses it by अशठान्, Ca by अमीलितान्. — [c]) 'Not

avowed rivals of each other'. — [Crit. App., line 3 : *read* नयज्ञानुप° *for* °नयज्ञानुप ; line 4 : *read* सहितानुप° *for* °सहितानुप.]

26 ❀ Cn : योक्ष्यति, योगं प्राप्स्यति । दुःखशीला, दुःशीलाः । ❀

28 [b]) स्थूललक्ष्यः 'intent only upon worthy objectives'. Ca, reading स्थूललक्षः, glosses it by बहुप्रदः.

29 [a]) Cn probably reads न खल्वे नासि संतुष्टः and carries on the negative into the next pāda also.

33 ❀ Cb : शिष्टाः कृतदण्डाः । उपघातैः भेदैः । ❀

35 [c]) ते वृत्तिः 'your present attitude'.

36 [d]) वृथा 'wantonly as they choose'; cf. 53[b].

43 [a]) व्युत्थानं 'coign of vantage'. — [Crit. App., line 3 : *read* चापि *for* चापि-.]

47 [c]) 'You must not entertain any slander or backbiting against me.' उपघातः = भेदः according to both Cb and Ca.

49 [a]) कृतकैः 'feigned or pretended servants': cf. 2. 5. 14[a], where कृतकैर्दूतैः is a variant endorsed by Cd.

52 [b]) 'He is preserved from discovery in consequence of his being a royal favourite'.

53 [a]) 'Superlatively pious in words only'.

56 [c]) 'Through faults appertaining to the office itself (कर्म) and those engendered by rivalry'.

57 [b]) Cn explains प्रक्रिया ('high promotion') by प्रकृष्टं कर्म ; Cb by अधिकारः. Cf. 84[ab]; 12. 118. 4[b]; 119. 3[d]. — [Crit. App., line 8 : *read* -हर्ष° *for* हर्ष°.]

73 [c]) 'The servants who have voluntarily offered their service.'

74 [c]) हृतस्वाः 'whose estates have been confiscated'. — [d]) त्यक्तोपात्ताः — आदौ त्यक्ताः पश्चादुपात्ताः । ❀ Cv (reading महेच्छवः) : मह उत्सवः, तदिच्छवः । ❀

75 [c]) सोपहिताः = उपजप्ताः 'corrupted by the enemy'. — [d]) परसाधनाः 'pawns employed by the enemy'. ❀ Cn (which reads ऽपरसाधनाः) : अपरसाः अधनाश्चेति अपरसाधनाः, प्रीतिशून्या निर्धनाश्चेत्यर्थः । ❀

78 [Crit. App., line 4 : *read* D1 *for* D4.]

82 [ab]) परात्मनोर्भीतः कश्चिदेव न दृश्यते — 'Hardly a person who is afraid of *both* himself and others. भीतस्तु is found in Ś1 alone. — [Crit. App., lines 5-6 : *read* 'K4 T2 G1 Cv न परात्मनः (K4 °नौ)'.]

83-84 — प्रक्रियाः, अपकर्षणं, शुभाशुभे, महत्त्वं च बुद्धिलाघवात् प्रकर्तुं समर्थो वाप्यशक्तो वा शतेष्वेकोऽधिगम्यते ।

114

10 नोद्रुमः = नद्रुमः 'not [haughty] like the trees'. — [Crit. App., line 8 : *read* 'नै(D7 ने)ति'.]

115

3 [d]) 'He wipes it away just on the wrathful man himself'.

9 [Crit. App., line 1 : *read* K1. 2 *for* K1-3.]

11 [Crit. App., line 1 : *read* K1 *for* K3.]

116

5 Cn distinguishes the मित्र (who is प्रत्युपकारमपेक्ष्योपकर्ता) from the सुहृद् (who is प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता). — [Crit. App., line 3 : at the beginning, *read* '(except K1; K3 om.)'.]

12 [Crit. App., line 4 : *read* D2, 3, 5, 6, 8 *for* D2, 3, 5-8.]

15 [b]) असंहार्याः 'not to be perverted [by bribes]'; cf. 20[a]. — [Crit. App., line 6 : *delete* the hyphen in नृपते-.]

16 [a]) Cf. Pañcatantra I, Kathā 14.

21 [c]) For शङ्खलिखित, cf. 12. 24; 128. 29; 130. 16.

117

4 [Crit. App., line 7 : *read* Dn *for* the first Dn1.]

14 [Crit. App. to 270*, line 3 : *after* '(L. 2)' *ins.* 'K4 हृतज्ञः'; line 5 : *delete* 'K3 हृतज्ञः'.]

19 [d]) रिपुभिः, the instru. in the sense of 'in comparison with.' The variants regularize syntax.

20 ❀ Cv : शरभ्यकयः शरभ्यकजातयः पक्षिणः, तासां गहनानि । ❀

21 Several MSS. ins. here an addl. colophon. The story part reaches a natural culmination when the original dog, after his adventures as leopard,

tiger, elephant, lion and Śarabha, regains the dog's body and stature. Hence, combining GK chapters 117 and 118 into one seems preferable. The point is, however, not absolutely certain. Ś1 K1-3 D1 are the authority for combining the chapters, but Ś1 K2 seem to have come later under the influence of some other MSS., as they ins. भीष्मः at the beginning of st. 22.

27 [bc]) तस्य उटजस्थस्य ऋषेः सुमुखं (in full view of). °संमुख and °सुमुख are often confused as in प्रसादसुमुखी and प्रसादसंमुखी.

31 [Crit. App., line 7: *read* K3. 4 D1 T *for* K3 D4 T2.]

34 [a]) ऊर्ध्वचरणः and the variant °नयनः both fit in with the representation of the Śarabha given in T. A. Gopinath Rao's *Hindu Iconography*, Vol. I., p. 46, plate E. — **Cv** reads अष्टपादार्धनयनः = अष्टार्धनयनः = चतुर्नयनः ।

36 [d]) शारभ्यं सुखं 'happiness from the contemplation that he is the शरभ, the highest in the beast-kingdom'.

118

8 [d]) °बुभूपकम् 'Full of solicitude for securing the advancement of'.

13 [a]) चोक्ष. The more regular form, according to Pāṇini 4. 4. 62 (चुक्षा शीलमस्य), would be चौक्ष as in 12. 119. 10[b]. Cf. 12. 71. 8[b]; B. 13. 143. 29[e]; 144. 37[b]; 162. 48[b]. — [d]) गुणषष्ट्या — We can, for a wager (ignoring the mention of दान्तः twice), reach the number 60, if the guṇas mentioned in st. 14 are taken into account. Compare the 36 guṇas enumerated in 12. 71. The 40 other guṇas enumerated in st. 17-22 complete the tale of 100 guṇas.

14 [a]) प्रश्रितं 'modest.' **Cn**, reading प्रसृतं, glosses it by सूक्ष्मार्थगामिनम्.

28 [a]) शक्या अक्ष- the hiatus is avoided by the variants in four different ways.

119

1 [d]) शुनासमान् can be शुना समान् as well as शुना असमान्, both sets of servants being assigned to their proper स्वस्थान.

2 [d]) अन्यत् 'other than the one to which he is promoted.'

8 [b]) अप्रतिमितेन्द्रियाः 'whose faculties are not properly measured out for, or adapted to, their respective tasks.'

120

2 [e]) प्रणयं — प्रकृष्टं नयं, 'the supreme policy'. The variant प्रणेयं is explained as 'what can be best carried in the mind': the most essential part.

5 [a]) आदान्त्यं (from अदान्त 'unsubdued') 'the spirit that refuses to be tamed.' The peacock is not a bird that can be trained to do something other than what he does by his own instinct. The first three qualities (तैक्ष्ण्यं, जिह्मत्वं, आदान्त्यं) have primary reference to the peacock.

6 [b]) 'should assume the rôle of a corresponding description or colour.'

7 [c]) 'whose tone and body are mellow.'

8 [b]) A peacock frequents water-falls but moves cautiously on the slippery ground. — [cd]) The peacock disdains muddy water: only limpid rock-springs or rain-drops are good enough for him: so should the king choose his advisers.

9 [ab]) When angered (or lustful) the peacock's crest stands erect, so should the king assume a lofty attitude. — [d]) आचरेदप्रमादतः, he should take cautious steps, 'lest he might trip like the peacock on slippery slopes.' — [ef]) In the course of his low flights from tree-top to tree-top, the peacock has opportunities of observing where the fruits are ripe and plentiful, and where not. **Cn**, reading बृहद्वृक्षमिवास्रवत्, has introduced the tapping of Tāḍī trees, which does not at all suit the context.

10 [ab]) 'He should cleanse and keep trim and tidy the members of his own clique, picking out in the act (as does the peacock by his beak) and trampling under feet little worms and insects. [स्व, generally masculine, can be used as a neuter noun (= भूतानि) following the Bhāṣya on Pāṇini 1. 1. 3, (Kielhorn, Vol. I, p. 44, line 5) where संबन्ध is so used.]. As applied to the king, the latter half can also mean: disguising and disregarding his inner

sentiments by the cool and considered steps that he takes to mislead the people". — ^{c}) पक्ष = feathers; also adherents to one's side. — ^{d}) 'save one's deficiency from exposure' as the peacock tries to cover his nackedness by raising his plumage.' See the extract from Arjunamiśra cited in the Crit. App. on 12. 115. 9.

11 ^{b}) Fighting birds pluck out each other's plumage. — ^{d}) The M variant समाचयेत् ('collect together') would suit the peacock; but अर्थान् समाचरेत् ('carry out his designs') fits the king, who is the main topic.

13 ❀ Cv: यथा प्रावृषि निर्जने स्थले मयूरो वर्षधारया स्नातो भवति एवं राजापि निशि निर्जने स्थले मज्जेत, अभ्यङ्गं कुर्यात् । अन्यैरलक्षितः स्त्रीभिः सह संचरेत् । ❀ — [Crit. App., line 3: *read* D7 T G1. 4 *for* D1. 7 T G3.]

14 "In the places frequented by him, he should prevent hostile outbreaks (अभिगमान्) and the laying of catching-nets. He should carry an occasional expedition to the place and anon disappear in some inaccessible resort". — ❀ Cv: चारभूमिषु स्वसंचरभूमिषु । ❀

15 ^{cd}) "He should not set undue reliance upon his tender feathers and should retain those only that are worthy of being kept". This refers to the habit of birds to cleanse their plumage by the beak and at times pluck out a feather or two. The king should deal similarly with his unworthy retainers.

16 ^{abcd}) "He may — if he chooses (कामं) — proceed where his amours lead him; but from everywhere he should gather wisdom, as the peacock plucks butterflies in the thickets". — This concludes the long-drawn out parallelism with the peacock, which unfortunately has not been properly explained by commentators and translators.

17 ^{cdef}) "In wisdom, to keep counsel within oneself; to translate projects into action (अवतारणं) according to the counsel of others; and withal to attain, by exercising one's own intellect, the qualities [and results] envisaged by oneself: such is the true-teaching of the Śāstra". ❀ Cn: आत्मनः संयमनम्, इत्थमेव कर्तुं युक्तं इति नियमं कुर्यात् । ❀

19 "In speaking about anything (वक्तव्ये), one should be prudent and conceal one's thoughts. As a result (तथा), the other party—even if he be wise and like Bṛhaspati in intellect, will give out (वक्ष्यते) the thoughts nearest to his heart and reveal his nature, like red-hot steel (which becomes black) when immersed in water".

22 "As the lute, when properly attuned (आयता), can go in resonance with (अनुवर्तेत) all kinds of notes, so should the king follow the officers in their respective jobs, even where their appointments happen to be not wise or deliberate".

24 ^{ab}) "As the sun, having properly brought to conclusion the assigned task [draws within himself] and preserves his ray". Usually the sun is supposed to deposit his ray with the fire: cf. दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः (Raghuvaṁśa 4. 1^{cd}). It is also possible to interpret differently: "Making proper disposition of his assigned task, as does the sun of his long beam of rays, he should ever guard the Dharma, unmindful of favour or frown". No secret can remain hidden before the sun's rays, which penetrate everywhere.

30 ^{c}) नचरान् चारान् — the spies who are unswerving in their loyalty.

31 ^{b}) ❀ Cn: अर्थवत्तां न ज्ञापयेत । ❀ In view of 31^{a}, it can also mean: the king should not himself mention the figure that he expects. With the variant प्रसूदयेत् the sense would be: he should not destroy [the future possibility of getting] money by making too great a demand.

34 [Crit. App., line 6: *read* D3. 5 *for* B3. 5.]

39 [Crit. App., lines 5–6: *delete* 'K2 वा (for च)'.]

41 ^{a}) 'Wants unrestrained is wisdom'. — ^{b}) हीनदेहः (as opp. to धीरः) अल्पेन सत्त्वेन (i. e., wanting the great vision of the धीर) आप्लुते, is overwhelmed. In other words, delimiting wants leads to your being overwhelmed or puzzled with even slight gain. It is also possible to understand the line differently: ऽहीनदेहः, सत्त्वे नाल्पे (= प्रभूते) सति, नाप्लुते. — ^{cd}) "In proportion to the extent of his desiderata, he is able to secure a big 'full-vessel (पूर्णपात्र)' reward of glory". In other words, aim at the sky if you want to shoot higher.

42 [cd]) "In spite of prolonged antecedent suffering, he should emerge refulgent in glory as at the descent of lightning." The oppressive sultriness before lightning and the refreshing showers following it form the basis of the simile. विद्युत्संपातम् adv. of time.

43-44 St. 43 inculcates the gospel of ceaseless work, and st. 44 that of bodily regimen, both affording a refreshing contrast to the traditional gospel of renunciation.

47 [ab]) "The wise king should encourage even a low-born person of right calibre to show the mettle (संदर्शने) that there is in him". —[Crit. App., line 12 : *read* T G1. 4 M *for* S (G3 missing); and प्रसीद° *for* प्रसीद्°.]

121

7 [Crit. App., line 13 : *read* D3-5. 8 *for* D2-5. 8.]

11-12 एतद्वचनं, i. e., दण्डाख्यधर्मविषयकं, प्रागेव, i. e., सृष्ट्युत्पत्तेः पूर्वं, मनुना (= वसिष्ठेन = ब्रह्मणा) प्रोक्तं; तथा 'प्राग्वचनात् सृष्टेर्जन्मापि प्रोक्तम् (cf. वाचारम्भणं विकारः). This प्राग्वचनं (Logos) = व्यवहारः.

14ff. The metaphor is thus explained by the comm. —

4 दंष्ट्राs = 4 modes of punishment : मानभङ्ग, धनहरण, अङ्गवैकल्य, प्राणव्यापादन ;

4 भुजs = 4 experts in the 4 Vedas ; or चतुरो वर्णानाश्रमांश्च भुनक्ति पालयतीति (Ca);

8 पादs = आवेदनं (plaint), भाषा (rejoinder), संप्रतिपत्त्युत्तरं (admission), मिथ्योत्तरं (denial), कारणोत्तरं (argument), प्राङ्न्याय (prima facie view), प्रतिभूः (witnesses), and the क्रियाफलसिद्धिः (final judgment);

नैकनयनं (manifold eyes) = लिखितसाक्षिभोगादीनि (Ca. b); राजामात्यपुरोहितपर्षदाख्यानि (Cn);

शङ्कु(upright)कर्णौ = क्रोध and लोभ (Ca);

ऊर्ध्वरोमवान् ;

2 जिह्वाs, viz. वादिप्रतिवादिनौ ;

जटा = matted hair, representing twists and turns in the process ; (अनेकसंदेहजटिलः — Cn);

ताम्रास्यः = copper-face, ताम्रं द्रव्यं पणरूपमास्यं यस्य (Ca);

wrapped in tiger skin (Ca) or deer-hide (Cn).

The commentator Vimalabodha quotes a somewhat different interpretation of the passage by Bhojadeva as given in his *Vyavahāramañjarī*.

19-21 Enumerate 24 names of दण्ड ; st. 40 gives another list of 8 names.

25 [Crit. App., line 1 : *read* [b]) *for* [a]).]

30 [c]) 'Bad and good fortune'.

31 [Crit. App., line 3 : *read* 'D1 धर्माधर्मस्'.]

35-38 Compare the यज्ञचक्रप्रवर्तन idea in 6. 25. 10-16.]

41 [a]) दण्ड, given by Ś1 alone, can be taken as दण्डे. The variant दण्डम् is due to the failure to see this. ❀ Cn : अददत्, ईश्वर इति शेषः । असौ, राज्ञे । पञ्चविधात्मकः, धर्मव्यवहारदण्डेश्वरजीवरूपेण पञ्चप्रकारात्मको राजा । ❀ Possibly, the five are those mentioned in 42[ab]. Cn separates बले नयश्च as बलेन यश्च. The M variant can similarly be understood as बलेन.

43 [c]) दैशिकाः, the guides who, like the Sappers and Miners, settle and prepare the roads by which the army is to advance. चारकाः are the establishment of the spies.

45 ❀ Cv : भिक्षुकाः, बहुवेषधारिणश्चाराः । प्राड्विवाकाः, न्यायान्यायक्रयविक्रयादिव्यवहारद्रष्टारः स्थूल(sic)वैश्यादयः । ❀

47 [c]) समानात्मा 'equitably operative'. The दण्ड is god's gift to the Kṣatriya for preserving the king and his kingdom on the path of righteousness. Its ultimate origin is divine. —[Crit. App., lines 15-16 : *read* 'Ks. 5 Bo. 1. 3. 5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 M2 प्रदर्शितः'.]

48 The second species of दण्ड is the भर्तृप्रत्यय variety (भर्तृ = litigant). Of the two contrary versions urged by the two parties to the dispute, that which is seen to be amenable to evidence (सहितः) comes under the designation of the भर्तृप्रत्यय variety of the दण्ड. —[Crit. App., line 2 : *read* 'D1. 2. 6. 8 स्वकर्म-'.]

49 Other affairs fall under the exclusive prerogative of the Veda, and the दण्ड administered in such cases is वेदप्रत्यय, which can be either मौल (= कुलाचारप्रयुक्त Cn) or शास्त्र(i. e., स्मृति)प्रयुक्त.

50ff. While the श्रुति and the स्मृति lay down the ultimate law in the case of the वेदप्रत्ययलक्षण दण्ड, which has to be above cavil; a question may arise as to the भर्तृप्रत्ययलक्षण दण्ड, because the final authority here rests with king. May not the king make a mistake? This important issue is raised and answered from st. 50 to the end, which seem not to have been properly interpreted. The argument is briefly as follows: — Brahmā (= Prajāpati) has laid down the Veda or the Dharma (54–55), the ultimate object of which is the undisturbed continuity of the established and eternal order of things (व्यवहारः सनातनः). The दण्ड is the means placed in the hands of the king for the smooth running of all human affairs (व्यवहारः) on the path of righteousness. Therefore, that भर्तृप्रत्ययलक्षण दण्ड which is व्यवहारात्मक, i. e., which ensures the peaceful regulation of human affairs, and which is endorsed by श्रुति, स्मृति and Divine will, can alone be permitted to prevail. There is therefore a tribunal higher than the human dispensation of justice through the king—a tribunal to which patriots of all lands, condemned by the human administrators of justice here below, have always made their final appeal.

53 [Crit. App., line 4: *read* D8 *for* D7.]

122

3 [Crit. App., line 4: *read* मेघः *for* मेघो, and नरः *or* नरो.]

7 [Crit. App., line 3: *delete* the hyphen in °स्पृहय-.]

18 ^{c}) हृष्टरूपप्रचारत्वात् — हृष्टेन सौम्येन रूपेण प्रचारस्य व्यवहारस्य कर्तव्यत्वात् । The Brahmā, as the यजमान who had taken the दीक्षा, could not exercise दण्ड any more, and so things went on in an easy-going fashion.

34 [Crit. App. to 282*, line 3: *read* G1 *for* G3.]

35 ^{d}) The दण्ड was fashioned out of the क्षुप or the shrubby stump that fell down from Brahmā's nostril (st. 16–17). In st. 38, क्षुप is the name of a king (cf. B. 13. 115, 75^{d}; 165. 56^{c}).

39 ^{c}) ❀ Ca: श्राद्धदेवः मनुः । ❀

123

3 ^{b}) लोकसंस्थाः + अर्थनिश्चये (a double saṁdhi): 'well established amongst the people as regards the purpose to be served by each of them.' — ^{cd}) ❀ Cn: ते धर्मार्थकामास्त्रयोऽपि कालः ऋतुवेला, प्रभवो जाया, संस्था सम्यक्कर्मनिष्पत्तिः, तासु सतीषु सज्जन्ते युगपदुत्पद्यन्ते । योनिसंस्काररूपो धर्मः, पुत्ररूपोऽर्थः, स्त्रीसङ्गरूपः कामश्च भवतीत्यर्थः । ❀

6 [Crit. App., line 3: *ins.* ' — ^{b})' *before* K1.]

8 [Crit. App. to 284*, line 1: *ins.* a semicolon *after* भवत्याद्यो and *add*: 'Ca °त्याढ्यो'.]

9 ^{a}) अपध्यान, evil or angry thoughts, as opposed to अनुध्यान (cf. Uttara R C., 1. 23. 1). Cf. 1. 224. 29: 2. 70. 14. Dharma is exhausted by entertaining angry thoughts against some one or by cursing him. — ^{c}) संप्रमोद 'self-forgetting ecstacy'. — ^{d}) 'ever and anon turned to its own characteristic of gratification', never feeling any satiety. With the variant °वर्धित, we can interpret it in accordance with Manu. 2. 94.

9–24 [Crit. App.: at the beginning of each of these stanzas, the statement 'K5 reads on marg.', has to be inserted.]

11 ^{d}) 'by going through the ceremonial etiquette called for the occasion.'

124

5 For the incident, cf. also 12. 7. 25^{f}.

10 ^{b}) पिशितौदनम् is an attempt to regularize, both here and in 2. 45. 9. The best MSS. in both places read °तोदनम्. — ^{c}) आजानेयाः 'alert, sensitive or responsive'. Here and in 2. 45. 9, Ś1 reads आजानीयाः, while Cd on the former passage glosses: आजानेयाः साधुवाहिनोऽश्वाः. The अश्वशास्त्र quoted by Amara on 2. 8. 44 reads:

आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः ।

The word is also derived from √ अज् (अजन). See also *Annals, B. O. R. I.*, 1947, pp. 287–288.

29 ^{c}) ततोपदिष्टम्, double saṁdhi.

33 With 33^{ab}, cf. B. 13. 36. 4^{ab}. — ^{c}) कन्यानि 'wise precepts'; cf. V. S, 22. 2.

34 With 34^{ab}, cf. B. 13. 36. 6^{ab}. — With 34^{cd}, cf. B. 13. 36. 7^{ab}.

36 = (var.) B. 13. 36 9.

37 = (var.) B. 13. 36. 10.

42 ^{d}) Double saṁdhi.

47 [Crit. App., line 5 : *read* $D_{2-6.8}$ *for* $D_{2.3-6.8}$]

68 [Crit. App. to 288* : समासा, for which the corresponding Udyogaparvan passage reads समाशा (√सम् + आ + अश्) in the sense of मिष्टाशा (feast), is invariably read by the Ś K group with the dental sibilant in spite of the fact that the $Ś_1$ of the शान्तिपर्व often writes श for स. समासा can mean sitting together or a friendly assembly. Can the original reading have been समस्या in the sense of problem or difficulty which the wealthy man (गोमत्) easily resolves ?

125

27 ^{d}) नष्टलक्षणः, लक्षणानि = राजचिह्नानि.

126

20 ^{ab}) It is possible to make it two questions, the second being: what can prevail over (भवेत्) hope ?

33 [Crit. App. to 292*, line 1 : *read* 'In' *for* 'in'.]

36 ^{d}) Note the characteristic M reading : वेदवाक्यमिवाद्विजे. — [Crit. App., line 1 : *read* D_4 *for* D_5 ; line 3 : *read* 'M_2 कृशः कृशे'.]

42 [Crit. App., line 6 : *read* $G_{1.4}$ *for* $G_{1.2.4}$.]

50 [Crit. App., line 1 : *read* B_3 *for* B_1.]

128

4 ^{c}) अर्थहेतोः 'owing to [deficiency of] wealth, life would be unattainable (not worth continuing).

8 ^{d}) बुभूषे, 'I esteem'.

9 = (var.) Manu. 4. 120.

14 ^{a}) *प्राक्रोशः 'of which hoarded wealth is the *sine qua non*'. — ^{cd}) "Being called upon (प्राप्य) to practise Dharma in absolute rectitude (न्यायवृत्तिं धर्मं), only a faint-hearted (अबलीयान्) king does not succeed in achieving it (न विन्दति)". It is possible to interpret Cd somewhat differently. "A faint-hearted person, even by practising Dharma, does not at times secure even legitimate [means of] sustenance (न्यायवृत्तिं)". Both interpretations lead to the conclusion in st. 15.

16 ^{c}) अनन्तरः क्षत्रियस्य 'that is unavoidable in the case of a Kṣatriya'. Only, because अधर्म is allowable as an exception, the exception should not be converted into the rule.

21 Note the $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.7}$ variant नाश्नीयान् (for चाश्नीयात्), permitting अयाज्ययाजन to the Brahmin, but *not* अभक्ष्यभक्षण.

24 [क्षत्रियस्य] या अन्याननुपजीवतः वृत्तिः सा स्वधर्मानन्तरा वृत्तिः । [सा एव प्रथमः कल्पः] । प्रथमकल्पं वहतोऽपि [तत्कल्पेन जीवनेऽसमर्थस्य आपदि] यदनुकल्पेन जीवनम् [तज्जीवनमात्रप्रयोजनं भवद्भवेत्] । Compare Manu. 11. 30.

29 For शङ्खलिखिता वृत्तिः, cf. 12. 24; 116. 21; 128. 29; 130. 16.

32 ^{c}) न कुर्वीत आन्तरं = बहिरुपयोगार्थमानीतव्यम्. Cv interprets differently, taking अन्तरं = कालव्यवधानम्.

33 ^{a}) In agriculture, seed produces the food (बीजेन भक्तं संपाद्यम्); in statecraft, the order is reversed. The people (as well as the king) must live first; then only can they (or he) be of assistance to the other party. So, food is the basis of continuity and progress. It is possible to understand 33^{a} to mean : भक्तेन अनशितेनापि बीजं रक्षणीयम्; but it *is* not equally apt and striking.

34 For the story of Śibi, the "Śyenakapotīya," cf. Āraṇyakaparvan, App. I., No. 21. It is uncertain to what particular utterance of Śibi the reference here is intended to apply.

38 =(var.) 285* under 12. 123. 8. The three alternatives : अर्थार्थ, अर्थविपरीत and अनर्थार्थ, as applied to यज्ञ, are illustrated in 40^{c}–41^{d}.

39 [Crit. App., line 9 : *read* एवान्यत् *for* एवान्यस्.]

45 ^{a}) ❀ Cn : एतौ, धनसंग्रहत्यागौ । न संभवतः, युगपत्तयोर्वृत्तिर्न सिध्यति । ❀

CORRIGENDA

☞ Only mistakes in the constituted text are listed here.

Page	Adhy.	Śloka				
23	7	26^a	*read*	अनवेक्ष्यैव	*for*	अनवेक्ष्यैष
66	17	23^a	*read*	जनास्तां	*for*	जनानां
117	29	74^a	*read*	मान्धातारं	*for*	मांधातारं
118	29	77^c	*read*	मान्धातेति	*for*	मांधातेति
118	29	81^d	*read*	मान्धाता	*for*	मांधाता
118	29	83^d	*read*	मान्धातुः	*for*	मांधातुः
166	38	47^c	*read*	रासक्तै	*for*	रासक्तैः
218	49	69^d	*read*	पार्थिवः	*for*	पार्थिव
235	54	13^a	*read*	प्रव्याहारय	*for*	प्रव्याहरय
244	56	17^d	*read*	चेह च	*for*	चेह हि
291	63	4^b	*read*	धर्मादपेतः	*for*	धर्मांदपेतः
311	66	29^c	*read*	पुरुषव्याघ्र	*for*	पुरुषब्याघ्र
355	74	23^b	*read*	स्पृशते	*for*	स्पृश्यते
478	102	16^c	*read*	उन्नतांसाः	*for*	उन्नतांसा
478	102	16^d	*read*	स्थूलपिण्डिकाः	*for*	स्थूलपिण्डिका
506	108	6^a	*read*	स्तथावृत्त	*for*	स्तथा वृत्त
521	111	26^b	*read*	एष	*for*	एव
526	112	34^b	*read*	मृगेन्द्रो	*for*	मृगेद्रो
549	117	31^b	*read*	भीसन्नवाग्बलः	*for*	भीसन्नवाग्वलः
599	125	23^d	*read*	किंनामासि	*for*	किं नामासि

Addl. corrections in Crit. App.

Page	Adhy.	Śl.	line	
63	16	22	10	*ins. before colon* (= 12. 132. 4)
247	56	40	1	*ins.* 'Cf. 12. 56. 21 ; 103. 33 ; 104. 33 ; 138. 64ff.'.
251	57	7	1	*read* No. 81 *for* No. 21
251	57	7	2	*read* 138 *for* 140 .
268	59	69	3	*read* '(*for* °ड्यत्वं)'.
349	73	13	4	*read* सर्वैः *for* सर्वों-
385	81	41	2	*read* D_8 *for* $D_{4,6}$

support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance." —Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency Sir ROGER LUMLEY, Late Governor of Bombay: "Since its foundation more than a quarter of a century ago, the Bhandarkar Oriental Research Institute has rendered great service to the cause of Oriental learning, and deeply enriched the tradition of Indian Scholarship. As President of the Institute, I am proud of the noteworthy contributions which have been made to the study of India's literary heritage under its auspices. . . . I give my best wishes to the Institute for the future, and I shall look forward in particular to the day when its great work for the Mahābhārata has been successfully completed."

His Excellency LORD WILLINGDON, Late Viceroy of India: "With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute in years gone by and of my personal friendship with that great scholar and gentleman Sir Ramkrishna Bhandarkar during the years I was Governor of Bombay, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and above all to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen.

I much hope before long to come and see for myself the practical evidence of its progress, and in the meantime wish the Bhandarkar Oriental Research Institute all possible success in the coming years".

Sir JOHN FORSDYKE, K. C. B., Director and Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, London. "The British Museum sends its warmest congratulations to the Bhandarkar Oriental Research Institute. The founding of the Institute was a landmark in the development of Oriental studies in India, and during these 25 years great enterprises have been planned and rapidly carried towards completion. First among these is the monumental edition of the Mahābhārata, without doubt the most important advance in Sanskrit scholarship in this period, and a model for the critical treatment for which the bulk of Sanskrit literature still waits."

Resolutions of the Indian Section of the 17th International Congress of Orientalists at Oxford (1928): 1. "That this Congress is gratified to find that the preparation of a critical edition of the Mahābhārata, a work of such tremendous importance for the future of Sanskrit research, has been undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute, and congratulates the Institute on the first fruits of its labours, the first fascicule of the critical edition, which was published in July 1927."

2. "That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MS. collations made and the funds collected for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies be now utilized for purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies."

3. "That this Congress therefore recommends that: (*a*) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and (*b*) such funds as were collected by the Association of Academies for Mahābhārata work be now utilized for doing further collation from the Mahābhārata MSS. preserved in the European libraries, these collations being in due course likewise made available for the purposes of the work of the critical edition undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute."

☞ It is in the spirit of this resolution that the Trustees of the Mahābhārata Fund in Great Britain have made from the Fund a donation of £ 3,790.

The Critical and Illustrated Edition of

THE MAHĀBHĀRATA

VOLUMES ALREADY PUBLISHED	*Deferred Prices* ‡ Non-members Rs.	Members Rs.
Vol. I – ĀDIPARVAN (1), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 1-7; pp. CXVIII + 996	36-8	33-0
Vol. II – SABHĀPARVAN (2), Ed. F. Edgerton; Fasc. 13-14; pp. LXVII + 517	14-8	12-0
Vol. III & IV – ĀRAṆYAKAPARVAN (3), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 11-12; pp. XLII + 1111	20-8	18-0
Vol. V – VIRĀṬAPARVAN (4), Ed. Raghu Vira; Fasc. 8; pp. LX + 362	13-0	11-0
Vol. VI – UDYOGAPARVAN (5), Ed. S. K. De; Fasc. 9-10; pp. LIV + 739	22-0	19-4
Vol. VII – BHĪṢMAPARVAN (6), Ed. S. K. Belvalkar; Fasc. 15-16; pp. CICV + 802	20-8	18-0
VOLUMES IN PRESS OR IN PREPARATION		
Vol. X – KARṆAPARVAN (8), Ed. P. L. Vaidya	20-8	18-0
Vol. XIII – ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar	42-0	37-0
Vol. XIV – ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar	14-0	11-0
Vol. XV – ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar	24-0	22-0
Vol. XVI – ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar	24-0	22-0
Vol. XII – SAUPTIKAPARVAN (10), Ed. H. D. Velankar and STRĪPARVAN (11), Ed. V. G. Paranjpe	10-0	9-0
Vol. VIII & IX – DROṆAPARVAN (7), Ed. S. K. De	36-0	32-0
Vol. XI – ŚALYAPARVAN (9), Ed. R. N. Dandekar	17-8	15-0
Vol. XVIII – ĀŚVAMEDHIKAPARVAN (14), Ed. R. D. Karmarkar	16-8	14-0
Vol. XVII – ANUŚĀSANAPARVAN (13)	32-0	28-0
Vol. XIX – ĀŚRAMAVĀSAPARVAN (15), MAUSALAPARVAN (16), MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN (17), and SVARGAPARVAN (18)	13-0	11-0
Vol. XX and XXI – PRATĪKA INDEX	23-8	20-12
* * * * * * * * *		
§ Vol. XXII and XXIII – HARIVAMŚA	32-0	28-0
§ Vol. XXIV – EPILOGUE	36-0	32-0

‡ *Bound Volumes at Rs. 3 to 6 extra each.*

RATES OF SUBSCRIPTION*

Kind of Binding	For Non-members		For Permanent Members	
	Advance Payment (i)	Deferred Payment (ii)	Advance Payment (iii)	Deferred Payment (iv)
Cloth	Rs. 425	Rs. 475	Rs. 375	Rs. 425
Paper	Rs. 350	Rs. 400	Rs. 300	Rs. 350

N. B.— Subscribers on the Deferred Payment plan have to deposit Rs. 25/- cut of the price for registration of the order. — *Postage extra in all cases.*

* Parts not sold singly, except the Bhagavadgītā portions from Vol. VII: Price (Paper) Rs. 7-8.

† Concessions to trade at 20% on the deferred price (but at 12½% on the advance price) charged to non-members.

§ The two Harivaṁśa Volumes and the Volume of Epilogue fall outside the above set.

☞ *This current price-list cancels all previous lists.*

Printed and Published by The Bhandarkar Institute Press, Poona.